

508
B&L

110

Bought from the library
of
FREDERICK WILLIAM THOMAS
C.I.E., F.B.A.
1867 – 1956
Boden Professor of Sanskrit
and
Fellow of Balliol College
1927 – 1937

303175197-

Digitized by Google

BIBLIOTHECA INDICA ;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 603, 620, 629, 645, 671 and 690.

ASHTASÁHASRIKÁ,

A COLLECTION OF DISCOURSES

ON THE

METAPHYSICS OF THE MAHAYÁNA SCHOOL OF THE
BUDDHISTS,

NOW FIRST EDITED FROM NEPALESE SANSKRIT MSS.

BY

RAJENDRALALA MITRA, LL. D., C. I. E.

Honorary Member of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, of the Physical Class of the Imperial Academy of Sciences, Vienna, of the Italian Institute for the Advancement of Knowledge, of the American Oriental Society, of the Italian Asiatic Society, and of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society ; Corresponding Member of the German Oriental Society, of the Royal Academy of Science, Hungary, and of the Ethnological Society of Berlin ; Fellow of the Royal Society of Northern Antiquaries, Copenhagen, &c., &c.

CALCUTTA :

PRINTED BY G. H. ROUSE, BAPTIST MISSION PRESS.

1888.

?

P R E F A C E.

The scriptures of the Buddhists are divided into three classes which have the collective name of Tri-pítaka or the "Three Repositories." The first of these, called *Sútra* or *Sútránta*, includes all works which contain the doctrines of the faith as given in the original words of Buddha himself; these are said to have been compiled by Upáli. The second is devoted to philosophy, *Abhidharma*, and is attributed to Kásyapa, the most favourite pupil of the great teacher. In the third we have the Ethics (*Vinaya*) of the faith as inculcated by the teacher and illustrated by stories connected with his former lives, and the trials and penances he had to undergo to prepare himself for the final relief. These were compiled by Ánanda. This classification, however, was soon found to be loose, and as regards the first and the second divisions, inaccurate. If we are to lay any faith on the records of the Buddhists, the second division contains as much of the original language of Buddha as the first, and its subject matter is of a very miscellaneous character. These facts early led to the adoption of other and more precise systems of classification, but the early threefold division is everywhere respected.

The second head of *Abhidharma* at an early epoch was designated by the name *Prajná-páramitá* which

strictly means the 'Philosophy' (*prajñā*) of 'duty' (*pāramitā*), but commonly rendered into "trascendental knowledge." The latter name was after a while devoted exclusively to a particular work or set of works treating of philosophy. In the Tripitaka of the Chinese, it appears under the latter sense, and a particular treatise in ten thousand verses which was translated into the Chinese language in the fourth century of the Christian era was so designated. In the ninth century it was rendered into Tibetan by the Indian Paṇḍits Jinamitra and Surendrabodhi and the Tibetan Lotsawa Yeshe-sé-de. In these records it bears the name of *Sher-Phyn*, pronounced Sher-c'hin, which shows that then it had ceased to be a generic common term, or added to its original signification that of a proper name.

According to the records of the Nepalese Buddhists the name is assigned to an elaborate work which, extending over a hundred and twenty-five thousand verses and four of its abridgements, bear the same name. The first attempt at condensation resulted in a redaction of one hundred thousand verses; the second, twenty-five thousand verses; the third, ten thousand verses; and the fourth, eight thousand verses. Of these, the Asiatic Society's Library contains the redactions in 100,000, 25,000, and 8,000 verses. All these are in prose, the word "verses" being used to indicate, in the language of Indian scribes, the extent measured by stanzas of thirty-two syllables each. Roughly speaking, the extents traditionally assigned to them are nearly correct. I have not seen

the original text of 125,000 verses. The second is avowedly an abridgement, but the process of condensation has not been carried on to such an extent as in any way to mask the nature of the original, and it may be, for all purposes of historical research, taken as its substitute. Its contents are noticed here with a view to afford to the reader a synopsis of the contents of the *Prajñá-páramitá* in its entirety.

This abridgement is generally known under the name of *S'atasáhasriká*, or the recension of a hundred thousand verses. By my calculation of 132 letters to the *śloka*, the actual extent is 113,677 *ślokas*. The specific name of the work is *Rakshá-bhagavatí*. It comprises 72 chapters or *Parivartas*, divided into four parts or *khaṇḍas*. It is pre-eminently a work of the Maháyána class, and its main topic is the doctrine of *Sunyaváda* or the evolution of the universe from vacuity or nihility. This topic is developed in the form of discourses in which Buddha himself is the chief expounder; but some of his principal disciples also appear as teachers. In the course of the discussions, all topics on Metaphysics which have engaged the attention of the Buddhists and the Hindus are expounded at length; adverse systems are refuted, and everything is made to accord with the doctrine of nihility. The system of Hinayána is especially noticed, and refuted repeatedly. True Buddhism is declared to be founded on the theory of nihility, and the attainment of the highest perfection is made to depend on the performance of meditations of which the object should be *sunyatá* or nihility.

The meditations enjoined are the same which are described in the Sáñkhya Sútra of Kapila, and in the Yoga Sútra of Patanjali, and most of the technical terms used are evidently borrowed from the Hindu systems. All the duties enjoined in the Vinaya are repeatedly advocated, and their philosophical bearing to the vacuous doctrine is expounded. With so unreal an ultimatum, the force and persistency with which are enjoined the duties of benevolence, charity, good conduct, and abstinence from evil, each called a *Páramitá*, are remarkable.

The work opens with the description of a scene on the Gṛidhrakúṭa hill, the Vulture Peak, near Rájagriha. Here the Lord performed a Samádhi, whereupon flames issued forth from his body, and illumined the ten quarters of the globe. He then opened wide his mouth, wherein were seen thousands of thousand-petalled golden lotuses, amidst which his image was seen seated. The light from his body relieved mankind from all pains and troubles. The dwellers in hell were ransomed; the deaf regained their power of hearing; the blind were restored to sight. Gods and aerial spirits all came to the place to worship the sage. Thereupon a Bodhisattva, named Samantaraśmi, asked the cause of this light. This led to the sage's imparting to his audience the *Prajñá-páramitá*. The different *páramitás* are then successively expounded; these include the hundred and eight *páramitás* noticed in Chapter IV of the Lalita-Vistara and a great many others; the advantages of following these *páramitás* are also detailed.

The subject of vacuity or nothingness, *sunyatá*, is next expounded. Then follow lessons on five kinds of instruction (*sikshá*), eight kinds of disposition of the body (*āḡaramattva*), four kinds of meditation (*dhyána*), four kinds of proofs (*pramána*), four kinds of bodilessness (*arúpyasamápatti*), five kinds of consciousness (*abhijná*), six kinds of memory (*anusmítii*), which result from a knowledge of the true import of vacuity. Varieties of vacuity. Contrarities. Exercise of six of the páramitás. Purification of the senses.

Chapter II. The second chapter is devoted to the exposition of the true character of the soul (*átmá*), and its relation to form, colour and other qualities, and to vacuity (*sunyatá*).

Chapter III. Chapter third treats of the necessity of Bodhisattva's abstaining from passion, envy and other mental perturbations, and the relation of those perturbations to calm contemplation of the truth, and to vacuity.

Chapter IV. Relation of form to reality, and the propriety of ascertaining its bearing to vacuity.

Chapter V. The ascertainment of the notion of greatness, agitation, pain, pleasure, dispassion, &c., through knowledge. Various forms of Samádhi calculated to afford that knowledge.

Chapter VI. All qualities are illusive (*máyámaya*). The means to overcome them. Yoga is pointed out as the means for it. The way to control the influence of Máraśatan in frustrating the fruits of Yoga.

Chapter VII. Bodhisattva defined. His superna-

tural powers how derived? Humanity and its characteristics, how they are to lie overcome by a Bodhisattva? Purport of various epithets used to indicate a Bodhisattva. How a Bodhisattva merges all natural attributes into vacuity. The six páramitás.

Chapter VIII. Characteristics of various kinds of Samádhi, such as Suraṅgamá, Ratnamudrá, Siṅhavi-kṛḍita, Suchandrá, Chandradhvajá, Sarva-dharma-saṅgatá, Vilokitamúrdhá, Dharmadhátu-niyatá, Niyata-dhvajaketu, Sarvadharmapraveśa-mudrá, Samádhirája-supratishthitá, Rasmipramuktá, Chalavyúhasamudgatá, &c.

Chapter IX. Definitions and expositions of the Bodhisattva attributes noticed in chapter I, viz., 4 Samyak-prahánas; 4 Řiddhipádas; 5 Indriyas; 5 Balas; 7 Sambaudhyaṅgas; 8 Aṅgamárgas; 3 Samádhis; 11 Jñánas, or perceptions; 3 Indriyas; 10 Anu-smṛitis; 4 Dhyánas; 3 Pramánas; 4 Arúpya-samápatti; 10 Tathágata-bala; 4 Vaisáradya; 4 Pritisam-mrit; 18 A'veśika-bandha-dharma. Nature of Dháranís, relation of letters of the alphabet to them.

Chapter X. Duties of the 1st stage—Ten Parikarmas. Ditto of the 2nd stage—8 Dharma-abhikshrás. Ditto of the 3rd stage. Elaboration of the duties of these stages.

Chapter XI. The doctrine of Maháyána and its advantages derived, principally if not entirely, from its recognition of the greatness of Sunyaváda.

Chapter XII. The Prajñá-páramitá includes descriptions of all qualities, and their nature and effects. Vacuity in relation to matter. The ether (*ákás'a*), the

best illustration of vacuity. Vacuity not subject to destruction.

Chapter XIII. All qualities are unreal as a dream, an illusion, or a mirage. Knowing this, Bodhisattva never fears anything. Qualities do not affect him. To him there is nothing eternal, nothing transient, nothing painful, nothing pleasant. Transcendental powers derivable from the Prajñá-páramitá. Páramitás of two kinds, worldly and transcendental. Their descriptions.

Chapters XIV.—XVI. The principles of Prajñá-páramitá as imparted by the Lord to Indra. The end sought is the attainment of vacuity.

Chapters XVII.—XX. A summary method of attaining the end by practising the six páramitás, and by worshipping the relics of Buddha in chaityas.

Chapters XXI.—XXV. Instructions of Subhúti to A'nanda, showing how all the páramitás are included in the Prajñá-páramitá, and how the attainment of the latter accomplishes the attainment of everything.

Chapter XXVI. Bhagaván's instruction to the son of Sáradvatí to the purport that Bhagaván is the thorough master of the Prajñá-páramitá and that those who, knowing the nature of duty, do not accept the páramitás and revile Bhagaván are doomed to endless pain and suffering in hell, and are subjected to other punishments.

Chapter XXVII. On purification and purified knowledge.

Chapter XXVIII. The mode of acquiring the

Prajñá-páramitá, and the advantages thereof. The fruits of reciting it on particular days in the presence of (an image of ?) Bhagaván.

Chapter XXIX. On the vacuity of all qualities explained in detail.

Chapter XXX. On the attainment of Yoga by a Bodhisattva.

Chapter XXXI. On the Sútránta doctrine, its utter worthlessness compared to the vacuous doctrine. No Bodhisattva should accept it.

Chapter XXXII. Defects of the Sútránta doctrine; the influence of Mára, how to overcome the same.

Chapter XXXIII. The whole of the Prajñá-páramitá was disclosed by the Lord himself, for the good of creation. No Deva, nor spirit, nor human being can teach it. True knowledge can be acquired solely through the Prajñá-páramitá.

Chapter XXXIV. The falsity of all doctrines not founded on the Prajñá-páramitá and their unfitness for the ultimate end of man. They should not therefore be accepted.

Chapter XXXV. All objects attainable by the study of the doctrine of Nihilism.

Chapter XXXVI. Training fit for the attainment of the doctrine of Nihilism.

Chapter XXXVII. Training for the purpose. Suppression of all worldly desires. Ascent from the first or Srávaka stage to that of Pratyeka-buddha stage. Longings and ideas. Power of assuming any form at will.

Chapter XXXVIII. Omniformity of shape. Pain

and other accidents. They should all be associated with vacuity. The relation of shape, pain, &c., to vacuity is efferent not afferent. Derivation of Tathágata implying this efferent action. Tathágata knows the ultimate vacuity of all things. Nihilism should therefore be studied through the Prajná-páramitá.

Chapter XXXIX. Purification of the body, mind, speech; avoidance of false notions.

Chapter XL. All qualities mutable. The Lord alone immutable.

Chapter XLI. Praise of Prajná-páramitá.

Chapter XLII. Purification of Buddhism by the suppression of sensuous wants and feelings.

Chapter XLIII. Visit of the river Ganges to the Lord. Miracles worked at the time.

Chapter XLIV. Attainment of the doctrine of Nihilism through Prajná-páramitá.

Chapter XLV. All qualities compared to dreams.

Chapter XLVI. Doubts and disbelief characterise sinful men.

Chapter XLVII. The necessity of studying the Prajná-páramitá for the suppression of all qualities, thoughts and ideas through dispassion.

Chapter XLVIII. The way of making the mind immense in meditation.

Chapter XLIX. All qualities being vain, the necessity of the religion of Buddha established.

Chapter L. Through the Prajná-páramitá all qualities cease to be perceptible.

Chapter LI. Through it Mára becomes speared through, and friendliness for creation is promoted.

Chapter LII. The mode and advantage of practising the six páramitás.

Chapter LIII. The practice of S'íla-páramitá (good conduct).

Chapter. LIV. Vacuity in relation to qualities explained.

Chapter LV. Vacuity defined.

Chapter LVI. Preliminary study of the elementary principles of good.

Chapter LVII. The necessity of constant attention to S'íla-páramitá.

Chapter LVIII. Kshánti-páramitá or forbearance explained.

Chapter LIX. Dhyána-páramitá, (contemplation) and its modifications.

Chapter LX. Vacuous nature of all qualities.

Chapter LXI. Detailed account of the six páramitás.

Chapter LXII. Destruction of illusion through the Prajná-páramitá.

Chapter LXIII. The practice of the six páramitás, and the advantages thereby derived by Bodhisattva.

Chapter LXIV. Samádhi and its varieties, how produced.

Chapter LXV. Falsehood, incoherence, wickedness explained.

Chapter LXVI. Fruits of knowledge, friendliness, benevolence and other good qualities.

Chapter LXVII. Essential unreality of all qualities.

Chapter LXVIII. The six páramitás whereby Bodhisattvas rescue creation from pain and suffering.

Chapter LXIX. How Bodhisattvas attain the position of Tathágatas.

Chapter LXX. How and why Bodhisattvas act in accordance with the belief of the unreal being real.

Chapter LXXI. Unreality of qualities again explained.

Chapter LXXII. All qualities being unreal or vacuous, the conclusion follows that the world is essentially unreal.

The Society's MS. of the work is comprised in four bulky volumes giving dates. At the end of the first volume there are some verses which give the names of the copyists and the dates when the four volumes were completed. According to these verses, the first volume was completed at the monastery of Chakravihára in the town of Lalitápuri, in Nepal, by Dhanadatta Vajrivira, on Thursday, the 10th of the waxing moon, during the ascendancy of the Ristaká constellation, in the month of A'shádha, in the year 923. The second volume was completed on Friday, the 11th of the waxing moon, in the month of Chaitra of the Nepalese year 924, by Viradatta Vajrácharya. The third volume was completed on the day dedicated to the worship of Lakshmi in the year 924, by Siñhadatta Vajradhrita. The fourth volume was completed on Friday, the 9th of the moon, in the month of Agraháyana, in the year 920, by Vidyádatta Vajrí. The Panchavins'atí Sáhasrí was completed on Thursday, the 4th of the waxing moon, in the month of Phálguna, in the year 926, by Dhanadatta and Viradatta. The dates being Nepalese must cor-

respond with A. D. 1803, 1804, 1804 and 1801. The dates are repeated at the end of each volume.

The second abridgment of the large work is usually reckoned at 25,000 ślokas, but the codex I have seen does not come up to that extent. Roughly calculated it is limited to 20,045 ślokas, and this would suggest the idea that it is defective; but from its beginning and colophon it would seem that it is complete. It is divided into eight chapters, each called a *parivarta*, as in the larger work. Though professedly a digest, the arrangement of the work is not founded on the plan of the *S'atasáhasriká*, and the treatment of the subjects is generally different. In fact the work is an independent one on the subject of Nihilism bearing on the attributes of Buddha. The first chapter is devoted to *Sarvákárajnatá* or the knowledge of all forms and qualities by the Bodhisattva through the medium of the *Prajná-páramitá*. The second is entitled *Márgajnatá* or the knowledge of all modes of salvation; it is based on various purifications of the intellect, mind, body, &c. The third is *Sarvajnatá* or "omniscience," which is attainable by thoroughly understanding the nature of Nihilism in relation to charity, good conduct, and the other four *Páramitás*. The fourth is *Sarvákárábhísambodha*, or cognizance of all forms whereby the Bodhisattva acquires a right understanding of the various phases of the mind under different circumstances. The fifth is *Múrdha-práptana-púrvabodha*, or the way in which the Bodhisattva stores every form of understanding and all knowledge in his head, so that he can know all and

everything superhuman even in his dream without any actual perception. The sixth is *Ekakṣha-visambodha*, or knowledge of all times present, past and future. In treating of it the succession of the six Páramitás, including charity, good conduct, mercy, vigour, meditation, and true knowledge, have been described at length. The seventh is *Dharmakáya*, or qualities as affecting the conduct of the Bodhisattva. The eighth is *Moksha*, or lessons on the means of attaining Nirváṇa.

The next abridgment is called the *Das'asahasriká*. It is included in the Japanese Tripítaka, and occurs under the name of 'Mo-no-pan-jo-po-lo-mi-king.' It was translated into the Chinese by Chu-Fonien and others, of the Tsin dynasty, (circa 265-313). The Tripítaka includes two other works, both very short, one entitled 'Fo-mos-par-teh-tsong-pan-jo-po-lo-mi-king,' or 'the Prajñá-páramitá sūtra of the mother of Buddha,' and the other 'Fo-show-ti-shi-pan-jo-po-lo-mi-to-sin-king,' or 'Buddha recites the sūtra called the heart of the Prajñá-páramitá of Sakrarájá.' Of these I have met with no Sanskrit exemplar.

The next abridgement is the work to which these remarks are intended to serve as an introduction. It is the shortest of the five works which have hitherto been discovered under the generic name of Prajñá-páramitá. Its specific name is *Ashtasahasriká*, or "the work of 8,000 verses." As the handiest of the five redactions, it is held in the highest appreciation, and is included in the nine canonical works, or "Dharmas," of the Nepalese Buddhists. It is divided

into 32 chapters or *Parivartas*. The salutation at its beginning is somewhat peculiar. Instead of the formula of salutation usual in Buddhist works to the three Ratnas, or to Buddha or to Bodhisattvas, adoration is paid to the subject of the work, *i. e.*, the work itself, the renowned Prajñá-páramitá, as 'the source of knowledge of Tathágatas.' The name being in the feminine gender, the work is addressed throughout as a female. The scene is laid on the Vulture Peak (Gri-dhrakúṭa), near Rájagṛiha. When Bhagaván Sákya was once sojourning there in the company of a large number of disciples and followers, Sáríputra opened a discourse by asking Subhúti information on the principles of the Prajñá-páramitá, and the replies and discussions which followed, form the subject of the work.

Obviously the work has emanated from an Indian Paṇḍit familiar with the style and technicalities of Hindu philosophical writings : but who seems to have studiously avoided the style of the models he had before him. Instead of the terse, precise, concise, highly condensed language of the Bráhmanic writers, he has adopted a loose, periphrastic, prolix style, loaded with repetitions and insufferably tedious and verbose throughout. Precision should be the first element of an essay on philosophy, and in this respect our Indian sages afford the most notable examples, but we meet with no traces of them here. The work under notice professes to be the fourth abridgement, a little over one-fifteenth of a bulky original, but its style is nearly as prolix as that of its archetype.

Philosophical terseness and closeness of argument are everywhere at a discount, and their want is made up by endless panygerics on the merits of reading, writing and hearing on the person the work in question. Philosophy in such writings appear like sublimated moonshine, nothing tangible. I shall content myself here by giving the headings of the different chapters, as given in my 'Sanskrit Buddhist Literature of Nepal,' leaving the curious reader to find the details in the original text.

I. On the knowledge of all forms or archetypes.

II. The conversion of Śakra, the lord of the Devas, by the Bodhisattva through instruction in the Prajñā-pāramitā.

III.—IV. On the merits of the Prajñā-pāramitā, as the means of salvation, and how the same should be appreciated.

V. The advantages of reciting, hearing, writing, wearing on one's person, or giving away to fit persons the work in question.

VI. On the modifications of impetus, or the advantages of virtuous actions as means of Bodhi knowledge, or the modifications of those actions ultimately resulting in knowledge.

VII. On retributions for worldly actions, and salvation therefrom through the Prajñā-pāramitā.

VIII. On the gradation of modifications or progressive changes for the better, leading ultimately to perfection.

IX.—X. Praise of Prajñā-pāramitā, and the advantages of hearing it, &c., as in chapter IV, but more detailed.

- XI. The works of Mára which obstruct the light the Prajná-páramitá in Bodhisattvas.
- XII. Creation, welfare of created beings due to Prajná-páramitá.
- XIII. On the inconceivable, showing that all qualities are inconceivable.
- XIV. Those who have faith in Sambodhi can acquire the Prajná-páramitá, proved by examples.
- XV. Instructions in the Prajná-páramitá by proficient teachers.
- XVI. On the origin and purport of doctrines of *Tathatá* and *anuttarám-samyak-sambodhimabhisambhuti*.
- XVII. On the immutability of the form of the Bodhisattva.
- XVIII. Nihilism (*sunyatá*) defined.
- XIX. On the field of Buddhism in which there are no roads infested by villains, or thieves, or drink, or disease, or famine.
- XX. On the accessibility of the Prajná-páramitá by an easy means.
- XXI. On the mischievous works of Mára, obstructing progress of Bodhi knowledge and corrupting devout persons.
- XXII. For the attainment of Samyak-sambodhi, virtuous actions are indispensable, and they are best attained through the Prajná-páramitá.
- XXIII. On the merit of hearing, &c., the Prajná-páramitá, and the invincibility thereby acquired against enemies, &c.
- XXIV. On vanity or vain-gloriousness.

XXV. On instruction in Bodhi knowledge.

XXVI. The lord instructs Subhúti how the illusive unsteady mind can acquire Bodhi knowledge.

XXVII. Description of Mára and of his attempts to corrupt earnest enquirers.

XXVIII. On the merit of strewing flowers on Chaityas, &c.

XXIX. On following the doctrine of the Prajñá-páramitá.

XXX—XXXI. Questions and answers on following the Bodhisattva and his instructions.

XXXII. On the merits of instruction in the Prajñá-páramitá. Wherever it is learnt and encouraged, there the Bodhisattva imparts religious instruction.'

Manuscript materials for a work of this kind are scarce on the plains of India. Indeed I would be perfectly safe in asserting that not a single MS. has been copied in Bengal within the last three or four centuries, and the few we have got have been obtained directly or indirectly from the valley of Nepal. I have no reason to complain, however, of the quality of the materials which I have used in carrying the following pages through the press. The first codex from which the work has been set in type is the one marked ३; it is a Bengali transcript of a Nepalese original. It was prepared for me for the purposes of this edition, but the work was so carelessly done as to be all but completely useless for critical purposes.

My next text is marked ४; it was obtained at Kathmandu by Mr. B. H. Hodgson whose services in the

cause of the Sanskrit-Buddhist literature of Nepal will always be gratefully remembered by oriental students. It is a palm-leaf of 182 folia, each measuring $23 \times 2\frac{1}{2}$ inches. Each page contains 6 lines of writing, and, roughly calculating, they represent the traditional extent of the work. It bears date 191 of the Nepalese Era which is equivalent to 1061 A. D. That shows the codex to be over eight hundred years old and it was written during the reign of Kiranachandra Deva. It is very carefully and well written, and profusely illustrated. The covering boards were richly painted, but the paint on the outer side has blistered, cracked, and have been smeared over with dabs of sandal paste, the work having been worshipped for generations past. On the inside, each board shows four figures of Buddha in a seated position, in the attitude of lecturing, with a devotee on each side. The first leaf has a vignette showing a Buddhist figure, as above, surrounded by a group of seven disciples. This vignette, slightly differing in detail, is repeated on the second leaf. On the 12th leaf, at the end of chapter 1st, there is a vignette showing a flesh coloured female squatting on a white carpet, and expounding something to a group of four disciples, two of white, and two of yellow, complexion. On the 18th leaf, at the end of chapter 2nd, there is a red-coloured female standing amidst lotuses, and four devotees, white, yellow, green and red in complexion, kneeling before her. On the 34th leaf there is a flesh-coloured standing female, dressed in the Bengali style in a red sári, who has on the left a yellow boat with a bull's head

for a prow, and in it a white female holding an oar and a jar for load, and below the boat a blue female seated amidst lotuses. On the right there is a temple having in it a white male figure. Above the temple there are two fishes revolving about each other. On the 37th leaf there are figures of Buddha with two devotees with a red screen and two chowries hanging behind. On leaf 49th is depicted Padmapáni, with 4 devotees of four different colours. On leaf 62nd there are a yellow female standing in a plantain grove, and celestial beings flying in the air. Some of the vignettes show monsters of different kinds. One is a white coloured ten-handed female, having over her head a second head of a blue colour. Others have four or six arms. Some are attended by hideous monsters. In one Buddha is attended by two white elephants, each having eight heads. On the last page, there is a white female with six hands, dressed in a tiger skin, and having a two-handed female child on her lap. In two separate vignettes on this page there are two chaityas.*

* The Colophon runs thus :

एकाधिकनवतिकागुणते प्रयाते संवत्सरे तपसि वाच(सि) तिथौ दशम्यां संवत्समान-
 श्रितद्वयितान्वितायां वाच—नि (वाचस्यत्यहनि) सोभनयोगयुक्ते । श्रीभूपदे
 श्वरदेवसंज्ञे विख्यातकीर्त्तौ जिनवैरिदृग्दे । सूर्यानुयास्यनुरदैवदेवः सत्ताञ्जि संरक्षित-
 संज्ञोके । श्रीकिय—संज्ञे निवसन् × किरणसिंहनामा यः । प्रज्ञापारमितायां प्रतिष्ठितिं
 साधु कारितवान् ॥ अनेन पुण्येन भवन्व (भवन्व) सिद्धं जगत्सुजीन्ध्रे भुवनाधिनाथः ।
 अतीर्थं संसारपयो—सैः (पयोधिसुसैः) क्लेशोरनं दुःखजलप्रपूर्वमिति ॥ त्रेयोऽसु
 संवत् १८१ पाञ्चगुणशुद्धदशम्यां तिथौ रोहिणीनक्षत्रे श्रीभनयोगे दृश्यतिवासरे
 शुभमस्तु ।

The next codex π is fully equal to the last in quality. It was obtained by Mr. Hodgson at Kathmandu, and is a remarkably correct and valuable record. It was presented by Mr. Hodgson to the Royal Asiatic Society of Great Britain from which I obtained loan of it through the kindly help of the late Mr. Grote. It is a palm-leaf codex of 204 folia, each folium measuring $22 \times 2\frac{1}{2}$ inches, and bearing 6 lines of writing on each page. The writing is neat, clean and most scrupulously uniform, affording an excellent example of the best style of Newari caligraphy. The leaves are in a fair state of preservation but worn at the right-hand end and slightly worm-eaten. The leaves are held together by two strings to two boards, the inside of which is ornamented by vignette paintings, but most of these are become smudgy. There are some illustrations also on the first and the last two pages as also on folia 100 and 101. It was copied on the 9th year of Mahárájádhirája Govindapála's reign, by a scribe who apparently was a native of a village near Nálándá; but the end of the colophon is so decayed and illegible that I have not been able to read it satisfactorily.* The king named is one of the Pálas of Magadha whose inscriptions are met with in Behar, and whose name occurs in Táránatha's list of the kings of Behar. Coupling this with the fact that the scribe was a resident of Nálándá, the great seat of Buddhist learning in Behar down to the 13th century the in-

* परमेश्वरपरमभट्टारकपरमसौमनसद्वाराजाधिराजश्रीमङ्गोविन्दपालस्य विजयराज्ये
 संवत् ॥ ४ ॥ सुन्दरीदक्षपामवासायश्रीमङ्गलम् ++ मनु सर्वज्ञगता । Half a
 line illegible.

ference is legitimate that the MS. was copied at Nálándá in Behar, and thence, at a later date, carried to Nepal by some emigrant who, on the downfall of Buddhism on the plains of India, found an asylum in Nepal. It may be possible too that that MS. was copied at Nálándá for sale elsewhere.

The next MS. (marked च) is the property of Dr. A. F. R. Hoernle, Honorary Secretary, Philological Department, Asiatic Society of Bengal, who did me a great favour by giving me the loan of it for two years. It is in every respect similar to the last, except as regards the length of the cover which measures 22 inches. The illustrations are the same, but the caligraphy is somewhat less finished. Its colophon informs us that it was written on the 7th of the wane in the month of Vaisákha in the 15th year of the flourishing reign of the Saugata king Ráma Pála Deva in the Province of Magadha, by an inhabitant of Nálándá. The scribe's name is doubtful, but there is no mistake about the name of the king, and he is one of the Pála kings of Behar. His name occurs in inscriptions as well as in the list of Táránátha.*

The next two (ख and च) belong to the library of the Cambridge University for which they were purchased at Patan in Nepal by Mr. Bendall during his recent

* The colophon runs thus :

महाराजाधिराजपरमेश्वरपरमभद्रारक्षपरमसौम्यतन्त्रीमद्रामपालदेवप्रवर्द्धमान् विजय-
राज्ये पञ्चदशमे संवत्सरे अश्लेषाक्षय्यादि यथाहोनापि संवत् १५ वैशाख्य (च) दिने
हृत्पञ्चम्यां ॥ अस्मिन् भगवद्विषये त्रीनालन्दावस्तिहलेखक X हनकुपेन भद्रारिक्वी
प्रज्ञापारमिता लिखिता इति ॥

tour in search of MSS. It is 23 inches long by 2 in breadth, the number of folia being 212, each having 5 lines of writing. Judging from its decayed and worm-eaten condition, it would seem to be even older than the preceding, but the last leaf being broken I have not been able to read its colophon sufficiently to make out its meaning. The style of writing is much inferior to that of the last. The codex has not the benefit of any illustration or decoration.

* is short in length, being only 16 inches, but its breadth of $2\frac{1}{2}$ inches, has enabled the scribe to put in 7 lines of writing on each page. The total number of folia is 237; the writing is even inferior to that of the last. It has no illustrations, and is frequently faulty. Its condition is more worm-eaten and decayed than the last, but it has the merit of a dated colophon. It was written in the dominion of king Nanda whose name occurs among the rulers of Nepal. The date is Thursday, the 7th of the waxing moon in the month of Phálguna. The

* वातेऽन्दे मद्नाकाभागनयने मावे सिते फाल्गुने । सप्तम्यां श्रुगुवाचरे भगवती-
 गान्धाटसाहयिका ॥ अद्याभारततो हि वतः यद्यद्युत्थल—कता । यो धर्मो मद्द्वान्
 प्रभासि सुतरां ह्यारिदर्पापचः श्रीमद्राजकिरीटिकोटिमिधिभिः (?) सम्पुत्रपदात्मजः ।
 श्रीनन्दः सुमहोपतिर्गुणमिधिः प्रोढप्रतापानहो राजे (राज्ये) तस्य मते कलङ्क + + ते सर्वैः
 कर्तैः संस्तुते ॥ आतोऽयं प्रवरापद्मदहृदयः श्रीगण्डिगुल्मास्ये पुद्गोपासकसंज्ञानानिहये
 लक्ष्मण्ये चर्किंवा । प्राज्ञनीधरबोधरेच सचसा संवेक्षिता अद्या प्रज्ञापारमिता
 जिनस्य जननी सदायं चेतोर्मया ॥ अनेन पुण्येन भवत्वयेपजन्मुनीन्द्रो भुवनादि(वि)-
 नायः । उत्तीर्थ्यं संसारमहोदधिं अयं क्लेशोरजः (मं) दुःखजलप्रपूर्थं ॥ प्रसंसितः
 सर्वजनैर्महद्भिः श्रीप्राज्ञहरसाधरपश्चिनेन । सुगुहप्रभावेन पटुप्रचारैः लिखितं सभ +
 जननी जिनस्य ॥

figures of the date are given in a chronogram which translated would mean "the year of the weapon of Madana, the serpents and the eyes." The first obviously refer to the five flowery arrows of the Hindu Cupid, and the 'serpents' to the eight Nágas of mythology; but the 'eyes' are doubtful. They may mean two, that being the ordinary number of the optical organ in mortal man, or three as in the case of God S'iva. It is commonly accepted as three, though in writing it is often qualified by the term '*Hara-nayana*, 'the eyes of S'iva:.' but the unqualified term is as often used for two. Now, following the rule commonly, but not invariably, observed in chronograms of reading from the right to the left (*ankasya váma gatih*) we have 285 or 385 for the figures of the year. Now in Prinsep's 'Useful Tables' the initial date of the Newari era is October 870, and that added to the figures in the colophon would make the date of the MS. 1155 or 1255 A. D. as we take the word *nayana* to mean 2 or 3. This MS. is noticed in Mr. Bendall's 'Journey of Literary and Archæological Researches in Nepal and Northern India,' p. 46, and there, curiously enough, it is said to be of date 1020 A. D. The king named in the colophon is Nanda, and he occurs in Mr. Bendall's list to have begun his reign in 1165-66. If we accept the *nayana* to mean 2, and assume an addition of ten years in the initial date, as suggested in Mr. Bendall's Catalogue of Buddhist Sanskrit MSS. in the Cambridge Library, we may make the MS. coeval with the first year of Nanda's reign, (1165), but the 1020 of page 46 of Mr. Bendall's

book remains unaccounted for. That requires a heavy refraction and not an addition. Mr. Bendall qualifies the date 1020 by the letter C which obviously suggests the meaning *corrected*; but I know not how the correction has been made or how far it is justifiable. That on p. 46, the corrected date should be 1020, and on page 73 it should stand for 1165 is very puzzling. Anyhow this much may be taken for granted that the MS. before me is of the 12th century and closely allied to the others at my disposal. As for Mr. Bendall's Catalogue, I am glad to bear my humble testimony, that apart from this puzzle and a few mistakes, it is a work of great merit, and highly useful to those who are engaged in the study of Nepalese bibliography. I regret, however, that owing to the codices ३ and ४ having come to hand at a late period, I have not been able to make use of them in the collation of the earlier part of my text.

In carrying the work through the press I have been greatly assisted by Pandit Harináráyana Tarkaratna to whom I take this opportunity to publicly acknowledge my obligations.

8 MANIKTALLAH, }
 October 28th, 1888. }

अष्टसाहस्रिका

नाम-

प्रज्ञापारमिता ।

आध्यात्मिक-सोपान-नाम-समाजानुसूया

श्रीराजेन्द्रलाल-मिश्र

सम्पादित ।

कलिकाता

वाणिज्यमिश्र-मिश्र-सम्पादये मुद्रित ।

संवत् १८८३ ।

अष्टसाहसिकानामप्रज्ञापारमितायाः सूचीपत्रम् ।

अध्यायः	विषयः	पत्रम् ।
१ ...	सर्वाकारक्षताप्रथ्यापरिवर्तः	१
२ ...	शक्रपरिवर्तः	३३
३ ...	अप्रमेयगुणधारणपारमितारूपसत्कारपरिवर्तः	४६
४ ...	गुणपरिकीर्तनपरिवर्तः	६४
५ ...	गुणपर्यायपरिवर्तः	१०२
६ ...	अनुमोदनापरिग्रामनापरिवर्तः	१३५
७ ...	निरयपरिवर्तः	१७०
८ ...	विशुद्धिपरिवर्तः	१८५
९ ...	स्तुतिपरिवर्तः	२००
१० ...	धारणगुणपरिकीर्तनपरिवर्तः	२०८
११ ...	भारकर्मपरिवर्तः	२३२
१२ ...	लोकसन्दर्शनपरिवर्तः	२३५
१३ ...	अचिन्त्यपरिवर्तः	२७७
१४ ...	औपम्यपरिवर्तः	२८४
१५ ...	देवपरिवर्तः	२९२
१६ ...	तथतापरिवर्तः	३०६
१७ ...	अविनिवर्तनीयाकारखिङ्गनिमित्तपरिवर्तः ...	३२३
१८ ...	शून्यतापरिवर्तः	३४१
१९ ...	गङ्गदेवीभगिनीपरिवर्तः	३५२

अध्यायः	विषयः	पृष्ठम् ।
२० ...	उपायकौशल्यमीमांसापरिवर्तः ...	३७०
२१ ...	मारिकम्भोपरिवर्तः ...	३८५
२२ ...	कल्याणमित्रपरिवर्तः ...	३८६
२३ ...	शक्रपरिवर्तः ...	३९०
२४ ...	अभिमानपरिवर्तः ...	३९६
२५ ...	शिक्षापरिवर्तः ...	४०४
२६ ...	मायोपमपरिवर्तः ...	४२४
२७ ...	सारपरिवर्तः ...	४४४
२८ ...	अवकीर्णपुत्रपरिवर्तः ...	४५०
२९ ...	अनुगमपरिवर्तः ...	४७५
३० ...	सदाप्रबदितपरिवर्तः ...	४८२
३१ ...	धर्मोद्गतपरिवर्तः ...	४९२
३२ ...	परीन्दनापरिवर्तः ...	४९७

प्रज्ञापारमिता ।

सर्वाकारज्ञताचर्यानाम प्रथमो विवर्तः ।

श्रीं नमो भगवत्यै आर्यप्रज्ञापारमितायै ॥
निर्विकल्पे नमस्तुभ्यं प्रज्ञापारमितेऽमिते ।
या त्वं सर्वानवद्याङ्गि निरवद्यैर्निरीक्षसे ॥
आकाश^(१) मिव निर्लेपां निष्प्रपञ्चां निरक्षरां ।
यस्त्वां पश्यति भावेन स पश्यति तथागतं ॥
तव चार्यगुणाद्याया बुद्धस्य च जगद्गुरोः ।
न पश्यन्त्यन्तरं समस्तस्रष्ट्रस्रिकथोरिव ॥
कृपात्मकाः प्रपद्य त्वां बुद्धधर्मपुरस्सरीं ।
सुखेनायान्ति माहात्म्यमनुष्यं भक्तिवत्सले ॥
सकृदप्याश्रये शूद्धे यस्त्वां विधिवदीक्षते ।
तेनापि नियतं सिद्धिः प्राप्यतेऽमोघदर्शने ॥
सर्वेषामपि वीराणां परार्थनियतात्मनां ।
द्यो^(२) ऽधिका जनयित्री च माता त्वमसि वत्सला ॥
यद्बुद्धा लोकगुरवः पुत्रास्तव कृपालवः ।

(१) ख० घ० पुस्तकयोः प्रायसः ताजयप्रकारस्यैके दन्त्यसकारो व्यबहृतः ।

(२) या इति पाठो विमुञ्चः ।

तेन त्वमपि कस्यापि सर्वसत्त्वपितामही ॥
 सर्वपारमिताभिस्त्वं निर्मलाभिरनिन्दिते ।
 चन्द्रलेखेव ताराभिरसुधातासि सर्वदा ॥
 विनेद्यं जनमासाद्य तच्च तच्च तथागतैः ।
 षड्गुणैस्त्वमेवैका नानानामभिरिच्छसे ॥
 प्रभां प्राप्येव दीप्तांशोरवश्यायोदविन्दवः ।
 त्वां प्राप्य प्रसन्नं यान्ति दोषा वादाश्च वादिनां ।
 त्वमेव चासजननी बालानां भीमदर्शना ।
 आम्नासजननी चासि विदुषां सौम्यदर्शना ॥
 यस्य त्वय्यप्यभिव्यङ्गस्त्वन्नाथस्य न विद्यते ।
 तस्याम्ब कथमन्यत्र रागद्वेषौ भविष्यतः ॥
 नागच्छसि कुतश्चित्तं न च क्लृप्तं गच्छसि ।
 स्थानेष्वपि च सर्वेषु विद्वङ्गिर्नोपलभ्यसे ॥
 ये त्वामेवं^(१) न पश्यन्ति प्रपद्यन्ते च भावतः ।
 प्रपद्य च विमुच्यन्ते तदिदं महदद्भुतं ॥
 त्वामेव बध्यते पश्यन्नपश्यन्नपि बध्यते^(२) ।
 त्वामेव मुच्यते पश्यन्नपश्यन्नपि मुच्यते^(३) ॥
 अहो विस्मयनीयासि गम्भीरासि यशस्विनि^(४) ।

(१) त्वामेव इति क० ख० ग० ।

(२) विबध्यते इति क० ग० घ० ।

(३) विमुच्यते इति क० घ० ।

(४) यशस्विनी इति ख० ।

सुदुर्बोधासि मायैव दृश्यसे न च दृश्यसे ॥
 बुद्धैः प्रत्येकबुद्धैश्च आवकैश्च निषेविता ।
 मार्गस्त्वमेका मोक्षस्य नाख्यान्य इति निश्चयः ॥
 व्यवहारं पुरस्तात् प्रज्ञाप्यर्थं शरीरिणां ।
 कृपया लोकनाथैस्त्वमुच्यसे न च चोच्यसे ॥
 शक्तः कस्वामिह स्रोतुं निर्निमित्तां निरञ्जनां ।
 सर्वत्राविषयातीतां या त्वं कश्चिदनिम्रिता ॥
 सत्यैवमयि संवृत्त्या वाक्पथैर्व्यमीदृशैः ।
 त्वामस्तुत्यामपि सतीं तुष्टुषन्तः सुनिर्हताः ॥
 प्रज्ञापारमितां स्तुत्वा यन्मयोपचितं शुभं ।
 तेनास्त्वाशु जगत्कृत्स्नं प्रज्ञापारपरायणं ॥

एवं मया अतमेकस्मिन् समये भगवान् राजगृहे विहरति स्म ।
 गृध्रकूटपर्वते महता भिक्षुसङ्घेन सार्द्धमर्द्धशयोदशभिर्भिक्षुभूतैः सर्वै-
 रर्हङ्गिः क्षीणाश्रवैर्निःश्लेशैर्वशीभूतैः सुविमुक्तचित्तैः सुविमुक्तप्रज्ञैरा-
 जानेयैर्महानागैः कृतकृत्यैः कृतकरणीयैरपहृतभारैरनुप्राप्तस्वकार्यैः
 परिशील्यभवंसंयोजनैः सम्यगाज्ञासुविमुक्तचित्तैः सर्वचेतोवशिपरमपा-
 रमिप्राप्तैरेकं पुद्गलं स्थापयित्वा यदुतायुष्मन्तमानन्दं ॥ तत्र खलु
 भगवान् आयुष्मन्तं सुभृतिं स्वविरमामन्त्रयते स्म । प्रतिभातु ते
 सुभृते बोधिसत्वानां महासत्वानां प्रज्ञापारमितामाश्रयं यथा
 बोधिसत्वा महासत्वाः प्रज्ञापारमितां निर्व्यायुरिति ॥

अथ खल्वायुष्मतः शारिपुत्रस्यै^(१) तदभवत् । किमयमायुष्मान्

(१) शारिपुत्रस्यैति ख०, शारधनीपुत्रस्यैति ग० ।

सुभृतिः स्वविर आत्मीयेन स्वकेन प्रज्ञाप्रतिभानबलाधानेन स्वकेन प्रज्ञाप्रतिभानबलाधिष्ठानेन बोधिसत्वानां महासत्वानां प्रज्ञापारमितासुपदेक्ष्यत्युताहो बुद्धानुभावेनेति ॥

अथ स्वस्वायुष्मान् सुभृतिर्बुद्धानुभावेनायुष्मतः शारिपुत्रस्य इममेवं रूपं चेतसैव चेतःपरिवितर्कमाज्ञायायुष्मन्तं शारिपुत्रमेतदवोचत् । यत् किञ्चिदायुष्मन् शारिपुत्र भगवतः श्रावका भाषन्ते देवयन्त्युपदिशन्त्युदीरयन्ति प्रकाशयन्ति सम्प्रकाशयन्ति स सर्वस्वलागतस्य पुरुषकारो वेदितव्यः । तत्कस्य हेतोः^(१) । यो हि तथागतेन धर्मो देशितस्तत्र धर्मदेशनायां शिष्यमाणास्ते तां धर्मतां साक्षात्कुर्वन्ति धारयन्ति तां धर्मतां साक्षात्कृत्य धारयित्वा यद्यदेव भाषन्ते यद्यदेव देशयन्ति यद्यदेव उपदिशन्ति यद्यदेवोदीरयन्ति यद्यदेव प्रकाशयन्ति यद्यदेव सम्प्रकाशयन्ति सर्वन्तत् । धर्मतया अविहङ्गं तथागतधर्मदेशनाया एवायुष्मन् शारिपुत्रैष निव्यन्दायते कुलपुत्रा उपदिशन्तस्तां धर्मतां धर्मतया न विरोधयन्ति ॥

अथ स्वस्वायुष्मान् सुभृतिर्बुद्धानुभावेन भगवन्तमेतदवोचत् । यद्भगवानेवमाह । प्रतिभातु ते सुभृते बोधिसत्वानां महासत्वानां प्रज्ञापारमितामारभ्य यथा बोधिसत्वा महासत्वाः प्रज्ञापारमितां निर्यायुरिति । बोधिसत्वो बोधिसत्व इति यदिदं भगवन्नुच्यते । कतमस्यैतद्भगवन् धर्मस्थाधिवचनं यदुत बोधिसत्व इति । नाहं भगवंस्तं धर्मं समनुपश्यामि^(२) यदुत बोधिसत्व इति । तमप्यहं भगवन्

(१) तत्कस्माद्धेतोः इति ग० ।

(२) समनुपश्यामीति ग० ।

धर्मं न समनुपपन्नमि यदुत प्रज्ञापारमिता नाम । सोऽहं भगवन्
 बोधिसत्त्वं वा^(१) बोधिसत्त्वधर्मं वा अविन्दन्ननुपलभमानोऽसमनुपपन्नं
 प्रज्ञापारमितामप्यविन्दन्ननुपलभमानोऽसमनुपपन्नं कतमं बोधिस-
 त्तं^(२) कतमस्यां प्रज्ञापारमितायामववदित्थान्नुपपन्नमि^(३) । अपि नु
 खसु पुनर्भगवन् स चेदेवं भाव्यमाणे देय्यमाने उपदिश्यमाने बोधि-
 सत्त्वस्य चिन्तं नावलीयते न संलीयते न विषीदति न विषादमापद्यते
 नास्य विपृष्टीभवति मानसं न भयपृष्टीभवति नोन्नस्यति न सन्नस्यति
 न सन्नासमापद्यते एष एव बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमिताया-
 मनुपपन्नीयः । एषैवास्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य प्रज्ञापारमिता
 वेदितव्या । एषोऽववादः प्रज्ञापारमितायां स चेदेवं तिष्ठत्येवै-
 वास्त्वाववादानुपपन्नी । पुनरपरं भगवन् बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन
 प्रज्ञापारमितायां चरता प्रज्ञापारमितायां भावयता एवं त्रिचिन्तयं
 यथासौ त्रिचिन्तयमाषस्तेनापि बोधिचित्तेन न मन्येत । तत्कस्य हेतो-
 स्तथा हि तच्चित्तमचिन्तं प्रकृतिचिन्तस्य प्रभास्वरा ॥

अथ खल्लायुष्मान् सारिपुत्र आयुष्मन् सुभूतिमेतदवोचत् ।
 किं पुनरायुष्मन् सुभूते अस्ति तच्चिन्तं यच्चित्तमचिन्तं ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभूतिरायुष्मन् सारिपुत्रमेतदवोचत् । किं
 पुनरायुष्मन् सारिपुत्र या अचित्तता तत्राचित्ततायामस्तिता वा
 नास्तिता वा विद्यते वा उपलभ्यते वा ॥

सारिपुत्र आह । न ह्येतदायुष्मन् सुभूते ॥

(१) बोधिसत्त्वं वा इति पाठः क० ग० पुस्तकयोर्न विद्यते ।

(२) कतमं धर्मं बोधिसत्त्वमिति ख० ।

(३) अववदित्थान्नुपपन्नमि इति ग० ।

सुभूतिराह । स चेदायुष्मन् सारिपुत्र तत्राचिन्ततायामस्तिताः
वा नास्तिता वा न विद्यते वा नोपलभ्यते वा । अपि तु ते युक्त
एष पर्यनुयोगो भवति यदायुष्मन् सारिपुत्र एवमाह अस्ति तच्चिन्तं
अचिन्तमचिन्तमिति ॥

एवमुक्ते आयुष्मन् सारिपुत्र आयुष्मन्तं सुभूतिमेतद्वेषत् ।
का पुनरेषा^(१) युष्मन् सुभूते अचिन्तता ॥

सुभूतिराह । अविकारायुष्मन् सारिपुत्राऽविकल्पाऽचिन्तता ॥

अथ खल्वायुष्मन् सारिपुत्र आयुष्मते सुभूतये साधुकारमदात् ।
साधु साध्वायुष्मन् सुभूते । यथापि नाम त्वं भगवतारण्यविहारिणा-
मयतायान्निर्दिष्टो निर्दिष्टसि । अतश्च बोधिसत्वो महासत्वोऽविनि-
वर्त्तनीथोऽनुत्तरायाः सम्यक्संबोधेरूपपरीक्षितव्यः अविरहितश्च बोधि-
सत्वो महासत्वः प्रज्ञापारमितायां वेदितव्यः । आवकभूमावपि
त्रिचितुकामेन इयमेव प्रज्ञापारमिता ओतव्या उद्गृहीतव्या
धारयितव्या वाचयितव्या पर्यवाप्तव्या प्रवर्त्तयितव्या इहैव प्रज्ञापा-
रमितायां त्रिचितव्यं योगमापत्तव्यं । प्रत्येकबुद्धभूमावपि त्रिचि-
तुकामेन इयमेव प्रज्ञापारमिता ओतव्या उद्गृहीतव्या धारयितव्या
वाचयितव्या पर्यवाप्तव्या प्रवर्त्तयितव्या इहैव प्रज्ञापारमितायां
त्रिचितव्यं योगमापत्तव्यं । बोधिसत्वभूमावपि त्रिचितुकामेन
इयमेव प्रज्ञापारमिता ओतव्या उद्गृहीतव्या धारयितव्या वाचयि-
तव्या पर्यवाप्तव्या प्रवर्त्तयितव्या । इहैव प्रज्ञापारमितायामुपायकौ-
शल्यसमन्वागतेन सर्वबोधिसत्वधर्मसमुदागमाय योगः करणीयः ।

(१) पुनरेव इति ग० ।

तत् कस्य हेतोः । इहैव हि प्रज्ञापारमितायां विस्तरेण सर्वबोधिस-
त्वधर्मा उपदिष्टाः यत्र बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन त्रिचिन्तयं योगमा-
पत्तयं । अनुत्तरायामपि सम्यक्संबोधौ त्रिचिन्तुकामेन इत्यमेव
प्रज्ञापारमिता श्रोतव्या उद्गृहीतव्या धारयितव्या वाचयितव्या
पर्यावाप्तव्या प्रवर्तयितव्या । इहैव प्रज्ञापारमितायामुपायकौशल्य-
समन्वागतेन सर्वबुद्धधर्मसमुदागमाय योगः करणीयः । तत्कस्य
हेतोः । इहैव हि प्रज्ञापारमितायां विस्तरेण सर्वबुद्धधर्मा उप-
दिष्टाः यत्र बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन त्रिचिन्तयं योगमापत्तयं ॥

अथ खल्वायुश्चान् सुभृतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । योऽहं भगवन्ने-
तदेव बोधिसत्त्वनामधेयं न वेद्मि नोपलेभे न समनुपश्यामि
प्रज्ञापारमितामपि न वेद्मि नोपलेभे न समनुपश्यामि सोऽहं
भगवन्नेतदेव बोधिसत्त्वनामधेयमविन्दन्नुपलभमानोऽसमनुपश्यन्
प्रज्ञापारमितामपि अविन्दन्नुपलभमानोऽसमनुपश्यन् कतमं बोधि-
सत्त्वं कतमस्यां प्रज्ञापारमितायामववदिव्याम्यनुज्ञासिष्यामि । एत-
देव भगवन् कौकृत्यं स्यात् योऽहं वस्त्वविन्दन्नुपलभमानोऽसमनु-
पश्यन्नामधेयमात्रेणायव्ययं कुर्यां यदुत बाधिसत्व इति । अपि तु
खलु पुनर्भगवंस्तदपि नामधेयम् स्थितं नास्थितं न विष्टितं नावि-
ष्टितं । तत्कस्य हेतोः । अविद्यमानत्वेन तस्य नामधेयस्य । एवं तन्नाम-
धेयं न स्थितं नास्थितं न विष्टितं नाविष्टितं । स चेद्बोधिसत्वस्य
महासत्त्वस्यैवं गम्भीरायां प्रज्ञापारमितायां भाष्यमाणार्थां देश्यमा-
नायामुपदिश्यमानार्थां चित्तं नावलीयते न संलीयते न विषीदति
न त्रिषादमापद्यते नास्य त्रिषृष्टीभवति मानसं न भग्नपृष्टीभवति

नोन्नस्यति न सन्वस्यति न सन्नासमापद्यते अधिसुच्यतेऽध्यात्रयेना-
 विरहितो बोधिसत्वो महासत्वः प्रज्ञापारमितायां वेदितव्यः स्थितो-
 ऽविनिवर्त्तनीयायां बोधिसत्वभूमौ सुस्थितोऽस्थानयोगेन । पुनरपरं
 भगवन् बोधिलेन महासत्वेन प्रज्ञापारमितायां चरता प्रज्ञा-
 पारमितायां भावयता न रूपे स्थातव्यं न वेदनायां संज्ञायां न
 संस्कारेषु न विज्ञाने स्थातव्यं । तत्कस्य हेतोः । स चेद्रूपे तिष्ठति
 रूपाभिसंस्कारे चरति न चरति प्रज्ञापारमितायां । एवं स चेदेद-
 नायां संज्ञायां संस्कारेषु स चेद्विज्ञाने तिष्ठति विज्ञानाभिसंस्कारे
 चरति न चरति प्रज्ञापारमितायां । तत्कस्य हेतोः । न ह्यभि-
 संस्कारे चरन् प्रज्ञापारमितां परिगृह्णाति नापि प्रज्ञापारमितायां
 योगमापद्यते नापि प्रज्ञापारमितां परिपूरयते अपरिपूरयमाणः
 प्रज्ञापारमितां न निर्यास्यति सर्वज्ञतायामपरिगृहीतं परिगृह्णन् ।
 तत्कस्य हेतोः । रूपं ह्यपरिगृहीतं प्रज्ञापारमितायामेवं वेदना-
 संज्ञासंस्कारा विज्ञानं ह्यपरिगृहीतं प्रज्ञापारमितायां । यस्य रूप-
 स्थापरिग्रहे न तद्रूपमेवं यो वेदनायाः संज्ञायाः संस्काराणां यो
 विज्ञानस्यापरिग्रहे न तद्विज्ञानं सापि प्रज्ञापारमिता अपरिगृहीता ।
 एवं ह्यत्र बोधिसत्वेन महासत्वेन प्रज्ञापारमितायाश्चरितव्यं अथच
 बोधिसत्वस्य महासत्वस्य सर्वधर्मापरिगृहीतो नाम समाधिर्विपुलः
 पुरस्कृतः अप्रमाणनियतोऽसाधारणः । सर्वश्रावकप्रत्येकबुद्धैः सापि
 सर्वज्ञता अपरिगृहीता न हि निमित्ततो गृहीतव्या । स चेन्निमित्ततो
 गृहीतव्या अभविव्यञ्ज चेह श्रेणिकः परित्राजकः अद्भुतमलस्यत ।
 तत्र हि श्रेणिकः परित्राजकः सर्वज्ञज्ञाने अधिसुच्य अद्भुतानुसारी

प्रादेशिकेन ज्ञानेनावतीर्णः सोऽवतीर्थ्य न रूपं परिगृह्णीते । एवं न वेदनां न संज्ञां न संस्कारान् न विज्ञानं परिगृह्णीते । नापि तत्र प्रीतिसुखेन तज्ज्ञानं समनुपपश्यति । नाध्यात्मं रूपस्य तज्ज्ञानं समनुपपश्यति । न वहिर्धा रूपस्य तज्ज्ञानं^(१) समनुपपश्यति । नाध्यात्मवहिर्धा^(२) रूपस्य तज्ज्ञानं समनुपपश्यति । नाप्यन्यत्र रूपात्तज्ज्ञानं समनुपपश्यति । एवं नाध्यात्मं वेदनायाः संज्ञायाः संस्काराणां नाध्यात्मं विज्ञानस्य तज्ज्ञानं समनुपपश्यति । न वहिर्धा विज्ञानस्य तज्ज्ञानं समनुपपश्यति । नाध्यात्मवहिर्धा विज्ञानस्य तज्ज्ञानं समनुपपश्यति । नाप्यन्यत्र विज्ञानात्^(३) तज्ज्ञानं समनुपपश्यति ॥ अत्र पदपर्याये श्लेषिकः परिव्राजकोऽधिसुक्तः सोऽत्र सर्वत्र अद्भुतसारी सर्वज्ञज्ञानेऽस्मिन्मुच्यते धर्मतां प्रमाणीकृत्यैवमधिसुक्त इति । तेन न कश्चिद्बुद्धः परिगृह्णीते नापि स कश्चिद्बुद्धो य उपलब्धोऽयं स^(४) गृह्णीयात् मुञ्चेदा स निर्वाणमपि न मन्यते^(५) ॥ इयमपि भगवन् बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य प्रज्ञापारमिता वेदितव्या यद्रूपं न परिगृह्णीते । एवं यद्वेदनां संज्ञां संस्कारान् यद्विज्ञानं न परिगृह्णीते न चान्तरा परिनिर्व्वान्ति^(६) अपरिपूर्व्वै^(७) ईश्वरभिस्तथागतबलैस्तुर्भिस्तथागतवैसारथैरष्टादशभिश्चावैष्णिकैर्बुद्धधर्मैस्तस्मादियमपि भगवन् बोधिसत्त्वस्य

(१) रूपस्य च ज्ञानमिति ग० ।

(२) वहिर्धा इति ग० ।

(३) विज्ञानस्येति ख० ।

(४) ग० पुस्तके स इति पाठो नास्ति ।

(५) मन्यते इति ग० ।

(६) परिनिर्वाण इति ख० ।

(७) परिपूर्व्वैरिति ख० ।

महासत्त्व प्रज्ञापारमिता वेदितव्या ॥ पुनरपरं भगवन् बोधिसत्त्वेन
महासत्त्वेन प्रज्ञापारमितायां चरता प्रज्ञापारमितां भावयता
एवमुपपरीक्षितव्यमेवमुपनिष्यातव्यं ॥ कतमैषा प्रज्ञापारमिता कस्य
चैषा प्रज्ञापारमिता किं यो धर्मो न विद्यते नोपलभ्यते सा
प्रज्ञापारमितेति ॥ स चेदेवमुपपरीक्षमाण एवमुपनिष्यात्प्रज्ञावस्यीयते
न संस्यीयते न विधीदति न विषादमापद्यते नास्य विपृष्टीभवति
ज्ञानसं न भङ्गपृष्टीभवति नोत्पद्यति न सक्लस्यति न सन्नासमापद्यते
अविरहितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितया वेदितव्यः ॥

अथ खल्वायुष्मान् सारिपुत्र आयुष्मन् सुभृतिमेतदवोचत् ।
किं कारणमायुष्मन् सुभृते अविरहितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञा-
पारमितया वेदितव्यो यदा रूपमेव विरहितं रूपस्वभावेन । एवं
यदा वेदनैव संज्ञैव संस्कारा एव यदा विज्ञानमेव विरहितं
विज्ञानस्वभावेन यदा प्रज्ञापारमितैव विरहिता प्रज्ञापारमिता-
स्वभावेन यदा सर्वज्ञतैव विरहिता सर्वज्ञतास्वभावेन ॥

एव सुप्ते आयुष्मान् सुभृतिरायुष्मन् सारिपुत्रमेतदवोचत् । एवमे-
तदायुष्मन् सारिपुत्रैवमेतत् । रूपमेवायुष्मन् सारिपुत्र विरहितं रूपस्व-
भावेन । एवं वेदनैव संज्ञैव संस्कारा एव विज्ञानमेवायुष्मन् सारि-
पुत्र विरहितं विज्ञानस्वभावेन । प्रज्ञापारमितैवायुष्मन् सारिपुत्र
विरहिता प्रज्ञापारमितास्वभावेन । सर्वज्ञतैवायुष्मन् सारिपुत्र विरहिता
सर्वज्ञतास्वभावेन । प्रज्ञापारमितास्वभावेनापि प्रज्ञापारमिता विरहिता ।
सत्त्वस्वभावेनापि सत्त्वस्वभावेनापि सत्त्वस्वभावेनापि सत्त्वस्वभावेनापि
स्वभावस्वभावेनापि स्वभावो विवर्हितः ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सारिपुष आयुष्मन्ं सुभ्रुतिमेतद्वोक्तम् । किं पुनरायुष्मन् सुभ्रुते यो बोधिसत्वो महासत्वोऽप त्रिचिद्यते स निर्व्यास्यति सर्वज्ञतायां ॥

आयुष्मान् सुभ्रुतिराह । एवमेतदायुष्मन् सारिपुषैवमेतत् । यो बोधिसत्वो महासत्वोऽप त्रिचिद्यते स निर्व्यास्यति सर्वज्ञतायां । तत् कस्य हेतोः । अजाता जनिर्जाता ज्ञायुष्मन् सारिपुष सर्वधर्माः । एवञ्चरत आयुष्मन् सारिपुष बोधिसत्वस्य महासत्वस्य सर्वज्ञता प्राप्तवतीभवति ॥ यथा यथा सर्वज्ञता प्राप्तवतीभवति तथा तथा यत्परिपाषणा^(१) कायचित्तपरिशुद्धिर्लक्ष्यपरिशुद्धिर्बुद्ध्येवशुद्धिर्बुद्धैश्च समवधानं भवति ॥ एवञ्च पुनरायुष्मन् सारिपुष बोधि सत्वो महासत्वः प्रज्ञापारमितायाञ्चरन् सर्वज्ञताया प्राप्तवतीभवति ॥

पुनरपरमायुष्मान् सुभ्रुतिर्बोधिसत्व महासत्वमारभ्येवमाह । स चेद्रूपे चरति निमित्ते चरति स चेद्रूपनिमित्ते चरति निमित्ते चरति^(२) स चेद्रूपं निमित्तमिति चरति निमित्ते चरति स चेद्रूप-स्रोत्यादे चरति निमित्ते चरति स चेद्रूपस्य विरोधे चरति निमित्ते चरति स चेद्रूपस्य विनाशे चरति निमित्ते चरति स चेद्रूपं शून्य-मिति चरति निमित्ते चरति अदृश्वरामीति चरति निमित्ते चरति अहं बोधिसत्व इति चरति निमित्ते चरति अहन्नीधिसत्व इति चतुष्वप्यस्य एव स चरति । एवं स चेदेदनायां संज्ञायां संस्कारेषु

(१) परिपाषणाया इति ख० ।

(२) स चेद्रूपनिमित्ते चरति निमित्ते चरति इति पाठः ख० पुस्तके न विद्यते ।

स चेद्विज्ञाने चरति निमित्ते चरति स चेद्विज्ञाननिमित्ते चरति
 निमित्ते चरति स चेद्विज्ञानं निमित्तमिति चरति निमित्ते चरति
 स चेद्विज्ञानस्थोत्पादे चरति निमित्ते चरति स चेद्विज्ञानस्य निरोधे
 चरति निमित्ते चरति स चेद्विज्ञानस्य विनाशे चरति निमित्ते
 चरति स चेद्विज्ञानं शून्यमिति चरति निमित्ते चरति अहञ्जरा-
 मीति चरति निमित्ते चरति अहम्बोधिसत्व इति चरति निमित्ते
 चरति अहम्बोधिसत्व इति ह्युपलभ्य एव स चरति । स चेत्युनरस्येवं
 भवति । य एवं चरति स प्रज्ञापारमितायां चरति स प्रज्ञापार-
 मितान्भावयतीति निमित्त एव स चरति । अथम्बोधिसत्वोऽनुपाय-
 कुत्रलो वेदितव्यः ॥

अथ खल्वायुष्मान् सारिपुत्र आयुष्मन्तं सुभूतिमेतदवोचत् । कथं
 पुनरायुष्मन् सुभूते चरन् बोधिसत्वो महासत्वश्चरति प्रज्ञापारमितायां ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभूतिरायुष्मन्तं सारिपुत्रमेतदवोचत् ।
 स चेदायुष्मन् सारिपुत्र बोधिसत्वो महासत्वः न रूपे चरति न
 रूपनिमित्ते चरति न रूपं निमित्तमिति चरति न रूपस्थोत्पादे
 चरति न रूपस्य निरोधे चरति न रूपस्य विनाशे चरति न रूपं
 शून्यमिति चरति नाहं परामीति चरति नाहं बोधिसत्व इति
 चरति ॥ एवं स चेन्न वेदनायां न संज्ञायां न संस्कारेषु स
 चेन्न विज्ञाने चरति न विज्ञाननिमित्ते चरति न विज्ञानं
 निमित्तमिति चरति न विज्ञानस्थोत्पादे चरति न विज्ञानस्य
 निरोधे चरति न विज्ञानस्य विनाशे चरति न विज्ञानं शून्यमिति
 चरति नाहञ्जरामीति चरति नाहं बोधिसत्व इति चरति । स

चेत्^(१) पुनर्नास्त्वेवं भवति । य एवचरति स प्रज्ञापारमितायां चरति स प्रज्ञापारमितां भावयतीति ॥ एवञ्चरन् बोधिसत्वो महासत्वश्चरति प्रज्ञापारमितायां । स हि चरञ्चरामीति नोपैति न चरामीति नोपैति चरामि स न चरामि चेति नोपैति नैव चरामि न चरामीति नोपैति चरिष्यामीति नोपैति न चरिष्यामीति नोपैति चरिष्यामि स न चरिष्यामि चेति नोपैति नैव चरिष्यामि न चरिष्यामीति नोरैति ॥ तत्कस्य हेतोः । नोपैति सर्व्वधर्मा अनुपगता अनुपाताः^(२) । अयमुच्यते सर्व्वधर्मानुपादानो नाम समाधिर्बाधिसत्वस्य महासत्वस्य विपुलः पुरस्कृतः अप्रमाणनियतः असाधारणः सर्व्वश्रावकप्रत्येकबुद्धैः । अनेनैव समाधिना विहरन् बोधिसत्वो महासत्वः क्षिप्रमनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबुध्यते ॥

बुद्धानुभावेनायुष्मान् सुभृतिः स्वविर एवमाह । व्याकृतोऽयं भगवन् बोधिसत्वो महासत्वः पूर्व्वकैस्तथागतैरर्हद्भिः सम्यक्संबुद्धैः अनुत्तरायां सम्यक्संबोधौ । योऽनेन समाधिना विहरति स तमधि समाधिं न समनुपश्यति न च तेन समाधिना मन्यते । अहं समाहितः अहं समाधिं समापत्ये अहं समाधिं समापद्ये अहं समाधिं समापन्नः इत्येवन्तस्य सर्व्वेषु सर्व्वं सर्व्वथा सर्व्वं न संबिद्यते ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सारिपुत्र आयुष्मन्तं सुभृतिमेतदवोचत् । कतमेनायुष्मन्^(३) सुभृते समाधिना विहरन् बोधिसत्वो महासत्वस्त-

(१) एवं स चेदिति ख० ।

(२) अनुपात्ता इति म० ।

(३) येनायुष्मन्निति ख० ।

यागतैरर्हद्भिः सम्यक्संबुद्धैः व्याक्रियतेऽनुत्तरायां सम्यक्संबोधौ ब्रह्मः
स समाधिर्दर्शयितुं ॥

सुभूतिराह । नो हीदमायुष्मन् शारिपुत्र । तत्कस्य हेतोः ।
तमपि हि स कुलपुत्रः समाधिं न जानाति न संजानीते ॥

आयुष्मान् शारिपुत्र आह । न जानाति न संजानीते इत्यायुष्मन्
सुभूते वदसि ॥

आयुष्मान् सुभूतिराह । न जानाति न संजानीते इत्यायुष्मन्
शारिपुत्रवदामि । तत्कस्य हेतोर्नजानाति न संजानीते । अविद्य-
मानत्वेन तस्य समाधेस्तं समाधिं न जानाति न संजानीते ॥

अथ खलु भगवानायुष्मते सुभूतये साधुकारमदात् । साधु साधु
सुभूते । एवमेतत् सुभूते एवमेतत् । यथापि नाम तथागतानुभावेन
ते प्रतिभाति तथागताधिष्ठानेनोपदिशसि ॥ एवञ्चात्र बोधिसत्त्वेन
महासत्त्वेन शिष्यित्वं । तत्कस्य हेतोः । एवं हि शिष्यमाषो बोधि-
सत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितायां शिष्यते ॥

अथ खल्वायुष्मान् शारिपुत्रो भगवन्तमेतदवोचत् । एवं शिष्य-
माषो भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितायां शिष्यते ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं शारिपुत्रमेतदवोचत् । एवं शिष्यमाषः
शारिपुत्र बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितायां शिष्यते ॥

एवमुक्ते आयुष्मन् शारिपुत्रो भगवन्तमेतदवोचत् । एवं शिष्य-
माषो भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वः कतमस्मिन् धर्मे शिष्यते ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं शारिपुत्रमेतदवोचत् । एवं शिष्यमाषः
शारिपुत्र बोधिसत्त्वो महासत्त्वो न कस्मिंश्चिद्दुर्मे शिष्यते । तत्कस्य

हेतोः । न हि ते सारिपुत्र धर्मास्तथा संविद्यन्ते यथा बाह्यपृथग्-
जना अमृतवन्तोऽभिनिविष्टाः ॥

आयुष्मान् सारिपुत्र आह । कथन्तर्हि ते भगवन् संविद्यन्ते ॥

भगवानाह । यथा सारिपुत्र न संविद्यन्ते तथा संविद्यन्ते एव-
मविद्यमानास्तेनोच्यन्ते अविद्येति । तान् बाह्यपृथग्जना अमृतवन्तो
ऽभिनिविष्टाः । तैरसंविद्यमानाः सर्वधर्माः कल्पिताः । ते तान् कल्पयित्वा
इयोरन्तयोः^(१) ब्रह्माः तान् धर्मान् न जानन्ति न पश्यन्ति । तस्मान्ते-
ऽसंविद्यमानान् सर्वधर्मान् कल्पयन्ति । कल्पयित्वा द्वावन्नावभिनि-
विद्यन्ते । अभिनिविद्यन् तन्निदानमुपसम्भविभित्वातीतान् धर्मान्
कल्पयन्ति अनागतान् धर्मान् कल्पयन्ति प्रत्युत्पन्नान् धर्मान्
कल्पयन्ति । ते कल्पयित्वा नामरूपेऽभिनिविष्टाः । तैरसंविद्यमानाः
सर्वधर्माः कल्पिताः । ते तानसंविद्यमानान् सर्वधर्मान् कल्पयन्ते
यथाभूतं मार्गं न जानन्ति न पश्यन्ति । यथाभूतं मार्गमजा-
नन्तोऽपश्यन्तो न निरर्थान्ति वैधातुकास्त बुध्यन्ते भूतकोटिं । तेन
ते बाह्या इति संज्ञां न पश्यन्ति ॥ ते सत्यं धर्मं न अद्बुधति ॥ न
खलु पुनः सारिपुत्र बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः कश्चिद्दुर्ममभिनिविद्यन्ते ॥

एवमुक्त्वा आयुष्मान् सारिपुत्रो भगवन्तमेतदबोधत् । एवं त्रिच-
माषो भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सर्वज्ञतार्था त्रिचते ॥

भगवानाह । एवं त्रिचमाषः सारिपुत्र बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सर्व-
ज्ञतायामपि न त्रिचते । एवं त्रिचमाषः सारिपुत्र बोधिसत्त्वो महासत्त्वः
सर्वधर्मेषु त्रिचते । एवं त्रिचमाषः सारिपुत्र बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सर्व-

(१) अन्तरदेरिति ग० ।

ज्ञतायां शिञ्चते सर्वज्ञताया आसन्नीभवति सर्वज्ञतायां निर्यास्यति ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभृतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । यो भगवन्नेवं परिपृच्छेत् । किमयं मायापुरुषः सर्वज्ञतायां शिञ्चित्यते सर्वज्ञताया आसन्नीभविष्यति सर्वज्ञतायान्निर्यास्यतीति । तस्य भगवन्नेवं परिपृच्छतः कथं निर्देष्टव्यं स्यात् ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मानं सुभृतिमेतदवोचत् । तेन हि सुभृते स्वामेवात्र प्रतिप्रक्ष्यामि यथा ते क्षमते तथा व्याकुर्याः ॥

साधु भगवन्नित्यायुष्मान् सुभृतिर्भगवतः प्रत्यश्रौषीत् ॥

भगवानेतदवोचत् । तत् किं मन्यसे सुभृते अन्या सा माया अन्यत्तद्रूपं अन्या सा माया अन्या सा वेदना अन्या सा संज्ञा अन्ये ते संस्काराः अन्या सा माया अन्यत्तद्विज्ञानं ॥

सुभृतिराह । न ह्येतद्भगवन्न हि भगवन्नन्या सा माया अन्यत्तद्रूपं । रूपमेव भगवन्माया मायैव रूपं न हि भगवन्नन्या सा माया अन्या सा वेदना अन्या सा संज्ञा अन्ये ते संस्काराः । वेदनासंज्ञासंस्काराः^(१) एव भगवन्माया मायैव वेदनासंज्ञासंस्काराः न भगवन्नन्या सा माया अन्यत्तद्विज्ञानं विज्ञानमेव भगवन्माया मायैव विज्ञानं ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभृते अत्रैषा संज्ञा समज्ञा-प्रज्ञ-मित्यवहारः पञ्चस्रपादानस्कन्धेषु यदुत बोधिसत्त्व इति ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभृतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । एवमेतद्भगवन्नेव-मेतत् सुगत ॥ तेन हि भगवन् बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञापारमितायां शिञ्चमाणेन मायापुरुषेणवे^(२) शिञ्चितव्यं भवत्यनुत्तरायां सम्यक्-

(१) एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा इति ग० ।

(२) मायापुरुषेणैवमिति ग० ।

संबोधौ ॥ तत् कस्य हेतोः । स एव हि भगवन्मावापुद्भवौ धारयितव्यो
यदुत पञ्चोपादानस्कन्धाः ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हि भगवन्मायोपमं
रूपमुक्तं भगवता । यच्च रूपं तत्षड्विन्दियं ते पञ्चस्कन्धाः ॥ तथा हि
भगवन्मायोपमा वेदाना-संज्ञा-संस्कारा उक्तास्तथा हि भगवन्मायोपमं
विज्ञानमुक्तं भगवता । यच्च विज्ञानं तत् षड्विन्दियं ते पञ्चस्कन्धाः ॥
मा भगवन् नवयानसंप्रस्थिता बोधिसत्त्वा महासत्त्वा इमं निदेशं
श्रुत्वा उन्नसिषुः सन्नसिषुः सन्नासमापत्यते ॥

भगवन्नाह । यदि सुभूते नवयानसंप्रस्थिता बोधिसत्त्वा महा-
सत्त्वाः पापमित्रहस्तगता भविष्यन्ति उन्नसिष्यन्ति सन्नसिष्यन्ति
सन्नासमापत्यन्ते ॥ अथ चेत् सुभूते नवयानसंप्रस्थिता बोधिसत्त्वा
महासत्त्वाः कल्याणमित्रहस्तगता भविष्यन्ति नोन्नसिष्यन्ति न सन्न-
सिष्यन्ति न सन्नासमापत्यन्ते ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभूतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । कानि पुनर्भगवन्
बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य कल्याणमित्राणि वेदितव्यानि ॥

भगवन्नाह । स एनं पारमितास्त्रवदन्त्यनुशासति^(१) । येऽस्मै
मारकर्माण्युपदिशन्ति । एवं मारदोषा बोद्धव्या इमे मारदोषाः ।
एवं मारकर्माणि बोद्धव्यानि इमानि मारकर्माणि । तानि त्वया
बुद्ध्वा विवर्णयितव्यानीति ॥ इमानि सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य
महासन्नाहसन्नद्वय महायानसंप्रस्थितस्य महायानसमारूढस्य कल्या-
णमित्राणि वेदितव्यानि ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभूतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । यद्भगवानेव-

(१) अनुशासन्ति इति ग० ।

माह । इमानि सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य महासत्त्वाश्चक्रद्वयस्य
महायानसंप्रस्थितस्य महायानसमाह्वयस्य कल्याणमित्राणि वेदित-
व्यानीति ॥ यच्च बोधिसत्त्वो महासत्त्व इति भगवन्नुच्यते । तच्च बोधि-
सत्त्व इति भगवन् कः पदार्थः ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभूतिमेतद्वोचत् । अपदार्थः सुभूते
बोधिसत्त्वपदार्थः ॥ तत्कस्य हेतोः । सर्व्वधर्माणां हि सुभूते बोधि-
सत्त्वो महासत्त्वोऽसकृतायां शिचते । सर्व्वधर्माणां हि सुभूते बोधिसत्त्वो
महासत्त्वोऽनुबोधनार्थेनासकृतायामनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबु-
ध्यते ॥ बोध्यर्थेन तु सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्व इत्युच्यते ॥

सुभूतिराह । यत् पुनर्भगवानेवमाह । बोधिसत्त्वो महासत्त्व
इति । केन कारणेन भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्व इत्युच्यते ॥

भगवानाह । महतः सत्त्वाश्लेषमहतः सत्त्वनिकायस्यायतां कार-
थिष्यतीति तेनार्थेन बोधिसत्त्वो महासत्त्व इत्युच्यते^(१) ॥

अथ खल्वायुष्मान् सारिपुत्रो भगवन्तमेतद्वोचत् । ममापि
भगवन् प्रतिभाति येनार्थेन बोधिसत्त्वो महासत्त्व इत्युच्यते ॥

(१) बोधिसत्त्वो महासत्त्व इत्येतयोः शब्दयोर्मध्ये बोधिसत्त्व इत्यत्र
सत्त्वपदं गुणवाचकं, गुणवाचिनः सत्त्वशब्दस्य प्रचलितसंस्कृतग्रन्थेषु प्रायशो
द्वितकारत्वं दृश्यते, महासत्त्व इत्यत्र सत्त्वपदं जीववाचकं, प्राणिवचिनः
सत्त्वशब्दस्य प्रचलितसंस्कृतग्रन्थेषु प्रायश एकतकारत्वं दृश्यते । किन्तु
आदर्शपुस्तकेषु क० ख० पुस्तकयोः बोधिसत्त्वो महासत्त्व एतदुभयत्रैव
प्रायशः एकतकारो व्यवहृतः, ग० पुस्तके तदुभयत्रैव प्रायशो द्वितकारो
व्यवहृतः ॥ सत्त्वशब्दस्य प्राणिवचित्वे गुणवाचित्वे च द्वितकारत्वं पृषोदरा-
दिपाठात् एकतकारत्वमपि सम्भवति ।

भगवानाह । प्रतिभातु ते सारिपुत्र यस्त्रेदानीं कालं मन्यसे ॥

आयुष्मान् सारिपुत्र आह । महत्या आत्मदृष्ट्याः सत्वदृष्ट्या जीवदृष्ट्याः पुद्गलदृष्ट्या भवदृष्ट्या विभवदृष्ट्या उच्छेददृष्ट्याः आश्रयतदृष्ट्याः स्वकायदृष्ट्या एतासामेवमाद्यानां दृष्टीनां प्रहाणाय धर्मन्देवप्रियिष्यतीति तेनार्थेन बोधिसत्त्वो महासत्त्व इत्युच्यते ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभृतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । ममापि भगवन् प्रतिभाति येनार्थेन बोधिसत्त्वो महासत्त्व इत्युच्यते ॥

भगवानाह । प्रतिभातु ते सुभृते यस्त्रेदानीं कालं मन्यसे ॥

सुभृतिराह । बोधिसत्त्वो महासत्त्व^(१) इति भगवन्नुच्यते । यदपि तद्^(२) भगवन् बोधिचित्तं सर्वज्ञताचित्तमनास्त्रवं चित्तमसमं चित्त-
मसाधारणं सर्वश्रावकप्रत्येकबुद्धैः । तत्रापि चित्ते अज्ञक्तोऽपर्यापन्नः ॥
तत्कस्य हेतोः । तथा हि तत्सर्वज्ञताचित्तमनास्त्रवमपर्यापन्नत्तद्यदपि
तत्सर्वज्ञताचित्तमनास्त्रवमपर्यापन्नं । तत्रापि चित्ते अज्ञक्तोऽपर्या-
पन्नः ॥ तेनार्थेन बोधिसत्त्वो महासत्त्व इति संख्यां गच्छति ॥

अथ खल्वायुष्मान् सारिपुत्र आयुष्मन्तं सुभृतिमेतदवोचत् ।
केन कारणेनायुष्मन् सुभृते तत्रापि चित्ते अज्ञक्तोऽपर्यापन्नः ॥

सुभृतिराह । अचित्तत्वादायुष्मन् सारिपुत्र तत्रापि चित्ते
अज्ञक्तोऽपर्यापन्नः ॥

सारिपुत्र आह । किं पुनरायुष्मन् सुभृते अस्ति तच्चित्तं यच्चि-
त्तमचित्तं ॥

(१) महासत्त्वो महासत्त्व इति ग० ।

(२) यदपि तदित्यस्मिन् स्थले यदि पाठः ग० पस्तके वर्तते ।

सुभूतिराह । किं पुनरायुष्मन् सारिपुत्र तत्राचिन्ततायामस्तिता
वा नास्तिता वा विद्यते वा उपलभ्यते वा ॥

सारिपुत्र आह । नेो हीदमायुष्मन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । तद्यदि आयुष्मन् सारिपुत्र तत्राचिन्ततायाम-
स्तिता वा नास्तिता वा न विद्यते वा नेोपलभ्यते वा तत् कथमा-
युष्मन् सारिपुत्र एवमाह । अस्ति तच्चिन्तं यच्चिन्तमचिन्तमिति ॥

सारिपुत्र आह । साधु साध्वायुष्मन् सुभूते । यथापि नाम
त्वं भगवता अरणाविहारिणा^(१) मयतायां निर्दिष्टो निर्दिष्टसि ॥

अथ खल्वायुष्मन् पूर्णो मैत्रायणीपुत्रो भगवन्तमेतदवोचत् ।
महासत्वो महासत्व इति यदिदं भगवन्नुच्यते । महासत्राहसंनद्धः
स सत्वो महायानसंप्रस्थितो महायानसमाहङ्गश्च स सत्वः । तस्मात्स
महासत्वो महासत्व इति संख्यां गच्छति ॥

अथ खल्वायुष्मन् सुभूतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । महासत्राह-
ससंनद्धो महायानसंनद्ध इति यदिदं भगवन्नुच्यते । कियता भगवन्
बोधिसत्वो महासत्वो महासत्राहससंनद्धो भवति ॥

भगवानाह । इह सुभूते बोधिसत्वस्य महासत्वस्यैवभवति ।
अप्रमेया मया सत्वाः परिनिर्व्यापयितव्या इति । असंख्येया मया
सत्वाः परिनिर्व्यापयितव्या इति । न च ते सन्ति धैर्यं परिनिर्व्या-
पयितव्या इति ॥ स तांस्तावतः सत्वान् परिनिर्व्यापयति । न च
स कश्चित्सत्वो यः परिनिर्हृतो येन च परिनिर्व्यापितो भवति ॥
तत् कस्य हेतोः । धर्मातीषा सुभूते धर्माणां मायाधर्माता-

(१) अरण्याविहारिणा इति पाठो विशुद्धः ।

सुपादाय स्यात् । यथापि नाम सुभूते दक्षो मायाकारो वा माया-
कारान्नेवासी वा चतुर्महापथे महान्तं जनकायमभिनिर्मिमीते ।
अभिनिर्माय तस्मैव महतो जनकायस्यान्तर्द्वानं कुर्यात् ॥ तत्
किं मन्यसे सुभूते । अपि नु तत्र केनचित् कश्चिद्भूतो वा मृतो
वा नाशितो वाग्नर्हितो वा ॥

सुभूतिराह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । एवमेव सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽप्रमेथान-
बद्धोऽयान् सत्वान् परिनिर्वापयति । न च स कश्चित् सत्वो यः
परिनिर्दृते येन च परिनिर्वापितो भवति ॥ स चेद्बोधिसत्त्वो महा-
सत्व इमं निर्दोषमेवं निर्दिश्यमानं श्रुत्वा नोन्नस्यति न संचस्यति न
सन्नासमापद्यते । इयता अयं सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वो महा-
सन्नाहसंगद्भो वेदितव्यः ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभूतिर्भगवन्तमेतद्वोचत् । यथाहं भगवन्
भगवतो भाषितस्त्वार्यमाजानामि तथा असन्नाहसंगद्भो वतायं भग-
वन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वो वेदितव्यः ॥

भगवानाह । एवमेतत् सुभूते एवमेतत् । असन्नाहसंगद्भो
वतायं बोधिसत्त्वो महासत्त्वो वेदितव्यः ॥ तत् कस्य हेतोः । अकृता
हि सुभूते सर्वज्ञता अविद्यता अनभिसंस्कृता । तेऽपि सत्वाः अकृता
अविद्यता अनभिसंस्कृताः येषां सत्वानामर्थायायं सन्नाहसंगद्भः^(१) ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभूतिर्भगवन्तमेतद्वोचत् । एवमेतद्भगव-
न्नेवमेतत् सुगत ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हि भगवन् रूपमध्वरुम-

(१) सन्नाहः संगद्भ इति ३० ।

मुक्तं । एवं वेदना-संज्ञा-संस्कारास्तथा हि भगवन् विज्ञानमवद्भूममुक्तं ।
रूपतथतापि भगवन्नवद्भूताऽमुक्ता । एवं वेदनातथतापि संज्ञातथतापि
संस्कारतथतापि विज्ञानतथतापि भगवन्नवद्भूताऽमुक्ता ॥

अथ खल्वायुभान् पूर्णो मैत्रायणीपुत्र आयुभन्नं सुभूतिमेत-
दवोषत् । रूपमायुभन् सुभूते अवद्भूममुक्तमिति वदसि । एवं
वेदना-संज्ञा-संस्कारा विज्ञानमायुभन् सुभूते अवद्भूममुक्तमिति वदसि ।
रूपतथताप्यायुभन् सुभूते अवद्भूताऽमुक्तेति वदसि । एवं वेदनातथ-
तापि संज्ञातथतापि संस्कारतथतापि विज्ञानतथताप्यायुभन् सुभूते
अवद्भूताऽमुक्तेति वदसि ॥ अथ कतमत्तदायुभन् सुभूते रूपं यद्रूप-
मवद्भूममुक्तमिति वदसि । एवं कतमा सा वेदना कतमा सा संज्ञा
कतमे ते संस्काराः कतमत्तदायुभन् सुभूते विज्ञानं यदिज्ञानमव-
द्भूममुक्तमिति वदसि । कतमा सा आयुभन् सुभूते रूपतथता या
रूपतथताप्यवद्भूताऽमुक्तेति वदसि । एवं कतमा सा वेदनातथता
संज्ञातथता संस्कारतथता कतमा सा आयुभन् सुभूते विज्ञानतथता
या विज्ञानतथताप्यवद्भूताऽमुक्तेति वदसि ॥

एवमुक्ते आयुभान् सुभूतिरायुभन्नं पूर्णं मैत्रायणीपुत्रमेतदवो-
चत् । यदायुभन् पूर्णं मायापुरुषस्य रूपं तदवद्भूममुक्तं । एवं या
मायापुरुषस्य वेदना या मायापुरुषस्य संज्ञा ये मायापुरुषस्य
संस्कारा यदायुभन् पूर्णं मायापुरुषस्य विज्ञानं तदवद्भूममुक्तं । या
आयुभन् पूर्णं मायापुरुषस्य रूपतथता सा अवद्भूताऽमुक्ता । एवं या
मायापुरुषस्य वेदनातथता संज्ञातथता संस्कारतथता या आयुभन्
पूर्णं मायापुरुषस्य विज्ञानतथता सा अवद्भूताऽमुक्ता ॥ तत् कस्य

हेतोः । असद्भूतत्वादबद्धाऽसुक्ता विविकत्वादबद्धाऽसुक्ता अनुत्पन्न-
त्वादबद्धाऽसुक्ता ॥ अयं स बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य महासन्नाहसंगद्वयस्य
महायानसंप्रस्थितस्य महायानसमारूढस्य महासन्नाहोऽसन्नाहः ॥
एवमुक्ते आयुष्मान् पूर्णो मैत्रायणीपुत्रस्त्रुष्णीमभूत् ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभ्रूतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । कथं भगवन्
बोधिसत्त्वो महासत्वो महासन्नाहसन्नाहः सन् महायानसंप्रस्थितो
महायानसमारूढो भवति । कतमस्य तन्महायानं । कथं वा
तत्संप्रस्थितो वेदितव्यः । कुतो वा तन्महायानं निर्यास्यति ।
केन वा तन्महायानं संप्रस्थितं । क्व वा तन्महायानं स्थास्यति । को
वाऽनेन महायानेन निर्यास्यति ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन् सुभ्रूतिमेतदवोचत् । महायानमिति
सुभ्रूते अप्रमेयताया एतदधिवचनं । अप्रमेयमिति सुभ्रूते अप्रमा-
णत्वेन यदपि । सुभ्रूते एवं वदसि कथं वा तत्संप्रस्थितो वेदितव्यः ।
कुतो वा तन्महायानं निर्यास्यति । केन वा तन्महायानं संप्रस्थितं ।
क्व वा तन्महायानं स्थास्यति । को वाऽनेन महायानेन निर्यास्य-
तीति ॥ पारमिताभिः संप्रस्थितः । त्रैधातुकान् निर्यास्यति । येनार-
म्बणं^(१) तेन संप्रस्थितं । सर्वज्ञतायां स्थास्यति । बोधिसत्त्वो महा-
सत्वो निर्यास्यति अपि नु खलु पुनर्न कुतश्चिन्निर्यास्यति । न
केनापि संप्रस्थितं । न क्वचित् स्थास्यति अपि नु स्थास्यति सर्वज्ञ-
तायामस्थानयोगेन । नापि कश्चित्तेन महायानेन निर्यातो नापि
निर्यास्यति नापि निर्याति ॥ तत् कस्य हेतोः । यश्च निर्यायात्

(१) येनारम्बणमित्यत्र येनारम्बणमिति पाठः साधुः ।

येन च निर्याद्यात् उभावेतौ धर्मौ न विद्येते नोपलभ्येते । एवम-
विद्यमानेषु सर्वधर्मेषु कतमो धर्मः कतमेन धर्म्येण निर्यास्यति ॥
एवं हि सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वो महायानसन्नद्धो महायानसं-
प्रस्थितो महायानसमारूढो भवति ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभूतिर्भगवन्ममेतदवोचत् । महायानं
महायानमिति भगवन्बुध्यते । सदेवमानुषासुरलोकमभिभवन्निर्या-
स्यति^(१) आकाशसमतया अतिमहत्तया तन्महायानं ॥ यथाकाशे
अप्रमेयाणामसंख्येयानां सत्वानां अवकाशः एवमेव भगवन्स्मिन् याने
अप्रमेयाणामसंख्येयानां सत्वानामवकाशः ॥ अनेन भगवन् पर्यायेण
महायानमिदम्बोधिसत्त्वानां महासत्वानां । नैवास्यागमो दृश्यते नैवास्य
निर्गमो दृश्यते नाप्यस्य स्थानं संविद्यते । एवमस्य भगवन् महायानस्य
नैव पूर्वान्त उपलभ्यते नाप्यपरान्त उपलभ्यते नापि मध्य उपलभ्यते ।
अथ समं भगवंस्तदयानं । तस्मान्महायानं महायानमित्युच्यते ॥

अथ खलु भगवानायुष्मते सुभूतये साधुकारमदात् । साधु साधु
सुभूते । एवमेतत् सुभूते एवमेतत् । एवं महायानमिदं बोधिसत्त्वानां
महासत्वानां । अथ त्रिचिन्त्वा बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैः सर्वज्ञता अनु-
प्राप्ता अनुप्राप्यते अनुप्राप्यते च ॥

अथ खल्वायुष्मान् पूर्णो मैत्रायणीपुत्रो भगवन्ममेतदवोचत् ।
अथं भगवन् सुभूतिः स्वविरः प्रज्ञापारमितायाः कृतसो^(२)ऽधीष्टो
महायानमुपदेष्टव्यं मन्यते ॥

(१) अभिभवति निर्यास्यति इति ख० ।

(२) कृतस इत्यर्थे कृतसशब्दो व्यवहृतः ।

अथ खल्वायुष्मान् सुभूतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । नाहं भगवन्
प्रज्ञापारमितां व्यतिक्रम्य महायानमवोचं ॥

भगवानाह । नो हीदं सुभूते अनुलोम त्वं सुभूते प्रज्ञापार-
मिताया महायानमुपदिशसि ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभूतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । बुद्धानुमावाङ्म-
गवन् । अपि नु खलु पुनर्भगवन् पूर्वान्ततो बोधिसत्त्वो नोपैति
अपरान्ततो बोधिसत्त्वो नोपैति मध्यतो बोधिसत्त्वो नोपैति ॥
तत् कस्य हेतोर्नोपैति । रूपापर्यन्ततया हि बोधिसत्त्वापर्यन्तता
वेदितव्या, एवं वेदना-संज्ञा-संस्काराः । विज्ञानापर्यन्ततया हि
बोधिसत्त्वापर्यन्तता वेदितव्या ॥ रूपं बोधिसत्त्व इति नोपैति इद-
मपि न विद्यते नोपलभ्यते, एवं वेदना-संज्ञा-संस्काराः । विज्ञानं
बोधिसत्त्व इति नोपैति इदमपि न विद्यते नोपलभ्यते ॥ एवं भगवन्
सर्वेषु सर्वं सर्वथा सर्वं बोधिसत्त्वधर्म्ममनुपलभमानो नाहं भगवन्
तं धर्म्मं समनुपश्यामि तस्यैतन्नामधेयं यदुत बोधिसत्त्व इति । प्रज्ञा-
पारमितामपि न समनुपश्यामि नोपलभे सर्वज्ञतामपि न समनु-
पश्यामि नोपलभे । नाहं भगवन् सर्वेषु सर्वं सर्वथा सर्वं
तं धर्म्ममनुपलभमानोऽसमनुपश्यन् कतमं धर्म्मं कतमेन धर्म्मेण
कतमस्मिन् धर्म्मेऽवदित्वाभ्यनुशासिष्यामि ॥ बुद्ध इति भगवन्नाम-
धेयमात्रमेतत् बोधिसत्त्व इति भगवन्नामधेयमात्रमेतत् प्रज्ञा-
पारमितेति भगवन्नामधेयमात्रमेतत् । तच्च नामधेयमनभिनिर्वृत्तं
यथा आत्मा आत्मेति च भगवन्नुच्यते । अत्यन्ततया च भगवन्-

भिनिर्दत्त आत्मा ॥ एवमस्वभावानां^(१) सर्वधर्माणां कतमत्तद्रूपं
 यद्याद्यमनभिनिर्दत्तं कतमे ते वेदना-संज्ञा-संकाराः कतमत्त-
 दिज्ञानं यद्याद्यमनभिनिर्दत्तं । एवमेतेषां सर्वधर्माणां याऽस्व-
 भावता सा अनभिनिर्दत्तिः । या च सर्वधर्माणामनभिनिर्दत्तिर्न
 ते धर्माः । तत् किमनभिनिर्दत्तिमनभिनिर्दत्त्यां प्रज्ञापारमिता-
 यामववदिश्याम्यनुज्ञासिध्यामि । न चान्यत्र भगवन्ननभिनिर्दत्तितः
 सर्वधर्मा वा बुद्धधर्मा वा बोधिसत्त्वधर्मा वा उपलभ्यन्ते ॥ यो वा
 बोधाद्य चरेत् स चेद्भगवन्नेवं भाष्यमाणे एवं देयमाने एवमुपदि-
 श्यमाने बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य चित्तं नावसीयते न संसीयते न
 विषीदति न विषादमापद्यते । नास्य विपृष्टीभवति मानसं न
 भङ्गपृष्टीभवति मोक्षस्यति न संक्ष्यति न संचासमापद्यते । एवं
 वेदितव्यं चरत्ययम्बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितार्थां भाव-
 यत्ययं बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितामुपपरीचतेऽयं बोधि-
 सत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितामुपनिध्यायत्ययं बोधिसत्त्वो महासत्त्वः
 प्रज्ञापारमितामिति ॥ तत् कस्य हेतोः । यस्मिन् हि समये
 भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वः इमान् धर्मान् प्रज्ञापारमितार्थं
 उपपरीचते तस्मिन् समये न रूपमुपैति न रूपमुपमच्छति न
 रूपस्योत्पादं समनुपश्यति न रूपस्य निरोधं समनुपश्यति । एतं
 न वेदनां न संज्ञां न संस्कारान् न विद्यावसुपैति न विज्ञानमु-
 पमच्छति न विज्ञानस्योत्पादं समनुपश्यति न विज्ञानस्य निरोधं
 समनुपश्यति ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हि यो रूपस्यानुत्पादो न

(१) स्वभावस्वभावानामिति ख० ।

तद्रूपं यो रूपस्याव्ययो न तद्रूपमित्यनुत्पादस्य रूपज्ञादयमेतद-
 द्वैधीकारमित्यव्ययस्य^(१) रूपज्ञादयमेतदद्वैधीकारं । यत्पुनरेतदुच्यते
 रूपमित्यद्वयस्यैषा गणना कृता ॥ एवमनथा हि यो वेदनायाः
 संज्ञायाः संस्काराणामनथा हि यो विज्ञानस्थानुत्पादो न तद्वि-
 ज्ञानं यो विज्ञानस्याव्ययो न तद्विज्ञानमित्यनुत्पादस्य विज्ञानं
 चादयमेतदद्वैधीकारमित्यव्ययस्य^(२) विज्ञानज्ञादयमेतदद्वैधीकारं । यत्
 पुनरेतदुच्यते विज्ञानमित्यद्वयस्यैषा गणना कृता ॥ एवमभगवन् प्रज्ञा-
 पारमितायां सर्वकारं सर्वधर्मान् व्युपपरीक्षमाणः तस्मिन् समये न
 रूपमुपैति न रूपमुपगच्छति न रूपस्योत्पादं समनुपपश्यति न रूपस्य
 निरोधं समनुपपश्यति । एवं न वेदनां न संज्ञां न संस्कारान् न
 विज्ञानमुपैति न विज्ञानमुपगच्छति न विज्ञानस्योत्पादं समनुपपश्यति
 न विज्ञानस्य निरोधं समनुपपश्यति ॥ तत्कस्य हेतोः । तथा हि
 यो रूपस्थानुत्पादो न तद्रूपं यो रूपस्याव्ययो न तद्रूपमित्यनुत्पादस्य
 रूपज्ञादयमेतदद्वैधीकारमित्यव्ययस्य^(३) रूपज्ञादयमेतदद्वैधीकारं ।
 यत्पुनरेतदुच्यते रूपमित्यद्वयस्यैषा गणना कृता ॥ एवमनथा हि यो
 वेदनायाः संज्ञायाः संस्काराणामनथा हि यो विज्ञानस्थानुत्पादो न
 तद्विज्ञानं यो विज्ञानस्याव्ययो न तद्विज्ञानमित्यनुत्पादस्य विज्ञान-
 नज्ञादयमेतदद्वैधीकारमित्यव्ययस्य^(४) विज्ञानं चादयमेतदद्वैधीकारं ।
 यत्पुनरेतदुच्यते विज्ञानमित्यद्वयस्यैषा गणना कृता ॥

(१) इति व्ययश्च इति ख० घ० ।

(२) इति व्ययश्च इति ख० घ० ।

(३) इति व्ययश्च इति ख० घ० ।

(४) इति व्ययश्च इति ख० घ० ।

अथ स्वप्नायुष्मान् सारिपुत्र आयुष्मन्तं सुभृतिमेतदवोचत् । तेन हि यथाहमायुष्मतः तुभृतेर्भाषितस्वार्थमाजानामि तथा बोधिसत्त्वोऽप्यनुत्पादः ॥ यदि चायुष्मन् सुभृते बोधिसत्त्वोऽप्यनुत्पादः किम्बोधिसत्त्वो दुष्करचारिकाश्चरति यानि वा तानि सत्वानां हतसो दुःखान्मुसहते प्रत्यनुभवितुं ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभृतिरायुष्मन्तं सारिपुत्रमेतदवोचत् । नाहमायुष्मन् सारिपुत्र इच्छामि बोधिसत्त्वं महासत्त्वं दुष्करचारिकाश्चरन्तं नापि स बोधिसत्त्वो महासत्त्वो यो दुष्करसंज्ञया चरति ॥ तत्कस्य हेतोः । न ह्यायुष्मन् सारिपुत्र दुष्करसंज्ञां जनयित्वा ज्ञप्त्योऽप्रमेयाणामसंख्येयानां सत्वानामर्थः कर्तुं । अपि तु सुखसंज्ञामेव कृत्वा सर्वसत्वानामन्तिके मातृसंज्ञां पितृसंज्ञां पुत्रसंज्ञां दुहितृसंज्ञां कृत्वा स्त्रीपुरुषेष्वेवमेताः संज्ञाः कृत्वा बोधिसत्त्वो महासत्त्वो बोधिसत्त्वचारिकां चरति ॥ तस्मान्मातृसंज्ञा पितृसंज्ञा पुत्रसंज्ञा दुहितृसंज्ञा बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन सर्वसत्वानामन्तिके यावदात्मसंज्ञोत्पादयितव्या । यथा आत्मा सर्वेषु सर्वेषु सर्वथा सर्वेषु सर्वदुःखेभ्यो मोक्षयितव्यः । एवं सर्वसत्वाः सर्वेषु सर्वेषु सर्वथा सर्वेषु सर्वदुःखेभ्यो मोक्षयितव्या इति । एवञ्च सर्वसत्त्वेषु संज्ञोत्पादयितव्या ॥ मयैते सर्वसत्वा न परित्यक्तव्याः । मयैते सर्वसत्वाः परिमोक्षयितव्याः अपरिमाणतो दुःखस्कन्धात् । न च मयैतेषु चित्तप्रदोष उत्पादयितव्योऽन्तश्चः शतशोऽपि क्षिप्तमानेनेति । एवं हि बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन चित्तमुत्पादयितव्यं ॥ स चेदेवंचित्तो विहरिष्यति न दुष्करसंज्ञी चरिष्यति न दुष्करसंज्ञी विहरिष्यति ॥ पुनरपरमायुष्मन् सारि-

पुत्र बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनैवं चित्तसुत्पादयितव्यं यथा सर्वेषां सर्वं सर्वथा सर्वमात्मा न विद्यते नोपलभ्यते । एवं सर्वेषां सर्वं सर्वथा सर्वं सर्वधर्मा न संविद्यन्ते नोपलभ्यन्ते । एवमाध्यात्मिकवाङ्मेषु सर्वधर्मेषु संज्ञोत्पादयितव्या ॥ स चेदेवचित्तस्वरिच्यति न दुष्करसंज्ञी चरिच्यति न दुष्करसंज्ञी विहरिच्यति ॥ यदप्यायुष्मन् सारिपुत्र एवमाह अनुत्पादो बोधिसत्त्व इति । एवमेतदायुष्मन् सारिपुत्रैवमेतत् । अनुत्पादो बोधिसत्त्व इति ॥

सारिपुत्र आह । किंपुनरायुष्मन् सुभूते बोधिसत्त्व एवानुत्पाद उताहो बोधिसत्त्वधर्मा अप्यनुत्पादः ॥

सुभूतिराह । बोधिसत्त्वधर्मा अप्यायुष्मन् सारिपुत्रानुत्पादः ॥

सारिपुत्र आह । किं पुनरायुष्मन् सुभूते बोधिसत्त्वधर्मा एवानुत्पाद उताहो सर्वज्ञताप्यनुत्पादः ॥

सुभूतिराह । सर्वज्ञताप्यायुष्मन् सारिपुत्रानुत्पादः ॥

आह । किं पुनरायुष्मन् सुभूते सर्वज्ञतैवानुत्पाद उताहो सर्वज्ञताधर्मा अप्यनुत्पादः ॥

आह । सर्वज्ञताधर्मा अप्यायुष्मन् सारिपुत्रानुत्पादः ॥

आह । किं पुनरायुष्मन् सुभूते सर्वज्ञताधर्मा एवानुत्पादः उताहो पृथग्जनोऽप्यनुत्पादः ॥

आह । पृथग्जनोऽप्यायुष्मन् सारिपुत्रानुत्पादः ॥

आह । किं पुनरायुष्मन् सुभूते पृथग्जन एवानुत्पाद उताहो पृथग्जनधर्मा अप्यनुत्पादः ॥

आह । पृथग्जनधर्मा अप्यायुष्मन् सारिपुत्रानुत्पादः ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सारिपुत्र आयुष्मन्तं सुभृतिमेतदवोचत् ।
 यद्यायुष्मन् सुभृते बोधिसत्त्वोऽप्यनुत्पादो बोधिसत्त्वधर्मा अप्यनुत्पादः
 सर्वज्ञताप्यनुत्पादः सर्वज्ञताधर्मा अप्यनुत्पादः पृथग्जनोऽप्यनुत्पादः
 पृथग्जनधर्माप्यनुत्पादः । नन्वायुष्मन् सुभृते अनुप्राप्तैवायत्नेन
 बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन सर्वज्ञता भवति ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभृतिरायुष्मन्तं सारिपुत्रमेतदवोचत् ।
 नाहमायुष्मन् सारिपुत्रानुत्पन्नस्य धर्मस्य प्राप्तिमिच्छामि नाप्यभि-
 समथं नाप्यनुत्पन्नेन धर्मेणानुत्पन्ना प्राप्तिः प्राप्यते ॥

आह । किं पुनरायुष्मन् सुभृते अनुत्पन्नेन धर्मेणानुत्पन्ना प्राप्तिः
 प्राप्यते उताहे उत्पन्नेन धर्मेणानुत्पन्ना प्राप्तिः प्राप्यते ॥

आह । किं पुनरायुष्मन् सारिपुत्रानुत्पन्नो धर्म उत्पन्न
 उताहे अनुत्पन्न एव धर्मोऽनुत्पन्नः ॥

आह । किं पुनरायुष्मन् सुभृते उत्पाद एव धर्मोऽनुत्पाद
 उताहेऽनुत्पादो धर्म उत्पादः ॥

आह । उत्पादो धर्मोऽनुत्पादो धर्म इत्यायुष्मन् सारिपुत्र
 प्रतिभाति जल्पितुं ॥

आह । अनुत्पादोऽपि ते आयुष्मन् सुभृते न प्रतिभाति जल्पितुं ॥

आह । अनुत्पाद एवायुष्मन् सारिपुत्र जल्पः । अनुत्पाद एवा-
 युष्मन् सारिपुत्र प्रतिभाति अनुत्पाद एवायुष्मन् सारिपुत्र प्रतिभानं ।
 एवमेवायुष्मन् सारिपुत्रात्यन्तं प्रतिभाति ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सारिपुत्र आयुष्मन्तं सुभृतिमेतदवोचत् ।
 धर्मकथिकानामायुष्मान् सुभृतिरयतायां स्थापितव्यः ॥ तत् कस्य

हेतोः । तथा ह्यायुष्मान् सुभृतिः स्वविरो यतो यत एव परिप्रञ्ची-
क्रियते ततस्तत एव निःसरति धर्मतायाश्च न स्रजति ताश्च धर्मतां
न विरोधयति ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभृतिरायुष्मन्तं सारिपुत्रमेतद्वोचत् ।
धर्मतैषा आयुष्मन् सारिपुत्र भगवतः आवकाणामनिश्रितधर्माणाम्ने
यतो यत एव परिप्रञ्चीक्रियन्ते ततस्तत एव निःसरन्ति धर्मताश्च न
विरोधयन्ति धर्मतायाश्च न व्यतिवर्तन्ते ॥ तत् कथ्य हेतोः । यथापि
नामाश्रितत्वात् सर्वधर्माणां ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सारिपुत्र आयुष्मन्तं सुभृतिमेतद्वोचत् ।
साधु साध्वायुष्मन् सुभृते । कतमैषा सर्वधर्मानिश्रितपारमिता
बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां ॥

सुभृतिराह । प्रज्ञापारमितैवायुष्मन् सारिपुत्र सर्वयानिकी^(१) सर्व-
धर्मानिश्रिततथा सर्वधर्मानिश्रितपारमिता च । इति हि यस्य बोधि-
सत्त्वस्य महासत्त्वस्यैवं गम्भीरायां प्रज्ञापारमितायां भाव्यमाणायामेवं
देक्ष्यमानायामेवमुपदिश्यमानायां न भवति चित्तस्यावस्तीनत्वं न भवति
काङ्क्षायितत्वं न भवति धम्मायितत्वं न भवति चित्तस्यान्यथात्वं वेदित-
व्यमयं बोधिसत्त्वो महासत्त्वो विहरत्यनेन प्रज्ञापारमिताविहारेणावि-
रहितस्थानेन मनसिकारेणेति ॥

अथ स्वल्पायुष्मान् सारिपुत्र आयुष्मन्तं सुभृतिमेतद्वोचत् ।
कथमायुष्मन् सुभृते अविरहितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽविरहितो
मनसिकारेण भवति यः प्रज्ञापारमिताविहारेण विहरति ॥

(१) सर्वयानिकी इति ग० ।

अथ शक्रपरिवर्तो नाम द्वितीयः ।

तेन खलु पुनः समयेन शक्रो देवानामिन्द्रस्यस्थामेव पर्वदि
सन्निपतितः सन्निषण्णोऽभूत् चलारिंशता चायस्त्रिंशत्कायिकैर्देवपुत्र-
सहस्रैः साङ्गं । चलारश्च लोकपाला विंशत्या चातुर्महाराजकायिकै-
र्देवपुत्रसहस्रैः साङ्गं ब्रह्मापि सहापति^(१)र्दशभिर्भृगुकायिकैर्देवपुत्रसहस्रैः
साङ्गं पश्च च बुद्धावासानां देवपुत्राणां सहस्राणि तस्यामेव पर्वदि
सन्निपतितानि सन्निषण्णान्यभूवन् । योऽपि च देवानां स्वकर्माविपा-
कजोऽवभासः सोऽपि सर्वो बुद्धानुभावेन बुद्धतेजसा बुद्धाधिष्ठाने-
नाधिभूतोऽभूत् ॥

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्र आयुष्मन्तं सुभृतिं स्वविरमेतद-
वोचत् । इमान्यार्य्यं सुभृते सम्ब्रह्मणानि देवपुत्रसहस्राण्यस्यां पर्वदि
सन्निपतितानि सन्निषण्णान्यार्य्यस्य सुभृतेरन्तिकाम्रज्ञापारमितां ओतु-
कामानि बोधिसत्त्वानां महासत्वानामुपदेशमवादानुभासनीञ्च ।
तत्कथम्बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञापारमितार्यां स्यातथं कथं त्रिचित्तथं
कथं योगमापन्नथं ॥

स्वविरः सुभृतिराह । तेन हि कौशिक उपदेश्यामि ते बुद्धानु-
भावेन बुद्धतेजसा बुद्धाधिष्ठानेन । यैर्देवपुत्रैरनुत्तरार्यां सम्यक्-
सम्बोधौ चित्तं नोत्पादितं तैरुत्पादयित्थं । ये त्वक्काम्नाः सम्यक्क-
नियामं न ते भव्या अनुत्तरार्यां सम्यक्सम्बोधौ चित्तमुत्पादयितुं ॥
तत्कस्य हेतोः । बद्धसीमानो हि ते संसारस्रोतसः । अभव्या हि ते

(१) साक्षात्परिवर्तित्वनुमीयते ।

पुनः पुनः संस्तरणाद्यान्तरायां सम्यक्सम्बोधौ चित्तमुत्पादयितुं ॥
 अपि तु खलु पुनस्त्वेषामप्यनुमोदे सचेत्तेऽप्यनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ
 चित्तान्युत्पादयेरन्नाहं कुशलमलस्यान्तरायं करोमि । विशिष्टेभ्यो
 हि धर्मेभ्यो विशिष्टतमा धर्मा अध्यालम्बितव्याः ॥

अथ खलु भगवानायुष्मन्तं सुभृतिमामन्त्रयते स्म । साधु साधु
 सुभृते साधु खलु पुनस्त्वं सुभृते । यस्त्वं बोधिसत्वानां महासत्वाना-
 मुत्साहं ददासि ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभृतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । हतञ्जैरस्माभि-
 र्भगवन् भगवतो भवितव्यन्नाहतञ्जैः ॥ तत्कस्य हेतोः । पौर्वकाणां
 हि भगवंस्तथागतानामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानामन्तिकेऽस्मादर्थे भग-
 वान् यथा ब्रह्मचर्यं बोधाय चरन् पूर्वं बोधिसत्त्वभूत एव सन्
 सैः आवकैरवदितोऽनुशिष्टश्च पारमितासु । तत्र भगवता चरता
 अनुत्तरं ज्ञानमुत्पादितं ॥ एवं भगवन्नस्माभिरपि बोधिसत्त्वा
 महासत्वा अनुपरिग्रहीतव्या अनुपरिवारयितव्याश्च संपरिग्रहीतव्याः
 संपरिवारयितव्याश्च ॥ तत्कस्य हेतोः । अस्माभिरपि हि भगवन्
 बोधिसत्त्वा महासत्वा अनुपरिग्रहीता अनुपरिवारिताश्च संपरि-
 ग्रहीताः संपरिवारिताश्च क्षिप्रमनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिव्युत्तमे ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभृतिः शकं देवानामिन्द्रमामन्त्रयते स्म ।
 तेन हि कौशिक शृणु साधु च सुष्ठु च मनसि कुरु भाषिष्येऽहन्ते
 यथा बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञापारमितायां स्थातव्यं ॥ शून्य-
 तायां कौशिक तिष्ठता बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञापारमितायां
 स्थातव्यं । तेन हि कौशिक बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन महासत्साह-

सन्नद्धेन भवितव्यं । न रूपे स्यातव्यं । न वेदनायां न संज्ञायां न संस्कारेषु न विज्ञाने स्यातव्यं । न चक्षुषि स्यातव्यं । न रूपे स्यातव्यं । न चक्षुर्विज्ञाने स्यातव्यं । न चक्षुःसंस्पर्शे स्यातव्यं । न चक्षुःसंस्पर्शजायां वेदनायां स्यातव्यं । एवं न श्रोत्रघ्राणजिह्वाकायमनःसु स्यातव्यं । न शब्दगन्धरसस्पर्शधर्मेषु न श्रोत्रविज्ञाने घ्राण मनेविज्ञाने न मनःसंस्पर्शे न मनःसंस्पर्शजायां वेदनायां स्यातव्यं । न पृथिवी-धातौ स्यातव्यं । नाग्धातौ न तेजोधातौ न वायुधातौ नाकाश-धातौ न विज्ञानधातौ स्यातव्यं । न स्मृत्युपस्थानेषु स्यातव्यं । न सम्यक्प्रहाणद्विपादेन्द्रियबलबोधक्रेषु न^(१) मार्गाङ्गेषु स्यातव्यं । न श्रोत्रश्रापत्तिफले स्यातव्यं । न सकृदागामिफले नागामिफले गार्हत्वे स्यातव्यं । न प्रत्येकबुद्धत्वे स्यातव्यं । न बुद्धत्वे स्यातव्यं । इति हि रूपमिति न स्यातव्यं । इति हि वेदनेति संज्ञेति संस्कारा इति इति हि विज्ञानमिति न स्यातव्यं । इति हि चक्षुरिति घ्राण-मनःसंस्पर्शजा वेदनेति न स्यातव्यं । इति हि पृथिवीधातुरिति घ्राणविज्ञानधातुरिति न स्यातव्यं । इति हि स्मृत्युपस्थानानीति न स्यातव्यं । इति हि सम्यक्प्रहाणद्विपादेन्द्रियबलबोधक्यानीति इति हि मार्गाङ्गानीति न स्यातव्यं । इति हि श्रोत्रश्रापत्तिफलमिति न स्यातव्यं । इति हि सकृदागामिफलमित्यनागामिफलमित्यर्हत्वमिति न स्यातव्यं । इति हि प्रत्येकबुद्धत्वमिति न स्यातव्यं । इति हि बुद्धत्वमिति न स्यातव्यं । रूपचित्तमनित्यमिति न स्यातव्यं । एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा विज्ञानचित्तमनित्यमिति न स्यातव्यं । रूपं

(१) क० ग० चिद्विषयसक्तयोः नपदं न दृश्यते ।

सुखं दुःखमिति न स्थातव्यं । एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा विज्ञानं सुखं
दुःखमिति न स्थातव्यं । रूपं शून्यमशून्यमिति न स्थातव्यं । एवं
वेदनासंज्ञासंस्कारा विज्ञानं शून्यमशून्यमिति न स्थातव्यं । रूपमा-
त्मानात्मेति न स्थातव्यं । एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा विज्ञानमात्मा-
नात्मेति न स्थातव्यं । रूपं सुभमसुभमिति न स्थातव्यं । एवं वेदना-
संज्ञासंस्कारा विज्ञानं शुभमशुभमिति न स्थातव्यं । रूपं शून्यमुप-
सन्नमिति वेति न स्थातव्यं । एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा विज्ञानं शून्यमु-
पसन्नमिति वेति न स्थातव्यं । श्रोतश्रापत्तिफलमसंस्क्रुतप्रभाषितमिति
न स्थातव्यं । एवं सङ्गदागामिफलमनागामिफलमर्हत्वमसंस्क्रुतप्रभा-
षितमिति न स्थातव्यं । प्रत्येकबुद्धत्वमसंस्क्रुतप्रभाषितमिति न स्थातव्यं ।
श्रोतश्रापत्री दक्षिणीय इति न स्थातव्यं । श्रोतश्रापत्रः सङ्गद्वयो
भवपरश्च इति न स्थातव्यं । सङ्गदागामी दक्षिणीय इति न स्थातव्यं ।
सङ्गदानान्यपरिनिष्ठितत्वात् सङ्गदिमं लोकात्मन्य दुःखस्यान्तं करि-
ष्यतीति न स्थातव्यं । अनागामी दक्षिणीय इति न स्थातव्यं । अना-
गाम्यनागम्येनं लोकात्मन्यैव परिनिर्व्विष्यतीति न स्थातव्यं । अर्हन्दक्षि-
णीय इति न स्थातव्यं । अर्हन्निर्वाणानुपधिषेधे निर्वाणधातौ परि-
निर्व्विष्यतीति न स्थातव्यं । प्रत्येकबुद्धो दक्षिणीय इति न स्थातव्यं ।
प्रत्येकबुद्धोऽतिक्रम्य आवकभूमिमप्राप्य बुद्धभूमिं परिनिर्व्विष्यतीति
न स्थातव्यं । बुद्धो दक्षिणीय इति न स्थातव्यं । बुद्धोऽतिक्रम्य
पृथग्भूमिभूमिमतिक्रम्य आवकभूमिमतिक्रम्य प्रत्येकबुद्धभूमिमप्र-
क्षेपाणामसंख्येयानां सत्वानामर्थं कृत्वाऽप्रमेयाण्यसंख्येयानि सत्वको-
टीनियुतव्रतसहस्राणि परिनिर्व्विष्यप्रमेयानसंख्येयान् सत्वान् आव-

अप्रत्येकबुद्धसंख्येकसंभुद्धमनियताम् कृत्वा बुद्धभूमौ स्थित्वा बुद्धकृतं
कृत्वाऽनुपधिग्रेवे निर्वाणधत्तौ बुद्धपरिनिर्वाणेन परिनिर्वाणतीत्ये-
वमप्यनेन न ज्ञातव्यं ॥

अथ खल्वायुष्मन् सारिपुत्रजेतदभवत् । अदि बुद्धोऽतिक्लम
पृथग्जनभूमिमतिक्लम्य आवकभूमिमतिक्लम्य प्रत्येकबुद्धभूमिमप्रमे-
याणामसंख्येयानां सत्वानामर्थं कृत्वाऽप्रमेयाण्यसंख्येयानि सत्वकोटी-
नियुतव्रतदृष्ट्याणि परिनिर्वाण्यप्रमेयानसंख्येयान् कृत्वाऽत्राव्यप्रत्ये-
कबुद्धसंख्येकसंभुद्धमनियताम् कृत्वा बुद्धभूमौ स्थित्वा बुद्धकृतं कृत्वा-
ऽनुपधिग्रेवे निर्वाणधत्तौ बुद्धपरिनिर्वाणेन परिनिर्वाणतीत्येवमप्य-
नेन न ज्ञातव्यं तत्कार्यं पुनरनेन ज्ञातव्यं^(१) कथं त्रिष्विधमिति ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभृतिर्बुद्धासुभावेनायुष्मन् सारिपुत्रस्य
चेतसैव जेतःपरिनिर्वाणमाज्ञायुष्मन् सारिपुत्रजेतदवोक्तं । तत्किं
मन्यथे आयुष्मन् सारिपुत्र क^(२) तथागतोऽर्हन् सम्यक्संभुद्धः स्थितः ॥

आयुष्मान् सारिपुत्र आह । न कचिदायुष्मन् सुभृते तस्मात्तोऽर्हन्
सम्यक्संभुद्धः स्थितः ॥ तत्कस्य हेतोः । अप्रतिष्ठितमानसो हि तथाग-
तोऽर्हन् सम्यक्संभुद्धः । स नैव संकृते धत्तौ स्थितो नम्यसंकृते
धत्तौ स्थितो न च ततो व्युत्थितः ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभृतिरायुष्मन् सारिपुत्रजेतदवोक्तं ।
एवमेवायुष्मन् सारिपुत्र बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन ज्ञातव्यं एवं त्रिचि-
तव्यं यथा तथागतोऽर्हन् सम्यक्संभुद्धो न कचिन् स्थितो नास्थितो

(१) पुनरनेन न ज्ञानमिति ग० ।

(२) क वा इति ग० ।

न विद्धितो नाविद्धितस्तथा स्थास्यामीत्येवमभेन श्रितित्यं । यथा
तथागतस्नानं तथा स्थास्यामीति तथा श्रितित्ये इति यथा तथा-
गतस्नानं तथा स्थास्यामीति सुखितोऽस्नानयोभेनेत्येवमत्र बोधिसत्त्वेन
महासत्त्वेन स्नातव्यमेवं श्रितित्यं । एवं हि श्रितमाणा बोधिसत्त्वो
महासत्त्वो विहरत्यनेन प्रज्ञापारमिताविहारेणाविरहितस्यानेन मन-
सिकारेणेति ॥

अथ खलु तत्र पर्वदि केषाञ्चिद्देवपुत्राणामेतदभूत् । यानि तानि
यक्षणां यक्षभाषितानि यक्षहतानि यक्षपदानि यक्षमन्त्रितानि
यक्षप्रव्याहृतानि तानि विज्ञायन्ते जस्यमानानि । न पुनरिदं विज्ञा-
यते यत् सुभृतिः स्वविरो भाषते प्रव्याहरति देशयत्युपदिशति ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभृतिर्बुद्धानुभावेन तेषां देवपुत्राणामिम-
मेवंरूपं चेतसैव चेतःपरिवितर्कमाज्ञाय तान्देवपुत्रानामन्वयते स्म ।
न विज्ञायते न विज्ञायते इदन्देवपुत्राः । तथा हि नात्र किञ्चित्
सूच्यते नात्र किञ्चित् श्रूयते ॥

अथ खलु तेषान्देवपुत्राणां पुनरेवेतदभूत् । उत्तानीकरि-
ष्यति वतायमार्यसुभृतिरुत्तानीकरिष्यति वतायमार्यसुभृतिरिति ।
दूवादूरतरमार्यसुभृतिः प्रविशति सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं गभीराद्गभी-
रतरमार्यसुभृतिः प्रविशति देशयति भाषत इति ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभृतिर्बुद्धानुभावेन पुनरपि तेषामेव देव-
पुत्राणाञ्चेतसैव चेतःपरिवितर्कमाज्ञाय तान्देवपुत्रानामन्वयते स्म ।
तेन हि देवपुत्रा यः श्रोतश्रापन्तिफलं प्राप्तुकामः श्रोतश्रापन्ति-
फले स्थातुकामः स नेमां चान्तिमनागम्य पेयालं । यः सकृदागा-

मिफलं प्राप्तुकामः सकृदागामिफले स्थातुकामः योऽनागामिफलं
प्राप्तुकामोऽनागामिफले स्थातुकामः योऽर्हत्वं प्राप्तुकामोऽर्हत्वे स्थातु-
कामः यः प्रत्येकबोधिं प्राप्तुकामः प्रत्येकबोधौ स्थातुकामः स नेमां
चान्तिमनागम्य योऽनुत्तरां सन्धक्बोधिं प्राप्तुकामोऽनुत्तरार्थां सन्धक्-
सन्धोधौ स्थातुकामः स नेमां चान्तिमनागम्य ॥

अथ खलु पुनरपि तेषां देवपुचाणामेतदभवत् । किं रूपा
अस्वार्थसुभूतेर्धार्म्यश्रवणिका एष्टव्याः ॥

अथ खलु आयुष्मान् सुभूतिर्बुद्धानुभावेन तेषां देवपुचाणाञ्चे-
तसैव चेतःपरिवितर्कमाज्ञाय तान्देवपुचानामन्वयते स्म । मायानि-
र्भितसदृशा हि देवपुचा मम धार्म्यश्रवणिका एष्टव्याः ॥ तत् कस्य
हेतोः । तथा हि ते नैव श्रोयन्ति न च साक्षात् करिष्यन्ति ॥

अथ खलु ते देवपुचा आयुष्मन्तं सुभूतिमेतदवोचत् । किं
पुनरार्थं सुभूते माथोपमास्ते सत्वा न ते माथा ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभूतिस्त्वान् देवपुचानेतदवोचत् । माथोप-
मास्ते देवपुचाः सत्वाः खप्रोपमास्ते देवपुचाः सत्वा इति हि माथा च
सत्वाद्यादयमेतदद्वैधीकारमिति हि खप्रस्य सत्वाद्यादयमेतदद्वैधी-
कारं ॥ सर्वधर्मा अपि देवपुचा माथोपमाः खप्रोपमाः । श्रोतश्रापको-
ऽपि माथोपमः खप्रोपमः । श्रोतश्रापत्तिफलमपि माथोपमं खप्रोपमं ।
एवं सकृदागाम्यपि सकृदागामिफलमपि अनागाम्यपि अनागामिफल-
मपि अर्हत्त्वमपि माथोपमं खप्रोपमं । प्रत्येकबुद्धोऽपि माथोपमः
खप्रोपमः । प्रत्येकबुद्धत्वमपि माथोपमं खप्रोपमं । सन्धक्सन्धुद्धोऽपि
माथोपमः खप्रोपमः । सन्धक्सन्धुद्धत्वमपि माथोपमं खप्रोपमं ॥

अथ खलु देवपुत्रा आयुष्मन्ं सुभूतिमेतद्वोचत् । सम्यक्समुद्धो-
ष्यार्थं सुभूते माथोपमः खन्नोपम इति वदसि । सम्यक्समुद्धम-
न्नपि माथोपमं खन्नोपममिति वदसि ॥

सुभूतिराह । निर्वाणमपि देवपुत्रा माथोपमं खन्नोपमं इति
वदामि किं पुनरन्यद्दुष्कं ॥

ते देवपुत्रा आज्ञः । निर्वाणमप्यार्थं सुभूते माथोपमं खन्नोपम-
मिति वदसि ॥

आयुष्मान् सुभूतिराह । तद्यदि देवपुत्रा निर्वाणादप्यस्यः कश्चिद्दुर्भा-
विस्मिष्टतरः खान्तमप्यहं माथोपमं खन्नोपममिति वदेयं । इति हि देव-
पुत्रा माथा च निर्वाणस्यादयमेतदद्वैधीकारमिति हि खन्नस्य निर्वाण-
स्यादयमेतदद्वैधीकारं ॥

अथ खल्वायुष्मान् सारिपुत्र आसुष्मांसु पूर्णा मीत्रावशीपुत्र आयु-
ष्मांसु महाकोष्ठिल आयुष्मांसु महाकात्यायन आयुष्मांसु महाकाश-
पोऽन्ये च महाआत्रका अनेकैर्बोधिसत्त्वसहस्रैः सार्द्धमायुष्मन्ं सुभूतिं
खविरजामन्नयते ख । केऽस्या आयुष्मन् सुभूते प्रज्ञापारमिताया
एवन्निर्दिश्यमानायाः प्रत्येषका भविष्यन्ति ॥

अथ खल्वायुष्मानामन्दस्त्रान् खविरानेतद्वोचत् । ते खल्व-
पुष्मन्तो वेदितव्या अविनिवर्त्तनीया बोधिसत्त्वा महासत्त्वा दृष्टि-
सम्पन्ना वा पुद्गलका अर्हन्तो वा क्षीणास्त्रा येऽस्याः प्रज्ञापारमिताया
एवन्निर्दिश्यमानायाः प्रत्येषका भविष्यन्ति ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभूतिः खविरस्त्रान् खविरानेतद्वोचत् ।
मास्या आयुष्मन्तः प्रज्ञापारमिताया एवं निर्दिश्यमानायाः केचित्

प्रत्येषका भविष्यन्ति ॥ तत् कथं हेतोः । तथा ह्यत्र न कश्चि-
दूर्ध्वः सूच्यते न कश्चिदूर्ध्वः परिदीप्यते न कश्चिदूर्ध्वः प्रज्ञप्यते ।
तथैवात्र न कश्चिदूर्ध्वः सूच्यते न कश्चिदूर्ध्वः परिदीप्यते न
कश्चिदूर्ध्वः प्रज्ञप्यते तथैवाद्याः प्रज्ञापारमितात्मः एवं निर्दिष्ट-
मायाया न कश्चित् प्रत्येषको भविष्यति ॥

अथ खलु ब्रह्मण्य देवानामिन्द्रस्यैतद्भूत् । अथ धर्मपर्याय-
स्यार्थेषु सुभृतिना भाष्यमाणस्य पूजार्थं यज्वहं पुष्याणाभिर्निर्जा-
यार्थं सुभृतिमभवकिरेयमिति ॥

अथ खलु ब्रह्मो देवानामिन्द्रस्यार्थं वैश्वार्थं पुष्याणाभिर्नि-
र्जायायुष्यन्तं सुभृतिमभवकिरत् ॥

अथ खल्वायुष्यतः सुभृतेः स्यकिरस्य ब्रह्मं देवानामिन्द्रमनुव्या-
हरणस्यैतद्भूत् । न खलु पुनरिन्द्रानि पुष्याणि मयाः चक्षु-
शेषु देवेषु प्रचरन्ति दृष्टपूर्वगणि । यानीमानि ब्रह्मण्य देवानामिन्-
द्राभवकीर्णानि निर्जातान्येतानि पुष्याणि । नैतानि पुष्याणि वृ-
क्षगुण्यस्यतानिर्जातानि । यानि ब्रह्मण्य देवानामिन्द्राभवकीर्णानि
मनोमयान्येतानि पुष्याणीति ॥

अथ खलु ब्रह्मो देवानामिन्द्र आयुष्यतः सुभृतेस्तेतस्यैव केत-
परिवितर्कमाज्ञायायुष्यन्तं सुभृतिमेतदवोचत् । अग्निर्जातान्येतान्यार्थं
सुभृते पुष्याणि ॥ तत्कथं हेतोः । न हि मनोनिर्जातानि कारि-
क्षित्युष्याणि नापि वृक्षगुण्यस्यतानिर्जातानि ॥

अथ खल्वायुष्यन्तं सुभृतिः ब्रह्मं देवानामिन्द्रमेतदवोचत् ।
यत्नं कौशिकैवं वदसि । अग्निर्जातान्येतानि पुष्याणि नैतानि

मनेर्निर्जातानि नापि दृश्युस्त्वलतानिर्जातानीति । यत् कौशिका-
निर्जातं न तत्पुष्यं ॥

अथ खलु शक्रस्य देवानामिन्द्रस्यैतद्भूत् । गभीरप्रज्ञो वताथ-
मार्यः सुभृतिस्ताञ्च नाम पदप्रज्ञं निर्दिशति ताञ्च न विरोधयति
ताञ्चोत्तानीकरोति तामेव चोपदिशति ॥

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्र आयुष्मन्तं सुभृतिमेतदवोचत् ।
एवमेतदार्यं सुभूते एवमेतत् । एवञ्चात्र बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन
श्रित्तयं यथार्थसुभृतिरूपदिशति ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभृतिः शक्रं देवानामिन्द्रमेतदवोचत् । एव-
मेतत् कौशिकैवमेतत् । एवमत्र बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन श्रित्तयं ।
एवं श्रित्तमाणः कौशिक बोधिसत्त्वो महासत्त्वो न श्रोतश्रापत्तिफले
श्रित्ते न सकृदागामिफले नानागामिफले नार्हत्वे श्रित्ते न
प्रत्येकबुद्धत्वे श्रित्ते न बुद्धत्वे श्रित्ते । यो नाशु भुमिषु श्रित्ते
स बुद्धत्वे सर्वज्ञत्वे वा श्रित्ते^(१) । यो बुद्धत्वे सर्वज्ञत्वे वा श्रित्ते^(२)
योऽप्रमेयेष्वसंख्येषु बुद्धधर्मेषु श्रित्ते । योऽप्रमेयेष्वसंख्येषु बुद्ध-
धर्मेषु श्रित्ते स न रूपस्य विद्वद्भ्ये श्रित्ते न परिहाणाय । एवं
स न वेदनाया न संज्ञाया न संस्काराणां स न विज्ञानस्य विद्वद्भ्ये
श्रित्ते न परिहाणाय । यो न रूपस्य विद्वद्भ्ये श्रित्ते न परिहाणाय
एवं यो न वेदनाया न संज्ञाया न संस्काराणां यो न विज्ञानस्य

(१) बुद्धत्वे सर्वज्ञत्वे श्रित्ते इति ग० ।

(२) बुद्धत्वे सर्वज्ञत्वे श्रित्ते इति ग० ।

वितृद्ध्ये चिन्तते न परिहाणाय स न रूपस्य परिग्रहाय चिन्तते
 नेत्मर्गाय । एवं स न वेदनाया न संज्ञाया न संस्काराणां स
 न विज्ञानस्य परिग्रहाय चिन्तते नेत्मर्गाय नापि कस्यचिद्धर्मस्य
 परिग्रहाय चिन्तते नेत्पादाय नान्तर्हानाय चिन्तते । यो न कस्य-
 चिद्धर्मस्य परिग्रहाय चिन्तते नेत्पादाय नान्तर्हानाय चिन्तते स न
 सर्वज्ञताया अपि परिग्रहाय चिन्तते नेत्पादाय नान्तर्हानाय
 चिन्तते । एवं चिन्तमाणो बोधिसत्त्वो महासत्वः सर्वज्ञतायां चिन्तते
 सर्वज्ञतायां निर्यास्यति ॥

अथ खल्वायुष्मान् सारिपुत्र आयुष्मन्तं सुभूतिमेतदवोचत् ।
 य आयुष्मन् सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वः न कस्यचिद्धर्मस्य परि-
 ग्रहाय चिन्तते नेत्पादाय नान्तर्हानाय चिन्तते स न सर्वज्ञताया
 अपि परिग्रहाय चिन्तते नेत्पादाय नान्तर्हानाय चिन्तते । एवं
 चिन्तमाण आयुष्मन् सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वः सर्वज्ञतायां
 चिन्तते सर्वज्ञतायां निर्यास्यति ॥

आयुष्मान् सुभूतिराह । एवमेतदायुष्मन् सारिपुत्रैवमेतत् । य
 आयुष्मन् सारिपुत्र बोधिसत्त्वो महासत्वः न कस्यचिद्धर्मस्य परि-
 ग्रहाय चिन्तते नेत्पादाय नान्तर्हानाय चिन्तते स न सर्वज्ञताया
 अपि परिग्रहाय चिन्तते नेत्पादाय नान्तर्हानाय चिन्तते । सर्व-
 बुद्धधर्माणामपि न परिग्रहाय चिन्तते नेत्पादाय नान्तर्हानाय
 चिन्तते । एवं चायुष्मन् सारिपुत्र चिन्तमाणो बोधिसत्त्वो महासत्वः
 सर्वज्ञतायां चिन्तते सर्वज्ञतायां निर्यास्यति ॥

अथ खलु ब्रह्मो देवानामिन्द्र आयुष्मन्तं सारिपुत्रमेतदवोचत् ।

प्रज्ञापारमिता आर्यं सारिपुत्र बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन कुतो गवे-
षितव्या ॥

सारिपुत्र आह । प्रज्ञापारमिता कौशिक बोधिसत्त्वेन महा-
सत्त्वेनायुष्मत् सुभुतेः परिवर्त्ताद्गवेषितव्या ॥

एवमुक्ते ब्रह्मो देवानामिन्द्र आयुष्मन् सारिपुत्रमेतदवोचत् ।
कस्यैष आर्यं सारिपुत्रानुभावो वेदितव्यः कस्यैतदधिष्ठानं वेदितव्यं
यदार्यसुभृतिः प्रज्ञापारमितां भाषते ॥

आयुष्मन् सारिपुत्र आह । तथागतस्यैष कौशिकानुभावो वेदि-
तव्यस्तथागतस्यैतदधिष्ठानं वेदितव्यं यदायुष्मन् सुभृतिः प्रज्ञापार-
मितां भाषते ॥

अथ खल्वायुष्मन् सुभृतिः ब्रह्मं देवानामिन्द्रमेतदवोचत् । यत्
कौशिकैवं वदसि कस्यैषोऽनुभावो वेदितव्यः कस्यैतदधिष्ठानं वेदितव्यं
यदार्यसुभृतिः प्रज्ञापारमितां भाषते इति । तथागतस्यैष कौशिका-
नुभावो वेदितव्यः तथागतस्यैतदधिष्ठानं वेदितव्यं यदहं प्रज्ञापार-
मितां भाषे ॥ यदपि कौशिकैवं वदसि प्रज्ञापारमिता बोधि-
सत्त्वेन महासत्त्वेन कुतो गवेषितव्येति । प्रज्ञापारमिता कौशिक
बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन न रूपाद्गवेषितव्या नाप्यन्यत्र रूपाद्गवेषि-
तव्या । एवं न वेदनाया न संज्ञाया न संस्कारेभ्यो न विज्ञानाद्गवे-
षितव्या नाप्यन्यत्र विज्ञानाद्गवेषितव्या ॥ तत्कस्य हेतोः । तथा हि न
रूपं प्रज्ञापारमिता नाप्यन्यत्र रूपात्प्रज्ञापारमिता । एवं न वेदना
न संज्ञा न संस्कारा न विज्ञानं प्रज्ञापारमिता नाप्यन्यत्र विज्ञा-
नात्प्रज्ञापारमिता ॥

एवमुक्ते ब्रह्मो देवानामिन्द्र आद्युष्मन्तं सुभूतिमेतदवोचत् । महा-
पारमितेयमार्यं सुभूते यदुत प्रज्ञापारमिता । अप्रमाणपारमिते-
यमार्यं सुभूते यदुत प्रज्ञापारमिता । अपरिमाणपारमितेयमार्यं
सुभूते यदुत प्रज्ञापारमिता । अनन्तपारमितेयमार्यं सुभूते यदुत
प्रज्ञापारमिता ॥

स्वविरः सुभूतिराह । एवमेतत् कौशिकैवमेतत् । महापारमितेयं
कौशिकं यदुत प्रज्ञापारमिता । अप्रमाणपारमितेयं कौशिकं यदुत
प्रज्ञापारमिता । अपरिमाणपारमितेयं कौशिकं यदुत प्रज्ञापारमिता ।
अनन्तपारमितेयं कौशिकं यदुत प्रज्ञापारमिता ॥ तत्कस्त्रहेताः । रूपम-
हन्तया हि कौशिकं महापारमितेयं यदुत प्रज्ञापारमिता । एवं वेदना-
संज्ञासंस्कारा विज्ञानमहन्तया हि कौशिकं महापारमितेयं यदुत-
प्रज्ञापारमिता । रूपाप्रमाणतया कौशिकाप्रमाणपारमितेयं यदुत-
प्रज्ञापारमिता । एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा विज्ञानाप्रमाणतया कौशिका-
प्रमाणपारमितेयं यदुत प्रज्ञापारमिता । रूपापरिमाणतया कौशि-
कापरिमाणपारमितेयं यदुत प्रज्ञापारमिता । एवं वेदनासंज्ञा-
संस्कारा विज्ञानापरिमाणतया कौशिकापरिमाणपारमितेयं यदुत
प्रज्ञापारमिता । रूपानन्ततया कौशिकानन्तपारमितेयं यदुत प्रज्ञा-
पारमिता । एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा विज्ञानानन्ततया कौशिका-
नन्तपारमितेयं यदुत प्रज्ञापारमिता ॥ एवं महापारमितेति कौशिक
नाभिनिविशते । एवमप्रमाणपारमितेति एवमपरिमाणपारमितेति
एवमनन्तपारमितेति नाभिनिविशते ॥ तस्मात् कौशिकं महापार-
मितेयमप्रमाणपारमितेयमपरिमाणपारमितेयमनन्तपारमितेयं यदुत

प्रज्ञापारमिता ॥ आरम्भणानन्ततया^(१) कौशिकानन्तपारमितेयं यदुत प्रज्ञापारमिता । सत्वानन्ततया कौशिकानन्तपारमितेयं यदुत प्रज्ञापारमिता ॥ कथं पुनः कौशिकारम्भणानन्ततया^(१)ऽनन्तपारमितेयं यदुत प्रज्ञापारमिता । सर्वधर्माणां हि कौशिक यतोमान्तो न मध्यं न पर्यवसानमुपलभ्यते ततः कौशिकानन्तपारमितेयं यदुत प्रज्ञापारमिता । अनेन कौशिक पर्यायेणारम्भणानन्ततया^(१) अनन्तपारमितेयं यदुत प्रज्ञापारमिता ॥ पुनरपरं कौशिक यस्मात् सर्वधर्मा अनन्ता अपर्यन्ता न तेषामन्तो वा मध्यं वा पर्यवसानं वा उपलभ्यते तस्मात् कौशिक अनन्तपारमितेयं यदुत प्रज्ञापारमिता ॥ तत्कस्य हेतोः । रूपस्य हि कौशिक नान्तो न मध्यं न पर्यवसानमुपलभ्यते । एवं वेदनायाः संज्ञायाः संस्काराणां विज्ञानस्य हि कौशिक नान्तो न मध्यं न पर्यवसानमुपलभ्यते । अनेनापि कौशिक पर्यायेणारम्भणानन्ततया^(१)ऽनन्तपारमितेयं यदुत प्रज्ञापारमितता ॥ पुनरपरं कौशिक सत्वोऽनन्तोऽपर्यन्तः ॥ तत् कस्य हेतोः । न हि सत्वस्थान्तो वा मध्यं वा पर्यवसानं वोपलभ्यते । तस्मात् कौशिक सत्वानन्ततया अनन्तपारमितेयं यदुत प्रज्ञापारमिता ॥

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्र आयुश्चान्तं सुभृतिमेतदवोषत् । कथमायुश्चान् सुभृते सत्वानन्ततयाऽनन्तपारमितेयं यदुत प्रज्ञापारमिता ॥

स्यविरः सुभृतिराह । न हि कौशिक गणनायोगेन वा गणनावच्छलेन वा सत्वानन्ततया अनन्तपारमितेयं यदुत प्रज्ञापारमिता ॥

शक्र आह । कथन्तर्हीदानो आर्यं सुभृते सत्वानन्ततया अनन्तपारमितेयं यदुत प्रज्ञापारमिता ॥

(१) आरम्भयति पाठः रुम्भवति ।

स्यविरः सुभूतिराह । तत् किं मन्यसे कौशिक कतमस्यैत-
द्वर्षाधिवचनं यदुत सलः सल इति ॥

शक्र आह । नैतदार्यं सुभूते धर्षाधिवचनं नाधर्षाधिवचनं
यदुत सलः सल इति । आगन्तुकमेतन्नामधेयं प्रक्षिप्तमवस्तुकमेत-
न्नामधेयं प्रक्षिप्तमनात्मीयमेतन्नामधेयं प्रक्षिप्तमनारम्भण^(१)मेतन्नाम-
धेयं प्रक्षिप्तं यदुत सलः सल इति ॥

स्यविरः सुभूतिराह । तत्किं मन्यसे कौशिक काचिदत्र सल-
परिदीपना कृता ॥

शक्र आह । नो हीदमार्यं सुभूते ॥

सुभूतिराह । यत्र कौशिक न काचित् सलपरिदीपना कृता तत्र
का सत्वानन्तता । सचेत् कौशिक तथागतोऽहं न सम्यक्सम्बुद्धो-
ऽनन्तविज्ञप्तिघोषेण गम्भीरनिर्घोषेण खरेण गङ्गानदीवाल्मुकोपमान्
कल्पानपि^(२) वितिष्ठमानः सल सलः इति वाचं भाषेत अपि नु तत्र
कश्चित् सल उत्पन्नो वा उत्पत्स्यते वा उत्पद्यते वा निरुद्धो वा
निरोत्स्यते वा निरुध्यते वा ॥

शक्र आह । नो हीदमार्यं सुभूते ॥ तत् कस्य हेतोः । आदि-
शुद्धत्वादादिपरिशुद्धत्वात् सलस्य ॥

सुभूतिराह । अनेनापि कौशिक पर्यायेण एवं सत्वानन्ततया
अनन्तपारमितेयं यदुत प्रज्ञापारमिता । एवञ्च पुनः कौशिक
सत्वानन्ततया प्रज्ञापारमिताऽनन्तता वेदितव्या ॥

(१) अमारम्भणमिति बोध्यं ।

(२) कल्पानिति ग० ।

अथ खलु सेन्द्रका देवाः सन्नद्धाकाः सप्रजापतिकाः सर्धिनरनारी-
गणास्त्रिरुदानमुदानयन्ति स्म । अहो धर्मः अहो धर्मः अहो धर्मस्य
धर्मता । यस्तथागतस्य प्रादुर्भावः स आर्य्येण सुभूतिना स्वविरेण
सुभाषितेनेह सूच्यते देक्षते प्रकाशते प्रभाव्यते । तथागतं तं वचं
भगवन् बोधिसत्त्वं महासत्त्वमद्यायेण धारयिष्यामो योऽनथा प्रज्ञा-
पारमितयाऽविरहितो भविष्यति योऽपि चानेन बोधिसत्त्वो महासत्त्वः
प्रज्ञापारमिताविहारेण विहरिष्यति ॥

अथ खलु भगवांस्तान् सेन्द्रकान् सन्नद्धकान् सप्रजापतिकान् सर्धि-
नरनारीगणानामन्वयते स्म । एवमेतद्देवपुत्रा एवमेतत् । यदाऽहं देव-
पुत्रा दीपङ्करस्य तथागतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्धस्यानिके दीपवत्यां राज-
धान्यामन्तराणमध्यगतोऽनथा प्रज्ञापारमितयाऽविरहितोऽभूत् तदाहं
दीपङ्करेण तथागतेनार्हता सम्यक्सम्बुद्धेन व्याकृतोऽनुत्तरार्थां सम्यक्-
सम्बोधौ । भविष्यसि त्वं माणवानागतेऽध्वन्यसंख्येयैः कर्ष्यैः ब्राह्मणमुनिर्गाम
तथागतोऽहं सम्यक्सम्बुद्धो विद्याचरणसम्पन्नः सुगतौ लोकाविद्सुत्तरः
पुरुषदम्यसारथिः ब्राह्मा देवानाञ्च मनुष्यानाञ्च बुद्धो भगवानिति ॥

अथ खलु ते देवपुत्रा भगवन्तमेतदवोचत् । आस्यर्थं भगवन् परमा-
स्यर्थं सुगत । यावदियं प्रज्ञापारमिता बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां
सर्वज्ञताया आहारिका^(१)ऽनुपरिग्राहिका चेति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकार्थां प्रज्ञापारमितार्थां ब्रह्मपरिवर्त्तो नाम
द्वितीयः ॥ ३४३ ॥

(१) सर्वज्ञता आहारिकेति ग० ।

अथ अप्रमेयगुणधारणपारमितास्तूपसत्कार- परिवर्त्तो नाम तृतीयः ॥

अथ खलु भगवान् ये तत्र देवपुत्राः पर्षदि सन्निपतिताः सन्नि-
षयासाभूवन् यासु भिक्षुभिक्षुपाषकोपासिकाः सन्निपतिताः सन्नि-
षयासाभूवन् तान् देवपुत्रान् सन्निपतितान् सन्निषयांसु विदित्वा
तासु सर्वान्सतसुः पर्षदः सन्निपतिताः सन्निषयासु विदित्वा कामाव-
चरान् रूपावचरान्सु देवपुत्रान् ब्रह्मकायिकांसु देवपुत्रानामास्त्रांसु
परीक्ष्युर्भासाकनिष्ठान्सु देवपुत्रान् साक्षिणः स्थापयित्वा ब्रह्मदेवेन्द्र-
प्रमुखान् कामावचरान् देवपुत्रान् ब्रह्मप्रमुखान्सु ब्रह्मकायिकान्
देवपुत्रानामास्त्रांसु देवपुत्रानामन्वयते स्म । यो हि कश्चिद्देवपुत्रः
कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञापारमितामुद्गृहीष्यति धार-
यिष्यति वाचयिष्यति पर्यवाप्यति प्रवर्त्तयिष्यति न तस्य मारो वा
मारकायिका वा देवता अवतारप्रेक्षिणोऽवतारगवेक्षिणोऽवतारं
लप्यन्ते । नापि तस्य कुलपुत्रस्य वा कुलदहितुर्त्रा मनुष्या वा
अमनुष्या वा अवतारप्रेक्षिणोऽवतारगवेक्षिणोऽवतारं लप्यन्ते । नापि
स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा विषमापरिहारेण कालं करिष्यति ॥
पुनरपरं देवपुत्राद्ये^(१) देवपुत्रा अनुत्तरार्थां सम्यक्सम्बोधौ संप्रस्थिता-
द्यैश्च देवपुत्रैरियं प्रज्ञापारमिता नोद्गृहीता न धारिता न वाचिता
न पर्यवाप्ता न प्रवर्त्तिता ते देवपुत्रास्तं कुलपुत्रं वा कुलदुहितरं

(१) ये च इति ग० ।

वोपसंक्रमितव्यं मंथ्यन्ते तस्य च कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुर्वा
 इमां प्रज्ञापारमितामुद्गृह्यतो धारयतो वाचयतः पर्यवाप्नुवतः
 प्रवर्त्तयमानस्त्राण्डिकात् श्रोष्यन्ति श्रुत्वा चोद्गृहीष्यन्ति धारयिष्यन्ति
 वाचयिष्यन्ति पर्यवाप्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति । न च खलु^(१) पुनर्देव-
 पुत्रास्तस्य कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुर्वा इमां प्रज्ञापारमितामुद्गृह्यतो
 धारयतो वाचयतः पर्यवाप्नुवतः प्रवर्त्तयमानस्त्रारण्यगतस्य वा वृच-
 मूलगतस्य वा शून्यागारगतस्य वा अभ्यक्ताग्नगतस्य वा पथि गतस्य वा
 उत्पद्यगतस्य वा अटवीगतस्य वा महासमुद्रगतस्य वा तत्र तत्रोपसंक्रा-
 मतो वा संक्रम्यमाणस्य वा स्थितस्य वा निषण्णस्य वा निपन्नस्य वा
 भवं वा भविष्यति स्तम्भितत्वं वा भविष्यति उत्पत्स्यते वा^(२) ॥

अथ खलु चत्वारो महाराजानो भगवन्तमेतद्वोचन् । आसुर्यं
 भगवन् यदिमां प्रज्ञापारमितामुद्गृह्यन् धारयन् वाचयन् पर्यवाप्नुवन्
 प्रवर्त्तयन् स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा धामचवे बलान् विनयति
 न च सत्त्वसंज्ञामुत्पादयति ॥ वयं भगवंस्तस्य कुलपुत्रस्य वा कुल-
 दुहितुर्वा रक्षावरणगुप्तिं संविधास्यामो य इमां प्रज्ञापारमितामुद्गृही-
 ष्यति धारयिष्यति वाचयिष्यति पर्यवाप्यति प्रवर्त्तयिष्यति ॥

अथ खलु ब्रह्मो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतद्वोचत् । अहमपि
 भगवंस्तस्य कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुर्वा रक्षावरणगुप्तिं संविधास्यामि
 य इमां प्रज्ञापारमितामुद्गृहीष्यति धारयिष्यति वाचयिष्यति पर्य-
 वाप्यति प्रवर्त्तयिष्यति ॥

(१) न खलु इति ग० ।

(२) ग० पक्षके उत्पत्स्यते वा इति पाठो न विद्यते ।

ब्रह्मापि सहापतिः^(१) सार्द्धं ब्रह्मकार्यकैर्देवपुत्रैर्भगवन्तमेतद्वोचत् ।
अहमपि भगवंत्सख कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुर्वा रसावरणगुप्तिं
संविधास्यामि य इमां प्रज्ञापारमितामुद्गृहीष्यति धारयिष्यति
वाचयिष्यति पर्यवाष्यति प्रवर्त्तयिष्यति ॥

अथ खलु ब्रह्मो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतद्वोचत् । आस्यथ्यं भग-
वन् यदिमां प्रज्ञापारमितामुद्गृह्यन् धारयन् वाचयन् पर्यवाप्तुवन्
प्रवर्त्तयन् स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमानियतो वृष्टधार्मि-
कान् गुणान् प्रतिलभते परिगृह्णाति । किं पुनर्भगवन् प्रज्ञापार-
मितायामुद्गृहीतायां सर्वाः षट्पारमिता उद्गृहीता भवन्ति ॥

एवमुक्ते भगवान् ब्रह्मं देवानामिन्द्रमेतद्वोचत् । एवमेतत्
कौशिकीवमेतत् ॥ प्रज्ञापारमितायां कौशिकोद्गृहीतायां सर्वाः षट्-
पारमिता उद्गृहीता भवन्ति ॥ पुनरपरं कौशिक प्रज्ञापारमिताया-
मुद्गृहीतायां धारितायां वाचितायां पर्यवाप्तायां प्रवर्त्तितायां स
कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा वृष्टधार्मिकान् गुणान् परिगृह्णाति ।
तान् कौशिक सर्वान् षट्पु साधु स सुष्ठु स मजसि कुह भाषिष्येऽहमे ॥

साधु भगवन्निति ब्रह्मो देवानामिन्द्रो भगवतः प्रत्यश्रीषीत् ॥

भगवानेतद्वोचत् । तत्र कौशिक ये मम धर्मं विग्रहीतव्यं
मंस्यन्ते विवदितव्यं मंस्यन्ते विरोधयितव्यं मंस्यन्ते तेषां विग्रहीतु-
कामानां विवदितुकामानां विरोधयितुकामानामुत्पन्नोत्पन्ना विग्रहा
विवादा विरोधाः पुनरेवान्तर्ह्रास्यन्ति न स्यास्यन्ति । तेषां विग्रही-

(१) सहापतिरित्ययं साहापतिरित्यर्थे प्रयुक्तमित्यनुमीयते ।

तुकामानां विवदितुकामानां विरोधयितुकामानां न तेऽभिप्रायाः
परिपूरिं गमिष्यन्ति ॥ तत्कस्य हेतोः । एवं ह्येतत्कौशिक भवति य
इमां प्रज्ञापारमितां कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा उद्गृहीयति धार-
यिष्यति वाचयिष्यति पर्यवाप्यति प्रवर्त्तयिष्यति देशयिष्यत्युपदेक्ष्य-
त्युद्देश्यति स्नाथ्यास्यति तथैवं तान्युत्पन्नोत्पन्नान्यधिकरणानि पुन-
रेवमनर्हन्ति न स्नास्यन्ति । तेषां विपरीतुकामानां विवदितु-
कामानां विरोधयितुकामानां न तेऽभिप्रायाः परिपूरिं गमिष्यन्ति ॥
इममपि स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा दृष्टधार्मिकं गुणं
परिमृच्छति य इमां प्रज्ञापारमितामुद्गृह्णाति धारयति वाचयति
पर्यवाप्नोति प्रवर्त्तयति देशयत्युपदिशत्युद्दिशति स्नाथ्यास्यति ॥
तद्यथापि नाम कौशिक मघीनामौषधी सर्वविषप्रश्मनी तत्राग्नी-
विषेण जन्मुना बुभुक्षितेनाहारार्थिनाहारगवेषिणा कस्यिदेव प्राणक-
जातो जन्तुर्दृष्टो भवेत् । स आग्नीविषसं प्राणकजातं गन्धेनानु-
बन्धीयादनुगच्छेदाहारहेतोर्मन्त्रयितुकामः । अथ स प्राणकजातो
येन सा मघीनामौषधी तेनोपसंक्रामेत्तेनोपसंक्रम्य तिष्ठेत् । अथ
स आग्नीविषस्यो ओषध्या गन्धेनैव प्रत्युदावर्त्सेत् ॥ तत् कस्य
हेतोः । तथाहि तस्या ओषध्या भैषज्यगुणः स तादृशो यस्तस्या-
ग्नीविषस्य तद्विषमभिभवति एवं बलवती हि सा ओषधी ॥ एवमेव
कौशिक यः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञापारमिता
मुद्गृहीयति धारयति वाचयति पर्यवाप्यति प्रवर्त्तयिष्यति
देशयिष्यत्युपदेक्ष्यत्युद्देश्यति स्नाथ्यास्यति तस्य कौशिक यानि ता-
न्युत्पन्नोत्पन्नान्यधिकरणानि विग्रहा विवादा विरोधा भविष्यन्ति ते

प्रज्ञापामितायास्तेजसा बलेन स्नातः प्रज्ञापारमिताबलाधानेन^(१)
 चिप्रं तत एवोपरंस्थान्ति उपशमिस्थान्ति अन्तर्द्धास्थान्ति न विवर्द्धिस्थान्ते
 यतो यत एवोत्पत्त्यन्ते तत्र तत्रैव निरोत्थान्ते अन्तर्द्धास्थान्ति न
 विवर्द्धिस्थान्ते न स्नास्थान्ति^(२) ॥ तत्कस्य हेतोः । प्रज्ञापारमिता
 हि रागादीनां यावन्निर्वाणयाहस्योपशमयित्री^(३) न विवर्द्धिंकेति ॥
 चत्वारस्य तस्य महाराजानः ब्रह्मस्य देवानामिन्द्रो ब्रह्मा च सहापतिः^(४)
 सर्वे च बुद्धा भगवन्तो बोधिसत्त्वाश्च रक्षावरणगुप्तिं संविधास्थान्ति
 य इमां प्रज्ञापारमितामुद्गृहीष्यति धारयिष्यति वाचयिष्यति पर्यवा-
 स्थति प्रवर्त्तयिष्यति देवयिष्यत्युपदेक्ष्यत्युद्देक्ष्यति स्नाध्यास्यति ॥ अयं
 तेन कुलपुत्रेण वा कुलदुहित्रा वा दृष्टधार्मिको गुणः परिगृहीतो
 भविष्यति ॥ पुनरपरं कौञ्जिक यः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा
 इमां प्रज्ञापारमितामुद्गृहीष्यति धारयिष्यति वाचयिष्यति पर्य-
 वास्थति प्रवर्त्तयिष्यति देवयिष्यत्युपदेक्ष्यत्युद्देक्ष्यति स्नाध्यास्यति
 स आदेयवचनस्य भविष्यति मृदुवचनस्य भविष्यति मितवचनस्य
 भविष्यति अप्रकीर्णवचनस्य भविष्यति न च क्रोधाभिभूतो भविष्यति
 न च मानाभिभूतो भविष्यति ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हि तं
 प्रज्ञापारमिता परिदमयति प्रज्ञापारमिता परिणमयति न क्रोधं
 वर्द्धयति न मानं वर्द्धयति स गोपनाहं परिगृह्णाति न व्यापादं

(१) प्रज्ञापारमिताया बलाधानेनेति ख० ।

(२) ख० पुस्तके न विवर्द्धिस्थान्ते इति ग० पुस्तके न स्नास्थान्ति इति च
 पाठो नास्ति ।

(३) यावन्निर्वाणयाहस्योपशमयित्री इति ग० ।

(४) सहापतिशब्दस्यार्थं एकपक्षाशक्तमपत्रपुच्छे विद्वतम् ।

परिगृह्णाति नानुशयं धारयति ॥ एवं चरतोऽस्य कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुर्वा स्मृतिर्मैत्री चोत्पद्यते । तस्मैवं भवति सपेदहं व्यापादमुत्पादयिष्यामि तेनेन्द्रियाणि मे परिभेक्ष्यन्ते^(१) सुखवर्षस्य मे धक्ष्यते अयुक्तश्चैतन्मम यदहमनुत्तरायां सन्धक्त्वमोधौ संप्रखितस्तथा शिञ्चितुकामः क्रोधस्य वशं गच्छेयमित्येवं च क्षिप्रमेव स्थितिं प्रतिस्वभते ॥ इममपि स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा वृष्टधार्मिकं गुणं परिगृह्णाति यं इमां प्रज्ञापारमितासुद्गृहीष्यति धारयिष्यति वाचयिष्यति पर्यवाष्यति प्रवर्त्तयिष्यति देशयत्युपदेक्ष्यत्युद्देश्यति स्वाध्यास्यति ॥

एवमुक्ते शक्रो देवानामिन्द्रो भगवन्ममेतदवोचत् । आसुर्यं भगवन् यथेयं प्रज्ञापारमिता परिहमनाथ प्रत्युपस्थिता अनुनामास बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां ॥

भगवानाह । पुनरपरं कौशिक य इमां प्रज्ञापारमितां कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा उद्गृहीष्यति धारयिष्यति वाचयिष्यति पर्यवाष्यति प्रवर्त्तयिष्यति देशयिष्यत्युपदेक्ष्यत्युद्देश्यति स्वाध्यास्यति स चेत् कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञापारमितामेवसुद्गृह्णन् धारयन् वाचन् पर्यवाप्तुवन् प्रवर्त्तयन् देशयन्नुपदिशन्नुद्दिशन् स्वाध्यास्यन् संग्रामे वर्त्तमाने संग्रामशिरसि समारूढः स्यात् । तस्य संग्राममवतरतो वा अवतीर्णस्य वाऽतिक्रामतो वा संग्राममध्यगतस्य वा तिष्ठतो वा निषण्णस्य वा अस्थानमेतत् कौशिकानवकाशो व्रत्तस्य कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुर्वा इमां प्रज्ञापारमितां मनसि कुर्वतो वा उद्गृह्णी

(१) परिभेक्ष्यन्ते इति ख० ।

वा धारयतो वा वाचयतो वा पर्यवाप्नुवतो वा प्रवर्त्तयतो वा देश-
 चतो वा उपदिशतो वा उद्दिशतो वा स्नाष्यायतो वा जीवितान्त-
 रायो वा भवेत् । परोपक्रमेण जीवितान्तरायं सोऽनुप्राप्नुयाञ्छैतत्
 स्नायं विद्यते । सचेत्पुनस्तस्य कश्चित् कौशिक तत्र ब्रह्मं वा द्रष्टुं वा
 लोहं वा अन्यदा क्षिपेन्नैतत्तस्य वरीरे निपतेत् ॥ तत् कस्य हेतोः ।
 महाविद्येयं कौशिक यदुत प्रज्ञापारमिता अप्रमाद्येयं कौशिक विद्या
 यदुत प्रज्ञापारमिता अपरिमाणेयं कौशिक विद्या यदुत प्रज्ञापा-
 रमिता अरुत्तरेयं कौशिक विद्या यदुत प्रज्ञापारमिता असमेयं
 कौशिक विद्या यदुत प्रज्ञापारमिता असममेयं कौशिक यदुत
 प्रज्ञापारमिता ॥ तत्कस्य हेतोः । अत्र हि कौशिक विद्यायां शिच-
 माणः कुक्षपुत्रो वा कुक्षदुहिता वा नात्मव्यासाधाय चेतयते
 न परव्यासाधाय चेतयते नो भयव्यासाधाय चेतयते । अत्र हि
 कौशिक विद्यायां शिचमाणो बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽनुत्तरां सम्यक्-
 सन्बोधिमभिसंभोक्तते सर्वज्ञज्ञानस्य प्रतिपद्यते । तेन सोऽनुत्तरां
 सम्यक्सन्बोधिमभिसम्बुध्य सर्वसत्वानां चिन्तानि श्वबलोकयिष्यति ॥ तत्
 कस्य हेतोः । अत्र हि कौशिक विद्यायां शिचमाणस्य बोधिसत्त्वस्य
 महाबलस्य न तत् किञ्चिदस्ति यन्न प्राप्तं वा न ज्ञातं वा न वाचा-
 त्ततं वा स्नातस्मात् सर्वज्ञज्ञानमित्युच्यते ॥ अयमपि कौशिक तेन
 कुक्षपुत्रेण वा कुक्षदुहिता वा दृष्टधार्मिको गुणः परिगृहीतो भवि-
 ष्यति य इमां प्रज्ञापारमितामुद्गृहीष्यति धारयिष्यति वाचयिष्यति
 पर्यवाप्स्यति प्रवर्त्तयिष्यति देशयिष्यत्युपदेश्यत्युद्देश्यति स्नाष्यायति ॥
 पुनरपरं कौशिक यत्रेयं प्रज्ञापारमिता अन्तर्गो लिखित्वा पुस्तक-

गतां कृत्वा पूजापूर्वकमं स्थापयित्वा न संस्करिष्यते नोद्गृहीष्यते न धारयिष्यते न वाचयिष्यते न पर्यवाप्स्यते न प्रवर्त्तयिष्यते न देव-
यिष्यते नोपदेक्ष्यते नोद्देक्ष्यते न स्वाध्यास्यते न तत्र कौशिकं सत्वानां
मनुष्यो वा अमनुष्यो वा अवतारार्थिकोऽवतारगवेक्ष्यवतारं स्रष्ट्यते
स्थापयित्वा पूर्वकर्म्मविपाकं ॥ इममपि स कौशिकं कुक्षपुत्रो वा कुक्ष-
दुहिता वा दृष्टधार्मिकं गुणं परिगृह्णाति ॥ पुनरपरं कौशिकं तद्य-
थापि नाम ये बोधिमण्डगता वा बोधिमण्डपरिसामन्तगता^(१) वा
बोधिमण्डाभ्यान्तरगता वा बोधिरक्षमूलगता वा मनुष्या वा अम-
नुष्या वा तिर्यग्योनिगतानप्युपादाय^(२) यावत् ते ब्रह्मा मनुष्यैर्वा
अमनुष्यैर्वा विहेठयितुं वा व्यापादयितुं वा आवेक्षयितुं वा स्थाप-
यित्वा पूर्वकर्म्मविपाकं ॥ तत्कस्य हेतोः । तत्र ज्ञातीतानागतप्रत्यु-
त्पन्नास्तथागता अर्हन्तः सत्यकृष्णदुहा अभिसन्नुद्धा अभिसंभोक्ष्यन्ते
अभिसन्नुध्यन्ते च ये सर्वसत्वानामभयमवैरमनुचासं प्रभावयन्ति
प्रकाशयन्ति^(३) ॥ एवमेव कौशिकं यत्र कुक्षपुत्रो वा कुक्षदुहिता
वा इमां प्रज्ञापारमितामुद्गृहीष्यति धारयिष्यति वाचयिष्यति
पर्यवाप्स्यति प्रवर्त्तयिष्यति देवप्रियत्युपदेक्ष्यत्युद्देक्ष्यति स्वाध्यास्यति
तत्र हि कौशिकं सत्वा न ब्रह्मा मनुष्यैर्वा अमनुष्यैर्वा विहेठयितुं
वा व्यापादयितुं वा आवेक्षयितुं वा स्थापयित्वा पूर्वकर्म्मविपाकं ॥
तत्कस्य हेतोः । अगद्यैव हि कौशिकं प्रज्ञापारमितया पृथिवीप्रदेशः

(१) बोधिमण्डपरिसामन्तगता इति ग० ।

(२) तिर्यग्योनिगता वा नप्युपादाय इति ग० ।

(३) ग० पक्षके प्रकाशयन्तीतिपाठो न विद्यते ।

सत्वानां चैत्यभूतः हतो वन्दनीयो माननीयः पूजनीयोऽर्चनीयो-
ऽपचायनीयः सत्करणीयो गुरुकरणीयस्त्राणं शरणं लयनं परायणं
हतो भविष्यति तत्रोपगतानां सत्वानां ॥ इममपि स कौशिक कुल-
पुत्रो वा कुलदुहिता वा दृष्टधार्मिकं गुणं परिगृह्णाति ॥

एवमुक्ते शक्रो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतदवोचत् । यो भगवन्
कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञापारमितां लिखित्वा
पुस्तकगतां कृत्वा स्थापयेदेनाञ्च दिव्याभिः पुष्पधूपगन्धमाख्यविले-
पनचूर्णचीवरच्छत्रध्वजघण्टापताकाभिः समन्ताच्च दीपमालाभिर्बज्र-
विधाभिश्च पूजाभिः सत्कुर्याद्गुरुकुर्यात् मानयेत् पूजयेदर्चयेदप-
चायेत् । यश्च तथागतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्धस्य परिनिर्वृतस्य शरीराणि
स्वप्नेषु प्रतिष्ठापयेत् परिगृह्णीयाद्भारयेद्वा तांश्च^(१) तथैव दिव्याभिः
पुष्पधूपगन्धमाख्यविलेपनचूर्णचीवरच्छत्रध्वजघण्टापताकाभिः सम-
न्ताच्च दीपमालाभिर्बज्रविधाभिश्च पूजाभिः सत्कुर्याद्गुरुकुर्यात्
मानयेत् पूजयेदर्चयेदपचायेत् । कतरस्तयोः कुलपुत्रयोः कुलदुहि-
तोर्वा बज्रतरं पुण्यं प्रसवेत् ॥

एवमुक्ते भगवान् शक्रं देवानामिन्द्रमेतदवोचत् । तेन हि
कौशिक त्वामेवात्र प्रतिप्रक्ष्यामि । यथा ते क्षमते तथा व्याकुर्याः ।
तत् किं मन्यसे कौशिक योऽयन्तथागतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्धस्य सर्व-
ज्ञतात्मभावोऽभिनिवर्त्तितः स कतमस्यां प्रतिपदि शिवमाणेन
तथागतेनार्हता सम्यक्सम्बुद्धेनानुत्तरा सम्यक्सम्बोधिः सर्वज्ञता प्रति-
क्ष्ण्वाऽभिसम्बुद्धा ॥

(१) धारयेद्धान्तां च इति ख० ।

एवमुक्ते शक्यो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतदवोचत् । इहैव भगवन्
भगवता प्रज्ञापारमितायां त्रिलभाषेण तथागतस्यार्हता सम्यक्सम्बुद्धे-
नामुत्तरा सम्यक्सम्बोधिः सर्वज्ञता प्रतिलब्धाऽभिसम्बुद्धा ॥

भगवानाह । तस्मात्तर्हि कौशिकानेना^(१) त्मभावशरीरप्रति-
लम्भेन तथागतस्तथागत इति संख्यां गच्छति । सर्वज्ञतायान्तु
प्रतिलब्धायां तथागतस्तथागत इति संख्यां गच्छति । येयं कौशिक
सर्वज्ञता तथागतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्धस्य प्रज्ञापारमिता निर्जातैषा ।
एष च कौशिक तथागतस्यात्मभावशरीरप्रतिलम्भः प्रज्ञापारमितो-
पायकौशल्यनिर्जातः सन् सर्वज्ञज्ञानाश्रयभूतो भवति । एवं ह्याश्रयं
निश्रित्य सर्वज्ञज्ञानस्य प्रभावना भवति बुद्धशरीरप्रभावना भवति
धर्मशरीरप्रभावना भवति संघशरीरप्रभावना भवतीति ॥ एवं सर्वज्ञ-
ज्ञानहेतुकोऽयमात्मभावशरीरप्रतिलम्भः सर्वज्ञज्ञानाश्रयभूतत्वात् सर्व-
थत्वानाश्चैत्यभूतो वन्दनीयः सत्करणीयो गुरुकरणीयो माननीयः
पूजनीयोऽर्चनीयोऽचायनीयः संवृत्तो भवति ॥ एवञ्च मम परिनि-
र्हृतस्यापि सत एषां शरीराणां पूजा भविष्यति ॥ तस्मात्तर्हि
कौशिक यः कश्चित् कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञापार-
मितां लिखित्वा पुस्तकगतां वा कृत्वा स्थापयेदेनाञ्च दिव्याभिः
पुष्पधूपगन्धमाल्यत्रिलेपनचूर्णचीवरच्छत्रध्वजघण्टापताकाभिः सत्कु-
र्याद्गुरुकुर्यात् मानयेत् पूजयेदर्चयेदपचायेत् । अथमेव कौशिक
तयोः कुलपुत्रयोः कुलदुहितोर्वा बहतरं पुण्यं प्रसवेत् ॥ तत्कस्य-
हेतोः । सर्वज्ञज्ञानस्य हि कौशिक तेन कुलपुत्रेण वा कुलदुहिता-

(१) कौशिक नामेन इति ख० ।

वा पूजा कृता भविष्यति यः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इह प्रज्ञापारमितायां लिख्यमानायां पुस्तकगतायां वा सत्कारं गुरुकारं माननां पूजनामर्चनामपचायनां पूजाश्च विविधां कुर्यादद्यमेव ततो बद्धतरं पुण्यं प्रसवेत् ॥ तत्कस्य हेतोः । सर्वज्ञज्ञानस्य हि कौञ्चिकेन पूजा कृता भविष्यति यः प्रज्ञापारमितायै पूजां करिष्यति ॥

एवमुक्ते शक्रो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतदवोचत् । य इमे भगवन् आम्बूदीपका मनुष्या इमां प्रज्ञापारमितां न लिखिष्यन्ति नोद्घृहीष्यन्ति न धारयिष्यन्ति न वाचयिष्यन्ति न पर्यवाष्यन्ति न प्रवर्णयिष्यन्ति न देवयिष्यन्ति नोपदेक्ष्यन्ति नोद्देक्ष्यन्ति न स्थाप्यास्यन्ति तास्यैनां प्रज्ञापारमितां पुष्यधूपगन्धमाद्यत्रिलेपन-सूर्षचीवरश्मलध्वजघण्टापताकाभिः समन्ताश्च दीपमास्त्राभिर्बहु-विधाभिस्य पूजाभिर्न सत्करिष्यन्ति न गुरुकरिष्यन्ति न मानयिष्यन्ति न पूजयिष्यन्ति नार्चयिष्यन्ति नापचायिष्यन्ति किं तु ते भगवन् न ज्ञास्यन्ति एवं महार्थिका भगवतोक्ता प्रज्ञापारमितायाः पूजा कृता भविष्यतीति किं तु ते भगवन् न वेत्स्यन्ति एवंमहानुशंसा एवंमहा-फलसा एवंमहाविपाका भगवतोक्ता प्रज्ञापारमितायाः पूजा कृता-भविष्यतीति । न च ते वेदयिष्यन्ति उत ज्ञास्यन्ति वेत्स्यन्ति वेदयि-ष्यन्ति न च पुनः श्रद्धास्यन्ति ॥

एवमुक्ते भगवान् शक्रं देवानामिन्द्रमेतदवोचत् । तत्किं मन्यसे कौ-ञ्चिके कियन्तस्ते आम्बूदीपका मनुष्या ये बुद्धेऽवेत्य प्रसादेन समन्वागता ये धर्मेऽवेत्य प्रसादेन समन्वागता ये संघेऽवेत्य प्रसादेन समन्वागताः ॥

एवमुक्ते शक्रो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतदवोचत् । अल्पकास्ते

भगवन् जाम्बूद्वीपका मनुष्या ये बुद्धेऽवेत्य प्रसादेन समन्वागता ये धर्मेऽवेत्य प्रसादेन समन्वागता ये संघेऽवेत्य प्रसादेन समन्वागताः ॥

एवमुक्ते भगवान् शक्रं देवानामिन्द्रमेतदवोचत् । एवमेतत् कौशिकैवमेतत् । अल्पकास्ते जाम्बूद्वीपका मनुष्या ये बुद्धेऽवेत्य प्रसादेन समन्वागता ये धर्मेऽवेत्य प्रसादेन समन्वागता ये संघेऽवेत्य प्रसादेन समन्वागताः । तेभ्यः कौशिक अल्पेभ्योऽल्पतरकास्ते ये श्रोतश्रापत्तिफलं प्राप्नुवन्ति ततः सकृदागामिफलमनागामिफलं । तेभ्योऽप्यल्पेभ्योऽल्पतरकास्ते येऽर्हत्त्वं प्राप्नुवन्ति । तेभ्योऽप्यल्पेभ्योऽल्पतरकास्ते ये प्रत्येकबोधिं साक्षात्कुर्वन्ति । तेभ्योऽप्यल्पेभ्योऽल्पतरकास्ते येऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ चिन्तान्युत्पादयन्ति । तेभ्योऽप्यल्पेभ्योऽल्पतरकास्ते येऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ चिन्तान्युत्पाद्य तं चिन्तोत्पादं वृंहयन्ति । तेभ्योऽप्यल्पेभ्योऽल्पतरकास्ते येऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ चिन्तान्युत्पाद्योपवृंहयित्वा चारब्धवीर्या विहरन्ति । तेभ्योऽप्यल्पेभ्योऽल्पतरकास्ते ये प्रज्ञापारमितायां योगमापद्यन्ते । तेभ्योऽप्यल्पेभ्योऽल्पतरकास्ते ये प्रज्ञापारमितायाश्चरन्ति । तेभ्योऽप्यल्पेभ्योऽल्पतरकास्ते ये प्रज्ञापारमितायां चरन्तो घटमाना अविनिवर्त्तनीयायां बोधिसत्त्वभूमाववतिष्ठन्ते । तेभ्योऽप्यल्पेभ्योऽल्पतरकास्ते ये प्रज्ञापारमितायाश्चरन्तो घटमाना अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसंभोक्ष्यन्ते । तेभ्योऽप्यल्पेभ्योऽल्पतरकास्ते ये प्रज्ञापारमितायाश्चरन्तो घटमाना अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यन्ते ॥ ते ते कौशिक बोधिसत्त्वा महासत्त्वा ये अविनिवर्त्तनीयायां बोधिसत्त्वभूमौ स्थित्वा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुधान्येषामध्यासयसम्पन्नानां कुलपु-

स्त्राणां कुलदुहितृणाञ्च प्रज्ञापारमितायां त्रिचमाणां घटमानानां
 प्रज्ञापारमितामुपदिशन्ति चोद्दिशन्ति । ते चोद्गृह्णन्ति धारयन्ति
 वाचयन्ति पथंवाप्नुवन्ति प्रवर्त्तयन्ति उपदेशयन्त्युपदिशन्त्युद्दिशन्ति
 स्त्राध्यायन्ति तां चैनां प्रज्ञापारमितां पुष्पैर्धूपैर्गन्धैर्मासैर्विलेपनैश्चूर्णै-
 र्वस्त्रैश्चैर्ध्वजैर्घण्टाभिः पताकाभिः समन्ताच्च दीपमास्ताभिर्वज्र-
 विधाभिश्च पूजाभिः सत्कुर्वन्ति गुरुकुर्वन्ति मानयन्ति पूजयन्त्य-
 र्चयन्त्यपचायन्ति ॥ सन्ति खलु पुनः कौशिकाप्रमेया असंख्येयाः
 सत्वा ये बोधिसत्त्वमुत्पादयन्ति बोधिसत्त्वमुत्पाद्य बोधिसत्त्व-
 मुपलब्धयन्ति बोधिसत्त्वमुपलब्धयित्वा बोधाय चरन्ति । तेषां
 खलु पुनः कौशिकाप्रमेयाणामसंख्येयानां सत्वानां बोधाय चरतां
 यद्येको वा द्वौ वाऽविनिवर्त्तनीयायां बोधिसत्त्वभूमाववतिष्ठेयातां ॥
 तत्कस्य हेतोः । दुरभिसम्भवा हि कौशिकानुत्तरा सम्यक्सम्बोधिर्ही-
 नवीर्यैः कुसीदैर्हीनसत्त्वैर्हीनचित्तैर्हीनसंज्ञैर्हीनाधिसुक्तिकैर्हीनप्रज्ञैः ।
 तस्मान्त्तर्हि कौशिक कुलपुत्रेण वा कुलदुहित्रा वा क्षिप्रज्ञानुत्तरां
 सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धुकामेन इत्यमेव प्रज्ञापारमिता अभीक्ष्णं
 श्रोतव्या उद्गृहीतव्या धारयितव्या वाचयितव्या पथंवाप्नुव्या
 प्रवर्त्तयितव्या देशयितव्योपदेश्योद्देश्यव्या स्त्राध्यायव्या परिप्रष्टव्या ॥
 तत् कस्य हेतोः । तथा हि स एवं ज्ञास्यति अत्र प्रज्ञापार-
 मितार्यां तथागतोऽर्हन् सम्यक्सम्बुद्धः पूर्व्वं बोधिसत्त्वचर्यां चरन्
 श्रित्तः । अस्माभिरप्यत्र श्रित्तित्यमेवोऽस्माकं शास्तेति । तिष्ठतो वा
 कौशिक परिनिर्मुक्तस्य वा तथागतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्धस्य बोधिसत्त्वै-
 र्महासत्त्वैः प्रज्ञापारमितैव प्रतिवर्त्तव्या ॥ तस्मान्त्तर्हि कौशिक यः कश्चित्

कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा तथागतस्यार्हतः सम्यकमनुद्भूत
परिनिर्वृतस्य पूजार्थं कोटिशः सप्तरत्नमयांस्तथागतधातुगर्भान् स्तूपान्
कारयेत् कारयित्वा च तान् यावज्जीवं दिव्यैः पुष्पैर्दिव्यैर्धूपैर्दिव्यैर्ग-
न्धैर्दिव्यैर्मांसेर्दिव्यैर्विलेपनैर्दिव्यैःसूर्षैर्दिव्यैर्वस्त्रैर्दिव्यैश्चैर्दिव्यैर्ध्वजैर्दिव्या-
भिर्घण्टाभिः दिव्याभिः पताकाभिः समन्ताच्च दिव्यैः^(१)दीपमालाभि-
र्वज्रविधाभिश्च दिव्याभिः पूजाभिः सत्कुर्याद्गुरुकुर्यात् मानयेत्
पूजयेद्दर्शयेदपचायेत् तत् किं मन्वसे कौशिकापि नु स कुलपुत्रो
वा कुलदुहिता वा ततो निदानं वज्रपुण्यं प्रसवेत् ॥

अथ अह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ॥

भगवानाह । अतः स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा
वज्रतरं पुण्यं प्रसवति य इमां प्रज्ञापारमितामभिप्रदुद्भवकल्पस-
न्निधिसुख्य प्रसन्नचित्तो बोधाय चित्तमुत्पाद्याथासयतः शृणुयादुद्-
गृहीयाद्भारयेद्वाचयेत् पथ्यवाप्नुयात् प्रवर्त्तयेद्देश्येदुपदिशेदुद्दिशेत् स्ना-
ध्यायेत् परेभ्यश्च विस्तरेण संप्रकाशयेदर्धमस्या विष्टुयान्ननसाऽम्बवेद्येत
यथाधिकया च प्रज्ञयाऽच परिमीमांसामापद्येत । अन्तः पुस्तकगता-
मपि हत्वा धारयेत् स्थापयेत् सङ्घर्षश्चिरस्थितिहेतोर्मा बुद्धनेत्रीस-
मुच्छेदो भूत्वा सङ्घर्षान्तर्द्धानं बोधिसत्त्वानां महासत्वानाञ्चानुग्रहाप-
संहारः कृतो भविष्यति नेत्र्यवैकल्येनेति ॥ तादृशं प्रज्ञापारमितां सत्कु-
र्याद्गुरुकुर्यात् मानयेत् पूजयेद्दर्शयेदपचायेत् पुष्पैर्धूपैर्गन्धैर्दिव्यैर्विले-
पनैःसूर्षैर्वस्त्रैश्चैर्ध्वजैर्घण्टाभिः पताकाभिः समन्ताच्च दीपमालाभिः
वज्रविधाभिश्च पूजाभिः पूजयेदयमेव ततः स कौशिक कुलपुत्रो वा कुल-

(१) दिव्याभिरिति पाठः साधुः ।

दुहिता वा वज्रतरं पुच्छं प्रसवति ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक कोटिब्रः
सप्तत्रयमयास्तथागतधातुगर्भाः सूपा यः कश्चित् कौशिक कुलपुत्रो वा
कुलदुहिता वा इमं जम्बूद्वीपं समन्तात् सप्तत्रयमयानां तथागतधातु-
गर्भाणां स्तूपानां परिपूर्णं कारयेत् करिषित्वा च तान् यावज्जीवं
दिव्यैः पुष्पैर्दिव्यैर्धूपैर्दिव्यैर्गन्धैर्दिव्यैर्मांसैर्दिव्यैर्विलेपनैर्दिव्यैःसूर्णैर्दिव्यै-
र्वस्त्रैर्दिव्यैश्चैर्दिव्यैर्ध्वजैर्दिव्याभिर्घण्टाभिर्दिव्याभिः पताकाभिः सम-
न्ताच्च दीपमालाभिर्वज्रविधाभिश्च दिव्याभिः पूजाभिः सत्कुर्याद्गुह-
कुर्यात् मानयेत् पूजयेदर्चयेदपचायेत् तत् किं मन्यसे कौशिक अपि तु
स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ततो निदानं वज्रपुच्छं प्रसवेत् ॥

ब्रह्म आह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ॥

भगवानाह । अतः स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता
वा वज्रतरं पुच्छं प्रसवति य इमां प्रज्ञापारमितामभिग्रहदवकल्प-
यन्नधिमुच्य प्रसन्नचित्तो बोधाय चित्तसुत्पाद्याध्यासयतः शृणुयाद्दु-
ग्दहीयाद्द्वारयेदासयेत् पर्यवाप्नुयात् प्रवर्त्तयेद्देवयेदुपदिग्देहिग्देत्
स्वाध्यायेत् परेभ्यश्च विस्तरेण संप्रकाशयेदर्धमस्या वितृणुयान्नसाऽन्व-
वेचेत यथाधिकया च प्रज्ञया अत्र परिमीमांसामापद्येत । अन्तश्चः पुस्त-
कगतामपि कृत्वा धारयेत् स्थापयेत् सङ्घर्षाचिरस्थितिहेतोर्मा बुद्धनेत्री-
समुच्छेदो भूत्वा सङ्घर्षान्तर्द्धानं बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां चानुपशोप
संहारः कृतो भविष्यति नेत्र्यवैकल्येनेति ॥ तास्त्रैणां प्रज्ञापारमितां
सत्कुर्याद्गुहकुर्यान्मानयेत् पूजयेदर्चयेदपचायेत् पुष्पैर्धूपैर्गन्धैर्मांसै-
र्विलेपनैःसूर्णैर्वस्त्रैश्चैर्ध्वजैर्घण्टाभिः पताकाभिः समन्ताच्च दीप-
मालाभिः वज्रविधाभिश्च पूजाभिः पूजयेदयमेव ततः स कौशिक

कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा वज्रतरं पुण्यं प्रसवति ॥ तिष्ठतु खलु पुनः
 कौशिक अयं जम्बूदीपः सप्ररत्नमयानां तथागतधातुगर्भाणां स्तूपानां
 परिपूर्णः । सचेत् कौशिक यावन्तस्यातुर्महादीपके लोकाधातौ सर्व-
 सत्त्वास्तेषामेकैकः सत्वः एकैकं सप्ररत्नमयं तथागतधातुगर्भं स्वरूपं कार-
 येत्तच्च यावज्जीवं दिव्यैः पुष्यैर्दिव्यैर्धूपैर्दिव्यैर्गन्धैर्दिव्यैर्मांस्त्रैर्दिव्यैर्सूर्षैर्दिव्यै-
 र्वस्त्रैर्दिव्यैश्चत्त्रैर्दिव्यैर्ध्वजैर्दिव्याभिर्घण्टाभिर्दिव्याभिः पताकाभिः समन्ताच्च
 दिव्यदीपमालाभिर्वज्रविधाभिश्च दिव्याभिः पूजाभिः सत्कुर्व्याद्गुरु-
 कुर्व्यात् मानयेत् पूजयेदर्चयेदपचायेत् तत् किं मन्यसे कौशिक अपि
 नु ते सर्वसत्त्वास्ततो निदानं वज्रपुण्यं प्रसवेयुः ॥

शक्र आह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ॥

भगवानाह । अतः स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा वज्रतरं
 पुण्यं प्रसवति य इमां प्रज्ञापारमितामभिश्चद्वदवकल्पयन्नधिसुश्च
 प्रसन्नचित्तो बोधाय चित्तसुत्पाद्याध्यासयतः शृणुयाद्दुष्टद्विधा-
 द्वारयेद्वाचयेत् पर्यवाप्नुयात् प्रवर्त्तयेद्देशयेदुपदिशेदुद्दिशेत् स्वाध्यायेत्
 परेभ्यश्च विस्तरेण संप्रकाशयेदर्थमस्या विवृणुयान्मनसाऽन्ववेत्तेत
 यथाधिकया च प्रज्ञयाऽत्र परिमीमांसामापद्येत । अन्तश्चः पुस्तक-
 गतामपि कृत्वा धारयेत् स्थापयेत् सद्बुद्धिपरिस्थितिहेतोर्मा बुद्धनेत्री-
 समुच्छेदो भृग्मा सद्बुद्ध्यान्तर्द्धानं बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां चानुग्रहोप-
 संहारः कृतो भविष्यति नेत्र्यवैकल्येनेति ॥ तासैनां प्रज्ञापारमितां
 सत्कुर्व्याद्गुरुकुर्व्यान्मानयेत् पूजयेदर्चयेदपचायेत् पुष्यैर्धूपैर्गन्धैर्मांस्त्रै-
 र्विलेपनैस्सूर्षैर्वस्त्रैश्चत्त्रैर्ध्वजैर्घण्टाभिः पताकाभिः समन्ताच्च दीपमाला-
 भिर्वज्रविधाभिश्च पूजाभिः पूजयेदयमेव ततः स कौशिक कुलपुत्रो

वा कुलदुहिता वा ततो निदानं वज्रतरं पुण्यं प्रसवति । तिष्ठन्तु
खलु पुनः कौशिक चातुर्महादीपके लोकधातौ सर्वसत्त्वा धावन्तः
कौशिक साहस्रे चूडिकायां लोकधातौ सर्वसत्त्वाशेषानेकैकः सत्त्व
एकैकं सप्ररत्नमयं तथागतधातुगर्भं स्वरूपं कारयन्तश्च धावन्तीव दिव्यैः
पुष्पैर्दिव्यैर्धूपैर्दिव्यैर्गन्धैर्दिव्यैर्माख्यैर्दिव्यैर्विलेपनैर्दिव्यैश्चूर्णैर्दिव्यैर्वस्त्रैर्दिव्यै-
श्चूर्णैर्दिव्यैर्ध्वजैर्दिव्याभिर्घण्टाभिर्दिव्याभिः पताकाभिः समन्ताच्च
दीपमालाभिर्बहुविधाभिश्च पूजाभिः सत्कुर्याद्गुरुकुर्यात् मान-
येत् पूजयेदर्घ्ययेदपचायेत् तत् किं मन्यसे कौशिक अपि तु सर्व-
सत्त्वास्ततो निदानं वज्रपुण्यं प्रसवेद्युः ॥

ब्रह्म आह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ॥

भगवानाह । अतः स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा
वज्रतरं पुण्यं प्रसवति य इमां प्रज्ञापारमितामभिप्रोक्ष्य दवकल्पयन्-
धिसुख्य प्रसन्नचित्तो बोधाय चित्तमुत्पाद्याध्यासयतः शृणुयाद्गु-
ह्याद्धारयेद्दासयेत् पर्यवाप्नुयात् प्रवर्त्तयेद्देशयेदुपदिशेदुद्दिशेत्
स्वाध्यायेत् परेभ्यश्च विस्तरेण सम्प्रकाशयेदर्धमस्या विवृणुयात्
मनसाऽन्ववेत्तेत यथाऽधिकया च प्रज्ञयाऽत्र परिमीमांसामापद्येत ।
अन्तः पुस्तकगतामपि कृत्वा धारयेत् स्थापयेत् सद्गुणचिरस्थिति-
हेतोर्मा बुद्धनेत्रीसमुच्छेदोऽभूत्मा सद्गुणान्तर्द्धानं बोधिसत्त्वानां
महासत्त्वानां चानुग्रहोपसंहारः कृतो भविष्यति नेत्र्यवैकल्येनेति ।
ताश्चैनां प्रज्ञापारमितां सत्कुर्याद्गुरुकुर्यात् मानयेत्पूजयेदर्घ्ययेदपचा-
येत् पुष्पैर्धूपैर्गन्धैर्माख्यैर्विलेपनैश्चूर्णैर्वस्त्रैश्चूर्णैर्ध्वजैर्घण्टाभिः पताकाभिः
समन्ताच्च दीपमालाभिर्बहुविधाभिश्च पूजाभिः पूजयेदयमेव ततः स

कौशिक कुसुपुत्रो वा कुसुदुहिता वा ततो निदानं वज्रतरं पुच्छं प्रसवति ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक सांख्ये चूडिकायां लोकधातौ सर्वसत्त्वा यावन्तः कौशिक द्विसाहस्रे मन्थने लोकधातौ सर्वसत्त्वास्तेषामेकैकः सत्य एकैकं सप्तरत्नमयं तथागतधातुगर्भं स्वरूपं कारयेत् तच्च यावज्जीवं दिव्यैः पुष्पैर्दिव्यैर्धूपैर्दिव्यैर्गन्धैर्दिव्यैर्मांसैर्दिव्यैर्विलेपनैर्दिव्यैर्सूर्जैर्दिव्यैश्चक्षैर्दिव्यैर्ध्वजैर्दिव्याभिर्घण्टाभिर्दिव्याभिः पताकाभिः समन्ताच्च दिव्यदीपमालाभिर्वज्रविधाभिश्च दिव्याभिः पूजाभिः सत्कुर्याद्गुरुकुर्यात् मानयेत् पूजयेदर्थयेदपचायेत् तत् किं मन्यसे कौशिक अपि नु ते सर्वसत्त्वास्ततो निदानं वज्रपुच्छं प्रसवेयुः ॥

ब्रह्म आह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ॥

भगवानाह । अतः च कौशिक कुसुपुत्रो वा कुसुदुहिता वा वज्रतरं पुच्छं प्रसवति च इमां प्रज्ञापारमितामभिप्रद्वद्धवकल्पयन्प्रभिसुख्य प्रसन्नचित्तो बोधाय चित्तमुत्पाद्याध्यासयतः प्रहणुयादुद्गृहीत्याङ्गारयेद्वाचयेत् पर्यवाप्नुयात् प्रवर्त्तयेद्देशयेदुपदिशेदुद्दिशेत् स्थाप्यायेत्परभ्येच्च विस्तरेण सम्प्रकाशयेदर्थमस्या विष्टुष्यात् मन्साऽन्वेषेत्तथाधिकया च प्रज्ञयाऽच परिमीमांसामापसेत् । अन्ततः पुस्तकगतामपि कृत्वा धारयेत् स्थापयेत् सद्गुणैर्विरश्चित्तिहेतोर्मा बुद्धनेत्रीसमुच्छेदो भून्मा सद्गुणान्तर्द्धानं बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानाञ्चानुययोपसंहारः कृतो भविष्यति नेत्र्यवैकल्येनेति । तास्तेनां प्रज्ञापारमितां सत्कुर्याद्गुरुकुर्यात् मानयेत् पूजयेदर्थयेदपचायेत् पुष्पैर्धूपैर्गन्धैर्मांसैर्विलेपनैर्सूर्जैर्वस्त्रैश्चक्षैर्ध्वजैर्घण्टाभिः पताकाभिः सम-

न्ताश्च दीपमालाभिर्वज्रविधाभिश्च पूजाभिः पूजयेदक्षमेव ततः स
 कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ततो निदानं वज्रतरं पुण्यं प्रस-
 वति ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक द्विमाहस्त्रे मध्यमे लोकधातौ
 सर्वसत्त्वा यावन्तः कौशिक त्रिमाहस्त्रमहासाहस्त्रे लोकधातौ सर्व-
 सत्त्वास्तेषामेकैकः सत्त्व एकैकं सप्तरत्नमयं तथागतधातुमभं स्तूपं
 कारसेत्तच्च यावज्जीवं दिव्यैः पुष्पैर्दिव्यैर्धूपैर्दिव्यैर्गन्धैर्दिव्यैर्मात्स्यैर्दिव्यै-
 र्शूर्पैर्दिव्यैर्वस्त्रैर्दिव्यैश्चक्रैर्दिव्यैर्ध्वजैर्दिव्याभिर्घण्टाभिर्दिव्याभिः पताका-
 भिः समन्ताश्च दिव्यदीपमालाभिर्वज्रविधाभिश्च दिव्याभिः पूजाभिः
 सत्कुर्याद्गुरुकुर्यात् मानयेत् पूजयेदक्षमेदपचायेत् तत् किं मन्वसे
 कौशिक अपि नु ते सर्वसत्त्वास्ततो निदानं वज्रपुण्यं प्रसवेयुः ॥

ब्रह्म आह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ॥

भगवानाह । अतः स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा वज्रतरं
 पुण्यं प्रसवति य इमां प्रज्ञापारमितामभिः अर्द्धदक्कल्पयन्नाधिसुष्ठ
 प्रसन्नचित्तो बोधाय चित्तमुत्पाद्याध्यासयतः षट्पुण्यादुद्गृहीत्याद्वारये-
 दाचयेत् पर्यवाप्नुयात् प्रवर्त्तयेद्देशयेदुपदिशेदुद्दिशेत् स्वाध्यायेत् परे-
 भ्यश्च विसरेण सम्प्रकाशयेदर्थमस्त्रा विवृणुयात् मनसाऽन्ववेत्तेत यथा-
 धिकथा च प्रज्ञयाऽत्र परिमीमांसामापद्येत । अन्तश्चः पुस्तकगतामपि
 कृत्वा धारयेत् स्थापयेत् सद्गुरुचिरस्थितिहेतोर्मा बुद्धनेत्रीसमुच्छेदो
 भूत्वा सद्गुरुान्तर्धानं बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानाञ्चानुग्रहोपसंहारः कृतो
 भवित्यति नेत्रवैकल्येनेति । ताश्चैनां प्रज्ञापारमितां सत्कुर्याद्-
 गुरुकुर्यात् मानयेत् पूजयेदक्षमेदपचायेत् पुष्पैर्धूपैर्गन्धैर्मात्स्यैर्विले-
 पनैश्शूर्पैर्वस्त्रैश्चक्रैर्ध्वजैर्घण्टाभिः पताकाभिः समन्ताश्च दीपमालाभि-

ब्रह्मविधाभिश्च पूजाभिः पूजयेदयमेव ततः स कौशिक कुलपुत्रो वा
 कुलदुहिता वा ततो निदानं ब्रह्मतरं पुण्यं प्रसवति ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः
 कौशिक त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ सर्व्वसत्त्वा येषामेकैकः सत्त्व
 एकैकं सप्तरत्नमयं तथागतधातुगर्भं स्वरूपं कारयेत्तच्च यावज्जीवं
 दिव्याभिः पुष्पधूपगन्धमाख्यविलेपनचूर्णशीवरच्छत्रध्वजघण्टापता-
 काभिः समन्ताच्च दीपमालाभिर्ब्रह्मविधाभिश्च पूजाभिः सत्कु-
 र्याद्गुरुकुर्यात् मानयेत् पूजयेदर्चयेदपचायेत् । येषुपि केचित्
 कौशिक त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ सत्त्वाः सचेत्पुनस्ते सर्व्वे
 अपूर्व्व्याचरन्तं मानुष्यकमात्मभावं प्रतिस्मभेरन् परिकल्पमुपादाय
 तत एकैकः सत्त्वः एकैकं सप्तरत्नमयं तथागतधातुगर्भं स्वरूपं कारये-
 देकैकश्च सत्त्वस्तान् सर्व्वान् स्तूपान् कारयेत् कारयित्वा च तान्
 प्रतिष्ठाप्य कल्पं वा कल्पावशेषं वा सर्व्ववाद्यैः सर्व्वगीतैः सर्व्वनृत्यैः
 सर्व्वत्र्यंताङ्गावचरैर्दिव्यैः सर्व्वपुष्पैः सर्व्वधूपैः सर्व्वगन्धैः सर्व्वमाख्यैः
 सर्व्वविलेपनैः सर्व्वचूर्णैः सर्व्ववस्त्रैर्दिव्याभिः सर्व्वच्छत्रध्वजघण्टापता-
 काभिः समन्ताच्च सर्व्वदीपमालाभिर्ब्रह्मविधाभिश्च दिव्यमानुषि-
 कीभिः सर्व्वपूजाभिः सत्कुर्याद्गुरुकुर्यात् मानयेत् पूजयेदर्चये-
 दपचायेत् । एतद्यैवंरूपया पुण्यक्रियया ते सर्व्वे सत्त्वास्तान्प्रमेधा-
 नसंख्येयान् स्तूपान् प्रतिष्ठाप्य एवंरूप्यां पूजां कारयेयुः तत् किं
 मन्यसे कौशिक अपि नु ते सर्व्वे सत्त्वा स्ततोनिदानं ब्रह्मपुण्यं
 प्रसवेयुः ॥

शक्र आह । ब्रह्म भगवन् ब्रह्म सुगतः ॥

भगवानाह । अतः स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा

वज्रतरं पुच्छं प्रसवति च इमां प्रज्ञापारमितामभिग्रहद्वकष्यवक्ष्यधि
 मुच्य प्रसन्नचित्तो बोधाय चित्तसुत्याद्याध्यासयतः शृणुयादुद्दृष्ट-
 स्त्रीयाद्धारयेदाचयेत् पर्यवाप्नुयात् प्रवर्त्तयेद्देवयेदुपदिशेदुद्दिशेत् स्ना-
 ध्यायेत् परेभ्यश्च विस्तरण सम्प्रकाशयेदर्थमस्या विदुष्यात् मनसा
 ऽन्ववेक्षेत यथाधिकया च प्रज्ञयाऽच परिमीमांसामापयेत् । अन्तः
 पुस्तकगतामपि कृत्वा धारयेत् स्थापयेत् सङ्घर्षचिरस्त्रितिहेतोर्मा
 बुद्धनेचीसमुच्छेदो भूत्वा सङ्घर्षान्तर्द्धानं बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां
 चाद्युग्रहोपसंहारः कृतो भविष्यति नेत्र्यवैकल्येनेति । ताश्चैनां प्रज्ञा-
 पारमितां सत्कुर्याद्गुरुकुर्यात् मानयेत् पूजयेदर्चयेदपचायेत् पुष्पैर्धूपै-
 र्गन्धैर्माञ्जरीर्विलेपनैश्चूर्णैर्वस्त्रैश्चैर्ध्वजैर्घण्टाभिः पताकाभिः समन्तात्
 दीपमालाभिर्वज्रविधाभिश्च पूजाभिः पूजयेदयमेव ततः स कौशिक
 कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ततो निदानं वज्रतरं पुच्छं प्रसवति ॥

एवमुक्ते ब्रह्मो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतदवोचत् । एवमेतद्भगवन्नेव-
 मेतत् सुगत । प्रज्ञापारमितां हि भगवन् सरकुर्वता गुरुकुर्वता मानयता
 पूजयता अर्चयता अपचायता कुलपुत्रेण वा कुलदुहिता वा अती-
 तानागतप्रत्युत्पन्ना बुद्धा भगवन्तो बुद्धज्ञानपरिज्ञातेषु सर्व्वलोक
 धातुष्वत्यन्ततया सत्कृता गुरुकृता मानिताः पूजिता अर्चिता अप-
 चायिताश्च भवन्ति । तिष्ठन्तु खलु पुनर्भगवन्ननेन पर्यायेण त्रिसाहस्र-
 महासाहस्रे लोकधातौ सर्व्वसत्त्वा येऽपि ते भगवन् गङ्गानदीवायुको-
 पमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु सर्व्वसत्त्वास्तत्र^(१) एकैकः सत्त्व
 एकैकं सत्तरत्नमयन्तथागतधातुगर्भं स्वरूपं कारयेदेकैकश्च सत्त्वज्ञान्

(१) तत इति खं ।

सर्वान् स्तूपान् कारयेत् कारयित्वा च तान् प्रतिष्ठाप्य कल्पं वा कल्पान्-
 त्रेषं वा सर्ववाद्यैः सर्वगीतैः सर्वनृत्यैः सर्वतूर्यताडावचरैर्दिव्यैः सर्वपुष्पैः
 सर्वधूपैः सर्वगन्धैः सर्वमाख्यैः सर्वविलोपनैः सर्वसूर्जैः सर्ववस्त्रै-
 र्दिव्याभिः सर्वस्त्रध्वजषट्पापताकाभिः समन्ताच्च सर्वदीपमालाभि-
 र्वज्रविधाभिश्च दिव्यमारुचिकीभिः सर्वपूजाभिः सत्कुर्याद्गुरुकुर्यात्
 मानयेत् पूजयेदर्चयेदपचायेत् । अथमेव तेभ्यः स भगवन् सर्वसत्त्वैः
 कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा वज्रतरं पुच्छं प्रसवति च रमां
 प्रज्ञापारमितामभिभ्रद्भद्रवकल्पयन्नधिसुख्य प्रसन्नचित्तो बोधाच्च
 चित्तसुत्पाद्याध्यासयतः शृणुयादुद्गृह्णीयाद्भाषयेद्वाचयेत् पर्यवाप्नुयात्
 प्रवर्त्तयेद्देवयेदुपदिशेदुद्दिशेत् स्नाध्यायेत् परेभ्यश्च विस्तरैश्च सम्प्रका-
 शयेदर्धमस्या विष्टणुयात् मनसाऽन्वयेत् यथाधिकया च प्रज्ञयाऽच
 परिमीमांसामापयेत् । अन्नन्नः पुस्तकगतामपि कला धारयेत् स्नापयेत्
 सद्गुरुचिरस्थितिहेतोर्मा बुद्धनेचीसमुच्छेदो भूत्वा सद्गुरुान्तर्हानं बो-
 धिसत्त्वानां महासत्त्वानां चानुग्रहोपसंहारः कृतो भविष्यति नेत्र्यवैक-
 ल्येनेति । तां चैनां प्रज्ञापारमितां सत्कुर्याद्गुरुकुर्यात् मानयेत् पूज-
 येदर्चयेदपचायेत् पुष्पैर्धूपैर्गन्धैर्माख्यैर्विलोपनैःसूर्जैर्वस्त्रैश्चैर्ध्वजैर्षट्पाभिः
 पताकाभिः समन्ताच्च दीपमालाभिर्वज्रविधाभिश्च पूजाभिः पूजयेत् ॥

अथ खलु भगवान् ब्रह्मं देवानामिन्द्रमेतदवोचत् । एवमेतत्
 कौशिकैवमेतत् । वज्रतरं स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा
 ततो निदानं वज्रतरं पुच्छं प्रसवति । अप्रमेयं स कौशिक कुलपुत्रो
 वा कुलदुहिता वा ततो निदानं वज्रतरं पुच्छं प्रसवति । असंख्येयं
 स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ततो निदानं वज्रतरं

पुष्पं प्रसवति । अचिन्तं च कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ततो निदानं बहतरं पुष्पं प्रसवति । अतुल्यं च कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ततो निदानं बहतरं पुष्पं प्रसवति । अपरिमाणं च कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ततो निदानं बहतरं पुष्पं प्रसवति ॥ तत्कस्य हेतोः । प्रज्ञापारमिता निर्जाता हि कौशिक तथागतानामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानां सर्वज्ञता । सर्वज्ञता निर्जाता च तथागतशरीराणां पूजा । तस्मान्नर्हि कौशिकस्यः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञापारमितामभि-
 अहधदवकल्पवन्नधिमुच्य प्रसन्नचित्तो बोधाय चित्तमुत्पाद्याध्यासयतः
 श्लुष्यादुद्दृष्टीयाङ्कारयेद्वाचयेत् पर्यवाप्नुयात् प्रवर्तयेद्देवयेदुपदि-
 शेदुद्दिशेत् स्नाथायेत् परेभ्यश्च विस्तरेण सम्प्रकाशयेदर्धमस्या वितृष्ण-
 यात् मनसाऽन्वयेत्त वधाधिकया च प्रज्ञायाऽच परिमीमांसामाप-
 येत् । अनाशः पुस्तकगतामपि कृत्वा धारयेत् स्नापयेत् बद्धुर्ध-
 शिरस्त्रितिहेतोर्मा बुद्धनेमीससुच्छेदो भृश्या सद्धर्मान्द्रागं बोधि-
 सत्त्वानां महाबलानां चानुपहोपसंहारः कृतो भवियति नेत्रवैक-
 ल्येनेति । तास्त्रैनां प्रज्ञापारमितां सत्कुर्याद्गुरुकुर्यात् मानयेत्
 पूजयेदर्चयेदपचायेत् पुष्पैर्धूपैर्गन्धैर्मास्त्रैर्विलेपनैःसूर्धैर्वस्त्रैश्चैर्ध्वजैर्ध-
 व्वाभिः पताकाभिः समन्ताच्च दीपमास्त्राभिर्बद्धविधाभिश्च पूजाभिः
 पूजयेत् । अस्य कौशिक पुष्पाभिसंस्कारस्यासौ पूर्वकस्तथागतधा-
 तुगर्भः सप्तरत्नमयः स्तूपसंस्कारजपुष्पाभिसंस्कारः^(१) अततमीमपि

(१) तथागतधातुगर्भसप्तरत्नमयस्तूपसंस्कारजपुष्पाभिसंस्कारः इति समस्तपदनिर्देशे विशुद्धप्रयोगो भवेत् ।

कलां नोपैति सहस्रतमीमपि अतसहस्रतमीमपि कोटीतमीमपि
कोटीअततमीमपि कोटीसहस्रतमीमपि कोटीअतसहस्रतमीमपि
कोटीनियुतअतसहस्रतमीमपि कलां नोपैति संख्यामपि कलामपि
गणनामप्युपनामप्यौपन्यमप्युपनिसामप्युपनिसदमपि न क्षमते ॥

अथ खलु यानि तानि चत्वारिंशद्देवपुत्रसहस्राणि ब्रह्मेण देवा-
नामिन्द्रेण साङ्गं सन्निपतितानि तस्यामेव पर्वदि सन्निपतितान्यभूव-
त्सानि ब्रह्मं देवानामिन्द्रमेतदवोचन् । उद्गृह्णीष्व मार्घं प्रज्ञापार-
मितां । उद्गृहीतव्या मार्घं प्रज्ञापारमिता । धारयितव्या मार्घं प्रज्ञा-
पारमिता । वाचयितव्या मार्घं प्रज्ञापारमिता । पर्यवाप्तव्या मार्घं
प्रज्ञापारमिता । प्रवर्त्तयितव्या मार्घं प्रज्ञापारमिता । देशयितव्या
मार्घं प्रज्ञापारमिता । उपदेष्टव्या मार्घं प्रज्ञापारमिता । उद्देष्टव्या
मार्घं प्रज्ञापारमिता । स्नाध्यातव्या मार्घं प्रज्ञापारमिता ॥

अथ खलु भगवान् शक्रन्देवानामिन्द्रमामन्त्रयते स्म । उद्गृहाण त्वं
कौशिक प्रज्ञापारमितां । धारय त्वं कौशिक प्रज्ञापारमितां । वाचय त्वं
कौशिक प्रज्ञापारमितां । पर्यवाप्तुहि त्वं कौशिक प्रज्ञापारमितां प्रव-
र्त्तय त्वं कौशिक प्रज्ञापारमितां । देशय त्वं कौशिक प्रज्ञापारमितां ।
उपदिश त्वं कौशिक प्रज्ञापारमितां । उद्दिश त्वं कौशिक प्रज्ञापार-
मितां । स्नाध्याय त्वं कौशिक प्रज्ञापारमितां ॥ तत् कस्य हेतोः । यदा
हि कौशिक असुराणामेवंरूपाः समुदाचारा उत्पत्स्यन्ते देवांस्तथ-
स्तिज्ञान् योधयिष्याम इति देवैस्तथस्तिंशैः साङ्गं संगामयिष्याम
इति तदा त्वं कौशिक इमां प्रज्ञापारमितां समन्वाहरेः स्नाध्यायेः
एवन्तेषामसुराणान्ते समुदाचाराः पुनरेवान्तर्द्धास्यन्ति ॥

एवमुक्ते ब्रह्मो देवानामिन्द्रो भगवन्मेतद्वोचत् । महाविषेयं
 भगवन् यदुत प्रज्ञापारमिता । अप्रमाणेयं भगवन् विद्या यदुत
 प्रज्ञापारमिता । अपरिमाणेयं भगवन् विद्या यदुत प्रज्ञापारमिता ।
 निदृशरेयं भगवन् विद्या यदुत प्रज्ञापारमिता । अनुत्तरेयं भगवन्
 विद्या यदुत प्रज्ञापारमिता । असमेयं भगवन् विद्या यदुत प्रज्ञा-
 पारमिता । असमसमेयं भगवन् विद्या यदुत प्रज्ञापारमिता ॥

एवमुक्ते भगवान् ब्रह्मं देवानामिन्द्रमेतद्वोचत् । एवमेतत् कौ-
 शिकैवमेतत् ॥ महाविषेयं कौशिक यदुत प्रज्ञापारमिता । अप्रमाणेयं
 कौशिक विद्या यदुत प्रज्ञापारमिता । अपरिमाणेयं कौशिक विद्या
 यदुत प्रज्ञापारमिता । निदृशरेयं कौशिक विद्या यदुत प्रज्ञा-
 पारमिता । अनुत्तरेयं कौशिक विद्या यदुत प्रज्ञापारमिता । अस-
 मेयं कौशिक विद्या यदुत प्रज्ञापारमिता । असमसमेयं कौशिक
 विद्या यदुत प्रज्ञापारमिता ॥ तत्कथं हेतोः । इमां हि कौशिक
 विद्यामानस्य पौर्वकास्तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा अनुत्तरां सम्यक्-
 सम्बोधिमभिसम्बुद्धा यदुत प्रज्ञापारमितां । येऽपि ते कौशिक
 भविष्यन्त्यागतेऽभ्यनि तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा अनुत्तरां
 सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोक्ष्यन्ते तेऽपि कौशिक इमानेव विद्यामानस्य
 अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोक्ष्यन्ते यदुत प्रज्ञापारमितां ।
 येऽपि केचित् कौशिक एतर्हि अप्रमेयेष्वसंख्येयेषु चिदाहस्यमहा-
 साहस्येषु लोकधातुषु बुद्धा भगवन्तोऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभि-
 सम्बुध्यन्ते तेऽपि कौशिक इमानेव विद्यामानस्यानुत्तरां सम्यक्-
 सम्बोधिमभिसम्बुध्यन्ते यदुत प्रज्ञापारमितां । अहमपि कौशिक

इमामेव विद्यामागम्यानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धो यदुत प्रज्ञा पारमितां । इमामेव कौशिक विद्यामागम्य दशकुशलाः कर्षपथा लोके प्रभाव्यन्ते चत्वारि ध्यानानि बोध्यङ्गसम्प्रयुक्तानि लोके प्रभाव्यन्ते चत्वार्यप्रमाणानि बोध्यङ्गसम्प्रयुक्तानि लोके प्रभाव्यन्ते चतस्र आह्वयसमापत्तयो बोध्यङ्गपरिगृहीता^(१) लोके प्रभाव्यन्ते षडभिज्ञा बोध्यङ्गसम्प्रयुक्ता लोके प्रभाव्यन्ते सप्तत्रिंशद्बोधिपक्षा धर्मा लोके प्रभाव्यन्ते संक्षेपेण चतुरशीतिधर्मस्कन्धसहस्राणि लोके प्रभाव्यन्ते बुद्धज्ञानं स्वयम्भूजानमचिन्द्यज्ञानं लोके प्रभाव्यन्ते इमामेव कौशिक विद्यामागम्य यदुत प्रज्ञापारमितां । यदापि कौशिक तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा लोके नोत्पद्यन्ते^(२) तदापि कौशिक बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः पूर्वश्रुतेन प्रज्ञापारमितानिश्चन्देन^(३) य उपाय-कौशल्यसमन्वागता भवन्ति तेऽपि कौशिक सत्वानामनुकम्पका अनुकम्पासुपादाय इमं लोकमागम्य दशकुशलान् कर्षपथान् लोके प्रभावयन्ति चत्वारि ध्यानानि बोध्यङ्गविप्रयुक्तानि लोके प्रभावयन्ति चत्वार्यप्रमाणानि बोध्यङ्गविप्रयुक्तानि लोके प्रभावयन्ति चतस्र आह्वयसमापत्तीर्बोध्यङ्गविप्रयुक्ता लोके प्रभावयन्ति पञ्चाभिज्ञा बोध्यङ्गविप्रयुक्ता लोके प्रभावयन्ति । तथापि नाम कौशिक चन्द्रमण्डलमागम्य सर्वा ओषधी^(४) तारा यथाबलं

(१) बोध्यङ्गसम्प्रयुक्ता इति ख० ।

(२) प्रभाव्यन्ते इति क० ग० घ० ।

(३) पूर्वश्रुतप्रज्ञापारमितानिश्चन्देनेति पाठो युक्तः ।

(४) ओषधीः इति पाठो विमुद्धः ।

यथास्त्राममवभासयन्ति नक्षत्राणि च यथाबलं यथास्त्रा-
ममवभासयन्ति । एवमेव कौशिक तथागतस्यार्हतः सम्यक्-
सम्बुद्धस्यात्ययेन सद्गुरुस्यान्तर्द्वाने तथागतानामर्हतां सम्यक्-
सम्बुद्धानामनुत्पादाद्या^(१) काचिद्गुरुस्यार्था समस्यार्थाऽसमस्यार्था^(२)
कुशलस्यार्था लोके प्रज्ञायते प्रभाव्यते सर्व्या सा बोधिसत्त्व-
निर्जाता बोधिसत्त्वप्रभाविता बोधिसत्त्वोपायकौशल्यप्रवर्णिता । तच्च
बोधिसत्त्वानामुपायकौशल्यं प्रज्ञापारमितानिर्जातं वेदितव्यं ॥ पुनरपरं
कौशिक इमां प्रज्ञापारमितामुद्दृष्टवतां धारयतां वाचयतां पर्य-
वाप्नुवतां प्रवर्त्तयतां देशयतामुपदिशतामुद्दिशतां स्वाध्यायतां लिखतां
मनसि कुर्वतां समन्वाहरताञ्च कुलपुत्राणां कुलदुहितृणां वा तन्नि-
दानं वद्वो दृष्टधार्मिका गुणाः प्रतिकाञ्चित्तव्याः ॥

एवमुक्ते शक्रो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतदवोचत् । कतमैः पुन-
र्भगवन् दृष्टधार्मिकैर्गुणैः समन्वागतास्ते कुलपुत्राः कुलदुहितरश्च
भविष्यन्ति ॥

भगवानाह । न ते कौशिक कुलपुत्रा वा कुलदुहितरो वा
विषमापरिहारेण कालं करिष्यन्ति न विषेण कालं करिष्यन्ति
न शस्त्रेण कालं करिष्यन्ति नाग्निना कालं करिष्यन्ति नोदकेन
कालं करिष्यन्ति न दण्डेन कालं करिष्यन्ति न परोपक्रमेण कालं
करिष्यन्ति । उत्पन्नोत्पन्नास्त्रैषामुपद्रवा राजतो वा राजपुत्रतो
वा राजमन्त्रितो वा राजमहामात्रतो वा इमां प्रज्ञापारमितां

(१) अनुत्पाद्या इति ग० ।

(२) विषमस्यार्था इति घ० ।

समन्वाहरतां वा स्वाध्यायतां वा पुनरेवान्तर्जाह्वयन्ति । तेषां ज्ञेयां प्रज्ञापारमितां पुनः पुनः समन्वाहरतां वा स्वाध्यायतां वा ये तत्रोपसंक्रामेद्युरवतारप्रेक्षिणोऽवतारगवेक्षिणो राजानो वा राजपुत्रा वा राजमन्त्रिणो^(१) वा राजमहामात्रा वा न तेऽवतारं सस्यन्ते यथापि नाम प्रज्ञापारमितापरिच्छिन्नात् । उपसंक्रामानाश्च तेषां राज्ञां वा राजपुत्राणां वा राजमन्त्रिणां वा राजमहा-
 मात्राणां वा ज्ञापितुकामता भविष्यति अभिभाषितुकामता भविष्यति । प्रतिशंभोदितव्यञ्च ते मंस्यन्ते ॥ तत् कस्य हेतोः । इयं हि कौशिक प्रज्ञापारमिता सर्वसत्वानामन्तिके मैत्रोपसंहारेण मैत्रचित्ततया कर्षणोपसंहारेण कर्षणचित्ततया प्रक्षुप्तमिता ॥ तस्मान्तर्हि कौशिक येऽपि ते व्याजसरीसृपकान्तरमध्यमतास्तेषां कुक्षपुत्राणां कुक्षदुहितृणां वा मनुष्या वा अमनुष्या वाऽवतारप्रे-
 क्षिणोऽवतारगवेक्षिणोऽपि तेषां कौशिकावतारं न सस्यन्ते स्थाप-
 यित्वा पूर्वकर्माविपाकं^(२) ॥

अथ खल्वन्यतीर्थानां परित्राजकानामुपारम्भाभिप्रायाणां व्रतं तस्यां वेद्यायां येन भगवांस्तेनोपसंक्रामति स ॥

अथ खलु ब्रह्मो देवानामिन्द्रो दूरत एवासकृतस्त्वानन्यतीर्थान् परित्राजकान् दृष्ट्वा तेषां चित्तानि व्यवलोकीवं चिन्तयामास । इमे खलु अन्यतीर्थाः परित्राजका उपारम्भाभिप्राया येन भगवांस्ते नोपसंक्रामन्ति स । यत्त्वं यावन्मात्रो मया भगवतोऽन्तिकेऽद्याः

(१) राजमहामन्त्रिय इति ग० ।

(२) पूर्वविपाकेनेति ख० ।

प्रज्ञापारमितायाः प्रदेशे च दृष्टहीतस्त्वान्मात्रं स्यात्वा समन्वाहरेण
स्वाध्यायेन प्रवर्तयेथ यद्येतेऽन्यतीर्थाः परित्राजका भगवन्तं नोप-
संक्रान्तेयुः इत्यस्याः प्रज्ञापारमित्या भाष्यमाणाया नाम्बरावः
कर्मदिति ॥

अथ कस्य प्रज्ञो हेतवानामिन्द्रो चावस्थापो भगवतोऽन्तिष्ठा-
दस्याः प्रज्ञापारमित्याः प्रदेशे च दृष्टहीतस्त्वान्मात्रं स्यात्वा समन्वा-
हरति स्या स्वाध्यायति स्या प्रवर्तयति स्या ॥

अथ ते चान्यतीर्थाः परित्राजका दूरादूरतरं भगवन्तं प्रदक्षिणी-
कृत्य तेनैव दारेण तेनैव मार्गेण पुनरेव निष्क्रान्ताः ॥

अथ स्याद्युगतः शरिपुत्रस्यैतद्भूत् । किञ्चन कारणं सैन इमे-
ऽन्यतीर्थाः परित्राजका दूरादूरतरं भगवन्तं प्रदक्षिणीकृत्य तेनैव
दारेण तेनैव मार्गेण पुनरेव निष्क्रान्ताः ॥

अथ कस्य भगवानासुगतः शरिपुत्रस्य इममेव रूपस्येतसैव चेतः-
परिमितकामाद्याद्युक्तं शरिपुत्रमेतद्बोचत् । प्रकृत्य शरिपुत्र
देवानामिन्द्रेण तेषामन्यतीर्थानां परित्राजकानामुपारम्भाभिप्रायसा
चिन्तानि स्ववचोक्त इयं प्रज्ञापारमिता स्यात्वा समन्वाहता स्वाध्या-
यिता प्रवर्तिता तेषामन्यतीर्थानां परित्राजकानां विप्रहीतुकामानां
विविद्धकामानां विरोधचितुकामानां निवर्तनार्थं यद्यास्याः प्रज्ञा-
पारमिताया भाष्यमाणाया एतेऽन्यतीर्थाः परित्राजका नोपसंक्रान्ते-
युरिति ज्ञान्तराद्यं कार्षुः प्रज्ञापारमिताया भाष्यमाणाया इति ।
मथा च कस्य देवानामिन्द्रस्याभ्यनुज्ञातं ॥ तत् कस्य हेतोः । नाहं
शरिपुत्र तेषामन्यतीर्थानां परित्राजकानामेकस्यापि शुकं धर्मं

समनुपश्यामि । सर्वे ते शारिपुत्रोपारम्भाभिप्रायाः प्रतिहतचित्ता
उपसंक्रमितुकामा अभूवन् ॥

अथ खलु मारस्य पापीयस एतदभूत् । इमास्तथागतस्त्वारहतः
सम्यक्सम्बुद्धस्य चतस्रः पर्षदः सन्निपतिताः सन्निषणास्तथामतस्य
सम्मुखीभूताः । इमे च कामावचरा रूपावचराश्च देवपुत्राः सम्मुखी-
भूता नियतमत्र बोधिसत्त्वा महासत्त्वा व्याकरिष्यन्तेऽनुत्तरारायां सम्यक्-
सम्बोधौ । यस्त्वहमुपसंक्रामेयं विचक्षुःकरणायेति ॥

अथ खलु मारः पापीयांश्चतुरङ्गबलकायमभिनिर्माय येन भगवां-
स्तेनोपसंक्रामति स्म ॥

अथ खलु शक्रस्य देवानामिन्द्रस्यैतदभूत् । मारो वतायं
पापीयांश्चतुरङ्गबलकायमभिनिर्माय येन भगवांस्तेनोपसंक्रामति स्म ।
यस्यायं^(१) चतुरङ्गस्य बलकायस्य व्यूहो नायं राज्ञो विम्बिसारस्य
चतुरङ्गस्य बलकायस्य व्यूहो नापि राज्ञः प्रसेनजितश्चतुरङ्गस्य बल-
कायस्य व्यूहो नापि शाक्यानां चतुरङ्गस्य बलकायस्य व्यूहो नापि
लिच्छवीनां चतुरङ्गस्य बलकायस्य व्यूहो योऽयं मारेण पापीयसा
अभिनिर्मितः । समनुबद्धो दीर्घरात्रं मारः पापीयान् भगवतोऽव-
तारप्रेची अवतारगवेषी सत्वानाम् विहेठनाभिप्रायः । यस्त्वहमिमा-
मेव प्रज्ञापारमितां स्मृत्या समन्वाहरेयं स्वाध्यायेयं प्रवर्त्तयेयमिति ॥

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्र इमामेव प्रज्ञापारमितां स्मृत्या
समन्वाहरति स्म स्वाध्यायति स्म प्रवर्त्तयति स्म । यथा यथाच शक्रो
देवानामिन्द्र इमां प्रज्ञापारमितां स्मृत्या समन्वाहरति स्म स्वाध्यायति

(१) यथायमिति ग० ।

स प्रवर्त्तयति स तथा तथा मारः पापीयांस्तेनैव मार्गेण पुनरेव प्रत्युदात्तः ॥

अथ खलु त्रायस्त्रिंशत्कायिका देवपुत्रा दिव्यानि मान्दारवपुष्याण्यभिनिर्वाय विहायसाऽन्तरीक्षगता येन भगवांस्तेनाभव-
किरन्ति स । येन भगवांस्तेन तानि दिव्यानि मान्दारवपुष्याण्यभि-
प्रकिरन्ति स एवसोदानमुदानयन्ति स चिरस्य वतेयं प्रज्ञा-
पारमिता जाम्बुदीपकानां मनुष्याणामुपाद्यन्तेति । पुनरेव च
दिव्यानि मान्दारवाणि पुष्याणि^(१) गृहीत्वा येन भगवांस्तेनाभव-
किरन्ति स अभिप्रकिरन्ति स एवञ्चात्रोचत् ये केचिद्भगवन् सत्वाः
प्रज्ञापारमिताभ्याषिष्यन्ते भावयिष्यन्ति प्रज्ञापारमितायाश्चरिष्यन्ति
न तेषां मारो वा मारकायिका वा देवता अवतारं लप्स्यन्ते ।
न ते भगवन् सत्वा अवरकेण^(२) कुञ्जलमूलेन समन्वागता भविष्यन्ति
य इमां प्रज्ञापारमितां श्रोष्यन्ति श्रुत्वा षोडशहीष्यन्ति धारयिष्यन्ति
वाचयिष्यन्ति पर्यवाष्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति देशयिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्यु-
द्देक्ष्यन्ति स्वाध्यास्यन्ति । पूर्वजिनकृताधिकारास्ते भगवन् सत्वा
भविष्यन्ति येषामिद्यं प्रज्ञापारमिता श्रोत्रावभासमागमिष्यति । कः
पुनर्वादोऽयमेनामुद्गृहीष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्यवा-
ष्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति देशयिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्देक्ष्यन्ति स्वाध्यास्यन्ति
तथत्वाय शिष्यिष्यन्ते तथत्वाय प्रतिपत्स्यन्ते तथत्वाय योगमा-
पत्स्यन्ते तथागतपर्युपासितास्ते भगवन् सत्वा भविष्यन्ति ॥ तत्

(१) मान्दारवपुष्याञ्चीति ग० ।

(२) अवरकेणेत्यर्थे अवरकेणेतिपाठः प्रयुक्तः इत्यनमीयते ।

कस्य हेतोः । अतो हि सर्वज्ञता भवेदितथा चतुत प्रज्ञापारमितातः । तद्यथापि नाम भगवन् यानि कानिचिद्भूतानि महारजानि सर्वथापि तानि महासमुद्रप्रभावितानि सर्वथापि तानि महासमुद्राद्भवेदितथापि एवमेव भगवन् सर्वज्ञतामहारजान्नागतागतामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानां प्रज्ञापारमितामहासमुद्राद्भवेदितथं ॥

एवमुक्ते भगवान् शक्रन्देवानामिन्द्रमेतदवोचत् । एकमेतत् कौत्रिकैवमेतत् । अतो निर्जातन्नागतागतामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानां सर्वज्ञतामहारजं चतुत प्रज्ञापारमितामहासमुद्रात् ॥

अथ ह्युपायज्ञानानन्दो भगवन्तमेतदवोचत् । न भगवन् द्वापारमित्तमथा वर्षं भाषते न नामधेयं परिकीर्त्तयति । न श्रीसुपारमिताया न शान्तिपारमिताया न वीर्यपारमिताया न भगवन् ध्यानपारमिताया वर्षं भाषते न नामधेयं परिकीर्त्तयति । अपि तु प्रज्ञापारमिताया एवैकस्या भगवन् वर्षं भाषते नामधेयं परिकीर्त्तयति ॥

अथवाणाह । एवमेतदानन्दैवमेतत् । प्रज्ञापारमिताया एकाहमानन्द वर्षं भाषे नामधेयं परिकीर्त्तयामि नान्यासां पारमितानां । तत् कस्य हेतोः । प्रज्ञापारमिता ह्यानन्द पूर्वज्ञमा पञ्चमौ पारमितानां तत्किं मन्यसे आनन्द अपरिणामितं दानं सर्वज्ञतासां दानपारमितानामधेयं लभते ॥

आयुष्मानानन्द आह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे आनन्द अपरिणामितं श्रीसुमपरिणामिता चान्तिरपरिणामितं वीर्यमपरिणामितं ध्यानं तत् किं

मन्यसे आनन्द अपरिणामिता प्रज्ञा सर्वज्ञतायां प्रज्ञापारमिता-
नामधेयं^(१) लभते ॥

आनन्द आह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे त्वमानन्द अचिन्त्या सा प्रज्ञा या
कुशलमूलानि सर्वज्ञतापरिणामेण परिणामयति ॥

आनन्द आह । एवमेतद्भगवन्नेवमेतत् सुगत । अचिन्त्या सा
भगवन् प्रज्ञा परमाचिन्त्या सा भगवन् प्रज्ञा या कुशलमूलानि
सर्वज्ञतापरिणामेन परिणामयति ॥

भगवानाह । तस्मान्नाह्वानन्द परमत्वात् सा प्रज्ञापारमिता-
नामधेयं लभते यथा सर्वज्ञतायां परिणामितानि कुशलमूलानि
पारमितानामधेयं लभन्ते ॥ तस्मान्नाह्वानन्द सर्वज्ञतापरिणामित-
कुशलमूलत्वात् प्रज्ञापारमिता पञ्चानां पारमितानां पूर्वङ्गमा
नायिका परिणायिका । अनेन योगेनान्तर्गताः पञ्चपारमिताः
प्रज्ञापारमितायामेवानन्द षट्पारमितापरिपूर्णाधिवचनमेतद्यदुत
प्रज्ञापारमितेति ॥ तस्मान्नाह्वानन्द प्रज्ञापारमितायां परिकीर्त्ति-
तायां सर्वाः षट्पारमिताः परिकीर्त्तिता भवन्ति ॥ तद्यथापि
नामानन्द महापृथिव्यां वीजानि प्रकीर्त्तानि सामयीलभमानानि
विरोहन्ति । महापृथिवी च तेषां वीजानां प्रतिष्ठा । महापृथिवी-
प्रतिष्ठितानि च तानि वीजानि विरोहन्ति । एवमेवानन्द प्रज्ञा-
पारमितासङ्गृहीताः पञ्चपारमिताः सर्वज्ञतायां प्रतिष्ठन्ते । प्रज्ञापार-
मिताप्रतिष्ठिताः पञ्चपारमिता विरोहन्ति । प्रज्ञापारमितापरि-

(१) दागपारमितानामधेयमिति ग० ।

दृष्टीत्वाच्च पारमितानामधेयं लभन्ते ॥ तस्मान्तर्ह्यानन्द प्रज्ञापारमि-
तैव पञ्चानां पारमितानां पूर्वङ्गमा नायिका परिणायिका ॥

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतदवोचत् । न तावदिमे
भगवंस्तथागतेनार्हता सम्यक्सम्बुद्धेन प्रज्ञापारमितायाः सर्वे गुणाः
परिकीर्त्तिताः यान् गुणान् स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा परि-
दृष्टीते प्रज्ञापारमितामुद्गृह्य धारयित्वा वाचयित्वा पर्यव्राप्य प्रवर्त्य
देशयित्वापदिश्योद्दिश्य स्वाध्याय्य । अथ हि मया सो भ्रमवतोऽन्ति-
कादस्याः प्रज्ञापारमितायाः प्रदेष्टुं उद्गृहीतः स प्रवर्त्तितः ॥

भगवान्प्रह । साधु साधु कौशिक । न खलु पुनः कौशिक केवलं
यः प्रज्ञापारमितामुद्गृह्यति धारयति वाचयति पर्यव्राप्यति
प्रवर्त्तयति देशयित्वापदिश्यत्युद्दिश्यति स्वाध्यायति तस्यैव केवल-
ममी गुणा भवियन्ति । योऽपि कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता
वा इमां प्रज्ञापारमितां लिखित्वा पुस्तकगतं कृत्वा धारयति
स्थापयति सङ्गमचिरस्थितिहेतोर्मा बुद्धनेत्रिसमुद्भेदो भूत्वा-
सङ्गमन्तर्ह्यानं बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां चानुग्रहोपसंहारः कृतो
भवियति नेत्रवैकल्येनेति । तास्मैनां प्रज्ञापारमितां सत्करिष्यति
गुरुकरिष्यति मानयिष्यति पूजयिष्यति अर्चयिष्यति अपचायिष्यति
पुष्पैर्धूपैर्गन्धैर्मात्स्यैर्विलेपनैस्सूर्षैर्वस्त्रैश्चक्रैर्ध्वजैर्घण्टाभिः पताकाभिः सम-
न्ताच्च दीपमालाभिर्वज्रविधाभिश्च पूजाभिः पूजयिष्यति तस्मात्पुण्यं
कौशिक कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुस्य एषान् कृष्टधार्मिकान् गुणान्
वदामि ॥

एवमुक्ते शक्रो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतदवोचत् । अहमपि

भगवंस्तस्यापि कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुर्वा रक्षारणगुप्तिं संविधास्यामि
य इमां प्रज्ञापारमितां लिखित्वा पुस्तकगतां कृत्वा धारयिष्यति
स्वापयिष्यति सङ्घर्षरिष्यति हेतोर्मा बुद्धनेत्रीसमुच्छेदो भ्रम्यां
सङ्घर्षान्तर्द्धानं बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां चानुग्रहोपसंहारः कृतो
भविष्यति नेत्र्यवैकल्येनेति । ताश्चैनां प्रज्ञापारमितां संस्करिष्यति
गुरुकरिष्यति मानयिष्यति पूजयिष्यति अर्चयिष्यति अपचायिष्यति
पुष्पैर्धूपैर्गन्धैर्मात्स्यैर्विलेपनैश्शूर्पैर्वस्त्रैश्चर्मैर्ध्वजैर्घण्टाभिः पताकाभिः सम-
न्ताच्च दीपमालाभिर्विभङ्गविधाभिश्च पूजाभिः पूजयिष्यति ॥ कः पुनर्वादो
य एनां प्रज्ञापारमितां लिखिष्यत्युद्गृहीष्यति धारयिष्यति वाच-
यिष्यति पर्यवाष्यति प्रवर्त्तयिष्यति देशयिष्यत्युपदेक्ष्यत्युद्देश्यति
स्वाध्यास्यति संस्करिष्यति गुरुकरिष्यति मानयिष्यति पूजयिष्यति
अर्चयिष्यति अपचायिष्यति पुष्पैर्धूपैर्गन्धैर्मात्स्यैर्विलेपनैश्शूर्पैर्वस्त्रै-
र्ध्वजैर्घण्टाभिः पताकाभिः समन्ताच्च दीपमालाभिर्विभङ्गविधाभिश्च
पूजाभिः पूजयिष्यति ॥

भगवानाह । साधु साधु कौशिक । तस्य खलु पुनः कौशिक
कुलपुत्रस्य कुलदुहितुर्वा इमां प्रज्ञापारमितां स्वाध्यायतो वद्भनि
देवपुत्रगतान्युपसङ्गमिष्यन्ति । वद्भनि देवपुत्रसहस्राणि वद्भनि देव-
धुत्रगतसहस्राणि धर्मश्रवणायोपसङ्गमिष्यन्ति । ते च देवपुत्रा धर्मं
शृण्वन्कस्तस्य धर्मभानकस्य प्रतिभानमुपसंहरन्त्यं मंस्यन्ते । यदापि
स धर्मभानको न जल्पितुकामो भविष्यति तदापि तस्य ते देव-
पुत्रास्तेमैव धर्मगौरवेण प्रतिभानमुपसंहरन्त्यं मंस्यन्ते यथा तस्य
कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुर्वा भाषितमेव कन्दो भविष्यति ॥ इममपि

स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा दृष्टधार्मिकं गुणं परि-
 गृह्णाति य इमां प्रज्ञापारमितामुद्गृहीष्यति धारयिष्यति वाचयि-
 ष्यति पर्यवाष्यति प्रवर्त्तयिष्यति देशयिष्यत्युपदेक्ष्यत्युद्देक्ष्यति स्वाधा-
 स्यति ॥ पुनरपरं कौशिक तस्य कुलपुत्रस्य कुलदुहितुर्वा इमां
 प्रज्ञापारमितां भाषमाणस्य चतसृणां पर्षदाभ्यतो नावलीनचित्ता
 भविष्यति । मा खलु मां कश्चित् पर्यनुयुञ्जीतोपारम्भाभिप्राय
 इति ॥ तत्कस्य हेतोः । तथाहि तस्य प्रज्ञापारमिता रक्षावरणगुप्तिं
 करोति । स उपारम्भानपि प्रज्ञापारमिताविहारी न समनुपश्यति
 उपारम्भकरणपि प्रज्ञापारमिताविहारी न समनुपश्यति चोऽप्युपार-
 म्येत^(१) तमपि न समनुपश्यति तामपि प्रज्ञापारमितां न समनुपश्यति ॥
 एवं प्रज्ञापारमितापरिगृहीतस्य कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुर्वा अनेन
 पर्यायेण न कश्चित् पर्यनुयोगो भविष्यति । स च नोत्तसिष्यति न
 सन्त्रसिष्यति न सन्त्रासमापत्यते ॥ इमानपि स कौशिक कुलपुत्रो
 वा कुलदुहिता वा दृष्टधार्मिकान् गुणान् परिगृह्णाति य इमां
 प्रज्ञापारमितामुद्गृहीष्यति धारयिष्यति वाचयिष्यति पर्यवाष्यति
 प्रवर्त्तयिष्यति देशयिष्यत्युपदेक्ष्यत्युद्देक्ष्यति स्वाधास्यति ॥ पुनरपरं
 कौशिक स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा प्रियो भविष्यति माता-
 पितृणां मित्रामात्यज्ञातिसालाश्रमणब्राह्मणानां हितानां च प्रतिबलस्य
 भविष्यति शक्रस्य भविष्यति उत्पन्नोत्पन्नानां परप्रवादिनां सह धर्मेण
 नियहाय परैश्च प्रत्यनुयुष्यमानः प्रत्यनुयोगव्याकरणसमर्थो भवि-
 ष्यति ॥ इमानपि स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा दृष्ट-

(१) उपास्येत इति क० ख० घ० ।

धार्मिकान् गुणान् परिगृह्णाति यः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञापारमितामुद्गृहीष्यति धारयिष्यति वाचयिष्यति पर्यवाष्यति प्रवर्त्तयिष्यति देशयिष्यत्युपदेक्ष्यत्युद्देक्ष्यति स्वाध्यास्यति । यत्र खलु पुनः कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञापारमितां लिखित्वा पुस्तकगतां कृत्वा पूजापूर्व्वङ्गमं स्वापयिष्यति पूजयिष्यति तत्र कौशिक ये केचित् चातुर्न्महाराजकायिकेषु देवेषु देवपुत्रा अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ सम्प्रस्थितास्तेऽपि तत्रागन्तव्यं मंस्यन्ते । तेऽपि तत्रागत्यैनां प्रज्ञापारमितां पुस्तकगतां प्रेक्षिष्यन्ते वन्दिष्यन्ते नमस्करिष्यन्त्युद्गृहीष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्यवाष्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति देशयिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्देक्ष्यन्ति स्वाध्यास्यन्ति प्रेक्ष्य वन्दित्वा नमस्कृत्य धारयित्वा वाचयित्वा पर्यवाप्य प्रवर्त्तं देशयित्वा पदिशोद्दिश्य स्वाध्याय्य पुनरेव प्रकामितव्यं मंस्यन्ते ॥ एवं ये केचित् कौशिक त्रयस्त्रिंशेषु देवेषु देवपुत्रा अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ सम्प्रस्थितास्तेऽपि तत्रागन्तव्यं मंस्यन्ते । तेऽपि तत्रागत्यैनां प्रज्ञापारमितां पुस्तकगतां प्रेक्षिष्यन्ते वन्दिष्यन्ते नमस्करिष्यन्त्युद्गृहीष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्यवाष्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति देशयिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्देक्ष्यन्ति स्वाध्यास्यन्ति प्रेक्ष्य वन्दित्वा नमस्कृत्योद्गृह्य धारयित्वा वाचयित्वा पर्यवाप्य प्रवर्त्तं देशयित्वा पदिशोद्दिश्य स्वाध्याय्य पुनरेव प्रकामितव्यं मंस्यन्ते ॥ येऽपि केचित् कौशिक यामेषु देवेषु देवपुत्रा अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ सम्प्रस्थितास्तेऽपि तत्रागन्तव्यं मंस्यन्ते । तेऽपि तत्रागत्यैनां प्रज्ञापारमितां पुस्तकगतां प्रेक्षिष्यन्ते वन्दिष्यन्ते नमस्करिष्यन्त्युद्गृहीष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्यवाष्यन्ति

प्रवर्त्तयिष्यन्ति देशचिद्यन्तुपदेक्ष्यन्तुद्देक्ष्यन्ति स्वाध्यास्यन्ति प्रेक्ष्य
 वन्दित्वा नमस्कृत्योद्गृह्यन् धारयित्वा वाचयित्वा पर्यवाप्य प्रवर्त्त
 देशचित्तोपदिश्योद्दिश्य स्वाध्याय्य पुनरेव प्रक्रमितव्यं मंस्यन्ते ॥ येऽपि
 केचित् कौशिकं तृषितेषु देवेषु देवपुत्रा अनुत्तरावां सम्यक्सम्बोधौ
 सम्प्रस्थितास्तेऽपि तत्रागन्तव्यं मंस्यन्ते । तेऽपि तत्रागत्यैनां प्रज्ञा-
 पारमितां पुस्तकगतां प्रेक्षिष्यन्ते वन्दिष्यन्ते नमस्करिष्यन्तुद्गृही-
 ष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्यवाप्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति
 देशचिद्यन्तुपदेक्ष्यन्तुद्देक्ष्यन्ति स्वाध्यास्यन्ति प्रेक्ष्य वन्दित्वा नम-
 स्कृत्योद्गृह्यन् धारयित्वा वाचयित्वा पर्यवाप्य प्रवर्त्त देशचित्तोपदि-
 श्योद्दिश्य स्वाध्याय्य पुनरेव प्रक्रमितव्यं मंस्यन्ते ॥ येऽपि केचित्
 कौशिकं निर्माणरतिषु देवेषु देवपुत्रा अनुत्तरार्थां सम्यक्सम्बोधौ
 सम्प्रस्थितास्तेऽपि तत्रागन्तव्यं मंस्यन्ते । तेऽपि तत्रागत्यैनां प्रज्ञा-
 पारमितां पुस्तकगतां प्रेक्षिष्यन्ते वन्दिष्यन्ते नमस्करिष्यन्तुद्गृहीष्यन्ति
 धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्यवाप्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति देशचिद्यन्तु-
 पदेक्ष्यन्तुद्देक्ष्यन्ति स्वाध्यास्यन्ति प्रेक्ष्य वन्दित्वा नमस्कृत्योद्गृह्यन्
 धारयित्वा वाचयित्वा पर्यवाप्य प्रवर्त्त देशचित्तोपदिश्योद्दिश्य
 स्वाध्याय्य पुनरेव प्रक्रमितव्यं मंस्यन्ते ॥ येऽपि केचित् कौशिक
 परिनिर्मितवशवर्त्तिषु देवेषु देवपुत्रा अनुत्तरार्थां सम्यक्सम्बोधौ सम्प्र-
 स्थितास्तेऽपि तत्रागन्तव्यं मंस्यन्ते । तेऽपि तत्रागत्यैनां प्रज्ञापारमितां
 पुस्तकगतां प्रेक्षिष्यन्ते वन्दिष्यन्ते नमस्करिष्यन्तुद्गृहीष्यन्ति धार-
 यिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्यवाप्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति देशचिद्यन्तुपदे-
 क्ष्यन्तुद्देक्ष्यन्ति स्वाध्यास्यन्ति प्रेक्ष्य वन्दित्वा नमस्कृत्योद्गृह्यन् धारयित्वा

वाचयित्वा पर्यवाप्य प्रवर्त्य देशबिलोपदिशोद्दिश्य स्वाध्याय्य पुनरेव प्रकर्मितयं मंथन्ते ॥ एवं चेऽपि केचित् कौञ्जिक रूपावचरेषु देवेषु देवपुत्रा यावन्तो ब्रह्मलोके ब्रह्मकायिका देवपुत्रा अनुत्तराणां सम्यक्सम्बोधौ सम्प्रस्थितास्तेऽपि तत्रागन्तव्यं मंथन्ते । तेऽपि तत्रागत्यैनां प्रज्ञापारमितां पुस्तकगतां प्रक्षिप्यन्ते वन्दित्वा नमस्कृत्यन्युद्गृहीष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्यवाप्यन्ति प्रवर्तयिष्यन्ति देशयिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्दिश्यन्ति स्वाध्यायन्ति प्रेक्ष्य वन्दित्वा नमस्कृत्योद्गृह्यन्ति धारयित्वा वाचयित्वा पर्यवाप्य प्रवर्त्य देशबिलोपदिशोद्दिश्य स्वाध्याय्य पुनरेव प्रकर्मितयं मंथन्ते ॥ मा तेऽक कौञ्जिकैवं भूयथा ब्रह्मकायिका एवेति । यथा ब्रह्मकायिका एवं चेऽपि केचित् कौञ्जिक ब्रह्मपुरोहितेषु देवेषु देवपुत्राः पेयाखं । एवं चेऽपि केचित् कौञ्जिक महाब्रह्मासु परीक्षाभेदप्रमाणाभेदाभ्यासरेषु^(१) परीक्षशुभेप्रसादशुभेषु शुभकृतेष्वनभक्षेषु पुष्पप्रसवेषु वृक्षपालेष्वसंश्लेषेष्वष्टहेतवेषु सुदृग्गेषु सुदर्शनेषु ॥ चेऽपि केचित् कौञ्जिक अक्तच्छेषु देवेषु देवपुत्रा अनुत्तराणां सम्यक्सम्बोधौ सम्प्रस्थितास्तेऽपि तत्रागन्तव्यं मंथन्ते । तेऽपि तत्रागत्यैनां प्रज्ञापारमितां पुस्तकगतां प्रेक्षिष्यन्ते वन्दित्वा नमस्कृत्यन्युद्गृहीष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्यवाप्यन्ति प्रवर्तयिष्यन्ति देशयिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्दिश्यन्ति स्वाध्यायन्ति प्रेक्ष्य वन्दित्वा नमस्कृत्योद्गृह्यन्ति धारयित्वा वाचयित्वा पर्यवाप्य प्रवर्त्य देशबिलोपदिशोद्दिश्य स्वाध्याय्य पुनरेव प्रकर्मितयं मंथन्ते ॥ एवं च कौञ्जिक तेन कुक्षपुच्छेण वा

(१) महाब्रह्मासु परीक्षाभेदेषु इति ग० ।

कुलदुखिचा वा चित्तमुत्पादयितव्यं ॥ ये केचित् दशसु दिक्प्रमेयेष्व-
 संख्येषु लोकधातुषु देवा नागा यक्षा गन्धर्वा असुरा गरुडाः
 किन्नरा महोरगा मनुष्या अमनुष्यास्ते इतः पुस्तकात् प्रज्ञापारमितां
 पश्यन्तु वन्दन्तां नमस्कुर्वन्तु उद्गृह्यन्तु धारयन्तु पर्यवाप्नुवन्तु
 प्रवर्त्तयन्तु देशयन्तु उपदिशन्तु उद्दिशन्तु स्वाध्यायन्तु प्रेक्ष्य वन्दित्वा
 नमस्कृत्योद्गृह्य धारयित्वा वाचयित्वा पर्यवाप्य प्रवर्त्त देशयित्वा उपदिश्यो-
 दिश्य स्वाध्याय्य पुनरेव स्वभवनानि गच्छन्तु । तेषामिदं धर्मादानमेव
 दत्तं भवत्विति ॥ मा तेऽत्र कौशिकैवं भूद्येऽस्मिन्नेव चातुर्भासादीपके
 लोकधातौ कामावचरा रूपावचराश्च देवपुत्रा अनुत्तरां सम्यक्-
 सम्बोधिमभिसम्प्रस्थितास्त एव केवलं तत्रागन्तव्यं मंस्यन्ते इति । न
 ते कौशिकैवं द्रष्टव्यं ॥ अपि नु खलु पुनः कौशिक यावन्तस्त्रिसाहस्र-
 महासाहस्रे लोकधातौ कामावचरा रूपावचराश्च देवपुत्रा अनुत्तरां
 सम्यक्सम्बोधिमभिसम्प्रस्थितास्तेऽपि तत्रागन्तव्यं मंस्यन्ते । तेऽपि
 तत्रागत्यैनां प्रज्ञापारमितां पुस्तकगतां प्रेक्षिष्यन्ते वन्दिष्यन्ते नम-
 स्कारिष्यन्त्युद्गृहीष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्यवाप्स्यन्ति प्रवर्त्त-
 यिष्यन्ति देशयिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्देक्ष्यन्ति स्वाध्यास्यन्ति प्रेक्ष्य वन्दित्वा
 नमस्कृत्योद्गृह्य धारयित्वा वाचयित्वा पर्यवाप्य प्रवर्त्त देशयित्वा-
 उपदिश्योदिश्य स्वाध्याय्य पुनरेव प्रकमितव्यं मंस्यन्ते । तस्य खलु पुनः
 कौशिक कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुर्वा गृहं वालयनं वा प्रासादो वा
 सुरक्षितो भविष्यति । न च तस्य कश्चिद्दिहेठको भविष्यति स्थापयित्वा
 पूर्वकर्माविपाकेन ॥ इममपि स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता
 वा दृष्टधार्मिकं गुणं परिग्रहीष्यति ॥ यत्र हि नाम एवं महौजस्का

देवा नागा यक्षा गन्धर्वा असुरा गरुडाः किन्नरा महोरगा^(१)
मनुष्या अमनुष्या वा आगन्तव्यं मन्थन्ते ॥

एवमुक्ते शक्रो देवानामिन्द्रो भगवन्मतेतदवोचत् । कथं पुनर्म-
गवन् स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा एवं जानीयादिह देवा
वा नागा वा यक्षा वा गन्धर्वा वा असुरा वा गरुडा वा किन्नरा
वा महोरगा वा मनुष्या वा अमनुष्या वा आगच्छन्ति इमां
प्रज्ञापारमितां श्रोतुं ब्रूयुं वन्दितुं नमस्कृतुमुद्वेषहीतुं धारयितुं
वाषयितुं पर्यवाप्तुं प्रवर्चयितुं देवयितुमुपदेष्टुमुद्देष्टुं स्वाध्यातुमिति ॥

एवमुक्ते भगवान् शक्रं देवानामिन्द्रमेतदवोचत् । स चेत्
कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा तत्रोदारमवभासं संजानीते
निष्ठातेन कुलपुत्रेण वा कुलदुहिता वा तत्र गन्तव्या^(२) । इह देवो
वा नागो वा यक्षो वा गन्धर्वा वा असुरो वा गरुडो वा
किन्नरो वा महोरगो वा मनुष्यो वा अमनुष्यो वा आगत
इत्युपसङ्गान्त इति ॥ पुनरपरं स चेत् कौशिक कुलपुत्रो वा
कुलदुहिता वा तत्र अमानुषं मन्थं प्रास्वत्यनाघातपूर्वं प्रात्वा च
तद्गन्धं निष्ठातेन कुलपुत्रेण वा कुलदुहिता वा तत्र गन्तव्या ।
इह देवो वा नागो वा यक्षो वा गन्धर्वा वा असुरो वा गरुडो
वा किन्नरो वा महोरगो वा मनुष्यो वा अमनुष्यो वा आगत
इत्युपसङ्गान्त इति ॥ पुनरपरं स चेत् कौशिक कुलपुत्रो वा
कुलदुहिता वा चौक्षसमुदाचारो भविष्यति शुद्धिसमुदाचारो

(१) देवनागयक्षगन्धर्वासुरकिन्नरमहोरगाद्या इति क० ख० ।

(२) तत्रागन्तव्या इति ख० ।

भविष्यति । तस्य तथा चौक्षसमुदाचारतया शुचिसमुदाचारतया
 ते देवा नागा यक्षा गन्धर्वा असुरा गरुडाः किन्नरा महोरगा
 मनुष्या अमनुष्या वा आगन्तव्यं मंस्यन्ते । ये च तत्र देवनागयक्ष-
 गन्धर्वासुरगरुडकिन्नरमहोरगा मनुष्या अमनुष्या वा आगता
 भविष्यन्ति ते तस्य तथा चौक्षसमुदाचारतया शुचिसमुदाचारतया
 आत्ममगस्का; प्रसुदिताः प्रीतिषौमनस्यजाता भविष्यन्ति । याश्च
 तत्रास्यौजस्का अस्यौजस्का देवता अधुषिता भविष्यन्ति तास्ततो-
 ऽपक्रामितव्यं मंस्यन्ते ॥ तत्कस्य हेतोः । तेषामेव हि महौजस्कानां
 महौजस्कानां देवानां नागानां यक्षाणां गन्धर्वाणामसुराणां गरु-
 डानां किन्नरानां महोरगानां मनुष्याणां अमनुष्याणां वा त्रियस्य
 तेजस्य गौरवचासहमाना एव ता अस्यौजस्का अस्यौजस्का देवता
 ततोऽपक्रामितव्यं मंस्यन्ते । यथा यथा खलु पुनः कौञ्जिक ते
 महौजस्का महौजस्का देवा नागा यक्षा गन्धर्वा असुरा गरुडा
 किन्नरा महोरगा मनुष्या अमनुष्या वाऽभीष्टमुपसंक्रामितव्यं
 मंस्यन्ते तथा तथा स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा प्रसादबहुलो
 भविष्यति ॥ इममपि स कौञ्जिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा
 दृष्टधार्मिकं गुणं परिगृहीष्यति ॥ तेन खलु पुनः कौञ्जिक कुलपुत्रेण
 वा कुलदुहित्रा वा तस्य धर्मनेत्रीस्नानस्य परिसामन्तकेऽशुचिरचौ-
 क्षसमुदाचारो न प्रचारयितव्यस्तस्यां गुरुगौरवतापरिपूरिसुपादाय ॥
 पुनरपरं कौञ्जिक तस्य कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुर्वा न कायकमथो
 न चित्तकमथ उत्पत्स्यते । स सुखमेव श्रय्यां कल्पयिष्यति सुखञ्च
 प्रक्रमिष्यति सुप्तञ्च सन्न पापकान् खपान् द्रक्ष्यति पश्यञ्च

पुनस्तथागतानेवार्हतः सम्यक्सम्बुद्धान् द्रक्ष्यति स्वूपानेव द्रक्ष्यति बोधिसत्त्वानेव द्रक्ष्यति तथागतआवकानेव द्रक्ष्यति अर्द्धांश्च गृह्यन् पारमिताशब्दानेव श्रोष्यति बोधिपत्तानेव धर्मान् द्रक्ष्यति बोधि-
 रत्नानेव द्रक्ष्यति तेषु च तथागतानेवार्हतः सम्यक्सम्बुद्धानभिसम्बु-
 ध्यमानान् द्रक्ष्यति तथाऽभिसम्बुद्धानाञ्च धर्मसङ्गप्रवर्तनं द्रक्ष्यति
 वङ्गंश्च बोधिसत्त्वानेव द्रक्ष्यति इमानेव^(१) प्रज्ञापारमितां सङ्गीय-
 मानान् प्रज्ञापारमितासङ्गीतिरतान् एवं सर्वज्ञता परिगृहीतव्या
 एवं बुद्धत्वे च विशोधयितव्यमित्युपायकौशलसञ्चोपदिशत उदारश्च
 बुद्धानां भगवतामभिसम्बोधिग्रहं श्रोष्यति । असुख्यान्दिभि
 असुभिन्दिग्भागे असुभिन् लोकधातौ असुकोऽसौ नास्वा तथागतो-
 ऽहं सम्यक्सम्बुद्धो वज्रभिर्बोधिसत्त्वआवकाणां शतैर्वज्रभिर्बोधिसत्त्व-
 आवकसहस्रैर्वज्रभिर्बोधिसत्त्वआवकशतसहस्रैर्वज्रभिर्बोधिसत्त्वआवकको-
 टीभिर्वज्रभिर्बोधिसत्त्वआवककोटीशतैर्वज्रभिर्बोधिसत्त्वआवककोटीसह-
 स्रैर्वज्रभिर्बोधिसत्त्वआवककोटीशतसहस्रैर्वज्रभिर्बोधिसत्त्वआवककोटी-
 नियतशतसहस्रैः परितृप्तः पुरस्कृतो धर्मन्देवयतीति ॥ यश्च खलु
 पुनः कौञ्चिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमानेवंरूपान्
 स्वप्नान् द्रक्ष्यति स सुखमेव स्वप्स्यति सुखञ्च प्रतिभोष्यते श्रौतःप्रक्षि-
 प्तञ्च काथं सुखञ्च^(२) प्रतिभवेदयिष्यति लघु लघ्वेव च प्रति
 भवेदयिष्यति । न चास्याधिमात्रया आहारमृद्ध्या चित्तसन्तति-
 र्भूयस्यते । मृदुका चास्याहारसंज्ञा भवति ॥ तद्यथापि नाम

(१) इमानेव इति ख० ।

(२) कायसुखमिति क० ख० घ० ।

कौशिक भिक्षोर्योगाचारस्य समाधिर्बुद्धितस्य मनधिकारपरिव्यन्दि-
तेन चित्तेन न बलवत्याहारे गृह्णीर्भवति । मृदुका चास्त्रा-
हारसंज्ञा भवति ॥ एवमेव कौशिक तस्य कुलपुत्रस्य वा
कुलदुहितुर्वा न बलवत्याहारे गृह्णीर्भविष्यति । मृदुका चास्त्रा-
हारसंज्ञा भविष्यति ॥ तत् कस्य हेतोः । एवं ह्येतत् कौशिक
भवति यथापि नाम प्रज्ञापारमिताभावनायोगानुयुक्तत्वात्तस्य कुल-
पुत्रस्य वा कुलदुहितुर्वा तथा ह्यस्यामनुष्याः काये श्रोत्र उपसंहर्त्स्व
मंस्यन्ते ॥ इमानपि स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुता वा दृष्ट-
धार्मिकान् गुणान् परिगृह्णाति ॥ पुनरपरं कौशिक यः कुलपुत्रो
वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञापारमितां लिखित्वा पुस्तकगतौ कृत्वा
पूजापूर्वकम् स्थापयेत् पूजयेन्नोद्गृहीत्वाश्च धारयेत् वाचयेत्
पर्यवाप्नुयात् प्रवर्त्तयेत् देव्येषूपदिशेषोद्दिशेष स्थाप्यायेदथमेव
मतः स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा बहुरं पुण्यं प्रभवति ॥
यः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञापारमितामभिरुद्धदव-
कल्पयन्निमुच्य प्रसन्नचित्तो बोधाच्च चित्तमुत्पाद्याध्यासवतः शृणु-
द्यादुद्गृहीत्वाङ्कारवेदाचवेत् पर्यवाप्नुयात् प्रवर्त्तयेद्देव्येषुपदिशेषोद्दिशेषत्
स्थाप्यायेत् परेभ्यश्च विसरेण सम्प्रकाशयेदर्थमस्या विष्टुथाग्निमसाऽ-
भ्यवेत्तेत यथाऽधिकया च प्रज्ञयाऽच परिमीर्मांसमापयेत् । अन्तश्चः
पुस्तकगतानेपि कृत्वा धारयेत् स्थापयेत् सङ्कर्म्मविरहितिहेतोर्मां
बुद्धनेत्रीसमुच्छेदो भृश्या सङ्कर्म्मन्तर्द्धानं बोधिसत्त्वानां महासत्वाना-
च्चानुपहोपसंहारः कृतो भविष्यति नेत्र्यवैकल्येनेति । तास्मैर्नां प्रज्ञा-
पारमितां सत्कुर्याद्बुद्धकुर्यान्मानयेत् पूजयेदर्थयेदपवायेत् पुष्यैर्धूपै-

गन्धैर्माख्यैर्विलेपनैस्सूर्धैर्वस्त्रैश्चर्तैर्ध्वजैर्घण्टाभिः पताकाभिः समन्ताच्च
दीपमालाभिर्बद्धविधाभिश्च पूजाभिः पूजयेदयमेव ततः स कौशिक
कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ततो निदानं बद्धतरं पुण्यं प्रसवति ॥
तस्मात्तर्हि कौशिक इमान् दृष्टधार्मिकान् विप्रिष्टान् गुणान्
परिगृहीतुकामेन कुलपुत्रेण वा कुलदुहिता वा इयमेव प्रज्ञा-
पारमिता अभिब्रूयात्तस्या अवकल्पयितव्याऽधिभोक्तव्या प्रसन्न-
चित्तेन बोधाय चित्तमुत्पाद्य सक्त्याध्यासयेन श्रोतव्योद्गृहीतव्या
धारयितव्या वाचयितव्या पर्यवाप्तव्या प्रवर्त्तयितव्या देशयितव्या उप-
देष्टव्या उद्देष्टव्या स्नायातव्या परेभ्यश्च विस्तरेण संप्रकाशयितव्या
अर्थतो विवरितव्या मनसाऽन्ववेक्षितव्या यथाऽधिकव्या च प्रज्ञयाऽच
परिमीमांसामपद्येत^(१) । अन्तश्चः पुस्तकगतामपि कृत्वा स्थापयितव्या
पूजयितव्या सङ्घर्षचिरस्थितिहेतोर्मा बुद्धनेत्रीसमुच्छेदो भूत्वा सङ्घ-
र्षान्तर्द्धानं बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां चानुग्रहोपसंहारः कृतो
भविष्यति नेत्रवैकल्येनेति । अर्थिकानाञ्च कुलपुत्राणां कुलदुहितृ-
णाञ्च संविभागं करिष्यामि मम च परेषाञ्च कल्याणसत्त्वानां बुद्ध-
नेत्रीमहाचक्षुरवैकल्यता भविष्यतीति सदा च सत्कर्त्तव्या गुरुक-
र्त्तव्या मानयितव्या पूजयितव्या अर्चयितव्या अपचायितव्या पुष्यै-
र्धूपैर्गन्धैर्माख्यैर्विलेपनैस्सूर्धैर्बस्त्रैश्चर्तैर्ध्वजैर्घण्टाभिः पताकाभिः समन्ताच्च
दीपमालाभिर्बद्धविधाभिश्च पूजाभिः पूजयितव्येति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायामप्रमेयगुणधारणपारमि-
तास्त्रयसत्कारपरिवर्त्तो नाम तृतीयः ॥ १५६ ॥

(१) । परिमीमांसितव्येति क० ख० घ० ।

अथ गुणपरिकीर्तनपरिवर्त्तो नाम चतुर्थः ॥

पुनरपरं भगवान् शक्रं देवानामिन्द्रमामन्त्रयते स्म । सचेत् कौशिक
अयं ते जम्बूदीपः परिपूर्णासूडिकाबद्धस्तथागतशरीराणां दीयेत । इयञ्च
प्रज्ञापारमिता लिखितोपनाम्येत । तत एकतरेण भागेन प्रवार्थमा-
णोऽनयोर्द्वयोर्भागयोः स्थापितयोः कतमं त्वं कौशिक भागं गृह्णीयाः ॥

शक्र आह । सचेन्मे भगवन्नयं जम्बूदीपः परिपूर्णासूडिकाबद्ध-
स्तथागतशरीराणां दीयेत । इयञ्च प्रज्ञापारमिता लिखितोप-
नाम्येत । तत एकतरेण भागेन प्रवार्थमाणोऽनयोर्द्वयोर्भागयोः
स्थापितयोरिमामेवाहं भगवन् प्रज्ञापारमितां परिगृह्णीयां ॥ तत्कस्य
हेतोः । यथापि नाम तथागतनेत्रीचिचीकारेण एतद्धि तथागतानां
भूतार्थिकं शरीरं ॥ तत्कस्य हेतोः । उक्तं ह्येतद्भवता धर्मकाया
बुद्धा भगवन्तः । मा खलु पुनरिमं भिच्चवः सत्कायं कायं मन्यध्वं ।
धर्मकायपरिनिष्पत्तितो मां भिच्चवो द्रक्ष्यन्त्येष च तथागतकायो
भूतकोटिप्रभावितो द्रष्टव्यो यदुत प्रज्ञापारमिता ॥ न खलु पुनर्भग-
वंस्तेषु तथागतशरीरेष्वगौरवं गौरवमेव मे भगवंस्तेषु तथागतशरीरेषु ।
अपि नु खलु पुनर्भगवन्नितः प्रज्ञापारमितातो निर्जातानि तथागत-
शरीराणि पूजां लभन्ते ॥ तस्मान्तर्हि भगवन्नन्यैव प्रज्ञापारमितया
पूजितया तेषामपि तथागतशरीराणां परिपूर्णा पूजा कृता भवति ॥
तत् कस्य हेतोः । प्रज्ञापारमितानिर्जातत्वान्तथागतशरीराणां । तद्यथापि
नाम भगवन् सुधर्मायां देवसभायामहं यस्मिन् समये दिव्ये स्वके

आसने निषण्णो भवामि तदा मम देवपुत्रा उपस्थानायागच्छन्ति ।
यस्मिन् समये न निषण्णो भवामि अथ तस्मिन् समये यन्ममासनं तच्च
देवपुत्रा मम गौरवेष तदासनं नमस्कृत्य प्रदक्षिणीकृत्य पुनरेव
प्रक्षामन्ति ॥ तत्कस्य हेतोः । इह हि किलासने निषण्णो ब्रह्मो
देवानामिन्द्रो देवानां चयस्त्रिंशानां^(१) धर्मं देशयतीति ॥ एवमेव
भगवन् महेशाख्यहेतुप्रत्ययभूता प्रज्ञापारमिता तथागतस्यार्हतः
सम्बक्सन्नुद्धस्य सर्वज्ञताया अहारिका । सर्वज्ञतायाश्च तथा
गतशरीराण्याश्चयभूतानि न तु तानि प्रत्ययभूतानि न कारण-
भूतानि ज्ञानस्योत्पादाय । एवमेव भगवन् सर्वज्ञज्ञानहेतुका तथा-
गतशरीरेषु पूजा कृता भवति ॥ तस्मान्नाहं भगवन्नयोर्दयोर्भागयोः
स्थापितयोरिमामेवाहं भगवन् प्रज्ञापारमितां परिमृहीयां । न खलु
पुनर्मे भगवंस्तेषु तथागतशरीरेष्वगौरवं गौरवमेव मे भगवंस्तेषु
तथागतशरीरेषु । अपि नु खलु पुनर्भगवंस्तानि तथागतशरीराणि
प्रज्ञापारमितापरिभावितत्वात् पूजां लभन्ते ॥ तिष्ठतु खलु पुन-
र्भगवन्नयं जम्बूदीपस्तथागतशरीराणां परिपूर्णसूडिकाबद्धः । तिष्ठतु
चातुर्भुजादीपको लोकधातुस्तथागतशरीराणां परिपूर्णसूडिकाबद्धः ।
तिष्ठतु साहस्रो लोकधातुस्तथागतशरीराणां परिपूर्णसूडिकाबद्धः ।
तिष्ठतु भगवन् द्विसाहस्रो मध्यमो लोकधातुस्तथागतशरीराणां
परिपूर्णसूडिकाबद्धः । अयमेव भगवंस्त्रिसाहस्रमहासाहस्रो लोक-
धातुस्तथागतशरीराणां परिपूर्णसूडिकाबद्ध एको भागः कृत्वा स्थाप्येत ।
इयञ्च प्रज्ञापारमिता लिखित्वा द्वितीयो भागः स्थाप्येत । अनयोर्दयो-
र्भागयोः स्थापितयोरेकतरेण भागेन प्रवार्यमाणोऽनयोर्दयोर्भागयोः

(१) त्रायस्त्रिंशानामिति ग० ।

स्थापितचोर्ध्वस्ते भागोऽभिप्रेतस्तमेकं भागं गृह्णाणेति तत्र इमा-
मेवाहं भगवन् प्रज्ञापारमितां परिगृह्णीयां । न खलु पुनर्भगवंस्तेषु
तथागतशरीरेष्वगौवं गौरवमेव मे भगवंस्तेषु तथागतशरीरेषु ।
अपि नु खलु पुनर्भगवंस्तानि तथागतशरीराणि प्रज्ञापारमिता-
परिभावितानि पूजां लभन्ते । तथागतशरीराणि हि सर्वज्ञज्ञाना-
श्रयभूतानि^(१) तदपि सर्वज्ञज्ञानं प्रज्ञापारमितानिर्जातं ॥ तस्मात्तर्हि
भगवन्ननयोर्दयोर्भागयोः स्थापितचोरिमामेवाहं भगवन् प्रज्ञापार-
मितां परिगृह्णीयां । न खलु पुनर्मे भगवंस्तेषु तथागतशरीरेष्व-
गौरवं गौरवमेव मे भगवंस्तेषु तथागतशरीरेषु । अपि नु खलु पुन-
र्भगवन्नितः प्रज्ञापारमितातो निर्जातानि तानि तथागतशरीराणि
पूजां लभन्ते यदुत प्रज्ञापारमितापरिभावितत्वात् ॥ तद्यथापि
नाम भगवन्ननघं मणिरत्नमेभिरेवंरूपैर्गुणैः समन्वागतं स्यात् त-
द्यथा तद्यत्र यत्र स्थाप्येत तत्र तत्र मनुष्या वा अमनुष्या वा अवतारं
न लभेरन् । यत्र यत्र वाऽमनुष्यगृहीतः कश्चिद्भवेत् पुरुषो वा
स्त्री वा तत्र तत्र तस्मिन्मणिरत्ने प्रवेष्टितमात्रे सोऽमनुष्यस्ततोऽप-
क्रामेत् । वातेनापि बाध्यमानस्य धम्यमाने शरीरे तन्मणिरत्नं
स्थाप्येत तस्य तं वातं निगृह्णीयाच्च विवर्द्धयेदुपश्रमयेत् । विन्नेनापि
दह्यमाने शरीरे स्थाप्येत तस्य तदपि पित्तं निगृह्णीयाच्च विवर्द्धयेदुप-
श्रमयेत् । श्लेष्मणाऽपि परिगृह्णे सर्वतो बाध्यमाने शरीरे स्थाप्येत तस्य
तमपि श्लेष्माणं निगृह्णीयाच्च विवर्द्धयेदुपश्रमयेत् । साक्षिपातिकेनाऽपि
व्याधिना दुःखितस्य शरीरे स्थाप्येत तस्य तमपि साक्षिपातिकं
व्याधिं निगृह्णीयाच्च विवर्द्धयेदुपश्रमयेत् । अन्धकारमिमायाञ्च

(१) सर्वज्ञज्ञानाश्रय इति ख० म० ।

राचावप्यवभासं कुर्यात् । उष्णे चापि वर्त्तमाने यस्मिन् पृथिवीप्रदेशे
 स्थाप्येत स पृथिवीप्रदेशः शीतलो भवेत् । शीते चापि वर्त्तमाने यस्मिन्
 पृथिवीप्रदेशे स्थाप्येत स पृथिवीप्रदेश उष्णो भवेत् । यस्मिंश्च पृथिवी-
 प्रदेशे आग्नीविषा अनुविचरेयुस्तथा अन्येऽपि क्षुद्रजन्तवस्तथापि
 पृथिवीप्रदेशे धार्थ्येत् स्थापितं वा भवेत्तेऽप्याग्नीविषास्तो च क्षुद्रजन्तव-
 स्ततोऽपकामेयुः । सचेद्भगवन् स्त्री वा पुरुषो वा आग्नीविषेण दष्टो-
 भवेत् तस्य तन्मणिरत्नं दश्येत । तस्य सह दंष्ट्रनेनैव^(१) मणिरत्नस्य तद्विषं
 प्रतिहन्येत विगच्छेत् । एभिश्चान्यैश्च भगवन्नेवंपैर्गुणैः समन्वागतन्त-
 न्मणिरत्नं भवेत् । येषामपि केषाञ्चिद्भगवन्मन्त्रिष्वर्बुदं वा तिमिरं वाऽ-
 क्षिरोगो वा पाटलं^(२) वा भवेत् तेषाञ्च तन्मणिरत्नमचिषु स्थाप्येत
 तेषां स्थापितमात्रेणैव तेऽक्षिदोषा निर्घातं प्रशमं गच्छेयुः । एतैश्चान्यैश्च
 भगवन्नेवंपैर्गुणैः समन्वागतन्तन्मणिरत्नं भवेत् । यत्र चोदके स्थाप्येत
 तदप्युदकमेकवर्णं कुर्यात् स्वकेन वर्णेन । सचेत् पाण्डुरेण वस्त्रेण परि-
 वेष्ट्य उदके प्रक्षिप्येत तदुदकं पाण्डुरीकुर्यात् । एवं सचेन्नीलेन पीतेन
 लोहितेन माञ्जिष्ठेन एतेषामन्येषां वा नानाप्रकाराणां वस्त्राणामन्व-
 तमेन वस्त्रेण तन्मणिरत्नं वेष्टयित्वा वा बद्ध्वा वा उदके प्रक्षिप्येत
 तेन तेन वस्त्ररागेण तत्तत्स्वभाववर्णन्तदुदकं कुर्यात् योऽपि
 तस्योदकस्य कलुषभावस्तमपि प्रसादयेत् । एभिरपि भगवन्नेवंपैर्गुणैः
 समन्वागतन्तन्मणिरत्नं भवेत् ॥

(१) दर्शनेनैवेति ख० ग० ।

(२) पटलमिति ख० ।

अथ खल्वायुष्मानानन्दः शक्रं देवानामिन्द्रमेतदवोचत् । किं पुनः कौशिक देवलोके एव तानि मणिरत्नानि सन्ति उत जाम्बू-दीपकानामपि मनुष्याणाम्नानि मणिरत्नानि सन्ति ॥

शक्र आह । देवेष्वार्यानन्द तानि मणिरत्नानि सन्ति । अपि तु खलु पुनर्जाम्बूदीपकानामपि मनुष्याणां मणिरत्नानि सन्ति । तानि तु गुरुकानि अल्पानि परीत्तानि गुणविकल्पाणि न तैस्तथारूपैर्गुणैः समन्वागतानि । तत्तेषां दिव्यानां मणिरत्नानां शततमीमपि कक्षा-नोपयान्ति सहस्रतमीमपि शतसहस्रतमीमपि कोटीतमीमपि कोटी-शततमीमपि कोटीसहस्रतमीमपि कोटीशतसहस्रतमीमपि कोटी-नियुतशतसहस्रतमीमपि कक्षांनोपयान्ति संख्यामपि कक्षामपि गणनामप्युपमामथौपम्यमप्युपनिषामप्युपनिषदमपि न क्षमन्ते नोप-यान्ति । यानि खलु पुनर्देवेषु तानि लघूनि सर्वाकारगुणपरि-पूर्खानि । यत्र च करण्डके तन्मणिरत्नं प्रक्षिप्तं भवत्युत्क्षिप्तं वा तत उद्धृतेऽपि तस्मिन् मणिरत्ने करण्डकात् स्पृहणीय एव स कर-ण्डको भवति । तैर्म्मणिरत्नगुणैः परा तत्र करण्डके स्पृहोत्पद्यते ॥ एवमेव भगवन् प्रज्ञापारमिताया एते गुणाः सर्वज्ञज्ञानस्य च । येन परिनिर्वृतस्यापि तथागतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्धस्य तानि तथागतशरीराणि पूजां लभन्ते । सर्वज्ञज्ञानस्येमानि तथागतशरी-राणि भाजनभूतान्यभूवन्निति ॥ यथा च भगवन् सर्वलोकधातुषु बुद्धानां भगवतां धर्मदेशना प्रज्ञापारमितानिर्जातत्वात् पूज्या एवं धर्मभाणकस्य धर्मदेशना प्रज्ञापारमितानिर्जातत्वात् पूज्या । यथा च भगवन् राजपुरुषो राजानुभावात् महतो जनकायसा-

कुतोभयः पुज्यः एवं स धर्मभाणको धर्मकायानुभावात् महतो जन-
कायस्याकुतोभयः पूज्यः । यथा च धर्मदेशना धर्मभाणकाश्च पूजां
स्रभन्ते एवं तानि तथागतशरीराणि पूजां स्रभन्ते ॥ तस्मान्तर्हि भग-
वंस्तिष्ठतु त्रिषाहस्रमहाषाहस्रो लोकधातुस्तथागतशरीराणां परिपूर्ख-
स्रुडिकाबद्धो येऽपि भगवन् गङ्गानदीवालुकोपमा लोकधातवस्तेऽपि
सर्वे तथागतशरीराणां परिपूर्खास्रुडिकाबद्धा एको भागः स्थाप्येत ।
इयञ्च प्रज्ञापारमिता लिखित्वा द्वितीयो भागः स्थाप्येत । तत्र
चेन्मां भगवन् कश्चिदेव प्रवारये^(१)दन्यतरेण भागेन प्रवार्यमाषो-
ऽनयोर्द्वयोर्भागयोः स्थापितयोर्यस्ते भागोऽभिप्रेतस्तमेकं भागं
परिमृष्टीष्वेति तत्र इमानेवाहं भगवंस्तयोर्द्वयोर्भागयोः स्थापित-
योर्भागं मृष्टीयां यदुत प्रज्ञापारमितां । न खलु पुनर्भगवन् मम
तेषु तथागतशरीरेष्वगौरवं गौरवमेव भगवंस्तेषु तथागतशरीरेषु ॥
अपि नु खलु पुनर्भगवन् प्रज्ञापारमितापरिभाविता सर्वज्ञता
सर्वज्ञता निर्जाता च तथागतशरीराणां पूजा भवति ॥ तस्मान्तर्हि
भगवन् प्रज्ञापारमितायां पूजितायामतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां
बुद्धानां भगवतां पूजा कृता भवति ॥ पुनरपरं भगवन् येऽप्रमेयेष्व-
संख्येषु लोकधातुषु बुद्धा भगवन्त एतर्हि तिष्ठन्ति भ्रियन्ते चाप-
यन्ति तान् धर्मतया द्रष्टुकामेन कुलपुत्रेण वा कुलदुहित्रा वा प्रज्ञा-
पारमितायां चरितव्यं प्रज्ञापारमितायां योगमापन्नव्यं प्रज्ञापारमिता
भावयितव्या ॥

(१) प्रवार्येत् इति ख० ।

एवमुक्ते भगवान् शक्रं देवनामिन्द्रमेतदवोचत् । एवमेतत् कौशिकैवमेतत् । येऽपि ते कौशिक अभूवन्नतीतेऽध्वनि तथा-
 मता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धा-
 स्तेऽपि कौशिक इमामेव प्रज्ञापारमितामागम्यानुत्तरां सम्यक्-
 सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः । येऽपि ते कौशिक भविष्यन्मयागतेऽध्वनि
 तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धास्तेऽपि कौशिक इमामेव प्रज्ञापार-
 मितामागम्यानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोत्स्यन्ते । येऽपि ते
 कौशिक एतर्ह्यप्रमेयेष्वसंख्येषु लोकधातुषु बुद्धा भगवन्तस्तिष्ठन्ति
 भियन्ते यापयन्ति तेऽपि कौशिक बुद्धा भगवन्त इमामेव प्रज्ञा-
 पारमितामागम्यानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः । अहमपि
 कौशिक एतर्हि तथागतोऽर्हन् सम्यक्सम्बुद्ध इमामेव प्रज्ञापारमिता-
 मागम्यानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धः ॥

एवमुक्ते शक्रो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतदवोचत् । महापारमि-
 तेयं भगवन् यदुत प्रज्ञापारमिता । सर्व्वसत्वानां हि भगवंस्तथागतो-
 ऽर्हन् सम्यक्सम्बुद्धश्चित्तचरितानि सम्यक्प्रजातानि सम्पश्यति ॥

भगवानाह । एवमेतत् कौशिकैवमेतत् । तथा हि कौशिक
 बोधिसत्वो महासत्वो दीर्घरात्रं प्रज्ञापारमितायां चरति तेन सर्व्व-
 सत्वानां चित्तचरितानि प्रज्ञापारमितायां सम्यक्प्रजानाति सम्पश्यति ॥

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतदवोचत् । किं भगवन्
 प्रज्ञापारमितायामेव बोधिसत्वो महासत्वश्चरति नान्यासु पारमितासु ॥

भगवानाह । सर्व्वासु कौशिक षट्सु पारमितासु बोधि-
 सत्वो महासत्वश्चरति । अपि नु खलु पुनः कौशिक प्रज्ञा-

पारमितैवात्र पूर्वङ्गमा बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य दानं वा ददतः
 शीलं वा रक्षतः चान्धा वा सम्पाद्यमानस्य वीर्यं वारभमानस्य
 ध्यानं वा समापद्यमानस्य धर्मान् वा विपश्यतो^(१) बोधिसत्त्वस्य
 महासत्त्वस्य प्रज्ञापारमितैवात्र पूर्वङ्गमा । न च कौशिक आसां
 षष्ठां पारमितानामुपायकौशल्यपरिगृहीतानां प्रज्ञापारमितापरि-
 णामितानां सर्वज्ञतापरिणामितानां विशेषो न च नाना करण-
 सुपलभ्यते ॥ तद्यथापि नाम कौशिक जम्बूद्वीपे नाना वृक्षा नाना-
 वर्णा नानासंस्थाना नानापक्षा नानापुष्पा नानाफला नानारोह-
 परिणाहसम्पन्ना न च तेषां वृक्षाणां छायाया विशेषो वा नाना
 करणं वा प्रज्ञायते । अपि नु छाया छायेत्येवंसंख्यां गच्छति । एव-
 मेव कौशिक आसां षष्ठां पारमितानामुपायकौशल्यपरिगृहीतानां
 प्रज्ञापारमितापरिणामितानां सर्वज्ञतापरिणामितानां न विशेषो
 न च नाना करणसुपलभ्यते ॥

एवमुक्ते ब्रह्मो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतदवोचत् । महागुण-
 समन्वागतैयं भगवन् यदुत प्रज्ञापारमिता अप्रमेयगुणसमन्वागतैयं
 भगवन् यदुत प्रज्ञापारमिता अपर्यन्तगुणसमन्वागतैयं भगवन् यदुत
 प्रज्ञापारमितेति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां गुणपरिकीर्त्तनपरिवर्त्तो
 नाम चतुर्थः ॥ १२८ ॥

(१) विपश्यमानस्येति ख० ग० ।

अथ गुणपर्यायपरिवर्त्तो नाम पञ्चमः ।

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतद्वोचत् । यो भगवन्
कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञापारमितामभिप्रहृदव-
कल्पयन्नधिसुच्य प्रसन्नचित्तो बोधाय चिन्तमुत्पाद्याध्यासयतः शृणु-
यादुद्गृह्णीयाद्धारयेत् वाचयेत् पर्यवाप्नुयात् प्रवर्त्तयेद्देश्येदुप-
दिशेदुद्दिशेत् स्वाध्यायेत् परेभ्यश्च विस्तरेण सम्प्रकाशयेदर्धमस्या
विष्टणुचान्मनसाऽन्ववेत्तेत यथाऽधिकया च प्रज्ञयाऽत्र परिमीमांसा-
मापद्येत । अन्तशः पुस्तकगतामपि कृत्वा धारयेत् स्थापयेत् सद्बुद्धि-
चिरस्थितिहेतोर्मा बुद्धनेत्रीसमुच्छेदो भृग्ना सद्बुद्धीन्तर्द्धानं बोधि-
सत्त्वानां महासत्त्वानां चानुग्रहोपसंहारः कृतो भविष्यति नेत्य-
वैकल्येनेति । एवमिमं निर्देशं श्रुत्वा एवमहार्थिका वतेयं प्रज्ञा-
पारमिता एवमहानुग्रहा एवमहाफला एवमहाविपाका वतेयं
प्रज्ञापारमिता एवंबहुगुणसमन्वागतेयं प्रज्ञापारमिता अपरित्यज-
नीया मया प्रज्ञापारमिता रक्षितव्या मम प्रज्ञापारमिता
गोपायितव्या मम प्रज्ञापारमिता परमदुर्लभा हीयं प्रज्ञापारमि-
तेत्यधिसुच्येत् । स्वयमेव सैनां प्रज्ञापारमितां सत्कुर्याद्गुरुकुर्या-
न्मानयेत् पूजयेदर्चयेदपचायेत् पुष्पैधूपैर्गन्धीर्मात्स्यैर्विलेपनैश्चूर्णैर्वस्त्रै-
श्चतैर्ध्वजैर्घण्टाभिः पताकाभिः समन्ताच्च दीपमालाभिर्वज्रविधाभिश्च
पूजाभिः । यो वा अन्यः संपूज्य परस्मै चार्थिकाय कृन्दिकाय कुल-
पुत्राय कुलदुहित्रे वा याचमानाय दद्यादुपनामयेत् निर्यातयेत्

परित्यजेत् अन्तश्चः पुस्तकगतामपि कृत्वा । कतरस्तयोर्भगवन् कुल-
पुत्रयोः कुलदुहित्रोर्वा वज्रतरं पुण्यं प्रसवेद्यो वा परित्यागबुद्धिर्द्यो
वा न परित्यागबुद्धिः ॥

एवमुक्ते भगवान् ब्रह्मं देवानामिन्द्रमेतदवोचत् । तेन हि कौशिक
त्वामेवात्र प्रतिप्रक्ष्यामि यथा ते जमते तथा व्याकुर्याः । तत् किं
मन्यसे कौशिक यः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा तथागतस्य परि-
निर्वृतस्य शरीरं सत्कृत्य परिचरेद्भारयेत् सत्कुर्याद्गुरुकुर्या-
न्मानयेत् पूजयेदर्चयेदपचायेत् स्वयमेव । यो वाऽन्यः कुलपुत्रो वा
कुलदुहिता वा तथागतशरीरं स्वयञ्च सत्कुर्याद्गुरुकुर्यान्मानयेत्
पूजयेदर्चयेदपचायेत् परेभ्यश्च विस्तरेण सम्प्रकाशयेद्दद्यात् संविभजे-
द्वैस्तारिकी पूजा भविष्यतीति सत्वानाञ्चानुकम्पामुपादाय । कतर-
स्तयोर्द्वयोः कुलपुत्रयोः कुलदुहित्रोर्वा वज्रतरं पुण्यं प्रसवेत् । किं
यः स्वयञ्च पूजयेत् परेभ्यश्च विस्तरेण सम्प्रकाशयेद्दद्यात् संविभजेत्
किं वा यः स्वयमेव प्रत्यात्मं^(१) पूजयेत् ॥

ब्रह्म आह । यो भगवन् कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा स्व-
यञ्च तथागतशरीरं सत्कुर्याद्गुरुकुर्यान्मानयेत् पूजयेदर्चयेदपचायेत्
परेभ्यश्च विस्तरेण सम्प्रकाशयेद्दद्यात् संविभजेद्वैस्तारिकी पूजा-
भविष्यतीति सत्वानाञ्चानुकम्पामुपादाय । अयमेवानयोर्द्वयोः कुल-
पुत्रयोः कुलदुहित्रोर्वा वज्रतरं पुण्यं प्रसवति ॥

भगवानाह । एवमेतत् कौशिकैवमेतत् । एवमेतत् कौशिक यः
कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञापारमितां लिखित्वा

(१) प्रत्यात्मना इति ख० ।

पुस्तकगतां कृत्वा उद्गृह्णीयाद्भारयेद्वाचयेत् पर्यवाप्नुयात् प्रवर्त्तयेद्दे-
 श्येदुपदिशेदुद्दिशेत् स्वाध्यायेत् परस्मै चार्थिकाय कृन्दिकाय कुल-
 पुत्राय कुलदुहित्रे वा याचमानाय दद्यादुपनामयेन्निर्यातयेत्
 परित्यजेदन्तश्चः पुस्तकगतामपि कृत्वा । अयमेव कौशिक तयोर्द्वयोः
 कुलपुत्रयोः कुलदुहित्रोर्वा परानुग्रहकरः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता
 वा परित्यागमुद्दिशन्निदानं वज्रतरं पुण्यं प्रसवति ॥ पुनरपरं
 कौशिक यः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा यत्र यत्र भाजनीभूताः
 कुलपुत्रा वा कुलदुहितरो वा स्युरस्याः प्रज्ञापारमितायास्तत्र
 तत्र गत्वा तेभ्यः इमां प्रज्ञापारमितां दद्यात् संविभागं कुर्याद-
 यमेव कौशिक ततः कुलपुत्रात् कुलदुहितुर्वा सकाशाद्वज्रतरं पुण्यं
 प्रसवेत् ॥ पुनरपरं कौशिक यः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ये
 जम्बूदीपे सत्वास्तान् सर्वान् दशसु कुञ्जलेषु कर्मपथेषु समादापयेत्
 प्रतिष्ठापयेत् तत् किं मन्यसे कौशिक अपि तु स कुलपुत्रो वा
 कुलदुहिता वा ततो निदानं वज्रपुण्यं प्रसवेत् ॥

शक आह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ॥

भगवानाह । अतः स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता
 वा वज्रतरं पुण्यं प्रसवेत् यः इमां प्रज्ञापारमितामन्तश्चः पुस्तकग-
 तामपि कृत्वाऽभिग्रहदभिग्रहते अवकल्पयन्नवकल्पयते अधिसु-
 च्चन्नधिसुच्यते प्रसन्नचित्तः प्रसन्नचित्ताय अध्यासयसम्पन्नोऽध्यासय-
 सम्पन्नाय बोधाय चित्तमुत्पाद्य समुत्पादितबोधिचित्ताय बोधिस-
 त्तायाध्यासयेन दद्यादन्तश्चो लिखनायापि वाचनायाप्यकिलासितया
 सम्पादयेदुद्युक्तोऽसुं ग्राहयेत् सन्दर्शयेत् समादापयेत् समुत्तेजयेत्

सम्प्रहर्षयेद्वासा नेत्यति विनेत्यर्थमस्या^(१) अस्मै सम्प्रकाशयिष्यत्येव-
 द्वास्तु चित्तं विज्ञोभयिष्यति निर्विचिकित्सं करिष्यति एवं सैनं वक्ष्य-
 त्येहि त्वं कुलपुत्रास्मिन्नेव बोधिसत्त्वमार्गं शिष्यस्वाच हि त्वं शिष्यमा-
 णश्चरन् व्यायच्छमानः क्षिप्रमेवानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्भो-
 त्स्यसे । अभिसम्बुध्य चापरिमितं सत्त्वधातुमनुत्तरे उपधिर्बन्धये-
 ऽभिविनेत्यसि यदुत भृतकोटिप्रभावनतायामिति ॥ अथं कौशिक कुल-
 पुत्रो वा कुलदुहिता वा परित्यागबुद्ध्या ततः पौर्षकात् कुलपुत्रात्
 कुलदुहितुर्वा सकाशाद्भृतरं पुण्यं प्रसवेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः
 कौशिक जम्बूद्वीपे सर्व्वसत्त्वा एतेन कौशिक पर्यायेन येऽपि ते
 कौशिक चातुर्भहाद्वीपके लोकधातौ सत्त्वास्तानपि सर्व्वान् कश्चिदेव
 कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा दग्गसु कुशलेषु कर्मपथेषु समादापयेत्
 प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक चातुर्भहाद्वीपके लोक-
 धातौ सर्व्वसत्त्वा एतेन पर्यायेण येऽपि ते कौशिक साहस्रे चूडिके^(२)
 लोकधातौ सत्त्वास्तानपि सर्व्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता
 वा दग्गसु कुशलेषु कर्मपथेषु समादापयेत् प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु
 खलु पुनः कौशिक साहस्रे चूडिके^(२) लोकधातौ सर्व्वसत्त्वा एतेन
 पर्यायेण येऽपि ते कौशिक द्विसाहस्रे मध्यमे लोकधातौ सत्त्वा-
 स्तानपि सर्व्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा दग्गसु
 कुशलेषु कर्मपथेषु समादापयेत् प्रतिष्ठापयेत् । तिष्ठन्तु खलु पुनः
 कौशिक द्विसाहस्रे मध्यमे लोकधातौ सर्व्वसत्त्वा एतेन पर्यायेण

(१) अस्य इति ख० ग० ।

(२) (३) चूडिकायामिति ग० ।

येषु च ते कौशिक चिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ सत्साक्षानपि
 सर्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा दम्बसु कुमलेषु कर्म-
 पक्षेषु समादापयेत् प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक
 चिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ सर्वान् एतेन कौशिक पर्यायेण
 कश्चिन्तो गङ्गानदीवासुकोपलेषु चिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु
 सत्साक्षानपि सर्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा दम्बसु
 कुमलेषु कर्मपक्षेषु समादापयेत् प्रतिष्ठापयेत् ॥ नत् किं मन्यसे
 कौशिक अथि तु स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ततो निदानं
 वज्रपुण्यं प्रववेत् ॥

अथ आह । वज्र भवन् वज्र सुमत ॥

भवन्नाह । अतः खलु पुनः स कौशिक कुलपुत्रो वा
 कुलदुहिता वा वज्रतरं पुण्यं प्रसवेद्य इमां प्रज्ञापारमितामन्तत्रः
 पुस्तकप्रतापपि कृत्वा अभिग्रह्यरभिग्रह्यते अवकल्पवज्रवकल्पयते
 अधिसुखमधिसुखते प्रसन्नचित्तः प्रसन्नचित्ताय अथासवसम्बन्धो-
 ऽप्यस्यसम्बन्धो बोधाय चित्तसुखाच्च समुत्पादितबोधचित्ताय
 बोधिसत्तासाध्यासयेन दद्यादन्तत्रः लिखनायापि वाचनायाप्यकिला-
 सितया स्यादचेतुर्दुःखान्तेऽसुं स्रहयेत् सन्दर्शयेत् समादापयेत् समुत्ते-
 जयेत् सम्मर्षयेत्सा नैव्यति विनेत्यर्थमष्टा अस्मै सम्प्रकाशबिम्बत्येवं
 चास्य चित्तं विप्रोधयिष्यति निर्विचिकित्सं करिष्यति एवसैनं वक्ष्यत्ये-
 दि तं कुलपुत्रास्मिन्नेव बोधिसत्तमार्गे त्रिवस्त्राच्च द्वि तं त्रिविमा-
 णस्यरन् व्यायच्छमानः त्रिप्रमेवानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्भो-
 त्त्यसे । अभिसम्बुध्य सापरिमितं सत्त्वध्यातुमनुत्तरे जपधिसंख्येऽभि

विनेत्यपि यदुत भूतकोटिप्रभावनत्वाभिमिति ॥ अथ कौशिक कुलपुत्री वा कुलदुहिता वा परित्यागबुद्ध्या ततः पौरुषकात् कुलपुत्रात् कुलदुहितृष्वी वकाशादङ्गतं पुण्यं प्रसवेत् ॥ पुनरपरं कौशिक चाथमो जम्बूद्वीपे सत्वास्तानपि सर्वान् कश्चिदेव कुलपुत्री वा कुलदुहिता वा चतुर्षु ध्यानेषु प्रतिष्ठापयेत् । तत् किं मन्यसे कौशिक अपि तु स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ततो निदानं वज्रपुण्यं प्रसवेत् ॥

ब्रह्म आह । वज्र भगवन् वज्र सुगतं ॥

भगवानाह । अतः खलु पुनः स कौशिक कुलपुत्री वा कुलदुहिता वा वज्रतरं पुण्यं प्रसवेद्य इनां प्रजापारमितामन्तः पुस्तकमन्तामपि हत्वा अभिर्ग्रहं धर्मिर्ग्रहते अथकल्पयन्त्यथकल्पयन्ते अथिसुखजभिसुखते प्रसन्नचित्तः प्रसन्नचित्ताथ अध्यासयसम्पत्तौऽध्यासयसम्पत्ताथ बोधाय चित्तसुत्पाद्य सुत्पादादित्थोधिचित्ताथ बोधिसत्त्वाथाध्यवस्येण द्वादाहन्तौ सिद्धमायापि वाचनायाप्यकिलासितवा स्याद्वेदुद्युक्तोऽसुं ग्राहयेत् सन्दर्शयेत् समादापयेत् सलुभोजयेत् सम्प्रहर्षयेदाथा नेत्यति विनेत्यर्हमस्या अस्मै सम्प्रकाशयिष्यत्येवमस्य चित्तं विबोधयिष्यति निर्विचिहितं करिष्यति एवं तेन वदत्येहि त्वं कुलपुत्रास्मिन्नेव बोधिसत्त्वमार्गे शिवस्वाच हि त्वं शिष्यमाणश्चरन् व्यायच्छ्रमानः क्षिप्रमेवानुत्तरं सम्यक्सम्बोधिमभिसम्भोत्यसे । अभिसम्बुध्वापरिमितं सत्त्वधातुमसुखरे उपधिसंशयेऽभिविनेत्यसि यदुत भूतकोटिप्रभावनत्वाभिमिति ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक जम्बूद्वीपे सर्वसत्वा एतेन पर्यायेण छेऽपि ते कौशिक पातुर्महाद्वीपके लोकधातौ सत्वास्तानपि सर्वान् कश्चिदेव कुलपुत्री वा कुलदुहिता

वा चतुर्षु ध्यानेषु प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक
 चातुर्कहाद्दीपके लोकधातौ सर्व्वसत्त्वा एतेन पर्यायेण येऽपि ते
 कौशिक साहस्रे चूडिके^(१) लोकधातौ सत्त्वास्तानपि सर्व्वान् कश्चि-
 देव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा चतुर्षु ध्यानेषु प्रतिष्ठापयेत् ॥
 तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक साहस्रे चूडिके^(२) लोकधातौ सर्व्वसत्त्वा
 एतेन पर्यायेण येऽपि ते कौशिक द्विसाहस्रे मध्यमे लोकधातौ
 सत्त्वास्तानपि सर्व्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा चतुर्षु
 ध्यानेषु प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक द्विसाहस्रे मध्यमे
 लोकधातौ सर्व्वसत्त्वा एतेन पर्यायेण येऽपि ते कौशिक त्रिसाहस्र-
 महासाहस्रे लोकधातौ सत्त्वास्तानपि सर्व्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो
 वा कुलदुहिता वा चतुर्षु ध्यानेषु प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु
 पुनः कौशिक त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ सर्व्वसत्त्वा एतेन
 कौशिक पर्यायेण थावन्तो गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहासा-
 हस्रेषु लोकधातुषु सत्त्वास्तानपि सर्व्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुल-
 दुहिता वा चतुर्षु ध्यानेषु प्रतिष्ठापयेत् ॥ तत्किं मन्यसे कौशिक अपि
 तु स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ततो निदानं वज्रपुच्छं प्रसवेत् ॥

शक्र आह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ॥

भगवानाह । अतः खलु पुनः स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता
 वा वज्रतरं पुच्छं प्रसवेद्य इमां प्रज्ञापारमितामन्तश्चः पुस्तकगतामपि
 कृत्वा अभिअद्दधदभिअद्दधते अपकल्पयन्नवकल्पयते अधिसुञ्च-
 धिसुञ्चते प्रसन्नचित्तः प्रसन्नचित्ताय अध्यासयसम्पन्नोऽध्यासयसम्प-

(१) (२) चूडिकायां इति ग० ।

ज्ञाय बोधाय चित्तमुत्पाद्य समुत्पादितबोधिचित्ताय बोधिसत्त्वा-
याध्यासयेन दद्यादन्तश्चो लिखनायापि वाचनायाप्यकिलासितया
सम्पादयेदुद्युक्तोऽमुं ग्राहयेत् सन्दर्शयेत् समादापयेत् समुत्तेजयेत्
सम्प्रहर्षयेद्वाचा नेत्यति विनेव्यत्यनुनेव्यत्यर्थमस्या अस्मै सम्प्रकाशयि-
व्यत्येवञ्चास्य चित्तं विज्ञोधयित्यति निर्विचिकित्सं करित्यति एवञ्चैनं
वक्ष्यत्येहि त्वं कुलपुत्रास्मिन्नेव बोधिसत्त्वमार्गं श्रित्स्वाच हि त्वं
श्रित्तमाणश्चरन् व्यायच्छ्रमानः क्षिप्रमेवानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभि-
सम्भोत्स्यसे । अभिसम्बुध्य चापरिमितं सत्त्वधातुमनुत्तरे उपधिसंख्ये-
ऽभिविनेव्यसि यदुत भूतकोटिप्रभावनतायामिति ॥ पुनरपरं
कौशिक यावन्तो जम्बूद्वीपे सत्त्वास्तान् सर्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा
कुलदुहिता वा चतुर्षु प्रमाणेषु प्रतिष्ठापयेदेवं पेयालेन कर्त्तव्यं ।
यथा चतुर्ष्वप्रमाणेषु एवं चतसृष्वारूप्यसमापत्तिषु पञ्चस्रभिज्ञासु
यावत् समस्तासु ध्यानाप्रमाणाारूप्यसमापत्त्यभिज्ञासु प्रतिष्ठापयेत् ।
तत् किं मन्यसे कौशिक अपि तु स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा
ततो निदानं वज्रपुच्छं प्रसवेत् ॥

अत्र आह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ।

भगवानाह । अतः खलु पुनः स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदु-
हिता वा वज्रतरं पुच्छं प्रसवेद्य इमां प्रज्ञापारमितामन्तश्चः पुस्तकग-
तामपि कृत्वा अभिअद्दधदभिअद्दधते अवकल्पयन्नवकल्पयते अधिसु-
ञ्चस्रधिसुञ्चते प्रसन्नचित्तः प्रसन्नचित्ताय अथासयसम्पन्नोऽथासयस-
म्पन्नाय बोधाय चित्तमुत्पाद्य समुत्पादितबोधिचित्ताय बोधिसत्त्वा-
याध्यासयेन दद्यादन्तश्चो लिखनायापि वाचनायाप्यकिलासितया

सम्पादयित्वात्पुत्रोऽमुं ग्राहयिष्यति सन्दर्भयिष्यति सन्नाहापयिष्यति
 समुत्तेजयिष्यति समप्रद्वेषयिष्यति वाचा जेष्यति विनेत्यात्पुत्रोनेत्याद्यर्थमस्मा
 अस्मै सम्प्रकाशयिष्यत्येवं चास्य चित्तं विशोधयिष्यति निर्विषयिकत्वं
 करिष्यति एवञ्चैवं ब्रह्मत्येहि त्वं कुलपुत्रास्त्रिजेव बोधिसत्वमार्गे
 त्रिचक्राव हि त्वं त्रिफलाण्यस्वरन् व्यापक्यमानः क्षिप्रमेवानुत्तरां
 संन्यक्तसन्धोधिमभिसम्भोत्स्यथे । अभिसन्धुष्य चापरिमितं सत्वधातु-
 मनुत्तरे उपधिसंशयेऽभिविनेत्यसि यदुत भूतकोटिप्रभावनताचा-
 मिति ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक जात्यूहीपकान् सर्व्वसत्वान्
 ध्यानाप्रमाणाख्यसमापत्यभिज्ञासु प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारोऽनेन
 पर्यायेण चेऽपि ते कौशिक चातुर्कहादीपके लोकधातौ सत्वास्तानपि
 सर्व्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ध्यानाप्रमाणाख्य-
 समापत्यभिज्ञासु प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक
 चातुर्कहादीपके लोकधातौ सर्व्वसत्वान् ध्यानाप्रमाणाख्यसमापत्य-
 भिज्ञासु प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो चेऽपि ते कौशिक साहस्रे
 चूडिके^(१) लोकधातौ सत्वास्तानपि सर्व्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा
 कुलदुहिता वा ध्यानाप्रमाणाख्यसमापत्यभिज्ञासु प्रतिष्ठापयेत् ॥
 तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक साहस्रे चुतिके लोकधातौ सर्व्वसत्वान्
 ध्यानाप्रमाणाख्यसमापत्यभिज्ञासु प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो चेऽपि
 ते कौशिक द्विसाहस्रे मध्यमे लोकधातौ सत्वास्तानपि सर्व्वान् कश्चिदेव
 कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ध्यानाप्रमाणाख्यसमापत्यभिज्ञा-
 सु प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक द्विसाहस्रे मध्यमे

(१) चूडिकायामिति ग० ।

लोकधातौ सर्व्वसत्वान् ध्यानाप्रमाणाख्यसमापत्त्यभिज्ञासु प्रतिष्ठाप्य
 पुण्याभिसंस्कारो येऽपि ते कौशिक चिसाहस्रमहासाहस्रे लोक-
 धातौ सत्वास्तानपि सर्व्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा
 ध्यानाप्रमाणाख्यसमापत्त्यभिज्ञासु प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु
 पुनः कौशिक चिसाहस्रसहासाहस्रे लोकधातौ सर्व्वसत्वान् ध्याना-
 प्रमाणाख्यसमापत्त्यभिज्ञासु प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारोऽनेन ध्या-
 येत् येऽपि कश्चित् कौशिक गङ्गानदीवालुकोपनेषु चिसाहस्रमहा-
 साहस्रेषु लोकधातुषु सत्वास्तानपि सर्व्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा
 कुलदुहिता वा ध्यानाप्रमाणाख्यसमापत्त्यभिज्ञासु प्रतिष्ठापयेत् ॥
 तत्किं मन्वसे कौशिक अपि तु स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा
 ततो निदानं वज्रबुध्ं प्रसवेत् ॥

शक्र आह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ॥

भगवानाह । अतः खलु पुनः स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता
 वा वज्रतरं पुष्यं प्रसवेद्य इमां प्रज्ञापारमितामन्तः पुस्तकगतामपि
 कृत्वा अभिप्रदधदभिप्रदधते अवकल्पयन्नवकल्पयते अधिमुञ्चन्नधि-
 मुञ्चते प्रसन्नचित्तः प्रसन्नचित्ताय अध्यासयसम्पन्नोऽध्यासयसम्पन्नाय
 बोधाय चित्तमुत्पाद्य समुत्पादितबोधिचित्ताय बोधिसत्त्वायाध्यास-
 येन दद्यादन्तश्चो लिखनायापि वाचनायाप्यकिलासितया सम्पाद-
 यिष्यत्युद्युक्तोऽसुं ग्राहयिष्यति सन्दर्भयिष्यति समादापयिष्यति समु-
 न्नेजयिष्यति सम्प्रहर्षयिष्यति वाचा नेष्यति विनेष्यत्यनुनेष्यत्यर्थमस्या
 अस्मै सम्प्रकाशयिष्यत्येवञ्चास्य चित्तं विशोधयिष्यति निर्विचिकित्सं
 करिष्यति एवञ्चैनं वक्ष्यत्येहि त्वं कुलपुत्राभिन्नेव बोधिसत्त्वमार्गं

त्रिस्रसाच हि त्वं त्रिस्रसाणस्यरन् व्याथक्कमानः त्तिप्रमेवानुत्तरां
 सन्यक्सम्बोधिमभिसम्भोत्स्यसे । अभिसम्बुध्य चापरिमितं सत्त्वधातुमनु-
 त्तरे उपधिसंचयेऽभिविनेष्यसि यदुत भूतकोटिप्रभावगतायामिति ॥
 पुनरपरं कौशिक यः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञा-
 पारमितां लिखित्वा स्वयञ्च वाचयेत् परेभ्यश्च लिखित्वा पूर्ववद्-
 द्यादयन्नतः कौशिक पूर्वकात् कुलपुत्रात् कुलदुहितुर्वा सकाशाद्-
 वज्जतरं पुण्यं प्रसवेत् ॥ पुनरपरं कौशिक यः कुलपुत्रो वा कुल-
 दुहिता वा इमां प्रज्ञापारमितां अर्थकुञ्जलो वाचयेत् परेभ्यश्च
 लिखित्वा पूर्ववद्दद्यात् सार्थां सव्यञ्जनामुपदिशेत् परिदीपयेदयन्नतः
 कौशिक स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा वज्जतरं पुण्यं प्रसवेत् ॥

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतदवोचत् । इयमपि
 भगवन् प्रज्ञापारमिता उपदेष्टव्या ॥

एसुक्ते भगवान् शक्रं देवानामिन्द्रमेतदवोचत् । इयमपि कौशिक
 प्रज्ञापारमिता उपदेष्टव्या अबुध्यमानस्य कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुर्वा ॥
 तत् कस्य हेतोः । उत्पत्स्यते हि कौशिक अनागतेऽध्वनि प्रज्ञा-
 पारमिताप्रतिवर्षिका । तत्राबुध्यमानः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा
 अनुत्तरां सन्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्भुकामो मा प्रणंचीत्वा प्रज्ञापार-
 मिताप्रतिवर्षिकां श्रुत्वा ॥

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतदवोचत् । कथं भग-
 वन्ननागतेऽध्वनि प्रज्ञापारमिताप्रतिवर्षिका वेदितव्या । इयं सा
 प्रज्ञापारमिताप्रतिवर्षिकोपदिशत इति ॥

एवमुक्ते भगवान् शक्रन्देवानामिन्द्रमेतदवोचत् । भविष्यन्ति

कौशिक अनागतेऽध्वनि एके भिन्नवोऽभावितकाद्या अभावितशीला
 अभावितचित्ता अभावितप्रज्ञा एडमूकजातीया प्रज्ञापरिहीणाश्चो
 प्रज्ञापारमितामुपदेक्ष्याम इति तस्याः प्रतिवर्षिकामुपदेक्ष्यन्ति ॥
 कथञ्च कौशिक प्रज्ञापारमिताप्रतिवर्षिकामुपदेक्ष्यन्ति । रूपविनाशो
 रूपानित्यतेत्युपदेक्ष्यन्ति । एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा विज्ञानविनाशो
 विज्ञानानित्यतेत्युपदेक्ष्यन्ति । एवञ्चोपदेक्ष्यन्ति य एवं गवेय्ययिष्यति
 स प्रज्ञापारमितायां चरिष्यतीति ॥ इयं सा कौशिक प्रज्ञापारमि-
 ताप्रतिवर्षिका वेदितव्या ॥ न खलु पुनः कौशिक रूपविनाशो रूपा-
 नित्यता द्रष्टव्या । एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा न खलु पुनः कौशिक
 विज्ञानविनाशो विज्ञानानित्यता द्रष्टव्या । स चेदेवं पश्यति प्रज्ञा-
 पारमिताप्रतिवर्षिकायां चरति ॥ तस्मात्तर्हि कौशिक कुलपुत्रेषु
 वा कुलदुहित्रा वा प्रज्ञापारमिताया अर्थ उपदेष्टव्यः । प्रज्ञापारमि-
 तायामर्थमुपदिशन् कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा वज्रतरं पुण्यं
 प्रसवेत् ॥ पुनरपरं कौशिक यावन्तो जम्बूद्वीपे सत्वास्तान् सर्वान्
 कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा श्रोतश्रापत्तिफले प्रतिष्ठा-
 पयेत् । तत् किं मन्यसे कौशिक अपि नु स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता
 वा ततो निदानं वज्रपुण्यं प्रसवेत् ॥

शक्र आह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ॥

भगवानाह । अतः खलु पुनः स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदु-
 हिता वा वज्रतरं पुण्यं प्रसवेद्य इमां प्रज्ञापारमितामन्तः
 पुस्तकगतामपि कृत्वा अभिश्रद्धदभिश्रद्धते अवकल्पयन्नवकल्पयते
 अधिसुखन्नधिसुखते प्रसन्नचित्तः प्रसन्नचित्ताय अथासयसम्यक्नोऽध्या-

स्वयम्भवाच्च बोधाय चित्तवृत्त्याच्च समुत्पादितबोधिचिन्ताय कौधि-
 कत्वायाथासवेन दक्षादन्तरो लिखनाद्यापि वाचनायाथकिखाधि-
 नया समादयिष्यत्युक्तोऽसुं वाहकियति सम्प्रर्हयिष्यति समादा-
 पयिष्यति ससुनेकयिष्यति सम्प्रहर्षयिष्यति वाचा नेष्यति विनेष्य-
 तुनेष्यत्यर्थमस्या अस्मी सम्प्रकात्रयिष्यत्येवञ्चासु चित्तं विशोधयिष्यति
 निर्विषिकित्तं कस्यिष्यति एवं चैतं वक्ष्यत्येहि तं कुलपुत्राभिन्नेव
 बोधिसत्त्वमार्गे शिष्यत्वाच्च हि तं ज्ञानमाणस्वरम् व्याख्येयमानं ।
 सिद्धमेवानुत्तरां सम्बक्सन्बोधिमभिसम्भोत्सये । अभिसम्बुध्य चाप-
 रिशितं इन्द्रधातुमनुत्तरे उपधिसङ्गन्धेऽभिविमेयसि यदुत भूतको-
 टिप्रभाक्कत्वायामिति । एवञ्च वाचं माप्सेत एतेषामेव तं कुलपुत्र-
 धर्माणां ज्ञानी भव यदुत प्रज्ञापरमित्ताप्रतिबंधुत्तानामिति ॥
 अथनेव कौशिक ततः सौम्येणात् कुलपुत्रत्वात्^(१) कुलदुहितौ वा
 इन्द्रात्तदङ्कमरं पुण्यं प्रचयेत् ॥ तत्कस्य ज्ञेयोः । अतो हि कौशिक
 श्रोतत्रापत्तिकले प्रभाष्यते ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक आम्भू-
 दीपकाच्च सर्वसत्त्वान् श्रोतत्रापत्तिकले प्रतिष्ठाय पुण्यभिसंस्कारो
 ज्ञानतः कौशिक चातुर्षाद्दीपके लोकधतौ सत्वास्त्रानपि सर्वान्
 कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा श्रोतत्रापत्तिकले प्रतिष्ठा-
 पयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक चातुर्षाद्दीपके लोकधतौ
 सर्वसत्त्वान् श्रोतत्रापत्तिकले प्रतिष्ठाय पुण्यभिसंस्कारो ज्ञानतः
 कौशिक वाहसे बुद्धिके लोकधतौ सत्वास्त्रानपि सर्वान् कश्चिदेव

(१) कुलपुत्रादिति न० ।

कुक्षपुत्री वा कुक्षदुहिता वा श्रोतत्रापत्तिकले प्रतिष्ठापयेत् ॥
 तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक द्वाहादशे चूड़िके लोकधातौ सर्व्वसाम्
 श्रोतत्रापत्तिकले प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो यावन्तः कौशिक
 त्रिधादशे मध्यमे लोकधातौ सत्वास्तानपि सर्व्वान् कश्चिदेव
 कुक्षपुत्री वा कुक्षदुहिता वा श्रोतत्रापत्तिकले प्रतिष्ठापयेत् ॥
 तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक त्रिधादशे मध्यमे लोकधातौ सर्व्व-
 साम् श्रोतत्रापत्तिकले प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो यावन्तः कौशिक
 त्रिधादशमहासादशे लोकधातौ सत्वास्तानपि सर्व्वान् कश्चिदेव
 कुक्षपुत्री वा कुक्षदुहिता वा श्रोतत्रापत्तिकले प्रतिष्ठापयेत् ॥
 तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक त्रिधादशमहासादशे लोकधातौ
 सर्व्वसाम् श्रोतत्रापत्तिकले प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो यावन्तः
 कौशिक गङ्गानदीवालुकोपनेषु त्रिधादशमहासादशेषु लोकधातुषु
 सत्वास्तानपि सर्व्वान् कश्चिदेव कुक्षपुत्री वा कुक्षदुहिता वा
 श्रोतत्रापत्तिकले प्रतिष्ठापयेत् ॥ तत् किं मन्यसे कौशिक अपि तु
 स कुक्षपुत्री वा कुक्षदुहिता वा ततो निदानं वज्रपुण्यं प्रसवेत् ॥

शक्र आह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ॥

भगवानाह । अतः खलु पुनः स कौशिक कुक्षपुत्री वा
 कुक्षदुहिता वा वज्रतरं पुण्यं प्रसवेद्य इमां प्रज्ञापारमितामन्तरः
 पुष्करकनतामपि हत्वा अभियद्धदभिभ्रद्धते अवकल्पसम्कल्पयते
 अधिसुस्रधिसुस्रते प्रसन्नचित्तः प्रसन्नचित्ताय प्रश्नावयसम्पन्नो-
 ऽथावयसम्पन्नाय बाधाय चिन्तसुत्पाद्य समुत्पादितबोधिचित्ताय
 बोधिसत्त्वायाश्चात्रयेन दद्यादन्तश्चो लिखनाद्यापि वाचनायाश्चकि-

लासितया सम्पादयिष्यत्युक्तोऽमुं ग्राहयिष्यति सन्दर्भयिष्यति
 समादापयिष्यति समुत्तेजयिष्यति सम्प्रहर्षयिष्यति वाचा नेष्यति
 विनेष्यत्यनुनेष्यत्यर्थमस्या अस्मै सम्प्रकाशयिष्यत्येवञ्चास्य चित्तं विशो-
 धयिष्यति निर्व्विचिकित्सं करिष्यति एवञ्चैनं वक्ष्यत्येहि त्वं कुलपुत्रा-
 स्मिन्नेव बोधिसत्त्वमार्गं शिष्यत्वाच्च हि त्वं शिष्यमाणस्वरन् व्यायच्छ-
 मानः क्षिप्रमेवानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्भोत्स्यसे । अभिसम्बुध्य
 चापरिमितं सत्त्वधातुमनुत्तरे उपधिसङ्गयेऽभिविनेष्यसि यदुत
 भूतकोटिप्रभावनतायामिति । एवञ्च वाचं भाषेत एतेषामेव त्वं
 कुलपुत्रधर्माणां स्त्री भव यदुत प्रज्ञापारमिताप्रतिसंयुक्ताना-
 मिति ॥ अयमेव कौशिक ततः पौर्व्वकात् कुलपुत्रतः कुलदुहितो
 वा सकाशाद्दुत्तरं पुण्यं प्रसवेत् ॥ तत्कस्य हेतोः । अतो हि
 कौशिक श्रोतश्रापत्तिफलं प्रभाव्यते ॥ पुनरपरं कौशिक यो हि
 कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा यावन्तो जम्बूद्वीपे सत्वास्तान्
 सर्वान् सङ्गदागामिफले प्रतिष्ठापयेत् । तत् किं मन्यसे कौशिक
 अपि नु स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ततो निदानं वज्रपुण्यं
 प्रसवेत् ॥

शक्र आह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ।

भगवानाह । अतः खलु पुनः स कौशिक कुलपुत्रो वा कुल-
 दुहिता वा वज्रतरं पुण्यं प्रसवेद्य इमां प्रज्ञापारमितामन्तशः पुस्तक-
 गतामपि कृत्वा अभिश्रद्धदभिश्रद्धते अवकल्पयन्नवकल्पयते अधि-
 सुञ्जन्धिमुञ्जते प्रसन्नचित्तः प्रसन्नचित्तायाध्यासयसम्पन्नोऽध्यासयस-
 न्नन्नाय बोधाय चित्तमुत्पाद्य समुत्पादितबोधिचित्ताय बोधिस-

त्वायाध्यासयेन दद्यादन्तश्चो लिखनायापि वाचनायाप्यकिलासितया
सम्पादयिष्यत्युद्युक्तोऽमुं याचयिष्यति सन्दर्शयिष्यति समादापयिष्यति
समुत्तेजयिष्यति सम्प्रहर्षयिष्यति वाचा नेष्यति विन्येष्यत्यनुनेष्यत्य-
र्थमस्या अस्मै सम्प्रकाशयित्येवञ्चास्य चित्तं विभोधयिष्यति निर्वि-
चिकित्सं करिष्यति एवञ्चैनं वक्ष्यत्येहि त्वं कुलपुत्रास्मिन्नेव बोधिस-
त्त्वमार्गे शिष्यस्वात्र हि त्वं शिष्यमाणश्चरन् व्यायच्छमानः क्षिप्रमे-
वानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्भोष्यसे । अभिसबुध्य चापरिमितं
सत्त्वधातुमनुत्तरे उपधिसङ्गयेऽभिविनेष्यसि यदुत भूतकौटिप्रभाव-
गतायामिति । एवञ्च वाचं भाषेत एतेषामेव त्वं कुलपुत्रधर्माणां
स्वामी भव यदुत प्रज्ञापारमिताप्रतिसंयुक्तानामिति ॥ अयमेव कौशिक
ततः पौर्व्वकात् कुलपुत्रतः कुलतुद्दिहृतो वा सकाशाद्दुत्तरं पुण्यं
प्रसवेत् ॥ तत्कस्य हेतोः । अतो हि कौशिक सकदागामिफलं प्रभा-
व्यते ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक आम्बूदीपकान् सर्व्वसर्व्वान्
सकदागामिफले प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो यावन्तः कौशिक चातु-
र्महादीपके लोकधातौ सत्वास्तानपि सर्व्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा
कुलदुहिता वा सकदागामिफले प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः
कौशिक चातुर्महादीपके लोकधातौ सर्व्वसत्वान् सकदागामिफले
प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो यावन्तः कौशिक साहस्रे चूडिके लोक-
धातौ सत्वास्तानपि सर्व्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा
सकदागामिफले प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक
साहस्रे चूडिके लोकधातौ सर्व्वसत्वान् सकदागामिफले प्रतिष्ठाप्य
पुण्याभिसंस्कारो यावन्तः कौशिक द्विसाहस्रे मध्यमे लोकधातौ

समास्तानपि सर्वान् कश्चिदेव कुक्षपुत्रो वा कुक्षदुहिता वा
 सकृदागामिफले प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक
 त्रिसाहस्रमेवमहासहस्रे लोकधातौ सर्वसत्वान् सकृदागामिफले प्रति-
 ष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो यावन्तः कौशिक त्रिसाहस्रमेवमहासहस्रे
 लोकधातौ समास्तानपि सर्वान् कश्चिदेव कुक्षपुत्रो वा कुक्षदुहिता
 वा सकृदागामिफले प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक
 त्रिसाहस्रमेवमहासहस्रे लोकधातौ सर्वसत्वान् सकृदागामिफले प्रति-
 ष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो यावन्तः कौशिक मङ्गलदीवाणुषोपनेषु
 त्रिसाहस्रमेवमहासहस्रेषु लोकधातुषु समास्तानपि सर्वान् कश्चिदेव
 कुक्षपुत्रो वा कुक्षदुहिता वा सकृदागामिफले प्रतिष्ठापयेत् ॥
 तत् किं मन्यसे कौशिक अपि तु स कुक्षपुत्रो वा कुक्षदुहिता
 वा ततो मिद्वानं ब्रह्मपुत्रं प्रभवेत् ॥

शक आह । ब्रह्म भगवन् ब्रह्म सुगत ॥

भगवानाह । अतः खलु पुनः स कौशिक कुक्षपुत्रो वा
 कुक्षदुहिता वा ब्रह्मतरं पुत्रं प्रभवेद्य इमां प्रज्ञापारमितामन्तगः
 पुस्तकमनामपि कृत्वा अभिसहस्रदभिसहस्रते श्वकल्पयश्वकल्पयते
 अधिमुञ्चच्चधिमुञ्चते प्रसन्नचित्तः प्रसन्नचित्ताय अध्यासयसम्बन्धो-
 ऽध्यासयसम्बन्धाय बोधाय चित्तमुत्पाद्य समुत्पादितबोधिचित्ताय
 बोधिचत्वायाध्यासवेन दद्यादन्तर्बो लिखनाद्यापि वाचनाद्याप्यकिला-
 क्षितया सन्वाद्यिष्यत्युक्तोऽसुं ग्राहयिष्यति सन्दर्शयिष्यति समान-
 दापयिष्यति समुन्नेजयिष्यति सम्प्रहर्षयति वाचा नेष्यति विनेष्यत्य-
 नुनेष्यत्यर्थमस्या असौ सम्प्रकाशयिष्यत्येवं चास्य चित्तं विशेष-

द्विव्यति निर्विचिकित्सं करिव्यति एवञ्चैर्न वक्ष्यात्येहि त्वं कुक्षुपुष्पा-
 शिमेव वीधिसप्तमार्गे शिचखाच हि त्वं शिचमाचखरन् व्यास-
 ख्जानः शिप्रमेवानुत्तरां बन्धकसन्धोधिममिसम्भोत्सये । अभिसन्धु-
 च चापरिमितं सत्त्वधातुमनुत्तरे उपधिसङ्ख्येऽभिविर्नेव्यसि यदुत
 भूतकोटिप्रभावनतायामिति । एवं वाचं भाषेत हतेषामेव त्वं कुक्षु-
 पुष्पधर्माणां चाभी भव यदुत प्रज्ञापारमिताप्रतिचयुक्तायामिति ॥
 अयमेव कौशिकं ततः पौर्व्वकात्कुक्षुपुष्पतः कुक्षुदुहितो वा सनाज्ञा-
 द्दुतरं पुष्पं प्रखवेत् ॥ तत्त्वस्य हेतोः । अतो हि कौशिकं सद्गदा
 नामिफलं प्रभाष्यते ॥ पुनरपरं कौशिकं यो हि कश्चिदेव कुक्षुपुष्पो
 वा कुक्षुदुहिता वा यावन्तो जम्बूद्वीपे सत्यास्तान् सर्वान् अन्नागा-
 मियन्ते प्रतिष्ठापयेत् । तत् किं मन्यसे कौशिकं अपि नु स कुक्षुपुष्पो
 वा कुक्षुदुहिता वा ततो निदानं वज्रपुष्पं प्रखवेत् ॥

वक्र आह । वज्र भवदन् वज्र सुगत ॥

भव्यमानाह । अतः खलु पुनः स कौशिकं कुक्षुपुष्पो वा
 कुक्षुदुहिता वा वज्रतरं पुष्पं प्रखवेत् इमां प्रज्ञापारमित्यन्तर्ग
 पुष्पकगतामपि क्त्वा अभिप्रहृद्भिप्रहृद्भते अवकल्पयन्नेवकल्पयन्ते
 अधिबुद्धमधिमुच्यते प्रसन्नचित्तः प्रसन्नचित्ताय अथासयकसन्धोऽप्या-
 सयसन्ध्याय कोधाय चित्तसुत्पाद्य समुत्पादितकोधिवित्ताय कोधि-
 क्त्वाचाथासयेन दद्याद्दन्त्रो लिखनावापि वाचनायाप्यकिञ्चाहित्य
 सन्धादयिव्यत्युसुभोऽसुं पाहयिष्यति सन्धर्षयिष्यति समादापयिष्यति
 सनुभेगयिष्यति सम्प्रहर्षयिष्यति वाषा नेष्यति विनेष्यत्यनुनेष्य-
 र्थमका आत्मी सम्प्रकाशयिष्यत्येवञ्चास्य पिते दिशोधयिष्यति निर्वि-

चिकित्सं करिष्यति एवञ्चैनं वक्ष्यत्येहि त्वं कुलपुत्रास्मिन्नेव बोधिस-
त्त्वमार्गे शिष्यस्वाच हि त्वं शिष्यमाणस्वरन् व्यायच्छमानः क्षिप्रमेवानु-
त्तरां सत्यकस्त्वोधिमभिसम्भोत्स्यसे । अभिसन्नुद्य चापरिमितं सर्व-
धातुमनुत्तरे उपधिसङ्ख्येऽभिविनेयसि यदुत भूतकोटिप्रभावन-
तायामिति । एवञ्च वाचं भाषेत एतेषामेव त्वं कुलपुत्रधर्माणां
स्वामी भव यदुत प्रज्ञापारमिताप्रतिसंयुक्तानामिति ॥ अथमेव ततो
वज्रतरं पुण्यं प्रसवेत् ॥ तत्कस्य हेतोः । अतो हि कौशिक
अनागामिफलं प्रभाव्यते ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक जाम्बूदी-
पकान् सर्वसत्वान् अनागामिफले प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो यावन्तः
कौशिक चातुर्महादीपके लोकधातौ सत्वास्तानपि सर्वान् कश्चिदेव
कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा अनागामिफले प्रतिष्ठापयेत् । तिष्ठन्तु
खलु पुनः कौशिक चातुर्महादीपके लोकधातौ सर्वसत्वान् अनागा-
मिफले प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो यावन्तः कौशिक साहस्रे चूडिके
लोकधातौ सत्वास्तानपि सर्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता
वा अनागामिफले प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक
साहस्रे चूडिके लोक धातौ सर्वसत्वान् अनागामिफले प्रतिष्ठाप्य
पुण्याभिसंस्कारो यावन्तः कौशिक द्विसाहस्रे मध्यमे लोकधातौ
सत्वास्तानपि सर्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा
अनागामिफले प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक द्विसाहस्रे
मध्यमे लोकधातौ सर्वसत्वान् अनागामिफले प्रतिष्ठाप्य पुण्याभि-
संस्कारो यावन्तः कौशिक त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ सत्वा-
स्तानपि सर्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा अनागा-

मिफले प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिकि विद्यासूत्रम-
हासाहस्ये लोकधातौ सर्वसत्वान् अनागामिफले प्रतिष्ठाप्य मुख्या-
भिसंस्कारो यावन्तः कौशिकि गङ्गानदीवासुकोपमेषु चिदाहस्यमहा-
साहस्येषु लोकधातुषु सत्वास्तानपि सर्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो
वा कुलदुहिता वा अनागामिफले प्रतिष्ठापयेत् ॥ तत् किं मन्वषे
कौशिकि अपि नु स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ततो निदानं
वज्रपुच्छं प्रसवेत् ॥

वज्र आह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ।

भगवानाह । अतः खलु पुनः स कौशिकि कुलपुत्रो वा कुलदु-
हिता वा ततो निदानं वज्रतरं पुच्छं प्रसवेद्य इमां प्रज्ञापारमिता-
मन्त्रः पुस्तकगतामपि कृत्वा अभिप्रदधदभिप्रदधते अवकल्पय-
श्रवकल्पयते अधिसुसन्नधिसुसते प्रसन्नचित्तः प्रसन्नचित्ताय अन्धा-
सयसम्पन्नोऽध्यासयसम्पन्नाय बोधाय चित्तमुत्पाद्य समुत्पादितबोधि-
चित्ताय बोधिसत्त्वायाध्यासयेन दद्यादन्तत्रो स्त्रिखणाद्यापि वाचना-
याप्यकिसासितया सम्पादयिष्यत्युद्युक्तोऽमुष्णाहयिष्यति सन्दर्भयिष्यति
समादापयिष्यति समुत्तेजयिष्यति सम्प्रहर्षयिष्यति वाचा नेष्यति
विनेष्यत्यनुनेष्यत्यर्थमस्था अस्मै सम्प्रकाशयिष्यति एवञ्चास्य चित्तं
विबोधयिष्यति निर्विचिकित्सं करिष्यति एवञ्चैनं वक्ष्यत्येहि त्वं कुल-
पुत्रास्मिन्नेव बोधिसत्त्वमार्गे श्रितस्त्वाच्च हि त्वं श्रितमणस्यरन् व्याव-
च्छमानः चिप्रमेवानुत्तरां सन्धकसम्बोधिमभिसम्बोक्ष्यसे । अभि
सम्बुध्य सापरिमितं सत्त्वधातुमनुत्तरे उपधिसङ्गयेऽभिविनेष्यसि
वदुत भूतकोटिप्रभावनतायामिति । एवञ्च वाचं भाषेत एतेषामेव

त्वं कुलपुत्रधर्माणां स्वामी भव यदुत प्रज्ञापारमिताप्रतिसंयुक्तानामिति ॥ अथमेव ततो वज्रतरं पुण्यं प्रसवेत् ॥ तत्कस्य हेतोः । अतो हि कौशिक अनागामिफलं प्रभाव्यते ॥ पुनरपरं कौशिक यो हि कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा यावन्तो जम्बूद्वीपे सत्वास्त्रानपि सर्वानर्हन्ते प्रतिष्ठापयेत् । तत् किं मन्यसे कौशिक अपि नु स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ततो निदानं वज्रपुण्यं प्रसवेत् ॥

ब्रह्म आह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ॥

भगवानाह । अतः खलु पुनः स कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा वज्रतरं पुण्यं प्रसवेद्य इमां प्रज्ञापारमितामन्तःपुस्तकगतामपि कृत्वा अभिअद्दधदभिअद्दधते अवकल्पयन्नवकल्पयते अधिसुखसुधिसुसुते प्रसन्नचित्तः प्रसन्नचित्ताय अध्यासयसम्यक्नोऽध्यासयसम्यक्नाय बोधाय चित्तमुत्पाद्य समुत्पादितबोधिचित्ताय बोधिसत्त्वायाध्यासयेन दद्यादन्तर्गो लिखनाद्यापि वाचनाद्याप्यकिलासितया सन्पादयिष्यत्युद्युक्तोऽमुञ्जाहयिष्यति सन्दर्शयिष्यति समादापयिष्यति समुत्तेजयिष्यति सम्प्रहर्षयिष्यति वाषा नेष्यति विनेष्यत्यनुनेष्यत्यर्थमस्या अस्मै सम्प्रकाशयिष्यति एवञ्चास्य चित्तं त्रिशोधयिष्यति निर्विचिकित्सं करिष्यति एवञ्चैनं वक्ष्यत्येहि त्वं कुलपुत्रास्मिन्नेव बोधिसत्त्वमार्गं शिचखात्र हि त्वं शिचमाणस्वरन् व्याचच्छ्रमानः चिप्रमेवानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्भोत्स्यसे । अभिसम्बुध्य चापरिमितं सत्त्वधातुमनुत्तरे उपधिसङ्गयेऽभिविनेष्यसि यदुत भूतकोटिप्रवणतायामिति । एवञ्च वाचं भाषेत एतेषामेव कुलपुत्रधर्माणां स्वामी भव यदुत प्रज्ञापारमिताप्रतिसंयुक्तानामिति ॥ अथमेव ततो

वज्रतरं पुण्यं प्रसवेत् ॥ तत् कस्य हेतोः । अतो हि कौशिक अर्हत्वं प्रभावयते ॥ एवञ्चाख्योत्साहं वर्द्धयिष्यति यथा यथा हि त्वं कुलपुत्र प्रज्ञापारमितायां शिष्यिष्यसे तथा तथा त्वमनुपूर्वेषु बुद्धधर्माणां लाभी भविष्यसि आसन्नश्च भविष्यन्ननुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेः अथ हि त्वं शिष्यायां शिष्यमाणश्चरन् व्यायच्छ्रमानः श्रोतव्यापत्तिकस्य प्रभावयिष्यसि सद्गदागामिकस्य प्रभावयिष्यसि अनागामिकस्य प्रभावयिष्यसि अर्हत्वं प्रभावयिष्यसि प्रत्येकबुद्धत्वं प्रभावयिष्यसि सम्यक्सम्बुद्धत्वं प्रभावयिष्यसीति ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक जाम्बूदीपकान् सर्व्वसत्वानर्हत्त्वे प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो यावन्तः कौशिक चातुर्महादीपके लोकधातौ सत्वास्तानपि सर्व्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा अर्हत्त्वे प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक चातुर्महादीपके लोकधातौ सर्व्वसत्वान् अर्हत्त्वे प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो यावन्तः कौशिक साहस्रे चूडिके लोकधातौ सत्वास्तानपि सर्व्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा अर्हत्त्वे प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक साहस्रे चूडिके लोकधातौ सर्व्वसत्वान् अर्हत्त्वे प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो यावन्तः कौशिक द्विसाहस्रे मध्यमे लोकधातौ सत्वास्तानपि सर्व्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा अर्हत्त्वे प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक द्विसाहस्रे मध्यमे लोकधातौ सर्व्वसत्वानर्हत्त्वे प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो यावन्तः कौशिक त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ सत्वास्तानपि सर्व्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा अर्हत्त्वे प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ सर्व्वसत्वान्

अर्हत्वे प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो धावन्तः कौञ्जिक गङ्गागदीवालु-
कोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु सत्त्वास्त्रानपि सर्वान्
कस्मिंश्चैव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा अर्हत्वे प्रतिष्ठापयेत् ॥ तत्
किं मन्यसे कौञ्जिक अपि तु स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ततो
विद्वानं वज्रपुच्छं प्रसवेत् ॥

ब्रह्म आह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ॥

भगवानाह । सङ्घा अपि भगवंस्त्वस्व पुण्यस्त्वन्वस्य न सुकरा
कर्तुं । मणभाष्यपभाष्यौपम्यमप्युपनिषाष्युपनिषदपि भगवंस्त्वस्व पुण्य-
स्त्वन्वस्य न सुकरा कर्तुं ॥

भगवानाह । अतः खलु पुनः स कौञ्जिक कुलपुत्रो वा कुलदु-
हिता वा वज्रतरं पुच्छं प्रसवेद्य इमां प्रज्ञापारमितामन्तः पुस्तक-
गतामपि कृत्वा अभिभूदधदभिभूदधते अवकल्पयन्नवकल्पयते अधि-
सुहृद्भिसुहृते प्रसन्नचित्तः प्रसन्नचित्ताय अध्यासयसम्यग्भोऽध्यासय-
सम्यग्नाय बोधाय चित्तमुत्पाद्य समुत्पादितबोधिचित्ताय बोधि-
सत्त्वायाश्चावधेन इत्यादन्तश्चो निखनायापि वाचनायाप्यकिलासितया
सग्यादथिष्यत्युद्युक्तोऽसुङ्गाहथिष्यति समादापथिष्यति समुत्तेजथिष्यति
सम्प्रहर्षथिष्यति वाचा नेष्यति विनेष्यत्यनुनेष्यत्यर्धमस्या अस्त्री सम्पु-
कात्रथिष्यत्येवञ्चास्य चित्तं विशोधथिष्यति निर्विचिकित्सं करिष्यति
एवञ्चैवं वक्ष्यत्येहि त्वं कुलपुत्रास्मिन्नेव बोधिसत्त्वमार्गं त्रिष्वस्त्रात्
हि त्वं शिष्यमाणसरन् व्यायच्छ्रमानः शिष्यमेवानुत्तरां सम्यक्-
सम्बोधिमभिसम्भोत्स्यसे । अभिसम्बुध्य चापरिमितं सत्त्वधातुमनुत्तरे
उपधिसङ्गयेऽभिविनेष्यसि यदुत भूतकोटिप्रभावनतायामिति । एवञ्च

वाचं भावेन एतेषामेव त्वं कुलपुत्रधर्माणां लाभी भव वदत प्रज्ञा-
 पारमिताप्रतिसंयुक्तानामिति ॥ अथमेव ततो वज्रतरं पुण्यं प्रसवेत् ॥
 तत् कस्य हेतोः । अतो हि कौशिक अर्हत्वं प्रभाष्यते ॥ एवञ्चा-
 खोस्वाहं वद्धंयिष्यति यथा यथा हि त्वं कुलपुत्र प्रज्ञापारमितायां
 त्रिचिद्यसे तथा तथा त्वमनुपूर्व्येण बुद्धधर्माणां लाभी भविष्यसि
 आसन्नस्य भविष्यन्ननुत्तराथाः सम्यक्सम्बोधेः अथ हि त्वं त्रिषायां
 त्रिचमाणसुरम् व्यायच्छमानः श्रोतश्रापत्तिफलं प्रभावयिष्यसि सह-
 हागामिफलं प्रभावयिष्यसि अनागामिफलं प्रभावयिष्यसि अर्हत्वं
 प्रभावयिष्यसि प्रत्येकबुद्धत्वं प्रभावयिष्यसि सम्यक्सम्बुद्धत्वं प्रभाव-
 यिष्यसीति ॥ पुनरपरं कौशिक यावन्तो जम्बूद्वीपे सत्वास्तानपि
 सर्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा प्रत्येकबुद्धत्वे प्रति-
 ष्ठापयेत् । तत् किं मन्यसे कौशिक अपि नु स कुलपुत्रो वा
 कुलदुहिता वा ततो निदानं वज्रपुण्यं प्रसवेत् ॥

इक आह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ॥

भगवानाह । अतः खलु पुनः स कौशिक कुलपुत्रो वा कुल-
 दुहिता वा वज्रतरं पुण्यं प्रसवेद्य इमां प्रज्ञापारमितामन्तः
 पुस्तकगतामपि कृत्वा अभिअद्दधदभिअद्दधते अवकल्पयन्नवकल्पयते
 अधिसुसुजधिसुसुते प्रसन्नचित्तः प्रसन्नचित्ताय अध्यासयसम्पन्नो-
 ऽध्यासयसम्पन्नाय बोधाय चिन्तयुत्पाद्य समुत्पादितबोधिचित्ताय
 बोधिसत्त्वायाध्यासयेन दद्यादन्तश्चो लिखनाद्यापि वाचनायाख-
 किञ्चासितया सन्पादयिष्यत्युद्युक्तोऽसुङ्गाहयिष्यति सन्दर्भयिष्यति
 समादापयिष्यति समुत्तेजयिष्यति सम्प्रहर्षयिष्यति वाचा नेष्यति

विनेय्यत्यनुनेय्यत्यर्थमस्या अस्मै सम्प्रकाशाद्यव्यत्येवञ्चास्य चित्तं विबो-
 धयिष्यति गिर्विचिकित्सं करिष्यति एवचैनं वक्ष्यत्येहि त्वं कुलपुत्रा-
 क्षिप्त्रेव बोधिसत्त्वगार्गे शिञ्जखाच हि त्वं शिञ्जमाणसुरन् व्याघ-
 र्मानः क्षिप्रमेवानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्भोत्यसे । अभिसम्बुध्य
 चापरिमितं सत्त्वधातुमनुत्तरे उपधिसङ्गथेऽभिविनेय्यसि यदुत भूत-
 कोटिप्रभावनतायामिति । एवञ्च वाचं भाषेत एतेषामेव त्वं कुल-
 पुत्रधर्माणां लाभो भव यदुत प्रज्ञापारमिताप्रतिसंयुक्तानामिति ॥
 अथमेव ततो बहूतरं पुण्यं प्रसवेत् ॥ तत् कस्य हेतोः । अतो हि
 कौशिक प्रत्येकबुद्धत्वं प्रभाव्यते ॥ एवञ्चास्योत्साहं वर्द्धयिष्यति यथा
 यथा हि त्वं कुलपुत्र प्रज्ञापारमितायां शिञ्चिष्यसे तथा तथा त्व-
 मनुपूर्वेण बुद्धधर्माणां लाभो भविष्यसि आसन्नस्य भविष्यत्यनुत्त-
 रायाः सम्यक्सम्बोधेः अत्र हि त्वं शिञ्चायां शिञ्जमाणसुरन् व्याघ-
 र्मानः क्षिप्रमेव श्रोतत्रापत्तिफलं प्रभावयिष्यति सकृदागामिफलं
 प्रभावयिष्यसि अनागामिफलं प्रभावयिष्यसि अर्हत्त्वं प्रभावयिष्यसि
 प्रत्येकबुद्धत्वं प्रभावयिष्यसि सम्यक्सम्बुद्धत्वं प्रभावयिष्यसीति ॥
 तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक जाम्बूद्वीपकान् सर्व्वसत्वान् प्रत्येकबुद्धत्वे
 प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो यावन्तः कौशिक चातुर्महाद्वीपके
 लोकधातौ सत्त्वास्त्रानपि सर्व्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदु-
 हिता वा प्रत्येकबुद्धत्वे प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक
 चातुर्महाद्वीपके लोकधातौ सर्व्वसत्वान् प्रत्येकबुद्धत्वे प्रतिष्ठाप्य
 पुण्यभिसंस्कारो यावन्तः कौशिक साहस्रे चूडिके लोकधातौ
 सत्त्वास्त्रानपि सर्व्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा प्रत्येक-

बुद्धत्वे प्रतिष्ठापयेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक साहस्रे वृद्धिके
लोकधातौ सर्वसत्वान् प्रत्येकबुद्धत्वे प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो
थावन्तः कौशिक द्विसाहस्रे मध्यमे लोकधातौ सत्वास्तानपि सर्वान्
कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा प्रत्येकबुद्धत्वे प्रतिष्ठापयेत् ॥
तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक द्विसाहस्रे मध्यमे लोकधातौ सर्वस-
त्वान् प्रत्येकबुद्धत्वे प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो येऽपि केचित्
कौशिक त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ सत्वास्तानपि सर्वान्
कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा प्रत्येकबुद्धत्वे प्रतिष्ठापयेत् ॥
तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ सर्व-
सत्वान् प्रत्येकबुद्धत्वे प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो थावन्तः कौशिक
गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु सत्वास्ता-
नपि सर्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा प्रत्येकबुद्धत्वे
प्रतिष्ठापयेत् ॥ तत् किं मन्यसे कौशिक अपि तु स कुलपुत्रो वा
कुलदुहिता वा ततो निदानं वज्रपुण्यं प्रसवेत् ॥

ब्रह्म आह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ॥

भगवानाह । अतः खलु पुनः स कौशिकं कुलपुत्रो वा कुल-
दुहिता वा वज्रतरं पुण्यं प्रसवेद्य इमां प्रज्ञापारमितामन्तः पुस्तक-
गतामपि कृत्वा अभिश्रद्धदभिश्रद्धते अवकल्पयन्नवकल्पयते अधि-
मुच्चन्नधिसुचते प्रसन्नचित्तः प्रसन्नचित्ताय अध्यासयसम्पन्नोऽध्यासय-
सम्पन्नाय बोधाय चिन्तमुत्पाद्य समुत्पादितबोधिचित्ताय बोधिस-
त्तायाध्यासयेन दद्यादन्तश्चो लिखनायापि वाचनायाप्यकिसासितया
सम्पादयिष्यत्युक्तोऽमुष्णाहयिष्यति सन्दर्शयिष्यति समादापयिष्यति

समुत्पेजयिष्यति सम्प्रहर्षयिष्यति वाचा नेष्यति विनेष्यत्यनुनेष्यत्यर्थ-
मस्मा अस्मै सम्प्रकाशयिष्यत्येवञ्चास्य चित्तं विज्ञोधयिष्यति निर्विचिकित्तं
करिष्यति एवञ्चैतं वक्ष्यत्येहि त्वं कुलपुत्रास्मिन्नेव बोधिसत्त्वमार्गं त्रिच-
खात्र हि त्वं त्रिचमाणस्य रन् व्यायच्छमानः क्षिप्रमेवानुत्तरां सम्यक्-
सम्बोधिमभिसम्भोत्स्यसे । अभिसम्बुध्वा सापरिमितं सत्त्वधातुमनुत्तरे
उपधिसंचयेऽभिविनेष्यसि यदुत भूतकोटिप्रभावनताद्यामिति ।
एवञ्च वाचं भाषेत एतेषामेव त्वं कुलपुत्रधर्माणां स्नामी भव यदुत
प्रज्ञापारमिताप्रतिसंयुक्तानामिति ॥ अयमेव ततो बहुरं पुच्छं
प्रसवेत् ॥ तत्कस्य हेतोः । अतो हि कौशिक प्रत्येकबुद्धत्वं प्रभा-
ष्यते ॥ एवञ्चास्योत्साहं वर्द्धयिष्यति यथा यथा हि त्वं कुलपुत्र
प्रज्ञारारमितायां त्रिचिष्यसे तथा तथा त्वमनुपूर्वेषु बुद्धधर्माणां
स्नामी भविष्यसि आसन्नस्य भविष्यत्यनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेः
अत्र हि त्वं त्रिचायां त्रिचमाणस्य रन् व्यायच्छमानः श्रोतश्रापत्ति-
फलं प्रभावयिष्यसि सकृदागामिफलं प्रभावयिष्यसि अनागामिफलं
प्रभावयिष्यसि अर्हत्वं प्रभावयिष्यसि सम्यक्सम्बुद्धत्वं प्रभावयिष्य-
सीति ॥ पुनरपरं कौशिक यावन्तो जम्बूदीपे सत्त्वास्तेषां सर्वेषां
कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ
चित्तं समुत्पादयेत् । यस्यान्यः कश्चित् कौशिक कुलपुत्रो वा कुल-
दुहिता वा तेषां सर्वेषामनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ चित्तमुत्पाद्य
तेभ्य इमां प्रज्ञापारमितां लिखित्वा दद्यात् । यो वा कौशिक
कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा अविनिवर्त्तनीयाय बोधिसत्त्वाय
महासत्त्वायैनां प्रज्ञापारमितां लिखित्वा उपनामयेद्दक्षैव प्रज्ञापार-

रमित्यां चिच्छिवते योसमापास्यते । अथमेव प्रज्ञापरिचितां
 भावयन् दृष्टिं विच्छिन्ने विपुसतां मतः परिपूरयिष्यति बुद्धधर्मा-
 न्तिष्ठयं तस्मात् पौर्णिकान् कुलपुत्रतः कुलदुहितो वा सम्यक्-
 ह्यतरं पुत्रं प्रथवेत् ॥ तत्कथ्यहेतोः । विद्यतसेषोऽनुत्तरं सम्यक्-
 सम्योभिस्तन्मेषु सत्तानां दुःखस्यान्तं करिष्यतीति ॥ तिष्ठन् कुल-
 पुत्रः कौञ्जिकं ब्राह्मण्यदीपकानां सर्वसत्त्वानामनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ
 चित्तसुत्याद्य पुण्याभिसंस्कारो यावत्तः कौञ्जिकं प्रातर्महादीपके
 श्लोकधातौ सत्त्वोपास्यमपि सर्वेषां कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहित
 वा अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ चित्तसुत्याद्ययेत् ॥ तिष्ठन् कुल-
 पुत्रः कौञ्जिकं प्रातर्महादीपके श्लोकधातौ सर्वसत्त्वानामनुत्तरायां
 सम्यक्सम्बोधौ चित्तसुत्याद्य पुण्याभिसंस्कारो यावत्तः कौञ्जिकं द्वादशे
 पूजिते श्लोकधातौ सत्त्वोपास्यमपि सर्वेषां कश्चिदेव कुलपुत्रो वा
 कुलदुहिता वा अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ चित्तसुत्याद्ययेत् ॥ तिष्ठन् कु-
 लपुत्रः कौञ्जिकं द्वादशे पूजिते श्लोकधातौ सर्वसत्त्वानामनुत्तरायां
 सम्यक्सम्बोधौ चित्तसुत्याद्य पुण्याभिसंस्कारो यावत्तः कौञ्जिकं त्रिंश-
 दशे मध्यमे श्लोकधातौ सत्त्वोपास्यमपि सर्वेषां कश्चिदेव कुलपुत्रो वा
 कुलदुहिता वा अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ चित्तसुत्याद्ययेत् ॥ तिष्ठन् कु-
 लपुत्रः कौञ्जिकं त्रिंशदशे मध्यमे श्लोकधातौ सर्वसत्त्वानामनुत्तरायां
 सम्यक्सम्बोधौ चित्तसुत्याद्य पुण्याभिसंस्कारो यावत्तः कौञ्जिकं त्रिंश-
 दशमहासाहस्रे श्लोकधातौ सत्त्वोपास्यमपि सर्वेषां कश्चिदेव कुलपुत्रो
 वा कुलदुहिता वा अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ चित्तसुत्याद्ययेत् ॥
 तिष्ठन् कुलपुत्रः कौञ्जिकं त्रिंशदशमहासाहस्रे श्लोकधातौ सर्वसत्त्वानामनुत्तरायां

नामनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ चित्तमुत्पाद्य पुण्याभिसंस्कारो यावन्तः
 कौशिक गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिमाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु
 सत्वास्तेषामपि सर्वेषां कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा अनुत्त-
 रायां सम्यक् सम्बोधौ चित्तमुत्पादयेत् । यश्चान्यः कश्चित् कौशिक
 कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा तेषां सर्वेषामनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ
 चित्तमुत्पाद्य तेभ्य इमां प्रज्ञापारमितां लिखित्वा दद्यात् । यो वा
 कौशिक कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा अविनिवर्त्तनीयाय बोधि-
 सत्त्वाय महासत्त्वायैनां प्रज्ञापारमितां लिखित्वा दद्यादुपनामयेदेष
 प्रज्ञापारमितायां शिच्छिष्यते योगमापत्यते । एवमस्येयं प्रज्ञापार-
 मिता भूयस्या मात्रया भावनां वृद्धिं विवृद्धिं विपुलतां परिपूरिं
 गमिष्यतीति । अयं कौशिक ततः पौर्व्वकात् कुलपुत्रतः कुलदुहिततो
 वा सकाशाद्दुःखतरं पुण्यं प्रसवेत् ॥ तत्कस्य हेतोः । नियतमेषो-
 ऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्य सत्त्वानां दुःखस्यान्तं करिष्यतीति ॥
 पुनरपरं कौशिक यावन्तो जम्बूद्वीपे सत्वास्ते सर्वे अविनिवर्त्तनीया
 भवेयुरनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेस्तेभ्यः^(१) कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुल-
 दुहिता वा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्प्रस्थितेभ्य इमां प्रज्ञा-
 पारमितां पुस्तकलिखितां कृत्वा दद्यादुपनामयेत् । यस्य तेभ्यः कश्चि-
 देव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञापारमितां पुस्तक-
 लिखितां कृत्वा दद्यादुपनामयेत् सार्थां सम्यक्चानामुपदिशेत् ॥ तत्
 किं मन्यसे कौशिक अपि नु स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ततो
 निदानं वज्रपुण्यं प्रसवेत् ॥

(१) तेभ्योऽपि सर्वेभ्यः इति ख०, तेभ्यश्च इति घ० ।

ब्रह्म आह । वज्र भगवन् वज्र सुगत । सङ्गाऽपि भगवंस्तस्य
पुण्यस्कन्धस्य न सुकरा कर्तुः । गणनाऽप्युपमाऽप्यौपम्यमप्युपनिषाऽप्युप-
निषदपि भगवंस्तस्य पुण्यस्कन्धस्य न सुकरा कर्तुः ॥

भगवानाह । अतः खलु पुनः स कौशिक कुलपुत्रो वा कुल-
दुहिता वा वज्रतरं पुण्यं प्रसवेद्यस्तेषामविनिवर्त्तनीयानां बोधि-
सत्त्वानां महासत्त्वानां त्रिप्रतरमनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धुका-
नेभ्य इमां प्रज्ञापारमितां पुस्तकलिखितां कृत्वा दद्यादुपनामयेत्
सार्थां सव्यञ्जनामुपदिशेत् इह च तान् प्रज्ञापारमिताया^(१) भववदे-
दनुश्रियात् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक जाम्बूद्वीपकेभ्यः सर्व्वसत्त्वैभ्यो-
ऽविनिवर्त्तनीयेभ्य इमां प्रज्ञापारमितामुपनाम्य पुण्याभिसंस्कारो
यावन्तः कौशिक चातुर्महाद्वीपके लोकधातौ सत्त्वास्तेऽपि सर्व्वेऽवि-
निवर्त्तनीया भवेयुरनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेस्तेभ्योऽपि कश्चिदेव
कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञापारमितां पुस्तकलिखित्वां
कृत्वा दद्यादुपनामयेत् सार्थां सव्यञ्जनामुपदिशेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु
पुनः कौशिक चातुर्महाद्वीपके लोकधातौ सर्व्वसत्त्वैभ्योऽविनिवर्त्तनीयेभ्य
इमां प्रज्ञापारमितामुपनाम्य पुण्याभिसंस्कारो यावन्तः कौशिक
साहस्रे शूडिके लोकधातौ सत्त्वास्तेऽपि सर्व्वेऽविनिवर्त्तनीया भवेयु-
रनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेस्तेभ्योऽपि कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुल-
दुहिता वा इमां प्रज्ञापारमितां पुस्तकलिखितां कृत्वा दद्यादुपनाम-
येत् सार्थां सव्यञ्जनामुपदिशेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिक साहस्रे
शूडिके लोकधातौ सर्व्वसत्त्वैभ्योऽविनिवर्त्तनीयेभ्यः इमां प्रज्ञापार-

(१) तां प्रज्ञापारिमितामिति ग० ।

मितामुपनाम्य पुण्याभिर्लंकारो धावन्तः कौशिकं त्रिसाहस्रे मध्ये
 लोकधातौ सत्त्वाख्येऽपि सर्व्वेऽविनिवर्त्तनीया भवेद्युरनुत्तरायाः सम्यक्-
 सम्बोधेऽपि कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञा-
 पारमितां पुस्तकलिखितां कृत्वा दद्यादुपनामयेत् सार्थां सम्यज्ज्ञाना-
 मुपदिशेत् ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः कौशिकं त्रिसाहस्रे मध्ये लोकधातौ
 सर्व्वबलेभ्योऽविनिवर्त्तनीयेभ्य इमां प्रज्ञापारमितामुपनाम्य पुण्याभि-
 र्लंकारो धावन्तः कौशिकं त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ सत्त्वा-
 ख्येऽपि सर्व्वेऽविनिवर्त्तनीया भवेद्युरनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेऽपि
 कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञापारमितां पुस्तक-
 लिखितां कृत्वा दद्यादुपनामयेत् सार्थां सम्यज्ज्ञानामुपदिशेत् ॥ तिष्ठन्तु
 खलु पुनः कौशिकं त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ सर्व्वबलेभ्योऽवि-
 निवर्त्तनीयेभ्य इमां प्रज्ञापारमितामुपनाम्य पुण्याभिर्लंकारो धावन्तः
 कौशिकं मङ्गलदीवालुकेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु
 सत्त्वाख्येऽपि सर्व्वेऽविनिवर्त्तनीया भवेद्युरनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेऽपि
 कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञापारमितां
 पुस्तकलिखितां कृत्वा दद्यादुपनामयेत् सार्थां सम्यज्ज्ञानामुपदिशेत् ॥
 तत् किं मन्वसे कौशिक अपि तु स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता
 वा ततो निदानं ब्रह्मपुत्रं प्रथवेत् ।

ब्रह्म अह । ब्रह्म अगवन् ब्रह्म सुमत । ब्रह्माऽपि अगवन्सख
 सुखस्यैव न सुकरा कर्तुं । गवनाऽप्युपनाऽप्यैपत्तमप्युपनिवा-
 ऽप्युपवदपि भगवन्सख पुण्यस्यैव न सुकरा कर्तुं ॥

भगवानाह । अतः खलु पुनः स कौशिक कुलपुत्रो वा

कुसुमुद्धिता वा वज्रतरं पुच्छं प्रसवेद्यस्योपनिविर्चनीयानां केचि-
सन्धानां महासत्वानां क्षिप्रतरमनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धु-
कानेष्वेव देवां प्रज्ञापारमितां पुस्तकलिखितां कृत्वा इत्यादुपगामयेत्
सार्थी सम्यक्समाप्तुषदिसोत् इह च तान् प्रज्ञापारमितायामववदेद-
नुब्रिष्यात् ॥ अत्रापरः कौशिक बोधिसत्त्वो महासत्त्व उत्पद्येत च एवं
वदेदहनेतेषां क्षिप्रतरमनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोध्य इति ॥
यत्नं कौशिक कुसुमुद्धिता वा कुसुमुद्धिता वा क्षिप्राभिन्नतरम्बोधिसत्त्वं
महासत्त्वं प्रज्ञापारमितायामववदेदनुब्रिष्यादथगतः^(१) पौरुषकात् कुसु-
मुद्धितात् कुसुमुद्धितुषा चकाशाद्वज्रतरं पुच्छं प्रसवेत् ॥

अथ खलु ब्रह्मो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतदवोचत् । यथा
यथा भवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्व आसन्नीभगवत्यनुत्तराद्याः सम्यक्-
सम्बोधेस्तथा तथा प्रज्ञापारमितायामववदितव्योऽनुब्रिष्यितव्यः तथा
तथा प्रज्ञापारमितायामवोद्यमानो^(२)ऽनुब्रिष्यमाणस्तथाया आसन्नी-
भवति । तथताया आसन्नीभवन् येषां परिभुङ्क्ते चीवरपिण्डपातशय-
नाग्निमखानप्रत्यथमैषव्यपरिस्कारांस्तेषां तानाकारान्^(३) कृतान् महा-
फलान् करोति महानुशंसानतः स वज्रतरं पुच्छं प्रसवति ॥ तत्
कस्य हेतोः । एवं ह्येतद्भगवन् भवति । यद्बोधिसत्त्वो^(४) महासत्त्व
आसन्नीभवत्यनुत्तराद्याः सम्यक्सम्बोधेः ॥

अथ खण्वायुष्मान् सुभ्रतिः ब्रह्मं देवानामिन्द्रमेतदवोचत् ।

(१) अथलवः कौशिक इति ग० ।

(२) अववोद्यमानः इति ख० ग० ।

(३) तान् कारानिति ख० घ० ।

(४) यथा बोधिसत्त्व इति ख० ।

साधु साधु कौञ्जिकं यस्त्वं बोधिसत्त्वयानिकानां पुद्गलानामुत्साहं
 ददासि अनुगृहीषे अनुपरिवारयसि । एवञ्च कौञ्जिकं त्वया करणीयं
 य आर्य्यं आवकः सर्व्यसत्वानामनुग्रहं कर्त्तुकामः स बोधिसत्त्वानां
 महासत्वानामनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधावत्साहं वर्द्धयत्यनुगृहीतेऽनु-
 परिवारयत्येवेतत् करणीयं ॥ तत् कस्य हेतोः । अतः प्रसूता हि
 बोधिसत्त्वानां महासत्वानामनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिः । यदि हि बोधि-
 सत्त्वा महासत्त्वा एतद्बोधिचित्तं नोत्पादयेरन् चैते बोधिसत्त्वा महा-
 सत्त्वा अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ शिचेरन् षट्पारमितासु शिचेरन्-
 शिचमाणा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिं नाभिसम्बुधेरन् ॥ यस्मान्नार्हि
 बोधिसत्त्वा महासत्त्वा बोधिसत्त्वशिचायामासु षट्पारमितासु शिचन्ते
 तस्मादेतद्बोधिचित्तमुत्पादयन्ते तस्मादनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभि-
 सम्बुध्यन्त इति ॥

आर्य्याष्टसहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां पुण्यपर्यायपरिवर्त्तो
 नाम पञ्चमः ॥ ५३८ ॥

अथानुमोदनापरिणामनापरिवर्त्तो नाम षष्ठः ।

अथ खलु मैत्रेयो बोधिसत्त्वो महासत्त्व आयुष्मन्तं सुभृतिं स्वविर-
मामन्वयते स्म । यच्च खलु पुनः आर्यं सुभृते बोधिसत्त्वस्य महासत्त्व-
स्यानुमोदनापरिणामनासद्गतं पुण्यक्रियावस्तु यच्च सर्व्वसत्वानां
दानमयं पुण्यक्रियावस्तु शीलमयं पुण्यक्रियावस्तु भावनामयं पुण्य-
क्रियावस्तु इदमेव ततो बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्यानुमोदनापरिणा-
मनासद्गतं पुण्यक्रियावस्तु अग्रमाख्यायते^(१) श्रेष्ठमाख्यायते ज्येष्ठमा-
ख्यायते वरमाख्यायते प्रवरमाख्यायते प्रणीतमाख्यायते उत्तममा-
ख्यायते अनुत्तममाख्यायते निरुत्तम^(२)माख्यायते असममाख्यायते
असमसममाख्यायते ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभृतिः स्वविरं मैत्रेयम्बोधिसत्त्वं महासत्त्व-
मेतदवोचत् । यत् पुनरयं मैत्रेय बोधिसत्त्वो महासत्त्वो दशदिग्नि
लोके सर्व्वतः सर्व्वत्र गतया अप्रमेयाऽप्रमेयेषु असङ्ख्येयाऽसङ्ख्येषु
अपरिमाणाऽपरिमाणेषु अचिन्त्याऽचिन्त्येषु अनन्ताऽपर्य्यन्तेषु त्रिसाह-
स्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु अतीतेऽध्वनि एकैकस्यान्दिग्नि एकै-
कस्मिंस्त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ अप्रमेयाऽप्रमेयाणामसङ्ख्येया-
ऽसङ्ख्येयानामपरिमाणाऽपरिमाणानामचिन्त्याऽचिन्थानामनन्ताऽपर्य्य-
न्तानामनुपधिगेषे निर्वाणधातौ परिनिर्हृतानान्तथागतानामर्हतां

(१) अग्र आख्यायते इति ख० ग० ।

(२) निरुत्तरमिति ग० ।

सम्यक्समुद्धानां द्विप्रवर्तनीनां द्विप्रवर्तनीनां द्विप्रप्रसूभवनेचीकानां
 पर्याप्तवाच्याणां महितकण्टकानां स्वपदतभाराणामनुप्राप्तखका-
 र्थानां परिचीषभवसंयोजनानां सम्यगाज्ञासु विमुक्तचित्तानां सर्व-
 श्रेयोवर्जितरसपारमितासाम्राज्यां अमत् प्रथमशक्तितोष्यादमुपहास्य याव-
 द्वाप्तुत्तरं सम्यक्सुखोधिमभिसमुद्धानां आनन्दानुपधिषे त्रिर्वाच-
 भतौ परिनिर्द्वानां यावच्च सद्बुद्धौ मान्दितः एतस्मिन्नकारे
 शशेषां बुद्धानां भगवतां श्रीसुखान्धः समाधिस्तन्धः प्रज्ञास्तन्धो
 त्रिसुक्तिस्तन्धो त्रिसुक्तिज्ञानदर्शनस्तन्धश्च यानि च षट्पारमिताप्रति-
 संयुक्तानि कुशलमूल्यानि बुद्धगुणसम्पत्प्रतिसंयुक्तानि कुशलमूल्यानि
 अक्षयैश्वर्यपारमिताप्रतिसंयुक्तानि कुशलमूल्यानि एवमभिज्ञापारमि-
 ताप्रतिसंयुक्तानि परिज्ञापारमिताप्रतिसंयुक्तानि^(१) प्रणिधानपारमिता-
 प्रतिसंयुक्तानि सर्वज्ञज्ञानसम्पत्प्रतिसंयुक्तानि कुशलमूल्यानि वा च द्वि-
 क्षिता वा च मन्दाकीर्ती वा च मन्दाकरुणा वा च अप्रमेयाऽसंश्लेषा बुद्ध-
 गुणरा या चाप्तुत्तरा^(२) सम्यक्सुखोधिर्द्युत्तानुत्तरं सम्यक्सुखोधिस्तु-
 ध्या च सर्वभूमैर्निर्यपारमिता अज्ञापारमिताऽनधिभूतः सर्वभिभूतः
 परमसुखोभिर्भङ्गकारः अज्ञानावरणसङ्गमप्रतिशक्तमसम^(३)मसमस-
 मसुप्रसप्तमपरि श्रेयस्तथागतद्वयाभूतज्ञानसक्तं अद्बुद्धज्ञानसक्तं सत्कार्यं
 अद्बुद्धज्ञानदर्शनं वा च दसवज्रपारमिता अत्र चतुर्विंशत्परमसुख-

(१) ग० पुस्तके, परिज्ञापारमिताप्रतिसंयुक्तानीत्यत्र प्रज्ञापारमित्त्व-
 प्रतिसंयुक्तानीति पाठो वर्तते ।
 (२) यावत्चाप्तुत्तरा इति ग० ।
 (३) ख० ग० पुस्तकयोः असममिति पाठो नरति ।

परिपूर्वोऽधिगमः यश्च सर्वधर्माणां परमार्थाभिनिर्हारेण धर्मा-
धिगमः यश्च धर्मावक्रप्रवर्तनं धर्मोक्ताप्रहरणं धर्मभेरीसम्प्रताडनं
धर्मशङ्कप्रपूरणं धर्मखड्गप्रहरणं धर्मवृष्टिप्रवर्षणं धर्मयज्ञयजनं धर्म-
दानेन सर्वसत्वसम्पत्पणं धर्मदानसम्प्रवारणं ये च तत्र धर्मदेवनासु
बुद्धधर्मेषु प्रत्येकबुद्धधर्मेषु श्रावकधर्मेषु वा विनीताः शिखिता अधि-
सुक्ता नियताः सम्बोधिपरायणास्तेषाञ्च सर्वेषां यानि कुशलमूलानि
ये च तैर्बुद्धैर्भगवद्भिर्बोधिसत्त्वा महासत्त्वा व्याकृता अनुत्तरायां सम्यक्-
सम्बोधौ तेषाञ्च सर्वेषां यानि कुशलमूलानि षट्पारमिताप्रति-
संयुक्तानि ये च प्रत्येकबुद्धयानिकाः पुद्गला व्याकृताः प्रत्येकबोधौ ते
षाञ्च सर्वेषां यानि कुशलमूलानि यश्च श्रावकयानिकानां पुद्गला-
गान्दानमयं पुण्यक्रियावस्तु शीलमयं पुण्यक्रियावस्तु भावनामयं
पुण्यक्रियावस्तु यानि च श्रेयाण्यनास्त्रवाणि कुशलमूलानि यानि
चाश्रेयाण्यनास्त्रवाणि कुशलमूलानि यैश्च पृथग्जनैस्तत्र धर्मकुशलमू-
लान्यवरोपितानि तेषाञ्च^(१) बुद्धानां भगवता मृतसृणां पर्षदाभिलूषां
भिलूषीणां उपासकानामुपासिकानां यश्च दानमयं पुण्यक्रियावस्तु
शीलमयं पुण्यक्रियावस्तु भावनामयं पुण्यक्रियावस्तु यैश्च तत्र तेषां
बुद्धानां भगवतान्धर्मन्देवयतां देवैर्नागैर्यक्षैर्गन्धर्वैरसुरैर्गण्डैः किन्न-
रैर्महोरगैर्मनुष्यामनुष्यैर्वा यैश्च तिर्यग्गोनिगतैरपि सर्वैः कुशलमूला-
न्यवरोपितानि यैश्च तेषां बुद्धानां भगवतां परिनिर्वाणयता^(२) मपि
कुशलमूलान्यवरोपितानि यैश्च तत्र तेषां बुद्धानां भगवतां परि-

(१) येषाञ्चति क० घ० ।

(२) परिनिर्वाणयतामि ग० परिनिर्वाणयतामिति घ० ।

चिह्नानामपि कुत्रचनूत्तान्यवरोधितानि बुद्धस्य भगवन्महात्म्य
 चर्माद्यागम्य सङ्घस्यागम्य मनोभावनीयांसु पुद्गलानामप्य तेषाञ्च
 चर्माणां यानि कुत्रचनूत्तानि तत् सर्वं कुत्रचनूत्तं निरवशेषं निरवशेषं^(१)
 मैक्यमभिसङ्ख्यय पिच्छयित्वा तुल्ययित्वा अथाद्याऽनुमोदनयाऽनुमो-
 देत श्रेष्ठया श्रेष्ठया वरया प्रवरया प्रणीतया उत्तमया अस्तमया
 निहत्तरया^(२) अस्तमया अस्तममया अनुमोदनया अनुमोदेत । एव-
 मनुमोद्यानुमोदनासङ्गतं पुच्छक्रियावस्तु अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ
 श्रियात्मयामीति वाचं भाषितानुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधैराहारकं
 भवतिरिति । तच्च बोधिसत्त्वयामिकः पुद्गलो धैर्वस्तुभिः अनुमोदेत
 शैराकारकै^(३) शैराकारकैश्चित्तमुत्पादयेत् अपि न तु तानि वस्तुनि
 तानि वा आरम्भयानि^(४) ते वा आकारस्तथोपलभ्येरन् यथा निमित्ती-
 तीकरोति ॥

एवमुक्ते कैनेयो बोधिसत्त्वो महाशयल आशुमानं सुभृत्तिं
 स्वविरमेतद्बोधत् । न तानि^(५) अदन्त सुभृते वस्तुनि तानि वा
 आरम्भयानि^(६) ते वा आकारस्तथोपलभ्यन्ते यथा निमित्तीकरोति ॥

एवमुक्ते आशुमान् सुभृतिः स्वविरो कैनेयं बोधिसत्त्वं महाशयल-
 नेतद्बोधत् । यदि सोऽसंविद्यमानं वस्तु असंविद्यमानमारम्भय-

(१) निरवशेषमवशेषमिति क० ख० घ० ।

(२) निहत्तरया उत्तरोत्तरया इति ग० ।

(३) आरम्भयैरिति पाठः सम्भाव्यते ।

(४) (=) आरम्भयानीति पाठोऽनुमीयते ।

(५) न तु तानि इति ग० ।

मारम्भणीकुर्या^(१) किमितीकुर्यात्तत्^(२) कथमस्य संज्ञाविपर्ययासञ्चित-
विपर्ययासो दृष्टिविपर्ययासो न भवेत् ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हि
रामोऽप्यसंविद्यमानं वस्तु अगित्ये नित्यमिति दुःखे सुखमिति
अनात्मन्यात्मेति अशुभे शुभमिति विकल्पे सङ्गस्य उत्पत्तौ
संज्ञाविपर्ययासञ्चितविपर्ययासो दृष्टिविपर्ययासः । अथापि यथा वस्तुः
अचारम्भं^(३) यथाकारस्य बोधिसत्त्वा पित्तमेवं सर्वधर्मैः सर्व-
धातवः । यदि च यथा वस्तु अचारम्भं^(४) यथाकारस्य बोधि-
सत्त्वा पित्तमन्तु कतमेवमुभिः कतमैरात्मनैः कतमैराकर्तैः कतमै-
पित्तमनुत्तराणां सम्बन्धसम्बोधौ परिणमयति कतमदा अनुजोदना-
सम्भवं पुण्यक्रियावस्तु काऽनुत्तराणां सम्बन्धसम्बोधौ परिणमयति ॥

अथ खलु मैत्रेयो बोधिसत्त्वो महासत्त्व आयुष्मन् सुभृतिं खवि-
रमेन्द्रोचत् । नेदमर्थं सुभृते नवजानसम्प्रसृतस्य बोधिसत्त्वस्य
महासत्त्वस्य पुरतो भाषितव्यं नोपदेष्टव्यं ॥ तत् कस्य हेतोः । यदपि
हि श्यामस्य क्रुद्धामाचकं प्रेममाचकं प्रसादमाचकं गौरवमाचकं
तरुपि तस्य सर्वमन्तुर्ज्ञेयम् । अविनिवर्तनीयस्येदमर्थं सुभृते बोधि-
सत्त्वस्य महासत्त्वस्य पुरतो भाषितव्यमुपदेष्टव्यं । यो वा कखाण-
मिषो यस्तथा बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भवेत् सोऽत्र नावलेख्यते न
संलेख्यते न विपत्स्यति न विषादमापत्स्यते न विपृष्ठीकरिष्यति मानसं
न जग्नपृष्ठीकरिष्यति नोत्सिष्यति न सन्मसिष्यति^(५) न सन्नासमा-

(१) अारम्भमारम्भणीकुर्यादिति पाठः सम्भवपरः ।

(२) घ० पुस्तके तदिति पाठो न विद्यते ।

(३) (४) अारम्भमिति पाठोऽत्र सम्भावनीयः ।

(५) नोत्स्यति न सन्मस्यति इति ख० ग० ।

पश्यते एवञ्च बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन अनुमोदनासहगतं पुण्यक्रिया-
वस्तु सर्वज्ञतायां परिणामयितव्यं ॥

अथ खल्वायुषान् सुभृतिः स्वविरो मैत्रेयं बोधिसत्त्वं महा-
सत्वमेतदवोचत् । येन मैत्रेय चित्तेनानुमोद्य यत् परिणामयति
तच्चित्तं^(१) क्षीणं निहृद्धं विगतं विपरिणतं तत् कतमत्तच्चित्तं येन
परिणामयत्य^(२)नुत्तरायै सम्यक्सम्बोधये । कतमद्वा तच्चित्तमनुमोदना-
सहगतं पुन्यक्रियावस्तु यत् परिणामयत्यनुत्तरायै सम्यक्सम्बोधये ।
कथं वा शक्यं चित्तेन चित्तं परिणामयितुं^(३) यदा द्वयोश्चित्तयोः सम-
वधानं नास्ति न च तच्चित्तस्वभावता शक्या परिणामयितुं ॥

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्र आयुष्मन्तं सुभृतिं स्वविरमेतद-
वोचत् । मा खल्वार्यं सुभृते नवयानसम्प्रस्थिता बोधिसत्त्वा महासत्त्वा
इमं निर्द्वेषं श्रुत्वा उत्ससिषुः सन्तसिषुः सन्त्वासमापत्यते । कथञ्चार्यं
सुभृते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन तदनुमोदनासहगतं पुण्यक्रियावस्तु
अनुत्तरायै सम्यक्सम्बोधये परिणामयितव्यं । कथञ्चानुमोदना-
सहगतं पुण्यक्रियावस्तु परिगृह्यताऽनुमोदनासहगतं चित्तं परि-
णामयता तदनुमोदनासहगतं चित्तं सुपरिगृहीतं सुपरिणामितं
भवति ॥

अथ खल्वायुषान् सुभृतिः स्वविरो मैत्रेयम्बोधिसत्त्वं महासत्व-
मारभ्य मैत्रेयं बोधिसत्त्वं महासत्वमधिष्ठानं कृत्वा मैत्रेयं बोधिसत्त्वं

(१) तच्चित्तमेवमिति ख० ।

(२) यत्परिणामयति इति ग० ।

(३) परिगृहीतुं परिणामयितुमिति ग० ।

महासत्वमामन्त्रयते स्म । इह मैत्रेय बोधिसत्त्वो महासत्वस्त्वेषामती-
तानां बुद्धानां भगवतां क्षिप्रवर्त्मनां क्षिप्रवर्त्मनीनां क्षिप्रपद्म-
भवनेचीकानां पर्यान्तवाप्याणां मर्द्दितकण्टकानां अपहृतभाराला-
मनुप्राप्तस्वकार्थानां परिचीणभवसंयोजनानां सम्यगाज्ञासु विमुक्तचि-
त्तानां सर्वचेतोवश्रिपरमपारमिप्राप्तानां दशसु दिक्षु अप्रमेयाऽसञ्ज्ञो-
येषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुष्वेकैकस्यां दिक्ष्वेकैकस्मिंश्च
त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ अप्रमेयाऽसञ्ज्ञेयानां बुद्धानां
भगवतां परिनिर्वृतानां यावत् प्रथमचित्तोत्पादमुपादाय यावच्चानु-
त्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिषम्बुद्धानां यावच्चानुपधिग्रेषु निर्वाणधातौ
परिनिर्वृतानां यावच्च सद्बुद्धीं गान्तर्हित एतस्मिन्नन्तरे यानि तेषां
बुद्धानां भगवतां कुञ्जलमूलानि पारमिताप्रतिसंयुक्तानि यच्च तेषां
बुद्धानां भगवतां पुण्याभिसंस्कारः कुञ्जलमूलाभिसंस्कारः यच्च
तेषां बुद्धानां भगवतां श्रीलस्कन्धः समाधिस्कन्धः प्रज्ञास्कन्धो विमु-
क्तिस्कन्धो विमुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्धः या च हितैषिता या च महामैत्री
या च महाकरुणा ये चाप्रमेयाऽसञ्ज्ञेया बुद्भगुणा यच्च तैर्बुद्धैर्भगव-
द्भिर्धर्मो देवितः ये च तस्मिन् धर्मे चिञ्चिता अधिमुक्ताः प्रतिष्ठिता-
स्त्रोषाश्च यानि कुञ्जलमूलानि ये च तैर्बुद्धैर्भगवद्भिर्बोधिसत्त्वा महा-
सत्त्वा व्याकृता अनुत्तरार्या सम्यक्सम्बोधौ तेषाञ्च यानि कुञ्जलमू-
लानि षट्पारमिताप्रतिसंयुक्तानि ये च प्रत्येकबुद्भयानिकाः पुद्गला
व्याकृताः प्रत्येकबोधौ तेषाञ्च यानि कुञ्जलमूलानि यानि
च आवकयानिकानां पुद्गलानां दानमयानि कुञ्जलमूलानि श्रीलम-
यानि कुञ्जलमूलानि भावनामयानि कुञ्जलमूलानि यानि च श्रेया-

एवमस्यैषि कुञ्जसमूहानि यानि चात्रैवाण्यन्यस्यैषि कुञ्जसमू-
 हानि वैश्व तस्मिन् धर्मे प्रथमजनेः कुञ्जसमूहान्यवरोपितानि वैश्व
 देवनामयज्ञानार्थासुरगर्हकिकनरमहोरनमनुष्णामनुष्णैर्वा स धर्मः
 श्रुतः श्रुत्वा च कुञ्जसमूहान्यवरोपितानि वैश्व तिर्यग्गोनिगतै-
 रपि बलैः स धर्मः श्रुतः श्रुत्वा च कुञ्जसमूहान्यवरोपितानि वैश्व
 तेषु बुद्धेषु भगवत्सु परिनिर्वाण्यसु परिनिर्घृतेषु च कुञ्जसमूहान्यवरो-
 पितानि तेषाञ्च सर्वेषां यानि कुञ्जसमूहानि तत्रति सर्वमश्लेकतो
 ऽभिषङ्गिष्य पिण्डयित्वा तुल्ययित्वा निरवज्ञेय्य निरवज्ञेयमनुमोदेत ।
 अनुमोक्षानुमोदनासङ्गतं पुण्यक्रियावस्तु अनुत्तरार्था सम्यक्सम्बोधौ
 परिणामयते । परिणामयतो बोधिसत्वस्य महासत्वस्य कथं न
 संज्ञाविपर्ययासो न चित्तविपर्ययासो न दृष्टिविपर्ययासो भवति ॥

एवमुक्ते मैत्रेयो बोधिसत्त्वो महासत्व आशुघ्नन्तं सुभृतिं
 स्वविरमेतद्रवोचत् । स चेदार्यं सुभृते बोधिसत्त्वो महासत्वो येन
 चित्तेन संस्मरिष्यामयति तस्मिन् चित्ते न चित्तसंज्ञी भवति ।
 एवं बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनानुमोदनासङ्गतं पुण्यक्रियावस्तु अनु-
 त्तारथै सम्यक्सम्बोधये परिणामितं भवति यथा तच्चित्तञ्च संज्ञा-
 नीते इदमचिन्तमिति । एवं बोधिसत्वस्य महासत्वस्य न संज्ञा-
 विपर्ययासो न चित्तविपर्ययासो न दृष्टिविपर्ययासो भवति । अथ
 येन चित्तेन यत् परिणामयति तच्चित्तं संज्ञानीते इदमचिन्त-
 मिति चित्तसङ्गी भवति । एवं बोधिसत्वस्य महासत्वस्य संज्ञा-
 विपर्ययासश्चित्तविपर्ययासो दृष्टिविपर्ययासो भवति । स चेत् पुन-
 र्बोधिसत्वो महासत्वो यच्चित्तं परिणामयति तच्चित्तमेवं संज्ञा-

नीते एवं समन्वाहरति । तच्चिन्तं समन्वाह्रियमाणमेव लीढं लीढ-
 मित्येवं सञ्चानीते निरुद्धं विगतं विपरिणतमित्येवं सञ्चानीते ।
 यच्च लीढं न तच्छब्दं परिणामयितुं । येनापि चिन्तेन परिणाम्यते
 तस्यापि चिन्तस्य सैव धर्माता । यैरपि धर्मैः परिणाम्यते तेषामपि
 धर्माणां सैव धर्माता । येष्वपि धर्मेषु परिणाम्यते तेषामपि धर्माणां
 सैव धर्मातेति । स चेदेवं परिणामयति सम्यक् परिणामयति न मिथ्या
 परिणामयति ॥ एवञ्च बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन परिणामयितव्यं ॥
 पुनरपरं श्रार्थं सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन यथाऽतीतानामेवमना-
 गतानां बुद्धानां भगवतां क्षिप्रवर्त्मनां क्षिप्रवर्त्मनीनां क्षिप्रप्रपञ्च-
 मकरोशीकाणामप्रमेयाणामसञ्ज्ञेयानां यावत् प्रथमचित्तोत्पादसुपा-
 दाद्य आकृष्टाकुसरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्भोत्स्यन्ते यावदानुप-
 शिञ्जे निर्वाणधातौ परिनिर्वाणस्यन्ति यावच्च सङ्कुर्वन्ति नाम्नाङ्गास्यन्ति
 एतस्त्रिष्वन्तरे यानि तेषां बुद्धानां भगवतां पारमिताप्रतिसंयुक्तानि
 कुशलमूलानि यच्च तेषां बुद्धानां भगवतां शीलस्कन्धः समाधिस्कन्धः
 प्रज्ञास्कन्धो विमुक्तिस्कन्धो विभुनिश्चानदर्शनस्कन्धो याश्च हितैषिणा
 याश्च महामैत्रीन्याश्च महाकरुणा याश्चाप्रमेयाऽसञ्ज्ञायाश्च बुद्ध-
 गुण्याश्च ते बुद्धा भगवन्तो धर्मस्तेष्वथिय्यन्ति ये च तस्मिन् धर्मैः
 क्षिप्रियन्तेऽधिमोक्षयिय्यन्ति प्रसिष्टास्यन्ति तेषाञ्च यानि कुशल-
 मूलानि याञ्च ते बुद्धा भगवन्तो बोधिसत्त्वान् महासत्वान् व्याकरि-
 ष्यन्ति अगुप्तरायां सम्यक्सम्बोधौ तेषाञ्च यानि सत्पारमिता-
 प्रतिसंयुक्तानि कुशलमूलानि याञ्च ते बुद्धा भगवन्तः प्रत्येकबुद्धया-
 निकान् पुद्गलान् व्याकरिष्यन्ति प्रत्येकबोधौ तेषाञ्च यानि कुशल-

मूलानि यानि च श्रावकयानिकानां पुद्गलानां दानमयानि कुशलमूलानि श्रीलमयानि कुशलमूलानि भावनामयानि कुशलमूलानि यानि च श्रौचाणनास्रवाणि कुशलमूलानि यानि चाश्रौचाणनास्रवाणि कुशलमूलानि ये च तस्मिन् धर्मे पृथग्जनाः कुशलमूलान्यवरोपयिष्यन्ति ये च देवनागयक्षगन्धर्वासुरगरुडकिन्नरमहोगमनुव्यामनुव्या कुशलमूलान्यवरोपयिष्यन्ति ये च तिर्यग्गोनिगता अपि सत्तास्तन्धर्मं श्रोष्यन्ति श्रुत्वा च कुशलमूलान्यवरोपयिष्यन्ति ये च सत्तास्तेषु बुद्धेषु भगवत्सु परिनिर्वाण्यत्सु^(१) परिनिर्वाण्यत्सु च कुशलमूलान्यवरोपरिष्यन्ति तेषाञ्च सर्वेषां यानि कुशलमूलानि तानि सर्व्वाण्येकतोऽभिसङ्गिष्य पिण्डयित्वा तुल्ययित्वा निरवशेष्य निरवशेषमनुमोदितव्यानि । अनुमोद्यानुमोदनासहगतं पुण्यक्रियावस्तु अनुत्तरायै सम्यक्सम्बोधये परिणामयते बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य कथं न संज्ञाविपर्ययासो न चित्तविपर्ययासो न दृष्टिविपर्ययासो भवति । स चेद्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो येन चित्तेन यत्परिणामयति तस्मिंश्चित्ते न चित्तसंज्ञी भवति । एवं बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनानुमोदनासहगतं पुण्यक्रियावस्तु अनुत्तरायै सम्यक्सम्बोधये परिणामितं भवति स यथा तच्चित्तं न सञ्जानीते इदन्तच्चित्तमिति । एवं बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य न संज्ञाविपर्ययासो न चित्तविपर्ययासो न दृष्टिविपर्ययासो भवति । अथ येन चित्तेन यत्परिणामयति तच्चित्तं सञ्जानीते इदं तच्चित्तमिति चित्तसंज्ञी भवति । एवं बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य संज्ञाविपर्ययासश्चित्तविपर्ययासो दृष्टिविपर्ययासो

(१) परिनिर्वाण्यत्सु इति ग० ।

भवति ॥ सचेत् पुनर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो यच्चित्तं परिणामयति^(१)
तच्चित्तमेवं सञ्जानीते एवं समान्वाहरति । तच्चित्तं समन्वाह्रिय-
माणमेवं क्षीणं क्षीणमित्येवं सञ्जानीते निरुद्धं विगतं विपरिषत्त-
मित्येवं सञ्जानीते । यच्च क्षीणं न तच्छक्यं परिणामयितुं । येनापि
चित्तेन परिणाम्यते^(२) तस्यापि चित्तस्य सैव धर्मता । यैरपि धर्मैः
परिणाम्यते तेषामपि धर्माणां सैव धर्मता । येष्वपि धर्मेषु परि-
णाम्यते तेषामपि धर्माणां सैव धर्मतेति । सृष्टेदेवं परिणामयति
सत्यक् परिणामयति न मिथ्या परिणामयति ॥ एवञ्च बोधिसत्त्वेन
महासत्त्वेन परिणामयितव्यं ॥ पुनरपरमार्थं सुभृते बोधिसत्त्वेन महा-
सत्त्वेन प्रत्युत्पन्नानां बुद्धानां भगवतां ह्यस्रवर्त्मनां ह्यस्रवर्त्मनीनां
ह्यस्रप्रपञ्चभवनेचीकाणामप्रमेयाणामसञ्ज्ञेयानामप्रमेयासञ्ज्ञेषु चि-
साहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु तिष्ठतां भ्रियमाणानां चापयतां
यावत् प्रथमचित्तोत्पादमुपादाय यावच्चानुत्तरां सत्यक्सम्बोधिमभि-
सम्बुध्यन्ते यावच्च निरुपधिषे नैर्वाणधातौ परिनिर्वृन्ति यावच्च
सङ्ख्येयां गान्तर्दधाति एतस्मिन्नन्तरे यानि तेषां बुद्धानाम्भगवतां
पारमिताप्रतिसंयुक्तानि कुञ्जसमूहानि । यच्च तेषां बुद्धानां भगवतां
श्रीस्रस्कन्धः समाधिस्कन्धः प्रज्ञास्कन्धः विमुक्तिस्कन्धः विमुक्तिज्ञान-
दर्शनस्कन्धः या च हितैषिता याच महामैत्री या च महाकरुणा

(१) म० पुस्तके, सचेत्पुनर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो यच्चित्तं परिणामयति
इति पाठो नास्ति । तत्र, अथ येन चित्तेन यत्परिणामयति इति पाठो
वर्तते ।

(२) यत्परिणाम्यते इति म० ।

ये चाप्रमेयाऽसंख्येया बुद्धगुणाः । यश्च ते बुद्धा भगवन्तो धर्मन्देवयन्ति
ये च तस्मिन् धर्मे शिञ्जन्तेऽधिभोजयन्ति प्रतितिष्ठन्ति तेषाञ्च यानि
कुशलमूलानि । याञ्च ते बुद्धा भगवन्तो बोधिसत्त्वान् महासत्त्वान्
व्याकुर्वन्ति अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ तेषाञ्च यानि षट्पारमि-
ताप्रतिसंयुक्तानि कुशलमूलानि । याञ्च ते बुद्धा भगवन्तः प्रत्येक-
बुद्धयानिकान् पुद्गलान् व्याकुर्वन्ति प्रत्येकबोधौ तेषाञ्च यानि
कुशलमूलानि । यानि च आवकयानिकानां पुद्गलानां दानमयानि
कुशलमूलानि शीलमयानि कुशलमूलानि भावनामयानि कुशल-
मूलानि यानि च शैक्षाण्यनास्रवाणि कुशलमूलानि यानि चाश्रै-
क्षाण्यस्रवाणि कुशलमूलानि । ये च तस्मिन्धर्मे पृथग्जनाः कुशल-
मूलान्यवरोपयन्ति ये च देवनागयक्षगन्धर्वासुरगरुडकिन्नरमहेरगा
मनुष्यामनुष्या वा तन्धर्मे शृण्वन्ति श्रुत्वा च कुशलमूलान्यवरो-
पयन्ति ये च तिर्यग्योनिगता अपि सत्त्वा^(१)स्तन्धर्मे शृण्वन्ति श्रुत्वा
च कुशलमूलान्यवरोपयन्ति ये च तेषु बुद्धेषु भगवत्सु परिनिर्वायत्सु
परिनिर्वातेषु च कुशलमूलान्यवरोपयन्ति तेषाञ्च सर्वेषां यानि
कुशलमूलानि । तानि सर्वाण्येकतोऽभिसंक्षिप्य पिण्डयित्वा तुल्य-
यित्वा निरवशेष्य निरवशेषमनुमोदितव्यानि । अनुमोद्यानुमोद-
नासहगतं पुण्यक्रियावस्तु अनुत्तरायै सम्यक्सम्बोधये परिणामयतो
बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य कथं न संज्ञाविपर्ययासो न चित्तविपर्ययासो
न दृष्टिविपर्ययासो भवति सचेद्बोधिसत्त्वो महासत्वो येन चित्तेन यत्
परिणामयति तस्मिंश्चित्ते न चित्तसंज्ञी भवति ॥ एवं बोधिसत्त्वेन

(१) तिर्यग्योनिगताः सत्त्वा इति ग० ।

महासत्त्वेनानुमोदनासहगतं पुण्यक्रियावस्तु अनुत्तरायै सम्यक्सम्बोधये
परिणामितं भवति यथा तच्चित्तं न सञ्जानीते इदन्तच्चित्तमिति ॥
एवं बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य न संज्ञाविपर्ययासो न चित्तविप-
र्ययासो न दृष्टिविपर्ययासो भवति ॥ अथ येन चित्तेन यत्परिणा-
मयति तच्चित्तं सञ्जानीते इदन्तच्चित्तमिति चित्तसंज्ञी भवति ॥
एवम्बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य संज्ञाविपर्ययासच्चित्तविपर्ययासो दृष्टि-
विपर्ययासो भवति । सचेत्पुनर्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो यच्चित्तं परि-
णामयति तच्चित्तमेवं सञ्जानीते एवं समन्वाहरति । तच्चित्तं
समन्वाह्रियमाणमेवं क्षीणं क्षीणमित्येवं सञ्जानीते निरुद्धं विगतं
विपरिणतमित्येवं सञ्जानीते । यच्च क्षीणं न तच्छक्यं परिणामयितुं ।
येनापि चित्तेन परिणाम्यते तस्यापि चित्तस्य सैव धर्माता । यैरपि धर्मैः
परिणाम्यते तेषामपि धर्माणां सैव धर्माता । येष्वपि धर्मेषु परिणाम्यते
तेषामपि धर्माणां सैव धर्मातेति । सचेदेवं परिणामयति सम्यक्
परिणामयति न मिथ्या परिणामयति ॥ एवञ्च बोधिसत्त्वेन महा-
सत्त्वेन परिणामयितव्यं ॥ पुनरपरमार्थं सुभृते बोधिसत्त्वो महा-
सत्त्वोऽतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां बुद्धानां भगवतां क्षिप्रवर्त्मनां क्षिप्रव-
र्त्मनीनां क्षिप्रप्रपञ्चभवनेचीकाणामप्रमेयाणामसंख्येयानां यावत्प्रथ-
मचित्तोत्पादमुपादाय यावच्चानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धा
अभिसम्बोध्यन्ते अभिसम्बुध्यन्ते च यावच्च निरुपधिज्ञेषु निर्वाणधातौ
परिनिर्वृताः परिनिर्वाण्यन्ति परिनिर्वान्ति च यावच्च सद्बुद्धी
नान्तर्हितः नान्तर्ह्नास्यति नान्तर्धधाति च एतस्मिन्नन्तरे यानि तेषां
बुद्धानां भगवतां षट्पारमिताप्रतिधंसुक्तानि कुश्रस्रमूक्षानि । यच्च

तेषां बुद्धानां भगवतां श्रीसूक्तम्भः समाधिसूक्तम्भः प्रज्ञासूक्तम्भः
 विसुक्तिसूक्तम्भः विसुक्तिज्ञानदर्शनसूक्तम्भः या च हितैषिता या च
 महामैत्री या च महाकरुणा ये चाप्रमेयाऽवज्ञेया बुद्धगुणाः यैश्च
 तैर्बुद्धैर्भगवद्भिर्बुद्धैर्बो देवितो देवयिष्यते देव्यते च ये च तस्मिन् धर्मे
 श्रित्ताः श्रित्तिव्यन्ते श्रित्तन्ते च अधिसुक्ता अधिमोक्षयिष्यन्ति अधि-
 मोक्षयन्ति च स्थिताः स्थास्यन्ति तिष्ठन्ति च तेषाञ्च सर्वेषां धानि-
 कुञ्जसमूहानि । ये च तैर्बुद्धैर्भगवद्भिर्बोधिपत्त्या महासत्त्वा व्याकृता
 व्याकरिष्यन्ते व्याक्रियन्ते चारुत्तराद्यां सम्यक्सम्बोधौ तेषाञ्च सर्वेषां
 धानि कुञ्जसमूहानि । ये च प्रत्येकबुद्धयानिकाः पुद्गला व्याकृता
 व्याकरिष्यन्ते व्याक्रियन्ते च प्रत्येकबोधौ तेषाञ्च सर्वेषां धानि कुञ्जस-
 मूहानि । धानि च आवकयानिकानां पुद्गलानां दानमयानि कुञ्जस-
 मूहानि श्रीसमयानि कुञ्जसमूहानि भावनामयानि कुञ्जसमूहानि
 धानि च शैलाश्रमास्रवाणि कुञ्जसमूहानि धानि चाशैलाश्रमास्रवाणि
 कुञ्जसमूहानि । यैश्च तस्मिन्धर्मे पृथग्जनैः कुञ्जसमूहान्यवरोपितान्य-
 वरोपयिष्यन्तेऽवरोप्यन्ते च यैश्च देवनागयक्षगन्धर्वासुरगण्डकिन्नर-
 महारगैर्मनुष्यामनुष्यैर्वा स धर्माः श्रुतः श्रोष्यते श्रूयते च श्रुत्वा च
 कुञ्जसमूहान्यवरोपितान्यवरोपयिष्यन्तेऽवरोप्यन्ते च यैश्च तिर्यग्गो-
 निगतैरपि सत्तैः स धर्माः श्रुतः श्रोष्यते श्रूयते च श्रुत्वा च कुञ्जस-
 मूहान्यवरोपितान्यवरोपयिष्यन्तेऽवरोप्यन्ते च यैश्च सत्तैस्तेषु बुद्धेषु
 भगवत्सु परिनिर्हृतेषु परिनिर्वाण्यत्सु परिनिर्वाण्यत्सु च कुञ्जसमूहा-
 न्यवरोपितान्यवरोपयिष्यन्तेऽवरोप्यन्ते च तेषाञ्च सर्वेषां धानि
 कुञ्जसमूहानि तानि सर्वेषां कतोऽभिसङ्गिष्य पिच्छयित्वा तुल्ययित्वा

निरवबोधे निरवबोधमपघाऽनुमोदनयाऽनुमोदेत श्रेष्ठया श्रेष्ठया
 वरया प्रवरया प्रणीतया उत्तमया अनुत्तमया निदन्तमया अस-
 मया असमसमया अनुमोदनयाऽनुमोदेत । एवमनुमोद्यानुमो-
 दनासहगतं पुण्यक्रियावस्तु अनुत्तरायै सम्यक्सम्बोधये परिणामया-
 मीति वाचभाषेतानुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेराहारकं भवत्विति ॥
 तस्य कथम्बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य न संज्ञाविपर्ययासो न चित्तविप-
 र्यासो न दृष्टिविपर्ययासो भवति । सचेत्परिणामायत्नेवं समन्वा-
 हरति ते धर्माः क्षीया निरुद्धा विगता विपरिणताः स च धर्मो-
 ऽस्यो वच परिणाम्यते इत्येवं परिणामितं भवत्यनुत्तरायां सम्यक्-
 सम्बोधौ । सचेत्पुनरेवमुपपरोक्षते न धर्मो धर्मं परिणामयतीत्यपि
 परिणामितं भवत्यनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ॥ एवं भदन्त सुभूते
 परिणामयतो बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य न संज्ञाविपर्ययासो न चित्त-
 विपर्ययासो न दृष्टिविपर्ययासो भवति ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हि
 स तां परिणामतां नाभिनिविशते ॥ सचेत् पुनरेवं सञ्जानीते^(१) न
 चित्तश्चित्तं जानाति न धर्मो धर्मं जानाति इत्यपि परिणामितं
 भवत्यनुत्तरायै सम्यक्सम्बोधये ॥ अथम्बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्थानुत्तरः
 परिणामः । सचेत् पुनर्बोधिसत्त्वसं पुण्याभिसंस्कारं सञ्जानीते न
 परिणामयत्यनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा
 हि स तां परिणामतामभिनिविशते ॥ सचेत् पुनरस्यैवं भवति सोऽपि
 पुण्याभिसंस्कारो विक्रमः शान्तः यदप्यनुमोदनासहगतं पुण्यक्रिया-

(१) सञ्जानीति इति क० ख० घ० ।

वस्तु तदपि विविक्तं शान्तमिति परिणामयत्यनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ । सचेदेवमपि न सञ्जानीते सर्वसंस्काराः शान्ता विविक्ता इति । एवमियं तस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य प्रज्ञापारमिता यदपि तत्तेषां बुद्धानां भगवतां परिनिर्दृतानां कुञ्जलमूलं । यादृञ्च एव स परिणामसादृशमेव तत् कुञ्जलमूलं येनापि तत्परिणामितं तदपि तज्जातिकं तल्लक्षणं तन्निकायं तत्त्वभावं । सचेदेवं सञ्जानीते न परिणामयत्यनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ॥ तत् कस्य हेतोः । न हि बुद्धा भगवन्तो निमित्तयोगेन परिणामनामभ्यनुजानन्ति । यच्चातीतं तत् क्षीणं निरुद्धं विगतं विपरिणतं व्यदयनागतं तदप्यसम्प्राप्तं प्रत्युत्पन्नस्य स्थितिर्नोपलभ्यते यच्च नोपलभ्यते तन्नैव निमित्तं न विषयः । सचेदेवं निमित्तीकरोति न समन्वाहरति न परिणामयत्यनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ॥ अथ स्थितिवैकल्येन न निमित्तीकरोति न समन्वाहरति न मनसि करोति स्थितिवैकल्यादनवबोधादा ॥ एवमपि न परिणामयत्यनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ॥ अथ तन्निमित्तं समन्वाहरति न च निमित्तीकरोत्येवं परिणामितं भवति तत् कुञ्जलमूलं बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनानुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ॥ एवमत्र बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन शिञ्चितव्यमिदन्तद्बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्योपायकौशलं वेदितव्यं ॥ येनोपायकौशलेन कुञ्जलमूलं परिणामयति स आसन्नः सर्वज्ञतायाः ॥ अत्र चोपायकौशलशिञ्चितुकामेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन इयमेव प्रज्ञापारमिताऽभीचं श्रोतव्या उद्गृहीतव्या धारयितव्या वाचयितव्या पर्यवाप्तव्या प्रवर्त्तयितव्या देशयितव्या उपदेष्टव्या उद्देष्टव्या स्वाध्यातव्या

परिप्रतीकर्त्तव्या ॥ तत् कस्य हेतोः । न हि प्रज्ञापारमितामनागम्य
 ज्ञेयमश्रुतवता प्रज्ञापारमितापरिणामनाक्रिया प्रवेष्टुं ॥ तत्र च
 एवं वदेच्छक्यमनागम्य प्रज्ञापारमितां तत्पुण्यक्रियावस्तु अनुत्तरायां
 सम्यक्सम्बोधौ परिणामयितुमिति स मैवं बोधदिति स्यादचनीयः ॥
 तत् कस्य हेतोः । निरुद्धा हि ते आत्मभावा निरुद्धा हि ते
 संस्काराः ज्ञान्ता विविक्ता विरहिता उपलब्धिनः । अपि नु खलु
 पुनः स पुद्गलो निमित्तीकृत्य विकल्प्य च यथाभूतमथथाभूते
 यथाभूतसङ्गी उपलभमनुपलभ्ये परिणामयेत्तस्य कुत्रलमूलं बुद्धा
 भगवन्त एवं परिणामितमनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ नाभ्यनुजा-
 नन्ति ॥ तत् कस्य हेतोः । एष एव हि तस्य महानुपलभो भवति ।
 यत्स परिनिर्वाणमपि बुद्धानां भगवतां निमित्तीकरोति विकल्प-
 यति च आकारतस्य निर्वाणमुपलभते न सोपलभसङ्गिनस्तथागता
 अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धाः परिणामनां महार्थकरीं तदन्ति ॥ तत् कस्य
 हेतोः । सविषः सञ्च्यो ह्येष परिणामः । तद्यथापि नाम प्रणीतं
 सविषभोजनं भवेत् । किञ्चापि तदर्णतस्य गन्धतस्य रसतस्य स्पर्शतस्या-
 भिस्रवणीयमभवति अपि नु खलु पुनः सविषत्वात् परिवर्जनीयं भवति
 पण्डितानां न परिभोगाय ॥ तदेव बालजातीयो दुष्प्रज्ञजातीयः पुरुषः
 परिभोक्तव्यं मन्येत ॥ तस्य तद्भोजनं परिभुञ्जानस्य वर्णतस्य गन्धतस्य
 रसतस्य स्पर्शतस्य स्वादेषु सुखकरं परिणामे चास्य दुःखविपाकं
 भवति । स ततो निदानं मरणं वा निगच्छेत् मरणमात्रकं वा दुःखं ॥
 एवमेवार्थं सुभूते इहैके दुर्गहीतेन दुरुपलक्षितेन दुःखाध्यातेन
 सुभाषितस्यार्थमजानाना यथाभूतमर्थमनवबुध्यमाना एवमववदि-

ज्ञानेवमनुशासिष्यन्ति एहि त्वं कुक्षपुत्रातीतानागतप्रत्युत्पन्ना
 बुद्धानां भगवतां शीलस्कन्धं समाधिस्कन्धं प्रज्ञास्कन्धं विमुक्तिस्कन्धं
 विमुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्धन्तेषाञ्च आवकाणां यैस्तच्च तेष्वतीतानागत-
 प्रत्युत्पन्नेषु बुद्धेषु भगवत्सु कुशलमूलान्यवरोपितान्यवरोपयिष्यन्ते-
 ऽवरोप्यन्ते च यावच्च सङ्कुर्वी नान्तर्हितः नान्तर्धास्यति नान्तर्द-
 धाति च एतस्मिन्तरे तेषां बुद्धानां भगवतां यावत् प्रथमचित्तो-
 त्पादस्युपादाय यावच्चासुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धानां भगवतां
 यावच्चानुपविशेषे निर्व्याणधातौ परिनिर्घृताणां । ये च तैर्बुद्धैर्मगवद्भि-
 र्बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ व्याकृता व्याकरि-
 ष्यन्ते व्याक्रियन्ते च तेषाञ्च यानि कुशलमूलान्यवरोपितान्यव-
 रोपयिष्यन्तेऽवरोप्यन्ते च । ये च प्रत्येकबुद्धयानिकाः पुद्गला
 व्याकृता व्याकरिष्यन्ते व्याक्रियन्ते च प्रत्येक बोधौ तेषाञ्च यानि
 कुशलमूलान्यवरोपितान्यवरोपयिष्यन्तेऽवरोप्यन्ते च । ये च आवक-
 यानिकाः पुद्गला व्याकृता व्याकरिष्यन्ते व्याक्रियन्ते च आवकबोधौ
 तेषाञ्च यानि कुशलान्यवरोपितान्यवरोपयिष्यन्तेऽवरोप्यन्ते च । यानि
 च पृथग्जनानामप्रमेयाऽसङ्ख्येषु लोकधातुषु अतीतानागतप्रत्युत्प-
 न्नानां बुद्धानां भगवतां सर्वलोकधातुषु तत्सर्वं कुशलमूलमेकतो-
 ऽभिसङ्गिष्य पिण्डयित्वा तुल्ययित्वा निरवशेष्य निरवशेषमनुमोद्या-
 नुमोदनासङ्गतं पुण्यक्रियावस्तु अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ परि-
 षामयति । एवं स परिणामो निमित्तयोगेन परिषाम्यमानो
 विषयाय सम्प्रवर्त्तते । तद्यथापि नाम तस्यविषमोजनमेव नास्त्यु-
 पस्यन्नसंज्ञिनः परिषामना ॥ तत् कस्य हेतोः । सविषत्वादुप-

कथञ्च । तस्यादोधिस्तथाजिज्ञेयं पुद्गलेनैव चिञ्चित्वं ॥
 कथं पुनरनेन चिञ्चित्वं कथमतीतानामनप्रत्युत्पन्नानां बुद्धानां
 भगवतां कुञ्जसूत्रं परिश्रुतत्वं कथञ्च परिश्रुतं सुपरिश्रुतं
 भवति कथञ्च परिणामयित्वं कथञ्च परिणामितं सुपरिणामितं
 भवत्यनुत्तराणां सम्यक्सम्बोधौ ॥ इहानेन बोधिसत्त्वान्जिज्ञेयं कुञ्ज-
 पुत्रेण वा कुञ्जदुहिषा वा तथागतमनभास्त्रातुकाभेनैवैकस्मिन्
 कुञ्जसूत्रमनुमोदितस्मिन्नेव परिणामयित्वं यथा ते तद्यगता
 अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा बुद्धज्ञानेन बुद्धचक्षुषा ज्ञानमिति पश्यन्ति
 तत्कुञ्जसूत्रं यज्जातिकं यन्निकायं यादृशं यत्सुभावं यत्सकलं
 यथा धर्मातया संबन्धते तथाऽनुमोदे तत्कुञ्जसूत्रं यथा च ते
 तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा अभ्यनुजानन्ति परिणाम्यमानान्-
 त्कुञ्जसूत्रमनुत्तराणां सम्यक्सम्बोधौ तथाऽहं परिणामयामीति ॥
 एकमनुमोदमानं एवं परिणामयन् बोधिसत्त्वो महाबल्योऽनपराद्धो
 भवति बुद्धानां भगवतां सम्यक्ज्ञानमोदितं परिणामितञ्च भवति
 तत् कुञ्जसूत्रमनुत्तरायै सम्यक्सम्बोधये न च तांस्तथागतानर्हन्तः
 सम्यक्सम्बुद्धानभास्त्राति ॥ एवञ्चस्य परिणामो निर्विषः परिणामो
 मद्वापरिणामो धर्माधातुपरिणामः परिपूर्णः सुपरिपूर्णो भवति
 अध्यासयेनाधिसुत्था परिणामयतः ॥ पुनरपरं बोधिसत्त्वान्जिज्ञेयं
 कुञ्जपुत्रेण वा कुञ्जदुहिषा वा एवं परिणामयित्वं यच्छीलं
 यः समाधिर्या मद्वा या विमुक्तिर्यदिमुक्तिज्ञानदर्शनान्तर्यथा-
 ऽपर्यापन्नं कामधातौ अपर्यापन्नं रूपधातौ अपर्यापन्नमाख्यधातौ
 नाप्यतीतं नागतं न प्रत्युत्पन्नं ॥ तत् कस्य हेतोः । अथ-

बौध्धातुकापर्यापन्नत्वान्त्यैव परिणामोऽप्यपर्यापन्नः । यत्रापि धर्मे ष
परिणामः परिणाम्यते सोऽपि धर्मोऽपर्यापन्नः सचेदेवमधिसुञ्चति ।
एवं परिणामयतस्तस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्याविनष्टः परिणामो
भवत्यपर्यापन्नो निर्विषः परिणामो महापरिणामो धर्मधातुपरिणामः
परिपूर्वः सुपरिपूर्वो भवति ॥ अथ तं परिणामयति निविशते-
निमिस्तीकरोति मिथ्या परिणामयति तत्र योऽयं परिणामो बोधि-
सत्त्वस्य महासत्त्वस्य । अनया धर्मधातुपरिणामनया यथा बुद्धा
भगवन्तो जानन्ति यथा चाभ्यनुजानन्ति तत् कुञ्जलमूलमनुत्त-
रायां सम्यक्सम्बोधौ परिणामितं एवं सुपरिणामितं भवतीति
तथाऽहं परिणामयामि इत्ययं सम्यक्परिणामः ॥ एवञ्च परिणामितं
सुपरिणामितं भवत्यनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ॥

अथ खलु भगवानायुञ्जते सुभूतये साधुकारमद्वात् । साधु साधु
सुभूते । ज्ञास्तृकृत्यं त्वं सुभूते करोषि । यस्त्वम्बोधिसत्त्वानां महा-
सत्त्वानां धर्मन्देञ्चयसि ॥ तत् कस्य हेतोः । यो ह्ययं सुभूते परिणामो
धर्मधातुपरिणामोऽयं बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य । अस्यामेव धर्मतायां
यथा बुद्धा भगवन्तो जानन्ति पश्यन्ति तत् कुञ्जलमूलं यज्जातिकं
यन्निकायं यादृशं यत्स्रभावं यल्लक्षणं यथा धर्मतया संविद्यते तथा-
ऽनुमादे यथा चाभ्यनुजानन्ति तथाहं परिणामयामीति ॥ अत्र
यः पुण्यस्कन्धो यस्य गङ्गानदीवाल्लुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु
लोकधातुषु ये सत्तास्तान् सर्वान् कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदु-
हिता वा द्रवसु कुञ्जलेषु कर्मपथेषु समादापयेत् प्रतिष्ठापयेत्
तस्य यः पुण्याभिसंस्कारस्ततोऽयमेव बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य

धर्मधातुपरिणामजः पुण्यस्कन्धोऽय आख्यायते श्रेष्ठ आख्यायते
 ज्येष्ठ आख्यायते वर आख्यायते प्रवर आख्यायते प्रणीत आख्या-
 यते उत्तम आख्यायते अनुत्तम आख्यायते निरुत्तम आख्यायते
 असम आख्यायते असमसम आख्यायते ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः सुभृते
 गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु सर्व-
 सत्वान् दशसु कुग्रलेषु कर्मपथेषु प्रतिष्ठाप्य पुण्याभिसंस्कारो चावन्तः
 सुभृते गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु
 सत्वास्ते सर्वे चतुर्णां ध्यानानां साभिनेो भवेयुः तेषाश्च यः पुण्याभि-
 संस्कारस्ततोऽयमेव बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य परिणामनासहगतः
 पुण्यस्कन्धोऽय आख्यायते श्रेष्ठ आख्यायते ज्येष्ठ आख्यायते वर
 आख्यायते प्रवर आख्यायते प्रणीत आख्यायते उत्तम आख्यायते
 अनुत्तम आख्यायते निरुत्तम आख्यायते असम आख्यायते अस-
 मसम आख्यायते ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः सुभृते गङ्गानदीवालुकोप-
 मेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु सर्वसत्वानां चतुर्थान-
 निष्पादनसम्भूतः पुण्याभिसंस्कारो ये सुभृते गङ्गानदीवालुकोप-
 मेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु सत्वास्ते सर्वे चतुर्थान-
 प्रमाणाणां साभिनेो भवेयुः । तिष्ठन्तु खलु पुनः सुभृते गङ्गानदी-
 वालुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु चतुरप्रमाणा-
 साभिनां सर्वसत्वानां पुण्याभिसंस्कारो ये सुभृते गङ्गानदीवालु-
 कोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु सत्वास्ते सर्वे चत-
 सृषामाण्यसमापत्तीनां साभिनेो भवेयुः । तिष्ठन्तु खलु पुनः
 सुभृते गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु

चतुराहस्यसमापत्तिस्त्राभिर्ना सर्वसत्वानां पुष्पाभिसंस्कारो ये
 सुभ्रूते गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु
 सत्वास्ते सर्वे पञ्चानामभिज्ञानां स्त्राभिर्ना भवेयुः । तिष्ठन्तु खलु
 पुनः सुभ्रूते गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोक-
 धातुषु पञ्चामिज्ञानां सर्वसत्वानां पुष्पाभिसंस्कारो ये सुभ्रूते
 गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु त्रोट-
 त्त्रापञ्चा भवेयुः । तिष्ठन्तु खलु पुनः सुभ्रूते गङ्गानदीवालुकोप-
 मेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु सर्वसत्वानां त्रोटत्राप-
 ञ्चानां पुष्पाभिसंस्कारो ये सुभ्रूते गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिसा-
 हस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु सत्वास्ते सर्वे सकृदागमिर्ना भवेयुः ।
 तिष्ठन्तु खलु पुनः सुभ्रूते गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहा-
 साहस्रेषु लोकधातुषु सर्वसत्वानां सकृदागमिर्ना पुष्पाभिसंस्कारो
 यावन्तः सुभ्रूते गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु
 लोकधातुषु सत्वास्ते सर्वे अनागमिर्ना भवेयुः । तिष्ठन्तु खलु पुनः
 सुभ्रूते गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु
 सर्वसत्वानां अनागमिर्ना पुष्पाभिसंस्कारो यावन्तः सुभ्रूते गङ्गा-
 नदीवालुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु सत्वास्ते
 सर्वे अर्हन्तो भवेयुः । तिष्ठन्तु खलु पुनः सुभ्रूते गङ्गानदीवालु-
 कोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु सर्वसत्वानां अर्हतां
 पुष्पास्त्रान्थो ये सुभ्रूते गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाह-
 स्रेषु लोकधातुषु सत्वास्ते सर्वे प्रत्येकबुद्धा भवेयुः । तिष्ठन्तु खलु
 पुनः सुभ्रूते गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोक-

धातुषु सर्व्वसत्वानां प्रत्येकबुद्ध्यां पुण्यस्तन्मो ये सुभृते गङ्गानदीवाल्मु-
कोपनेषु त्रिषाष्टमहासाक्षेषु लोकधातुषु सत्त्वो सर्व्वे अतु-
त्तराद्यां बन्धकत्वमोधौ सम्प्रस्थिता भवेयुः । ते सर्व्वे अन्येभ्योषु
गङ्गानदीवाल्मुकोपनेषु त्रिषाष्टमहासाक्षेषु लोकधातुषु ये सत्त्वा-
स्तान् सर्व्वानेकैको बोधिसत्त्वस्त्रीवरपिण्डपातत्रयनासनम्भानप्रत्यय-
भैषज्यपरिस्कारैर्गङ्गानदीवाल्मुकोपमान् कस्यानुपतिष्ठेत् सर्व्वसुखो-
पधामैः सर्व्वैः सुखस्यार्धविचारैस्तच्च दानसुपलम्बसंज्ञिनो ददुः ।
इतेन पर्यायेण तान् सर्व्वसत्वानेकैकं परिकल्प्य तांश्च सर्व्वबोधिस-
त्वानेकैको बोधिसत्त्वो गङ्गानदीवाल्मुकोपमान् कस्यानुपतिष्ठेत्स्त्रीर-
पिण्डपातत्रयनासनम्भानप्रत्ययभैषज्यपरिस्कारैः सर्व्वसुखोपधामैः सर्व्वैः
सुखस्यार्धविहारैः सत्कुर्व्याद्गुह्यकुर्व्यान्मानयेत् पूजयेदर्शयेदपचा-
येत् । एवमेकैकस्तेषां सर्व्वेषां बोधिसत्वानामनेन पर्यायेण दानं
दद्यादेवं सर्व्वेऽपि ते दानं ददुः । तत् किमन्वसे सुभृते अपि तु
ते बोधिसत्त्वास्ततो निदानं बद्धपुष्पं प्रसवेयुः ॥

सुभृतिराह । बद्ध भगवन् बद्ध सुगत । अप्रमेयं भगवत्प्रमेयं
सुगत । संख्याऽपि भगवंस्तस्य पुण्यस्तन्मस्य न सुकरा कर्तुं ।
गङ्गानदीपुपमाऽस्यौपम्यमप्युनिसाऽस्युपनिषदपि भगवंस्तस्य पुण्यस्तन्मस्य
न सुकरा कर्तुं । सचेद्भगवन् रूपी भवेत् स पुण्यस्तन्मो गङ्गानदी-
वाल्मुकोपनेष्वपि त्रिषाष्टमहासाक्षेषु लोकधातुषु नमायेत् ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन् सुभृतिं स्वविरमेतदवोचत् । एवमेतत्
सुभृते एवमेतत् । यच्च खलु पुनः सुभृते बोधिसत्त्वचानिकः पुद्गलः
प्रज्ञापारमितोपायकौब्रह्मपरिगृहीतोऽनेन धर्माधातुपरिणामेन तत्

कुशलमूलमनुत्तराद्यां सत्यकसम्बोधौ परिणामयेत् पुण्यं प्रसवत्यस्य
सुभृते पुण्यस्कन्धस्य धर्मधातुपरिणामजस्यासौ पूर्वक उपलभ्य-
संज्ञिणां बोधिसत्त्वानान्दानमयः पुण्याभिसंस्कारः व्रततमीमपि
कक्षां नोपैति^(१) सहस्रतमीमपि व्रतसहस्रतमीमपि कोटीतमीमपि
कोटीव्रततमीमपि कोटीसहस्रतमीमपि कोटीव्रतसहस्रतमीमपि
कोटीनियतव्रतसहस्रतमीमपि कक्षां नोपैति^(१) संख्यामपि कक्षामपि
गणानामप्युपमामथौपम्यमप्युपनिसामप्युपनिषदमपि न चमते ॥ तत्
कस्य हेतोः । तथाहि तेषां पौर्वकानामुपलभ्यसंज्ञिणां बोधिसत्त्वानां
सुवक्त्रपि दानं दत्तं सुवक्त्रित्यपि परिषंख्यातभवति ॥

अथ खलु चातुर्मेहाराजकायिकानां देवपुत्राणां विंशति-
सहस्राणि प्राञ्जलीनि नमस्यन्ति भगवन्तमेतदवोचन् । महापरि-
णामोऽयं भगवन् बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां यदुत प्रज्ञापारमितो-
पायकौशल्यपरिगृहीतानां कुशलमूलपरिणामः सर्वज्ञतायै । यत्र हि
नाम तेषामौपलम्बिकानां बोधिसत्त्वानां तावन्तं दानमयं पुण्याभि-
संस्कारमभिभवति ॥ अथ खलु त्रायस्त्रिंशत्कायिकानां देवपुत्राणां
व्रतसहस्राणि दिव्यपुष्यधूपगन्धमाख्यविलेपनचूर्णवर्षैर्दिव्यैरन्नवर्षैर्दिव्यैश्च
वस्त्रवर्षैर्भगवन्तमभ्यवाकिरन्नभिप्राकिरन् । दिव्यैश्चैर्दिव्यैर्धर्मैर्दि-
व्याभिर्घण्टाभिर्दिव्याभिः पताकाभिः समन्ताच्च दीव्यदीपमालाभिर्व-
ज्रविधाभिश्च दिव्याभिः पूजाभिर्भगवन्तं सत्कुर्वन्ति स्म गुरुकुर्वन्ति
स्म मानयन्ति स्म पूजयन्ति स्म अर्चयन्ति स्म अपचायन्ति स्म
दिव्यानि च वाद्यान्यभिप्रवादयामासुः एवञ्च वाचमभाषन्त महा-

(१) नोपयाति इति ग० ।

परिणामो वताऽयं भगवन् बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य योऽयं धर्म-
धातुपरिणामः । यत्र हि नाम तन्नेषामौपसन्निकानां बोधिस-
त्त्वानां महासत्त्वानां दानमयं पुण्याभिसंस्कारस्कन्धमभिभवति यथा-
ऽपि नाम प्रज्ञापारमितोपायकौशल्यपरिग्रहीतत्वाद्स्य महापरि-
णामस्य ॥ एवमन्येभ्योऽपि देवनिकायेभ्यो देवपुत्रा आगत्य भग-
वन्तं परमेष्ठ सत्कारेण परमेण गुरुकारेण परमया माननया
परमया पूजनया परमया अर्चनया परमया अपचायनया सत्कृत्य
गुरुकृत्य मानयित्वा पूजयित्वा अर्चयित्वा अपचाय्य एवमेव ब्रह्म-
सुदीरयन्ति स्म घोषमनुआवयन्ति स्म । एवं पेयाखेन कर्त्तव्यं । यामा-
स्तुषिता निर्घोषरतयः परनिर्भितवन्नवर्त्तिनेो ब्रह्मकायिका ब्रह्म-
पुरोहिता ब्रह्मपार्षद्या महाब्रह्माणः परीक्षाभा अप्रमाणाभा आभा-
स्तराः परीक्षशुभा अप्रमाणशुभाः शुभकृत्स्ना अनभ्रकाः पुण्यप्रसवा
रक्षन्फला असंश्लिसत्वा अरहा अभयाः सुदृग्वाः सुदर्शना अक-
निष्ठास्य देवाः तेऽप्येवमेवाञ्जलिं कृत्वा भगवन्तं नमस्यन्त एतदबोचन् ।
आस्यर्थ्यं भगवन् आवदयं बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां प्रज्ञापार-
मितोपायकौशल्यपरिग्रहीतानां कुशलमूलपरिणामो यत्नेषामुपसन्न-
सन्नानाम्बोधिसत्त्वानां तावच्चिररात्रसञ्चितमपि तथा महाविस्तारसमु-
दागीतमपि पुण्यस्कन्धमभिभवति ॥

अथ खलु भगवांस्तान् शुद्धावासकायिकान्देवपुत्रानादीन्
कृत्वा सर्वान् देवपुत्रानामन्वयते स्म । तिष्ठतु खलु पुनर्देवपुत्रा
गङ्गानदीवासुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु सर्वस-
त्वानामनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्प्लितानामनुत्तरायाः सम्यक्-

सन्तोषेः प्रतिस्मृत्वा च दानन्ददत्तां पुण्याभिसंस्कारोऽग्नेन पर्यायेषु
 येऽपि ते देवपुत्रा अन्वेयन्तेषु गङ्गानदीवाल्मुकोपमेषु चिदाहस-
 महाबाहसेषु लोकधातुषु कृत्वाऽपि सर्वे अनुत्तरायां सर्वक-
 सन्तोधौ प्रणिधानं कृत्वा बोधाय चित्तमुत्पाद्यान्वेयन्तेषु गङ्गा-
 नदीवाल्मुकोपमेषु चिदाहसमहाबाहसेषु लोकधातुषु सर्व-
 सत्वानां शीवरपिच्छपातव्रजनासनस्तावप्रत्ययभैषज्यपरिष्कारैः सर्व-
 सुखोपधानैः सर्वैः सुखसर्वविहारैः एकैको बोधिसत्त्वो गङ्गानदी-
 वाल्मुकोपमान् कृत्वाऽपि दानं दद्यादेवं सर्वेऽपि चादत्ते शोप-
 लम्बसंज्ञिनो दानं दद्युः । एतेन पर्यायेषु तान् सर्वसत्वानेकैकं
 परिकल्प्य तान् सर्वबोधिसत्त्वानेकैको बोधिसत्त्वो यावत्सर्वे ते
 बोधिसत्त्वा गङ्गानदीवाल्मुकोपमान् कृत्वाऽपि दानं दद्यादेवं सर्वसत्त्वांश्ची-
 वरपिच्छपातव्रजनासनस्तावप्रत्ययभैषज्यपरिष्कारैः सर्वसुखोपधानैः
 सर्वैः सुखसर्वविहारैरुपतिष्ठेयुः तच्च दानमुपलक्ष्यसंज्ञिनो दद्युः ।
 यस्य बोधिसत्त्वो महासत्वः प्रज्ञापारमितोपायकौशल्यपरिगृ-
 हीतोऽतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां बुद्धानां भगवतां प्रीत्युत्कृष्टं समाधि-
 कृष्टं प्रज्ञाकृष्टं विमुक्तिकृष्टं विमुक्तिज्ञानदर्शनकृष्टं तेषाञ्च
 बोधिसत्त्वप्रत्येकबुद्धश्रावकस्थानिकानां पुद्गलानां यैश्च तच्चान्यैरपि
 सर्वैः कुत्रलमूलान्यवरोपितान्यवरोपयित्वाऽवरोप्यन्ते च तत्सर्व-
 मेकतोऽभिसंक्षिप्य पिच्छयित्वा तुल्ययित्वा निरवशेषं निरवशेष-
 मयथाऽनुमोदनयाऽनुमोदते श्रेष्ठया ज्येष्ठया वरुणा प्रवरया
 प्रणीतया उत्तमयाऽनुत्तमया निरुत्तमया उत्तरोत्तरयाऽथमया-
 ऽथममयाऽप्रतिमयाऽचिन्मयाऽनुमोदनयाऽनुमोदते । अनुमोदा-

नुमोदनासहगतं पुण्यक्रियावस्तु अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ परिष्का-
 मस्यत्यनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेराहारकत्ववन्निति । अस्यानुमोदना-
 परिष्कामनासहगतस्य पुण्यक्रियावस्तुनः सोऽपि पौर्विकं चोपलक्षि-
 कानाम्बोधिसत्त्वानां पुण्याभिसंस्कारः प्रततमीमपि कक्षां नोपैति
 सहस्रतमीमपि प्रतसहस्रतमीमपि कोटीतमीमपि कोटीप्रततमी-
 मपि कोटीसहस्रतमीमपि कोटीप्रतसहस्रतमीमपि कोटीनियुतप्रत-
 सहस्रतमीमपि कक्षां नोपैति सङ्ख्यामपि कक्षामपि गणनामप्युप-
 मामथौपन्यमप्युपनिषामप्युपनिषदमपि न समते ॥ तत् कस्य हेतोः ।
 तथा हि ते बोधिसत्त्वाः सर्वेऽप्युपलम्भसंज्ञिनो दानं ददति ॥

अथ स्वस्वायुष्यान् सुभूतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । यद्भगवानेव-
 माह अतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां सर्वेषां बुद्धानां भगवतां बोधिसत्त्व-
 प्रत्येकबुद्धश्रावकसङ्घानां सर्वसत्वानाघातीतानागतप्रत्युत्पन्नं यज्जाम
 कुम्भसमूहनात्सर्वमेकतोऽभिसंक्षिप्य पिच्छयित्वा तुल्ययित्वा निरवशेष
 निरवशेषमनुमोदतेऽप्यथाऽनुमोदनाया श्रेष्ठया ज्येष्ठया वरया प्रवरया
 प्रणीतया उत्तमया अनुत्तमया निदत्तरथा^(१) उत्तरोत्तरया-
 ऽसमया ऽसमसमयाऽप्रतिसमयाऽचिन्त्ययाऽनुमोदत इति । तत्र कियता
 भगवन्नयाऽनुमोदना भवति ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभूतिमेतदवोचत् । यदि सुभूते
 बोधिसत्त्वयानिकः पुद्गलोऽतीतानागतप्रत्युत्पन्नान् धर्मान् न गृह्णीते
 न मन्यते नोपलभते न कल्पयति न विकल्पयति न पश्यति न

(१) निदत्तमया इति ग० ।

समनुपपत्ति एषं कैनान् धर्मानुपपरीक्षते^(१) कल्पनाविठयिताः सर्वधर्मा अजाता अनिर्जाताः अनागतिका अगतिका नाच कश्चिद्दुर्म्म उत्पन्नो नापि कश्चिद्दुर्म्म उत्पस्यते नापि कश्चिद्दुर्म्म उत्पद्यते नापि कश्चिद्दुर्म्मो निरुद्धो नापि कश्चिद्दुर्म्मो निरुत्स्यते नापि कश्चिद्दुर्म्मो निरुद्यते । इत्येवमेतान् धर्मानुपपरीक्ष्य यथैषान्धर्माणां धर्मना तथाऽनुमोदते । अनुमोद्य तथैव परिणामघट्यनुत्तराद्यां सम्यक् सम्बोधौ ॥ इयता सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्याया अनुमोदना भवति ॥ अस्य सुभूते कुशलमलपरिणामस्य तेषां पौर्व्वकाणां बोधिसत्त्वानामुपलम्भसंज्ञिनामुपलम्भदृष्टिकानां तद्दानमर्थं पुष्पक्रियावस्तु श्रततमीमपि कलां नोपैति सहस्रतमीमपि श्रतसहस्रतमीमपि कोटी-तमीमपि कोटीश्रततमीमपि कोटीसहस्रतमीमपि कोटीश्रतसहस्र-तमीमपि कोटीनियुतश्रतसहस्रतमीमपि कलां नोपैति सञ्ज्ञामपि कलामपि गणनामप्युपमामथौपम्यमद्युपनिसामद्युपनिषदमपि न क्षमते ॥ पुनरपरं सुभूते बोधिसत्त्वयानिकेन पुद्गलेनातीतानागत-प्रत्युत्पन्नानां सर्व्वेषां बुद्धानां भगवतां दानमनुमोदितुकामेन शील-मनुमोदितुकामेन चान्तिमनुमोदितुकामेन वीर्यमनुमोदितुकामेन ध्यानमनुमोदितुकामेन प्रज्ञामनुमोदितुकामेनैवमनुमोदितव्यं यथा विमुक्तिस्तथा दानं यथा विमुक्तिस्तथा शीलं यथा विमुक्तिस्तथा चान्तिः यथा विमुक्तिस्तथा वीर्यं यथा विमुक्तिस्तथा ध्यानं यथा विमुक्ति-स्तथा प्रज्ञा यथा विमुक्तिस्तथा विमुक्तिज्ञानदर्शनं यथा विमुक्ति-स्तथाऽनुमोदना यथा विमुक्तिस्तथाऽनुमोदनासहगतं पुष्पक्रियावस्तु

(२) उपपरीक्ष्यते इति ग० घ० ।

यथा विमुक्तिस्तथा परिणामना यथा विमुक्तिस्तथा बुद्धा भगवन्तः
 प्रत्येकबुद्धाश्च यथा विमुक्तिस्तथा तेषां आवका ये परिनिर्हता
 यथा विमुक्तिस्तथा ते धर्मा चेतीता निरुद्धा यथा विमुक्तिस्तथा
 ते धर्मा चेऽनागता अनुत्पन्ना यथा विमुक्तिस्तथा ते धर्मा ये एतर्हि
 प्रत्युत्पन्ना वर्तमाना यथा विमुक्तिस्तथा तेऽतीता बुद्धा भगवन्त-
 स्तेषां आवका यथा विमुक्तिस्तथा तेऽनागता बुद्धा भगवन्तस्तेषां
 आनकाः यथा विमुक्तिस्तथा ते प्रत्युत्पन्ना बुद्धा भगवन्तस्तेषां
 आवका ये एतर्ह्यप्रमेयसंख्येषु लोकधातुषु तिष्ठन्ति प्रियको
 ष्यपवन्ति यथा विमुक्तिस्तथाऽतीतानागतप्रत्युत्पन्ना बुद्धा भगवन्तः ।
 एषस्तेषां धर्मज्ञानमबुद्धानामसुप्तानामवकाणां या धर्मता तामनुत्त-
 रस्मऽनुमोदनयाऽनुमोदे । अनुमोद्यानुमोदनासङ्गतं पुष्पक्रियावस्तु
 अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ परिणामयाम्यपरिणामनाद्योनेषां सङ्गा-
 न्तिताऽविनाशत इति ॥ इयता सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्त्वा-
 याऽनुमोदना भवति ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः सुभूते तेऽपि चेऽन्ये-
 स्येषु गज्जानदीवासुकोपमेषु निषादसमहासाक्षेषु लोकधातुषु
 सर्वसत्त्वाना अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ सम्प्रस्थिता अनुत्तरायां सम्यक्-
 सम्बोधौ सम्प्रस्थायान्येऽन्येषु गज्जानदीवासुकोपमेषु निषादसमहा-
 साक्षेषु लोकधातुषु सर्वसत्त्वानाम्बोधाय चित्तमुत्पाद्य सर्वेऽप्येकैको
 बोधिसत्त्व एकैकस्मै बोधिसत्त्वाय गज्जानदीवासुकोपमान् कृत्वा-
 खिड्ढानं दद्याद्दुपलम्भसंज्ञी चीवरपिच्छपातश्चरमासमज्जामप्रत्य-
 यभेषज्यपरिस्कारैः सर्वसुखोपधानैः सर्वसुखसर्वविहारैरुपतिष्ठ-
 ज्जनेन पर्यायेण सर्वेऽपि ते सर्वेभ्य उपतिष्ठन्त उपलम्भसंज्ञिनो दानं

दसुः । ये सुभूते गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहासहास्रेषु लोक-
धातुसु सत्वास्ते सर्वेऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्प्रतिष्ठेरन्ननुत्तरां
सम्यक्सम्बोधिमभिसम्प्रस्थाय गङ्गानदीवालुकोपमान् कल्पान् कायसु-
चरितं वाक्सुचरितं मनःसुचरितमुपलभ्यसंज्ञिनः शीलं समादाय वर्त्ते-
रस्त्रनेम पर्यायेण सर्वेऽपि ते बोधिसत्त्वा एकैको बोधिसत्त्वो गङ्गानदी-
वालुकोपमान् कल्पांस्तिष्ठन् गङ्गानदीवालुकोपमान् कल्पान् काय-
सुचरितं वाक्सुचरितं मनःसुचरितं उपलभ्यसंज्ञी शीलं समादाय
वन्तेत । एतेन पर्यायेण सर्वेऽपि ते बोधिसत्त्वा उपलभ्यसंज्ञिनः शीलं
समादाय वर्त्तेरन् । यस्य बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितोपाय-
कौशल्यपरिग्रहीतोऽतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां बुद्धानां भगवतां शील-
समाधिप्रज्ञाविमुक्तिविमुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्धांस्तेषां च प्रत्येकबुद्धानां
शीलसमाधिप्रज्ञाविमुक्तिविमुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्धांस्तेषाञ्च आवकानां
शीलसमाधिप्रज्ञाविमुक्तिविमुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्धान् सर्वसत्वानां चाती-
तानागतप्रत्युत्पन्नं कुशलमूलं^(१) सर्वमेकतोऽभिसंज्ञिय पिण्डयित्वा
तुलयित्वा निरवशेष्य निरवशेषमनुमोदतेऽग्रयाऽनुमोदनया श्रेष्ठया
ज्येष्ठया वरया प्रवरया प्रणीतया उत्तमया अनुत्तमया निहत्तरया
उत्तरोत्तरयाऽसमयाऽसमसमयाऽप्रतिसमयाऽचिन्थयाऽनुमोदनयाऽनु-
मोदते । अनुमोद्याऽनुमोदनासहगतं पुण्यक्रियावस्तु अनुत्तराद्यां
सम्यक्सम्बोधौ परिणामयति ॥ अस्य सुभूते अनुमोदनासहगतस्य
पुण्यक्रियावस्तुनोऽसौ पौर्व्वकं श्रौपन्निकानां बोधिसत्त्वानां शीलमयः

(१) कुशलमिति ग० ।

पुष्पाभिसंस्कारः शततमीमपि कलां नोपैति सहस्रतमीमपि शत-
 हस्रतमीमपि कोटीतमीमपि कोटीशततमीमपि कोटीसहस्रतमी-
 मपि कोटीशतसहस्रतमीमपि कोटीनियुतशतसहस्रतमीमपि कलां
 नोपैति संख्यामपि कलामपि गणनामप्युपमामथौपम्यमप्युपनिष्ठा-
 मप्युपनिषदमपि न चमते ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हि ते
 बोधिसत्त्वा उपलम्भसंज्ञिनः शीलं समादाय वर्त्तन्त इति ॥ तिष्ठन्तु
 खलु पुनः सुभूते गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु
 लोकधातुषु सर्व्वसत्त्वा अनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंप्रस्थिताः
 अनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसम्प्रस्थाय गङ्गानदीवालुकोपमान्
 कल्पान् काचसुचरितं वाक्सुचरितं मनःसुचरितं शीलं समादाय वर्त्त-
 माना उपलम्भसंज्ञिनः ये सुभूते गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिसाहस्र-
 महासाहस्रेषु लोकधातुषु सत्त्वास्ते सर्व्वे अनुत्तरां सम्यक्संबोधि-
 मभिसम्प्रतिष्ठेरन्ननुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसम्प्रस्थाय गङ्गानदी-
 वालुकोपमान् कल्पांस्तिष्ठन्तोऽन्येष्वन्येषु गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रि-
 साहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु सर्व्वैरेकैको बोधिसत्त्व आक्रुष्टो-
 ऽभिहतः परिभाषितः समान एव सर्व्वेऽपि ते उपलम्भसंज्ञिनः चान्तिं
 समादाय वर्त्तेरन् यावत् सर्व्वे ते बोधिसत्त्वाः चान्तिं समादाय
 वर्त्तमानाः । एतेन पर्यायेण सर्व्वे ते बोधिसत्त्वा एकैको बोधिसत्त्वो
 गङ्गानदीवालुकोपमान् कल्पांस्तिष्ठन् गङ्गानदीवालुकोपमान्
 कल्पानन्येष्वन्येषु गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोक-
 धातुषु सर्व्वैराक्रुष्टोऽभिहतः परिभाषितः समान उपलम्भसंज्ञी-
 चान्तिं समादाय वर्त्तेत । एवं सर्व्वेऽपि ते सर्व्वैराक्रुष्टा अभिहताः

परिभाषिताः समस्तत्र उपसंख्यसंज्ञिनः चान्तिं समादाय वर्त्तन्ते ।
यस्य बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽनया प्रज्ञापारमितया उपसंख्यैः कर्मण
च परिच्छेदीतोऽग्नीतापागतघातुपयानां बुद्धानां भगवतां श्रीस-
त्त्वम् वसाधिसत्त्वम् प्रज्ञासत्त्वम् विभुत्तिसत्त्वम् विभुत्तिसत्त्वान-
दर्शनसत्त्वम् तेषाञ्च प्रत्येकबुद्धानां श्रीसत्त्वमाधिप्रज्ञाविभुत्ति-
विभुत्तिसत्त्वानदर्शनसत्त्वान् केषां च चावकाशां श्रीसत्त्वमाधिप्रज्ञा-
विभुत्तिविभुत्तिसत्त्वानदर्शनसत्त्वान् सर्वसत्त्वानास्तातीतानागतप्रत्युत्पन्न-
कुशलमूढं सर्वमेकतोऽभिर्वाच्यं पिण्डयित्वा तुल्ययित्वा निरवरोध
निरवरोधमनुमोदतेऽप्रयाऽनुमोदनया श्रेष्ठया श्रेष्ठया रवया अवरसा
प्रक्षोभया उत्तमया अनुत्तमया निरसमया उत्तरोत्तरयाऽवमया-
ऽवमसमयाऽप्रतिवमयाऽपिण्डयाऽनुमोदनयाऽनुमोदते । अनुमोदा-
नुमोदनासहस्रं पुण्यक्रियावस्तु अनुत्तराणां सम्यक्सम्बोधौ परिष्का-
मयति ॥ अत्र सुभूते अनुमोदनासहस्रतस्य पुण्यक्रियावस्तुनोऽसौ
पौर्वकाणासौपत्यक्रियानाम्बोधिसत्त्वानां चान्तिसहस्रतः सुखाभि-
संस्कारः अतमीमपि कक्षां नोपैति सद्भूतमीमपि अतसद्भू-
तमीमपि कोटीतमीमपि कोटीअतमीमपि कोटीसहस्रतमीमपि
कोटीअतसहस्रतमीमपि कोटीनियुतअतसहस्रतमीमपि कक्षां नोपैति
संस्कारमपि कक्षामपि मक्षामप्युपसामप्यौपस्यमप्युपनिषामप्युपवि-
षदमपि च समते ॥ तत् कक्ष हेतोः । तथा हि ते बोधिसत्त्वा
उपसंख्यसंज्ञिनः चान्तिं समादाय वर्त्तन्ते ॥ विष्टन्तु खसु पुनः
सुभूते गङ्गानदीनामुपोष्येषु चिसाहस्रमहासाहस्येषु लोकधातुषु
सर्वसत्त्वा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्प्लिताः अनुत्तराणां

सम्यक्सम्बोधिमि सम्यक्साध्यायान्येव्येषु मङ्गलमदीवालुकोपमेषु पिसा-
 हसमहासाक्षेषु लोकधातुषु सर्वैराकुटा अभिदताः परिभाषिताः
 समागा उपलक्षसंज्ञिगो मङ्गलमदीवालुकोपमान् कल्पान् चाकिं
 समादाय वर्त्ममागा ये सुभृते मङ्गलमदीवालुकोपमेषु पिसाहसम-
 हासाक्षेषु लोकधातुषु बलासो सर्वेऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ सम्य-
 खिता भवेद्युः अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ सम्यक्साध मङ्गलमदीवालु-
 कोपमान् कर्णास्तिष्ठन्तसंक्रमाभिहृडा मङ्गलमदीवालुकोपमान् कल्पान्
 विषीदन्तोऽनभिभृताः स्थानमिद्वेनोपलक्षसंज्ञिगो वीर्यं समादाय
 वर्त्तेरन् । यस्य बोधिसत्त्वो महासलः प्रज्ञापारमितोपायकौब्रह्मपरिद-
 होतोऽनीतमगागतप्रद्युत्यजानां बुद्धानां भगवतां ब्रीहसमाधिप्रज्ञा-
 विमुक्तिविमुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्धास्तेषाञ्च प्रत्येकबुद्धानां ब्रीहसमाधि-
 प्रज्ञाविमुक्तिविमुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्धास्तेषाञ्च आवकाणां ब्रीहसमाधि-
 प्रज्ञाविमुक्तिविमुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्धान् सर्वसत्वानां चातीतावागतप्रद्यु-
 त्यजानान् कुब्रह्ममूलाभिसंस्कारान् सर्वानेकतोऽभिसङ्घिष्य पिच्छयि-
 त्वा तुल्यधिया निरवशेष्य निरवशेषमनुमोदतेऽपथाऽनुमोदनवा श्रेष्ठया
 श्रेष्ठया वरथा प्रवरथा प्रणीतया उत्तमयाऽनुत्तमया निदत्तरथा
 उत्तरोत्तरथाऽपमयाऽपमसमयाऽप्रतिसमयाऽचिन्मयाऽनुमोदनवाऽ-
 नुमोदते । अनुमोदानुमोदनावहगतं पुण्यक्रियावस्तु अनुत्तरायां
 सम्यक्सम्बोधौ परिशामयति ॥ अस्य सुभृते अनुमोदनावहगतस्य
 पुण्यक्रियावस्तुनोऽथौ पौर्वकं औपस्यमिकानां बोधिसत्वानां वीर्यमवः
 पुण्याभिसंस्कारः ज्ञततमीमपि कलां नोपैति सहस्रतमीमपि
 ज्ञतसहस्रतमीमपि कोटीतमीमपि कोटीज्ञततमीमपि कोटीसहस्र-

तमीमपि कोटीव्रतसहस्रतमीमपि कोटीनियुतव्रतसहस्रतमीमपि-
 कक्षां नोपैति संख्यामपि कक्षामपि गणनामप्युपमामप्यौपम्यमप्युप-
 निसामप्युपनिषदमपि न क्षमते ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हि
 ते बोधिसत्त्वाः सर्वेऽप्युपलम्बसंज्ञिनो वीर्यं समादाय वर्त्तन्ते ॥
 तिष्ठन्तु खलु पुनः सुभ्रूते गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिसाहस्र-
 महासाहस्रेषु लोकधातुषु सर्वसत्त्वा अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ सम्प्र-
 स्थिताः अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ सम्प्रस्थाय गङ्गानदीवालुकोप-
 मान् कल्पान्स्निहन्तसंक्रमाभिरूढा गङ्गानदीवालुकोपमान् कल्पान्
 विषीदन्तोऽनभिभ्रूताः स्थानमिद्धेनोपलम्बसंज्ञिनो वीर्यं समादाय-
 वर्त्तमाना येऽपि ते सुभ्रूते गङ्गानदीवालुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहा-
 साहस्रेषु लोकधातुषु सत्त्वास्ते सर्वेऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ
 सम्प्रस्थिता भवेयुस्ते सर्वेऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ सम्प्रस्थाय
 गङ्गानदीवालुकोपमान् कल्पानुपलम्बसंज्ञिनश्चत्वारि ध्यानानि समा-
 पद्येरन् । यश्च बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽनया प्रज्ञापारमितया उपा-
 यकौशल्ये न च परिगृहीतोऽतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां सर्वेषां बुद्धानां
 भगवतां श्रीसप्तमाधिप्रज्ञाविसुक्तिविसुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्धास्तेषां च
 प्रत्येकबुद्धानां श्रीसप्तमाधिप्रज्ञाविसुक्तिविसुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्धास्तेषाञ्च
 आवकानां श्रीसप्तमाधिप्रज्ञाविसुक्तिविसुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्धान् सर्व-
 सत्वानाञ्चातीतानागतप्रत्युत्पन्नान् कुब्रलमूलाभिषंस्कारान् सर्वा-
 नेकतोऽभिसंक्षिप्य पिण्डयित्वा तुल्ययित्वा निरवशेष्य निरव-
 शेषमनुमोदतेऽयथाऽनुमोदनया श्रेष्ठया ज्येष्ठया वरया प्रवरया
 प्रथीतया उत्तमया अनुत्तमया निहत्तरया उत्तरोत्तमया-

ऽसमयाऽसमसमयाऽप्रतिसमयाऽचिन्तयाऽनुमोदनाऽनुमोदते । अनु-
मोद्यानुमोदनासङ्गतं पुण्यक्रियास्तु अनुमोदार्थं सम्यक्सम्बोधौ
परिणामयति ॥ अस्य सुभूतेऽनुमोदनासङ्गतस्य पुण्यक्रियावस्तुनोऽसौ
पौर्व्वकं औपलम्बिकानां बोधिसत्त्वानाञ्चतुर्थानमयः पुण्याभिसंस्कारः
व्रततमीमपि कलां गोपैति सहस्रतमीमपि व्रतसहस्रतमीमपि
कोटीतमीमपि कोटीव्रततमीमपि कोटीसहस्रतमीमपि कोटीव्रत-
सहस्रतमीमपि कोटीनियुतव्रतसहस्रतमीमपि कलां गोपैति संख्या-
मपि कलामपि गणनामप्युपमामथौमन्थमप्युपनिषामप्युपनिषदमपि
न क्षमते ॥ तत् कस्य हेतोः । तथाहि ते बोधिसत्त्वा उपलम्बसंज्ञिनो
ध्यानानि समापद्यन्ते इति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां अनुमोदनापरिणाम-
नापरिवर्त्तो नाम षष्ठः ॥

अथ निरयपरिवर्तो नाम सप्तमः ।

अथ खल्वायुष्मान् शारिपुत्रो भगवन्तमेतदवोचत् । सर्वज्ञ-
ज्ञानपरिनिष्पत्तिर्भगवन् प्रज्ञापारमितासर्वज्ञत्वं भगवन् प्रज्ञापार-
मिता ॥

भगवानाह । एवमेतच्छारिपुत्रैवमेतद्यथा वदसि ॥

शारिपुत्र आह । अवभासकरी भगवन् प्रज्ञापारमिता । नमस्क-
रोमि भगवन् प्रज्ञापारमितायै । नमस्करणीया भगवन् प्रज्ञापारमिता ।
अनुपलिप्ता भगवन् प्रज्ञापारमिता । सर्वलोकनिरूपलेपा भगवन्
प्रज्ञापारमिता । आलोककरी भगवन् प्रज्ञापारमिता । सर्वत्रैधातु-
कवितिमिरकरी भगवन् प्रज्ञापारमिता । सर्वल्लेगदृष्टान्धकारापनेत्री
भगवन् प्रज्ञापारमिता । आश्रयणीया भगवन् प्रज्ञापारमिता । अय-
करी भगवन् प्रज्ञापारमिता । बोधिपक्षाणां धर्माणां चेमकरी भगवन्
प्रज्ञापारमिता । अन्धानां सत्वानामालोककरी भगवन् प्रज्ञापारमिता ।
सर्वभयोपद्रवप्रहीणालोककरी भगवन् प्रज्ञापारमिता । पञ्चचक्षुः-
परिग्रहं कृत्वा सर्वसत्वानां मार्गदर्शयित्री भगवन् प्रज्ञापारमिता ।
चक्षुर्भगवन् प्रज्ञापारमिता । मोहतमस्तिमिरविकरिणी तिमिर-
विकरिणी भगवन् प्रज्ञापारमिता^(१) । सर्वधर्माणामकरणी^(२) भगवन्

(१) मोहतमस्तिमिरविकरणी भगवन् प्रज्ञापारमिता इति ग० ख० । मो-
हतमस्तिमिरविकरणी तिमिरविकरणी भगवन् प्रज्ञापारमिता इति च० ।

(२) सर्वधर्माणामकरणी इति च० ।

प्रज्ञापारमिता । उत्पद्यप्रघातानां सत्वानां मार्गावतारणी भगवन्
 प्रज्ञापारमिता । सर्वज्ञतैव भगवन् प्रज्ञापारमिता । सर्वज्ञेब्रह्मेवा-
 वरखवासनानुसन्धिप्रधीणतासुपादाय अनुत्पादिका भगवन् सर्व-
 धर्माणां प्रज्ञापारमिता । अनिरोधिका भगवन् सर्वधर्माणां प्रज्ञा-
 पारमिता । अनुत्पन्नाऽनिरुद्धा भगवन् प्रज्ञापारमिता । स्वस्वस्व-
 शून्यतासुपादाय माता भगवन् बोधिसत्वानां महासत्वानां प्रज्ञा-
 पारमिता । सर्वबुद्धधर्मरत्नदात्रीत्वाद्ब्रह्मसकरी भगवन् प्रज्ञापार-
 मिता । अनवमर्हणीया भगवन् प्रज्ञापारमिता । चतुर्वैशारद्यकरी-
 त्वाद्नाथानां सत्वानां नाथकरी भगवन् प्रज्ञापारमिता । संसार-
 प्रतिपन्ना भगवन् प्रज्ञापारमिता । अकूटस्वतासुपादाय सर्वधर्मस्वभाव-
 विदर्शिनी^(१) भगवन् प्रज्ञापारमिता । परिपूर्वत्रिपरिवर्त्त^(२)द्वादशाकार-
 धर्मचक्रप्रवर्त्तनी भगवन् बुद्धानां भगवतां प्रज्ञापारमिता । कथं
 भगवन् बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञापारमितार्थां स्थातव्यं । कथं
 मनसि कर्त्तव्या भगवन् प्रज्ञापारमिता । कथं भगवन् नमस्कर्त्तव्या
 प्रज्ञापारमिता ।

एवमुक्ते भगवानाद्युत्तमं शारिपुत्रमेतदवोचत् । यथा शारिपुत्र
 शास्त्रि तथा प्रज्ञापारमितार्थां स्थातव्यं । तथैव मनसि कर्त्तव्या
 शारिपुत्र प्रज्ञापारमिता यथा शास्त्रा । तथैव नमस्कर्त्तव्या शारिपुत्र
 प्रज्ञापारमिता यथा शास्त्रा ॥

अथ खलु शक्रस्य देवानामिन्द्रस्यैतदभूत् । कुतो नु वतेषमार्थं च

(१) सर्वधर्माविदर्शिनीति ग० ।

(२) परिपूर्वत्रिप्रवर्त्त इति च० ।

शारिपुत्रस्य वृक्षा जाता । किञ्चिदात्मा वतेयमार्यस्य शारिपुत्रस्य
वृक्षा जाता ॥

अथ खलु ब्रह्मो देवानामिन्द्र आयुषान्तं शारिपुत्रमेतदवोचत् ।
कुत इयमार्यस्य शारिपुत्रस्य वृक्षा जाता किञ्चिदात्मा वतेयमार्यस्य
शारिपुत्रस्य वृक्षा जाता ॥

एवमुक्त्वा आयुषान् शारिपुत्रः ब्रह्मं देवानामिन्द्रमेतदवोचत् ।
प्रज्ञापारमितोपायकौशल्यपरिच्छिन्नः कौशिक बोधिसत्त्वो महासत्त्वो-
ऽनुमोदनासदृशं सुखक्रियावस्तु सर्वज्ञतायां परिणामचक्षुषां पौर्व-
कामामौपलम्बिकानां बोधिसत्त्वानां चक्षु हानमयः पुण्याभिसंस्कारो
यस्य श्रीसमयो यस्य ज्ञानिमयो यस्य वीर्यमयो यस्य ध्यानमयः
पुण्याभिसंस्कारस्तं सर्वमभिमवतीति । मध्येमेतन्निदाना^(१) वृक्षा
जाता ॥ अपि तु खलु पुनः कौशिक प्रज्ञापारमितैव पूर्वजन्मा चक्षुर्ना
पारमितानां सर्वज्ञतामार्गावताराय । तद्यथापि नाम कौशिक
जात्यन्वानां^(२) जतं वा सदृशं वा जतसदृशं वा अपरिष्ठाद्यकमभयं
मार्गावताराय अभयं ग्रामं वा नगरं वा निगमं वा गच्छुः । एवमेव
कौशिक दानं श्रीलं ज्ञानिर्वीर्यं ध्यानञ्च प्रज्ञापारमितानामधेयं
ज्जभते । जात्यन्वद्धतं भवति किन्ना प्रज्ञापारमितया अपरिष्ठाद्यकत्वा-
द्भयं सर्वज्ञतामार्गावताराय सुप्तः पुनः सर्वज्ञतामनुप्राप्स्यति ॥
यदा पुनः कौशिक दानं श्रीलं ज्ञानिर्वीर्यं ध्यानञ्च प्रज्ञापारमिताना-
परिच्छिन्नं भवति तदा पारमितानामधेयं पारमितत्त्वं ज्जभते तदा

(१) इतन्निदानमिति च० ।

(२) जात्यन्वानां सत्त्वानामिति ग० ।

द्व्यासां चक्षुःप्रतिलम्बो भवति पञ्चानां पारमितासं सर्वज्ञतास्वाभाव-
ताराय सर्वज्ञतासुप्राप्तये ।

अथ खल्व्वाद्युष्मान् शारिपुत्रो भगवन्तमेतद्वोचत् । कथं भगवन्
बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञापारिताऽभिनिर्हर्षस्या ॥

एवमुक्ते भगवानाद्युष्मानं शारिपुत्रमेतद्वोचत् । रूपस्य शारि-
पुत्राभिनिर्हारो^(१) द्रष्टव्यः एवं वेदनायाः संज्ञायाः संस्काराणां
विज्ञानस्य शारिपुत्राभिनिर्हारो^(१) द्रष्टव्यः । यः शारिपुत्र पञ्चानां
स्कन्धानामभिनिर्हारोऽयं शारिपुत्र प्रज्ञापारमिताया अभिनिर्हार
इत्युच्यते । एवमभिनिर्हारेण^(२) पञ्चानां स्कन्धानामभिनिर्हारः प्रज्ञा-
पारमिताया अभिनिर्हारोऽभिनिर्हार इत्युच्यते ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् शारिपुत्रो भगवन्तमेतद्वोचत् । एवमभि-
निर्हारेणोभिनिर्हृता भगवन् प्रज्ञापारमिता कतमं धर्ममर्पयति ॥

भगवानाह । एवमभिनिर्हृता शारिपुत्र प्रज्ञापारमिता न कश्चि-
द्वर्षमर्पयति । अथा सा शारिपुत्र न कश्चिद्वर्षमर्पयति तदा प्रज्ञा-
पारमितेति वृक्षां गच्छति ॥

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतद्वोचत् । किमिदं
भगवन् प्रज्ञापारमिता सर्वज्ञतामपि नार्पयति ॥

भगवानाह । अत् कौशिकैवं वदसि किमिदं प्रज्ञापारमिता
सर्वज्ञतामपि नार्पयतीति । न यथोपलभ्यस्तथाऽर्पयति न वक्ष्यानाम
नक्ष्यऽर्पयति न वक्ष्यामिदंस्कारस्तथाऽर्पयति ॥

(१) अनभिनिर्हार इति ग० घ० ।

(२) अनभिनिर्हारेणेति घ० च० । अनभिनिर्हारेणेति छ० ।

शक्र आह । कथन्तर्हि भगवन्नर्पयति ॥

भगवानाह । यथा कौशिक नार्पयति तथाऽर्पयति ॥

शक्र आह । आस्यथं भगवन् यावदियं प्रज्ञापारमिता न कश्चि-
द्वर्षमुत्पादयति न कश्चिद्वर्षं निरोधयति । सर्वधर्माणामनुत्पा-
दाथानिरोधाय^(१) प्रत्युपस्थिताऽनुपस्थिता प्रज्ञापारमिता ॥

अथ खण्वायुष्मान् सुभृतिर्भगवन्मतेदवोचत् । सचेदेवमपि
भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्वः संज्ञास्यते दूरीकरिष्यतीमां प्रज्ञा-
पारमितां रिक्तीकरिष्यतीमां प्रज्ञापारमितां तुच्छीकरिष्यतीमां
प्रज्ञापारमितां न करिष्यतीमां प्रज्ञापारमितां ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभृतिमेतदवोचत् । एवमेतत् सुभृते
एवमेतत् । अस्येष सुभृते पर्यायो येन पर्यायेण दूरीकरिष्यतीमां
प्रज्ञापारमितां रिक्तीकरिष्यतीमां प्रज्ञापारमितां तुच्छीकरिष्यतीमां
प्रज्ञापारमितां न करिष्यतीमां प्रज्ञापारमितां ॥ तत् कस्य हेतोः ।
प्रज्ञापारमितायां हि सुभृते परिदीपितायां न रूपं परिदीपितं
भवति । न वेदना न संज्ञा न संस्कारा न विज्ञानं परिदीपितं भवति ।
न ओतआपत्तिफलं परिदीपितं भवति । न सङ्घदागामिफलं
परिदीपितं भवति । नानागामिफलं परिदीपितं भवति । गार्हत्वं
परिदीपितं भवति । न प्रत्येकबुद्धत्वं परिदीपितं भवति । न बुद्धत्वं
परिदीपितं भवति ॥

स्वविरः सुभृतिराह । महापारमितेयं भगवन् यदुत प्रज्ञा-
पारमिता ।

(१) अनुत्पादानिरोधायेति ग० ।

भगवानाह । तत् किमन्यसे सुभूते कतमेन पर्यायेण महा-
पारमितेयं यदुत प्रज्ञापारमिता ॥

स्वविरः सुभूतिराह । न भगवन् रूपं महत्करोति नास्मीक-
रोति न रूपं सञ्ज्ञिपति न विक्षिपति । एवं न वेदनां न संज्ञां न
संस्कारान् न भगवन् विज्ञानं महत्करोति नास्मीकरोति न विज्ञानं
सञ्ज्ञिपति न विक्षिपति । यान्यपि तानि तथागतस्य^(१) तथागत-
बलानि तान्यपि न बलीकरोति न दुर्बलीकरोति न सञ्ज्ञिपति न
विक्षिपति । याऽपि^(२) सा सर्वज्ञता तामपि न महत्करोति^(३)
नास्मीकरोति न सञ्ज्ञिपति न विक्षिपति ॥ तत् कस्य हेतोः । अस-
ञ्ज्ञिप्ताऽविक्षिप्ता हि भगवन् सर्वज्ञता । सचेदेवमपि भगवन् बोधि-
सत्त्वो महासत्वः सञ्ज्ञानीते चरति प्रज्ञापारमितायां ॥ किं पुनरेवं
सञ्ज्ञानान^(४) एवमहं सर्वज्ञज्ञानसमन्वागतः सत्त्वैभ्यो धर्मन्देष्टयि-
ष्याम्येवमिमान् सत्वान् परिनिर्वापयिष्यामीति ॥ तत् कस्य हेतोः ।
न ह्येष प्रज्ञापारमितानिच्यन्दो य इमान् सत्वान् परिनिर्वापयि-
ष्यामीति सत्वोपलभः । एष एवास्य महानुपलभः स्यात् ॥ तत् कस्य
हेतोः । सत्वास्वभावजातिका हि प्रज्ञापारमिता वेदितव्या । सत्वा-
स्वभावतया प्रज्ञापारमिताऽस्वभावता वेदितव्या । सत्वविविक्त-
तया^(५) प्रज्ञापारमिताविविक्तता वेदितव्या । सत्त्वाचिन्थतया प्रज्ञा-

(१) घ० ड० पुस्तकयोः, तथागतस्येति पाठो न विद्यते ।

(२) यानि तानि इति ख० च० ।

(३) महतीकरोति इति ग० घ० ड० ।

(४) सञ्ज्ञानीते इति घ० ।

(५) सत्त्वाविविक्ततयेति घ० ।

पारमिताऽविन्यस्तता वेदितव्या । सत्त्वाऽविनाशधर्मताया प्रज्ञापार-
मिताऽविनाशधर्मता वेदितव्या । सत्वानभिसम्बोधनतया प्रज्ञा-
पारमिताऽनभिसम्बोधनता वेदितव्या । सत्त्व^(१) सत्त्वाभूतार्थानभि-
सम्बोधनतया प्रज्ञापारमितायथाभूतार्थानभिसम्बोधनता वेदितव्या ।
सत्त्वसत्त्वसमुदागमनतया तथागतसत्त्वसमुदागमनता वेदितव्या ॥ अनेन
भगवन् पर्यायेण महापारमितेयं यदुत प्रज्ञापारमिता ॥

अथ खल्वायुष्मान् शारिपुत्रो भगवन्कमेतदवोचत् । यो भग-
वच्छिष्ट गम्भीरायां प्रज्ञापारमितायां बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽधिभोच-
यिष्यति न काङ्क्षिष्यति न विचिकित्सिष्यति न धम्वाप्सिष्यति ।
कुतः स भगवन्कुत इहोपपन्नो वेदितव्यः कियच्चिरचरितावी च स
भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वो वेदितव्यो य इमां प्रज्ञापारमितामर्ध-
तस्य धर्मात्तद्धार्यन्मयतस्य धर्मान्वयतस्यानुगमिष्यत्यनुभोष्यतेऽनुबोधयि-
ष्यति^(२) च ।

एवमुक्ते भगवानाशुश्रूणन्तं शारिपुत्रमेतदवोचत् । स शारिपुत्र
बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽन्वेष्यो लोकधातुभ्यश्च्युतो बुद्धान् भगवतः
पर्युपास्य परिपृच्छ्य इहोपपन्नो वेदितव्यः ॥ तत् कथं हेतोः ।
यः कस्यिच्छारिपुत्र बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽन्वेष्यो लोकधातुभ्यश्च्युतो-
बुद्धान् भगवतः पर्युपास्य परिपृच्छ्य इहोपपन्नो भवति स इमां ग-
म्भीरां प्रज्ञापारमिताभाष्यमाणां देयमानानुपदिश्यमानानुद्दिश्यमानां
शृणुयादिमां प्राज्ञापारमितां श्रुत्वाऽच प्राक्सुसंज्ञां प्रज्ञापारमितया-

(१) सत्त्वा इति च० ।

(२) अनुभोदयिष्यति इति ङ० ।

सुत्पादयेच्छास्त्रा मे सम्मुखीभूत इति शास्त्रा मे दृष्ट इति चित्त-
सुत्पादयति । प्रज्ञापारमितायां भाष्यमाणायां देख्यमानाया-
सुपदिश्यमानायासुद्दिश्यमानायां ओचमवदधाति सत्कृत्य शृणोति
कथां गोपच्छिन्नन्ति । चिरचरितावी स चारिपुत्र तथादपो बोधि-
सत्त्वो महासत्त्वो वेदितव्यः वज्रबुद्धपर्युपासितः स चारिपुत्र तथा-
रूपो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो वेदितव्यः ॥

अथ खल्वायुश्चान् सुभृतिर्भगवन्ममेतदवोचत् । श्रव्या पुन-
र्भगवन् प्रज्ञापारमितां श्रोतुं वोपलक्षयितुं वा समन्वाहर्तुं वोपपा-
दयितुं वोपधारयितुं वा । इयं सा प्रज्ञापारमिता इह वा सा
प्रज्ञापारमिता असुच वा सा प्रज्ञापारमिता अनेन वा अकारेण
स्त्रिङ्गेन निमित्तेनेति श्रव्या निर्हेष्टुं वा श्रोतुं वा ॥

भगवानाह । नो हीदं सुभृते । नेयं सुभृते प्रज्ञापारमिता स्कन्धशो
वा धातुशो वा आयतनशो वा श्रव्या निर्हेष्टुं वा श्रोतुं वोपलक्षयितुं
वा समन्वाहर्तुं वोपपादयितुं वोपधारयितुं वा ॥ तत् कस्य हेतोः ।
सर्व्वधर्मविविक्तत्वात् सुभृते अत्यन्तविविक्तत्वात् सुभृते सर्व्वधर्माणां न
श्रव्या प्रज्ञापारमिता निर्हेष्टुं वा श्रोतुं वोपलक्षयितुं वा समन्वाहर्तुं
वोपपादयितुं वोपधारयितुं वा न सान्यत्र स्कन्धधात्वायतनेभ्यः
प्रज्ञापारमिताऽवबोद्धव्या ॥ तत् कस्य हेतोः । स्कन्धधात्वायतनमेव
हि सुभृते शून्यं विविक्तं ज्ञानमिति हि प्रज्ञापारमिता च स्कन्धधा-
त्वायतनज्ञादयमेतद्द्वैधीकारं शून्यत्वाद्विविक्तत्वादेवं ज्ञानत्वात्प्रोप-
लभ्यते । योऽनुपलभ्यः सर्व्वधर्माणां सा प्रज्ञापारमितेत्युच्यते । यदा
न भवति संज्ञा समज्ञा प्रज्ञप्तिर्बवहारस्तदा प्रज्ञापारमितेत्युच्यते ॥

स्वविरः सुभृतिराह । कियेष्विरचरितावी स जगत्त्वं बोधिसत्त्वो
महामाया वेदितव्यः च इह मन्वीरायां प्रज्ञापारमितायां योगमापन्नमे॥

महाभावाह । विभज्य व्याकरण्येतेत् सुभृते बोधिसत्त्वाणां
महाभक्त्यामिन्द्रियाधिमाचतया । स्यात् खलु पुनः सुभृते पर्यायो
येन पर्यायेण बोधिसत्त्वा वदन्ति बुद्धव्रतानि वदन्ति बुद्धवत्त्वाणि
वदन्ति बुद्धव्रतवत्त्वाणि वृष्ट्या तेषामन्तिके ब्रह्मचर्यं चरित्वा इमां
प्रज्ञापारमितां न अहंशुर्नाधिसुश्रेयुः॥ नत् कस्य हेतोः । पूर्वमपि
तेषां बुद्धानां भव्यतामनिकादसां मन्वीरायां प्रज्ञापारमित्यां
भव्यमाणायां देयमानायासुपदिश्यमानायामगौरवताऽभूत् । अगौ-
रवतयाऽऽश्रूयता अश्रूयतयाऽऽपर्युषतया अर्क्युपाधनतयाऽप-
रिपृच्छता अपरिपृच्छतयाऽऽहधानता^(१) अहधनतया^(२) ततः
धर्मज्ञोऽपकान्तको ततो विद्वानं धर्मव्यसनसंबर्त्तनीयेन कर्मका कृतेन
सचितेऽसचितेऽसचितेन एतच्चैपि मन्वीरायां प्रज्ञापारमित्यां भव्य-
मायायां देयमानायासुपदिश्यमानायाभव्यतावन्ति । अगौरवता-
ऽऽहधानता अनधिसुश्रान्तो न कायेन न चित्तेन सत्यमधीष्टइति ।
ते खल्वपीमद्वाना इमां प्रज्ञापारमितां न जानन्ति न पश्यन्ति न
बुध्यन्ते न वेदन्त्ये । इवन्ते प्रज्ञापारमितां न अहंशति अहधन्ता
न अहधन्ति अहधन्तो न जानन्ति अजानन्तो न पश्यन्ति अपश्यन्तो
न बुध्यन्ते अबुध्यन्तो धर्मव्यसनसंबर्त्तनीयं कर्म कुर्वन्ति सचि-
न्वन्ति आचिन्वन्ति उच्यन्ति । ते तेन धर्मव्यसनसंबर्त्तनीयेन

(१) अनभिमहधानता इति च० ।
(२) अनभिमहधानतया इति च० ।

कर्माणां कृतेन सञ्चितेनाचितेनोपचितेन दुष्प्रज्ञसंवर्तनीयं कर्माभि-
 संस्कारिष्यन्ति । तेन ते दुष्प्रज्ञसंवर्तनीयेन कर्माणांऽभिसंस्कृतेन
 सञ्चितेनाचितेनोपचितेन इर्मं प्रज्ञापारमितां भाव्यमानां देव-
 मानसुपदिश्यमानां प्रत्याख्यास्यन्ति प्रतिषेपस्यन्ति प्रतिकोष्यन्ति^(१)
 प्रविच्छिष्य चापक्रमिष्यन्ति ॥ अथाः खलु पुनः सुभ्रूते प्रज्ञापार-
 मितायाः प्रत्याख्यानेन प्रतिषेपेण प्रतिकोशेनातीतानागतप्रसु-
 त्यमानां बुद्ध्यां भगवतां सर्वज्ञता प्रत्यख्याता भवति प्रति-
 च्छिन्न भवति प्रतिक्रुष्टा भवति । ते स्वस्वमानानुपहत्य इगधपरे-
 कामयस्यबुद्धिकानामस्यप्रज्ञानामल्पपुण्यानामस्यबुद्धिसमूहानां पुद्ग-
 लानां अज्ञानाचकस्यस्वागतानां प्रेममाचकस्यस्वागतानां प्रसाद-
 माचकस्यस्वागतानां हृद्माचकस्यस्वागतात्मसादिकर्षिकाणाम-
 भव्यरूपाणामपि अज्ञानाचकं प्रेममाचकं प्रसादमाचकं हृद्माचकं
 विच्छिद्यद्विष्यन्ति विनेषद्विष्यन्ति विवर्तद्विष्यन्ति नाच शिषितयद्विष्यन्ति
 वक्ष्यन्ति नैतद्बुद्धवचमिति वाचसाविष्यन्ते ॥ एवन्ते अज्ञाना-
 नातुपहत्य विवेच्य परसत्ताज्ञानफुपहत्य विवेच्य प्रज्ञापारमिता-
 मभाष्यास्यन्ति । प्रज्ञापारमितायामभाष्यातायां सर्वज्ञताऽभा-
 ख्याता भवति । सर्वज्ञतायामभाष्यातायामतीतानागतप्रत्युत्पन्ना
 बुद्धा भवन्तोऽभाष्याता भवन्ति । ते बुद्ध्यां भगवतामन्तिकाह-
 पकान्तः भविष्यन्ति धर्मात्परिसुक्ता भविष्यन्ति सङ्गात्परिवासा
 भविष्यन्ति । एवमेवां सर्वेषु सर्वं सर्वथा सर्वग्निरज्ञात् परिवासा-
 भावो भविष्यति । ते सत्त्वानां हितसुखोपच्छेदक्रियया महातिर्य-

(१) प्रतिकोष्यन्ति इति ग०, प्रतिकोष्यन्ति इति च० ॥

विपाकसंवर्त्तनीयं कर्मापचेद्यन्ति । तेऽनेनैवंरूपेण कर्माभि-
संस्कारेशोपस्थापितेन समुत्थापितेन^(१) धर्मव्यसनसंवर्त्तनीयेन दुष्प-
ञ्जसंवर्त्तनीयेन कर्माणां वङ्गानि वर्षव्रतानि वङ्गानि वर्षसहस्राणि वङ्गानि
वर्षव्रतसहस्राणि वङ्गानि वर्षकोटीव्रतानि वङ्गानि वर्षकोटीसहस्राणि
वङ्गानि वर्षकोटीव्रतसहस्राणि वङ्गानि वर्षकोटीनियुतव्रतसहस्राणि
महानिरयेषूपपत्स्यन्ते । ते महानिरयान्महानिरयं सङ्गमिष्यन्ति ।
तेषां तथा सुचिरं महानिरयान्महानिरयं सङ्गमताम्नेजःसंवर्त्तनी
प्रादुर्भविष्यति । तेजःसंवर्त्तन्यां प्रादुर्भूतायां येऽन्वेषु श्लोकधातुषु
महानिरयास्तत्र ते ज्ञेयन्ते । ते तेषु महानिरयेषूपपत्स्यन्ते । ते
तत्र विचिन्नास्तेषु महानिरयेषूपपन्नाः समानास्तत्रापि महानिरया-
न्महानिरयं सङ्गमिष्यन्ति । तेषां तत्रापि महानिरयान्महानिरयं
सङ्गमतां तत्रापि पुनरेव तथैव तेजःसंवर्त्तनी प्रादुर्भविष्यति । ते
तस्यां तेजःसंवर्त्तन्यां प्रादुर्भूतायां ततश्च्युताः समानाः पुनरेवान्वेषु
श्लोकधातुषु ये महानिरयास्तत्र ज्ञेयन्ते । ते तेषु महानिरयेषु
पपत्स्यन्ते । ते तत्रापि तथैव महानिरयान्महानिरयं सङ्गमिष्यन्ति ।
तेषां तत्रापि सुचिरं महानिरयान्महानिरयं सङ्गमतां तत्रापि
तथैव तेजःसंवर्त्तनी प्रादुर्भविष्यति । ते तस्यां तेजःसंवर्त्तन्यां प्रादु-
र्भूतायां पुनरेव ततश्च्युतास्तेनैवाक्षीणेन सावशेषेण कर्माणां इहैव
श्लोकधातौ पुनः ज्ञेयन्ते । चिन्नाः सन्तो महानिरयेषूपपत्स्यन्ते । ते
पुनरेव तानि महानिरयेषु महान्ति महानिरयदुःखानि प्रत्यनु-
भविष्यन्ति । तावत्प्रत्यनुभविष्यन्ति यावत्पुनरेव तेजःसंवर्त्तनी

(१) समुपस्थापितेनेति च० ।

प्रादुर्भविव्यति । एवं ते वज्रदुःखवेदगीयं कर्म प्रत्यनुभविव्यन्ति ॥
तत् कस्य हेतोः । यथापि नाम दुर्भाषितत्वादायः ॥

अथ स्वस्वायुष्मान् शारिपुत्रो भगवन्मेतदवोचत् । पञ्च भगवन्ना-
नन्तर्याणि कर्माणि कृतान्युपचितान्यस्य मनोदुश्चरितस्य वाग्दुश्चरितस्य
च न प्रतिवर्षिकापि नानुरूपाण्यपि न प्रतिरूपाण्यपि भवन्ति ॥

भगवानाह । एवमेतच्छारिपुत्रैवमेतत् । पञ्चानन्तर्यानि शारि-
पुत्र कर्माणि कृतान्युपचितान्यस्य मनोदुश्चरितस्य वाग्दुश्चरितस्य च न
प्रतिवर्षिकापि नानुरूपाण्यपि न प्रतिरूपाण्यस्य कर्मणः कृतस्य
सचितस्यासितस्योपचितस्य । ये केचिदिमां गम्भीरां प्रज्ञापारमितां
भाष्यमाणां देख्यमानासुपदिश्यमानासुद्दिश्यमानां प्रतिवाधितव्यां
मंस्यन्ते प्रतिक्षेप्यन्ति प्रतिक्रोध्यन्ति नात्र शिञ्चितव्यमिति वक्ष्यन्ति
नेयन्तथागतभाषितेति वाचं भाषिव्यन्ते ततोऽन्यामपि सत्वान्
विवेचयिष्यन्ति ते स्वसन्तानानुपहत्य परसन्तानानुपहनियन्ति ते
स्वसन्तानान् सविधान् कृत्वा परसन्तानान् सविधान् करिष्यन्ति
स्वयं नष्टाः परानपि नाशयिष्यन्ति । स्वयं गम्भीरां प्रज्ञापारमिता-
मजानाना अनवबुध्यमानाः परानपि ग्राहयिष्यन्ति नात्र शिञ्चितव्य-
मिति वाचभाषिव्यन्ते । नाहं शारिपुत्रैर्वरूपाणां पुद्गलानां दर्शनमप्य-
भ्वनुजानामि । कुतस्तैः सह संवासं कुतो वा साभसत्कारं कुतः स्थानं ॥
तत् कस्य हेतोः । धर्मदूषका हि ते शारिपुत्र तथारूपाः पुद्गला वेदि
तथा इति । कसम्बकजातास्ते शारिपुत्र तथारूपाः पुद्गला वेदितव्याः
कृष्णानिर्जातिकाः^(१) कृष्णाहिजातिकास्ते शारिपुत्र तथारूपाः पुद्गला

(१) च० पुस्तके कृष्णानिर्जातिका इति पाठो न विद्यते ।

वेदितव्याः । तेषां त्रारिपुत्र तथाह्यपार्णां पुद्गलानां ये जीनयं मन्त्रन्ते
सर्वे तेऽनयेन व्यसनमापन्नन्ते । ये च त्रारिपुत्र प्रज्ञाधारमितां दूष-
यन्ति इमे ते त्रारिपुत्र धर्मदूषकाः पुद्गला वेदितव्याः ॥

त्रारिपुत्र आह । न भगवता तस्य पुद्गलस्य तपोपपन्नस्य
महानिरव्ययमस्यात्मभावस्य प्रमाद्यमाख्यातं ॥

भगवानाह । तिष्ठतु त्रारिपुत्र तस्य पुद्गलस्य तपोपपन्नस्य महानि-
रव्ययमस्यात्मभावस्य प्रमाणं ॥ तत् कस्य हेतोः । ना तथाह्यपस्य पुद्गलस्य
तदात्मभावस्य प्रमाणं मुखा उष्णं दधिरं सुखदागच्छेत् मरुत् वा
निगच्छेत् मरुत्वापकं वा दुःखमागाढभावाधं सृग्मेहस्येत् वा शोकत्रयो
वाऽऽद्याविभेत् महाप्रमात्तं वा प्रमतेदुःखस्येत् वा स्याद्येत् वा । मैव महा-
प्रतिभसं तथात्समस्य प्रमाद्यममौषीत् यद्येने दोषाः संविद्यन्ते ॥

न भगवतामुद्यतः त्रारिपुत्रस्यायकाशं करोति । इत्यनस्यात्मभावस्य
प्रमाणं भविष्यतीति द्वितीयकस्यपि तृतीयकस्यथायुष्मान् त्रारिपुत्रो
भगवन्तस्मेतदवोचत् । आख्यातु मे भगवांस्यस्य पुद्गलस्यात्मभावस्य
प्रमाणं पश्चिमाया जनतायाः^(१) आशोकः हतो भविष्यति ॥

अनेन वाङ्मनःकर्माणां कृतेन सच्चित्तेनाचित्तेनोपचितेन एवं महान्तं
महानिरव्येयात्मभावं परिमृच्छीतेति भगवानाह । एष एव त्रारिपुत्र
पश्चिमाया जनतायाः आशोकः हतो भविष्यति यद्नेन वाङ्मनोदुस्सि-
तेनाकुत्रलेन कर्माभिसंस्कारेषाभिसंस्कृतेन सच्चित्तेनाचित्तेनोपचितेन
इत्यक्षिरदुःखं प्रत्यहभविष्यतीति । या एतस्यैव त्रारिपुत्र दुःखला-
प्रसेसता वज्रदुःखता व्यख्याता एष एव इन्द्रांशिकस्य कुलपुत्रस्य

(१) पश्चिमायां जनतायामिति ख० उ० च० ।

वा कुसुदुक्षितुर्वा संवेगो भविष्यति । ततः स तेभ्यो धर्मव्यसनसंवर्त्त-
नीयेभ्यः कर्मभ्यो विनिवृत्त्य पुण्याभिसंस्कारमेव कुर्मन्शीवितहेतोरपि
सङ्घर्षे न प्रतिच्छेद्यति । मा भूदस्माकमपि तादृशैर्दुःखैः समवधान-
मिति ॥

अथ कल्पयुष्मान् सुभूतिर्भगवन्ममेतद्वोचत् । सुसंयतकायकर्म-
वाक्कर्ममन्त्रकर्मणा भगवन् कुसुपुत्रेण वा कुसुदुक्षिणा वा भवि-
तव्यं ॥ तत् कच्छ हेतोः । यच्च हि नाम भगवत्संबन्धुपेक्ष वाग्दुर्भाषि-
तेन इद्यान् भद्रान् पुण्यसंस्थः प्रसूयते^(१) । कृतमेव पुनर्भगवन् कर्मणा
इद्यान् महान् पुण्यसंस्थः प्रसूयते ॥

भगवानाह । एवंरूपेण सुभूते वाग्दुर्भाषितेन इद्यान् महान्
पुण्यसंस्थः प्रसूयते । इहैव ते सुभूते जीहपुद्गवाः स्थास्यन्ति धर्म-
विनये प्रज्जिता भविष्यन्ति य इमां गभीरां प्रज्ञापारमितां दुषधि-
तयां मंस्यन्ते प्रतिचेप्रयां मंस्यन्ते प्रतिबाधितयां मंस्यन्ते । प्रज्ञा-
पारमितायाश्च प्रतिबाधितायां बुद्धानां भगवतां प्रतिबाधिता
भवति । बुद्धबोधौ प्रतिबाधितायांमतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां बुद्धानां
भगवतां सर्वज्ञता प्रतिबाधिता भवति । सर्वज्ञतार्यां प्रतिबाधितार्यां
सङ्घर्षः प्रतिबाधितो भवति । सङ्घर्षे प्रतिबाधिते तथागतश्रावकसङ्घः
प्रतिबाधितो भवति । तथागतश्रावकसङ्घेऽपि प्रतिबाधिते एवमस्य
सर्वेषु सर्वे सर्वथा सर्वे चिरज्ञात् परिवाह्यभावो भवति अप्रमे-
यासंख्येयतरस्य महान्कुप्रसक्तकर्माभिस्कारः परिमृहीतो भवति ॥

एवमुक्ते आद्युष्मान् सुभूतिर्भगवन्ममेतद्वोचत् । कोऽप्य भगवन्

(१) प्रजायते इति च० ।

हेतुः कः प्रत्ययो यत्स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञा-
पारमितां प्रतिबाधितव्यां मंस्यते ॥

भगवानाह । माराधिष्ठितो वा सुभूते स कुलपुत्रो वा
कुलदुहिता वा भविष्यति । दुष्यञ्चसंवर्त्तनीयेन वा कर्मणा^(१)
गभीरेषु धर्मेषु नास्य अद्भू नास्य प्रसादः । आर्थां सुभूते
दार्थां पापार्थां धर्मार्थां समन्वागतः स कुलपुत्रो वा
कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञापारमितां प्रतिबाधिस्यते ॥ पुनरपरं
सुभूते स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा पापमिषहस्रगतो वा भवि-
ष्यति अनभियुक्तो वा भविष्यति स्कन्धाभिनिविष्टो वा भविष्यति
आत्मोत्कर्षी परेषां पंसको दोषान्तरप्रेषी वा भविष्यति एभिरपि
सुभूते चतुर्भिराकारैः स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा समन्वागतो
भविष्यति य इमां प्रज्ञापारमितां भाव्यमाणां देस्यमानासुपदिश-
माणां प्रतिबाधितव्यां मंस्यते^(२) इति ॥ * ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां निरयपरिवर्त्तो नाम
सप्तमः ॥ * ॥

(१) दुष्यञ्चसंवर्त्तनीयेन वाक्कर्मणा इति च० ।

(२) मंस्यन्ते इति क० ल० ग० घ० ङ० च० ।

अथ विशुद्धिपरिवर्तो नामाष्टमः ।

अथ खल्वायुष्मान् सुभूतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । दुरधिमोषा
भगवन् प्रज्ञापारमिताऽनभियुक्तेन कुशलमूलविरहितेन पापमित्र-
हस्तगतेन ॥

भगवानाह । एवमेतत् सुभूते एवमेतत् । दुरधिमोषा सुभूते
प्रज्ञापारमिताऽनभियुक्तेन परीत्त^(१)कुशलमूलेन दुर्धमसा अनर्थिके-
नाल्पश्रुतेन हीनप्रज्ञेन पापमित्रोपस्तब्धेन अशुश्रूषणाऽपरिपृच्छक-
जातीयेन कुशलेषु धर्मेष्वनभियुक्तेन ॥

सुभूतिराह । कियद्गम्भीरा वतेथं भगवन् प्रज्ञापारमिता
दुरधिमोचतया ॥

भगवानाह । रूपं सुभूते अबद्धममुक्तं ॥ तत् कस्य हेतोः ।
रूपास्वभावत्वात् सुभूते रूपमबद्धममुक्तं ॥ एवं वेदना संज्ञा संस्कारा
विज्ञानं सुभूतेऽबद्धममुक्तं ॥ तत् कस्य हेतोः । विज्ञानास्वभावत्वात्
सुभूते विज्ञानमबद्धममुक्तं ॥ रूपस्य सुभूते पूर्वान्तोऽबद्धोऽमुक्तः ॥
तत् कस्य हेतोः । पूर्वान्तास्वभावं हि सुभूते रूपं ॥ रूपस्य सुभूते-
ऽपरान्तोऽबद्धोऽमुक्तः ॥ तत् कस्य हेतोः । अपरान्तास्वभावं हि
सुभूते रूपं ॥ प्रत्युत्पन्नं सुभूते रूपमबद्धममुक्तं ॥ तत् कस्य हेतोः ।

(१) परीत इति च० ।

प्रत्युत्पन्नास्वभावं हि सुभूते प्रत्युत्पन्नं रूपं ॥ एवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानस्य सुभूते पूर्वान्तोऽवद्भोऽसुक्तः ॥ तत् कस्य हेतोः । पूर्वान्तास्वभावं हि सुभूते विज्ञानं ॥ विज्ञानस्य सुभूतेऽपरान्तोऽवद्भोऽसुक्तः ॥ तत् कस्य हेतोः । अपरान्तास्वभावं हि सुभूते विज्ञानं ॥ प्रत्युत्पन्नं सुभूते विज्ञानमवद्भमसुक्तं ॥ तत् कस्य हेतोः । प्रत्युत्पन्नास्वभावं हि सुभूते प्रत्युत्पन्नं विज्ञानं ॥

सुभूतिराह । दुरधिमोचा भगवन् प्रज्ञापारमिता परमदुरधिमोचा भगवन् प्रज्ञापारमिता अनभियुक्तेनानवरोपितकुशलमूलेन पापमिचहस्तगतेन मारवशगतेन कुषीदेन हीनवीर्येण सुषितस्यतिना दुष्प्रज्ञेन ॥

भगवानाह । एवमेतत् सुभूते एवमेतत् । दुरधिमोचा सुभूते प्रज्ञापारमिता परमदुरधिमोचा सुभूते प्रज्ञापारमिता अनभियुक्तेनानवरोपितकुशलमूलेन पापमिचहस्तगतेन मारवशगतेन कुषीदेन हीनवीर्येण सुषितस्यतिना दुष्प्रज्ञेन ॥ तत् कस्य हेतोः । या सुभूते रूपविशुद्धिः सा फलविशुद्धिः या फलविशुद्धिः सा रूपविशुद्धिरिति हि सुभूते रूपविशुद्धिश्च फलविशुद्धिश्चादद्यमेतदद्वैधीकारमभिन्नमच्छिन्नमिति हि सुभूते फलविशुद्धितो रूपविशुद्धीरूपविशुद्धितः फलविशुद्धिः ॥ एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा या सुभूते विज्ञानविशुद्धिः सा फलविशुद्धिः या फलविशुद्धिः सा विज्ञानविशुद्धिरिति हि सुभूते विज्ञानविशुद्धिश्च फलविशुद्धिश्चादद्यमेतदद्वैधीकारमभिन्नमच्छिन्नमिति हि सुभूते फलविशुद्धितो विज्ञानविशुद्धिर्विज्ञानविशुद्धितः फलविशुद्धिः ॥ पुनरपरं सुभूते या रूपविशुद्धिः

या सर्वज्ञताविशुद्धिः या सर्वज्ञताविशुद्धिः सा रूपविशुद्धिरिति हि सुभूते रूपविशुद्धिश्च सर्वज्ञताविशुद्धिश्चादयमेतद्द्वैधीकारमभिन्नमच्छिन्नमिति हि सुभूते सर्वज्ञताविशुद्धितो रूपविशुद्धिः रूपविशुद्धितः सर्वज्ञताविशुद्धिः ॥ एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा या सुभूते विज्ञानविशुद्धिः सा सर्वज्ञताविशुद्धिः या सर्वज्ञताविशुद्धिः सा विज्ञानविशुद्धिरिति हि सुभूते विज्ञानविशुद्धिश्च सर्वज्ञताविशुद्धिश्चादयमेतद्द्वैधीकारमभिन्नमच्छिन्नमिति हि सुभूते सर्वज्ञताविशुद्धितो विज्ञानविशुद्धिः विज्ञानविशुद्धितः सर्वज्ञताविशुद्धिः ॥

अथ खल्वाद्युष्मान् शारिपुत्रो भगवन्तमेतदवोचत् । गम्भीरा भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । अवभाषकरी भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । आलोको भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । अप्रतिसन्धिर्भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । असंक्षेशो भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । अप्राप्तिरनभिसमयो भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । अनभिनिर्वृत्तिर्भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । अत्यन्तानुपपत्ति^(१) भगवन् प्रज्ञापारमिता कामधातु-
रूपधालाह्यधातुषु ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । न जानाति न सञ्जानीते भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । किं पुनर्भगवन् प्रज्ञापारमिता न जानाति न सञ्जानीते ।

भगवानाह । रूपं शारिपुत्र प्रज्ञापारमिता न जानाति न
सञ्जानीते ॥ तत् कस्य हेतोः । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥ एवं वेदना-
संज्ञासंस्कारा विज्ञानं शारिपुत्र प्रज्ञापारमिता न जानाति न
सञ्जानीते ॥ तत् कस्य हेतोः । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । प्रज्ञापारमिता भगवन् सर्वज्ञताया भाषकारं करोति
गोपकारं करोति ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । प्रज्ञापारमिता भगवन् न कश्चिद्धर्मं परिगृह्णाति न
परित्यज्यति ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभृतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । आत्मविशुद्धितो
भगवन् रूपविशुद्धिः ॥

भगवानाह । अत्यन्तविशुद्धत्वात् सुभृते ॥

(१) अत्यन्तानुपपत्तिरिति ग० ।

आह । आत्मविशुद्धितो भगवन् वेदनासंज्ञासंस्कारविशुद्धिः ।

आत्मविशुद्धितो भगवन् विज्ञानविशुद्धिः ॥

भगवानाह । अत्यन्तविशुद्धत्वात् सुभृते ॥

आह । आत्मविशुद्धितो भगवन् फलविशुद्धिः ॥

भगवानाह । अत्यन्तविशुद्धत्वात् सुभृते ॥

आह । आत्मविशुद्धितो भगवन् सर्वज्ञताविशुद्धिः ॥

भगवानाह । अत्यन्तविशुद्धत्वात् सुभृते ॥

आह । आत्मविशुद्धितो भगवन् न प्राप्तिर्नाभिसमयः ।

भगवानाह । अत्यन्तविशुद्धत्वात् सुभृते ॥

आह । आत्मापर्यन्ततया भगवन् रूपापर्यन्तता ॥

भगवानाह । अत्यन्तविशुद्धत्वात् सुभृते ॥

आह । आत्मापर्यन्ततया भगवन् वेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञाना-
पर्यन्तता ॥

भगवानाह । अत्यन्तविशुद्धत्वात् सुभृते ॥

आह । य एवमस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य भगवन्नवबोधः
इयमस्य प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । अत्यन्तविशुद्धत्वात् सुभृते ।

आयुष्मान् सुभृतिराह । सा खलु पुनरियं भगवन् प्रज्ञा-
पारमिता नापरे तीरे न परे तीरे नाप्युभयमन्तरेण विप्रकृता
स्थिता ॥

भगवानाह । अत्यन्तविशुद्धत्वात् सुभृते ॥

आयुष्मान् सुभृतिराह । एवमपि भगवन् संज्ञास्यते बोधिसत्त्वो

पारमिताऽचिन्मता वेदितव्या । सत्त्वाऽविनाशधर्मतया प्रज्ञापार-
मिताऽविनाशधर्मता वेदितव्या । सत्त्वानभिसम्बोधनतया प्रज्ञा-
पारमिताऽनभिसम्बोधनता वेदितव्या । सत्त्व^(१) अद्याभूतार्थानभि-
सम्बोधनतया प्रज्ञापारमितायद्याभूतार्थानभिसम्बोधनता वेदितव्या ।
सत्त्वसत्त्वसमुदागमनतया तथागतसत्त्वसमुदागमनता वेदितव्या ॥ अनेन
भगवन् पर्यायेण महापारमितेयं यदुत प्रज्ञापारमिता ॥

अथ सत्त्वाद्युष्मान् शारिपुत्रो भगवन्तमेतदवोचत् । यो भग-
वच्छिह्न गभीरायां प्रज्ञापारमितायां बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽधिभो-
यिष्यति न काङ्क्षिष्यति न विषिकिम्बिष्यति न धन्वाषिष्यति ।
कुतः स भगवन्कुत इहोपपन्नो वेदितव्यः कियच्चिरचरितावी च स
भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वो वेदितव्यो य इमां प्रज्ञापारमितामर्ध-
तस्य धर्मतश्चार्थमयतस्य धर्मत्रयतस्यानुगमिष्यत्यनुभोष्यतेऽनुबोधि-
ष्यति^(२) च ।

एवमुक्ते भगवानाशुश्रूणन् शारिपुत्रमेतदवोचत् । स शारिपुत्र
बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽन्येभ्यो लोकधातुभ्यश्च्युतो बुद्धान् भगवतः
पर्युपास्य परिपृच्छ्य इहोपपन्नो वेदितव्यः ॥ तत् कथं हेतोः ।
यः कश्चिच्छारिपुत्र बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽन्येभ्यो लोकधातुभ्यश्च्युतो-
बुद्धान् भगवतः पर्युपास्य परिपृच्छ्य इहोपपन्नो भवति स इमां ग-
भीरीं प्रज्ञापारमिताभाष्यमाणां देयमानासुपदिश्यमानासुद्दिश्यमानां
ऋषुयादिमां प्राज्ञापारमितां श्रुत्वाऽच प्राक्सृषंज्ञां प्रज्ञापारमिताया-

(१) सत्त्वा इति च० ।

(२) अणुमोदयिष्यति इति ङ० ।

सुत्यादयेष्वास्ता मे सन्मुखीभूत इति शास्ता मे दृष्ट इति चित्त-
सुत्यादयति । प्रज्ञापारमितायां भाष्यमाणार्थां देख्यमानाया-
सुपदिश्यमानायासुद्दिश्यमानार्थां ओचमवदधाति सत्कृत्य शृणोति
कथां नोपच्छिनन्ति । चिरचरितावी स शारिपुत्र तथाहपो बोधि-
सत्त्वो महासत्त्वो वेदितव्यः वज्रबुद्धपर्युपासितः स शारिपुत्र तथा-
हपो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो वेदितव्यः ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभूतिर्भगवन्ममेतदवोचत् । ब्रह्मा पुन-
र्भगवन् प्रज्ञापारमितां श्रोतुं वोपलक्षयितुं वा समन्वाहर्तुं वोपपा-
दयितुं वोपधारयितुं वा । इयं सा प्रज्ञापारमिता इह वा सा
प्रज्ञापारमिता असुच वा सा प्रज्ञापारमिता अनेन वा अकारेण
क्षिप्तेन निमित्तेनेति ब्रह्मा निर्हेष्टुं वा श्रोतुं वा ॥

भगवानाह । नो हीदं सुभूते । नेयं सुभूते प्रज्ञापारमिता स्कन्धशो
वा धातुशो वा आयतनशो वा ब्रह्मा निर्हेष्टुं वा श्रोतुं वोपलक्षयितुं
वा समन्वाहर्तुं वोपपादयितुं वोपधारयितुं वा ॥ तत् कस्य हेतोः ।
सर्व्वधर्मविक्रान्तात् सुभूते अत्यन्तविक्रान्तात् सुभूते सर्व्वधर्माणां न
ब्रह्मा प्रज्ञापारमिता निर्हेष्टुं वा श्रोतुं वोपलक्षयितुं वा समन्वाहर्तुं
वोपपादयितुं वोपधारयितुं वा न चान्यत्र स्कन्धधात्वायतनेभ्यः
प्रज्ञापारमिताऽत्रबोद्धव्या ॥ तत् कस्य हेतोः । स्कन्धधात्वायतनमेव
हि सुभूते शून्यं विविक्तं ज्ञानमिति हि प्रज्ञापारमिता स स्कन्धधा-
त्वायतनज्ञादयमेतदद्वैधीकारं शून्यत्वाद्विक्रान्तादेवं ज्ञानत्वाश्रोप-
लभ्यते । योऽनुपलभ्यः सर्व्वधर्माणां सा प्रज्ञापारमितेत्युच्यते । यदा
न भवति संज्ञा समज्ञा प्रज्ञप्तिर्यवहारस्तदा प्रज्ञापारमितेत्युच्यते ॥

स्वप्तिः सुभूतिराह । कियेच्चिरचरितावी स जगत्त्वं बोधिसत्त्वो
महाभक्तो वेदितव्यः च इह मन्वीरायां प्रज्ञापारमितायां योगमाफस्यते ॥
भगवान्नाह । विभज्य व्याधरणीकमेतत् सुभूते बोधिसत्त्वानां
महासत्त्वानामिन्द्रियाधिमाचतया । स्यात् खलु पुनः सुभूते पर्यायो
येन पर्यायेण बोधिसत्त्वा वद्गनि बुद्धव्रतानि वद्गनि बुद्धसत्त्वाणि
वद्गनि बुद्धव्रतसदृशाणि दृष्ट्वा तेषामन्तिके ब्रह्मचर्यंश्चरित्वा इमां
प्रज्ञापारमितां न अद्भ्युर्नाधिसुञ्चेयुः ॥ नत् कस्य हेतोः । पूर्वमपि
तेषां बुद्धानां भव्यतामनिकाइत्वां मन्वीरायां प्रज्ञापारमितत्वां
भव्यमाणायां देशमानायासुपदिश्यमानायामगौरवताऽभूत् । अगौ-
रवतश्चाऽऽश्रूयन्ताना अश्रूयन्तश्चाऽन्यैर्युक्तसन्ना अर्क्युपासनतयाऽप-
रिपृच्छता अपरिपृच्छन्तथाऽअद्भ्युर्धानता^(१) अद्भ्युर्धानतया^(२) ततः
धर्मज्ञोऽपक्वाम्नाद्ये ततो विद्वानं धर्मव्यसनसंवर्तनीयेन कर्मका कृतेन
सचित्तमसचित्तिनोपचितेन एतद्धीपि मन्वीरायां प्रज्ञापारमितार्कं भव्य-
मात्वात् देशमानायासुपदिश्यमानायामव्यक्तावन्ति । अगौरवतया-
ऽअद्भ्युर्धाना अनधिसुञ्चन्तो न कायेन न चित्तेन सात्त्विकीभूदिति ।
ते सात्त्विकीभूदाना इमां प्रज्ञापारमितां न जानन्ति न पश्यन्ति न
बुध्यन्ते न वेदन्त्ये । इत्येते प्रज्ञापारमितां न अद्भ्युर्धाना
न पश्यन्ति अद्भ्युर्धानतो न जानन्ति अजानन्तो न पश्यन्ति अपश्यन्तो
न बुध्यन्ते अद्भ्युर्धाना धर्मव्यसनसंवर्तनीयं कर्म कुर्वन्ति सच्चि-
न्वन्ति आचिन्वन्ति उपचिन्वन्ति । ते तेन धर्मव्यसनसंवर्तनीयेन

(१) अनभिअद्भ्युर्धानता इति च० ।

(२) अनभिअद्भ्युर्धानतया इति च० ।

कर्माणां कृतेन सञ्चितेनापितेनोपचितेन दुष्प्रज्ञसंवर्तनीयं कर्माभि-
संस्कारिष्यन्ति । तेन ते दुष्प्रज्ञसंवर्तनीयेन कर्माणांऽभिसंस्कारेण
सञ्चितेनापितेनोपचितेन इत्थं प्रज्ञापारमितां भाव्यमानां देव-
मानसुप्रदिश्यान्तां प्रत्याख्यास्यन्ति प्रतिषेधस्यन्ति प्रतिकोच्यन्ति^(१)
प्रतिषिध्यन्ति चापक्रमिष्यन्ति ॥ अथाः खलु पुनः सुभृते प्रज्ञापार-
मितान्ताः प्रत्याख्यामेव प्रतिषेधेषु प्रतिकोचेनातीतानागतप्रस्यु-
त्पन्नानां बुद्ध्यानां भगवतां सर्वज्ञता प्रत्यख्याता भवति प्रति-
षिद्धा भवति प्रतिक्रुष्टा भवति । ते स्वस्वभावानुपहत्य इन्द्रापरै-
षामप्यम्बुद्विकानामम्बुप्रज्ञानामल्पपुष्टानामम्बुब्रह्मसूत्रानां पुष्क-
लानां अद्भुताचकसमन्वागतानां प्रेममाचकसमन्वागतानां प्रसाद-
माचकसमन्वागतानां हृद्माचकसमन्वागतानामादिकर्षिकाण्यम्-
भव्यरूपाणां अपि अद्भुताचकं प्रेममाचकं प्रसादमाचकं हृद्माचकं
विष्णुव्यधिक्यन्ति विज्ञेयधिक्यन्ति विवर्तयिष्यन्ति वाच शिषितव्यमिति
वक्ष्यन्ति नैतद्बुद्धवचमिति वाचभाविष्यन्ते ॥ एवन्ते अत्रावस्थाना-
नासुपहत्य विवेच्य परसत्ताज्ञानपुपहत्य विवेच्य प्रज्ञापारमिता-
मभ्याख्यास्यन्ति । प्रज्ञापारमितायामभ्याख्यातायां सर्वज्ञताऽभ्या-
ख्याता भवति । सर्वज्ञतायामभ्याख्यातायामतीतानागतप्रत्युत्पन्ना
बुद्धा भवन्तोऽभ्याख्याता भवन्ति । ते बुद्ध्यानां भगवतामन्तिकाद-
पकान्तं भविष्यन्ति धर्मात्परिसुक्ता भविष्यन्ति सङ्घात्परिवाङ्मा
भविष्यन्ति । एवमेव सर्वेषु सर्वं सर्वथा सर्वन्तिरज्जात् परिवाङ्म-
भाषो भविष्यति । ते ज्ञानानां हितसुखोपच्छेदकियथा महातिरय-

(१) प्रतिकोच्यन्ति इति ग०, प्रतिकोच्यन्ति इति च० ॥

विपाकसंवर्त्तनीयं कर्षोपशेष्यन्ति । तेऽनेनैव रूपेण कर्षोभि-
 संस्कारेषोपस्थापितेन समुत्थापितेन^(१) धर्मव्यसनसंवर्त्तनीयेन दुष्प्र-
 ष्वसंवर्त्तनीयेन कर्षणा वङ्गनि वर्षन्नतानि वङ्गनि वर्षसहस्राणि वङ्गनि
 वर्षन्नतसहस्राणि वङ्गनि वर्षकोटीन्नतानि वङ्गनि वर्षकोटीसहस्राणि
 वङ्गनि वर्षकोटीन्नतसहस्राणि वङ्गनि वर्षकोटीनियुतन्नतसहस्राणि
 महानिरयेषूपपत्स्यन्ते । ते महानिरयान्महानिरयं सङ्गमिष्यन्ति ।
 तेषां तथा सुचिरं महानिरयान्महानिरयं सङ्गामतान्तेजःसंवर्त्तनी
 प्रादुर्भविष्यति । तेजःसंवर्त्तन्यां प्रादुर्भूतायां येऽन्येषु लोकधातुषु
 महानिरयास्तत्र ते क्षेप्यन्ते । ते तेषु महानिरयेषूपपत्स्यन्ते । ते
 तत्र विक्षिप्तास्तेषु महानिरयेषूपपन्नाः समानास्तत्रापि महानिरया-
 न्महानिरयं सङ्गमिष्यन्ति । तेषां तत्रापि महानिरयान्महानिरयं
 सङ्गामतां तत्रापि पुनरेव तथैव तेजःसंवर्त्तनी प्रादुर्भविष्यति । ते
 तस्यां तेजःसंवर्त्तन्यां प्रादुर्भूतायां ततश्च्युताः समानाः पुनरेवान्येषु
 लोकधातुषु ये महानिरयास्तत्र क्षेप्यन्ते । ते तेषु महानिरयेषु
 पपत्स्यन्ते । ते तत्रापि तथैव महानिरयान्महानिरयं सङ्गमिष्यन्ति ।
 तेषां तत्रापि सुचिरं महानिरयान्महानिरयं सङ्गामतां तत्रापि
 तथैव तेजःसंवर्त्तनी प्रादुर्भविष्यति । ते तस्यां तेजःसंवर्त्तन्यां प्रादु-
 र्भूतायां पुनरेव ततश्च्युतास्तेनैवाचीणेन सावभ्रषेण कर्षणा इहैव
 लोकधातौ पुनः क्षेप्यन्ते । क्षिप्ताः सन्तो महानिरयेषूपपत्स्यन्ते । ते
 पुनरेव तानि महानिरयेषु महान्ति महानिरयदुःखानि प्रत्यनु-
 भविष्यन्ति । तावत्प्रत्यनुभविष्यन्ति यावत्पुनरेव तेजःसंवर्त्तनी

(१) समुपस्थापितेनेति च० ।

प्रादुर्भविव्यति । एवं ते वज्रदुःखवेदनीयं कर्म प्रत्यनुभविव्यन्ति ॥
तत् कस्य हेतोः । यथापि नाम दुर्भाषितत्वाद्वाचः ॥

अथ स्वप्नायज्ञानं शारिपुत्रो भगवन्मेतदवोचत् । पञ्च भगवन्ना-
नन्तर्याणि कर्माणि कृतान्युपचितान्यस्य मनोदुःखरितस्य वाग्दुःखरितस्य
च न प्रतिवर्षिकापि नानुरूपाण्यपि न प्रतिरूपाण्यपि भवन्ति ॥

भगवानाह । एवमेतच्छारिपुत्रैवमेतत् । पञ्चानन्तर्याणि शारि-
पुत्र कर्माणि कृतान्युपचितान्यस्य मनोदुःखरितस्य वाग्दुःखरितस्य च न
प्रतिवर्षिकापि नानुरूपाण्यपि न प्रतिरूपाण्यस्य कर्मणः कृतस्य
सञ्चितस्याचितस्योपचितस्य । ये केचिदिमां गम्भीरां प्रज्ञापारमितां
भाष्यमाणां देश्यमानासुपदिश्यमानासुद्दिश्यमानां प्रतिवाधितव्यां
मंस्यन्ते प्रतिशेष्यन्ति प्रतिक्रोध्यन्ति नात्र त्रिचितव्यमिति वक्ष्यन्ति
नेयन्तथागतभाषितेति वाचं भाषिष्यन्ते ततोऽन्यामपि सत्वान्
विवेचयिष्यन्ति ते स्वसन्तानानुपहत्य परसन्तानानुपहनियन्ति ते
स्वसन्तानान् सविधान् कृत्वा परसन्तानान् सविधान् करिष्यन्ति
स्वयं नष्टाः परानपि नाशयिष्यन्ति । स्वयं गम्भीरां प्रज्ञापारमिता-
मजानाना अनवबुध्यमानाः परानपि शाशयिष्यन्ति नात्र त्रिचितव्य-
मिति वाचन्भाषिष्यन्ते । नाहं शारिपुत्रैवंप्रकाराणां पुद्गलानां दर्शनमप्य-
भ्वनुजानामि । कुतस्तैः सह संवासं कुतो वा लाभसत्कारं कुतः स्थानं ॥
तत् कस्य हेतोः । धर्मदूषका हि ते शारिपुत्र तथारूपाः पुद्गला वेदि
तथा इति । कसम्बकजातास्ते शारिपुत्र तथारूपाः पुद्गला वेदितव्याः
कृष्णानिर्जातिकाः^(१) कृष्णाहिजातिकास्ते शारिपुत्र तथारूपाः पुद्गला

(१) ऋ० पुस्तके कृष्णानिर्जातिका इति पाठो न विद्यते ।

वेदितव्याः । तेषां शारिपुत्र तद्याख्यायां पुद्गलाणां ये शोभयं मञ्जुषते सर्वे तेऽनयेन व्यसनमापन्नसन्ते । ये च शारिपुत्र प्रज्ञाधारमितां दूषयन्ति इमे ते शारिपुत्र धर्मदूषकाः पुद्गला वेदितव्याः ॥

शारिपुत्र आह । न भगवता तस्य पुद्गलस्य तपोपपन्नस्य महानिरयेत्यात्मभावस्य प्रमाणमाख्यातं ॥

भगवानाह । तिष्ठतु शारिपुत्र नस्य पुद्गलस्य तपोपपन्नस्य महानिरयतस्यात्मभावस्य प्रमाणं ॥ तत् कस्य हेतोः । ना नद्याख्यायस्य पुद्गलस्य तदात्मभावस्य प्रमाणं श्रुत्वा उष्णं दधिरं सुखादागच्छेत् मरुत्वं वा तिगच्छेत् क्षरणमाचकं वा दुःखमागाढमाबाधं स्यग्नेह्येत वा शोकवञ्चो वाऽऽखाविञ्चेत् महाप्रमातं वा प्रपन्नेदुःखेऽप्येत वा स्याप्येत वा । मैव महाप्रतिभसं तस्यात्मभावस्य प्रमाणमजौषीत् यस्येने दोषाः संविद्यन्ते ॥

न भगवतासुप्रतः शारिपुत्रस्यावकाशं करोति । इत्यन्त्यात्मभावस्य प्रमाणं भविष्यतीति द्वितीयकस्यपि तृतीयकस्यायुष्मान् शारिपुत्रो भगवन्तस्मेतदवोचत् । आख्यातु मे भगवांसस्य पुद्गलस्यात्मभावस्य प्रमाणं पश्चिमाया जनतायाः^(१) आशोकः कृतो भविष्यति ॥

अनेन वाच्यनः कर्मणा कृतेन सच्चित्तेनाचित्तेनोपचितेन एवं महानं महानिरयेत्यात्मभावं परिग्रहीतेति भगवानाह । एष एव शारिपुत्र पश्चिमाया जनतायाः आशोकः कृतो भविष्यति यदनेन वाच्यनोपचितेनोपचितेनाकुञ्जलेन कर्मभिसंस्कारेणाभिसंस्क्रतेन सच्चित्तेनाचित्तेनोपचितेन इत्यक्षिरदुःखं प्रत्यनुभविष्यतीति । या एतस्यैव शारिपुत्र दुःखस्याप्रसेसता वज्रदुःखता व्यख्याता एव एव इत्यांशिकस्य कुलपुत्रस्य

(१) पश्चिमायां जनतायाश्चित्ति ख० ड० च० ।

वा कुलदुहितृणां संवेगो भविष्यति । ततः स तेभ्यो धर्मव्यसनसंवेर्ष-
नीयेभ्यः कर्षभ्यो विनिवृत्त्य पुण्याभिसंस्कारमेव कुर्यात्स्त्रीवितर्कितोरपि
सङ्घर्षे न प्रतिकेस्यति । मा भूदस्माकमपि तादृशैर्दुःखैः समवधान-
मिति ॥

अथ कल्याणुद्यान् सुभृतिर्भगवन्मतेतद्वोचत् । सुसंबतकाथकर्ष-
वाक्कर्षमनकस्पर्षणा भगवन् कुलपुत्रेष वा कुलदुहिषा वा भवि-
तव्यं ॥ तत् कष्ट हेतोः । यत्र हि नाम भगवन्नेवंरूपेण वाग्दुर्भाषि-
तेन इयान् कष्टान् मुखास्त्रैः प्रसूयते^(१) । कतमेन पुनर्भगवन् कर्षया
इयान् महान् पुण्यस्त्रैः प्रसूयते ॥

भगवानाह । एवंरूपेण सुभृते वाग्दुर्भाषितेन इयान् महान्
पुण्यस्त्रैः प्रसूयते । इदं ते सुभृते मोहदुःखाः स्वास्वयति धर्म-
विनये क्वञ्चिता भविष्यन्ति य इमां गभीरां प्रज्ञापारमितां दुषधि-
तयां मंस्यन्ते प्रतिचेष्टयां मंस्यन्ते प्रतिबाधितयां मंस्यन्ते । प्रज्ञा-
पारमितायाञ्च प्रतिबाधितायां बुद्धानां भगवतां प्रतिबाधिता
भवति । बुद्धबोधौ प्रतिबाधितायामतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां बुद्धानां
भगवतां सर्वज्ञता प्रतिबाधिता भवति । सर्वज्ञतायां प्रतिबाधितायां
सङ्घर्षः प्रतिबाधितो भवति । सङ्घर्षे प्रतिबाधिते तथागतश्रावकसङ्घः
प्रतिबाधितो भवति । तथागतश्रावकसङ्घेऽपि प्रतिबाधिते एवमस्य
सर्वेषु सर्वेषु सर्वथा सर्वेषु चिरद्वात् परिवाङ्मभावो भवति अप्रमे-
यासंख्येयतरस्य महान् कुशलकर्षाभिस्कारः परिगृहीतो भवति ॥

एवमुक्ते आयुष्यान् सुभृतिर्भगवन्मतेतद्वोचत् । कोऽत्र भगवन्

(१) प्रज्ञायते इति घ० ।

वेदितव्याः । तेषां प्राणिपुत्र तदाकालात्प्रां वदुक्तानां ये प्रीत्यर्थं मन्त्रान्ते
कर्त्तव्ये तेऽन्येन यत्कर्मजायमाने । ये च प्राणिपुत्र प्रज्ञाकारनिष्ठा वृक्ष-
वन्ति इमे ते प्राणिपुत्र कर्त्तव्यव्याः वदुक्त वेदितव्याः ॥

प्राणिपुत्र आह । न ममकता तदा वदुक्तस्य तत्रोपपन्नस्य
महात्मिभ्यस्तदाकालात्प्रां प्रजायमानास्तदा ॥

मन्त्रानाह । निष्ठस्य प्राणिपुत्र तदा वदुक्तस्य तत्रोपपन्नस्य महात्मि-
रयमतास्तदाकालात्प्रां प्रजायं ॥ तन् कथं वेत्ती । सा तदाकालात्प्रां वदुक्तस्य
महात्मिभ्यस्तदाकालात्प्रां प्रजायं मृगा उर्या वृषिर् सुखादानाद्येन प्रजायं वा
निष्ठायेन ममकतात्प्रां वा वृक्षमालात्प्रां वा अग्नेद्वयेन वा प्रीत्यर्थं वा
कामादिभ्यो ममकतात्प्रां वा प्रथमेदुक्तस्येन वा क्वायेन वा । मैव महा-
प्रतिमार्थं तदाकालात्प्रां प्रजायमानादीन् कथयेत्तु हीवाः उक्तिवन्ते ॥

न ममकतादुक्तस्य प्राणिपुत्रात्प्रां कर्त्तव्ये । इत्यन्तस्तदाकालात्प्रां
प्रजायं मन्त्रिकीर्त्तित द्वितीयकर्मार्थं तृतीयकर्मसादुक्तान् प्राणिपुत्री
कर्मकर्मजोत्पद्यन्ते । आख्यातुं मे मन्त्रार्थस्य वदुक्तस्यस्तदाकालात्प्रां
प्रजायं परिज्ञाया जनतायाः । आलोचः ज्ञानी मन्त्रिकीर्त्तित ॥

अनेन वाङ्मनःकर्त्तव्या ज्ञानेन उक्तिनेनाकिनेनोपकिनेन इत्वं मन्त्रार्थं
महात्मिभ्योस्तदाकालात्प्रां परिदृष्टीनेन मन्त्रानाह । एव एव प्राणिपुत्र
परिज्ञाया जनतायाः आलोचः ज्ञानी मन्त्रिकीर्त्तित अनेन वाङ्मनोदुक्ति-
नेनाङ्गुल्येन कर्त्तव्यमन्त्रिकीर्त्तित वा मन्त्रिकीर्त्तितेन उक्तिनेनाकिनेनोपकिनेन
इत्वं वदुक्तं प्रथममन्त्रिकीर्त्तित । वा एतद्वैव प्राणिपुत्र वृक्षमाला-
प्रजेयता वदुक्तस्य तदाकालात्प्रां एव एव इत्वं मन्त्रिकीर्त्तित कर्मपुत्रस्य

(१) उक्तिवन्तं मन्त्रिकीर्त्तितं मन्त्रं ३० ३० ३० .

वेदितव्याः । तेषां शारिपुत्र तदाह्वयार्थां पुद्गलानां ये श्रोतव्यं मन्त्रान्ते
सर्वे तेऽनयेन व्यसनमापन्नान्ते । ये च शारिपुत्र प्रश्नाकारमितां दूष-
यन्ति इमे ते शारिपुत्र धर्मदूषकाः पुद्गला वेदितव्याः ॥

शारिपुत्र आह । न भगवता तस्य पुद्गलस्य तपोपपन्नस्य
महानिरयेत्वात्मभावस्य प्रमाद्यसाध्याम् ॥

भगवानाह । तिष्ठतु शारिपुत्र तस्य पुद्गलस्य तपोपपन्नस्य महानि-
रयत्तस्यात्मभावस्य प्रमाद्यं ॥ तत् कस्य हेतोः । या तदाह्वयस्य पुद्गलस्य
तदात्मभावस्य प्रमाद्यं श्रुत्वा उष्णं हृषिरं सुखादानच्छेत् मरुत्वं वा
निगच्छेत् क्षरणमाचकं वा दुःखमागाढमावाधं सृजेद्भ्रूते वा शोकमसौ
वाऽऽश्वाविभेत् महाप्रमात्वं वा प्रपन्नेदुःखशुभेत् वा स्याचेत् वा । मैव महा-
प्रतिभसं तस्यात्मभावस्य प्रमाद्यमशौचीत् यथेने दोषाः संविद्यन्ते ॥

न भगवन्नाद्युग्रतः शारिपुत्रस्यात्प्रकाशं करोति । इत्यन्त्यात्मभावस्य
प्रमाद्यं भविष्यतीति द्वितीयकस्यपि तृतीयकस्याद्युग्रान् शारिपुत्रो
भगवन्तमेतदवोचत् । आख्यातु मे भगवांस्यस्य पुद्गलस्यात्मभावस्य
प्रमाद्यं पश्चिमाया जनतायाः^(१) आश्लोकः कृतो भविष्यति ॥

अनेन वाच्यनः कर्मणा कृतेन सच्चित्तेनाचितेनोपचितेन एवं महान्तं
महानिरयेत्वात्मभावं परिमृच्छीतेति भगवानाह । एष एव शारिपुत्र
पश्चिमाया जनतायाः आश्लोकः कृतो भविष्यति यदनेन वाच्यनोपचिते-
तेनाकुशलेन कर्मभिः संस्कारेणाभिः संसृतेन सच्चित्तेनाचितेनोपचितेन
इत्यस्मिन् दुःखं प्रत्यनुभविष्यतीति । या एतस्यैव शारिपुत्र दुःखस्या-
प्रमेयता वज्रदुःखता व्यख्याता एष एव श्रुत्वा शिकस्य कुलपुत्रस्य

(१) पश्चिमायां जनतायाश्चित्तिं ख० उ० च० ।

हेतुः कः प्रत्ययो यत्स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञा-
पारमितां प्रतिबाधितव्यां मंस्यते ॥

भगवानाह । माराधिष्ठितो वा सुभूते स कुलपुत्रो वा
कुलदुहिता वा भविष्यति । दुष्पुत्रसंबर्त्तनीयेन वा कर्मणा^(१)
गभीरेषु धर्मेषु नास्य अद्वा नास्य प्रसादः । आर्थां सुभूते
दार्थां पापार्थां धर्मार्थां समन्वागतः स कुलपुत्रो वा
कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञापारमितां प्रतिबाधिस्यते ॥ पुनरपरं
सुभूते स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा पापमिच्छसङ्गतो वा भवि-
ष्यति अनभियुक्तो वा भविष्यति स्कन्धाभिनिविष्टो वा भविष्यति
आत्मोत्कर्षी परेषां पंसको दोषान्तरप्रेषी वा भविष्यति एभिरपि
सुभूते चतुर्भिराकारैः स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा समन्वागतो
भविष्यति य इमां प्रज्ञापारमितां भाव्यमाणां देख्यमानामुपदिश-
माणां प्रतिबाधितव्यां मंस्यते^(२) इति ॥ * ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां निरथपरिवर्त्तो नाम
सप्तमः ॥ * ॥

(१) दुष्पुत्रसंबर्त्तनीयेन वाक्कर्मणा इति च० ।

(२) मंस्यन्ते इति क० ख० ग० घ० ङ० च० ।

अथ विशुद्धिपरिवर्तो नामाष्टमः ।

अथ खल्वायुष्मान् सुभृतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । दुरधिमोषा भगवन् प्रज्ञापारमिताऽनभियुक्तेन कुशलमूलविरहितेन पापमित्र-हस्तगतेन ॥

भगवानाह । एवमेतत् सुभृते एवमेतत् । दुरधिमोषा सुभृते प्रज्ञापारमिताऽनभियुक्तेन परीत्त^(१)कुशलमूलेन दुर्बोधसा अनर्थिके-नाल्पश्रुतेन हीनप्रज्ञेन पापमित्रोपस्तब्धेन अशुश्रूषणाऽपरिपृच्छक-जातीयेन कुशलेषु धर्मेष्वनभियुक्तेन ॥

सुभृतिराह । कियद्गम्भीरा वतेयं भगवन् प्रज्ञापारमिता दुरधिमोचतया ॥

भगवानाह । रूपं सुभृते अबद्धममुक्तं ॥ तत् कस्य हेतोः । रूपास्वभावत्वात् सुभृते रूपमबद्धममुक्तं ॥ एवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं सुभृतेऽबद्धममुक्तं ॥ तत् कस्य हेतोः । विज्ञानास्वभावत्वात् सुभृते विज्ञानमबद्धममुक्तं ॥ रूपस्य सुभृते पूर्वान्तोऽबद्धोऽमुक्तः ॥ तत् कस्य हेतोः । पूर्वान्तास्वभावं हि सुभृते रूपं ॥ रूपस्य सुभृते-ऽपरान्तोऽबद्धोऽमुक्तः ॥ तत् कस्य हेतोः । अपरान्तास्वभावं हि सुभृते रूपं ॥ प्रत्युत्पन्नं सुभृते रूपमबद्धममुक्तं ॥ तत् कस्य हेतोः ।

(१) परीत्त इति च० ।

ब्रह्म आह । कथन्तर्हि भगवन्नर्पयति ॥

भगवानाह । यथा कौशिक नार्पयति तथाऽर्पयति ॥

ब्रह्म आह । आस्यर्थं भगवन् यावदियं प्रज्ञापारमिता न कञ्चिद्दुर्धसुत्पादयति न कञ्चिद्दुर्धं निरोधयति । सर्वधर्माणामनुत्पादाथानिरोधाय^(१) प्रत्युपस्थिताऽनुपस्थिता प्रज्ञापारमिता ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभृतिर्भगवन्मेतदवोचत् । सचेदेवमपि भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्वः संज्ञास्थिते दूरीकरिष्यतीमां प्रज्ञापारमितां रिक्तीकरिष्यतीमां प्रज्ञापारमितां तुच्छीकरिष्यतीमां प्रज्ञापारमितां न करिष्यतीमां प्रज्ञापारमितां ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभृतिमेतदवोचत् । एवमेतत् सुभृते एवमेतत् । अख्लेष सुभृते पर्यायो येन पर्यायेण दूरीकरिष्यतीमां प्रज्ञापारमितां रिक्तीकरिष्यतीमां प्रज्ञापारमितां तुच्छीकरिष्यतीमां प्रज्ञापारमितां न करिष्यतीमां प्रज्ञापारमितां ॥ तत् कथं हेतोः । प्रज्ञापारमितायां हि सुभृते परिदीपितायां न रूपं परिदीपितं भवति । न वेदना न संज्ञा न संस्कारा न विज्ञानं परिदीपितं भवति । न श्रोतत्रापत्तिफलं परिदीपितं भवति । न सङ्घदागामिफलं परिदीपितं भवति । नानागामिफलं परिदीपितं भवति । नार्हत्वं परिदीपितं भवति । न प्रत्येकबुद्धत्वं परिदीपितं भवति । न बुद्धत्वं परिदीपितं भवति ॥

स्वविरः सुभृतिराह । महापारमितेयं भगवन् यदुत प्रज्ञापारमिता ।

(१) अनुत्पादानिरोधायेति ग० ।

भगवानाह । तत् किञ्चन्यसे सुभूते कतमेन पर्यायेण महा-
पारमितेयं यदुत प्रज्ञापारमिता ॥

स्वविरः सुभूतिराह । न भगवन् रूपं महत्करोति नास्पीक-
रोति न रूपं सञ्ज्ञिपति न विक्षिपति । एवं न वेदनां न संज्ञां न
संस्कारान् न भगवन् विज्ञानं महत्करोति नास्पीकरोति न विज्ञानं
सञ्ज्ञिपति न विक्षिपति । यान्यपि तानि तथागतस्य^(१) तथागत-
बलानि तान्यपि न बलीकरोति न दुर्बलीकरोति न सञ्ज्ञिपति न
विक्षिपति । याऽपि^(२) सा सर्वज्ञता तामपि न महत्करोति^(३)
नास्पीकरोति न सञ्ज्ञिपति न विक्षिपति ॥ तत् कस्य हेतोः । अस-
ञ्ज्ञिप्ताऽविक्षिप्ता हि भगवन् सर्वज्ञता । सचेदेवमपि भगवन् बोधि-
सत्त्वो महासत्वः सञ्ज्ञानीते चरति प्रज्ञापारमितायां ॥ किं पुनरेवं
सञ्ज्ञानान^(४) एवमहं सर्वज्ञज्ञानसमन्वागतः सत्त्वो धर्मन्देवयि-
व्याम्येवमिमान् सत्वान् परिनिर्वापयिष्यामीति ॥ तत् कस्य हेतोः ।
न ह्येष प्रज्ञापारमितानिच्यन्दो य इमान् सत्वान् परिनिर्वापयि-
ष्यामीति सत्वोपलभः । एष एवास्य महानुपलभः स्यात् ॥ तत् कस्य
हेतोः । सत्त्वस्वभावजातिका हि प्रज्ञापारमिता वेदितव्या । सत्त्वा-
स्वभावतया प्रज्ञापारमिताऽस्वभावता वेदितव्या । सत्वविविक्त-
तया^(५) प्रज्ञापारमिताविविक्तता वेदितव्या । सत्त्वाचिन्मयतया प्रज्ञा-

(१) घ० ड० पुस्तकयोः, तथागतस्येति पाठो न विद्यते ।

(२) यानि तानि इति ख० घ० ।

(३) महतीकरोति इति ग० घ० ड० ।

(४) सञ्ज्ञानीते इति घ० ।

(५) सत्त्वाविविक्ततयेति घ० ।

पारमिताऽचिन्मता वेदितव्या । सत्त्वाऽविनाशधर्मतया प्रज्ञापार-
मिताऽविनाशधर्मता वेदितव्या । सत्वानभिसम्बोधनतया प्रज्ञा-
पारमिताऽनभिसम्बोधनता वेदितव्या । सत्व^(१) अथाभूतार्थानभि-
सम्बोधनतया प्रज्ञापारमितायथाभूतार्थानभिसम्बोधनता वेदितव्या ।
सत्वसत्त्वसमुदागमनतया तथागतसत्त्वसमुदागमनता वेदितव्या ॥ अनेन
भगवन् पर्यायेण महापारमितेयं चतुत् प्रज्ञापारमिता ॥

अथ सत्त्वाद्युष्मान् शारिपुत्रो भगवन्तमेतदवोचत् । यो भग-
वन्निह गभीरायां प्रज्ञापारमितायां बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽधिमोष-
यिष्यति न काङ्क्षियति न विचिकित्सिष्यति न धन्वाषिष्यति ।
कुतः स भगवंच्छ्रुत इहोपपन्नो वेदितव्यः किञ्चिरचरितावी च स
भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वो वेदितव्यो य इमां प्रज्ञापारमितामर्ध-
तस्य धर्मतश्चार्थनयतस्य धर्मनयतस्यानुमिष्यत्यनुभोष्यतेऽनुबोधयि-
ष्यति^(२) च ।

एवमुक्ते भगवानाशुभ्रन्तं शारिपुत्रमेतदवोचत् । स शारिपुत्र
बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽन्वेष्यो लोकधातुभ्यश्च्युतो बुद्धान् भगवतः
पर्युपास्य परिपृच्छ्य इहोपपन्नो वेदितव्यः ॥ तत् कथं हेतोः ।
यः कश्चिच्छारिपुत्र बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽन्वेष्यो लोकधातुभ्यश्च्युतो-
बुद्धान् भगवतः पर्युपास्य परिपृच्छ्य इहोपपन्नो भवति स इमां ग-
भीरां प्रज्ञापारमिताभाष्यमाणां देख्यमानानुपदिश्यमानानुद्दिश्यमानां
श्रुत्यादिमां प्राज्ञापारमितां श्रुत्वाऽच प्राक्सृषंज्ञां प्रज्ञापारमिताया-

(१) सत्त्वा इति च० ।

(२) अगुमोदयिष्यति इति ङ० ।

मुत्पादयेच्छास्ता मे समुखीभृत इति शास्ता मे दृष्ट इति पित्त-
मुत्पादयति । प्रज्ञापारमितायां भाष्यमाणायां देख्यमानाया-
मुपदिश्यमानायासुद्दिश्यमानायां ओचमवदधाति सत्कृत्य शृणोति
कथां नोपच्छिनन्ति । चिरचरितावी स ज्ञारिपुत्र तथा रूपो बोधि-
सत्त्वो महासत्त्वो वेदितव्यः वज्रबुद्धपर्युपासितः स ज्ञारिपुत्र तथा-
रूपो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो वेदितव्यः ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभूतिर्भगवन्ममेतदवोचत् । शक्या पुन-
र्भगवन् प्रज्ञापारमितां श्रोतुं वोपलक्षयितुं वा समन्वाहर्तुं वोपपा-
दयितुं वोपधारयितुं वा । इयं सा प्रज्ञापारमिता इह वा सा
प्रज्ञापारमिता असुत्र वा सा प्रज्ञापारमिता अनेन वा अकारेण
क्षिप्तेन निमित्तेनेति शक्या निर्द्देष्टुं वा श्रोतुं वा ॥

भगवानाह । नो हीदं सुभूते । नेयं सुभूते प्रज्ञापारमिता स्कन्धज्ञो
वा धातुज्ञो वा आयतनज्ञो वा शक्या निर्द्देष्टुं वा श्रोतुं वोपलक्षयितुं
वा समन्वाहर्तुं वोपपादयितुं वोपधारयितुं वा ॥ तत् कस्य हेतोः ।
सर्वधर्माविविक्तत्वात् सुभूते अत्यन्तविविक्तत्वात् सुभूते सर्वधर्माणां न
शक्या प्रज्ञापारमिता निर्द्देष्टुं वा श्रोतुं वोपलक्षयितुं वा समन्वाहर्तुं
वोपपादयितुं वोपधारयितुं वा न चान्यत्र स्कन्धधात्वायतनेभ्यः
प्रज्ञापारमिताऽवबोद्धव्या ॥ तत् कस्य हेतोः । स्कन्धधात्वायतनमेव
हि सुभूते शून्यं विविक्तं ज्ञान्तमिति हि प्रज्ञापारमिता च स्कन्धधा-
त्वायतनज्ञादयमेतदद्वैधीकारं शून्यत्वादिविक्तत्वादेवं ज्ञान्तत्वात्प्रोप-
लभ्यते । योऽनुपलभ्यः सर्वधर्माणां सा प्रज्ञापारमितेत्युच्यते । यदा
न भवति संज्ञा समज्ञा प्रज्ञप्तिर्व्यवहारस्तदा प्रज्ञापारमितेत्युच्यते ॥

स्वप्तिः सुभूतिराह । कियेचिरचरितावी स जगत्त्वं बोधिसत्त्वो
महासत्त्वो वेदितव्यः स इह मन्धीरायां प्रज्ञापारमितायां योगमापन्नत्वे ॥
भगवात्सह । विभज्य व्याकर्षणीकमेतत् सुभूते बोधिसत्त्वायां
महासत्त्वानामिन्द्रियाधिमाचतया । स्यात् खलु पुनः सुभूते पर्यायो
येन पर्यायेण बोधिसत्त्वावहनि बुद्धव्रतानि वहनि बुद्धसहस्राणि
वहनि बुद्धव्रतसहस्राणि दृष्ट्वा तेषामन्तिके ब्रह्मचर्य्यश्चरित्वा इमां
प्रज्ञापारमितां न अहृद्युर्नाधिसुप्तेषुः ॥ नत् कस्य हेतोः । पूर्वमपि
तेषां बुद्धानां भव्यतामनिकादसां मन्धीरायां प्रज्ञापारमितार्थां
भव्यमाणायां देखमानायासुपदिश्यमानायासगौरवताऽभूत् । अग्नौ-
स्वतयाऽऽश्रुषणता अश्रुषणतयाऽन्यर्युपसन्ता अर्क्युपासनतयाऽप-
रिपृच्छता अपरिपृच्छनतयाऽअहृधानता^(१) अअहृधानतया^(२) ततः
पर्यङ्कोऽपकाम्नात्वे ततो विद्वानं धर्मव्यसनसंबर्त्तनीयेन कर्मका कृतेन
सचित्तेनचित्तेनोपचितेन एतर्हापि मन्धीरायां प्रज्ञापारमितार्थं भव्य-
मायात्वं देखमानायासुपदिश्यमानायाभवत्तावन्ति । अग्नौस्वतया-
ऽअहृधानता अनधिसुप्ततो न कायेन न चित्तेन सात्मसीप्सदति ।
ते खल्वपीप्सदाणा इमां प्रज्ञापारमितां न जानन्ति न पश्यन्ति न
बुध्यन्ते न वेदयन्ते । इवन्ते प्रज्ञापारमितां न अहृषति अअहृधानता
न अहृषन्ति अअहृषन्तो न जानन्ति अजानन्तो न पश्यन्ति अपश्यन्तो
न बुध्यन्ते अबुध्यन्तोना धर्मव्यसनसंबर्त्तनीयं कर्म कुर्वन्ति सचि-
त्त्वानि चाचित्वानि उपचित्वानि । ते तेन धर्मव्यसनसंबर्त्तनीयेन

(१) अनभिअहृधानता इति च० ।

(२) अनभिअहृधानतया इति च० ।

कर्माणां ह्यनेन सञ्चितेनाचितेनोपचितेन दुष्प्रज्ञसंवर्तनीयं कर्माभि-
संस्कारिष्यन्ति । तेन ते दुष्प्रज्ञसंवर्तनीयेन कर्माणांऽभिसंज्ञितेन
सञ्चितेनाचितेनोपचितेन इत्थं प्रज्ञापारमितां भाव्यमानां देव-
मानसुप्रदिग्भ्यानां प्रत्याख्यास्यन्ति प्रतिषेप्यन्ति प्रतिकोच्यन्ति^(१)
प्रतिषिष्यन्ति चापकमिष्यन्ति ॥ अथाः खलु पुनः सुभूते प्रज्ञापार-
मिताः प्रत्याख्यामेव प्रतिषेपेण प्रतिकोचेनातीतानगतप्रत्यु-
त्पन्नानां बुद्ध्यानां भगवतां सर्वज्ञता प्रत्यभ्याता भवति प्रति-
षिञ्च्य भवति प्रतिकुष्टा भवति । ते स्वयन्मानुपहत्य इन्द्रपरि-
शामयन्प्रबुद्धिकानामव्यभिज्ञानामल्पपुण्यानामन्वकुत्रलमूतानां पुद्ग-
लानां अज्ञानाचकसमन्वागतानां प्रेममाचकसमन्वागतानां प्रसाद-
माचकसमन्वागतानां ह्यन्वमाचकसमन्वागतात्मसादिकर्षिकायश्म-
भव्यरूपान्तरापि अज्ञानाचकं प्रेममाचकं प्रसादमाचकं ह्यन्वमाचकं
विष्यन्त्यधियन्ति विवेचयिष्यन्ति विवर्तयिष्यन्ति नाच शिषितव्यमिति
वक्ष्यन्ति नैतद्बुद्धवचमिति वाचन्माविष्यन्ते ॥ एवमेव अज्ञाना-
नारुपहत्य विवेच्य परसन्तापानपुपहत्य विवेच्य प्रज्ञापारमिता-
मभ्याख्यास्यन्ति । प्रज्ञापारमितायामभ्याख्यातायां सर्वज्ञताऽभ्या-
ख्याता भवति । सर्वज्ञतायामभ्याख्यातायामतीतानगतप्रत्युत्पन्ना
बुद्धा भवन्तोऽभाख्याता भवन्ति । ते बुद्ध्यानां भगवतामन्तिकाह-
पकान्तः भविष्यन्ति धर्मात्परिसुक्ता भविष्यन्ति सङ्घात्परिवासा
भविष्यन्ति । एवमेवां सर्वेषु सर्वं सर्वथा सर्वन्निश्चयात् परिवासा-
भावो भविष्यति । ते सत्त्वानां हितसुखोपच्छेदकियथा महातिरय-

(१) प्रतिकोच्यन्ति इति ग०, प्रतिकोच्यन्ति इति च० ॥

विपाकसंवर्त्तनीयं कर्मापचेयन्ति । तेऽनेनैवंरूपेण कर्माभि-
 संस्कारेषोपस्थापितेन समुत्थापितेन^(१) धर्मव्यसनसंवर्त्तनीयेन दुष्प्र-
 ष्वसंवर्त्तनीयेन कर्माणा वङ्गनि वर्षगतानि वङ्गनि वर्षसहस्राणि वङ्गनि
 वर्षगतसहस्राणि वङ्गनि वर्षकोटीगतानि वङ्गनि वर्षकोटीसहस्राणि
 वङ्गनि वर्षकोटीगतसहस्राणि वङ्गनि वर्षकोटीनियुतगतसहस्राणि
 महानिरयेषूपपत्स्यन्ते । ते महानिरयान्महानिरयं सङ्गमिष्यन्ति ।
 तेषां तथा सुचिरं महानिरयान्महानिरयं सङ्गामतान्तेजःसंवर्त्तनी
 प्रादुर्भविष्यति । तेजःसंवर्त्तन्यां प्रादुर्भूतायां येऽन्येषु लोकधातुषु
 महानिरयास्तत्र ते ज्ञेयन्ते । ते तेषु महानिरयेषूपपत्स्यन्ते । ते
 तत्र विचिन्नास्तेषु महानिरयेषूपपन्नाः समानास्तत्रापि महानिरया-
 न्महानिरयं सङ्गमिष्यन्ति । तेषां तत्रापि महानिरयान्महानिरयं
 सङ्गामतां तत्रापि पुनरेव तथैव तेजःसंवर्त्तनी प्रादुर्भविष्यति । ते
 तस्यां तेजःसंवर्त्तन्यां प्रादुर्भूतायां ततश्च्युताः समानाः पुनरेवान्येषु
 लोकधातुषु ये महानिरयास्तत्र ज्ञेयन्ते । ते तेषु महानिरयेषु
 पपत्स्यन्ते । ते तत्रापि तथैव महानिरयान्महानिरयं सङ्गमिष्यन्ति ।
 तेषां तत्रापि सुचिरं महानिरयान्महानिरयं सङ्गामतां तत्रापि
 तथैव तेजःसंवर्त्तनी प्रादुर्भविष्यति । ते तस्यां तेजःसंवर्त्तन्यां प्रादु-
 र्भूतायां पुनरेव ततश्च्युतास्तेनैवास्त्रीणेन सावश्लेषेण कर्माणा इहैव
 लोकधातौ पुनः ज्ञेयन्ते । चिन्नाः सन्तो महानिरयेषूपपत्स्यन्ते । ते
 पुनरेव तानि महानिरयेषु महान्ति महानिरयदुःखानि प्रत्यनु-
 भविष्यन्ति । तावत्प्रत्यनुभविष्यन्ति यावत्पुनरेव तेजःसंवर्त्तनी

(१) समुपस्थापितेनेति च० ।

प्रादुर्भविव्यति । एवं ते वज्रदुःखवेदनीयं कर्म प्रत्यनुभविव्यन्ति ॥
तत् कस्य हेतोः । यथापि नाम दुर्भाषितत्वादायः ॥

अथ खल्वायुष्मान् शारिपुत्रो भगवन्तमेतदवोचत् । पञ्च भगवन्ना-
नन्तर्याणि कर्माणि कृतान्युपचितान्यस्य मनोदुस्वरितस्य वाग्दुस्वरितस्य
च न प्रतिवर्षिकापि नानुरूपाण्यपि न प्रतिरूपाण्यपि भवन्ति ॥

भगवानाह । एवमेतच्छारिपुत्रैवमेतत् । पञ्चानन्तर्यानि शारि-
पुत्र कर्माणि कृतान्युपचितान्यस्य मनोदुस्वरितस्य वाग्दुस्वरितस्य च न
प्रतिवर्षिकापि नानुरूपाण्यपि न प्रतिरूपाण्यस्य कर्मणः कृतस्य
सञ्चितस्वाचितस्योपचितस्य । ये केचिदिमां गम्भीरां प्रज्ञापारमितां
भाव्यमाणां देख्यमानासुपदिश्यमानासुद्दिश्यमानां प्रतिवाधितव्यां
मंस्यन्ते प्रतिषेधयन्ति प्रतिक्रोध्यन्ति नात्र शिञ्चितव्यमिति वक्ष्यन्ति
नेयन्तथागतभाषितेति वाचं भाषियन्ते ततोऽन्यानपि सत्वान्
विवेचयिष्यन्ति ते स्वसन्तानानुपहत्य परसन्तानानुपहनियन्ति ते
स्वसन्तानान् सविधान् कृत्वा परसन्तानान् सविधान् करिष्यन्ति
स्वयं नष्टाः परानपि नाशयिष्यन्ति । स्वयं गम्भीरां प्रज्ञापारमिता-
मजानाना अनवबुध्यमानाः परानपि याहयिष्यन्ति नात्र शिञ्चितव्य-
मिति वाचन्भाषियन्ते । नाहं शारिपुत्रैवंप्रकाराणां पुद्गलानां दर्शनमप्य-
भ्यनुजानामि । कुतस्तैः सह संवासं कुतो वा लाभसत्कारं कुतः स्थानं ॥
तत् कस्य हेतोः । धर्मदूषका हि ते शारिपुत्र तथारूपाः पुद्गला वेदि
तथा इति । कसम्भकजातास्ते शारिपुत्र तथारूपाः पुद्गला वेदितव्याः
कृष्णानिर्जातिकाः^(१) कृष्णाहिजातिकास्ते शारिपुत्र तथारूपाः पुद्गला

(१) ष० पुस्तके कृष्णानिर्जातिका इति पाठो न विद्यते ।

वेदितव्याः । तेषां शारिपुत्र तदाहपायां युद्धसार्गां ये श्रोतव्यं मन्त्रान्ते
सर्वे तेऽनयेन व्यसनमापस्यन्ते । ये च शारिपुत्र प्रज्ञाधारमितां दूष-
यन्ति इमे ते शारिपुत्र धर्मदूषकाः युद्धसा वेदितव्याः ॥

शारिपुत्र आह । न भगवता तस्य युद्धसस्य तपोपपन्नस्य
महानिरयमस्यात्मभावस्य प्रमापसाख्यात् ॥

भगवानाह । तिष्ठतु शारिपुत्र तस्य युद्धसस्य तपोपपन्नस्य महानि-
रयमतस्यात्मभावस्य प्रमाणं ॥ तत् कस्य हेतोः । ना मवाहयस्य युद्धसस्य
तदात्मभावस्य प्रमाणं ऋक्षा उष्णं दधिरं सुखदागच्छेत् मरुत् वा
निगच्छेत् मरुत्वाचकं वा दुःखमागादमावाधं सृग्मेहृक्षेत् वा शोकव्रजो
वाऽऽधाविमेत् महाप्रपातं वा प्रपतेदुच्छृणुष्येत् वा स्थाप्येत् वा । मैव महा-
प्रतिभञ्जं तदात्मभावस्य प्रमाणमशौचीत् यत्येने दोषाः संविद्यन्ते ॥

न भगवताऽनुग्रहतः शारिपुत्रस्यास्यकाञ्चं करोति । इत्यन्त्यात्मभावस्य
प्रमाणं भविष्यतीति द्वितीयकस्यपि तृतीयकस्यानुग्रहान् शारिपुत्रो
भ्रमन्तन्मेतदवोचत् । आख्यातु मे भगवांसस्य युद्धसस्यात्मभावस्य
प्रमाणं पश्चिमाया जनतायाः^(१) आशोकः क्षतो भविष्यति ॥

अनेन वाङ्मनःकर्षणा कृतेन सच्चित्तेनाचित्तेनोपचितेन एवं महान्तं
महानिरयेव्यात्मभावं परिगृह्णीतेति भगवानाह । एष एव शारिपुत्र
पश्चिमाया जनतायाः आशोकः क्षतो भविष्यति यदनेन वाङ्मनोपुच्छरि-
तेनाकुञ्जलेन कर्ष्यभिसंस्कारेणाभिसंस्क्रतेन सच्चित्तेनाचित्तेनोपचितेन
इत्यक्षिरदुःखं प्रत्यनुभविष्यतीति । या एतथैव शारिपुत्र दुःखसा-
प्रसेसता वज्रदुःखता व्यख्याता एष एव शूद्राश्रिकस्य कुलपुत्रस्य

(१) पश्चिमायां जनतायाश्चित्ति ख० ड० च० ।

वा कुसुदुष्टिर्वा संवेगो भविष्यति । ततः स तेभ्यो धर्मव्यसनसंवर्त्त-
नीयेभ्यः कर्मभ्यो विनिवृत्त्य पुण्याभिसंस्कारमेव कुर्यात्प्रीवितहेतोरपि
सङ्घर्षे न प्रतिच्छेद्यति । मा भूदस्माकमपि तादृष्टैर्दुःखैः समवधान-
मिति ॥

अथ कृत्वापुत्रान् सुभृतिर्भगवन्ममेतद्वचोचत् । सुसंबतकाथकर्म-
वाक्कर्ममन्त्रकर्मणा भगवन् कुसुपुत्रेष वा कुसुदुष्टिषा वा भवि-
तव्यं ॥ तत् कस्य हेतोः । यच्च हि नाम भगवत्सेवकरूपेण वाग्दुर्भाषि-
तेन इयान् प्रहृष्टान् सुखसंस्थः प्रहृष्टयते^(१) । कृतमेव पुनर्भगवन् कर्मणा
इयान् महान् पुण्यसंस्थः प्रहृष्टयते ॥

भगवानाह । एवंरूपेण सुभृते वाग्दुर्भाषितेन इयान् महान्
पुण्यसंस्थः प्रहृष्टयते । इदमेव ते सुभृते मोहपुरुषाः स्वाख्याति धर्म-
विनये प्रजिता भविष्यन्ति य इमां गभीरां प्रज्ञापारमितां दुषधि-
तयां मंस्यन्ते प्रतिचेष्टयां मंस्यन्ते प्रतिबाधितायां मंस्यन्ते । प्रज्ञा-
पारमितायाञ्च प्रतिबाधितायां बुद्धानां भगवतां प्रतिबाधिता
भवति । बुद्धबोधौ प्रतिबाधितायामतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां बुद्धानां
भगवतां सर्वज्ञता प्रतिबाधिता भवति । सर्वज्ञतायां प्रतिबाधितायां
सङ्घर्षः प्रतिबाधितो भवति । सङ्घर्षे प्रतिबाधिते तथागतआवकसङ्घः
प्रतिबाधितो भवति । तथागतआवकसङ्घेऽपि प्रतिबाधिते एवमस्य
सर्वेषु सर्वेषु सर्वथा सर्वेषु चिरद्वात् परिवाद्याभावो भवति अप्रमे-
यासंख्येयतरस्य महान्कुशलकर्मभिस्कारः परिमृहीतो भवति ॥

एवमुक्ते आपुत्रान् सुभृतिर्भगवन्ममेतद्वचोचत् । कोऽप्य भगवन्

(१) प्रहृष्टयते इति घ० ।

हेतुः कः प्रत्ययो यत्स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञा-
पारमितां प्रतिबाधितव्यां मंस्यते ॥

भगवानाह । माराधिष्ठितो वा सुभूते स कुलपुत्रो वा
कुलदुहिता वा भविष्यति । दुष्पुत्रसंवर्तनीयेन वा कर्मणा^(१)
गभीरेषु धर्मेषु नास्य श्रद्धा नास्य प्रसादः । आर्थां सुभूते
दार्थां पापार्थां धर्माभ्यां समन्वागतः स कुलपुत्रो वा
कुलदुहिता वा इमां प्रज्ञापारमितां प्रतिबाधिस्यते ॥ पुनरपरं
सुभूते स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा पापमित्रहस्तगतो वा भवि-
ष्यति अनभियुक्तो वा भविष्यति स्कन्धाभिनिविष्टो वा भविष्यति
आत्मोत्कर्षी परेषां पंसको दोषान्तरप्रेषी वा भविष्यति एभिरपि
सुभूते चतुर्भिराकारैः स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा समन्वागतो
भविष्यति य इमां प्रज्ञापारमितां भाव्यमाणां देख्यमानामुपदिश्य-
माणां प्रतिबाधितव्यां मंस्यते^(२) इति ॥ * ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां निरथपरिवर्त्तो नाम
सप्तमः ॥ * ॥

(१) दुष्पुत्रसंवर्तनीयेन वाकर्मणा इति च० ।

(२) मंस्यन्ते इति क० ख० ग० घ० ङ० च० ।

अथ विशुद्धिपरिवर्त्तो नामाष्टमः ।

अथ खल्वायुष्मान् सुभृतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । दुरधिमोषा
भगवन् प्रज्ञापारमिताऽनभियुक्तेन कुशलमूलविरहितेन पापमित्र-
हस्तगतेन ॥

भगवानाह । एवमेतत् सुभृते एवमेतत् । दुरधिमोषा सुभृते
प्रज्ञापारमिताऽनभियुक्तेन परीत्त^(१)कुशलमूलेन दुर्मेधसा अनर्थिके-
नाल्पश्रुतेन हीनप्रज्ञेन पापमित्रोपस्तब्धेन अशुश्रूषणाऽपरिपृच्छक-
जातीयेन कुशलेषु धर्मेष्वनभियुक्तेन ॥

सुभृतिराह । कियद्गम्भीरा वतेयं भगवन् प्रज्ञापारमिता
दुरधिमोचतया ॥

भगवानाह । रूपं सुभृते अबद्धममुक्तं ॥ तत् कस्य हेतोः ।
रूपास्वभावत्वात् सुभृते रूपमबद्धममुक्तं ॥ एवं वेदना संज्ञा संस्कारा
विज्ञानं सुभृतेऽबद्धममुक्तं ॥ तत् कस्य हेतोः । विज्ञानास्वभावत्वात्
सुभृते विज्ञानमबद्धममुक्तं ॥ रूपस्य सुभृते पूर्वान्तोऽबद्धोऽमुक्तः ॥
तत् कस्य हेतोः । पूर्वान्तास्वभावं हि सुभृते रूपं ॥ रूपस्य सुभृते-
ऽपरान्तोऽबद्धोऽमुक्तः ॥ तत् कस्य हेतोः । अपरान्तास्वभावं हि
सुभृते रूपं ॥ प्रत्युत्पन्नं सुभृते रूपमबद्धममुक्तं ॥ तत् कस्य हेतोः ।

(१) परीत्त इति च० ।

प्रत्युत्पन्नास्त्रभावं हि सुभृते प्रत्युत्पन्नं रूपं ॥ एवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानस्य सुभृते पूर्वान्तोऽवद्भोऽसुक्तः ॥ तत् कस्य हेतोः । पूर्वान्तास्त्रभावं हि सुभृते विज्ञानं ॥ विज्ञानस्य सुभृते-
ऽपरान्तोऽवद्भोऽसुक्तः ॥ तत् कस्य हेतोः । अपरान्तास्त्रभावं हि सुभृते विज्ञानं ॥ प्रत्युत्पन्नं सुभृते विज्ञानमवद्भुमसुक्तं ॥ तत् कस्य हेतोः । प्रत्युत्पन्नास्त्रभावं हि सुभृते प्रत्युत्पन्नं विज्ञानं ॥

सुभृतिराह । दुरधिमोचा भगवन् प्रज्ञापारमिता परमदुरधि-
मोचा भगवन् प्रज्ञापारमिता अनभिशुक्नेनानवरोपितकुशलमूलेन
पापमिचहस्तगतेन मारवशगतेन कुषीदेन हीनवीर्येण सुषितस्रतिना
दुष्प्रज्ञेन ॥

भगवानाह । एवमेतत् सुभृते एवमेतत् । दुरधिमोचा सुभृते
प्रज्ञापारमिता परमदुरधिमोचा सुभृते प्रज्ञापारमिता अनभि-
शुक्नेनानवरोपितकुशलमूलेन पापमिचहस्तगतेन मारवशगतेन कुषीदेन
हीनवीर्येण सुषितस्रतिना दुष्प्रज्ञेन ॥ तत् कस्य हेतोः । या सुभृते
रूपविशुद्धिः सा फलविशुद्धिः या फलविशुद्धिः सा रूपविशुद्धिरिति
हि सुभृते रूपविशुद्धिश्च फलविशुद्धिश्चाद्वयमेतदद्वैधीकारमभिस्र-
मच्छिन्नमिति हि सुभृते फलविशुद्धितो रूपविशुद्धीरूपविशुद्धितः
फलविशुद्धिः ॥ एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा या सुभृते विज्ञानवि-
शुद्धिः सा फलविशुद्धिः या फलविशुद्धिः सा विज्ञानविशुद्धि-
रिति हि सुभृते विज्ञानविशुद्धिश्च फलविशुद्धिश्चाद्वयमेतदद्वैधी-
कारमभिस्रमच्छिन्नमिति हि सुभृते फलविशुद्धितो विज्ञानविशुद्धि-
र्विज्ञानविशुद्धितः फलविशुद्धिः ॥ पुनरपरं सुभृते या रूपविशुद्धिः

सा सर्वज्ञताविशुद्धिः या सर्वज्ञताविशुद्धिः सा रूपविशुद्धिरिति हि सुभूते रूपविशुद्धिश्च सर्वज्ञताविशुद्धिश्चाद्वयमेतदद्वैधीकारमभिन्नमच्छिन्नमिति हि सुभूते सर्वज्ञताविशुद्धितो रूपविशुद्धिः रूपविशुद्धितः सर्वज्ञताविशुद्धिः ॥ एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा या सुभूते विज्ञानविशुद्धिः सा सर्वज्ञताविशुद्धिः या सर्वज्ञताविशुद्धिः सा विज्ञानविशुद्धिरिति हि सुभूते विज्ञानविशुद्धिश्च सर्वज्ञताविशुद्धिश्चाद्वयमेतदद्वैधीकारमभिन्नमच्छिन्नमिति हि सुभूते सर्वज्ञताविशुद्धितो विज्ञानविशुद्धिः विज्ञानविशुद्धितः सर्वज्ञताविशुद्धिः ॥

अथ खल्वाद्युष्मान् शारिपुत्रो भगवन्तमेतदवोचत् । गम्भीरा भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । अवभाषकरी भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । आलोको भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । अप्रतिसन्धिर्भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । असंक्षेपो भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । अप्राप्तिरनभिसमयो भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । अनभिनिर्वृत्तिर्भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । अत्यन्तानुपपत्ति^(१) भगवन् प्रज्ञापारमिता कामधातु-
रूपधालारूप्यधातुषु ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । न जानाति न सञ्जानीते भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । किं पुनर्भगवन् प्रज्ञापारमिता न जानाति न सञ्जानीते ।

भगवानाह । रूपं शारिपुत्र प्रज्ञापारमिता न जानाति न
सञ्जानीते ॥ तत् कस्य हेतोः । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥ एवं वेदना-
संज्ञासंस्कारा विज्ञानं शारिपुत्र प्रज्ञापारमिता न जानाति न
सञ्जानीते ॥ तत् कस्य हेतोः । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । प्रज्ञापारमिता भगवन् सर्वज्ञताया नापकारं करोति
नोपकारं करोति ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

आह । प्रज्ञापारमिता भगवन् न कश्चिद्धर्मं परिगृह्णाति न
परित्यज्यति ॥

भगवानाह । विशुद्धत्वाच्छारिपुत्र ॥

अथ खल्लायुष्मान् सुभृतिर्भगवन्तमेतदवोषत् । आत्मविशुद्धितो
भगवन् रूपविशुद्धिः ॥

भगवानाह । अत्यन्तविशुद्धत्वात् सुभृते ॥

(१) अत्यन्तानुत्पत्तिरिति ग० ।

आह । आत्मविशुद्धितो भगवन् वेदनासंज्ञासंस्कारविशुद्धिः ।

आत्मविशुद्धितो भगवन् विज्ञानविशुद्धिः ॥

भगवानाह । अत्यन्तविशुद्धत्वात् सुभृते ॥

आह । आत्मविशुद्धितो भगवन् फलविशुद्धिः ॥

भगवानाह । अत्यन्तविशुद्धत्वात् सुभृते ॥

आह । आत्मविशुद्धितो भगवन् सर्वज्ञताविशुद्धिः ॥

भगवानाह । अत्यन्तविशुद्धत्वात् सुभृते ॥

आह । आत्मविशुद्धितो भगवन् न प्राप्तिर्नाभिसमयः ।

भगवानाह । अत्यन्तविशुद्धत्वात् सुभृते ॥

आह । आत्मापर्यन्ततया भगवन् रूपापर्यन्तता ॥

भगवानाह । अत्यन्तविशुद्धत्वात् सुभृते ॥

आह । आत्मापर्यन्ततया भगवन् वेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञाना-
पर्यन्तता ॥

भगवानाह । अत्यन्तविशुद्धत्वात् सुभृते ॥

आह । य एवमस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य भगवन्भवबोधः
इयमस्य प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । अत्यन्तविशुद्धत्वात् सुभृते ।

आयुष्मान् सुभृतिराह । सा खलु पुनरियं भगवन् प्रज्ञा-
पारमिता नापरे तीरे न परे तीरे नाप्युभयमन्तरेण विप्रकृता
स्थिता ॥

भगवानाह । अत्यन्तविशुद्धत्वात् सुभृते ॥

आयुष्मान् सुभृतिराह । एवमपि भगवन् संज्ञास्यते बोधिसत्त्वौ

महासत्त्वो रिद्धिष्यतीमां प्रज्ञापारमितां तुरीकरिष्यतीमां प्रज्ञा-
पारमितां ॥

भगवानाह । साधु साधु सुभ्रूते । एवमेतत् सुभ्रूते एवमेतत् ॥
तत् कस्य हेतोः । नामतोऽपि हि सुभ्रूते सङ्गो निमित्ततोऽपि सङ्गः ॥

एवमुक्ते आयुषान् सुभ्रूतिर्भगवन्मेतदबोचत् । आसुख्यं भगवन्
यावदियं प्रज्ञापारमिता स्थाख्याता सुनिर्दिष्टा सुपरिनिष्ठिता ।
यत्र हि नाम भगवता इमेऽपि सङ्गा आख्याताः ॥

अथ खल्वायुषान् शारिपुत्र आयुषान्तं सुभ्रूतिमेतदबोचत्
कतमे ते आयुषान् सुभ्रूते सङ्गाः ॥

सुभ्रूतिराह । रूपमायुषान् शारिपुत्र शून्यमिति सङ्गः । एवं
वेदनासंज्ञासंस्कारा विज्ञानमायुषान् शारिपुत्र शून्यमिति सङ्गः ।
अतीनेषु धर्मेष्वतीता धर्मा इति सञ्ज्ञानीते सङ्गः । अनागतेषु
धर्मेष्वनागता धर्मा इति सञ्ज्ञानीते सङ्गः । प्रत्युत्पन्नेषु धर्मेषु प्रत्यु-
त्पन्ना धर्मा इति सञ्ज्ञानीते सङ्गः । इयन्तं पुण्यस्कन्धं प्रसूयते
बोधिसत्त्वयानिकः पुङ्गवः प्रथमेन चित्तोत्पादेनेति सञ्ज्ञानीते सङ्गः ॥

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्र आयुषान्तं सुभ्रूतिमेतदबोचत् ।
कतमेनार्थं सुभ्रूते पर्यायेण सङ्गाः ॥

सुभ्रूतिराह । सचेत् कौशिक तद्बोधिचित्तं सञ्ज्ञानीते इदन्तत्प्रथमं
बोधिचित्तमित्यनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ परिणामवामीति परि-
णामयति । न च चित्तप्रकृतिः शक्या परिणामयितुं तेन कुलपुत्रेण
वा कुलदुहित्रा वा महायानसंप्रस्थितेन ॥ तस्मान्तर्हि कौशिक
परं सन्दर्शयता समादापयता समुत्तेजयता सम्प्रहर्षयता अनुत्तरायां

सम्यक्सम्बोधौ भूतानुगमेन सन्दर्भयितव्यं समादापयितव्यं समुत्ते-
जयितव्यं सम्प्रहर्षयितव्यं । एवमात्मानं च न क्षिणोति बुद्धानु-
ज्ञातया^(१) च समादापयन्वा परं समादापयति स कुलपुत्रो वा
कुलदुहिता वा । इमास्त्रास्य सर्वाः सङ्गकोट्यो विवर्जिता भवन्ति ॥

अथ खलु भगवानायुष्मते सुभूतये साधुकारमदात् । साधु साधु
सुभूते । यस्त्वं बोधिसत्त्वान् महासत्वानिमाः सङ्गकोटीर्बोधयसि तेन हि
सुभूते अन्यानपि सूक्ष्मतरान् सङ्गानास्त्रास्त्रामि तान् शृणु साधु च
सुष्ठु च मनसि क्वह भाषिष्येऽहन्ते । साधु भगवन्नित्यायुष्मान् सुभूति-
र्भगवतः प्रत्यश्रोषीत् ॥

भगवानेतदबोधत् । इह सुभूते आहुः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता
वा तथागतमर्हन्तं सम्यक्सम्बुद्धं निमित्ततो मनसि करोति ।
यावन्ति खलु पुनः सुभूते निमित्तानि तावन्तः सङ्गाः ॥ तत्
कस्य हेतोः । निमित्ततो हि सुभूते सङ्गः । इति हि सोऽती-
तानामतप्रत्युत्पन्नानां बुद्धानां भगवतां ये अनासन्वा धर्मास्ताननु-
मोदे । इत्यनुमोद्यानुमोदनासहगतं कुशलमूलमनुत्तरायां सम्यक्-
सम्बोधौ परिणामयामीति परिणामयति । या खलु पुनः सुभूते
धर्माणां धर्मता न साऽतीता वा अनागता वा प्रत्युत्पन्ना वा या
जातीता नानागता न प्रत्युत्पन्ना सा अध्वनिर्मुक्ता या अध्वनिर्मुक्ता
न सा शक्या परिणामयितुं न निमित्तीकर्तुं नारम्भणीकर्तुं नापि
सा दृष्टश्रुतमतविज्ञाता^(२) ॥

(१) बुद्धानुज्ञाततया इति छ० ।

(२) दृष्टश्रुतविज्ञाता इति ग० दृष्टश्रुतमनसि ज्ञाता इति क० घ० ।

सुभूतिराह । गम्भीरा भगवन् प्रकृतिधर्माणाम्^(१) ॥

भगवानाह । विविक्तत्वात् सुभूते ॥

आह । प्रकृतिगम्भीरा भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । प्रकृतिविशुद्धत्वात् सुभूते प्रकृतिविविक्तत्वात्^(१)
प्रकृतिगम्भीरा प्रज्ञापारमिता ॥

सुभूतिराह । प्रकृतिविविक्ता भगवन् प्रज्ञापारमिता । नमस्क-
रोमि भगवन् प्रज्ञापारमितायै ॥

भगवानाह । सर्वधर्मा अपि सुभूते प्रकृतिविविक्ताः । या च
सुभूते सर्वधर्माणां प्रकृतिविविक्तता सा प्रज्ञापारमिता ॥ तत् कस्य
हेतोः । तथा हि सुभूते अकृताः सर्वधर्मास्तथागतेनार्हता
सम्यक्सम्बुद्धेनाभिसम्बुद्धाः ॥

सुभूतिराह । तस्मात्तर्हि भगवन् सर्वधर्मा अनभिसम्बुद्धास्तथा-
गतेनार्हता सम्यक्सम्बुद्धेन ॥

भगवानाह । तथाचि सुभूते प्रकृत्यैव न ते धर्माः किञ्चित् ।
या च प्रकृतिः साऽप्रकृतिः या चाप्रकृतिः सा प्रकृतिः सर्वधर्माणामे-
कलक्षणत्वाद्यदुत्कलक्षणत्वात् ॥ तस्मात्तर्हि सुभूते सर्वधर्मा अन-
भिसम्बुद्धास्तथागतेनार्हता सम्यक्सम्बुद्धेन ॥ तत् कस्य हेतोः । न
हि सुभूते द्वे धर्मप्रकृती एकैव हि सुभूते सर्वधर्माणां प्रकृतिः ।
या च सुभूते सर्वधर्माणां प्रकृतिः साऽप्रकृतिः या चाप्रकृतिः सा
प्रकृतिः । एवमेताः सुभूते सर्वाः सङ्गकोट्यो विवर्जिता भवन्ति ॥

(१) प्रकृतिधर्मा इति च० ।

(२) च० पुस्तके, प्रकृतिविविक्तत्वादिति पाठो नास्ति ।

सुभृतिराह । गक्षीरा भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । आकाशगक्षीरतया सुभृते गक्षीरा प्रज्ञापार-
मिता^(१) ॥

सुभृतिराह । दुरनुबोधा भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । तथा हि सुभृते न कश्चिदभिसम्बुध्यते ॥

आह । अचिन्त्वा भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । तथा हि सुभृते प्रज्ञापारमिता न चित्तेन ज्ञातव्या
न चित्तगमनीया ॥

आह । अहता भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । कारकानुपलब्धितः सुभृते अहता प्रज्ञापारमिता ॥

आह । तेन हि भगवन् बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञापारमितायां
कथञ्चरितव्यं ॥

भगवानाह । सचेत् सुभृते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमि-
तायाश्चरन् न रूपे चरति चरति प्रज्ञापारमितायां । एवं सचेन्न
वेदनायां न संज्ञायां न संस्कारेषु सचेन्न विज्ञाने चरति चरति
प्रज्ञापारमितायां । सचेद्रूपमनित्यमिति न चरति चरति प्रज्ञा-
पारमितायां । एवं वेदनासंज्ञासंस्काराः सचेद्विज्ञानमनित्यमिति न
चरति प्रज्ञापारमितायां । सचेद्रूपं शून्यमिति न चरति चरति प्रज्ञा-
पारमितायां । एवं वेदनासंज्ञासंस्काराः सचेद्विज्ञानं शून्यमिति न
चरति चरति प्रज्ञापारमितायां । सचेद्रूपमप्रतिपूर्षं प्रतिपूर्षमिति न

(१) आकाशगक्षीरा प्रज्ञापारमिता इति घ० ।

चरति चरति प्रज्ञापारमितायां । या च रूपस्याप्रतिपूर्वता प्रति-
पूर्वता वा न तद्रूपं । एवं वेदनासंज्ञासंस्काराः सचेद्विज्ञानमप्रतिपूर्वं
प्रतिपूर्वमिति न चरति चरति प्रज्ञापारमितायां । या च विज्ञान-
स्याप्रतिपूर्वता प्रतिपूर्वता वा न तद्विज्ञानं । सचेदेवमपि न चरति
चरति प्रज्ञापारमितायां ॥

एवमुक्ते आद्यज्ञानं सुभूतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । आसुर्यं भगवन्
यावद्यदेवं बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां ससङ्गता चासङ्गता चाख्याता ॥

भगवानाह । रूपं ससङ्गमसङ्गमिति सुभूते न चरति चरति
प्रज्ञापारमितायां । एवं वेदनासंज्ञासंस्काराः^(१) विज्ञानं ससङ्गमस-
ङ्गमिति सुभूते न चरति चरति प्रज्ञापारमितायां । चक्षुः^(२)
ससङ्गमसङ्गमिति न चरति चरति प्रज्ञापारमितायां । एवं यावत्
मनःसंस्पर्शजा वेदना ससङ्गाऽसङ्गेति न चरति चरति प्रज्ञापारमि-
तायां । पृथिवीधातुः ससङ्गोऽसङ्ग इति न चरति चरति प्रज्ञापार-
मितायां । यावद्विज्ञानधातुः ससङ्गोऽसङ्ग इति न चरति चरति
प्रज्ञापारमितायां । दानपारमिता ससङ्गाऽसङ्गेति न चरति
चरति प्रज्ञापारमितायां । एवं शीलपारमिताचान्तिपारमिता-
वीर्यपारमिताध्यानपारमिताप्रज्ञापारमिता ससङ्गाऽसङ्गेति न चरति
चरति प्रज्ञापारमितायां । एवं सप्तचिंशद्वोधपक्षा धर्मा बलानि
वशारस्थानि प्रतिसंविदो अष्टादशावेष्टिका बुद्धधर्माः ससङ्गा
असङ्गा इति न चरति चरति प्रज्ञापारमितायां । श्रोतत्रापत्ति

(१) एवं वेदनासंज्ञासंस्काराः सचेत् सुभूते इति ख० ग० ।

(२) एवं सचेत् सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः चक्षुरिति ग० ।

फलं ससङ्गमसङ्गमिति न चरति चरति प्रज्ञापारमितायां । एवं
सहदागामिफलमनागामिफलमर्हत्वं ससङ्गमसङ्गमिति न चरति
चरति प्रज्ञापारमितायां । प्रत्येकबुद्धत्वं ससङ्गमसङ्गमिति न चरति
चरति प्रज्ञापारमितायां । बुद्धत्वं ससङ्गमसङ्गमिति न चरति
चरति प्रज्ञापारमितायां । सर्वज्ञतापि सुभूते सर्वज्ञाऽसङ्गेति न
चरति चरति प्रज्ञापारमितायां । एवं चरन् सुभूते बोधिसत्त्वो
महासत्त्वो न रूपे सङ्गञ्जनयति न वेदनायां न संज्ञायां न
संस्कारेषु न विज्ञाने सङ्गञ्जनयति न चक्षुषि सङ्गञ्जनयति यावन्न
मनःसंस्पर्शजायां वेदनायां सङ्गञ्जनयति न पृथिवीधातौ सङ्गञ्जन-
यति यावन्न विज्ञानधातौ सङ्गञ्जनयति न दानपारमितायां सङ्ग-
ञ्जनयति न ब्रह्मपारमितायां न चान्तिपारमितायां न वीर्यपारमि-
तायां न ध्यानपारमितायां न प्रज्ञापारमितायां सङ्गञ्जनयति न
बोधिपक्षेषु धर्मेषु^(१) न बलेषु न वैशारद्येषु न प्रतिसंवित्सु नाष्टा-
दशस्वावेष्टिकेषु^(२) बुद्धधर्मेषु सङ्गञ्जनयति न श्रोतश्रापत्तिफले
सङ्गञ्जनयति न सहदागामिफले नानागामिफले नार्हत्त्वे सङ्गञ्जन-
यति न प्रत्येकबुद्धत्वे सङ्गञ्जनयति न बुद्धत्वे सङ्गञ्जनयति नापि
सर्वज्ञतायां सङ्गञ्जनयति ॥ तत् कथं हेतोः । असक्ता अबद्धा असुक्ता
असमतिक्रान्ता हि सुभूते सर्वज्ञता ॥ एवं हि सुभूते सर्वसङ्गस-
मतिक्रमाय बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैः प्रज्ञापारमितायां चरितव्यं ॥

(१) ख० ग० च० पुस्तकेषु धर्मेष्विति पाठो न दृश्यते ।

(२) अष्टादशस्वावेष्टिकेष्विति घ० ख० च० ।

सुभूतिराह । अक्षय्यं भगवन् । चावद्गभीरोऽयं भगवन् धर्मः
प्रज्ञापारमिता नाम या देक्ष्यमानापि न परिहीयते अदेक्ष्यमानापि
न परिहीयते देक्ष्यमानापि न वर्द्धते अदेक्ष्यमानापि न वर्द्धते ॥

एवमुक्ते भगवादायुष्मन्तं सुभूतिमेतदवोचत् । साधु साधु
सुभूते । एवमेतत् सुभूते एवमेतत् । तद्यथापि नाम सुभूते
तद्यागतोऽर्हन् सम्यक्सम्बुद्धो अक्षय्यं तिष्ठन्नाकाशस्य वर्षं भाषेत
नाकाशस्य वर्द्धिर्भवेत् अक्षय्यमाणेऽपि वर्षे वैवाकाशस्य परिष्कान्-
भिर्भवेत् ॥ तद्यथापि नाम सुभूते माघापुरुषो भाष्यमाणेऽपि वर्षं
मानुनीयते न सङ्क्षिप्तते अक्षय्यमाणेऽपि वर्षे न प्रतिव्यस्यते न
सङ्क्षिप्तते एवमेव सुभूते या धर्माणां धर्मता सा देक्ष्यमानापि
तावत्केव अदेक्ष्यमानापि तावत्केव ॥

खविरः सुभूतिराह । तुष्यारकारको भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वो
यो मन्वीसायां प्रज्ञापारमितायां चरन् प्रज्ञापारमितां भवत्यन् न
संसीदति नोत्सवते अत्र च नाम योगमापद्यते न च प्रत्युद्गावर्त्तते ।
अक्षय्यभाववैषा भगवन् कस्युत प्रज्ञापारमिताभावना । नमस्कर्त्त-
व्यास्ते भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वो यैरयं सत्त्वः सत्त्वः ॥ तत् कस्य
हेतोः । आकाशेन साङ्गं स भगवन् सत्त्वुकासः सः सत्त्वानां हतसः
सत्त्वहं वधाति । महासत्त्वाहसत्त्वुदो भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वः
सुरो भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वः य आकाशसमानां सत्त्वानां प्रम-
धातुसमानां सत्त्वानां हतसः सत्त्वहं सत्त्वुकामोऽनुत्तरां सम्यक्-
सम्बोधिमभिसम्बोद्धुकामः । आकाशं स भगवन् परिमोचयितु-
कामः आकाशं स भगवन् उत्प्रेषुकामः सत्त्वदीर्घपरिमिता-

सन्नाह्वयः स भगवन् बोधिसत्वो महासत्त्वः स चाकाङ्क्षमानां धर्मसाधुसमानां स्वानां कृतयः सन्नाहं वसयति ॥

अथ खल्वन्यतमो भिक्षुर्येन भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रकृत्य भगवन्-
नेतदबोधत् । मन्त्रस्फुरोमि भगवन् प्रज्ञापारमितायै । तथा हि
भगवन् प्रज्ञापारमिता न कश्चिदूर्ध्वमुत्पादयति न कश्चिदूर्ध्वं
निरोधयति ॥

अथ खलु ब्रह्मो देवानामिन्द्र आशुभ्रतं सुभृतिमेतदबोधत् ।
यः आर्यं सुभृतेऽथ प्रज्ञापारमितायामेव योगमापत्सन्ने क्व स योग
व्यापत्सन्ने ॥

सुभृतिराह । अन्तः स कौञ्जिक योगमापत्सन्ने यः प्रज्ञा-
पारमितायां योगमापत्सन्ने । अभ्यन्तः स कौञ्जिक योगमापत्सन्ने
यः प्रज्ञापारमितायां शिचितव्यं योगमापत्तव्यं मंस्यते ॥

अथ खलु ब्रह्मो देवानामिन्द्रो भगवन्नेतदबोधत् । आञ्जल्यथ
भगवांस्यस्य कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुर्व्या रचावरणमुक्तिं करोमि
थ इमां प्रज्ञापारमितां धारयति ॥

अथ खल्वुपज्ञान् सुभृतिः ब्रह्मं देवानामिन्द्रमेतदबोधत् ।
समस्तुपज्ञासि त्वं कौञ्जिक तं धर्मे यस्य धर्मस्य रचावरणमुक्तिं
करिष्यसि ॥

ब्रह्म आह । नो हीदमार्थं सुभृते ॥

सुभृतिराह । एवं कौञ्जिक सचेद्बोधिसत्वो महासत्त्वो यथा-
निर्दिष्टायां प्रज्ञापारमितायां स्थास्यति सैव तस्य रचावरणमुक्ति-
र्भविष्यति अथ विरहितो भविष्यति प्रज्ञापारमितया लक्ष्यन्नेऽस्मा-

वतारप्रेक्षिणोऽवतारगवेक्षिणो मनुष्यास्वामनुष्यास्ववतारं ॥ अपि च कौशिक आकाशस्य स रक्षावरणगुप्तिं संविधातव्यां मन्येत यो बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य रक्षावरणगुप्तिं संविधातव्यां मन्येत प्रज्ञापारमितायाश्चरतः ॥ तत् किं मन्यसे कौशिक प्रतिबलस्त्वं प्रतिश्रुत्वाद्या रक्षावरणगुप्तिं संविधातुं ॥

शक्र आह । महोत्तदार्य्यं सुभूते ॥

सुभूतिराह । एवमेव कौशिक बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितायां चरन् विहरन् प्रतिश्रुत्कोपमाः सर्वधर्मा इति परिजानात्यतश्च^(१) तान् न मन्यते न समनुपश्यति न जानाति न सञ्जानीते ते च धर्मा न विद्यन्ते न सन्दृश्यन्ते न संविद्यन्ते नोपलभ्यन्ते इति विहरति । सचेदेवं विहरति चरति प्रज्ञापारमितायां ।

अथ खलु बुद्धानुभावेन ये त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ चत्वारो महाराजानः सर्वे च शक्रा देवेन्द्राः सर्वे च महाब्रह्माणः^(२) सहापतिश्च महाब्रह्मा ते सर्वे येन भगवांस्तेनोपसङ्गान्ताः । उपसङ्गम्य भगवतः पादौ शिरसाऽभिवन्द्य भगवन्तं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य एकान्तेऽतिष्ठन् । एकान्ते स्थिताश्च ते महाराजानः सर्वे च शक्रा देवेन्द्राः सर्वे च ब्रह्मकायिका देवा महाब्रह्माणश्च सहापतिश्च महाब्रह्मा बुद्धानुभावेन बुद्धाधिष्ठानेन बुद्धसहस्रं समन्वाहरन्ति स्म । एभि-

(१) परिजानाति स च इति ख० उ० च० ।

(२) महाब्रह्मणः इति ख०, महाब्रह्मणाः इति उ०, महाब्रह्माः इति च० ।

रेव नामभिरेभिरेव पदेरेभिरेवाक्षरैः सुभ्रूतिनामधेयै^(१) रेव भिक्षु-
भिरियमेव प्रज्ञापारमितोपदिष्टा अयमेव प्रज्ञापारमितापरिवर्तः ।
तत्रापि ब्रह्मा एव देवेन्द्राः परिपृच्छन्ति स्य परिप्रश्नयन्ति स्य ॥
अस्मिन्नेव पृथिवीप्रदेशे इयमेव प्रज्ञापारमिता भाषिता मैत्रेयोऽपि
बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यास्मिन्नेव पृथि-
वीप्रदेशे एनामेव प्रज्ञापारमिताभाषिष्यते इति ॥ ० ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां विशुद्धिपरिवर्तो
नामाष्टमः ॥ १८४ ॥

(१) सुभ्रूतिर्नामधेयैरिति ग० च० ।

अथ स्तुतिपरिर्त्तो नाम नवमः ॥

अथ स्वायुष्मान् सुभृतिर्भगवन्तमेतद्वोचत् । प्रज्ञापार-
मितेति भगवन्नामधेवमाचमेतत् । तच्च नामेदमिति नोपलभ्यते
वाग्वस्त्रेव नामेत्युच्यते । सापि प्रज्ञापारमिता न विद्यते नोपलभ्यते
यथैव नाम तथैव प्रज्ञापारमिता यथा प्रज्ञापारमिता तथा नाम
धर्मद्वयमेतन्न विद्यते नोपलभ्यते ॥ किं कारणं भगवन् मैत्रेयो बोधि-
सत्त्वो महासत्त्वोऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्य एभिरेव नामभि-
रेभिरेव पदैरेभिरेवाक्षरैरस्मिन्नेव पृथिवीप्रदेशे इमामेव प्रज्ञापार-
मितां भाषिष्यते ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मानं सुभृतिमेतद्वोचत् । तथा हि सुभृते
मैत्रेयो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो न रूपं नित्यं नानित्यं न रूपं
बद्धं न सुक्तं अत्यन्तविशुद्धमित्यभिसम्भोत्स्यते । एवं न वेदनां न
संज्ञां न संस्कारान् न विज्ञानं^(१) नित्यं नानित्यं न विज्ञानं बद्धं न
सुक्तं अत्यन्तविशुद्धमित्यभिसम्भोत्स्यते ॥ अनेन सुभृते कारणेन मैत्रेयो
बोधिसत्त्वो महासत्त्वो अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्य एभि-
रेव नामभिरेभिरेव पदव्यञ्जनैरस्मिन्नेव पृथिवीप्रदेशे इमामेव
प्रज्ञापारमितां भाषिष्यते ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभृतिर्भगवन्तमेतद्वोचत् । परिशुद्धा वतेयं
भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

(१) एवं न वेदना न संज्ञा न संस्कारा न विज्ञानमिति ख० च०, एवं
वेदना संज्ञा संस्कारा न विज्ञानमिति छ० ।

भगवानाह । रूपविशुद्धितः सुभृते परिशुद्धा प्रज्ञापरमिता । एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा विज्ञानविशुद्धितः सुभृते परिशुद्धा प्रज्ञापरमिता । रूपानुत्पादानिरोधासङ्गोन्माव्यदानविशुद्धितः सुभृते परिशुद्धा प्रज्ञापरमिता । एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा विज्ञानानुत्पादानिरोधासङ्गोन्माव्यदानविशुद्धितः सुभृते परिशुद्धा प्रज्ञापरमिता । आकाशविशुद्धितः सुभृते परिशुद्धा प्रज्ञापरमिता । रूपनिरूपणेपरिग्रहतया सुभृते परिशुद्धा प्रज्ञापरमिता । एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा विज्ञाननिरूपणेपरिग्रहतया सुभृते परिशुद्धा प्रज्ञापरमिता । आकाशप्रतिभ्रुत्काऽवचनीयप्रव्याहारनिरूपणेपतया^(१) सुभृते परिशुद्धा प्रज्ञापरमिता । सर्वोपलेपानुलेपधर्मानुपलेपतया सुभृते परिशुद्धा प्रज्ञापरमिता ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभृतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । सुखस्था वनलाभसोषां भगवन् सुखपुत्रानां सुखदुःखदृष्ट्यां च वेधामिषं प्रज्ञापरमिता औन्नवभासमप्यागमिष्यति । प्रागेव य उद्गच्छीष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पथ्यायन्ति प्रवर्तयिष्यन्ति देवयिष्यन्त्युददेष्ट्यन्मुहेष्ट्यन्ति स्वाध्यासन्ति न तेषां चक्षुरोगो भविष्यति न ओचरोगो न घ्राणरोगो न जिह्वारोगो न कायरोगो भविष्यति न धन्वायितता भविष्यति न ते विषमापरिहारैश्च कासं करिष्यन्ति वह्नि सैषां देवतासहस्राणि पृष्ठतः पृष्ठतो अशु-

(१) आकाशप्रतिभ्रुत्काऽवचनीयप्रव्याहारनिरूपणसम्भतया इति ख० उ० च० ।

ब्रह्मानि भविष्यन्ति । अष्टमीं चतुर्दशीं पक्षदशैश्च स धर्मभाषकः^(१)
कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा यत्र यत्र प्रज्ञापारमितां भाषिष्यते
तत्र तत्र वज्रतरं पुण्यं प्रसविष्यति ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन् सुभृतिमेतदवोचत् । एवमेतत् सुभृते
एवमेतत् । वज्रनि सुभृते तस्य कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुर्व्या देव-
तासहस्राणि पृष्ठतः पृष्ठतोऽनुब्रह्मानि भविष्यन्ति वज्रनि च देवता-
सहस्राणि तत्रागमिष्यन्ति । सर्व्याणि धर्मश्रवणार्थिकानि तानि च
रक्षावरणगुप्तिं संविधास्यन्ति तस्य धर्मभाषकस्य इमां प्रज्ञापार-
मितां भाषमाष्यथ ॥ तत् कस्य हेतोः । सदेवमनुष्यासुरस्य हि
सुभृते लोकस्य प्रज्ञापारमिता अनुत्तरं रत्नं ॥ अतोऽपि^(२) सुभृते
कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ततो निदानं वज्रतरं पुण्यं प्रसविष्यति ॥
अपि नु खलु पुनः सुभृते वहवोऽन्तराया भविष्यन्ति अस्या
गम्भीराद्याः प्रज्ञापारमिताया सिष्यमानाया उद्दृष्टमानाया धार्थ्य-
मानाया वाच्यमानायाः पर्यवाप्यमानायाः प्रवर्त्यमानाया उपदि-
श्यमानाया उद्दिश्यमानाया स्वाध्याय्यमानायाः^(३) ॥ तत् कस्य हेतोः ।
तथा हि सुभृते वज्रप्रत्यर्थिकानि महारत्नानि भवन्ति ॥ यत्र
सारस्य गुदतरप्रत्यर्थिकानि भवन्ति अनुत्तरस्त्रेहं सुभृते महारत्नं
लोकस्य यदुत प्रज्ञापारमिता हिताय सुखाय प्रतिपन्ना लोकस्य
सर्वधर्माणामनुत्पादाथानिरोधायासङ्क्षेत्रायाविनाशयोगेन प्रत्युप-

(१) सद्धर्मभाषकः इति ऊ० च० ।

(२) अतो हीति ख० च० ।

(३) स्वाध्याय्यमानाया इति ग० ।

स्त्रिता । न च सुभूते प्रज्ञापारमिता कश्चिद्दुर्धर्मास्तीयते न कश्चिद्दुर्धर्मं
 संकुञ्चिष्यते न कश्चिद्दुर्धर्मं परिगृह्णाति ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हि
 सुभूते सर्वे ते धर्मा न संविद्यन्ते नोपलभ्यन्ते । अनुपलब्धितः
 सुभूतेऽनुपलब्धता प्रज्ञापारमिता ॥ अनुपलब्धेति सुभूते इयं
 प्रज्ञापारमिता तथा हि सुभूते रूपनिरूपलेपतया अनुपलब्धेयं
 प्रज्ञापारमिता । एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा विज्ञाननिरूपलेपतया
 सुभूते अनुपलब्धेयं प्रज्ञापारमिता ॥ सचेदेवमपि सुभूते बोधि-
 सत्वो महासत्वो न सञ्जानीते परति प्रज्ञापारमितायां ॥ स
 खलु पुनरियं सुभूते प्रज्ञापारमिता न कस्यचित् धर्मस्यावेष्टिका
 वा निवेष्टिका वा सन्दर्शिका वा निर्दर्शिका वा आवाहिका वा
 निर्वाहिका वा ॥

अथ खलु संवृत्तानि देवपुत्रसहस्राणि अन्तरीचे किलकिन्ना-
 प्रक्षेडितेन^(१) सैत्रविचेपानकार्षुः द्वितीयं वतेदं धर्मचक्रवर्त्तनं अमू-
 क्षीपे पश्चाम इति शिवौचन् ॥

अथ खलु भगवानायुधनं सुभूतिं स्वविरमेतदवोचत् । नेदं
 सुभूते द्वितीयं धर्मचक्रप्रवर्त्तनं नापि कस्यचिद्दुर्धर्मस्य प्रवर्त्तनं^(२) वा
 निवर्त्तनं वा । एवमियं सुभूते^(३) बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य प्रज्ञापार-
 मिता ॥

(१) किलकिन्नाप्रक्षेडितेनेति ख० घ० उ० । किलकिन्नाप्रक्षेडिते-
 नेति च० ।

(२) चक्रवर्त्तनमिति च० ।

(३) सा सुभूते इति ख० घ० ।

एवमुक्ते आद्युष्मान् सुभृतिर्भगवन्ममेतद्वोचत् । ब्रह्माधारभित्तेर्धं
 भगवन्स्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य यस्यासङ्गता सर्वधर्मेषु बोऽसा-
 वनुत्तरां सत्यक्सम्बोधिसभिसम्बोद्धुकामो न च कश्चिद्दुर्धर्ममभिस-
 म्बुध्यते^(१) धर्मचक्रस्य प्रवर्त्तयिष्यति न च कश्चिद्दुर्धर्मं तद्वद्भ्रंशयिष्यति ॥
 तत् कस्य हेतोः । न हि कश्चिद्दुर्धर्मो य उपलभ्यते यो वा
 धर्मः सूच्यते नापि कश्चित् कश्चिद्दुर्धर्मं प्रवर्त्तयिष्यति^(२) ॥
 तत् कस्य हेतोः । अत्यन्तानभिनिर्दृत्ता हि भगवन् सर्वधर्मा नापि
 कश्चिद्दुर्धर्मं निवर्त्तयिष्यति ॥ तत् कस्य हेतोः । आद्यनभिनिर्दृत्तम
 हि भगवन् सर्वधर्माः प्रकृतिविकल्पत्वात् सर्वधर्माणां ॥

एवमुक्ते भगवानाद्युष्मानं सुभृतिमेतद्वोचत् । एवमेतत् सुभृते
 एवमेतत् । न हि सुभृते शून्यता प्रवर्त्तते वा निवर्त्तते वा नापि
 सुभृते आनिमित्तं प्रवर्त्तते वा निवर्त्तते वा नापि सुभृते अप्रशि-
 द्धितं प्रवर्त्तते वा निवर्त्तते वा । या सुभृते एकदेशना इयं सा
 सर्वधर्माणां देशना नैव च केनचिद्देशिता नापि केनचिच्छ्रुता नापि
 केनचित्प्रतीक्षिता नापि केनचित्साक्षात्कृता नापि केनचित्साक्षात्-
 क्रियते नापि केनचित्साक्षात्करिष्यते । नाप्यनया धर्मदेशनया
 कश्चित्परिनिर्दतो नापि परिनिर्वाण्यति नापि परिनिर्वाणति ।
 नाप्यनया धर्मदेशनया कश्चिद्दृष्टिणीयः कृतः ॥

एवमुक्ते आद्युष्मान् सुभृतिर्भगवन्ममेतद्वोचत् । असत्पार-

(१) अभिसम्बोध्यते इति घ० ।

(२) ख० ग० पुस्तकयोः कश्चिदिति पाठो नास्ति ।

मित्तेयं भगवन्नाकाशप्रकृतानुपादाय । अरकमसमतापारमितेयं भगवन्
 सर्वधर्मानुपसङ्घितामुपादाय । विविक्तपारमितेयं भगवन्नाकाशप्रकृतानु-
 सुपादाय । अगवन्सप्तपारमितेयं भगवन् सर्वधर्मानुपसङ्घिता-
 सुपादाय । अप्रदपारमितेयं भगवन्नामाशरीरतामुपादाय । अस-
 भावपारमितेयं भगवन्नामलक्षणमिति^(१) सुपादाय । अत्रचनपारमि-
 तेयं भगवन् सर्वधर्माविकल्पतामुपादाय । अनामपारमितेयं भगवन्
 स्कन्धानुपसङ्घितामुपादाय । अगमनपारमितेयं भगवन् सर्वधर्मा-
 गमनतामुपादाय । असंहार्यपारमितेयं भगवन् सर्वधर्मायास्तता-
 सुपादाय । अचयपारमितेयं भगवन्नक्षयधर्मयोगतामुपादाय ।
 अनुत्पत्तिपारमितेयं भगवन् सर्वधर्मानभिनिर्दिष्टतामुपादाय ।
 अकारकपारमितेयं भगवन् कारकानुपसङ्घितामुपादाय । अज्ञानक^(२)
 पारमितेयं भगवन् सर्वधर्माद्यामनात्मतामुपादाय । असंक्रान्तिपार-
 मितेयं भगवन् श्रुत्युपपत्त्यनुपत्तितामुपादाय । अविनयपारमितेयं
 भगवन् पूर्वान्तापरान्तप्रत्युत्पन्नार्थानुपसङ्घिता^(३) सुपादाय । सप्त-
 प्रतिश्रुत्काप्रतिभासमरीचिमायापारमितेयं भगवन् अनुत्पादविज्ञा-
 पगता^(४) सुपादाय । असङ्ख्येयपारमितेयं भगवन् रागद्वेषमोहा-
 द्भक्ततामुपादाय । अस्यदानपारमितेयं भगवन्नाश्रयानुपसङ्घिता-
 सुपादाय । अनुश्लेषपारमितेयं भगवन्नाकाशानुश्लेषतामुपादाय ।

(१) अगतितामिति ख० घ० च० ।

(२) अज्ञानकापप्रकृत इति ग० ।

(३) पूर्वान्तापरान्तप्रत्युत्पन्नानुपसङ्घितामिति ख० घ० ।

(४) अनुत्पादविज्ञापगतामिति ख० च० ।

अप्रपञ्चपारमितेयं भगवन् सर्वधर्माननसमतिक्रमतामुपादाय ।
 अमननपारमितेयं भगवन्ननिष्पन्नतामुपादाय । अचलितपारमितेयं
 भगवन् धर्मधातुस्थितितामुपादाय । विरागपारमितेयं भगवन्
 सर्वधर्मवितथतामुपादाय । असमुत्थानपारमितेयं भगवन् सर्वधर्म-
 निर्विकल्पतामुपादाय । ज्ञान्तपारमितेयं भगवन् सर्वधर्मानिनि-
 प्तानुपलब्धितामुपादाय । निर्दोषपारमितेयं भगवन् गुणपारमि-
 तामुपादाय । निःक्लेशपारमितेयं भगवन् परिकल्पासन्तामुपादाय ।
 निःस्वल्पपारमितेयं भगवन् भूतकोटितामुपादाय । अप्रमाणपारमि-
 तेयं भगवन् सर्वधर्मासमुत्थानासमुत्थानता^(१) मुपादाय । अन्त-
 दयाननुगमपारमितेयं^(२) भगवन् सर्वधर्मानभिनिवेशनतामुपादाय ।
 असम्भ्रान्तपारमितेयं भगवन् सर्वधर्मासम्भेदनतामुपादाय । अपरा-
 मृष्टपारमितेयं भगवन् सर्वश्रावकप्रत्येकबुद्धभूम्यसृष्टतामुपादाय ।
 अविकल्पपारमितेयं भगवन् विकल्पसमतामुपादाय । अप्रमेयपार-
 मितेयं भगवन्नप्रमाणधर्मातामुपादाय । असङ्गपारमितेयं भगवन्
 सर्वधर्मासङ्गतामुपादाय । अनित्यपारमितेयं भगवन् सर्वधर्मा-
 संकृततामुपादाय । दुःखःपारमितेयं भगवन्नाकाशसमधर्माता^(३) मुपा-
 दाय । शून्यपारमितेयं भगवन् सर्वधर्मानुपलब्धितामुपादाय ।
 अनात्मपारमितेयं भगवन् सर्वधर्मानभिनिवेशनतामुपादाय । अस्व-
 ल्पपारमितेयं भगवन् सर्वधर्मानभिनिर्वृत्ततामुपादाय । सर्वशू-

(१) सर्वधर्मासमुत्थानतामिति ख० । सर्वधर्मासमुत्थानतामिति ग० ।

(२) अन्तदयाननुगमइति ग० च० ।

(३) आकाशसमतामिति ख० छ० च० ।

न्यतापारमितेयं^(१) भगवन्ननन्तापर्यन्ततामुपादाय । सत्युपस्थाना-
दिवोधिपक्षधर्मापारमितेयं भगवन्क्षेपामनुपलब्धितामुपादाय । शून्य-
तानिमित्ताप्रसिद्धितपारमितेयं^(२) भगवन् त्रिविमोक्षमुखानुपलब्धि-
तामुपादाय । अष्टविमोक्षपारमितेयं भगवन्क्षेपामनुपलब्धितामुपा-
दाय । गवानुपूर्वविहारपारमितेयं भगवन् प्रथमस्थानादीनामनुपल-
ब्धितामुपादाय । चतुःसत्यपारमितेयं भगवन् दुःखादीनामनुपलब्धि-
तामुपादाय । दशपारमितेयं भगवन् दानादीनामनुपलब्धिता-
मुपादाय । बलपारमितेयं भगवन्नवमृद्यतामुपादाय । वैशारद्य-
पारमितेयं भगवन्नत्यन्तानवलीनता^(३) मुपादाय । प्रतिबन्धित्यार-
मितेयं भगवन् सर्वज्ञतासङ्गाप्रतिघातिता^(४) मुपादाय । सर्वबुद्ध-
धर्मावेष्टिकपारमितेयं भगवन् गणनासमतिक्रमतामुपादाय । तथा-
गततथतापारमितेयं भगवन् सर्वधर्मावितथतामुपादाय । स्वयम्भूपा-
रमितेयं भगवन् सर्वधर्मास्वभावतामुपादाय । सर्वज्ञज्ञानपारमितेयं
भगवन् यदुत प्रज्ञापारमिता सर्वधर्मास्वभावसर्वाकारपरिज्ञानतामु-
पादायेति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां स्तुतिपरिवर्त्तौ नाम
नवमः ॥ ११५ ॥

(१) सर्वशून्यपारमितेयमिति छ० ।

(२) शून्यानिमित्ताप्रसिद्धितपारमितेयमिति छ० ग० ।

(३) अत्यन्तानवलीनचित्ततामिति च० ।

(४) सर्वज्ञज्ञानासङ्गाप्रतिघातितामिति छ० । सर्वज्ञज्ञानासङ्गताप्रति-
घातितामिति च० ।

अथ धारणगुणपरिकीर्तनपरिवर्त्ती नाम दशमः ।

अथ खडु ब्रह्मस्य देवानामिन्द्रस्यैतदभृत् । पूर्वजिज्ञताधि-
कारास्ते कुलपुत्राः कुलदुहितरस्य भविष्यन्ति वज्रबुद्धावरोपित-
कुलसमूहाः कक्षाधमिचपरिगृहीतास्य भविष्यन्ति येषामियं प्रज्ञा-
पारमिता आचक्रमासमप्यागमिष्यति । कः पुनर्व्यादो य एना-
मेव मन्थीरां प्रज्ञापारमितामुद्गृह्णीष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाच-
यिष्यन्ति पर्यवाप्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति देशयिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्देक्ष्यन्ति
स्वाध्यास्यन्ति । उद्गृह्य धारयित्वा वाचयित्वा पर्यवाप्य प्रवर्त्तं
देशयित्वा उपदिशोद्दिश्य स्वाध्याय्य तथत्वाय त्रिचिद्यन्ते तथत्वाय
प्रतिपत्स्यन्ते तथत्वाय योगमापत्स्यन्ते न ते अवरमात्रकेण कुलसमूहेन
समन्वागता भविष्यन्ति वज्रबुद्धपर्युपासितास्ते कुलपुत्राः कुलदुहि-
तरस्य भविष्यन्ति परिगृह्याः परिप्रश्नीकृतास्य ते बुद्धा भवन्त्येते
भविष्यन्ति । कुलपुत्रैः कुलदुहितृभिस्त्रैनामेव प्रज्ञापारमितां
श्रुता^(१) चेयं पौर्व्वकाणामपि^(२) तथागतानामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धाना-
मन्तिकाय एनां प्रज्ञापारमितामेतर्ह्यपि ओष्यन्ति । श्रुत्वाचोद्-
गृह्णीष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्यवाप्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति
देशयिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्देक्ष्यन्ति स्वाध्यास्यन्ति तथत्वाय त्रिचिद्यन्ते
तथत्वाय प्रतिपत्स्यन्ते तथत्वाय योगमापत्स्यन्ते ॥ वज्रबुद्धावरोपित-

(१) श्रुतेति छ० ।

(२) पूर्व्वकाणामिति च० ।

कुलसमूहात् कुलपुत्राः कुलदुहितरस्य वेदितव्याः य एतस्यामेव
गम्भीरायां प्रज्ञापारमितायां भाव्यमाणायां देख्यमानायामुपदिश-
मानायामुद्दिश्यमानायां स्वाध्याय्यमाणायां नावलेख्यन्ते न संलेख्यन्ते न
विषत्यन्ति न विषादमापत्यन्ते न विपृष्ठीकरिष्यन्ति मानसं
न भग्नपृष्ठीकरिष्यन्ति गोम्रसिष्यन्ति न सन्प्रसिष्यन्ति न सन्नासमा-
पत्यन्ते ॥

अथ स्वप्नायुस्मान् शारिपुत्रः ब्रह्मस्य देवानामिन्द्रस्य इममेवं
रूपञ्चेतसैव चेतःपरिवितर्कमाज्ञाय भगवन्नेतदवोचत् । यो भगव-
न्निहैव गम्भीरायां प्रज्ञापारमितायां भाव्यमाणायां देख्यमा-
नायामुपदिश्यमानायां कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वाऽभिग्रहद-
वकल्पयन्नधिसुच्य प्रसन्नचित्तो बोधाय चिन्तमुत्पाद्य एतां प्रज्ञापार-
मिता^(१) मुद्गहीयति धारयिष्यति वाचयिष्यति पर्यवाप्यति प्रवर्त्त-
यिष्यति देशयिष्यत्युपदेक्ष्यत्युद्देक्ष्यति स्वाध्यास्यति तथत्वाय त्रिषि-
ष्यते तथत्वाय प्रतिपत्यते तथत्वाय योगमापत्यते यथाऽविनि-
वर्त्तनीयो बोधिसत्त्वो महासत्त्वस्तथा स धारयितव्यः ॥ तत्कस्य हेतोः ।
गम्भीरा भगवन्निचयं प्रज्ञापारमिता न हि भगवन् परीत्तकुलस-
मूलेनापरिपृच्छकजातीयेनाश्रुत्वा बुद्धानां भगवतां सस्युखीभावतः
पूर्वमचरितवता इहैवेयमेवं गम्भीरा प्रज्ञापारमिता अधिमोक्तुं
ब्रह्मा । ये पुनरनधिसुचैना^(२) मनवबुध्यमानाः प्रतिक्षेप्तव्यां मंस्यन्ते

(१) गम्भीरां प्रज्ञापारमितामिति ख० च० ।

(२) पुनरधिसुचैनामिति ग० च० ।

पूर्वाम्ततोऽपि भगवन्तैः कुलपुत्रैः कुलदुहितृभिश्चैवं गम्भीरा प्रज्ञा-
पारमिता भाष्यमाणा प्रतिक्षिप्ता ॥ तत्कस्य हेतोः । यथाऽपि नाम परी-
तत्वात् कुलसमूहानां न हि भगवन्नचरितवद्भिः पूर्वाम्तत इयं गम्भीरा
प्रज्ञापारमिता प्रख्या अधिमोक्तुं । चेऽपि च प्रतिक्षेप्यन्त्येनां गम्भीरां
प्रज्ञापारमितां भाष्यमाणान्तेऽप्येवं वेदितव्याः ॥ पूर्वाम्ततोऽप्येभिरियं
गम्भीरा प्रज्ञापारमिता भाष्यमाणा प्रतिक्षिप्ता । तथाह्येषामस्य
गम्भीरायां प्रज्ञापारमितायां भाष्यमाणायां नास्ति अङ्का नास्ति
शान्तिर्नास्ति हर्षिर्नास्ति च्छन्दो नास्ति वीर्यं नास्त्यप्रसादो^(१) नास्त्व-
धिसुक्तिर्न चैभिः पूर्व्यं बुद्धा भगवन्तो बुद्धश्रावका वा परिपृष्टा न
च परिप्रश्नीकृता इति ॥

अथ खलु प्रको देवानामिन्द्र आयुष्मन्ं शारिपुत्रमेतदवोषत् ।
गम्भीरा आर्यं शारिपुत्र प्रज्ञापारमिता । किमत्रास्यर्थं स्याद्यदस्य
गम्भीरयां प्रज्ञापारमितायां भाष्यमाणायां पूर्वमचरितावी बोधि-
सत्त्वो महासत्त्वो नाधिसुच्येत ॥

अथ खलु प्रको देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतदवोषत् । नमस्क-
रोमि भगवन् प्रज्ञापारमितायै । सर्वज्ञज्ञानस्य स भगवन्नमस्कारं
करोति यः प्रज्ञापारमितायै नमस्कारं करोति ॥

भगवानाह । एवमेव कौशिकैवमेतत् । सर्वज्ञज्ञानस्य स कौशिक
नमस्कारं करोति यः प्रज्ञापारमित्तयै नमस्कारं करोति ॥
तत्कस्य हेतोः । अतो निर्जाता हि कौशिक बुद्धानां भगवतां

(१) नास्त्वप्रसाद इति छ० ।

सर्वज्ञता सर्वज्ञाननिर्जाता^(१) च पुनः प्रज्ञापारमिता प्रभाव्यते ॥
एवमस्यां प्रज्ञापारमितायाश्चरित्यं एवमस्यां प्रज्ञापारमितायां
स्यातयं एवमस्यां प्रज्ञापारमितायां प्रतिपत्तयं एवमस्यां प्रज्ञापार-
मितायां योगमापत्तयं ॥

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतद्वोचत् । कथं
भगवन् प्रज्ञापारमितायां चरन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापार-
मितायां स्थितो भवति । कथं प्रज्ञापारमितायाश्चरन् प्रज्ञापार-
मितायां योगमापद्यते ॥

एवमुक्ते भगवान् शक्रं देवानामिन्द्रमेतद्वोचत् । साधु साधु
कौशिक । साधु खलु पुनस्त्वं कौशिक । यस्त्वं तथागतमर्हणं सम्यक्-
सम्बुद्धमेवमर्थं परिप्रष्टव्यं परिप्रश्नीकर्त्तव्यं मन्यसे । इदमपि ते
कौशिक बुद्धानुभावेन प्रतिभानमुत्पन्नं । इह कौशिक बोधिसत्त्वो
महासत्त्वः प्रज्ञापारमितायां चरन् रूपे न तिष्ठति रूपमिति न
तिष्ठति यतः कौशिक बोधिसत्त्वो महासत्त्वो रूपे न तिष्ठति
रूपमिति न तिष्ठति एवं रूपे^(२) योगमापद्यते । एवं वेदनायां
संज्ञायां संस्कारेषु विज्ञाने न तिष्ठति विज्ञानमिति न तिष्ठति
यतः कौशिक बोधिसत्त्वो महासत्त्वो विज्ञाने न तिष्ठति विज्ञानमिति
न तिष्ठति एवं विज्ञाने योगमापद्यते । रूपमिति कौशिक न
योजयति यतः कौशिक रूपमिति न योजयति एवं रूपमिति न

(१) सर्वज्ञतानिर्जाता इति घ० ।

(२) एवं बोधिसत्त्वो महासत्त्वो रूपे इति घ० ।

तिष्ठति । एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा विज्ञानमिति कौञ्चिक न योजयति यतः कौञ्चिक-विज्ञानमिति न योजयति एवं विज्ञानमिति न तिष्ठति । एवं प्रज्ञारारमितायां स्थितो भवत्येवं योगमापद्यते ॥

अथ खल्वायुष्मान् शारिपुत्रो भगवन्तमेतदवोचत् । गम्भीरा भगवन् प्रज्ञापारमिता । दुरवगाहा भगवन् प्रज्ञापारमिता । दुर्द-
यहा भगवन् प्रज्ञापारमिता । अप्रमाणा भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । एवमेतच्छारिपुत्रैवमेतत् । रूपं गम्भीरमिति शारिपुत्र न तिष्ठति यतः शारिपुत्र रूपं गम्भीरमिति न तिष्ठति एवं रूपे योगमापद्यते । एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा विज्ञानं शारि-
पुत्र गम्भीरमिति न तिष्ठति यतः शारिपुत्र विज्ञानं गम्भीरमिति न तिष्ठति एवं विज्ञाने योगमापद्यते । रूपं शारिपुत्र गम्भीरमिति न योगमापद्यते यतः शारिपुत्र रूपं गम्भीरमिति न योगमापद्यते एवं रूपं गम्भीरमिति न तिष्ठति । एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा विज्ञानं शारिपुत्र गम्भीरमिति न योगमापद्यते यतः शारिपुत्र विज्ञानं गम्भीरमिति न योगमापद्यते एवं विज्ञानं गम्भीरमिति न तिष्ठति ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् शारिपुत्रो भगवन्तमेतदवोचत् । गम्भीरा भगवन् प्रज्ञापारमिताऽविनिवर्त्तनीयस्य व्याकृतस्य बोधिसत्वस्य महासत्वस्य पुरतो भाषितव्या ॥ तत्कस्य हेतोः । स हि भगवन् न काङ्क्षियति न विचिकित्सियति न धम्वायियति न विव-
दियति ॥

अथ खलु ब्रह्मो देवानामिन्द्र आयुष्मन्तं शारिपुत्रमेतदवोचत् ।

सचेत् पुनरार्थं शारिपुत्रं अद्याकृतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य पुरत इयं प्रज्ञापारमिता भाष्येत को दोषो भवेत् ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् शारिपुत्रः ब्रह्मं देवानामिन्द्रमेतदवोचत् । दूरतः स कौशिक बोधिसत्त्वो महासत्त्व आगतो वेदितव्यः चिरद्या-
नसम्प्रस्थितः परिपक्वकुशलमूलः स कौशिक बोधिसत्त्वो महामत्त्वो वेदितव्यः योऽद्याकृत इमां प्रज्ञापारमितां लप्स्यते दर्शनाय वन्दनाय पर्युपासनाय श्रवणाय श्रुत्वा च गोप्तसिध्यति न सन्तसिध्यति न सन्नासमापस्यते । न चेदानीमसौ चिरेण व्याकरणं प्रतिलप्स्यते-
ऽनुत्तराद्याः सम्यक्सम्बोधेः आसन्नस्य व्याकरणं वेदितव्यं । स बोधिसत्त्वो महासत्त्वः नैकं वा द्वौ वा त्रीन् वा तथागतानर्हतः सम्यक्सम्बुद्धानतिक्रमिष्यति ततो व्याकरणं प्रतिलप्सतेऽनुत्तराद्यां सम्यक्सम्बोधौ । अपि तु तानारागयिष्यति आरागयित्वा तांस्तथागतानर्हतः सम्यक्सम्बुद्धान् विरागयिष्यति^(१) तथागतदर्शनस्य व्याकरणेनावबन्ध्यं करिष्यति तथागतदर्शनाच्च ततो व्याकरणं प्रतिलप्स्यतेऽनुत्तराद्यां सम्यक्सम्बोधौ । यावच्च व्याकरणं प्रतिलप्स्यतेऽनुत्तराद्यां सम्यक्सम्बोधौ तावदबन्ध्यं करिष्यति तथागतदर्शनवन्दनपर्युपासनोपस्थानं यावन्नानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्ध इति ॥

अथ खल्वायुष्मान् शारिपुत्रो भगवन्मेतदवोचत् । दूरतः स भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्व आगतो भविष्यति चिरद्यानसम्प्रस्थितः परिपक्वकुशलमूलो हि भगवन् स बोधिसत्त्वो महासत्त्वो वेदितव्यः

(१) सम्यक्सम्बुद्धान् विरागयिष्यतीति ग० च० ।

य इमां गभीरां प्रज्ञापारमितां लप्स्यते दर्शनाय वन्दनाय पर्युपासनाय श्रवणाय । कः पुनर्वादोऽत्र यः श्रुत्वा चोद्गृहीष्यति धारयिष्यति वाचयिष्यति पर्युवाष्यति प्रवर्त्तयिष्यति देशयिष्यत्युपदेक्ष्यत्युद्देक्ष्यति स्वाध्यास्यति ॥

अथ खलु भगवानायुष्मन् शारिपुत्रमेतदवोचत् । एवमेतच्छारिपुत्रैवमेतत् । दूरतः स शारिपुत्र बोधिसत्त्वो महासत्त्व आगतो वेदितव्यः चिरयानसम्प्रस्थितः परिपक्वकुशलमूढो हि स शारिपुत्र बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भविष्यति य इमां गभीरां प्रज्ञापारमितां लप्स्यते दर्शनाय वन्दनाय पर्युपासनाय श्रवणाय । कः पुनर्वादोऽत्र यः श्रुत्वा चोद्गृहीष्यति धारयिष्यति वाचयिष्यति पर्युवाष्यति प्रवर्त्तयिष्यति देशयिष्यत्युपदेक्ष्यत्युद्देक्ष्यति स्वाध्यास्यति ॥

अथ खन्वायुष्मन् शारिपुत्रो भगवन्मेतदवोचत् । प्रतिभाति मे भगवन् प्रतिभाति मे सुगत औपम्योदाहरणं । तद्यथापि नाम भगवन् योऽयं बोधिसत्त्वचानिकः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा स्वप्नान्तरगतोऽपि बोधिमण्डे निषीदेत् वेदितव्यमेतद्भगवत्त्वयं बोधिसत्त्वो महासत्त्व आसन्नोऽनुत्तराद्याः सम्यक्सम्बोधेरभिसम्बोधा येति । एवमेव भगवन् यः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इमां गभीरां प्रज्ञापारमितां लप्स्यते दर्शनाय वन्दनाय पर्युपासनाय श्रवणाय । कः पुनर्वादः^(१) श्रुत्वा चोद्गृहीतुं धारयितुं वाचयितुं

(१) कः पुनर्वादोऽत्र य इति च० ।

पर्यवसानं प्रवर्तयितुं देशयितुं उपदेष्टुं उद्देष्टुं स्थापयनाय ।
 वेदितव्यमेतद्भगवन् दूरतोऽयं बोधिसत्त्वयानिकः पुद्गल आगत-
 चिरयानसम्प्रस्थित आसन्नोऽयं बोधिसत्त्वयानिकः पुद्गलो व्याकर-
 णस्य । व्याकरिष्यन्त्येनं बुद्धा भगवन्तो बोधिसत्त्व महासत्त्वमनुत्तरा-
 याः सम्यक्सम्बोधेरभिसम्बोधायेति ॥ चिरयानसम्प्रस्थितः परिपक्वकु-
 शलमूला हि स बोधिसत्त्वो महासत्त्वो वेदितव्यः यथेयं गम्भीरा
 प्रज्ञापारमितोपपत्स्यतेऽन्तश्च अवषायापि । कः पुनर्व्यादोऽत्र भगवन्
 यः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा एनां गम्भीरां प्रज्ञापारमितायुद्-
 यहीष्यति धारयिष्यति वाचयिष्यति पर्यवाहयति प्रवर्तयिष्यति
 देशयिष्यत्युपदेक्ष्यत्युद्देक्ष्यति स्थापयिष्यति ॥ तत्कस्य हेतोः । भूयस्त्वेन
 हि भगवन् धर्मव्यसमसंवर्तनीयैः सत्वाः कर्मापचयैरविरचितास्तेषां
 भूयस्त्वेनास्यां गम्भीरायां प्रज्ञापारमितायां चित्तानि प्रतिकूलानि
 भविष्यन्ति चित्तानि परिवेक्षयिष्यन्ति । न ह्यनुपचितकुशलमूलाः
 सत्वाः अस्यां भूयस्त्वेन भूतकोत्यां प्रस्कन्दन्ति प्रषीदन्ति ॥ उपचित-
 कुशलमूलाः खलु पुनस्ते भगवन् सूपचितकुशलमूलाः कुलपुत्राः
 कुलदुहितरश्च वेदितव्याः येषामस्यां भूतकोत्यां चित्तं प्रस्कन्दति
 प्रषीदति । तद्यथापि नाम भगवन् पुरुषो योजनशतैकादटवीका-
 न्ताराद्द्वियोजनशतिकादा चियोजनशतिकादा चतुर्थीजनशतिकादा
 पञ्चयोजनशतिकादा दशसोजनशतिकादाऽष्टवीकान्तारान्निष्क्रामेत् ।
 स निष्क्रम्य पश्येत् पूर्वनिमित्तानि मोपसककम् वा परुपासकाम्
 वा सीमा वा आरामसम्पदो वा वनसम्पदो वा ततोऽन्त्यानि वा
 निर्मित्तानि यैर्निमित्तैर्मो वा नमसं वा निगमो वा सूच्येत

तस्य तानि पूर्वनिमित्तानि दृष्ट्वैवं भवति । यथेमानि पूर्वनिमित्तानि दृश्यन्ते तथा आसन्नो मे ग्रामो वा नगरं वा निगमो वा इति । स आश्वासप्राप्तो भवति नास्य भूयश्चोरमनसिकारो भवति । एवमेव भगवन् यस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्थेयं गभीरा प्रज्ञापामितोपवर्त्तते वेदितव्यन्तेन भगवन्महासन्नोऽस्म्यनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेर्न चिरेष व्याकरणं प्रतिबन्धेऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेरिति । नापि तेनोत्सहितव्यं न सन्नसितव्यं न भेतव्यं आव कभूमेर्ष्या प्रत्येकबुद्धभूमेर्वा ॥ तत्कस्य हेतोः । तथा ह्यथेमानि पूर्वनिमित्तानि दृश्यन्ते यदुतेमाङ्गभीरां प्रज्ञापारमितां लभते दर्शनाय वन्दनाय पर्युपासनाय श्रवणाय ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन् शारिपुत्रमेतदवोचत् । एवमेतच्छारिपुत्रैवमेतत् । प्रतिभातु ते शारिपुत्र पुनरप्येतत् स्खामं । यथाऽपि नामैतद्बुद्धानभावेन व्याहरसि व्याहरिष्यसि च ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् शारिपुत्रो भगवन्तमेतदवोचत् । तद्यथाऽपि नाम भगवन्निह कश्चिदेव पुरुषो महासमुद्रं द्रष्टुकामो भवेत् स गच्छेत् महासमुद्रं दर्शनाय । यथा यथा च स गच्छेन्महासमुद्रं दर्शनाय तथा तथा स चेत् पश्येत् स्खामं वा स्खानिमित्तं वा पर्वतम्वा पर्वतनिमित्तं वा तेनैवं वेदितव्यं दूरे तावदितो महासमुद्र इति । स चेत् न भूयः पश्येत् स्खामं वा स्खानिमित्तं वा पर्वतं वा पर्वतनिमित्तं वा तेनैवं वेदितव्यमभासन्न इतो महासमुद्र इति ॥ तत् कस्य हेतोः । अमुपूर्वनिमित्तो हि महासमुद्रो न महासमुद्रस्याभ्यन्तरे कश्चित् स्खामो वा स्खानिमित्तं वा पर्वतो वा

पर्वतनिमित्तं वेति । किञ्चापि स न महासमुद्रं साक्षात् पश्यति
 चक्षुषा अथ च पुनः स निष्ठां गच्छति अभ्यासत्तोऽस्मि महासमुद्रस्य
 नेतो भूयो दूरे महासमुद्र इति । एवमेव भगवन् बोधिसत्त्वेन
 महासत्त्वेनेमां गम्भीरां प्रज्ञापारमितां श्रद्धता वेदितव्यं । किञ्चाप्यहं
 तैस्त्रयागतैरर्हङ्गिः सम्यक्सम्बुद्धैर्न सम्युखं व्याहृतोऽथ च पुनरभ्यास-
 त्तोऽस्म्यनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेर्याकरणञ्च^(१) ॥ तत् कस्य हेतोः ।
 तथा ह्येमां गम्भीरां प्रज्ञापारमितां लभते दर्शनाय वन्दनाय पर्युपास-
 नाय श्रवणाद्येति । तद्यथापि नाम भगवन् वसन्ते प्रत्युपस्थिते
 श्रीर्षपर्षपक्ष्माशेषु नानावृक्षेषु नानापक्ष्माः प्रादुर्भवन्ति । पक्ष्वेषु
 प्रादुर्भूतेष्वान्तमगस्ता भवन्ति जाम्बूदीपका मनुष्यास्तानि पूर्व-
 निमित्तानि वनेषु दृष्ट्वा न चिरादगपुष्पाणि च फलानि च प्रादु-
 र्भवन्ति ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हीमानि पूर्वनिमित्तानि
 कल्पेषु दृश्यन्त इति ॥ एवमेव भगवन् यदा बोधिसत्त्वो महासत्त्वो
 लभते इमां गम्भीरां प्रज्ञापारमितां दर्शनाय वन्दनाय पर्युपास-
 नाय श्रवणाय उपवर्त्तते तस्येयं गम्भीरा प्रज्ञापारमिता तदा परिपक्व-
 कुश्लः स बोधिसत्त्वो महासत्त्वो वेदितव्यस्तेनैव पूर्वकेन कुश्ल-
 मूलेनोपनामितेयं तस्मै गम्भीरा प्रज्ञापारमिता । तत्र या देवताः
 पूर्वसुदुर्द्दिन्यस्ताः प्रमुदिता भवन्ति प्रीतिशौमनस्यजाताः पौर्वका-
 षामपि बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानामिमान्येव पूर्वनिमित्तान्यभूवन्म-
 नुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेर्याकरणाय न चिरेण वतायं बोधिसत्त्वो
 महासत्त्वो व्याकरणं प्रतिस्त्वथतेऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेरिति ॥

(१) व्याकरणस्येतीति ग० ।

तच्चचापि नाम भगवन् स्त्री गुर्विषी गुद्गर्भा तस्या यदा काद्यो वेष्टते अधिमात्रं वा कायकामयो जायते न च सा संक-
मण्नीला भवति अस्याहारा च भवति अल्पस्यागमिद्धा च भवति अल्पभाष्या च भवति अल्पस्यामा च भवति वेदनावडला च भवति क्रन्दनी च वडलं विहरति न च संवासनीला भवति पौर्व्वेष्वायोगिन्नोमनसिकरेणासेवितेन निषेवितेन भावितेन वड-
लीकृतेनेमामेवंरूपां कायेन वेदनां प्रत्यनुभवामीति तदा वेदित-
व्यमिदं भगवन् यथाऽस्याः पूर्व्वनिमित्तानि सन्दृश्यन्ते तथा न चिरेण वतेयं स्त्री प्रसोष्यते इति । एवमेव भगवन् यदा बोधि-
सत्त्वस्य महासत्त्वस्येयं^(१) गम्भीरा प्रज्ञापारमितोपवर्त्तते दर्शनाय वन्द-
नाय पर्युपासनाय श्रवणाय शृण्वतस्त्रेणां रमते चित्तमस्यां प्रज्ञा-
पारमितायामर्थिकतया^(२) चोत्पद्यते तदा^(३) वेदितव्यमिदं भगवन् चिरेण वतायं बोधिसत्त्वो महासत्त्वो व्याकरणं प्रतिक्षप्यतेऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेरिति ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं शारिपुत्रमेतदवोचत् । साधु साधु शारिपुत्र । इदमपि ते शारिपुत्र बुद्धानुभावेन प्रतिभाति ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभृतिर्भगवन्ममेतदवोचत् । आस्यथं भगवन् यावत्^(४) सुपरिगृहीताश्च सुपरीक्षाश्च सुपरीन्दिताश्चेमे बोधिसत्त्वा महासत्त्वास्तथागतेनार्हता सम्यक्सम्बुद्धेन ॥

(१) महासत्त्वस्य परिपक्वकुशलमूलस्य यथा यथेयं इति ग० च० ।

(२) अर्थिकतया कृन्दिकतयेति ग० ।

(३) तथा तथा इति म० ।

(४) यावद्यदिति ख० घ० च० ।

भगवानाह । तथा हि ते सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा वज्जजन-
हिताय प्रतिपन्ना वज्जजनसुखाय लोकानुकम्पायै महतो जनका-
यस्त्रार्थाय हिताय सुखाय देवानाञ्च मनुष्यानाञ्चानुकम्पका अनुकम्पा
सुपादायानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धुकामाः अनुत्तरां सम्यक्-
सम्बोधिमभिसम्बुधानुत्तरं धर्म्मं देशयितुकामाः ॥

सुभूतिराह । इह भगवन् बोधिसत्त्वस्य हासत्वस्य प्रज्ञापारमिता-
याश्चरतः कथं प्रज्ञापारमिताभावना परिपूरिं गच्छति ॥

भगवानाह । यदि सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमिता-
याश्चरन् न रूपस्य वृद्धिं समनुपश्यति चरति प्रज्ञापारमितायां । एवं न
देवानाया न संज्ञाया न संस्काराणां न विज्ञानस्य वृद्धिं समनु-
पश्यति चरति प्रज्ञापारमितायां । न रूपस्य परिहाणिं समनुपश्यति
चरति प्रज्ञापारमितायां । एवं न वेदनाया न संज्ञाया न संस्का-
राणां न विज्ञानस्य परिहाणिं समनुपश्यति चरति प्रज्ञापारमितायां ।
धर्म्मं न समनुपश्यति चरति प्रज्ञापारमितायाम् । अधर्म्ममपि न
समनुपश्यति चरति प्रज्ञापारमितायां । एवमस्य प्रज्ञापारमिता-
भावना परिपूरिं गच्छति ॥

सुभूतिराह । अचिन्त्यमिदं भगवन् देश्यते ॥

भगवानाह । रूपं हि सुभूतेऽचिन्त्यं । एवं वेदनासंज्ञा-
संस्कारा विज्ञानं हि सुभूतेऽचिन्त्यं । रूपमचिन्त्यमित्यपि सुभूते
न सञ्जानीते चरति प्रज्ञापारमितायां । एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा
विज्ञानमचिन्त्यमित्यपि सुभूते न सञ्जानीते चरति प्रज्ञापारमि-
तायां ॥

अथ खन्वायुष्मान् शारिपुत्रो भगवन्तमेतदवोचत् । कोऽपि भगवत्तद्धिमोऽच्छिद्यति एवंगम्भीरायां प्रज्ञापारमितायां ॥

भगवानाह । यः शारिपुत्र चरितावी बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भविष्यति प्रज्ञापारमितायां सोऽपि प्रज्ञापारमितायां अद्धिमोऽच्छिद्यति ॥

आद्युष्मान् शारिपुत्र आह । कथं भगवन् चरितावी बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भविष्यति कथं चरितावीतिनामधेयं लभते ॥

भगवानाह । इह शारिपुत्र बोधिसत्त्वो महासत्त्वो बलानि न कल्पयति वैशारद्यानि न कल्पयति बुद्धधर्मानपि न कल्पयति सर्वज्ञतामपि न कल्पयति ॥ तत् कस्य हेतोः । बलानि हि शारिपुत्राचिन्त्यानि वैशारद्यान्यप्यचिन्त्यानि बुद्धधर्मा अप्यचिन्त्याः सर्वज्ञताऽप्यचिन्त्या सर्वधर्मा अप्यचिन्त्याः ॥ एवं चरितावी शारिपुत्र बोधिसत्त्वो महासत्त्वो न कश्चिच्चरति चरति प्रज्ञापारमितायां । एवं स चरितावीत्युच्यते चरितावीतिनामधेयं लभते^(१) ॥

अथ खन्वायुष्मान् सुभृतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । गम्भीरा भगवन् प्रज्ञापारमिता । रत्नराशिर्भगवन् प्रज्ञापारमिता । शुद्धराशिर्भगवन् प्रज्ञापारमिता आकाशशुद्धतामुपादाय । आश्चर्यं भगवन् स्यात् यदेनां प्रज्ञापारमितामुद्दृष्टतां धारयतां वाचयतां पर्थवाप्रवृतां प्रवर्त्तयतां देशयतामुपदिशतामुद्दिशतां स्थाध्यायतां लिखतां च कुलपुत्राणां कुलदुहितृणाञ्च वद्वोऽन्तराया उत्पद्येरन् ॥

(१) ग०पुस्तके लभते इत्यनन्तरं, एवञ्च तस्य प्रज्ञापारमिताभावनापरिपूरिं गच्छति इति पाठोऽस्ति ।

एवमुक्ते भगवानाद्युक्तं सुभृतिमेतदवोचत् । एवमेतत् सुभृते एवमेतत् । वद्वः सुभृतेऽन्तराया इमां प्रज्ञापारमितासुदृष्टतां धारयतां वाचयतां पर्यवाप्नुवतां प्रवर्त्तयतां देशयतासुपदिशतासुद्दिशतां स्वाध्यायतां लिखताञ्च कुलपुत्राणां कुलदुहितृणाञ्च भविष्यन्ति ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हि सुभृते इमां प्रज्ञापारमितासुदृष्टतां धारयतां वाचयतां पर्यवाप्नुवतां प्रवर्त्तयतां देशयतासुपदिशतासुद्दिशतां स्वाध्यायतां लिखताञ्च कुलपुत्राणां कुलदुहितृणाञ्च मारः पापीयानौत्सुक्यमापत्स्यतेऽन्तराद्यं कर्तुं ॥ तत्र ग्रीघं लिखता सचे-
न्नासेन वा मासद्वयेन वा मासत्रयेण वा लिखेत लिखितस्यैवं भवेत् । सचेत् संवत्सरेण ततो वाऽपरेण लिखिता भवेत् तथापि लिखितस्यैव खलु पुनः सुभृते भवति तेन कुलपुत्रेण कुलदुहिता वा इत्थं प्रज्ञापारमिता ॥ तत्कस्य हेतोः । एवं ह्येतत् सुभृते भवति यत् महारत्नानां वद्वोऽन्तराया उत्पद्यन्ते ॥

एवमुक्ते आद्युक्तान् सुभृतिर्भगवन्कमेतदवोचत् । इह भगवन् प्रज्ञापारमितायासुदृष्टमाणायां धार्यमाणायां वाच्यमानायां पर्य-
वाच्यमानायां प्रवर्त्तमानायां देश्यमानायासुपदिश्यमानायासुद्दिश-
मानायां स्वाध्याय्यमानायां लिख्यमानायाञ्च मारः पापीयान् वज्र-
प्रकास्मौत्सुक्यमापत्स्यतेऽन्तराद्यकर्षणं उद्योगञ्च करिष्यन्ति ॥

भगवानरह । किञ्चापि सुभृते मारः पापीयान् उद्योगमापत्स्यते-
ऽन्तराद्यकर्षणः अस्मां प्रज्ञापारमितायासुदृष्टमाणायां धार्य-
माणायां वाच्यमानायां पर्यवाच्यमानायां प्रवर्त्तमानायां देश्य-
मानायासुपदिश्यमानायासुद्दिश्यमानायां स्वाध्याय्यमानायां लिख्य-

मानायाश्च चक्षुश्च पुनर्न प्रसहस्यतेऽच्छिद्रसमादानश्च बोधिसत्त्वस्य
महासत्त्वस्त्वान्तरायं कर्तुं ॥

अथ स्वप्नायुष्मान् शारिपुत्रो भगवन्नेतदवोचत् । यदा
भगवन्निर्मां प्रज्ञापारमितामुद्गृह्यतां धारयतां वाचयतां पर्यवा-
प्नुवतां प्रवर्त्तयतां देशयतामुपदिशतामुद्दिशतां स्वाध्यायतां सिख-
ताश्च कुलपुत्राणां कुलदुहितृणाश्च मारः पापीयानौत्सुक्यमापत्स्यते-
ऽन्तरायकरणाय तदा कथमेतर्हि भगवन् कुलपुत्राः कुलदुहितर-
स्त्रेमां प्रज्ञापारमितामुद्गृह्णीष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति
पर्यवाष्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति देशयिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्देश्यन्ति स्वाध्या-
स्यन्ति सिखिष्यन्ति च । कस्य चानुभावेन भगवन्से कुलपुत्राः कुल-
दुहितरस्त्रेमां प्रज्ञापारमितामुद्गृह्णीष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति
पर्यवाष्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति देशयिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्देश्यन्ति स्वाध्या-
स्यन्ति सिखिष्यन्ति च ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं शारिपुत्रमेतदवोचत् । बुद्धानां शारिपुत्र
भगवतां तथागतानामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानामनुभावेन ते कुल-
पुत्राः कुलदुहितरस्त्रेमां प्रज्ञापारमितामुद्गृह्णीष्यन्ति धारयिष्यन्ति
वाचयिष्यन्ति पर्यवाष्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति देशयिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्यु-
द्देश्यन्ति स्वाध्यास्यन्ति सिखिष्यन्ति च तथत्वाय त्रिचिष्यन्ते तथत्वाय
प्रतिपत्स्यन्ते तथत्वाय योगमापत्स्यन्ते ॥ तत् कस्य हेतोः । एषा हि
शारिपुत्र धर्माणां धर्मता ये तेऽप्रमेयेखसंख्येषु लोकधातुषु
बुद्धा भगवन्सिद्धन्ति^(१) भ्रियन्ते चापयन्ति ते इमां प्रज्ञापारमितां

(१) यतर्हि तिष्ठन्ति इति ग० ।

समन्वाहरिष्यन्ति परिग्रहीष्यन्ति भाष्यमाशासुदृष्टमाणां धार्थ्य-
माणां वाच्यमानां पर्यवाप्यमानां प्रवर्त्तमानां देश्यमानासुपदिश-
मानासुद्दिश्यमानां स्वाध्याय्यमानां लिख्यमानाञ्च ॥ ये चैनां प्रज्ञा-
पारमितां कुलपुत्राः कुलदुहितरसोद्ग्रहीष्यन्ति धारयिष्यन्ति
वाचयिष्यन्ति पर्यवाप्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति देश्ययिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्देश्यन्ति
स्वाध्यास्यन्ति च तथत्वाय शिष्यिष्यन्ते तथत्वाय प्रतिपत्स्यन्ते तथत्वाय
योगमापत्स्यन्ते तांश्च ते बुद्धा भगवन्तः समन्वाहरिष्यन्ति परि-
ग्रहीष्यन्ति च ॥ न हि^(१) शारिपुत्र बुद्धसमन्वाहतानां बुद्धपरिग्रही-
तानाञ्च कुलपुत्राणां कुलदुहितृणाञ्च शक्यमन्तरायं कर्तुं ॥

एवमुक्ते आद्युष्मान् शारिपुत्रो भगवन्तमेतदवोचत् । येऽपि ते
भगवन् बोधिसत्त्वा महासत्त्वा इमां गम्भीरां प्रज्ञापारमितां श्रोष्यन्त्यु-
द्ग्रहीष्यन्ति^(२) धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्यवाप्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति
देश्ययिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्देश्यन्ति स्वाध्यास्यन्ति लिखिष्यन्ति च तथत्वाय
शिष्यिष्यन्ते तथत्वाय प्रतिपत्स्यन्ते तथत्वाय योगमापत्स्यन्ते सर्व्वे ते
भगवन् बुद्धानुभावेन बुद्धाधिष्ठानेन बुद्धपरिग्रहेण च इमां प्रज्ञा-
पारमितां श्रोष्यन्त्युद्ग्रहीष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्य-
वाप्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति देश्ययिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्देश्यन्ति स्वाध्यास्यन्ति
लिखिष्यन्ति च तथत्वाय च शिष्यिष्यन्ते तथत्वाय प्रतिपत्स्यन्ते तथत्वाय
योगमापत्स्यन्ते एवञ्च सम्पादयिष्यन्ति ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मान् शारिपुत्रमेतदवोचत् । एवमेतच्छारि-

(१) न च इति च० ।

(२) श्रुत्वा बोद्ग्रहीष्यन्तीति ग० ।

पुत्रैवेनेतत् । सर्वे ते शारिपुत्र बोधिसत्त्वा महासत्त्वा बुद्धानुभावेन
 बुद्धाधिष्ठानेन बुद्धपरिग्रहेषु च इमां गम्भीरां प्रज्ञापारमितां
 ओष्यन्मुद्गशीयन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्यवाष्यन्ति
 प्रवर्त्तयिष्यन्ति देशयिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्देश्यन्ति स्थाप्यास्यन्ति लिखि-
 स्यन्ति च तथत्वाय त्रिचिष्यन्ते तथत्वाय प्रतिपत्स्यन्ते तथत्वाय
 योगमापत्स्यन्ते ज्ञातास्ते शारिपुत्र तथागतेनाधिष्ठितास्ते शारि-
 पुत्र तथागतेन बृष्टास्ते शारिपुत्र तथागतेन व्यवसोकितास्ते शारि-
 पुत्र तथागतेन बुद्धचतुषा ॥ ये ते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा इमां
 प्रज्ञापारमितां ओष्यन्मुद्गशीयन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति
 पर्यवाष्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति देशयिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्देश्यन्ति स्थाप्या-
 स्यन्ति लिखिष्यन्ति च तथत्वाय च त्रिचिष्यन्ते तथत्वाय प्रति-
 पत्स्यन्ते तथत्वाय योगमापत्स्यन्ते । अत्रोद्गृह्य धारयित्वा वाचयित्वा
 पर्यवाष्य प्रवर्त्तय देशयित्वा उपदिश्याद्दिश्या स्थाप्याय लिखित्वा तथत्वाय
 त्रिचिमाणास्तथत्वाय प्रतिपद्यमानास्तथत्वाय योगमापद्यमाना आस-
 न्नीभविष्यन्त्यनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेस्तथत्वाय स्थाप्यन्त्यनुत्तरायै
 सम्यक्सम्बोधये ॥ येऽपि^(१) शारिपुत्रैनां प्रज्ञापारमितां लिखित्वा
 धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्यवाष्यन्ति देशयिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्देश्यन्ति
 स्थाप्यास्यन्ति लिखिष्यन्ति न च तथत्वाय^(२) त्रिचिष्यन्ते न च
 तथत्वाय प्रतिपत्स्यन्ते न च तथत्वाय योगमापत्स्यन्ते ते न तथत्वाय
 त्रिचिमाणा न तथत्वाय प्रतिपद्यमाना न तथत्वाय योगमापद्यमाना

(१) येऽपि ते इति ग० ।

(२) लिखित्वा धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति न च तथत्वायेति ख० उ० च० ।

न तद्यतायां स्नात्यन्यतुत्तरायां वन्यकसम्बोधौ तेऽपि शारिपुत्र
 तथागतेन ज्ञातास्तेऽपि तथागतेनाधिष्ठितास्तेऽपि तथागतेन वृष्टा-
 स्तेऽपि तथागतेन व्यवसोकिता बुद्धचक्षुषा । तेषामपि शारिपुत्र
 महार्थिको महाबुद्धो महाफलो महाविपाकश्च स परिभ्रमः
 परिस्वन्दश्च भविष्यति ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हि प्रज्ञापारमिता
 परमार्थोपसंहिता सर्वधर्माणां यथाभूतप्रतिबोधाय प्रक्युपस्थिता
 सर्वव्याप्या ॥ इमे खलु पुनः शारिपुत्र षट्पारमिताप्रतिषंयुक्ताः
 सूत्रान्तास्त्रयामतस्यात्त्रयेण दक्षिणापथे प्रचरिष्यन्ति इक्षिणापथात्
 पुनरेव वर्त्तन्वां प्रचरिष्यन्ति वर्त्तन्वाः पुनश्चत्तरपथे प्रचरिष्यन्ति
 नवमच्छपात्रे धर्मविनये बुद्धधर्मान्द्वान्काशसमये समन्वाहतास्ते
 शारिपुत्र तथागतेन ॥ सुसपुत्रा सुसदुहितरश्च तस्मिन् काले च
 इमां प्रज्ञापारमितामुद्गृह्णीष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्व-
 वास्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति देवयिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्देश्यन्ति स्नास्यास्यन्ति
 अन्तरो लिखित्वा पुस्तकमतामपि कृत्वा धारयिष्यन्ति ज्ञातास्ते
 शारिपुत्र तथागतेनाधिष्ठितास्ते शारिपुत्र तथागतेन वृष्टास्ते
 शारिपुत्र तथागतेन व्यवसोकितास्ते शारिपुत्र तथागतेन बुद्ध-
 चक्षुषा ॥

शारिपुत्र आह । इयमपि भगवन् प्रज्ञापारमिता श्वंशशीरा
 पश्चिमे काले पश्चिमे समये वैश्वरिकी भविष्यन्नुत्तरायां दिश्युत्तरे
 दिग्भागे ॥

भगवान्वाह । चे तत्र शारिपुत्र उत्तरायां दिश्युत्तरे दिग्भागे
 इमां गन्धीरां प्रज्ञापारमितां श्रुत्वाऽथ प्रज्ञापारमितायां धोम-

मापस्यन्ते ते वैशारिकीं करिष्यन्ति ॥ चिरयानसम्प्रस्रितास्ते
 शारिपुत्र बोधिसत्त्वा महासत्त्वा वेदितव्या य इमां प्रज्ञापारमितां
 श्रोष्यन्ति लिखिष्यन्त्युद्गृहीष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति
 पर्यवाष्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति देशयिष्यन्त्युपदेश्यन्त्युद्देश्यन्ति स्नाथ्या-
 स्यन्ति तथत्वाय शिचिष्यन्ते तथत्वाय प्रतिपत्स्यन्ते तथत्वाय
 योगमापत्स्यन्ते ॥

शारिपुत्र आह । कियन्तस्ते भगवन् बोधिसत्त्वा महासत्त्वा
 भविष्यन्ति उत्तरस्यां दिशुत्तरे दिग्भागे वहव उताहोऽस्पकाः य
 इमां गम्भीरां प्रज्ञापारमितां श्रोष्यन्ति लिखिष्यन्त्युद्गृहीष्यन्ति
 धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्यवाष्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति देशयिष्यन्त्यु-
 पदेश्यन्त्युद्देश्यन्ति स्नाथ्यास्यन्ति तथत्वाय शिचिष्यन्ते तथत्वाय
 प्रतिपत्स्यन्ते तथत्वाय योगमापत्स्यन्ते ॥

भगवानाह । वहवस्ते शारिपुत्र सुवहव उत्तरापथे उत्तरस्यां
 दिशुत्तरे दिग्भागे बोधिसत्त्वा महासत्त्वा भविष्यन्ति । किञ्चापि
 शारिपुत्र वहवस्ते तेभ्योऽपि वज्रभ्योऽस्पकास्ते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा
 भविष्यन्ति य इमां गम्भीरां प्रज्ञापारमितां श्रोष्यन्ति लिखिष्यन्त्युद्-
 गृहीष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्यवाष्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति
 देशयिष्यन्त्युपदेश्यन्त्युद्देश्यन्ति स्नाथ्यास्यन्ति तथत्वाय शिचिष्यन्ते तथत्वाय
 प्रतिपत्स्यन्ते तथत्वाय योगमापत्स्यन्ते प्रज्ञापारमितायाश्च भाष्यमाणायां
 नावलेष्यन्ते न संलेष्यन्ते न विषत्स्यन्ति न विषादमापत्स्यन्ते न
 विपृष्ठीकरिष्यन्ति मानसं न भग्नपृष्ठीकरिष्यन्ति गोत्रसिष्यन्ति न
 सन्तसिष्यन्ति न सन्नासमापत्स्यन्ते चिरयानसम्प्रस्रितास्ते बोधि-

सत्त्वा महासत्त्वा वेदितव्याः । अनुबद्धासौः पौर्व्वकास्तथागता अर्हन्तः
सम्यक्सम्बुद्धाः परिपृष्टाः परिपृच्छिताः परिप्रश्नीकृताः । पूजिताश्च तैः
पौर्व्वकास्तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धाः कुलपुत्रैः कुलदुहितृभिश्च
बोधिसत्त्वयानिकैः पुद्गलैः शीलेषु च ते परिपूर्णकारिणो भविव्यन्ति
वज्रजनस्य च तेऽर्थं करिव्यन्ति यदुतेमामेवानुत्तरां सम्यक्सम्बोधि-
मारभ्य ॥ तत् कस्य हेतोः । तथाहि तेषां कुलपुत्राणां कुलदुहितृणाञ्च
मथैव सर्व्वज्ञताप्रतिसंयुक्तैव कथा कृता । तेषां जातिव्यतिष्ठाना-
मथेत एव सर्व्वज्ञताप्रतिसंयुक्ताः प्रज्ञापारमिताप्रतिसंयुक्ताः समुदा-
चारा भविव्यन्ति । एनामेव^(१) च ते कथां करिव्यन्ति एनामेव च
कथामभिनन्दिव्यन्ति यदुतानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमारभ्य । तेषु च
सुखिताः समाहिताश्च भविव्यन्ति । अस्यां प्रज्ञापारमितायां मारे-
णापि ते न शक्या भेदयितुं कुतः पुनरन्यैः सत्त्वैः यदुत च्छन्दतो वा
मन्त्रतो वा ॥ तत् कस्य हेतोः । अथाऽपि नाम तद्दृढस्यामत्वाद्नु-
त्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ॥ ते च कुलपुत्राः कुलदुहितरश्च श्रुत्वेनां
प्रज्ञापारमितामुदारं प्रीतिप्रामोद्यप्रसादं प्रतिलप्यन्ते । वज्रजनस्य च
ते कुशलमूलान्यवरोपयिव्यन्ति यदुतानुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ॥ तत्
कस्य हेतोः । एवं हि तैः कुलपुत्रैः कुलदुहितृभिश्च ममान्तिके समुखं
वाग्भाषिता । वज्रनि प्राणिश्रतानि वज्रनि प्राणिसहस्राणि वज्रनि
प्राणिश्रतसहस्राणि वज्रनि प्राणिकोटीश्रतानि वज्रनि प्राणिकोटी-
सहस्राणि वज्रनि प्राणिकोटीश्रतसहस्राणि वज्रनि प्राणिकोटी-

(१) एवमेवेति ख० च० ।

नियुतगतसहस्राणि बोधिसत्त्वस्यैषां चरन्तो वयमनुत्तरायां सम्यक्-
 सम्बोधौ प्रज्ञापयिष्यामः सन्दर्शयिष्यामः समादापयिष्यामः समुत्तेज-
 यिष्यामः सम्प्रहर्षयिष्यामः सम्प्रभाषयिष्यामः सम्बोधये प्रतिष्ठापयि-
 ष्यामः इति अविनिवर्त्तनीयान् करिष्यामः इति ॥ तत् कस्य हेतोः ।
 अनुमोदितं हि शारिपुत्र मया तेषां बोधिसत्त्ववानिकानां कुल-
 पुत्राणां कुलदुहितृणां च चित्तेन चित्तं व्यवलोक्य धैरियं वाम्भाषिता ।
 बोधाच्च चरन्तो वयं वह्निं प्राणिशतानि वह्निं प्राणिसहस्राणि
 वह्निं प्राणिशतसहस्राणि वह्निं प्राणिकोटीशतानि वह्निं प्राणि-
 कोटीसहस्राणि वह्निं प्राणिकोटीशतसहस्राणि वह्निं प्राणिकोटी-
 नियुतगतसहस्राणि अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ प्रज्ञापयिष्यामः
 सन्दर्शयिष्यामः समादापयिष्यामः समुत्तेजयिष्यामः सम्प्रहर्षयि-
 ष्यामः सम्प्रभाषयिष्यामः सम्बोधये प्रतिष्ठापयिष्याम इति अवि-
 निवर्त्तनीयान् करिष्याम इति ॥ एवञ्च ते कुलपुत्राः कुल-
 दुहितरसोदाराधिभुक्तिका भविष्यन्ति यदन्त्यापि ते बुद्धचेचा-
 ष्णथासम्मितव्यानि मंथन्ते । सच सम्मुखीभूतास्तथागता अर्हन्तः
 सम्यक्सम्बुद्धा धर्मन्देवधिष्यन्ति । तत्र सम्मुखीभूतानां तथागता-
 नामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानामनिकात् पुनरेवैर्णा गभीरां प्रज्ञा-
 पारमितां विस्तरेण श्रोष्यन्ति । तेऽपि ते बुद्धचेचेषु वह्निं
 प्राणिशतानि वह्निं प्राणिसहस्राणि वह्निं प्राणिशतसहस्राणि वह्निं
 प्राणिकोटीशतानि वह्निं प्राणिकोटीसहस्राणि वह्निं प्राणिकोटी-
 शतसहस्राणि वह्निं प्राणिकोटीनियुतगतसहस्राणि अनुत्तरायां
 सम्यक्सम्बोधौ प्रज्ञापयिष्यन्ति सन्दर्शयिष्यन्ति समादापयिष्यन्ति

समुत्प्रेतयिष्यन्ति सम्प्रदर्शयिष्यन्ति सम्प्रभवायिष्यन्ति वन्दोष्ये प्रति-
ष्ठापयिष्यन्ति अविनिर्गन्तनीयान् करिष्यन्ति ॥

एवमुक्ते आद्युष्मान् शारिपुत्रो भगवन्मेतदवोचत् । आसन्नं भव-
वन् चावदिदं तथागतेनार्हता सम्यक्सम्बुद्धेनातीतानागतप्रत्युत्पन्नेषु
धर्मेषु नास्ति किञ्चिददृष्टं वाऽभूतं वाऽविदितं वाऽविज्ञातं वा न
स कश्चिद्गुणो यो न ज्ञातः न स काचिच्चर्या समानां चा न विज्ञाता ।
यत्र हि नामानागतानामपि बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानाञ्चर्या ज्ञाता
बोधिहृन्दिकानामध्यासवसम्पन्नानामारब्धवीर्याणां ॥ छे तस्मिन् काले
इमां गभीरां प्रज्ञापारमितासुद्गुणीयन्ति धारयिष्यन्ति वाचयि-
ष्यन्ति पर्येष्यास्यन्ति प्रवर्तयिष्यन्ति देवयिष्यन्तुपदेऽस्यन्तुदेऽस्यन्ति
स्नाध्यास्यन्ति स्त्रियिष्यन्ति च ये च तस्मिन् काले आर्षां प्रयां
पारमितानां कृतव्रतः सर्वसत्त्वानामर्थाबोद्धोगमापन्नान्नेत्रिष्यन्ते कर्त्त-
यिष्यन्ते गवेयिष्यन्ते तेषां च कुलपुत्रानां कुलदुहितृषाञ्चान्नेव-
माषानां पर्येषमाषानां केचिद्गुणेषुमाहा बोधिसत्त्वा लस्यन्ते केचिन्न
लस्यन्ते केचिद्गुणेषुवन्तोऽपि^(१) लस्यन्ते इमां गभीरां प्रज्ञापारमितां ।
किमप्य भगवन् कारणं ॥

एवमुक्ते भगवानाद्युष्मन्तं शारिपुत्रमेतदवोचत् । एवमेतच्छारि-
पुत्रैवमेतत् । नास्ति किञ्चित्तथागतस्वातीतानागतप्रत्युत्पन्नेषु
धर्मेष्वदृष्टं वाऽभूतं वाऽविदितं वाऽविज्ञातं वा ॥ तस्मिन्
समु पुनः शारिपुत्र काले तस्मिन् समये केचिद्बोधिसत्त्वा मार्गस-

(१) केचिद्गुणेषुवन्तोऽपीति ३० ।

माया पर्येषमाया गवेषमाया अपि लक्ष्यन्ते इमां प्रज्ञापारमितां ।
 बोधिबोधिसत्त्वा अमार्ग्यमाया अपर्येषमाया अगवेषयन्तोऽपि
 लक्ष्यन्ते ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हि तैर्बोधिसत्त्वैर्बोधासत्त्वैरियं प्रज्ञा-
 पारिता पूर्वान्ततोऽपि अनिच्छिप्रधुरैर्भार्गिता च पर्यन्विष्टा च ते तेनैव
 पूर्वमेव कुत्रसमूलच्छन्दैर्नां प्रज्ञापारमिताममार्ग्यन्तोऽपि अपर्येष-
 माया अपि अगवेषयन्तोऽपि लक्ष्यन्ते । चान्यपि च ततोऽन्यान्यपि
 सूत्राद्येनामेव प्रज्ञापारमितामभिवदन्ति तानि येषां स्वयमेवोप-
 गमिष्यन्ति उपपत्स्यन्ते उपमंस्यन्ते च ॥ तत् कस्य हेतोः । एवमेत-
 ष्कारिपुत्र भवति । य एनां प्रज्ञापारमितां बोधिसत्त्वो महासत्त्वो-
 ऽनिच्छिप्रधुरो मार्ग्यति च पर्येषते च स जातिव्यतिवृत्तोऽपि जन्मा-
 न्तरव्यतिवृत्तोऽप्येनां प्रज्ञापारमितां लक्ष्यते । ततोऽन्यानि च सूत्राणि
 प्रज्ञापारमिताप्रतिषंयुक्तानि तस्य स्वयमेवोपगमिष्यन्ति उपपत्स्यन्ते
 उपमंस्यन्ते चेति ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् शारिपुत्रो भगवन्मनेतदवोचत् । इमे एव
 केवलं भगवंस्तेषां कुलपुत्राणां कुलदुहितृणां च षट्पारमिता-
 प्रतिषंयुक्ताः सूत्रान्ता उपपत्स्यन्ते उपमंस्यन्ते नान्ये ॥

भगवानाह । ये चान्येऽपि शारिपुत्र गम्भीरा गम्भीराः सूत्रान्ता
 भविष्यन्ति तेऽपि तेषां कुलपुत्राणां कुलदुहितृणाञ्च स्वयमेवोप-
 पत्स्यन्ते स्वयमेवोपमंस्यन्ते च ॥ तत् कस्य हेतोः ॥ एवं श्रौतश्चारिपुत्र
 भवति । ये बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ
 प्रस्थापयिष्यन्ति सन्दर्शयिष्यन्ति समादापयिष्यन्ति समुत्तेजयिष्यन्ति
 सम्प्रहर्षयिष्यन्ति प्रभात्रयिष्यन्ति सम्बोधये प्रतिष्ठापयिष्यन्ति अवि-

निवर्त्तनीयान् करिष्यन्ति स्वयञ्च तत्र त्रिचिह्न्यन्ते तेषां त्रारिपुत्र
जातिव्यतिवृत्तानामपीमे गभीरा गभीरा अरुपसम्भप्रतिसंयुक्ताः
शून्यताप्रतिसंयुक्ताः षट्पारमिताप्रतिसंयुक्ताश्च सूचान्ताः स्वयमेवोप-
गमिष्यन्ति स्वयमेवोपपत्स्यन्ते स्वयमेवोपगंस्यन्ते चेति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां धारणगुणपरिकीर्त्तन-
परिवर्त्तो नाम दशमः ॥ ३६३ ॥

अथ मारकर्मपरिवर्तो नामैकादशः ।

अथ खलु आयुष्मान् सुभृतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । गुणा इमे
भगवंस्तेषां कुलपुत्राणां कुलदुहितृणां च भगवता परिकीर्तिताः
केचित्पुत्रभगवंस्तेषामन्तराद्याः उत्पत्स्यन्ते ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभृतिमेतदवोचत् । बहूनि सुभृते
तेषां मारकर्मोत्पत्तरायकराण्युत्पत्स्यन्ते ॥

सुभृतिराह । किञ्चिद्रूपाणि भगवंस्तेषां बहूनि मारकर्मोत्पत्त-
रायकराण्युत्पत्स्यन्ते ॥

भगवानाह । तेषां सुभृते बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां प्रज्ञा-
पारमिताभाषमाणानां चिरेण प्रतिभानमुत्पत्स्यते । इदं सुभृते
प्रथमं मारकर्म वेदितव्यं ॥ तदपि च प्रतिभानं जायमानमेव
विचेत्स्यन्ते । इदमपि सुभृते मारकर्म वेदितव्यं ॥ ते विजृम्भमाना
हसन्त उच्चगघयन्तो स्त्रिखिद्यन्ति । इदमपि सुभृते मारकर्म वेदितव्यं ॥
विधिप्रचिन्ताः पर्यवाप्त्यन्ति । इदमपि सुभृते मारकर्म वेदितव्यं ॥
अन्योऽन्यविज्ञानसमङ्गिनो स्त्रिखिद्यन्ति । इदमपि सुभृते मारकर्म
वेदितव्यं ॥ स्मृतिं न प्रतिलस्यन्ते । इदमपि सुभृते मारकर्म वेदितव्यं ॥
परस्परमुपहसन्तो स्त्रिखिद्यन्ति । इदमपि सुभृते मारकर्म वेदितव्यं ॥
परस्परमुच्चगघयमाना^(१) स्त्रिखिद्यन्ति । इदमपि सुभृते मारकर्म
वेदितव्यं ॥ विधिप्रचक्षुषो स्त्रिखिद्यन्ति । इदमपि सुभृते मारकर्म

(१) उच्चगघयन्त इति ग० ।

वेदितव्यं ॥ किञ्चतामन्योऽप्यं विद्यामयी भविष्यति । इदमपि सुभूते
 मारकर्म वेदितव्यं ॥ न वयमत्र गाधं नास्त्रादं लभामहे इत्युत्वा-
 वासनात् प्रक्रमिष्यन्ति । इदमपि सुभूते मारकर्म वेदितव्यं ॥ न
 क्वमत्र व्याहृताः प्रज्ञापारमितायामित्यप्रसन्नचित्ता उत्थावासात्
 प्रक्रमिष्यन्ति । इदमपि सुभूते मारकर्म वेदितव्यं ॥ न नोऽत्र^(१)
 ग्रामस्य वा नगरस्य वा निगमस्य वा नामधेयं परिगृहीतं यत्र नो
 जन्म न नोऽत्र^(२) नाम गोत्रं वा गृहीतं न मातापितृनाम गोत्रं वा
 गृहीतं नापि कुलस्य यत्र नो जन्मेति ते प्रज्ञापारमितां न श्रोतव्यां
 मंस्यन्ते ततोऽपक्रमितव्यं मंस्यन्ते । यथा यथा चापक्रमिष्यन्ति तैर्या-
 वद्भिश्चित्तोत्पादैस्तथा तथा तावतः कल्पान् संसारस्य पुनः पुनः
 परिगृहीष्यन्ति यत्र तैः पुनरेव योगमापन्नव्यं भविष्यति ॥ तत्कस्मात् ।
 इमां हि सुभूते प्रज्ञापारमितामगृह्णन्तो बोधिसत्त्वा महासत्त्वा
 लौकिकलोकोत्तरेषु धर्मेषु न निर्जायन्ते^(३) । इदमपि सुभूते तेषां
 मारकर्म वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभूते बोधिसत्त्वयानिकाः पुत्रस्ता इमां
 प्रज्ञापारमितां सर्वज्ञानसाधारिकां विवर्ष्यारुह्य च ते सूचान्ता
 नैव सर्वज्ञानसाधारिकास्तान् पश्यन्तिव्यान् मंस्यन्ते । इदमपि
 सुभूते तेषां मारकर्म वेदितव्यम् ॥ यथा खलु पुनः सुभूते न
 लौकिकलोकोत्तरेषु त्रिषितुकामा न लौकिकलोकोत्तरेषु धर्मेषु
 त्रिषितुकामा इह प्रज्ञापारमितार्था न त्रिचन्ते । प्रज्ञापारमिताया-

(१) ततोऽन्यत्र इति च० ।

(२) जन्म नो ऽत्र इति ग० ।

(३) त्रिषितुकामा इति च० ।

मञ्जिचमाया न लौकिकलोकोत्तरेषु धर्मेषु निर्यान्ति । एवमेव
 परीतबुद्ध्यो लौकिकलोकोत्तराणां यथाभूतपरिज्ञायाः मूलं
 प्रज्ञापारमितां विवर्ज्यात्सृज्य प्रज्ञाखामध्यालम्बितव्यां मंस्यन्ते ॥
 तद्यथापि नाम सुभूते कुक्कुरः स्वामिनोऽन्तिकत् पिण्डां^(१) श्छोरयित्वा
 कर्मकरस्यान्तिकत् कवडं पर्येषितव्यं मन्येत । एवमेव सुभूते
 भविष्यन्मनागतेऽध्वनि एके बोधिसत्त्वयानिकाः पुङ्गवा य इमां
 प्रज्ञापारमितां सर्वज्ञज्ञानस्य मूलं श्छोरयित्वा शाखापत्रपलाखभूते
 आवकप्रत्येकबुद्ध्ययाने शरं वृद्धत्वं पर्येषितव्यं मंस्यन्ते । इदमपि
 सुभूते तेषां मारकर्म वेदितव्यं ॥ तत् कस्य हेतोः । न हि तेऽप्यबुद्ध्यो
 ज्ञास्यन्ति प्रज्ञापारमिता आहारिका सर्वज्ञज्ञानस्येति । ते प्रज्ञा-
 पारमितां विवर्ज्यात्सृज्य श्छोरयित्वा ततोऽन्ये सूचान्ता ये आवक-
 भूमिमभिवदन्ति प्रत्येकबुद्ध्यभूमिमभिवदन्ति तागधिकतरं पर्य-
 वाप्तव्याम् मंस्यन्ते । शाखापत्रपलाखोपमाः प्रतिपलाखे तथारूपा
 बोधिसत्त्वा वेदितव्याः ॥ तत् कस्य हेतोः ॥ नहि सुभूते बोधिसत्त्वेन
 महासत्त्वेनैवं शिञ्चितव्यं यथा आवकयानिकाः प्रत्येकबुद्ध्ययानिका वा
 पुङ्गवाः शिञ्चन्ते ॥ कथञ्च सुभूते आवकयानिकाः प्रत्येकबुद्ध्य-
 यानिका वा पुङ्गवाः शिञ्चन्ते । तेषां सुभूते एवं भवति । एक-
 मात्मानं दमयिष्यामः एकमात्मानं शमयिष्यामः एकमात्मानं परि-
 निर्व्यापयिष्यामः । इत्यात्मदमनमथपरिनिर्वाणाय सर्वकुञ्जलमूलाभि-
 संस्कारप्रयोगानारभन्ते ॥ न खलु पुनः सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वे-
 नैवं शिञ्चितव्यं । अपि नु खलु पुनः सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनैवं

(१) पिण्डमिति ख० ग० घ० ङ० ।

त्रिचितव्यं । आत्मानश्च तथतायां स्थापयिष्यामि सर्व्वलोकानुग्रहाय
 सर्व्वसत्वानपि तथतायां स्थापयिष्याम्यप्रमेयं सत्वधातुं परिनिर्व्वा-
 पयिष्यामीति सर्व्वकुशलमूलाभिसंस्कारप्रयोगा बोधिसत्त्वेन महासत्त्वे-
 नैवमारब्धव्या न च तैर्ज्ञानव्यम् ॥ तद्यथाऽपि नाम सुभूते कश्चिदेव
 पुरुषो हस्तिनमपश्यन् हस्तिनो वर्णसंस्थाने पर्येषेत । सोऽन्धकारे
 हस्तिनं लब्ध्वा येन प्रकाशं तेनोपनिध्यायेत तेनोपनिध्यायन् हस्ति-
 पदं पर्येषितव्यं मन्येत हस्तिपदाश्च हस्तिनो वर्णसंस्थाने ग्रहीतव्ये
 मन्येत । तत् किमन्यसे सुभूतेऽपि नु स पण्डितजातीयः पुरुषो
 भवेत् ॥

सुभूतिराह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । एवमेव सुभूते तथारूपान्ते बोधिसत्त्वयानिकाः
 पुद्गला वेदितव्या य इमां प्रज्ञापारमितामजानाना अपरिपृच्छन्तस्तां
 क्षोरयित्वाऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धुकामा ये ते सूचान्ताः
 आवकभूमिमभिवदन्ति प्रत्येकबुद्धभूमिमभिवदन्ति तान् पर्येषित-
 व्यान् मंस्यन्ते । इदमपि सुभूते तेषां मारकर्षं वेदितव्यम् ॥ तद्यथाऽपि
 नाम सुभूते रत्नार्थिकः पुरुषो महासमुद्रं दृष्ट्वा नावगाहेत रत्नानि
 न निध्यायेन्नाध्यासन्वेत स रत्नहेतोर्गोप्यदं पर्येषितव्यं मन्येत
 स गोप्यदोदकेन महासमुद्रं समीकर्त्तव्यं मन्येत । तत् किमन्यसे
 सुभूतेऽपि नु स पण्डितजातीयः पुरुषो वेदितव्यः ॥

सुभूतिराह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । एवमेव सुभूते तथारूपान्ते बोधिसत्त्वयानिकाः
 पुद्गला वेदितव्या य इमां गम्भीरां प्रज्ञापारमितां लब्ध्वाऽप्यनव-

नाकमाना अविज्ञानव्यवस्थान्ति । ये च सूचान्ताः आककभूमिमभि-
 वदन्ति प्रत्येकबुद्धभूमिमभिवदन्ति अक्षपोस्तुकविहारितथा तान्
 पर्येषितव्यान् मंस्यन्ते यत्र बोधिसत्त्वयानं न संवर्षन्ते केवलमात्म-
 इमममयपरिनिर्वाणमेव दृश्यन्ति प्रतिसंलपनमिति । ओतप्रापत्ति-
 फलं प्राप्नुयामिति सकदागामिफलमित्यनगाभिफलमित्यर्हत्वं प्राप्नु-
 यामिति प्रत्येकबोधं प्राप्नुयामिति दृष्ट एव धर्मोऽनुपादायास-
 वेभ्यश्चिन्तं विमोक्ष परिनिर्वापयामीति । इदमुच्यते आवकप्रत्येक-
 बुद्धभूमिप्रतिसंयुक्तमिति । नात्र बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैरेवं चित्त सुत्या-
 दचित्तं ॥ तत् कस्य हेतोः । महायानसंप्रस्थिता हि सुभूते
 बोधिसत्त्वा महासत्त्वा महासत्त्वाहसत्त्वा भवन्ति । न तैः
 कदाचिद्व्योत्सुकतायां चित्तसुत्यादधित्तं ॥ तत् कस्य हेतोः ।
 लोकपरिणयका हि भवन्ति ते शत्रुघ्ना लोकार्थकराः । तस्मान्नै-
 र्गित्यकालं सततसमितं षट्पारमितासु शिषितव्यम् ॥ ये च खलु पुनः
 सुभूतेऽपरिक्रमसलमूलाः परीत्तकुशुद्धिका मृदुकाध्यासया बोधि-
 सत्त्वयानिकाः पुद्गलास्ते षट्पारमिताप्रतिसंयुक्तान् सूचान्तानजा-
 नाना अनवबुध्यमाना इमां प्रज्ञापारमितां क्षोरथित्वा ये ते सूचान्ताः
 आककप्रत्येकबुद्धभूमिमभिवदन्ति तान् पर्येषितव्यान् मंस्यन्ते ।
 इदमपि सुभूते मारकर्म वेदितव्यं ॥ तेषां तथाह्यपारणां बोधि-
 सत्त्वयानिकानां पुद्गलानां तद्यथापि नाम सुभूते पल्लमण्डो वा
 पल्लगण्डान्तेवासी वा वैजयन्तस्य प्रासादस्य प्रमाणेन प्रासादं कर्तुं-
 कामो निर्माहुकामः स्यात् । स सूर्याचन्द्रमसोर्विमानप्रमाणं मण्डलं
 पर्येषेत । पर्येषमाणः स सूर्याचन्द्रमसोर्विमानं पश्येत् । स ततः

प्रमाणं गृहीतव्यं मन्यते । तत् किं मन्यसे सुभृते वैजयन्त-
प्रासादप्रमाणं प्रासादं कर्तुंक्रामेन निर्वातुक्रामेन सूर्याचन्द्रमयो-
र्विमानात् प्रमाणं गृहीतव्यं भवति^(१) ॥

सुभृतिराह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवान्नाह । हवनेव सुभृते भविष्यन्त्यागतेऽध्वन्येके बोधि-
सत्त्वचरनिकाः पुङ्गवा ये प्रज्ञापारमितां श्रुत्वा प्रज्ञापारमितां
स्वध्या प्रज्ञापारमितां रिद्धित्वा प्रज्ञापारमितामुत्सृज्य आवक-
मन्त्रेकमुद्भृमिप्रतिमंयुक्तैः सुषान्तैः सर्वज्ञतां पर्येषितव्यां मंस्रन्ते ।
ये ते सुचान्ता हवमभिवदन्ति । एकमात्मानं इमधिष्याम एक-
जात्मानं श्रमधिष्याम एकमात्मानं परिनिर्वापधिष्याम इति । केवल-
मग्रमग्रमग्रमग्रपरिनिर्वाणमेवोषयन्ति तथारूपान् सुचान्तान् पर्ये-
ष्यन्ते तथा च विहितव्यं मंस्रन्ते । तत् किं मन्यसे सुभृतेऽपि नु
ते सखितजातौघाः बोधिसत्त्वा वेदितव्याः ॥

सुभृतिराह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवान्नाह । इदमपि सुभृते तेषां मारकर्म वेदितव्यं ॥
तस्यचाऽपि नाम सुभृते कश्चिदेव पुरुषो राजानश्च स्रक्वर्त्तिनं भ्रष्टु-
कामो भवेत् स राजानं स्रक्वर्त्तिनं पश्येत् । दृष्ट्वा चेदृशो राजा
स्रक्वर्त्ती वर्षेन संस्थानेन तेजसा चक्ष्वा चेति निमित्तं गृहीत्वा
कोट्टराजं पश्येत् । स तस्य कोट्टराजस्य वर्षं संस्थानं तेज चक्ष्वा
निमित्तञ्च गृहीत्वा अप्रतिवस्यो विशेषपहणं प्रत्येवं वदेदीदृश
एव स राजा स्रक्वर्त्ती वर्षेन संस्थानेन तेजसा चक्ष्वा च निमित्तेन

(१) भवेदिति ग० ।

चेति । तत् किं मन्यसे सुभूतेऽपि नु स पण्डितजातीयः पुद्गलो
वेदितव्यः यस्यक्रवर्त्तिनं कोट्टराजेन समीकर्त्तव्यं मन्येत ॥

सुभूतिराह । गो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । एवमेव सुभूते भविष्यन्त्यागतेऽध्वन्येके बोधिसत्त्व-
यानिकाः पुद्गला य इमां प्रज्ञापारमितां श्रुत्वा प्रज्ञापारमितां
सन्धा प्रज्ञापारमितां रिञ्चिता प्रज्ञापारमितामुत्सृज्य श्रावक-
प्रत्येकबुद्धभूमिप्रतिसंयुक्तैः सूचानैः सर्वज्ञतां पर्येषितव्यां मंस्यन्ते ।
इदमपि सुभूते तेषां मारकर्म्म वेदितव्यं ॥ न खलु पुनरहं सुभूते
एभिरेवंरूपैः श्रावकप्रत्येकबुद्धभूमिप्रतिसंयुक्तैः सूचानैर्बोधिसत्त्वस्य
महासत्त्वस्य सर्वज्ञतां पर्येषितव्यां वदामि । अपि नु खलु पुनः
सुभूते यत्तथागतेन प्रज्ञापारमितायां बोधिसत्त्वानां महासत्वाना-
मुपायकौशल्यमाख्यातं तचाशिक्षित्वा बोधिसत्त्वो महासत्वो न
निर्यास्यत्यनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ॥ तत् कस्य हेतोः । इन्धको
ह्यन्धेषु सूत्राक्तेषु बोधिसत्त्वसमुदागमः । तस्मान्त्तर्हि सुभूते तथागत
एनामनुशंसां प्रज्ञापारमितायां पश्यन्नेकपर्यायेण बोधिसत्त्वान्
महासत्वान्सां प्रज्ञापारमितायां सन्दर्शयति समादापयति समुत्ते-
जयति सम्प्रहर्षयति सन्निवेशयति प्रतिष्ठापयति । एवं बोधिसत्त्वा
महासत्त्वा अविनिवर्त्तनीया भवेयुरनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेरिति ॥
तत् किं मन्यसे सुभूतेऽपि नु पण्डितजातीयास्ते बोधिसत्त्वाः
प्रतिभान्ति येऽविनिवर्त्तनीयथानं महायानमवाप्य समासाद्य पुनरेव
तद्विवर्ष्य विवर्ष्य हीनयानं पर्येषितव्यं मंस्यन्ते ॥

सुभूतिराह । गो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । तद्यथापि नाम सुभूते वुभुक्षितः पुरुषः सतरसं भोजनं खन्धा हितविपाकं सुखविपाकं यावदायुःपर्यन्तं क्षुत्पिपासा निवर्त्तकमदापाश्च षष्टिकोदन^(१) पर्येषितव्यं मन्येत । षष्टिकोदन^(२) खन्धा सतरसं भोजनमुत्सृज्य विवर्ज्य तं षष्टिकोदन^(३) परिभोक्तव्यं मन्येत । तत् किं मन्यसे सुभूतेऽपि नु स पुरुषः पण्डितजातीयो भवेत् ॥

सुभूतिराह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । एवमेव सुभूते भविष्यन्धनागतेऽध्वन्येके बोधिसत्त्वा य इमां प्रज्ञापारमितां श्रुत्वा प्रज्ञापारमितां खन्धा प्रज्ञापारमितां रिञ्चिष्यन्ति प्रज्ञापारमितामुत्सृज्यन्ति प्रज्ञापारमितां ह्योरथिष्यन्ति प्रज्ञापारमितां दूरीकरिष्यन्ति प्रज्ञापारमितां रिञ्चित्वा प्रज्ञापारमितामुत्सृज्य प्रज्ञापारमितां ह्योरथित्वा प्रज्ञापारमितां दूरीकृत्य ततः श्रावकप्रत्येकबुद्ध्यानप्रतिसंयुक्तान् सूत्रान्तान् पर्येषितव्यान् मंस्यन्ते । ये ते सूत्रान्ताः श्रावकप्रत्येकबुद्भूमिमभिवदन्ति तैः सर्वज्ञतां पर्येषितव्यां मंस्यन्ते । तत् किं मन्यसे सुभूतेऽपि नु पण्डितजातीयास्ते बोधिसत्त्वा वेदितव्याः ॥

सुभूतिराह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । इदमपि सुभूते तेषां मारकर्षं वेदितव्यं ॥ तद्यथाऽपि नाम सुभूते कश्चिदेव पुरुषो अनर्थं मणिरत्नं खन्धा अन्पार्थेणात्पसारेण मणिरत्नेन साङ्गं समीकर्त्तव्यं मन्येत । तत् किं मन्यसे सुभूतेऽपि नु स पण्डितजातीयः पुरुषो वेदितव्यः ॥

(१) (२) (३) षष्टिकोदनमिति छ० च० ।

सुभूतिराह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । एकमेव सुभूते भविव्यक्तनागतेऽध्वन्येके बोधिसत्त्व-
यानिकाः पुङ्गवा य इदं गम्भीरं प्रभास्वरं प्रज्ञापारमितारत्नं खन्धा-
श्रुत्वा श्रवणप्रत्येकबुद्ध्युत्थानेन समीकर्त्तव्यं मंखन्ते आवकप्रत्येक-
बुद्भूमौ च सर्वज्ञतासुपायकौशल्यस्य पर्येषितव्यं मंखन्ते । तत् किं
मन्यसे सुभूतेऽपि नु पण्डितजातीयास्ते बोधिसत्त्वा वेदितव्याः ॥

सुभूतिराह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । इदमपि सुभूते तेषां बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां
मारकर्म वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभूते अस्यां गम्भीरायां प्रज्ञापार-
मितायां भाव्यमानायां देक्षमानायासुपदिक्षमानायासुद्दिक्षमाना-
यासुद्व्यङ्गमानायां वाच्यमानायां स्वाध्याय्यमानायां अन्तश्चो लिख्य-
मानायामपि वङ्गनि प्रतिभानान्युत्पत्स्यन्ते चानि चित्तविषेपं करि-
ष्यन्ति । इदमपि सुभूते तेषां बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां मारकर्म
वेदितव्यं ॥

एवमुक्ते आद्युष्मान् सुभूतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । शक्या पुन-
र्भगवन् प्रज्ञापारमिता लिखितुं ॥

भगवानाह । नो हीदं सुभूते । ये बोधित् सुभूते प्रज्ञापारमितां
लिप्यक्षरैर्लिखित्वा प्रज्ञापारमिता लिखितेति मंखन्ते चसतीति वा-
ऽक्षरेषु प्रज्ञापारमितामभिविवेक्ष्यन्ते अनक्षरेति वा । इदमपि
सुभूते तेषां मारकर्म वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभूते प्रज्ञापारमितायां
लिख्यमानायासुत्पत्स्यन्ते देशमनसिकारा उत्पत्स्यन्ते घामनगन्वि-
गमजनपदराजधानीमनसिकारा उत्पत्स्यन्ते उद्यानमनसिकारा

उत्पत्त्यन्ते गुदमनसिकारा उत्पत्त्यन्ते आख्यानमनसिकारा उत्पत्त्यन्ते
 चौरमनसिकारा उत्पत्त्यन्ते गुल्मख्यानमनसिकारा उत्पत्त्यन्ते विशि-
 खात्मनसिकारा उत्पत्त्यन्ते त्रिविक्रामनसिकारा उत्पत्त्यन्ते सुख-
 मनसिकारा उत्पत्त्यन्ते दुःखमनसिकारा उत्पत्त्यन्ते भयमनसिकारा
 उत्पत्त्यन्ते स्त्रीमनसिकारा उत्पत्त्यन्ते पुरुषमनसिकारा उत्पत्त्यन्ते
 नपुंसकमनसिकारा उत्पत्त्यन्ते प्रियाप्रियव्यत्यसमनसिकारा उत्पत्त्यन्ते
 मातापितृप्रतिबंधुक्ता मनसिकारा उत्पत्त्यन्ते भ्रातृभगिनीप्रतिबंधुक्ता
 मनसिकारा उत्पत्त्यन्ते मित्रबान्धवसाक्षोहितामात्यप्रतिबंधुक्ता
 मनसिकारा उत्पत्त्यन्ते प्रजापतिपुत्रदुहितृप्रतिबंधुक्ता मनसिकारा
 उत्पत्त्यन्ते गृहभोजनपानप्रतिबंधुक्ता मनसिकारा उत्पत्त्यन्ते चैल-
 मनसिकारा उत्पत्त्यन्ते ग्रथनासनमनसिकारा जीवितमनसिकारा
 इतिकर्त्तव्यतामनसिकारा रागमनसिकारा द्वेषमनसिकारा मोह-
 मनसिकारा ऋतुमनसिकारा सुकालमनसिकारा दुष्कालमनसिकारा
 गीतमनसिकारा वाद्यमनसिकारा नृत्यमनसिकारा काव्यनाटकेतिहास-
 मनसिकारा ब्राह्मणमनसिकारा व्यवहारमनसिकारा हास्यमनसि-
 कारा साध्यमनसिकाराः श्लोकमनसिकारा आचारात्मनसिकारा
 आत्ममनसिकारा इत्येतांशान्यांश्च सुभ्रूते मनसिकारान् मारः
 पापीयानुपसंहरिष्यत्यस्यां प्रज्ञापारमितायां भाष्यमाणार्थां देश-
 मानायामुपदिश्यमानायामुद्गृह्यमाणार्थां वाच्यमानायामुद्दिश्यमा-
 नार्थां स्वाध्याय्यमानायामन्तश्चो लिख्यमानायामन्तरायं करिष्यति
 चिन्तविलेपं करिष्यति बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां । तत्र बोधि-
 सत्त्वेन महासत्त्वेन मारकर्माणि बोध्यव्यानि बुद्धा च विवर्जयितव्यानि ॥

पुनरपरं सुभूते उत्पत्स्यन्ते राजमनसिकाराः कुमारमनसिकारा
 इक्षिमनसिकारा अश्वमनसिकारा रथमनसिकारा गुल्मदर्शनमनसि-
 काराः^(१) । इदमपि सुभूते तेषां मारकर्म्म वेदितव्यं ॥ पुनरपरं
 सुभूते उत्पत्स्यन्ते ऽग्निमनसिकारा इच्छामनसिकारा धनधान्यसमृद्धि-
 मनसिकाराः । इदमपि सुभूते बोधिसत्त्वानां महासत्वानां मारकर्म्म
 वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभूते बोधिसत्त्वानां महासत्वानामुत्पत्स्यन्ते
 साभसत्कारशीवरपिच्छपानप्रयनासनस्नानप्रत्ययभैषज्यपरिष्काराणाम-
 न्नरायाः इमां प्रज्ञापारमितां भाषमाणानां देशयतामुपदिशतामुद्दि-
 शतां स्थाध्यायतामन्तत्रो लिखतां^(२) साभसत्कारसोकास्वादा-
 खिन्नोत्पीडा वा । इदमपि सुभूते बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैर्मारकर्म्म
 वेदितव्यं ॥ एतानि तैः सर्वाणि मारकर्म्माणि बोद्धव्यानि बुद्धा च
 विवर्णयितव्याति ॥ पुनरपरं सुभूते बोधिसत्त्वानां महासत्वानामिमां
 प्रज्ञापारमितां भाषमाणानां देशयतामुपदिशतामुद्दिशतां स्थाधा-
 यतामन्तत्रो लिखतां^(३) ये ते गम्भीरा गम्भीराः सूचान्ता भविष्यन्ति
 श्रावकप्रत्येकबुद्धभूमिप्रतिसपुक्तांस्तान् मारः पापीयान् भिलुवेषेणोप-
 सङ्गम्योपसंहरिष्यति इह शिष्यस्त इदं लिख इदमुद्दिश^(४) इदं
 स्थाध्याय इतः सर्वज्ञता निष्पत्स्यते इति ॥ न खलु पुनः सुभूते

(१) गुल्ममनसिकारा इति ग० गुल्माच्छदर्शनमनसिकारा इति ख०
 उ० च० ।

(२) लिखताञ्चेति ग० ।

(३) लिखतां वा इति ग० ।

(४) उपदिश इति ख० च० ।

बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन उपायकुशलेन^(१) तेभ्यः स्पृहोत्पादधितव्या ॥
तत् कस्य हेतोः । किञ्चापि सुभृते तेषु सूत्रान्तेषु शून्यतागि-
मिन्नाऽप्रणिहितानि भाषितानि न खलु पुनरुपायकौशल्यन्तश्च
बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानामाख्यातं ॥ तत्र येऽनभिज्ञा भविष्यन्ति
बोधिसत्त्वा उपायकौशल्यज्ञानविशेषस्य ते इमां गम्भीरां प्रज्ञा-
पारमितां रिञ्चितव्यां मंस्यन्ते । ते इमां गम्भीरां प्रज्ञापारमितां
रिञ्चित्वा श्रावकप्रत्येकबुद्धभूमिप्रतिसंयुक्तेषु सूत्रान्तेषु उपायकौशल्यं
पर्येषितव्यं मंस्यन्ते । इदमपि सुभृते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन
मारकर्म्म वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभृते धार्म्यश्रवणिकच्छन्दिको
भविष्यति प्रज्ञापारमितामुद्गृहीतुकामो धर्म्मभाणकश्च क्लिप्तासी
भविष्यति न धर्म्मन्देशयितुकामः । इदमपि सुभृते बोधिसत्त्वेन
महासत्त्वेन विसामयीमारकर्म्म वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभृते धर्म्मभाण-
कश्चाक्लिप्तासी भविष्यति प्रज्ञापारमितान्दातुकामो धार्म्यश्रव-
णिकश्च क्लिप्तासी वा वज्रहृत्यो वा भविष्यति । इदमपि सुभृते बोधि-
सत्त्वेन महासत्त्वेन विसामयीमारकर्म्म वेदितव्यं । पुनरपरं सुभृते
धार्म्यश्रवणिकच्छन्दिको भविष्यति प्रज्ञापारमितामुद्गृहीतुकामो
धारयितुकामो वाचयितुकामः पर्यवाप्तुकामः प्रवर्त्तयितुकामोऽन्तश्चो
लिखितुकामोऽपि भविष्यति गतिमांश्च मतिमांश्च स्मृतिमांश्च
भविष्यति । धर्म्मभाणकश्चान्यद्देशान्तरं चेत्स्यते नोद्दृष्टितश्चो^(२) वा न
वा विपश्चितश्चोऽनभिज्ञो वा भविष्यति । इदमपि सुभृते तत्र

(१) उपायकौशल्येनेति ख० च० ।

(२) नोद्दृष्टितश्च इति ड० च० ।

विशामयी भविष्यति प्रज्ञापारमितायां भाष्यमाणायां देव्यमानाया-
सुपदिश्यमानायासुद्दिग्मानायां स्वाध्याय्यमानायां त्रिदश्यामाणाया-
मन्तव्यः सिद्ध्यमानायां । इदमपि सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन
विशामयीमारकर्म वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभूते धर्मभाषकस्याकि-
क्षायां भविष्यत्यभिज्ञो^(१) दातुकामो वाचयितुकाम इमां प्रज्ञापार-
मितां । धर्मश्रवणिकस्य देवान्तरं प्रसूतो भविष्यति नोद्दृष्टितज्ञो^(२)
वा न वा विपश्चितज्ञोऽनभिज्ञो वा भविष्यति । इदमपि सुभूते
बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन विशामयीमारकर्म वेदितव्यं ॥ पुनरपरं
सुभूते धर्मभाषकस्यामिषगुरुको साभसत्कारचीवरगुरुको भवि-
ष्यति । धर्मश्रवणिकस्याप्येच्छः सन्नुष्टः प्रविकितोऽर्थं वा न दातु-
कामो भविष्यति । इयमपि सुभूते तत्र विशामयी भविष्यति
प्रज्ञापारमितायां त्रिदश्यामाणायां सिद्ध्यमानायां । इदमपि सुभूते
बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन मारकर्म वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभूते धर्म-
श्रवणिकस्य आद्धो भविष्यति इमां प्रज्ञापारमितां श्रोतुकामोऽर्थ-
मवबोद्धुकामोऽर्थं दातुकामोऽर्थं परित्यक्तकामः । धर्मभाषकस्याआद्धो
भविष्यति अप्येच्छो वा न वा भाषितुकामः । अतोऽपि सुभूते
विशामयीमारकर्म वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभूते धर्मश्रवणिकस्य
आद्धो भविष्यति श्रोतुकामोऽर्थमवबोद्धुकामः । धर्मभाषकस्य च
तानि सूत्राणि धर्मान्तराधिकतया न सम्भविष्यन्ति नावतरिष्यन्ति ।
अतोऽपि सुभूते धर्मश्रवणिकस्याप्राप्तधर्मभाषिनः प्रतिवाणी

(१) अभिज्ञोऽर्थी भविष्यति इति ग० ।

(२) नोद्दृष्टितज्ञः इति ड० च० ।

भविष्यति । इयमपि सुभृते तत्र विषामयी भविष्यति प्रज्ञापर-
मितासुदृष्टतां धारयतां वाचयतां पर्यवाप्तुवतां प्रवर्त्तयता-
मन्तशो लिखतां । इदमपि सुभृते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन मारकर्षं
वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभृते धर्मभाणकश्च भाषितुकामो भविष्यति ।
धर्मश्रवणिकश्चाच्छन्दिको भविष्यति श्रवणाद्य । इयमपि सुभृते
तत्र विषामयी भविष्यति प्रज्ञापारमितासुदृष्टीतुं धारयितुं वाचयितुं
पर्यवाप्तुं प्रवर्त्तयितुमन्तशो लिखितुं । इदमपि सुभृते बोधिसत्त्वेन
महासत्त्वेन मारकर्षं वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभृते धर्मश्रवणिको
मिद्धगुरुको भविष्यति कायगुरुको भविष्यति । स तेन मिद्धगुरुक-
त्वेन समन्वागतः कायक्लमयेन समन्वागतो न श्रोतुकामो भविष्यति ।
धर्मभाणकश्च भाषितुकामो भविष्यति । इदमपि सुभृते बोधि-
सत्त्वेन महासत्त्वेन विषामयीमारकर्षं वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभृते
धर्मभाणको मिद्धगुरुको भविष्यति कायगुरुको भविष्यति । स तेन
मिद्धगुरुकत्वेन समन्वागतः कायक्लमयेन समन्वागतो न भाषितुकामो
भविष्यति । धर्मश्रवणिकश्च श्रोतुकामो भविष्यति । इयमपि सुभृते तत्र
विषामयी भविष्यति लिखनाद्य वाचनाद्य पर्यवाप्तये वा । इदमपि
सुभृते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन मारकर्म वेदितव्यम् ॥ पुनरपरं सुभृते
प्रज्ञापारमितार्था लिख्यमानार्था भाष्यमानार्था त्रिष्यमाणार्था
कश्चिदेव तत्रागत्य निरयाणामवर्णं भाषिष्यते तिर्यग्द्योनेरवर्णं
भाषिष्यते प्रेतविषयस्यावर्णं भाषिष्यते असुरकायानामवर्णं भाषिष्यते ।
एवंदुःखा निरया एवंदुःखा तिर्यग्द्योनिरेवंदुःखः प्रेतविषयः एवंदुःखा
आसुराः काया एवंदुःखाः संस्काराः इहैव दुःखस्यान्तः करणीय इति ।

इदमपि सुभूते बोधिसत्त्वेन महाशतनेन विसामग्रीमारकर्म वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभूते प्रज्ञापारमितायां लिख्यमानायां भाष्यमाणायां शिष्य-
 माणायां वा कश्चिदेव तत्रागत्य देवानां वर्णं भाषिष्यते । एवंसुखिता
 देवा एवंसुखाः स्वर्गा एवंकामधातौ कामाः सेवितव्याः एवंरूपधातौ
 ध्यानानि समापत्तव्यानि एवमारूप्यधातौ तत्समापत्तयः समा-
 पत्तव्याः । तदपि च सर्व्वं प्रज्ञया विमृश्य सर्व्वैव दुःखोपपत्तिरिति ।
 उक्तं हीदं भगवता । अच्छटासंघातमात्रक^(१) मय्यहं भिन्नवो भवाभि-
 निवृत्तिं न वर्णयामि । सर्व्वं हि संसृजतमनित्यं सर्व्वं भयावगतं दुःखं
 सर्व्वश्लैधातुकं शून्यं सर्व्वधर्मा अनात्मानस्तदेवं सर्व्वमज्ञासृतमनित्यं
 दुःखं विपरिणामधर्मकं विदित्वा पण्डितैरिहैव श्रोतश्रापत्तिफलं
 प्राप्तव्यं सकृदागामिफलमनागामिफलमिहैवाहंत्वं प्राप्तव्यं । मा नो
 भूयस्ताभिः सन्पत्तिविपत्तिभिर्दुःखभृथिष्ठाभिः समवधानं भूदिति
 तत्रैके बोधिसत्त्वाः संवेगमापत्यन्ते । इदमपि सुभूते बोधिसत्त्वेन
 महाशतनेन विसामग्रीमारकर्म वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभूते चेऽपि ते
 भिन्नवो धर्मभाणकाः ते एकाकिता अभिरता भविष्यन्ति । चेऽपि
 धर्मश्रवणिकास्तेऽपि पर्षद्गुरुका भविष्यन्ति । तेऽपि धर्मभानका
 एवं वक्ष्यन्ति । ये मामनुभर्त्यन्ति तेभ्योऽहमिमां प्रज्ञापारमितां
 दास्यामि ये मां नानुभर्त्यन्ति तेभ्यो न दास्यामीति । एवन्ते कुल-
 पुत्राः कुलदुहितरश्च अर्थिकतया क्खन्दिकतया धर्मगौरवेन तं
 धर्मभाणकमनुभर्त्सन्ति ते चावकाशं दास्यन्ति । स च धर्मभाणक
 आमिषकिञ्चित्काभिलाषी ते च न दातुकामाः । स च तेन

(१) अच्छटासंघातमात्रकमिति ३० ।

तेन गमिष्यति येन येन दुर्भिक्षस्यायोगक्षेमस्य जीवितान्तरायस्य भविष्यति । ते च धार्म्यश्रवणिकाः परेभ्यः श्रोष्यन्ति अथैव प्रदेशो दुर्भिक्षस्यायोगक्षेमस्य तस्मिंश्च प्रदेशे जीवितान्तरायो भवेदिति । स च धर्मभाणकस्तान् कुलपुत्रानेवमभिव्याहरिष्यति । अमुस्मिन् कुलपुत्राः प्रदेशे दुर्भिक्षभयं कश्चित् कुलपुत्रा यूयमामभिव्यथ मा पश्चाद्विप्रतिषारिणो भविष्यथ दुर्भिक्षभयं प्रविष्टाः^(१) । एवन्ते तेन धर्मभाणकेन सूक्ष्मोपायेन प्रतिक्षेप्यन्ते । ते च निर्बिम्बरूपा एवं ज्ञास्यन्ति । प्रत्याख्याननिमित्तान्येतानि नैतानि दातुकामतान्निमित्तानीति । नायं दातुकाम इति विदित्वा नानुभर्त्स्यन्ति । इयमपि सुभृते तत्र विषामपी भविष्यति प्रज्ञापारमितायां लिख्यमानायां भिच्छ्यमाणायां देख्यमाणायामुपदिश्यमानायामुद्दिश्यमानायां स्वाध्याय्यमाणायां । इदमपि सुभृते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन मारकर्षं वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभृते धर्मभाणको येन जन्तुभयं येन व्याडुभयं येन मनुष्यभयं तेन संप्रस्थितो भविष्यति । स तेन चरन् विहरन् येन व्याडुकान्तारं सरीसृपकान्तारं चोरकान्तारं पानीयकान्तारं दुर्भिक्षकान्तारं तेन प्रक्रमिष्यति । स तान् धार्म्यश्रवणिकान् एवं वक्ष्यति । यत् खलु कुत्रपुत्रा जानीध्वं यस्मिन् प्रदेशे जन्तुभयं व्याडुभयं क्रयादभयं सरीसृपकान्तारं चोरकान्तारं पानीयकान्तारं दुर्भिक्षकान्तारं तेन वयं सम्प्रस्थिताः । जानीध्वं कुलपुत्राः शक्यथ यूयमेतानि दुःखानि प्रत्यनुभवितुं । एवं तान् सूक्ष्मोपायेन प्रत्याख्यास्यति । ततस्ते निर्बिम्बन्ते निर्बिम्बाः सन्तो

(१) प्रविष्टा वयमितीति ग० ।

नानुभर्त्सन्ति ते पुनरेव प्रत्युदावर्त्सन्ते । अयमपि सुभृते प्रज्ञा-
 पारमिताया अन्तराय उपस्यते उद्दिश्यमानायाः स्वाध्याय्यमानायाः
 यावन्निश्चयमानायाः । इदमपि सुभृते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन विसामयी-
 मारकर्षं वेदितव्यम् ॥ पुनरपरं सुभृते धर्मभाणको भिक्षुर्मिचकुलभि-
 चादकुलगुरुको भविष्यति । स तथा मिचकुलभिचादकुलगुरुकत-
 थाऽभीष्टं मिचकुलभिचादकुलान्यवलोकयितव्यान्पुसङ्गमितध्यानि
 मंस्यन्ते । स तथाऽभीष्टणवलोकनतथा वञ्चकृत्यतया तान् धार्म-
 अर्वाणिकान् प्रत्याख्यास्यति । अस्ति तावत् मे किञ्चिदवलोकयितव्य-
 मस्ति तावत् ममोपसङ्गमितव्यमिति । इयमपि सुभृते तत्र विसामयी
 भविष्यति प्रज्ञापारमितायां सिद्ध्यमानायां पर्यवाप्यमानायां^(१) ।
 इदमपि सुभृते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन मारकर्षं वेदितव्यं ॥ इति
 हि सुभृते मारः पापीयांसैस्तैः प्रकारैस्तथा तथा चेष्टिष्यते यथेमां
 प्रज्ञापारमितां न कश्चिदुद्दृष्यति न धारयिष्यति न वाचयिष्यति
 न पर्यवाप्यति न प्रवर्त्तयिष्यति न देययिष्यति नोपदेह्यति
 नोद्देह्यति न स्वाध्यास्यति न लेखयिष्यति न लिखिष्यति । तस्मा-
 त्तर्हि सुभृते यावन्तोऽन्तराया विसामय्यां संवर्त्तन्ते तानि सर्वाणि
 बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन मारकर्षाणीति बोद्धव्यानि बुद्धा च विव-
 र्णयितव्यानीति ॥

एवमुक्ते आश्रयान् सुभृतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । किमत्र भगवन्
 कारणं यदिह मारः पापीयानेवं महान्तमुद्दोगमापस्यते । तथा
 तथा चोपायेन चेष्टिष्यते यथेमां प्रज्ञापारमितां न कश्चिदुद्-

(१) पर्यवाप्यमाणायां सिद्ध्यमानायामिति ग० ।

ग्रहीष्यति न धारयिष्यति न वाचयिष्यति न पर्यवाष्यति न प्रव-
र्त्तयिष्यति न द्वेषयिष्यति नोपदेक्ष्यति नोद्देक्ष्यति न स्थापयिष्यति न
लेखयिष्यति न सिखिष्यति ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन् सुभृतिमेतदवोचत् । प्रज्ञापारमिता-
निर्जाता हि सुभृते बुद्ध्यानी भगवतां सर्वज्ञता सर्वज्ञतानिर्जातञ्च
तथागतशासनं तथागतशासननिर्जातत्वाप्रमेयाणामसङ्ख्येयानां सत्वानां
क्षेत्रप्रदाणं प्रहीणक्षेत्रानाञ्च मारः पापीयानवतारं न लभतेऽसम-
मानो दुःखार्त्तो दुर्भगाः शोकशस्त्रपरिगतो भवति । अतः स प्रज्ञा-
पारमितायां सिष्यमानायां पर्यवाप्यमाणायां^(१) महता संवेगेन
महान्तमुद्योगमापद्यते । स महतोद्योगेन तथा तद्योपायेन चेष्टते
यथा न कश्चिदिमां प्रज्ञापारमितां सिष्येद्वा पर्यवाप्युयादेति ॥
पुनरपरं सुभृते मारः पापीयान् समणवेषेणागत्य भेदं प्रचेष्यति ।
एवञ्च नवयानसम्प्रस्थिताः कुक्षुपुत्रा विवेषयिष्यन्ति नैवा प्रज्ञा-
पारमिता यामायुष्मन्तः शृण्वन्ति । यथा पुनर्मम सूत्रागतं सूत्र-
पर्यापन्नमियं सा प्रज्ञापारमिता इत्येवं सुभृते मारः पापीयान्
संग्रथं प्रचेष्यति । एवञ्च पुनः सुभृते मारः पापीयान् समणवेषे-
णागत्य भेदं प्रक्षिप्य नवयानसम्प्रस्थितान् बोधिसत्त्वानल्पबुद्धिकान्
मन्दबुद्धिकान् परीक्षबुद्धिकानन्वीकृतानव्याकृताननुत्तरायां सम्यक्-
सम्बोधौ संग्रथं यातयिष्यति । ते संग्रथप्राप्ता इमां प्रज्ञापारमितां
नोद्ग्रहीष्यन्ति न धारयिष्यन्ति न वाचयिष्यन्ति न पर्यवाष्यन्ति न

(१) पर्यवाप्यमाणायां सिष्यमानायामित्यमिति ग० ।

प्रवर्त्तयिष्यन्ति न देवचिष्यन्ति गोपदेक्ष्यन्ति गोहेक्ष्यन्ति न स्वाध्या-
 ष्यन्ति न खेस्यिष्यन्ति न सिष्यिष्यन्ति । इदमपि सुभूते बोधिसत्त्वेन
 महासत्त्वेन मारकर्त्तव्यं वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभूते मारः पापीयान्
 भिक्षून् निर्भाय बुद्धवेषेषागत्य एवं मारकर्त्तव्योपसंहरिष्यति । यो
 बोधिसत्त्वो गम्भीरेषु धर्मेषु परति स भूतकोटिं साक्षात्करोति स
 आवको भवति न बोधिसत्त्वो यथाऽयं बोधिसत्त्व इति । इदमपि
 सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन मारकर्त्तव्यं वेदितव्यं ॥ एवं सुभूते मारः
 पापीयानेवमादिकानि सुवङ्गन्यन्वान्यपि मारकर्त्तव्याण्युत्पादयिष्यत्यर्थां
 प्रज्ञापारमितायां सिष्यमानायां पर्यवाप्यमाणायां^(१) तानि बोधि-
 सत्त्वेन महासत्त्वेन बोद्धव्यानि बुद्धा च विवर्त्तयितव्यानि न भक्तव्यानि
 चारब्धवीर्येण स्मृतिमता सम्प्रजानता च भवितव्यं ॥

एवमुक्ते आयुष्मन् सुभूतिर्भगवन्ममेतदवोचत् । एवमेतद्भगवन्नेव-
 मेतत् सुगत । यानि तानि भगवन् महारत्नानि तानि वज्रप्रत्यर्थिकानि
 भवन्ति ॥ तत् कस्य हेतोः । यतुत दुर्लभत्वात् महार्घत्वाच्च अथापि
 हि तानि भगवन् भवन्ति । तस्मात्तानि च वज्रप्रत्यर्थिकानि भवन्ति ॥
 एवमेव भगवन्नद्याः प्रज्ञापारमितायाः प्रायेण वद्बोऽन्तराया
 उत्पत्त्यन्ते । तत्र येऽन्तरायवग्नेन कुसीदा भविष्यन्ति वेदितव्यमिदं
 भगवन्माराधिष्ठितास्ते बोधिसत्त्वा भविष्यन्ति नवयानसम्प्रस्थिताश्च ते
 भगवन् भविष्यन्ति अल्पबुद्ध्यश्च ते भगवन् भविष्यन्ति मन्दबुद्ध्यश्च
 ते भगवन् भविष्यन्ति परीक्षितबुद्ध्यश्च ते भगवन् भविष्यन्ति विप-

(१) पर्यवाप्यमाणायां सिष्यमानायामिति ग० ।

व्यंस्तबुद्धयश्च ते अगवन् भविष्यन्ति नापि तेषामुदारोदारेषु धर्मेषु चिन्तं प्रक्रमिष्यति य इमां प्रज्ञापारमितां नोद्गृहीतव्यां मंस्वन्ते न धारयितव्यां न वाचयितव्यां न पर्यवाप्तव्यां न प्रवर्त्तयितव्यां न देवयितव्यां नोपदेष्टव्यां नोद्देष्टव्यां न स्नाध्यातव्यां न लेखयितव्यामन्तत्रो न लिखितव्यामपि मंस्वन्ते ॥

एवमुक्ते भगवनायुष्मन्त्वं सुभृतिमेतदवोचत् । एवमेतत् सुभृते एवमेतत् । माराधिष्ठितास्ते सुभृते बोधिसत्त्वा^(१) वेदितव्या नवयानसम्प्रस्थिताश्च ते सुभृते बोधिसत्त्वा भविष्यन्ति अल्पबुद्धयश्च ते भविष्यन्ति मन्दबुद्धयश्च ते भविष्यन्ति परीक्षबुद्धयश्च ते भविष्यन्ति विपर्यस्तबुद्धयश्च ते भविष्यन्ति न च तेषामुदारोदारेषु धर्मेषु चिन्तं प्रक्रमिष्यति य इमां प्रज्ञापारमितां नोद्गृहीतव्यां मंस्वन्ते न धारयितव्यां न वाचयितव्यां न पर्यवाप्तव्यां न प्रवर्त्तयितव्यां नोपदेष्टव्यां नोद्देष्टव्यां न स्नाध्यातव्यां न लेखयितव्यामन्तत्रो न लिखितव्यामपि मंस्वन्ते ॥ किञ्चापि सुभृते इमानि मारकर्माप्युत्पत्स्यन्ते सुवहवसाच मारदोषा अन्तरायकरा उत्पत्स्यन्ते ॥ अथ च सुभृते य इमां प्रज्ञापारमितामुद्गृहीतव्यां मंस्वन्ते धारयितव्यां वाचयितव्यां पर्यवाप्तव्यां प्रवर्त्तयितव्यामुपदेष्टव्यामुद्देष्टव्यां स्नाध्यातव्यां लेखयितव्यामन्तत्रो लिखितव्यामपि मंस्वन्ते वेदितव्यमेतत् सुभृते बुद्धासुभावेन बुद्धाधिष्ठानेन ते मंस्वन्ते बुद्धपरिग्रहेणोद्गृहीष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्यवाप्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति देवयिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्दे-

(१) बोधिसत्त्वा मद्दसत्त्वा इति ग० ।

क्ष्यन्ति स्वाध्यास्यन्ति लेखद्विष्यन्त्यन्तत्रो क्षिप्रिष्यन्तीति ॥ तत्कथं
हेतोः । आरोग्येऽपि ह्यत्र पापीयान् महान्तमुद्योगमापस्यते अन्त-
रायकरणाच्च तथागतोऽप्यर्हन् सम्यक्सम्बुद्ध उद्योगमापस्यतेऽनुपरि-
पदायेति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां मारकर्षपरिवर्त्तो
नामैकादशः ॥ ३०६ ॥

अथ लोकासन्दर्शनपरिवर्तो नाम द्वादशः ।

अथ खलु भगवान् पुनरप्यायुष्मन्तं सुभूतिमामन्वयते स्म ।
तद्यथाऽपि नाम सुभूते स्त्रिया वद्वः पुत्रा भवेयुः पञ्च वा द्वा
वा विंशतिर्वा चिंशदा चत्वारिंशदा पञ्चाशदा शतं वा सहस्रं वा^(१)
सर्वे ते मातुर्स्त्रिणाया उद्योगमापद्येरन् कथमस्माकं मातुर्जीविता-
न्तराद्यो न भवेदिति कथमस्माकं माता चिरं जीवेत् कथमस्माकं
मातुः कायो न विनश्येत् कथमस्माकं माता चिरस्त्रितिका भवेत्
कथमस्माकं मातुर्नामाविनष्टं भवेत् कथमस्माकं मातुर्न दुःखा
वेदनीत्यद्येत न चास्या अस्यर्शविहार अमन आपः^(२) काये उत्पद्येत ॥
तत् कस्य हेतोः । एतथा हि वयं जनिताः दुष्करकारिकैषाऽस्माकं
जीवितस्य दात्री लोकस्य च सन्दर्शयित्री ॥ इति ते पुत्रास्तां
मातरं सर्वसुखोपधानैः सुधृतां धारयेयुः सुगोपायितां गोपा-
येयुः सुकेशायितां केशायेयुः मा खल्वस्याः काचिदुःखा वेदना^(३)
दुःखो वाऽस्यर्श उत्पद्येत चक्षुषा वा श्रोत्रतो वा घ्राणतो वा
जिह्वातो वा कायतो वा मनसो वा वाततो वा पित्ततो वा श्लेष्मतो
वा सन्निपाततो वा दंशतो वा मशकतो वा शरीरूपतो वा मनुष्यतो
वाऽमनुष्यतो वा आपाततो वा उत्पाततो वा अग्निष्टनिपातः

(१) सहस्रं वा शतसहस्रं वेति घ० ।

(२) नचास्या स्यर्शविहार अमन आपः इति ख० ग० उ० च० ।

(३) दुःखा काचिदेवना इति घ० ।

शरीरे निपतेत् । एवन्ते पुत्रास्तां मातरं सर्वसुखोपधानैः समन्वाहृत्य
 क्लेशाद्येयुर्ममाद्येयुर्गोपाद्येयुरेवाऽस्माकं माता जनयित्री दुष्करकारिकै-
 वाऽस्माकं जीवितस्य दात्री लोकस्य च सन्दर्शयित्रीति ॥ एवमेव
 सुभूते तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा इमां प्रज्ञापारमितां समन्वा-
 हरन्ति । येऽपि ते लिखन्ति उद्दृष्टवन्ति धारयन्ति वाचयन्ति
 पर्यवाप्नुवन्ति प्रवर्त्तयन्ति देशयन्त्युपदिशन्त्युद्दिशन्ति स्नाथायन्ति
 सर्वे ते तथागतास्सार्हतः सम्यक्सम्बुद्धस्यानुभावेनाधिष्ठानेन समन्वा-
 हारेण । येऽपि तेऽन्येषु लोकधातुषु तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा
 एतर्हि तिष्ठन्ति भ्रियन्ते थापयन्ति बह्वजनहिताय बह्वजनसुखाय
 लोकानुकम्पायै महतो जनकायस्वार्थाय हिताय सुखाय देवानाञ्च
 मनुष्याणाञ्च सर्वसत्वानाञ्चानुकम्पका अनुकम्पामुपादाय तेऽपि
 सर्वे इमां प्रज्ञापारमितां समन्वाहरन्ति औत्सुक्यमापद्यन्ते किमि-
 तीयं प्रज्ञापारमिता चिरस्थितिका भवेत् किमित्यस्याः प्रज्ञापार-
 मिताया नामाविनष्टं भवेत् किमित्यस्याः प्रज्ञापारमितायाः भाव्य-
 माणायाः लिख्यमानायाः शिष्यमाणायाः मारः पापीयान्मारका-
 यिका वा देवता अन्तरायं न कुर्युरिति ॥ एवं हि सुभूते तथागता
 अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा एमां प्रज्ञापारमितां क्लेशयन्ति ममायन्ति
 गोपायन्ति ॥ तत् कस्य हेतोः । एषा हि माता जनयित्री तथा-
 गतानामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानामस्याः सर्वज्ञताया दर्शयित्री लोकस्य
 च सन्दर्शयित्री ॥ अतो निर्जाता हि सुभूते तथागता अर्हन्तः
 सम्यक्सम्बुद्धाः प्रज्ञापारमिता हि सुभूते तथागतानामर्हतां सम्यक्-
 सम्बुद्धानामस्य सर्वज्ञज्ञानस्य जनयित्री दर्शयित्री एवमस्य लोकस्य

सन्दर्शयिषी ॥ अतो निर्वाता हि सुभूते तथागामर्हतां सम्यक्सम्बु-
 द्धानां सर्वज्ञता ॥ येऽपि केचित् सुभूतेऽतीतेऽध्वनि तथागता
 अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धास्तेऽपि
 सर्वे एनामेव प्रज्ञापारमितामागम्यानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिस-
 म्बुद्धाः । येऽपि ते सुभूते भविष्यन्मगतेऽध्वनि तथागता अर्हन्तः
 सम्यक्सम्बुद्धा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोत्स्यन्ते तेऽपि सर्वे
 एनामेव प्रज्ञापारमितामागम्यानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोत्स्यन्ते ।
 येऽपि ते सुभूते एतर्हप्रमेयेष्वसंख्येषु लोकधातुषु तथागता
 अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा दशदिशि लोके तिष्ठन्ति धियन्ते यापयन्ति
 ब्रह्मजनहिताय ब्रह्मजनसुखाय लोकानुकम्पायै महतो जनकाय-
 स्यार्थाय हिताय सुखाय देवानाञ्च मनुष्याणाञ्चानुकम्पका अनुक-
 म्यामुपादायानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धास्तेऽपि सर्वे एनामेव
 प्रज्ञापारमितामागम्यानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः । अहमपि
 सुभूते एतर्हि तथागतोऽर्हन् सम्यक्सम्बुद्ध एनामेव प्रज्ञापारमिता-
 मागम्यानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धः ॥ एवमित्यं सुभूते प्रज्ञा-
 पारमिता तथागतानामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानां जनयिषी एवमस्य
 लोकस्य सन्दर्शयिषी ॥

अथ स्वप्नायुष्मान् सुभूतिर्भगवन्ममेतदवोचत् । यद्भगवानेवमाह
 प्रज्ञापारमिता तथागतानामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानामस्य लोकस्य
 सन्दर्शयिषीति । कथं भगवन् प्रज्ञापारमिता तथागतानामर्हतां
 सम्यक्सम्बुद्धानामस्यलोकस्य सन्दर्शयिषी । कतमस्य भगवन् लोक-
 स्तथागतैरर्हद्भिः सम्यक्सम्बुद्धैराख्यातः ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन् सुभूतिमेतदवोचत् । पञ्च सुभूते स्कन्धाः तथागतेन लोके इत्याख्याताः । कतमे पञ्च यदुत रूपं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं इमे सुभूते पञ्च स्कन्धास्तथागतेन लोके इत्याख्याताः ॥

सुभूर्तिराह । कथं भगवंस्तथागतानां प्रज्ञापारमितया पञ्च स्कन्धा दर्शिताः किं वा भगवन् प्रज्ञापारमितया दर्शितं ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन् सुभूतिमेतदवोचत् । न लुज्यन्ते न प्रलुज्यन्ते इति सुभूते पञ्च स्कन्धा लोके इति तथागतानां प्रज्ञापारमितया दर्शिताः ॥ तत् कस्य हेतोः । न लुज्यन्ते न प्रलुज्यन्ते इति दर्शिताः । शून्यतास्वभावा हि सुभूते पञ्च स्कन्धा अस्वभावत्वात् ॥ न च सुभूते शून्यता लुज्यते वा प्रलुज्यते वा । एवमिद्यं सुभूते प्रज्ञापारमिता तथागतानामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानामस्य लोकस्य सन्दर्शयित्री ॥ न च सुभूते अनिमित्तं वा अप्रणिहितं वा अनभिसंस्कारो वा अनुत्पादो वा अभावो वा धर्मधातुर्वा लुज्यते वा प्रलुज्यते वा^(१) । एवमिद्यं सुभूते प्रज्ञापारमिता तथागतानामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानामस्य लोकस्य सन्दर्शयित्री ॥ पुनरपरं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाः सत्वा असङ्ख्येयाः सत्वा इति यथाभूतं प्रजानाति । कथञ्च सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाः सत्वा असङ्ख्येयाः सत्वा इति यथाभूतं प्रजानाति । सत्वास्वभावतया सुभूतेऽप्रमेयाः सत्वा असङ्ख्येयाः सत्वा इति यथाभूतं

(१) न लुज्यते वा न प्रलुज्यते वा इति ग० ।

प्रजागति ॥ एवं हि सुभूते अथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्या-
 ऽप्रमेयाः सत्वा अक्षय्याः सत्वा इति यथाभूतं प्रजागति चान्यपि
 तानि सुभूतेऽप्रमेयाणामसंज्ञेयानां सत्वानां चित्तचरितानि तान्यपि
 सुभूते तथागतः सत्वासद्भावतयैव प्रजागति ॥ एवं खलु सुभूते
 प्रज्ञापारमितामागम्य तथागतोऽप्रमेयाणामसंज्ञेयानां सत्वानामप्र-
 मेयाण्यसंज्ञेयानि चित्तचरितानि च यथाभूतं प्रजागति ॥ एवं
 हि सुभूते प्रज्ञापारमिता तथागतानामर्षतां बन्धकवमुद्धानामस्य
 लोकस्य सन्दर्शयिषी ॥ पुनरपरं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापार-
 मितामागम्याप्रमेयाणामसंज्ञेयानां सत्वानां सङ्घिप्तानि चित्तानि
 सङ्घिप्तानि चित्तानीति यथाभूतं प्रजागति ॥ कथञ्च सुभूते
 तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणामसंज्ञेयानां सत्वानां
 सङ्घिप्तानि चित्तानि सङ्घिप्तानि चित्तानीति यथाभूतं प्रजागति ।
 स सङ्घेयं चयतः सयं चाचयतो यथाभूतं प्रजागति ॥ एवं हि
 सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणामसंज्ञेयानां
 सत्वानां सङ्घिप्तानि चित्तानि सङ्घिप्तानि चित्तानीति यथाभूतं
 प्रजागति ॥ पुनरपरं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्या-
 प्रमेयाणामसंज्ञेयानां सत्वानां विचिप्तानि चित्तानि विचिप्तानि
 चित्तानीति यथाभूतं प्रजागति ॥ कथञ्च सुभूते तथागत इमां
 प्राज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणामसंज्ञेयानां सत्वानां विचिप्तानि
 चित्तानि विचिप्तानि चित्तानीति यथाभूतं प्रजागति । धर्मज्ञातः
 सुभूते तानि चित्तानि विचिप्तानि अलक्ष्यानि हि तानि चित्तानि
 अक्षीणान्यक्षीणान्यविचिप्तानि तानि चित्तानीति यथाभूतं प्रजा-

नाति ॥ एवं हि सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्या-
 प्रमेयाणामसङ्ख्येयानां सत्वानां विच्छिन्नानि चिन्तानि विच्छिन्नानि
 चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ पुनरपरं सुभूते तथागत इमां
 प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणामसङ्ख्येयानां सत्वानामप्रमेयाक्षयाणि
 चिन्तान्यप्रमेयाक्षयाणि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ कथञ्च
 सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणामसङ्ख्येयानां
 सत्वानामप्रमेयाक्षयाणि चिन्तान्यप्रमेयाक्षयाणि चिन्तानीति यथाभूतं
 प्रजानाति । तस्य सुभूते तथागतस्याधिष्ठितं भवति तच्चिन्तमनिरोध-
 मनुत्पादमस्थितमनाश्रयमसमप्रमेयमसङ्ख्येयं येनैव यथाभूतं प्रजाना-
 त्याकाशाप्रमेयाक्षयतथा चिन्ताप्रमेयाक्षयतेति ॥ एवं हि सुभूते तथा-
 गत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणामसङ्ख्येयानां सत्वानामप्र-
 मेयाक्षयाणि चिन्तान्यप्रमेयाक्षयाणि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजा-
 नाति ॥ पुनरपरं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्या-
 प्रमेयाणां सत्वानां सङ्क्लिष्टानि चिन्तानि सङ्क्लिष्टानि चिन्तानीति
 तथाभूतं प्रजानाति । कथञ्च सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापार-
 मितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां सङ्क्लिष्टानि चिन्तानि सङ्क्लि-
 ष्टानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति । असङ्क्लेशसङ्क्लिष्टानि
 सुभूते तानि चिन्तानि असङ्क्लेशानि ॥ एवं हि सुभूते तथागत
 इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां सङ्क्लिष्टानि चि-
 न्तानि सङ्क्लिष्टानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ पुनरपरं
 सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानाम-
 सङ्क्लिष्टानि चिन्तान्यसङ्क्लिष्टानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ।

कथञ्च सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां
 सत्वानामसङ्क्लिष्टानि चिन्तान्यसङ्क्लिष्टानि चिन्तानीति यथाभूतं
 प्रजानाति । प्रकृतिप्रभास्वराणि सुभूते तानि चिन्तानि ॥ एवं
 हि सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वा-
 नामसङ्क्लिष्टानि चिन्तान्यसङ्क्लिष्टानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजा-
 नाति ॥ पुनरपरं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्या-
 प्रमेयाणां सत्वानां स्त्रीनानि चिन्तानि स्त्रीनानि चिन्तानीति
 यथाभूतं प्रजानाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापार-
 मितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां स्त्रीनानि चिन्तानि स्त्रीनानि
 चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति । अनास्रयस्त्रीनानि सुभूते
 ताति चिन्तानि ॥ एवं हि सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमिता-
 मागम्याप्रमेयाणां सत्वानां स्त्रीनानि चिन्तानि स्त्रीनानि चिन्तानीति
 यथाभूतं प्रजानाति ॥ पुनरपरं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञा-
 पारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां प्रगृहीतानि चिन्तानि प्रगृही-
 तानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागत
 इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां प्रगृहीतानि चिन्तानि
 प्रगृहीतानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति अयाच्चाणि सुभूते
 तानि चिन्तानि प्रयहीतव्यानि ॥ एवं हि सुभूते तथागत इमां
 प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां प्रगृहीतानि चिन्तानि
 प्रगृहीतानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ पुनरपरं सुभूते
 तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां सास्त्रवाणि
 चिन्तानि सास्त्रवाणि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ कथञ्च

सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामगम्याप्रमेयाणां सत्त्वानां
 साक्षवाणि चिन्तानि साक्षवाणि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ।
 अस्रभावाणि सुभूते तानि चिन्तानि अस्रसेकल्पानि^(१) ॥ एवं हि
 सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामगम्याप्रमेयाणां सत्त्वानां
 साक्षवाणि चिन्तानि साक्षवाणि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥
 पुनरपरं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामगम्याप्रमेयाणां
 सत्त्वानामनास्रवाणि चिन्तान्यनास्रवाणि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजा-
 वाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामगम्याप्रमे-
 याणां सत्त्वानामनास्रवाणि चिन्तान्यनास्रवाणि चिन्तानीति यथाभूतं
 प्रजानाति । अभावरगतिकानि सुभूते तानि चिन्तानि अनाभोगानि ॥
 एवं हि सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामगम्याप्रमेयाणां
 सत्त्वानामस्रवाणि चिन्तान्दनास्रवाणि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजाना-
 ति ॥ पुनरपरं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामगम्याप्रमेयाणां
 सत्त्वानां सरामाणि चिन्तानि सरामाणि चिन्तानीति यथाभूतं
 प्रजानाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामगम्या-
 प्रमेयाणां सत्त्वानां सरामाणि चिन्तानि सरामाणि चिन्तानीति
 यथाभूतं प्रजानाति । या सुभूते चित्तस्य सरागता न सा चित्तस्य
 यथाभूतता या चित्तस्य यथाभूतता न सा चित्तस्य सरागता ॥
 एवं हि सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामगम्याप्रमेयाणां
 सत्त्वानां सरामाणि चिन्तानि सरामाणि चिन्तानीति यथाभूतं

(१) अस्रसेकल्पचित्तानीति न० ।

प्रजानाति ॥ पुनरपरं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमिताभागन्या-
 प्रमेयाणां सत्वानां वीतरागाणि चिन्तानि वीतरागाणि चिन्तानीति
 यथाभूतं प्रजानाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमिता-
 भागन्याप्रमेयाणां सत्वानां वीतरागाणि चिन्तानि वीतरागाणि
 चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति । यः सुभूते चित्तस्य विगमो न
 सा चित्तस्य वरागता सा वीतरागस्य चित्तस्य यथाभूतता न
 सा चित्तस्य वरागता ॥ एवं हि सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापार-
 मिताभागन्याप्रमेयाणां सत्वानां वीतरागाणि चिन्तानि वीतरागाणि
 चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ पुनरपरं सुभूते तथागत इमां
 प्रज्ञापारमिताभागन्याप्रमेयाणां सत्वानां सदोषाणि चिन्तानि-
 सदोषाणि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ कथञ्च सुभूते
 तथागत इमां प्रज्ञापारमिताभागन्याप्रमेयाणां सत्वानां सदोषाणि
 चिन्तानि सदोषाणि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ या सुभूते
 चित्तस्य सदोषता न सा चित्तस्य यथाभूतता सा चित्तस्य यथा-
 भूतता न सा चित्तस्य सदोषता ॥ एवं हि सुभूते तथागत इमां
 प्रज्ञापारमिताभागन्याप्रमेयाणां सत्वानां सदोषाणि चिन्तानि
 सदोषाणि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ पुनरपरं सुभूते
 तथागत इमां प्रज्ञापारमिताभागन्याप्रमेयाणां सत्वानां वीत-
 दोषाणि चिन्तानि वीतदोषाणि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥
 कथञ्च सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमिताभागन्याप्रमेयाणां सत्वानां
 वीतदोषाणि चिन्तानि वीतदोषाणि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजा-
 नाति । यः सुभूते चित्तस्य विगमो न सा चित्तस्य सदोषता

या वीतदोषस्य चित्तस्य यथाभूतता न सा चित्तस्य सदोषता ॥
 एवं हि सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां
 सत्वानां वीतदोषाणि चित्तानि वीतदोषाणि चित्तानीति यथाभूतं
 प्रजानाति ॥ पुनरपरं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्या-
 प्रमेयाणां सत्वानां समोद्धानि चित्तानि समोद्धानि चित्तानीति
 यथाभूतं प्रजानाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमिता-
 मागम्याप्रमेयाणां सत्वानां समोद्धानि चित्तानि समोद्धानि
 चित्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ या सुभूते चित्तस्य समोद्घता
 न सा चित्तस्य यथाभूतता या चित्तस्य यथाभूतता न
 सा चित्तस्य समोद्घता ॥ एवं हि सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापार-
 मितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां समोद्धानि चित्तानि समोद्धानि
 चित्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ पुनरपरं सुभूते तथागत इमां
 प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां वीतमोद्धानि चित्तानि
 वीतमोद्धानि चित्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ कथञ्च सुभूते
 तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां वीतमोद्धानि
 चित्तानि वीतमोद्धानि चित्तानीति यथाभूतं प्रजानाति । यः
 सुभूते चित्तस्य विगमो न सा चित्तस्य समोद्घता या वीतमोद्घस्य
 चित्तस्य यथाभूतता न सा चित्तस्य समोद्घता ॥ एवं हि सुभूते
 तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां वीतमो-
 द्धानि चित्तानि वीतमोद्धानि चित्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥
 पुनरपरं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां
 सत्वानामविपुञ्जानि चित्तान्यविपुञ्जानि चित्तानीति यथाभूतं

प्रजानाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्या-
 प्रमेयाणां सत्वानामविपुलानि चित्तान्यविपुलानि चित्तानीति
 यथाभूतं प्रजानाति । असमुत्थानयोगानि सुभूते तानि चित्तान्य-
 समुत्थानपर्यापन्नानि ॥ एवं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमि-
 तामागम्याप्रमेयाणां सत्वानामविपुलानि चित्तान्यविपुलानि चित्ता-
 नीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ पुनरपरं सुभूते तथागत इमां
 प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां विपुलानि चित्तानि विपु-
 लानि चित्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागत
 इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां विपुलानि चित्तानि
 विपुलानि चित्तानीति यथाभूतं प्रजानाति । न हीयन्ते सुभूते
 तानि चित्तानि न विवर्द्धन्ते तानि चित्तानि न विगच्छन्ति तानि
 चित्तानि अविगमत्वादेव चित्तानां । एवं हि सुभूते तथागत
 इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां विपुलानि चित्तानि
 विपुलानि चित्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ पुनरपरं सुभूते
 तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानाममहद्गतानि
 चित्तान्यमहद्गतानि चित्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ कथञ्च
 सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानाम-
 महद्गतानि चित्तान्यमहद्गतानि चित्तानीति यथाभूतं प्रजा-
 नाति । अनागतिकानि सुभूते तानि चित्तान्यनागतिकान्यपर्या-
 पन्नानि ॥ एवं हि सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्या-
 प्रमेयाणां सत्वानाममहद्गतानि चित्तान्यमहद्गतानि चित्तानीति
 यथाभूतं प्रजानाति ॥ पुनरपरं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञा-

पारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां महद्गतानि चिन्तानि महद्-
 गतानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागत
 इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां महद्गतानि चिन्तानि
 महद्गतानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति । समतासमानि
 सुभूते तानि चिन्तानि स्वभावसमानि ॥ एवं हि सुभूते तथागत
 इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां महद्गतानि चिन्तानि
 महद्गतानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ पुनरपरं सुभूते
 तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानामप्रमाणां
 चिन्तान्यप्रमाणां चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ कथञ्च
 सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानाम-
 प्रमाणां चिन्तान्यप्रमाणां चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ।
 अग्निप्रयत्नात् सुभूते तानि चिन्तान्यप्रमाणां ॥ एवं हि सुभूते
 तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानामप्रमाणां
 चिन्तान्यप्रमाणां चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ पुनरपरं
 सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां
 सनिदर्शनानि चिन्तानि सनिदर्शनानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजा-
 नाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां
 सत्वानां सनिदर्शनानि चिन्तानि सदर्शनानि चिन्तानीति यथाभूतं
 प्रजानाति । समदर्शनानि सुभूते तानि चिन्तानि चिन्तस्वभावानि ॥
 एवं हि सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां
 सत्वानां सनिदर्शनानि चिन्तानि सनिदर्शनानि चिन्तानीति यथाभूतं
 प्रजानाति ॥ पुनरपरं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमिता-

मागम्याप्रमेयाणां सत्वानामनिदर्शनानि चिन्तान्यनिदर्शनानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानामनिदर्शनानि चिन्तान्यनिदर्शनानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति । असत्त्वत्वादर्थविविक्तत्वात् सुभूते अदृश्यन्तश्चित्तं चयाणां चक्षुषां सर्वेषां वा अगवभासगतं ॥ एवं हि सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानामनिदर्शनानि चिन्तान्यनिदर्शनानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥

पुनरपरं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां सप्रतिधानि चिन्तानि सप्रतिधानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां सप्रतिधानि चिन्तानि सप्रतिधानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति । असत्सङ्घट्टितानि सुभूते तानि चिन्तानि शून्यान्यारम्भण^(१)वशिकानि ॥ एवं हि सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां सप्रतिधाति चिन्तानि सप्रतिधानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥

पुनरपरं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानामप्रतिधानि चिन्तान्यप्रतिधानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानामप्रतिधानि चिन्तान्यप्रतिधानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति । अदृश्यभूतानि सुभूते तानि चिन्तानि

(१) आरम्भणमिति बोध्यं ।

अभूत्सम्भूतानि ॥ एवं हि सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामा-
गम्याप्रमेयाणां सत्त्वानामप्रतिष्ठानि चिन्तान्वप्रतिष्ठानि चिन्तानीति
यथाभूतं प्रजानाति ॥

पुनरपरं सुभूते इमां तथागत प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां
सत्त्वानां शोक्तराणि चिन्तानि शोक्तराणि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजा-
नाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमे-
याणां सत्त्वानां शोक्तराणि चिन्तानि शोक्तराणि चिन्तानीति यथाभूतं
प्रजानाति । या सुभूते शोक्तरस्य चिन्तस्य यथाभूतता न तथाहि
अन्यजायता ॥ एवं हि सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्या-
प्रमेयाणां सत्त्वानां शोक्तराणि चिन्तानि शोक्तराणि चिन्तानीति
यथाभूतं प्रजानाति ॥

पुनरपरं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां
सत्त्वानामनुक्तराणि चिन्तान्वनुक्तराणि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजा-
नाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां
सत्त्वानामनुक्तराणि चिन्तान्वनुक्तराणि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजा-
नाति । अप्यपि हि सुभूते चिन्तमनुपस्यञ्चं ततो निष्प्रपञ्चादि
कानि चिन्तानि ॥ एवं हि सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमिता-
मागम्याप्रमेयाणां सत्त्वानामनुक्तराणि चिन्तान्वनुक्तराणि चिन्तानीति
यथाभूतं प्रजानाति ॥

पुनरपरं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां
सत्त्वानामसमाहितानि चिन्तान्वसमाहितानि चिन्तानीति यथाभूतं
प्रजानाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्या-

प्रमेयाणां सत्त्वानामसमाहितानि चिन्तान्वसमाहितानि चिन्तानीति
 यथाभूतं प्रजानाति । असमसमानि हि सुभूते तानि चिन्तान्वसम-
 हितान्वेवमसमाहितानि तानि चिन्तानि ॥ एवं हि सुभूते तद्यागत
 इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्त्वानामसमाहितानि चिन्ता-
 न्वसमाहितानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥

पुनरपरं सुभूते तद्यागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां
 सत्त्वानां समाहितानि चिन्तानि समाहितानि चिन्तानीति यथाभूतं
 प्रजानाति ॥ कथञ्च सुभूते तद्यागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्या-
 प्रमेयाणां सत्त्वानां समाहितानि चिन्तानि समाहितानि चिन्तानीति
 यथाभूतं प्रजानाति । समसमानि हि सुभूते तानि चिन्तानि
 समवहितान्वेवं समाहितानि चिन्तान्याकाशसमानि ॥ एवं हि सुभूते
 तद्यागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्त्वानां समाहि-
 तानि चिन्तानि समाहितानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥

पुनरपरं सुभूते तद्यागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमे-
 याणां सत्त्वानामविमुक्तानि चिन्तान्वविमुक्तानि चिन्तानीति यथाभूतं
 प्रजानाति ॥ कथञ्च सुभूते तद्यागत इमां प्रज्ञापारमिता-
 मागम्याप्रमेयाणां सत्त्वानामविमुक्तानि चिन्तान्वविमुक्तानि चिन्ता-
 नीति यथाभूतं प्रजानाति । स्वभावविमुक्तानि सुभूते तानि
 चिन्तान्वभावस्वभावाणि ॥ एवं हि सुभूते तद्यागत इमां प्रज्ञापार-
 मितामागम्याप्रमेयाणां सत्त्वानामविमुक्तानि चिन्तान्वविमुक्तानि चि-
 त्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥

पुनरपरं सुभूते तद्यागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां

सत्वानां विमुक्तानि चिन्तानि विमुक्तानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां विमुक्तानि चिन्तानि विमुक्तानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति । चिन्तं हि सुभूते तथागतेन नातीतसुपलम्बं नानागतं न प्रत्युत्पन्नसुपलम्बमसत्त्वाच्चिन्तस्य ॥ एवं हि सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानां विमुक्तानि चिन्तानि विमुक्तानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥

पुनरपरं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानामदृश्यानि चिन्तान्यदृश्यानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानामदृश्यानि चिन्तान्यदृश्यानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति । असत्त्वात् सुभूतेऽदृश्यानि चिन्तमभूतत्वादेविज्ञेयमपरिनिष्यन्तितोऽप्याहं प्रज्ञाचक्षुषा दिव्येण चक्षुषा कृतः पुनर्मांसचक्षुषा सर्वेषामनवभासगतत्वात् ॥ एवं हि सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणां सत्वानामदृश्यानि चिन्तान्यदृश्यानि चिन्तानीति यथाभूतं प्रजानाति ॥ एवं हि सुभूते प्रज्ञापारमिता तथागतानामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानामस्यस्योक्तस्य सन्दर्भयित्री ॥

पुनरपरं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणामसंज्ञेयानां परसत्वानां परपुद्गलानामुन्मिञ्चितनिमिञ्चितानि यथाभूतं प्रजानाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणामसंज्ञेयाणां परसत्वानां परपुद्गलानामुन्मिञ्चितनिमिञ्चितानि यथाभूतं प्रजानाति । सर्वेषां तानि

सुभूते रूपनिश्रितान्युत्पद्यमानान्युत्पद्यन्ते इति यथाभूतं प्रजा-
 नाति । एवं वेदना संज्ञा संस्काराः सर्वाणि तानि विज्ञा-
 ननिश्रितान्युत्पद्यमानान्युत्पद्यन्ते इति यथाभूतं प्रजानाति ॥
 तत्र सुभूते कथं तथागतेन तान्युन्मिञ्चितनिमिञ्चितानि रूपनि-
 श्रितानि विज्ञातानि भवन्ति । एवं वेदना संज्ञा संस्काराः कथं
 तथागतेन तान्युन्मिञ्चितनिमिञ्चितानि विज्ञाननिश्रितानि विज्ञातानि
 भवन्ति । भवति तथागतः परं मरणादिति रूपगतमेतत् । न भवति
 तथागतः परं मरणादिति रूपगतमेतत् । भवति च न भवति च
 तथागतः परं मरणादिति रूपगतमेतत् । नैव भवति न न
 भवति तथागतः परं मरणादिति रूपगतमेतत् । एवं वेदना संज्ञा
 संस्कारा भवति तथागतः परं मरणादिति विज्ञानगतमेतत् । न
 भवति तथागतः परं मरणादिति विज्ञानगतमेतत् । भवति च
 न भवति च तथागतः परं मरणादिति विज्ञानगतमेतत् । नैव
 भवति न न भवति तथागतः परं मरणादिति विज्ञानगतमेतत् ।
 शाश्वत आत्मावलोकश्चेदमेव सत्यं मोहमन्यदिति रूपगतमेतत् ।
 अशाश्वत आत्मावलोकश्चेदमेव सत्यं मोहमन्यदिति रूपगतमेतत् ।
 शाश्वतश्चाशाश्वत आत्मावलोकश्चेदमेव सत्यं मोहमन्यदिति रूप-
 गतमेतत् । नैव शाश्वतो नाशाश्वत आत्मावलोकश्चेदमेव सत्यं
 मोहमन्यदिति रूपगतमेतत् । एवं वेदना संज्ञा संस्काराः शाश्वत
 आत्मावलोकश्चेदमेव सत्यं मोहमन्यदिति विज्ञानगतमेतत् । अशा-
 श्वत आत्मावलोकश्चेदमेव सत्यं मोहमन्यदिति विज्ञानगतमेतत्
 शाश्वतश्चाशाश्वत आत्मावलोकश्चेदमेव सत्यं मोहमन्यदिति विज्ञा-

नगतमेतत् । नैव ज्ञायतो नाज्ञान्त आत्मावसोकस्येदमेव सत्यं
 मोहमन्यदिति विज्ञानगतमेतत् । अन्तवानात्मावसोकस्येदमेव सत्यं
 मोहमन्यदिति रूपगतमेतत् । अनन्तवानात्मावसोकस्येदमेव सत्यं
 मोहमन्यदिति रूपगतमेतत् । अन्तर्वाद्यानन्तर्वाद्यात्मावसोकस्ये-
 दमेव सत्यं मोहमन्यदिति रूपगतमेतत् । शैवान्तवान् नानन्तवाना-
 त्मावसोकस्येदमेव सत्यं मोहमन्यदिति रूपगतमेतत् । एवं वेदना
 संज्ञा संस्कारा अन्तवानात्मावसोकस्येदमेव सत्यं मोहमन्यदिति
 विज्ञानगतमेतत् । अनन्तवानात्मावसोकस्येदमेव सत्यं मोहमन्यदिति
 विज्ञानगतमेतत् । अन्तर्वाद्यानन्तर्वाद्यात्मावसोकस्येदमेव सत्यं मोह-
 मन्यदिति विज्ञानगतमेतत् । शैवान्तवान् नानन्तवानात्मावसोकस्ये-
 दमेव सत्यं मोहमन्यदिति विज्ञानगतमेतत् । स जीवस्तच्छरीर-
 मिदमेव सत्यं मोहमन्यदिति रूपगतमेतत् । अन्यो जीवोऽन्यच्छरीर-
 मिदमेव सत्यं मोहमन्यदिति रूपगतमेतत् । एवं वेदना संज्ञा
 संस्काराः स जीवस्तच्छरीरमिदमेव सत्यं मोहमन्यदिति विज्ञानगत-
 मेतत् । अन्यो जीवोऽन्यच्छरीरमिदमेव सत्यं मोहमन्यदिति वि-
 ज्ञानगतमेतत् ॥ एवं हि सुभूते तथागतो नार्हता सम्यक्सम्बुद्धेर्मा
 प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणामसञ्ज्ञेयानां परसत्वानां परपुद्गलानां
 तान्युन्मिञ्चितनिमिञ्चितानि रूपनिमित्तानि विज्ञातानि भवन्ति ।
 एवं वेदना संज्ञा संस्काराः तान्युन्मिञ्चितनिमिञ्चितानि विज्ञान-
 निमित्तानि विज्ञातानि भवन्ति ॥

पुनरपरं सुभूते तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमे-
 याणामसञ्ज्ञेयाणां परसत्वानां परपुद्गलानां तान्युन्मिञ्चितनिमि-

क्षितानि यथाभूतं प्रजान्गति ॥ इह सुभूते तथागतो रूपं
 जानाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागतो रूपं जानाति । तथा
 सुभूते तथागतो रूपं जानाति यथा तथता ॥ एवं हि सुभूते
 तथागतो रूपं जानाति ॥ एवं वेदेना संज्ञा संस्कारा इह सुभूते
 तथागतो विज्ञानं जानाति ॥ कथञ्च सुभूते तथागतो विज्ञानं
 जानाति । तथा सुभूते तथागतो विज्ञानं जानाति यथा तथता ॥
 एवं हि सुभूते तथागतो विज्ञानं जानाति ॥ एवं हि सुभूते
 तथागत इमां प्रज्ञापारमितामागम्याप्रमेयाणामसङ्ख्येयाणां पर-
 सत्वानां परमुद्गलानां ताम्युन्मिच्छितनिमिच्छितानि यथाभूतं प्रजा-
 नाति ॥ एवं हि सुभूते तथागतस्तद्वागम्यतथतया च स्कन्धतथतया
 च उन्मिच्छितनिमिच्छिततथतया च तथतां प्रज्ञपयति । वैव च
 सुभूते स्कन्धतथता वैव लोकाद्यापि तथता ॥ तत् कथं हेतोः ।
 उक्तं ह्येतत् सुभूते तथागतेन पञ्च स्कन्धा लोके इति संज्ञाता इति ॥
 तस्मान्नेहि सुभूते या स्कन्धतथता सा लोकतथता या लोकतथता
 सा सर्वधर्मतथता या सर्वधर्मतथता सा श्रोतश्रापत्तिफलतथता या
 श्रोतश्रापत्तिफलतथता सा सद्दागामिफलतथता या सद्दागामि-
 फलतथता साऽनागामिफलतथता साऽनागामिफलतथता साऽई-
 त्त्वफलतथता याऽईत्वफलतथता सा प्रत्येकबुद्धत्वतथता या प्रत्येक-
 बुद्धत्वतथता सा तथागततथता । इति हि तथागततथता च
 स्कन्धतथता च सर्वधर्मतथता च सर्वार्थश्रावकप्रत्येकबुद्धतथता च
 एकेवैषा तथताऽनेकभावाभावापगताऽनेकत्वादानात्वादक्षलाद्वि-
 कारत्वादद्वयत्वादद्वैधीकारत्वात् ॥ एवमेवा सुभूते तथता तथागतेन

प्रज्ञापारमितामागम्याभिसम्बुद्धा ॥ एवं हि सुभृते प्रज्ञापारमिता
तथागतानामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानामस्य लोकस्य सन्दर्शयित्री । एवं
हि सुभृते तथागतोऽस्य लोकस्य लोकं सन्दर्शयति । एवञ्चास्य
लोकस्य दर्शनं भवति ॥ एवं हि सुभृते प्रज्ञापारमिता तथागता-
नामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानां माता जननी जनयित्री ॥ एवं हि सुभृते
तथागतस्तथतामभिसम्बुध्य लोकस्य तथतां जानात्यवितथतां जाना-
त्यन्यतथतां जानाति ॥ एवञ्च सुभृते तथागतस्तथतामभिसम्बुद्धः
संस्तथागत इत्युच्यते ॥

स्वविरः सुभृतिराह । गम्भीरा भगवंस्तथता । अतो भगवंस्तथ-
तातो बुद्धानां भगवतां बोधिः प्रभाव्यते प्रकाश्यते ॥ कोऽच भग-
वन्नन्योऽधिमोक्ष्यतेऽविनिवर्त्तनीयो बोधिसत्त्वो महासत्वोऽर्हन् वा
परिपूर्वसङ्कल्पो दृष्टिसम्पन्नो वा पुद्गलः । तथा हि भगवन्निमानि
स्थानानि परमगम्भीराणि तथागतेनाभिसम्बुद्धाख्यातानि ॥

एवमुक्ते भगवानाथुपन्नं सुभृतिमेतदवोचत् । एवमेतत् सुभृते
एवमेतत् । परमगम्भीराणीमानि स्थानानि तथागतेनाभिसम्बुद्धा-
ख्यातानि । तथा हि सुभृतेऽन्वेषा तथता या तथागतेनाभि-
सम्बुद्धा अभिसम्बुद्धाञ्चयाऽन्वेषैवाख्याता ॥

अथ खलु ब्रह्मदेवेन्द्रप्रमुखाः कामावचरा रूपावचराश्च देवपुत्रा
ब्रह्मकायिकानाञ्च विंशतिदेवपुत्रसहस्राणि येन भगवांस्तेनोप-
सङ्गम्य भगवतः पादौ शिरसाऽभिवन्द्यैकान्ते तस्युः । एकान्तस्थिताश्च
ते कामावचरा रूपावचराश्च देवपुत्रा भगवन्तमेतदवोचन् । गम्भीरा
भगवन् धर्माः प्रकाशन्ते कथं भगवन्नत्र लक्षणानि स्थाप्यन्ते ॥

भगवानाह । शून्यमिति देवपुत्रा अथ स्रक्षणी स्थाप्यन्ते ।
 अग्निमित्तमित्यप्रणिहितमिति देवपुत्रा अथ स्रक्षणी स्थाप्यन्ते ।
 अनभिसंस्कार इत्यनुत्पाद इत्यनिरोध इत्यसङ्कोच इत्यव्यवदान-
 मित्यभाव इति निर्वाणमिति धर्मधातुरिति तद्यतेति देवपुत्रा
 अथ स्रक्षणी स्थाप्यन्ते ॥ तत् कस्य हेतोः । अग्निश्रितानि
 हि देवपुत्रा एतानि स्रक्षणी आकाशसदृशानि हि देवपुत्रा
 एतानि स्रक्षणी नैतानि स्रक्षणी तथागतेनार्हता सम्यक्सम्बुद्धेन
 स्थापितानि नैतानि स्रक्षणी रूपसङ्घातानि । एवं न वेदना-
 संज्ञासंस्कारविज्ञानसङ्घातानि^(१) नैतानि स्रक्षणी रूपनिश्रितानि
 न वेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञाननिश्रितानि नैतानि स्रक्षणी देवैर्वा
 नागैर्वा मनुष्यैर्वाऽमनुष्यैर्वा स्थापितानि नैतानि स्रक्षणी सदेव-
 मानुषासुरेषु लोकेषु शक्यानि चास्यितुं ॥ तत् कस्य हेतोः ।
 सदेवमानुषासुरोऽपि हि लोक एतस्रक्षणी एव नाप्येतानि स्रक्ष-
 णानि केनापि हस्तेन स्थापितानि ॥ यो देवपुत्रा एवं वदेद्दिद-
 माकाशं केनापि स्थापितमिति । अथि तु स देवपुत्राः सम्यग्-
 वदन् वदेत् ॥

एवमुक्ते कामावचरा रूपावरासु देवपुत्रा भगवन्मतेतदवोचन् ।
 न भगवन्नाकाशं केनचित् स्थापितं ॥ तत् कस्य हेतोः । असंस्कृत-
 त्वाद्भगवन्नाकाशस्य नाकाशं केनचित् स्थापितं ॥

अथ खलु भगवांस्तान् कामावचरान् रूपावचरांसु देवपुत्रा-
 नामन्वचते स्म । एवमेतद्देवपुत्रा उत्पादादा तथागतानाम-

(१) न वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानसङ्घातानीति ख० उ० च० ।

सुत्पादाद्वा तथैवैतानि लक्षणानि स्थितानि ॥ तत् कस्य हेतोः ।
यथैतानि हि स्थितानि तथा भूतानि तथागतेनाभिसम्बुद्धा-
स्थानानि । तस्माद्देवपुत्रास्तथागतस्तथागत इत्युच्यते ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभृतिर्भगवन्ममेतदवोचत् । गम्भीराणि
भगवन्निमानि लक्षणानि तथागतेनाभिसम्बुद्धानि तथागतानां
वासङ्गज्ञानं यदुत प्रज्ञापारमिता । असङ्गज्ञानाय प्रज्ञापारमिता
तथागतानां गोचरः ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मानं सुभृतिमेतदवोचत् । एवमेतत्
सुभृते एवमेतत् । एवं हि सुभृते प्रज्ञापारमिता तथागतानाम-
र्हतां सम्यक्सम्बुद्धानामस्य लोकस्य सन्दर्शयित्री । यथा सुभृते
तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा इमं धर्मं प्रज्ञापारमितामुप-
निश्रित्य विहरन्ति तथैवैते धर्माः सदा स्थिताः अस्थानतस्तथा-
गतैरभिसम्बुद्धाः । अतस्ते धर्ममेवोपनिश्रित्य विहृचन्ति धर्मं
सत्कुर्वन्ति गुरुकुर्वन्ति मानयन्ति पूजयन्त्यर्षयन्त्यपचायन्ति ।
प्रज्ञापारमितैर्वैषा सुभृते धर्माणां धर्मतेति तथागता अर्हन्तः
सम्यक्सम्बुद्धा प्रज्ञापारमितां सत्कुर्वन्ति गुरुकुर्वन्ति मानयन्ति
पूजयन्त्यर्षयन्त्यपचायन्ति ॥ तत् कस्य हेतोः । अतो हि सुभृते
प्रज्ञापारमितातस्तथागतानामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानां सर्वज्ञतायाः
प्रभावता भवति । कृतज्ञाः कृतवेदिनस्य तथागता अर्हन्तः सम्यक्-
सम्बुद्धाः ॥ यत् खलु सुभृते सम्यग्वदन्तो वदेयुः कृतज्ञः कृत-
वेदीति तस्तथागतं हि ते सम्यग्वदन्तो वदन्ति कृतज्ञः कृत-
वेदीति ॥ यत् खलु सुभृते तथागतोऽर्हन् सम्यक्सम्बुद्धो येन येन

यानेनागतो यथा यथा प्रतिपदाऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धः तथागतस्सादेव यानं तामेव प्रतिपदमनुगृहीतेऽनुपरिपालयति तथैव कृतज्ञतया कृतवेदितया । इयं सुभूते तथागतस्य कृतज्ञता कृतवेदिता द्रष्टव्या ॥ पुनरपरं सुभूते तथागतेन सर्वधर्मा अकृता अकृता इत्यभिसम्बुद्धा अविहता अविहता इत्यभिसम्बुद्धा अनभिसंस्कृता अनभिसंस्कृता इत्यभिसम्बुद्धाः । इयमपि सुभूते तथागतस्य कृतज्ञता कृतवेदिता द्रष्टव्या ॥ प्रज्ञापारमितां ह्यागम्य सुभूते तथागतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्धस्यैवं सर्वधर्मेषु ज्ञानं प्रदत्तं ॥ अनेनापि सुभूते पर्यायेण प्रज्ञापारमिता तथागतानामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानामस्य लोकस्य सन्दर्शयित्री ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभृतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । यदा भगवन् सर्वधर्मा अजानका अपश्यकास्सदा कथं भगवन् प्रज्ञापारमिता तथागतानामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानामस्य लोकस्य सन्दर्शयित्री ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मानं सुभृतिमेतदवोचत् । साधु साधु सुभूते वस्सं तथागतमर्हन्तं सम्यक्सम्बुद्धमेतमर्थं परिप्रञ्चीकर्म्मथं मन्यसे ॥ सुभृतिरेवमाह । सर्वधर्मा अजानका अपश्यका इति । एवमेतत् सुभूते एवमेतत् । सर्वधर्मा अजानका अपश्यकाः ॥ कथं सुभूते सर्वधर्मा अजानका अपश्यकाः । सर्वधर्मा हि सुभूते शून्याः सर्वधर्मा हि सुभूते अनिश्रिताः ॥ एवं हि सुभूते सर्वधर्मा अजानका अपश्यकाः ॥ एवमेते सुभूते सर्वधर्माः प्रज्ञापारमितामागम्य तथागतैरभिसम्बुद्धाः ॥ एवमपि सुभूते प्रज्ञापारमिता तथागतानामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानामस्य लोकस्य सन्दर्शयित्री रूपस्यादृष्टत्वादेवं वेद-

नाथाः संज्ञायाः संस्काराणां विज्ञानस्यादृष्टत्वात् सन्दर्शयिषी ॥
 एवं हि सुभूते प्रज्ञापारमिता तथागतानामर्हतां सन्धकस्सुद्धानामस्य
 लोकास्य सन्दर्शयिषी भवति ॥

सुभूतिराह । कथं भगवन् रूपस्यादृष्टता भवति । कथं वेदनायाः
 संज्ञायाः संस्काराणां कथं भगवन् विज्ञानस्यादृष्टता भवति ॥

भगवानाह । यदि सुभूते न रूपारम्भणं विज्ञानमुत्पद्यते एवं
 रूपस्यादृष्टता भवति । एवं वेदना संज्ञा संस्कारा यदि सुभूते न
 विज्ञानारम्भणं विज्ञानमुत्पद्यते एवं विज्ञानस्यादृष्टता भवति ॥
 या च सुभूते रूपस्यादृष्टता या च वेदनायाः संज्ञायाः संस्काराणां
 या च सुभूते विज्ञानस्यादृष्टता सेव लोकास्य दृष्टता भवति । एवं
 हि सुभूते लोकस्थयागतेन दृष्टो भवति ॥ एवं हि सुभूते प्रज्ञापार-
 मिता तथागतानामर्हतां सन्धकस्सुद्धानामस्य लोकास्य सन्दर्शयिषी ॥
 कथञ्च सुभूते प्रज्ञापारमिता लोकं सन्दर्शयति । इति लोकः शून्य
 इति लोकं सूचयत्येवं प्रज्ञापयत्येवं लोकं सन्दर्शयति । इति लोको-
 ऽचिन्त्य इति लोकः शान्त इति लोको विविक्त इति लोकविशुद्ध्या
 लोकं सूचयत्येवं लोकं प्रज्ञापयत्येवं सन्दर्शयतीति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां लोकसन्दर्शनपरिवर्त्तो
 नाम द्वादशः ॥ २८५ ॥

अथाऽचिन्त्यपरिवर्त्तो नाम त्रयोदशः ।

अथ खल्वायुभान् सुभृतिर्भगवन्तमेतद्वोचत् । गम्भीरा भगवन् प्रज्ञापारमिता । महाकृत्येन वनेषं भगवन् प्रज्ञापारमिता प्रत्युपस्थिता । अचिन्त्यकृत्येनातुल्यकृत्येनाप्रमेयकृत्येनासञ्ज्ञेयकृत्येनासमसम-कृत्येन वनेषं भगवन् प्रज्ञापारमिता प्रत्युपस्थिता ॥

भगवानाह । एवमेतत् सुभृते एवमेतत् । महाकृत्येनेषं सुभृते प्रज्ञापारमिता प्रत्युपस्थिता । अचिन्त्यकृत्येनातुल्यकृत्येनाप्रमेयकृत्ये-नासञ्ज्ञेयकृत्येनासमसमकृत्येनेषं सुभृते प्रज्ञापारमिता प्रत्युपस्थिता ॥ कथञ्च सुभृतेऽचिन्त्यकृत्येनेषं प्रज्ञापारमिता प्रत्युपस्थिता । अचिन्त्यं हि सुभृते तथागतत्वं बुद्धत्वं स्वयम्भूत्वं सर्वज्ञत्वं ॥ एवं हि सुभृते-ऽचिन्त्यकृत्येनेषं प्रज्ञापारमिता प्रत्युपस्थिता ॥ न हीदं शक्यं चिन्तेषु चिन्तयितुं ॥ तत् कस्य हेतोः । न हि चिन्तं वा चेतना वा चैतनिको वाऽन धर्मः प्रवर्त्तते ॥ कथञ्च सुभृतेऽतुल्यकृत्येनेषं प्रज्ञापारमिता प्रत्युपस्थिता । न शक्यं सुभृते तथागतत्वं बुद्धत्वं स्वयम्भूत्वं सर्वज्ञत्वं चिन्तयितुं वा तुल्ययितुं वा ॥ एवं हि सुभृते-ऽतुल्यकृत्येनेषं प्रज्ञापारमिता प्रत्युपस्थिता ॥ कथञ्च सुभृतेऽप्रमे-यकृत्येनेषं प्रज्ञापारमिता प्रत्युपस्थिता । अप्रमेयं हि सुभृते तथागतत्वं बुद्धत्वं स्वयम्भूत्वं सर्वज्ञत्वं ॥ एवं हि सुभृतेऽप्रमेयकृत्ये-नेषं प्रज्ञापारमिता प्रत्युपस्थिता ॥ कथञ्च सुभृतेऽसञ्ज्ञेयकृत्येनेषं प्रज्ञापारमिता प्रत्युपस्थिता । असञ्ज्ञेयं हि सुभृते तथागतत्वं

बुद्धत्वं स्वयम्भूत्वं सर्वज्ञत्वं ॥ एवं हि सुभूते असङ्ख्येयकृत्येनेयं
प्रज्ञापारमिता प्रत्युपस्थिता ॥ कथञ्च सुभूतेऽसमसमकृत्येनेयं प्रज्ञा-
पारमिता प्रत्युपस्थिता । नास्ति सुभूते तथागत्सार्धतः सम्यक्-
सम्बुद्धस्य स्वयम्भुवः सर्वज्ञस्य समः कुतः पुनरुत्तरः ॥ एवं हि
सुभूतेऽसमसमकृत्येनेयं प्रज्ञापारमिता प्रत्युपस्थिता ॥

एवमिदं सुभूतिराह । किं पुनर्भगवंस्त्रयागतत्वमेवाचिन्त्यम-
तुल्यमप्रमेयमसङ्ख्येयमसमसममेवं बुद्धत्वमेव स्वयम्भुत्वमेव सर्वज्ञत्व-
मेवातुल्यमप्रमेयमसङ्ख्येयमसमसममुताहो रूपमप्यचिन्त्यमतुल्यमप्रमे-
यमसङ्ख्येयमसमसममेवं वेदनाऽपि संज्ञाऽपि संस्कारा अपि विज्ञा-
नमप्यचिन्त्यमतुल्यमप्रमेयमसङ्ख्येयमसमसममुताहो सर्वधर्मा अप्यचि-
न्त्या अतुल्या अप्रमेया असङ्ख्येया असमसमाः ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभूतिमेतदवोचत् । एवमेतत् सुभूते
एवमेतत् । रूपमपि सुभूते अचिन्त्यमतुल्यमप्रमेयमसङ्ख्येयमसम-
सममेवं वेदनाऽपि संज्ञाऽपि संस्कारा अपि विज्ञानमपि सुभूते-
ऽचिन्त्यमतुल्यमप्रमेयमसङ्ख्येयमसमसममेवं सर्वधर्मा अपि सुभूते-
ऽचिन्त्या अतुल्या अप्रमेया असङ्ख्येया असमसमाः ॥ तत् कस्य
हेतोः । रूपस्य हि सुभूते या धर्मता न तत्र चिन्तं न चेतना
न चैतसिका धर्मा न तुलना । एवं वेदनायाः संज्ञायाः संस्काराणां
विज्ञानस्य हि सुभूते या धर्मता न तत्र चिन्तं न चेतना न
चैतसिका धर्मा न तुलना । सर्वधर्माणां हि सुभूते या धर्मता न
तत्र चिन्तं न चेतना न चैतसिका धर्मा न तुलना ॥ एवं हि
सुभूते रूपमप्यचिन्त्यमतुल्यमेवं वेदनाऽपि संज्ञाऽपि संस्कारा अपि

विज्ञानमप्यचिन्त्यमतुल्यमेवं सर्व्वधर्म्मा अप्यचिन्त्या अतुल्याः ॥ रूप-
मपि सुभूतेऽप्रमेयमेवं वेदनाऽपि संज्ञाऽपि संस्कारा अपि विज्ञान-
मपि सुभूतेऽप्रमेयं सर्व्वधर्म्मा अपि सुभूतेऽप्रमेयाः ॥ तत् कस्य
हेतोः । रूपस्य हि सुभूते प्रमाणं न प्रज्ञायते एवं वेदनायाः
संज्ञायाः संस्काराणां विज्ञानस्य हि सुभूते प्रमाणं न प्रज्ञायते
सर्व्वधर्म्माणामपि हि सुभूते प्रमाणं न प्रज्ञायते ॥ केन कारणेन
सुभूते रूपस्य प्रमाणं न प्रज्ञायते केन कारणेन वेदनायाः संज्ञायाः
संस्काराणां केन कारणेन सुभूते विज्ञानस्य प्रमाणं न प्रज्ञायते
केन कारणेन सुभूते सर्व्वधर्म्माणामपि प्रमाणं न प्रज्ञायते ।
रूपस्य हि सुभूते प्रमाणं न विद्यते एवं वेदनायाः संज्ञायाः
संस्काराणां विज्ञानस्य हि सुभूते प्रमाणं न विद्यते सर्व्वधर्म्मा-
णामपि हि सुभूते प्रमाणं न विद्यते । केन कारणेन सुभूते रूपस्य
प्रमाणं न विद्यते एवं वेदनायाः संज्ञायाः संस्काराणां केन कारणेन
सुभूते विज्ञानस्य प्रमाणं न विद्यते केन कारणेन सुभूते सर्व्व-
धर्म्माणामपि प्रमाणं न विद्यतेऽप्रमाणत्वात् सुभूते सर्व्वधर्म्माणां ॥
रूपमपि सुभूतेऽसञ्ज्ञेयमेवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानमपि सुभूते-
ऽसञ्ज्ञेयं सर्व्वधर्म्मा अपि सुभूतेऽसञ्ज्ञेया गणनासमतिक्रान्तत्वात् ॥
रूपमपि सुभूतेऽसमसममेवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानमपि सुभूते-
ऽसमसममेवं सर्व्वधर्म्मा अपि सुभूतेऽसमसमा आकाशसमत्वात् सुभूते
सर्व्वधर्म्माणां ॥ तत् किं मन्यसे सुभूते अपि त्वस्याकाशस्य समो
वा गणना वा प्रमाणं वा तुल्यं वा चिन्तं वा चैतनिका वा धर्म्माः ॥

सुभूतिराह । नो हीदं भगवन् ।

भगवानाह । एवमेव सुभूतेऽवेन पर्यायेषु सर्वधर्मा अप्यचिन्त्या
 अतुल्या अप्रमेया असङ्गोया असमसमाः ॥ एते च सुभूते तथागत-
 धर्मा अचिन्त्याश्चित्तोपरमत्वादतुल्यास्तुलनासमतिक्रान्तत्वात् । अचिन्त्या
 अतुल्या इति सुभूते विज्ञानगतस्यैतद्गूर्मस्त्राधिवचनं । एवमप्रमेया
 असङ्गोया असमसमा इति सुभूते समसङ्गाप्रमाषोपरमत्वादप्रमेया
 असङ्गोया असमसमास्तथागतधर्माः । आकाशसमासङ्गोयाप्रमेयतया
 असमसमा असङ्गोया अप्रमेयाः । एते धर्मा आकाशतुल्यतयाऽतुल्या
 असमवहिता वतेमे धर्मास्तस्मात् सुभूतेऽतुल्या एते धर्मा उच्यन्ते ।
 आकाशाचिन्त्यतयाऽचिन्त्या एते धर्माः । आकाशातुल्यतयाऽतुल्या
 एते धर्माः । आकाशाप्रमेयतयाऽप्रमेया एते धर्माः । आकाशा-
 सङ्गोचतयाऽसङ्गोया एते धर्माः । आकाशासमसमतयाऽसमसमा एते
 धर्माः ॥ अस्यां खलु पुनरचिन्त्यतायामतुल्यतायामप्रमेयतायामसङ्गो-
 चतायामसमसमतायां भाव्यमाणयां पदानां भिद्यन्तानामनुपा-
 दायाश्रवेभ्यश्चित्तानि विमुक्तानि विंग्रतेषु भिद्यन्तीन्तानामनुपादा-
 याश्रवेभ्यश्चित्तानि विमुक्तानि षष्ठेस्योपासकगतानां विरजो विगतमलं
 धर्मेषु धर्मचक्षुर्विशुद्धं चिन्ततेस्योपासिकानां विरजो विगतमलं धर्मेषु
 धर्मचक्षुर्विशुद्धं विंग्रत्या च बोधिसत्त्वरनुत्पत्तिकेषु धर्मेषु ज्ञानिः
 प्रतिबन्धाऽभूत् । ते च भगवता इहैव भद्रकल्पे व्याहृता अनुत्त-
 रायां सम्यक्सम्बोधौ । येऽपि ते उपासका उपासिकाश्च^(१) येषां
 विरजो विगतमलं धर्मेषु धर्मचक्षुर्विशुद्धं तेऽपि भगवता व्याहृतास्तेषा-
 मय्यनुपादायाश्रवेभ्यश्चित्तं विमोक्ष्यते^(२) ॥

(१) उपासकोपासिकाश्च इति ख० ग० ।

(२) चित्तानि विमोक्ष्यन्ते इति ग० ।

अथ खल्वायुष्मान् सुभृतिर्भगवन्मेतदवोचत् । गम्भीरा भगवन्
प्रज्ञापारमिता । महाकृत्येन वतेयं भगवन् प्रज्ञापारमिता प्रत्युप-
स्थिता ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन् सुभृतिमेतदवोचत् । एवमेतत् सुभृते
एवमेतत् । गम्भीरा सुभृते प्रज्ञापारमिता । महाकृत्येनेयं सुभृते
प्रज्ञापारमिता प्रत्युपस्थिता ॥ तत् कस्य हेतोः । अत्र हि सुभृते
सर्वज्ञता समायुक्ताऽत्र प्रत्येकबुद्धभूमिः समायुक्ताऽत्र सर्वश्रावक-
भूमिः समायुक्ता ॥ तद्यथापि नाम सुभृते राज्ञः क्षत्रियस्य मूर्द्धा-
भिषिक्तस्य जनपदस्थामवीर्यप्राप्तस्य धानि तानि राजकृत्यानि धानि
च नगरकृत्यानि धानि च जनपदकृत्यानि सर्वाणि तानि अमात्य-
समायुक्तानि भवन्ति । अस्पोत्सुकस्ततो राजा भक्त्यपहतभारः ।
एवमेव सुभृते ये केचिद्बुद्धधर्मा वा प्रत्येकबुद्धधर्मा वा श्रावकधर्मा
वा सर्वे ते प्रज्ञापारमितासमायुक्ताः । प्रज्ञापारमिता तत्र कृत्यं
करोति ॥ अनेन सुभृते पर्यायेण महाकृत्येनेयं प्रज्ञापारमिता प्रत्यु-
पस्थिता रूपस्यापरिग्रहायानभिनिवेशाय । एवं वेदनायाः संज्ञायाः
संस्काराणां विज्ञानस्यापरिग्रहायानभिनिवेशाय श्रोतश्रापन्तिफल-
स्यापरिग्रहायानभिनिवेशाय एवं सल्लदागामिफलस्यानागामिफल-
स्यार्हत्वफलस्यापरिग्रहायानभिनिवेशाय प्रत्येकबोधेरपरिग्रहायानभि-
निवेशाय सर्वज्ञताया अपरिग्रहायानभिनिवेशाय प्रज्ञापारमिता
प्रत्युपस्थिता ॥

सुभृतिराह । कथं भगवन् सर्वज्ञताया अपरिग्रहायानभिनिवे-
शाय प्रज्ञापारमिता प्रत्युपस्थिता ॥

भगवानाह । तत् किं जगत्त्वे सुभूते समस्तपद्मासि त्वमर्हत्त्वं
अथ परिग्रहं वाऽभिनिवेशं^(१) वा कुर्याः ॥

सुभूतिराह । नो हीदं भगवन्नाहं भगवन्तं धर्मं समस्तपद्माभि
धं परिग्रहणीयान्नाभिनिवेशेद्यं^(२) वाऽहंत्वमिति ॥

भगवानाह । एवमेतत् सुभूते एवमेतत् । अहमपि सुभूते
तस्मात्तत्त्वं न समस्तपद्माभि । सौऽहं सुभूते तथागतत्वमसमस्त-
पद्मान् न परिग्रहामि नाभिनिवेशे । तस्मान्नाहं सुभूते सर्वज्ञता-
ऽप्यपरिग्रहाऽनभिनिवेशः ॥

सुभूतिराह । सर्वज्ञताऽपि भगवन्नपरिग्रहाऽनभिनिवेशेति ।
मा भवन् नवधानसंम्यखिताः परीतकुशलमूला^(३) बोधिसत्त्वा महा-
सत्त्वा इमं निर्देशं श्रुत्वाऽपिः सत्त्वसिपुः सत्त्वासंमापत्यते^(४) ।
अपि तु खलु पुनर्भवन् ये बोधिसत्त्वा महासत्त्वा हेतुसंन्याः पूर्व-
जिनकृताधिकारा दीर्घराजावरोपितकुशलमूला भविष्यन्ति ते इमां
मन्धीरां प्रज्ञापारमितां श्रुत्वाऽधिभोक्ष्यन्ति ॥

भगवानाह । एवमेतत् सुभूते एवमेतत् ॥

अथ खलु ते कामावचरा रूपावराश्च देवपुत्रा भगीवन्मैतद-
बोचन् मन्धीरा भगवन् प्रज्ञापारमिता कुर्वन्ना दुरदुबोधा पूर्व-
जिनकृताधिकारा दीर्घराजावरोपितकुशलमूलास्ते भवन् सत्त्वा

(१) अनाभिनिवेशमिति घ० छ० ।

(२) अनाभिनिवेशेय इति पाठः सर्वेऽप्यदशप्रसक्तकेषु वर्तते ।

(३) परिपक्वकुशलमूला इति ग० ।

(४) आपत्यन्ते इति च० ।

भविष्यन्ति च एनां गन्धारीं प्रज्ञापारमितामधिगच्छन्ति ॥ सचेद्-
भगवंस्त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ ये सत्वास्ते सर्वे अद्भानुसारि-
भूमौ कल्पं वा कल्पावशेषं वा चरेद्युर्थस्त्रेह गन्धारीयां प्रज्ञापारमि-
तायामेकदिवसमपि क्षान्तिं रौचयेद्गवेषेत चिन्तयेत्तुलयेदुपपरी-
क्षेतोपनिध्यायेद्यमेव भगवंस्तेभ्यः श्रेयान् ॥

एवमुक्ते भगवान् तान् कामावचरान् रूपावचरांश्च देवपुत्राना-
मन्त्रयामास^(१) । यदि देवपुत्राः कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता
वा इमां गन्धारीं प्रज्ञापारमितां शृणुयाद्यावदस्य देवपुत्राः क्षिप्र-
तरं निर्वाणं प्रतिक्राङ्क्षितव्यं नत्वेव तेषां अद्भानुसारिभूमौ कल्पं
वा कल्पावशेषं वा चरतां ॥

अथ खलु ते कामावचरा रूपावचराश्च देवपुत्रा भगवन्
मेतदवोचन् । महापारमितेयं भगवन् यदुत प्रज्ञापारमिता इत्युक्त्वा
भगवतः पादौ शिरसाऽभिवन्द्य भगवन्तं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य भग-
वतोऽनिकाद्गमिष्याम इत्यारोच्य प्रकान्तास्तेऽबिदूरं गत्वाऽन्तर्हिताः
कामावचराश्च देवपुत्राः कामधातौ प्रातिष्ठन्त रूपावचराश्च देवपुत्रा
ब्रह्मसोके प्रातिष्ठन्तेति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां अभिनवपरिवर्ते नाम
चतुर्दशः ॥ १०६ ॥

(१) चामन्त्रयतेऽन्न इति ग० ।

अथौपम्यपरिवर्त्तो नाम चतुर्दशः ।

अथ खन्वायुष्मान् सुभृतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । यो भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्वः सह श्रवणेनैवास्त्रां गम्भीरायां प्रज्ञापारमिता-
चामधिसुच्यते नावलीयते न संलीयते नावतिष्ठते न धन्वायति न
विचिकित्सति न काङ्क्षत्यभिनन्दति च प्रज्ञापारमितां स भगवन्
कुतश्च्युत्वा कुचोपपन्नः ॥

भगवानाह । यः सुभृते बोधिसत्त्वो महासत्वः सह श्रवणेनैवास्त्रां
गम्भीरायां प्रज्ञापारमिताचामधिमोक्ष्यते नावलेष्यते न संलेष्यते
नावस्त्रास्यते न धन्वायिष्यति न विचिकित्सिष्यति न काङ्क्षिष्य-
त्यभिनन्दिष्यति च दर्शनं श्रवणञ्च धारयिष्यति भावयिष्यत्येनां गम्भीरां
प्रज्ञापारमितां प्रज्ञापारमिताप्रतिशयुक्तांश्च मनसिकारान् न विहा-
स्यति न विपृष्टीकरिष्यति मानसं हृन्दं जनयिष्यत्युद्गृहीतुं धार-
यितुं वाचयितुं पर्यव्राप्तुं प्रवर्त्तयितुं करिष्यत्यनुबन्धमनुगमिष्यति
धर्मभाणकं मोक्षस्यति । तद्यथापि नाम सुभृतेऽतरुणवत्सा गौर्ना-
स्तृजति वत्समेवमेव सुभृते यो बोधिसत्त्वो महासत्व एनां गम्भीरां
प्रज्ञापारमितां श्रुत्वा तावन्न प्रहास्यति धर्मभाणकं यावदस्त्रेयं
प्रज्ञापारमिता कायगता वा^(१) भविष्यति पुस्तकगता वा । अर्थं
सुभृते बोधिसत्त्वो महासत्वो मनुष्येभ्य एव च्युतो मनुष्येवैवोपपन्नः ॥

(१) कायगता वा कण्ठगता वा इति च० ।

सुभूतिराह । स्याद्भगवन्नेतैरेव गुणैः समन्वागतो बोधिसत्त्वो
महासत्वोऽन्येभ्यो बुद्धचेनेभ्यश्च्युत इहोपपन्नः ॥

भगवानाह । स्यात् सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वोऽन्येभ्यो बुद्ध-
चेनेभ्योऽन्यान् बुद्धान् भगवतः पर्युपास्य परिपृच्छ्य परिप्रश्नीकृत्य
तेभ्यश्च्युत इहोपपन्न एतैरेव गुणैः समन्वागतो वेदितव्यः ॥ पुनरपरं
सुभूते यो बोधिसत्त्वो महासत्वस्तुषितेभ्यो देवेभ्यश्च्युत इहोपपन्नः
सोऽप्येतैरेव गुणैः समन्वागतो वेदितव्यः । येन मैत्रेयो बोधिसत्त्वो
महासत्वः पर्युपासितः परिपृष्टः परिपृच्छितः परिप्रश्नीकृत इमां
प्रज्ञापारमितामारभ्य सोऽप्येतैरेव गुणैः समन्वागतो वेदितव्यः ।
येन खलु पुनः सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन पूर्वान्त इयं गम्भीरा
प्रज्ञापारमिता श्रुता न तु परिपृष्टा भवेत् परिपृच्छिता न परि-
प्रश्नीकृता तस्य पुनरपि मनुष्येभ्योपपन्नस्यास्यां गम्भीरायां प्रज्ञा-
पारमितायां भाष्यमाणायां भवति काङ्क्षायितत्वं भवति धम्मायितत्वं
भवति चित्तस्यावलीनता वेदितव्यमेतत् सुभूतेऽयं बोधिसत्त्वः पूर्वा-
न्ततोऽप्यपरिपृच्छकजातीयोऽभूत् ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा ह्यस्यास्यां
गम्भीरायां प्रज्ञापारमितायां भाष्यमाणायां भवति काङ्क्षायितत्वं
भवति धम्मायितत्वं भवति चित्तस्यावलीनतेति ॥ पुनरपरं सुभूते
येन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनेयं गम्भीरा प्रज्ञापारमिता पूर्वान्ततोऽपि
श्रुता भवति पर्युपासिता परिपृष्टा परिपृच्छिता परिप्रश्नीकृता च
भवत्येकं वा दिनं द्वे वा त्रीणि वा चत्वारि वा पञ्च वा दिनानि
तस्य तावत्कालिकी श्रद्धा भवति संद्विद्यते च पुनरेवासंहाय्यां
च भवति परिपृच्छया ॥ तत् कस्य हेतोः । एवं ह्येतत् सुभूते

भवति । येन पूर्वम् न सम्परिपृष्टा भवतीचं प्रज्ञापारमिता न सम्परिपृच्छिता न सम्परिप्रश्नीयता न चानुवर्तिता भवति तस्य कश्चित्क्लां हृन्दोऽनुवर्त्ततेऽस्यां गभीरायां प्रज्ञापारमितयां अत्रणाय कश्चित्क्लां हृन्दो न भवति । स पुनरेवीतृच्छिष्यतेऽवसीदति तस्य चलाचला बुद्धिर्भवति त्वल्पिचूपमस्य च भवति । सोऽयं बोधिसत्त्वोऽधिरथानसम्प्रस्थितो वेदितव्यः । नवेन यानेनागतः स बोधिसत्त्वस्तां अर्द्धां तं प्रसादं तं हृन्दं प्रहास्यति यदुतेनां गभीरां प्रज्ञापारमितां मानुषहीयति मानुवर्त्तिष्यते मानुपरिवारयिष्यति । तस्य दधोर्भूम्योरन्वतरा भूमिः प्रतिकाङ्क्षितया आवकभूमिर्वा प्रत्येकबुद्धभूमिर्वा । तद्यथापि नाम सुभृते महासमुद्रगतायां नावि भिन्नायां ये तत्र काष्ठं वा न गृह्णन्ति फलकं वा मृतशरीरं वा नाध्यासन्वन्ते वेदितव्यमेतदप्राप्ता एवैते पारमुदके काष्ठं करिष्यन्तीति । ये खलु पुनः सुभृते महासमुद्रगतायां नावि भिन्नायां तत्र काष्ठं वा गृह्णन्ति फलकं वा मृतशरीरं वाऽध्यासन्वन्ते वेदितव्यमेतत् सुभृते नैते उदके काष्ठं करिष्यन्ति खस्तिनाऽनन्तरायेण पारमुत्तरिष्यन्ति अक्षतास्यानुपहतास्य स्थले स्थास्यन्तीति ॥ एवमेव सुभृते यो बोधिसत्त्वः^(१) अर्द्धमात्रकेण प्रसादमात्रकेण प्रेममात्रकेण हृन्दमात्रकेण समन्वागतः स च प्रज्ञापारमितां नाध्यासन्वन्ते वेदितव्यमेतत् सुभृते अन्तरेवैष शब्धमि व्यवसादमापन्नस्येऽप्राप्त एव सर्वज्ञतां आवकत्वे प्रत्येकबुद्धत्वे वा स्थास्यतीति । येषां खलु पुनः सुभृते बोधिसत्त्वानां

(१) बोधिसत्त्वो महासत्त्वः इति ख० ड० च० ।

महासम्मानासि अद्वाऽसि चान्तिरसि इचिरसि च्छन्दोऽसि
 वीर्यमस्त्रप्रमादोऽस्यधिसुक्तिरस्त्रथासयोऽसि त्यागोऽसि गौरवमसि
 प्रीतिरसि प्रामोक्षमसि प्रसादोऽसि प्रेमाऽस्त्रनिश्चिन्नधुरताऽनुत्तरा
 सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धुं ते च प्रज्ञापारमितामध्यालम्बन्ते । एव-
 म्निर्वां वा अद्वा वा चान्तिः वा इचिः च च्छन्दः तदीयं सोऽप्रमादः
 साऽधिसुक्तिः सोऽध्यासथः च त्यागस्तद्गौरवं वा प्रीतिस्तत्प्रामोक्षं च
 प्रसादस्तत्प्रेम साऽनिश्चिन्नधुरताऽनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धुं ।
 ते च प्रज्ञापारमितां प्राप्य सर्वज्ञतायां स्थासन्ति । तद्यथापि नाम
 सुभूते स्त्री वा पुरुषो वाऽपरिपक्वेन घटेनोदकं परिवहेत् वेदि-
 तव्यमेतत् सुभूते नाद्यं घटश्चिरमनुवर्ष्यते क्षिप्रमेव परिभेत्यते
 प्रविलेख्यते इति ॥ तत् कस्य हेतोः । यथापि नाम तदपरि-
 पक्वत्वाद्घटस्य स भूमिपर्यवसान एव भविष्यतीति ॥ एवमेव सुभूते
 किञ्चापि बोधिसत्त्वस्यासि अद्वाऽसि चान्तिरसि इचिरसि च्छन्दो-
 ऽसि वीर्यमस्त्रप्रमादोऽस्यधिसुक्तिरस्त्रथासयोऽसि त्यागोऽसि गौर-
 वमसि प्रीतिरसि प्रामोक्षमसि प्रसादोऽसि प्रेमाऽस्त्रनिश्चिन्नधुरता-
 ऽनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धुं । स च प्रज्ञापारमितयोपाय-
 कौशलेन चापरिगृहीतो भवति वेदितव्यमेतत् सुभूतेऽद्यं बोधिस-
 म्बोऽन्तरा व्यध्वनि व्यवसादमापस्यत इति । कस्य सुभूते बोधि-
 सत्त्वज्ञानरा व्यध्वनि व्यवसादः आवकभूमिर्व्या प्रत्येकबुद्धभूमिर्व्या ।
 तद्यथापि नाम सुभूते स्त्री वा पुरुषो वा सुपरिपक्वेन घटेन नदीतो
 वा सरसो वा तडागतो वा उदपानाद्वा ततोऽन्येभ्यो वा उदका-
 धारेभ्य उदकं परिवहेत्तस्य तदुदकं परिवहतो वेदितव्यमेतत् सुभूते

स्वस्तिनाऽनन्तरायेणाद्यं घटो गृहं गमिष्यतीति ॥ तत् कस्य हेतोः ।
यथापि नाम सुपरिपक्वाद्घटस्य ॥ एवमेव सुभूते यस्य बोधि-
सत्त्वस्यास्ति अद्वाऽस्ति चान्तिरस्ति रुचिरस्ति च्छन्दोऽस्ति वीर्य-
मस्त्वप्रमादोऽस्त्वधिसुक्त्रिरस्त्वध्यासघोऽस्ति त्यागोऽस्ति गौरवमस्ति
प्रीतिरस्ति प्रामोद्यमस्ति प्रसादोऽस्ति प्रेमास्त्वनिश्चिप्रधुरताऽनुत्तरां
सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धुं । स च प्रज्ञापारमितयोपायकौशल्येन
च परिगृहीतो भवति । वेदितव्यमेतत् सुभूते नाद्यं बोधिसत्त्वो
महासत्त्वोऽन्तरा व्यध्वनि व्यवसादमापस्यते अन्ततोऽनुपहतः सर्वज्ञता-
यां स्थास्यतीति ॥ तद्यथापि नाम सुभूते दुष्पुञ्जजातीयः पुरुषः सा-
सुद्रिकास्त्रावमनाकोटितामपरिकर्मकृतां चिरवन्धनबद्धामुदकेऽवतार्य
समारोपितभाण्डं परिपूर्णं भारात्ता^(१) मभिरुद्धा स्यादेदितव्यमे-
तत् सुभूते एवन्धर्मैद्यं नौर्भविष्यति यदुतोदकेऽसन्तीर्षभाण्डैव संस-
त्यतीति । तस्यान्येन भाण्डं भविष्यति अन्येन सा नौर्विपस्यते
इति । एवं स सार्थवाहोऽनुपायकुशलो दौर्घ्यज्ञेन महताऽर्थवियोगेन
समन्वागतो भविष्यति महतश्च रत्नाकरात् परिहीणो भविष्यतीति ।
एवमेव सुभूते किञ्चापि बोधिसत्त्वस्यास्ति अद्वाऽस्ति चान्तिरस्ति
रुचिरस्ति च्छन्दोऽस्ति वीर्यमस्त्वप्रमादोऽस्त्वधिसुक्त्रिरस्त्वध्यासघोऽस्ति
त्यागोऽस्ति गौरवमस्ति प्रीतिरस्ति प्रामोद्यमस्ति प्रसादोऽस्ति प्रेमा-
स्त्वनिश्चिप्रधुरताऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धुं, स च प्रज्ञापा-
रमितयोपायकौशल्येन च विरहितो भवति । वेदितव्यमेतत् सुभूते

(१) भारात्तामिति ख० च० ।

अप्राप्त एवायं बोधिसत्त्वः सर्वज्ञतारुणाकरमन्तरा संसृत्यति व्यव-
सादमापत्यते महतः स्वार्थात् परिहीणो भविष्यति महतश्च परार्थ-
रत्नराशेः परिहीणो भविष्यति यदुत सर्वज्ञतामहार्थरुणाकरात्
परिहीणत्वादिति ॥ का पुनः सुभूते बोधिसत्त्वस्यान्तरा व्यध्वनि संसी-
दना यदुत आवकभूमिर्वा प्रत्येकबुद्धभूमिर्वा ॥ तद्यथापि नाम सुभूते
पण्डितजातीयः सार्थवाहः सामुद्रिकां नावं सुबद्धां बन्धयित्वा
स्वाकोटितामाकोटयित्वा सुपरिकर्षकतां कृत्वा उदकेऽवतार्य भाण्ड-
मारोप्य पूर्णां कृत्वा समं योजयित्वा युक्तेन वातेनाभिप्रेतां दिग्म-
नुपूर्व्वेण गच्छेत्ततस्तद्धानमिति । वेदितव्यमेतत् सुभूते नेचं नौ-
हृदके संसृत्यति गमिष्यतीयं नौसं प्रदेशं यचानया गन्तव्यं ।
महास्त्राभेन चायं सार्थवाहः संयोक्ष्यते यदुत सौकिकै रत्नैरिति ॥
एवमेव सुभूते यस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्यास्ति अद्वाऽस्ति ज्ञा-
न्तिरस्ति रुचिरस्तिच्छन्दोऽस्ति वीर्यमस्यप्रमादोऽस्यधिसुन्तिरस्यथासयो-
ऽस्ति त्यागोऽस्ति गौरवमस्ति प्रीतिरस्ति प्रामोद्यमस्ति प्रसादो-
ऽस्ति प्रेमास्यनिचिप्रधुरताऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धुं स च
प्रज्ञापारमितया परिगृहीत उपायकौशलेन चाविरहितो भवति ।
वेदितव्यमेतत् सुभूते नायं बोधिसत्त्वो महासत्वोऽन्तरा व्यध्वनि
संसृत्यति न व्यवसादमापत्यते स्यात्सत्ययं बोधिसत्त्वो महासत्वो-
ऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ॥ तत् कस्य हेतोः । एवं ह्येतत् सुभूते
भवति । यतोऽस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्यास्ति अद्वाऽस्ति ज्ञान्ति-
रस्ति रुचिरस्तिच्छन्दोऽस्ति वीर्यमस्यप्रमादोऽस्यधिसुन्तिरस्यथासयो-
ऽस्ति त्यागोऽस्ति गौरवमस्ति प्रीतिरस्ति प्रामोद्यमस्ति प्रसादोऽस्ति

प्रेमास्त्वनिचिप्रधुरताऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धुं । एते चास्य
धर्माः प्रज्ञापारमितया परिगृहीता उपायकौशल्येन चाविरहिता च
आवकभूमिं न प्रत्येकबुद्धभूमिं वा प्रतिपत्स्यन्ते । अपि तु येन सर्व-
ज्ञता तेनैते धर्मा अभिमुखाः सम्प्रस्थिताः ततोऽस्या अनुत्तरायाः
सम्यक्सम्बोधेरभिसम्बोधाय भविष्यन्तीति ॥ तद्यथापि नाम सुभूते
कश्चिदेव पुरुषो जीर्णो वृद्धो महत्तकः सर्विन्नतिवर्षन्नतिको जात्या
भवेत्तस्य कश्चिदेव शरीरे व्याधिरुत्पद्येत वाततो वा पित्ततो
वा श्लेष्मतो वा सन्निपाततो वा । तत् किं मन्यसे सुभूतेऽपि नु च
पुरुषोऽपरिगृहीतो मञ्चादुत्तिष्ठेत् ॥

सुभूतिराह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । सचेत्पुनः सुभूते च पुरुषो मञ्चादुत्तिष्ठेत् अथ
च पुनर्न प्रतिबलोऽर्द्धक्रीडान्तरमपि प्रक्रमितुं । च तथा चरत्या
तेन च व्याधिना क्षपितो यद्यपि मञ्चादुत्तिष्ठेत् तथापि पुनर-
प्रतिबलः च पुरुषः प्रक्रमणाय । एवमेव सुभूते किञ्चापि बोधि-
सत्त्वस्यास्ति अद्वाऽस्ति ज्ञान्तिरस्ति रश्मिरस्तिच्छन्दोऽस्ति वीर्य-
मस्यप्रसादोऽस्त्वधिसुन्तिरस्त्वध्यासयोऽस्ति त्यागोऽस्ति गौरवमस्ति
प्रीतिरस्ति प्रामोद्यमस्ति प्रेमास्त्वनिचिप्रधुरताऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधि-
मभिसम्बोद्धुं । च च प्रज्ञापारमितयाऽपरिगृहीत उपायकौशल्येन
च विरहितो भवति किञ्चापि सम्प्रस्थितोऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधि-
मभिसम्बोद्धुं । अथ च पुनः सुभूते एवं वेदितव्यमथं बोधिसत्त्वो-
ऽन्तरा व्यध्वनि संसत्सति व्यवसादमापत्स्यते यदुत आवकभूमौ वा
प्रत्येकबुद्धभूमौ वा स्थास्यतीति ॥ तत् कस्य हेतोः । यथापि नाम

प्रज्ञापारमितयाऽपरिगृहीतत्वादुपायकौशल्येन च विरहितत्वात् ॥ तस्य-
 थापि नाम सुभृते स एव पुरुषो जीर्णो वृद्धो महत्तकः सविं-
 शतिवर्षश्रतिको जात्या भवेत्तस्य शरीरे कश्चिदेव व्याधिरुत्पद्येत
 वाततो वा पित्ततो वा श्लेष्मतो वा सन्निपाततो वा स च^(१) मञ्जा-
 दन्तिष्ठेत् । तमेन द्वौ बलवन्तौ पुरुषौ वामदक्षिणाभ्यां पार्श्वोभ्यां
 स्वाध्यालम्बित^(२) मध्यालम्ब्य सुपरिगृहीतं परिगृह्य एवं वदेतां गच्छ
 त्वं भोः पुरुष येनाकाङ्क्षसि यावच्चाकाङ्क्षसि गन्तुमनुपरिगृहीत-
 स्त्वमावाभ्यां न तवान्तरा मार्गं पतनभयं भविष्यति यावन्न त्वं
 तदधिष्ठानमनुप्राप्तो भविष्यसि यत्र त्वया गन्तव्यमिति । एवमेव
 सुभृते यस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्यास्ति अद्भ्याऽस्ति चान्तिरस्ति
 हृषिरस्तिच्छन्दोऽस्ति वीर्यमस्यप्रमादोऽस्यधिमुक्तिरस्याध्यासयोऽस्ति
 त्यागोऽस्ति गोरवमस्ति प्रीतिरस्ति प्रामोद्यमस्ति प्रसादोऽस्ति प्रेमा-
 ल्पनिश्चितधुरताऽनुत्तरां मन्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धुं स च प्रज्ञापार-
 मितयाऽनुपरिगृहीतो भवति उपायकौशल्यसमन्वागतश्च भवति ।
 वेदितव्यमेतत् सुभृते नायं बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽन्तरा व्यध्वनि
 संसृष्यति न व्यवसादमापत्यते प्रतिबलोऽयं बोधिसत्त्वो महासत्त्व-
 स्तत् स्थानमनुप्राप्तुं यदुतानुत्तरं सम्यक्सम्बोधिस्थानमिति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायामौपन्यपस्विर्त्तो नाम
 चतुर्दशः ॥

(१) घ० पुस्तके, सच इत्यत्र किञ्चापि स इति पाठोऽस्ति ।

(२) स्वाध्यालम्बितमिति ख० घ० ।

अथ देवपरिवर्तो नाम पञ्चदशः ।

अथ स्वप्नायुष्मान् सुभृतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । आदिकर्षिकेण भगवन् बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन कथं प्रज्ञापारमितायां स्थातव्यं कथं त्रिचिंतव्यं ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मानं सुभृतिमेतदवोचत् । इह सुभृते आदिकर्षिकेण बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञापारमितायां त्रिचिंतु-
कामेन कल्याणमित्राणि सेवितव्यानि भक्तव्यानि पर्युपासितव्यानि ।
यान्येनं प्रज्ञापारमितायामववदिष्यन्त्यनुशासिष्यन्ति यानि चास्मै
प्रज्ञापारमिताया अर्थमुपदेक्ष्यन्ति तान्येव चास्य सुभृते बोधिसत्त्वस्य
महासत्वस्य कल्याणमित्राणि वेदितव्यानि ॥ एवं चास्मै प्रज्ञापार-
मिताया अर्थमुपदेक्ष्यन्ति । एहि त्वं कुलपुत्र दानपारमितायां
योगमापद्यस्व एवं शीलपारमितायां चान्तिपारमितायां वीर्यपार-
मितायां ध्यानपारमितायां प्रज्ञापारमितायां योगमापद्यस्व यद्य-
देव त्वं कुलपुत्र दानं ददासि तत् सर्वमनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ
परिणामय मा च त्वं कुलपुत्रानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिं रूपतः परा-
मृचः एवं मा वेदनातो मा संज्ञातो मा संस्कारेभ्यो मा च त्वं
कुलपुत्रानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिं विज्ञानतः परामृचः ॥ तत्कस्य हेतोः ।
अपरामृष्टा हि कुलपुत्र सर्वज्ञता ॥ एवं यद्यदेव त्वं कुलपुत्र शीलं
रक्षसि पेयालं यद्यदेव त्वं कुलपुत्र चान्त्या सम्पादयसि यद्यदेव त्वं
कुलपुत्र वीर्यमारभसे यद्यदेव त्वं कुलपुत्र ध्यानं समापद्यसे यद्य-

देव त्वं कुलपुत्र प्रज्ञार्थां परिजयं करोषि तत्सर्वमनुत्तरायां सम्यक्-
सम्बोधौ परिणामय मा च त्वं कुलपुत्रानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिं रूपतः
परामृष्टः एवं मा वेदनातो मा संज्ञातो मा संस्कारेभ्यो मा च त्वं कुल-
पुत्रानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिं विज्ञानतः परामृष्टः । तत्कस्य हेतोः ।
अपरामृष्टा हि कुलपुत्र सर्वज्ञता ॥ मा च त्वं कुलपुत्र आवकभूमौ
वा प्रत्येकबुद्धभूमौ वा स्पृहां कार्षीरिति ॥ एवं हि सुभूते आदि-
कर्षिको बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽनुपूर्वेषु कल्याणमित्रैः प्रज्ञापारमि-
तायामवतारयितव्यः ॥

सुभूतिराह । दुष्करकारका भगवन् बोधिसत्त्वा महासत्त्वा
येऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धुं सम्प्रस्थिताः ॥ एवंरूपं दान-
मागम्यैवंरूपं शीलमेवंरूपां चान्तिमेवंरूपं वीर्यमेवंरूपं ध्यानमेवं-
रूपां प्रज्ञामागम्य स्वाधीनेऽपि परिनिर्व्याणे नेच्छन्ति परिनिर्व्यातु-
मपि तु परमदुःखितं सत्त्वधातुमभिसमीक्ष्यानुत्तरां सम्यक्सम्बोधि-
मभिसम्बोद्धुकामाः संसारान्नोत्तस्यन्ति ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभूतिमेतदबोचत् । एवमेतत् सुभूते
एवमेतत् । दुष्करकारकाः सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा ये लोक-
हिताय सम्प्रस्थिता लोकसुखाय लोकानुकम्पायै सम्प्रस्थिताः लो-
कस्य चाणं भविष्यामो लोकस्य शरणं भविष्यामो लोकस्य लयनं
भविष्यामो लोकस्य परायणं भविष्यामो लोकस्य दीपा भविष्यामो
लोकस्यालोका भविष्यामो लोकस्य परिणायका भविष्यामोऽनुत्तरां
सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्य लोकस्य गतिर्भविष्याम इत्येवंरूपमनुत्त-
रायां सम्यक्सम्बोधौ वीर्यमारभन्ते ॥ कथञ्च सुभूते बोधिसत्त्वा

महासत्त्वा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः सन्तो लोकस्य चाणं भवन्ति । यानि तानि सुभूते संसारावचराणि दुःखानि लोकस्य तत्र एनं चायन्ते तेषां दुःखानां प्रहाणाय व्यायच्छन्ते वीर्यमारभन्ते ॥ एवं हि सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः सन्तो लोकस्य चाणं भवन्ति ॥ कथञ्च सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः सन्तो लोकस्य शरणं भवन्ति । ये सुभूते सत्त्वा जातिधर्मिणो जराधर्मिणो व्याधिधर्मिणो मरणधर्मिणः शोकपरिदेवदुःखदौर्भाग्योपायासधर्मिणः सत्त्वास्मान् सर्वान् जातिजराव्याधिमरणशोकपरिदेवदुःखदौर्भाग्योपायासेभ्यः परिमोक्षयन्ति ॥ एवं हि सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः सन्तो लोकस्य शरणं भवन्ति ॥ कथञ्च सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः सन्तो लोकस्य लयनं भवन्ति । यत् सुभूते तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धाः सत्त्वैभ्योऽश्लेषाय धर्मन्देययन्ति ॥ एवं हि सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः सन्तो लोकस्य लयनं भवन्ति ॥

सुभूतिराह । कथं भगवन्नश्लेषो भवति ॥

भगवानाह । यः सुभूते रूपस्यासम्बन्धः स रूपस्याश्लेषः । यो रूपस्याश्लेषः स रूपस्यासम्बन्धः । यो रूपस्यासम्बन्धः स रूपस्यानुत्पादोऽनिरोधः । यो रूपस्यानुत्पादोऽनिरोधः स रूपस्याश्लेषः । यो रूपस्याश्लेषोऽयं रूपस्यासम्बन्धोऽयं रूपस्याश्लेषः । एवं वेदनायाः संज्ञायाः संस्काराणां यः सुभूते विज्ञानस्यासम्बन्धः स विज्ञानस्या-

ज्ञेयः । यो विज्ञानस्याज्ञेयः स विज्ञानस्यासम्बन्धः । यो विज्ञानस्या-
सम्बन्धः स विज्ञानस्यानुत्पादोऽनिरोधः । यो विज्ञानस्यानुत्पादो-
ऽनिरोधः स विज्ञानस्याज्ञेयः । यो विज्ञानस्याज्ञेयोऽयं विज्ञानस्या-
सम्बन्धोऽयं विज्ञानस्याज्ञेयः । एवं हि सुभूते सर्व्वधर्मा असंज्ञिष्टा
असम्बद्धा इति ज्ञानदर्शनादज्ञेयो भवति ॥ एवं हि सुभूते बोधि-
सत्त्वा महासत्त्वा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बद्धाः सन्तो लोकस्य
स्यमं भवन्ति ॥ कथञ्च सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अनुत्तरां
सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बद्धाः सन्तो लोकस्य परायणं भवन्ति । यत्
सुभूते रूपस्य पारं न तद्रूपं । यथा च सुभूते पारन्तथा रूपं । एवं
वेदना संज्ञा संस्कारा यत् सुभूते विज्ञानस्य पारं न तद्विज्ञानं ।
यथा च सुभूते पारन्तथा विज्ञानं । यथा च सुभूते रूपमेवं
वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं पारं तथा सर्व्वधर्माः ॥

सुभूतिराह । अदि भगवन् यथा रूपमेवं वेदना संज्ञा
संस्कारा विज्ञानं पारं तथा सर्व्वधर्माः । ननु भगवन् बोधिसत्त्वै-
र्महासत्त्वैरभिसम्बद्धा एव^(१) भवन्ति सर्व्वधर्माः ॥ तावत्स हेतोः ।
न ह्यत्र भगवन् कश्चिद्विकल्पः ॥

भगवानाह । पवमेतत् सुभूते एवमेतत् । यत्तत्पारं न तत्र
कश्चिद्विकल्पः । अद्विकल्पत्वात् सुभूते बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैरभिसम्बद्धा
एव^(१) भवन्ति सर्व्वधर्माः । इदमपि सुभूते परमदुष्करं बोधिसत्त्वानां
महासत्त्वानां च एवञ्च सर्व्वधर्मानुपनिधायन्ति न च साक्षात्कुर्वन्ति

(१) एवमिति ग० घ० ।

(२) एवमिति ग० ।

नचावस्तीयन्ते एवमस्माभिरेते धर्मा अभिसम्बुद्ध्याः । एवञ्चा-
 नुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धेयान् धर्मान् देवयिष्यामः प्रकाश-
 यिष्याम इत्युपनिष्यायन्ति ॥ एवं हि सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा
 अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः सन्तो लोकस्य परायणं भवन्ति ॥
 कथञ्च सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभि-
 सम्बुद्धाः सन्तो लोकस्य दीपा भवन्ति । तद्यथापि नाम सुभूते ये
 प्रदेशा उदकपरिच्छिन्ना भवन्ति नदीषु वा मण्डोदधिषु वा त
 उच्यन्ते दीपा इति । एवमेव सुभूते पूर्वान्तापरान्तपरिच्छिन्नं
 रूपमेवं वेदना संज्ञा संस्कारा एवमेव सुभूते पूर्वान्तापरान्तपरि-
 छिन्नं विज्ञानं । एतेन सुभूते परिच्छेदेन सर्वधर्माः पूर्वान्तापरान्त-
 परिच्छिन्नाः । यच्च सुभूते सर्वधर्माणां परिच्छेद एतच्छान्तमेतत्
 प्रणीतमेतत् परिनिर्वाणमेतद्यथावदेतदविपरीतं ॥ एवं खलु सुभूते
 बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः सन्तो
 लोकस्य दीपा भवन्ति ॥ कथञ्च सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अनु-
 त्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः सन्तो लोकस्यालोका भवन्ति । इह
 सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः
 सन्तो दीर्घरात्रमविद्याण्डकोशपटलपथ्यवनद्धानां सत्वानां तमोऽभि-
 भूतानां प्रज्ञयाऽवभासन्तः^(१) सर्वाज्ञानतमोऽन्धकारं विधुन्वन्ति ॥
 एवं खलु सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभि-
 सम्बुद्धाः सन्तो लोकस्यालोका भवन्ति ॥ कथञ्च सुभूते बोधिसत्त्वा

(१) अवभासयन्त इति ग० ।

महासत्त्वा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः सन्तो लोकस्य
परिणायका भवन्ति । इह सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अनुत्तरां
सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः सन्तो रूपस्य प्रकृत्यनुत्पादानिरोधाय
धर्मन्देशयन्ति । एवं वेदनायाः संज्ञायाः संस्काराणां विज्ञान-
नस्य प्रकृत्यनुत्पादानिरोधाय धर्मन्देशयन्ति । पृथग्जनधर्माणा-
मपि प्रकृत्यनुत्पादानिरोधाय धर्मन्देशयन्ति । श्रावकधर्माणा-
मपि प्रकृत्यनुत्पादानिरोधाय धर्मन्देशयन्ति । प्रत्येकबुद्धधर्माणा-
मपि प्रकृत्यनुत्पादानिरोधाय धर्मन्देशयन्ति । बोधिसत्त्वधर्माणा-
मपि प्रकृत्यनुत्पादानिरोधाय धर्मन्देशयन्ति । बुद्धधर्माणामपि
प्रकृत्यनुत्पादानिरोधाय धर्मन्देशयन्ति । सर्वधर्माणामपि प्रकृत्य-
नुत्पादानिरोधाय धर्मन्देशयन्ति ॥ एवं खलु सुभूते बोधिसत्त्वाः
महासत्त्वा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः सन्तो लोकस्य
परिणायका भवन्ति ॥ कथञ्च सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अनु-
त्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः सन्तो लोकस्य गतिर्भवन्ति । इह
सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः
सन्तो लोकस्याकाशगतिकं रूपमिति धर्मन्देशयन्ति । एवं वेदना
संज्ञा संस्कारा आकाशगतिकं विज्ञानमिति धर्मन्देशयन्ति । एवमेव
सुभूते सर्वधर्मा आकाशगतिका अनागतिका अगतिका आ-
काशसमाः । यथा आकाशमनागतमगतमकृतमविकृतमनभिसंस्कृत-
मस्थितमसंस्थितमव्यवस्थितमनुत्पन्नमनिरुद्धमेवमेव सुभूते सर्व-
धर्मा अनामता अगता अकृता अविकृता अनभिसंस्कृता अस्थिता
असंस्थिता अव्यवस्थिता अनुत्पन्ना अनिरुद्धा आकाशकल्पत्वाद्-

विकल्पाः ॥ तत् कस्य हेतोः । या सुभूते रूपस्य शून्यता न सा आगच्छति वा गच्छति वा । एवं वेदनायाः संज्ञायाः संस्काराणां या सुभूते विज्ञानस्य शून्यता न सा आगच्छति वा गच्छति वा ॥ एवमेव सुभूते या सर्वधर्माणां शून्यता न सा आगच्छति वा गच्छति वा ॥ तत् कस्य हेतोः । शून्यतागतिका हि सुभूते सर्वधर्मास्ते तां गतिं न व्यतिवर्त्तन्ते । आग्निमिक्तगतिका^(१) हि सुभूते सर्वधर्मास्ते तां गतिं न व्यतिवर्त्तन्ते । अप्रणिहितगतिका हि सुभूते सर्वधर्मास्ते तां गतिं न व्यतिवर्त्तन्ते । अनभिसंस्कारगतिका हि सुभूते सर्वधर्मास्ते तां गतिं न व्यतिवर्त्तन्ते । असुत्पादगतिका हि सुभूते सर्वधर्मास्ते तां गतिं न व्यतिवर्त्तन्ते । अजातिगतिका हि सुभूते सर्वधर्मास्ते तां गतिं न व्यतिवर्त्तन्ते । अभावगतिका हि सुभूते सर्वधर्मास्ते तां गतिं न व्यतिवर्त्तन्ते । स्वप्नगतिका हि सुभूते सर्वधर्मास्ते तां गतिं न व्यतिवर्त्तन्ते । आत्मगतिका हि सुभूते सर्वधर्मास्ते तां गतिं न व्यतिवर्त्तन्ते । अपर्यन्तगतिका हि सुभूते सर्वधर्मास्ते तां गतिं न व्यतिवर्त्तन्ते । शान्तगतिका हि सुभूते सर्वधर्मास्ते तां गतिं न व्यतिवर्त्तन्ते । निर्वाणगतिका हि सुभूते सर्वधर्मास्ते तां गतिं न व्यतिवर्त्तन्ते । अप्रत्युद्धारगतिका हि सुभूते सर्वधर्मास्ते तां गतिं न व्यतिवर्त्तन्ते । अनागतिका हि सुभूते सर्वधर्मास्ते तां गतिं न व्यतिवर्त्तन्ते । अगतिका हि सुभूते सर्वधर्मास्ते तां गतिं न व्यतिवर्त्तन्ते । अचलगतिका हि सुभूते सर्वधर्मास्ते तां गतिं न व्यतिवर्त्तन्ते । रूपगतिका हि सुभूते सर्वधर्मास्ते तां गतिं न व्यतिवर्त्तन्ते । एवं वेदना संज्ञा-

(१) अग्निमिक्तगतिका इति ग० ।

संस्कारा विश्वात्मगतिका हि सुभृते सर्वधर्मास्ते तां गतिं न व्यतिवर्तन्ते । अर्हत्प्रत्येकबुद्धत्वानुत्तरसम्यक्सम्बोधिमगतिरिति हि सुभृते सर्वधर्मास्ते तां गतिं न व्यतिवर्तन्ते । अतश्च बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः सन्त आकाशगतिकाः सर्वधर्मा इति धर्मन्देग्यन्ति ॥ एवं खलु सुभृते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः सन्तो लोकस्य गतिर्भवन्ति ॥

सुभृतिराह । के भगवन् इमां गम्भीरां प्रज्ञापारमितामाज्ञास्यन्ति ॥

भगवानाह । ये सुभृते चरिताविगो बोधिसत्त्वा महासत्त्वा भविष्यन्ति पौर्वकाणान्तथागतानामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानामन्तिके परिपक्वकुशलमूलास्ते सुभृते बोधिसत्त्वा वेदितव्याः । य इमां गम्भीरां प्रज्ञापारमितामाज्ञास्यन्ति ॥

सुभृतिराह । किंस्वभावा भगवंस्ते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा भविष्यन्ति य इमां गम्भीरां प्रज्ञापारमितामाज्ञास्यन्ति ॥

भगवानाह । वैशयिकविकल्पस्वभावा^(१)स्ते सुभृते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा भविष्यन्ति य इमां गम्भीरां प्रज्ञापारमितामाज्ञास्यन्ति ॥

सुभृतिराह । किं भगवन्नेवंगतिका एव ते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा भविष्यन्ति एनामेव गतिमभिसम्बुध्य सत्वानामेनामेव गतिन्देग्यिष्यन्ति । एवन्ते सत्वानां गतिर्भविष्यन्ति ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभृतिमेतदवोचत् । एवमेतत् सुभृते

(१) वैशयिकविकल्पस्वभावाः इति ग० च० ।

एवमेतत् । एवंगतिका एव ते सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा भवि-
ष्यन्ति एनामेव गतिमभिसम्बुध्य सत्त्वानामेनामेव गतिन्देवयिष्यन्ति ।
एवमे सत्त्वानां गतिर्भविष्यन्ति ॥ एवं हि सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा
अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धाः सन्तोऽप्रमेयाणामसङ्ख्येयानां
सत्त्वानां गतिर्भविष्यन्ति ॥

सुभूतिराह । दुष्करकारको भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वो
येनाद्यं सन्नाहः सन्नद्धोऽप्रमेयानसङ्ख्येयान् सत्त्वान् परिनिर्वापयिष्या-
मीति ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभूतिमेतदवोचत् । एवमेतत् सुभूते
एवमेतत् । दुष्करकारकः ससुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वो येनाद्यं
सन्नाहः सन्नद्धोऽप्रमेयानसङ्ख्येयान् सत्त्वान् परिनिर्वापयिष्यामीति ॥ स
खलु पुनरयं सुभूते सन्नाहो बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य महासन्नाह-
सन्नद्धस्य न रूपसम्बद्धो न रूपस्यार्थाय सम्बद्धः । एवं वेदना संज्ञा
संस्कारा न विज्ञानसम्बद्धो न विज्ञानस्यार्थाय सम्बद्धः न आवक-
भूमिसम्बद्धो न आवकभूमेरर्थाय सम्बद्धः न प्रत्येकबुद्धभूमि-
सम्बद्धो न प्रत्येकभूमेरर्थाय सम्बद्धः नापि बुद्धभूमिसम्बद्धो नापि
बुद्धभूमेरर्थाय सम्बद्धः ॥ तत् कस्य हेतोः । सर्वधर्मासन्नद्धो वतायं
सुभूते सन्नाहो बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य महासन्नाहसन्नद्धस्य ॥

सुभूतिराह । अस्य भगवन् बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्यैवमहा-
सन्नाहसन्नद्धस्यैवगम्भीरायां प्रज्ञापारमितायां चरतस्त्रीणि स्थानानि
न प्रतिकाङ्क्षितव्यानि । कतमानि चीणि यदुत आवकभूमिर्वा
प्रत्येकबुद्धभूमिर्वा बुद्धभूमिर्वा ॥

एवमुक्ते भगवानाद्युभयन्तं सुभ्रूतिमेतदवोचत् । कतमम् त्वं^(१) सुभ्रूते
 अर्थवच्चं चम्पय्यजेवं वदसि । अस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्यैवंमहा-
 सत्त्वाहसत्त्वद्वयस्यैवंगम्भीरायां प्रज्ञापारमितायां चरतस्त्रीणि स्थानानि
 न प्रतिकाङ्क्षितव्यानि कतमानि चीणि यदुत आवकभूमिर्वा प्रत्येक-
 बुद्धभूमिर्वा बुद्धभूमिर्वेति ॥ अस्यां सुभ्रूते ह्येतदनवकाशोऽस्य बोधि-
 सत्त्वस्य महासत्त्वस्यैवंमहासत्त्वाहसत्त्वद्वयस्यैवंगम्भीरायां प्रज्ञापारमितायां
 चरतः आवकभूमिर्वा प्रत्येकबुद्धभूमिर्वा । अपि तु बुद्धभूमिरेवास्य
 प्रतिकाङ्क्षितव्या येनाथं सर्वसत्त्वानां कृतसः सत्त्वाहः सत्त्वद्वयः ॥

सुभ्रूतिराह । गम्भीरा भगवन् प्रज्ञापारमिता या न केनचिद्भा-
 वयितव्या तां हि न कश्चिद्भाषितवान् नापि कश्चिद्भाषयति
 नापि कश्चिद्भाषयिष्यति नापि किञ्चिद्भाषयितव्यं न कश्चिद्भाषयि-
 तव्यं ॥ तत् कस्य हेतोः । न हि भगवन् प्रज्ञापारमितायां न
 कश्चिद्दर्शः परिनिष्पन्नः ॥ आकाशभावनैषा भगवन् यदुत प्रज्ञा-
 पारमिताभावना । सर्वधर्मभावनैषा^(२) भगवन् यदुत प्रज्ञापार-
 मिताभावना । असङ्गभावनैषा भगवन् यदुत प्रज्ञापारमिता-
 भावना । अनन्तभावनैषा भगवन् यदुत प्रज्ञापारमिताभावना ।
 असङ्गावनैषा^(३) भगवन् यदुत प्रज्ञापारमिताभावना । अपरिग्रह-
 भावनैषा भगवन् यदुत प्रज्ञापारमिताभावना ॥

एवमुक्ते भगवानाद्युभयन्तं सुभ्रूतिमेतदवोचत् । एवमेतत् सुभ्रूते

(१) कतमिति ख० घ०, कस्त्वमिति ग० च० ।

(२) सर्वधर्माभावनैषा इति ख० च० ।

(३) असङ्गावभावनैषा इति ग० ।

एवमेतत् । अतो हि सुभूते गम्भीराद्याः प्रज्ञापारमिताया विद्वारेण विहरन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽविनिवर्त्तनीय उपपरीक्षितव्योऽनुत्तराद्याः सम्यक्सम्बोधेः । कश्चित्^(१) सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽस्यां गम्भीराद्यां प्रज्ञापारमितायां नाभिवेद्भङ्गरोति कश्चित् परमषितानि परमन्वितानि नाभिनविशते । कश्चित् बोधिसत्त्वो महासत्त्वो न परस्य अद्भुत्या गच्छति । कश्चित् सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽस्यां गम्भीराद्यां प्रज्ञापारमितायां भाव्यमाणार्थां नावलीयते न संलीयते न विपृष्टीभवति नोत्स्रस्यति न सन्त्रस्यति न सन्त्रासमापद्यते न काङ्क्षति न विचिकित्सति न धन्वाद्यतेऽवगाहतेऽभिमुच्यतेऽभिगन्दति प्रज्ञापारमिताया दर्शनं श्रवणञ्च । वेदितव्यमिदं सुभूते पूर्वान्तेऽप्यनेन प्रज्ञापारमिता परिपृष्टा ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हि सुभूते गम्भीराद्यां प्रज्ञापारमितायां भाव्यमाणार्थां नोत्स्रस्यति न सन्त्रस्यति न सन्त्रासमापद्यते ॥

सुभूतिराह । यो भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वो गम्भीराद्यां प्रज्ञापारमितायां भाव्यमाणार्थां नोत्स्रस्यति न सन्त्रस्यति न सन्त्रासमापद्यते । कतमेन भगवन्नाकारेण तेन प्रज्ञापारमिता व्यवचारिता भवति ॥

भगवानाह । सर्वज्ञतानिष्ठया सुभूते सन्तत्या तेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञापारमिता व्यवचारिता भवति ॥

सुभूतिराह । कथं भगवन् सर्वज्ञतानिष्ठा सन्ततिर्व्यवचारिता भवति ॥

(१) कश्चिदिति च० ।

भगवानाह । आकाशनिष्पत्त्या सुभूते सन्तत्या आकाशप्रवणत्या
 आकाशप्राग्भारत्या सुभूते सन्तत्या सर्वज्ञतानिष्पत्त्या सन्ततिर्व्यवचा-
 रिता भवति । या खलु पुनः सुभूते सर्वज्ञतानिष्पत्त्या सन्तत्या
 व्यवचाराणा इयं सा सुभूते व्यवचाराणा ॥ तत् कस्य हेतोः । अप्र-
 मेया हि सुभूते सर्वज्ञताऽप्रमाणा हि सुभूते सर्वज्ञता । यत्
 सुभूतेऽप्रमेयमप्रमाणं न तद्रूपं न वेदना न संज्ञा न संस्कारा
 न विज्ञानं न प्राप्तिर्नाभिसमयो नाधिगमो न मार्गो न मार्गफलं
 न ज्ञानं न विज्ञानं नोत्पत्तिर्न विनाशो नोत्पादो न व्ययो न
 निरोधो न भावना न विभावना नापि केनचित् कृतं नापि कुत-
 सिदागतं नापि क्वचिद्गच्छति नापि क्वचिद्देशे नापि क्वचित् प्रदेशे
 स्थितमपि त्वप्रमेयमप्रमाणमित्येवं सञ्ज्ञां गच्छति । आकाशाप्रमेय-
 तया सर्वज्ञताऽप्रमेयता या चाप्रमेयता न सा शक्या केनचिद-
 भिसम्बोद्धुं न रूपेण न वेदनया न संज्ञया न संस्कारैर्न-
 विज्ञानेन न दानपारमितया न शीलपारमितया न ज्ञानिपार-
 मितया न वीर्यपारमितया न ध्यानपारमितया न प्रज्ञापार-
 मितया शक्याऽभिसम्बोद्धुं ॥ तत् कस्य हेतोः । रूपमेव हि
 सुभूते सर्वज्ञता एवं वेदनैव संज्ञैव संस्कारा एव विज्ञानमेव हि
 सुभूते सर्वज्ञता दानपारमितैव हि सुभूते सर्वज्ञता शीलपार-
 मितैव ज्ञानिपारमितैव वीर्यपारमितैव ध्यानपारमितैव प्रज्ञापार-
 मितैव हि सुभूते सर्वज्ञता ॥

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्रः साङ्गं कामावचरैर्देवपुत्रैर्ब्रह्मापि
 सहापतिः साङ्गं रूपावचरैर्देवपुत्रैर्येन भगवांस्तेनोपसङ्गान्तः । उप-

सङ्गम भगवतः पादौ त्रिरसाऽभिवन्द्य भगवन्मं चिः प्रदक्षिणीकृत्य
 एकान्ते तस्मै । एकान्ते खितस्य ब्रह्मो देवेन्द्रः कामावचरैर्देवपुत्रैः
 साङ्गं ब्रह्मापि सहापतिः रूपावचरैर्देवपुत्रैः साङ्गं भगवन्ममेतद-
 बोधत् । गम्भीरा भगवन् प्रज्ञापारमिता दुरवनाहा भगवन्
 प्रज्ञापारमिता दुर्दृशा भगवन् प्रज्ञापारमिता दुरनुबोधा भगवन्
 प्रज्ञापारमिता । इदमप्यर्थवशं सम्यग्गतस्तथानतस्त्वार्षतः सम्यक्सम्बु-
 द्धस्थानुत्तरा सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धमाचक्ष बोधिमण्डे निषल-
 स्यात्सोत्सुकतायां चित्तमवगतं न धर्मदेशनायां ॥

एवमुक्ते भगवान् ब्रह्मं देवानामिन्द्रं कामावचरांसु देवपुत्रान्
 ब्रह्माण्ड सहापतिं रूपावचरांसु देवपुत्रानामन्वयते स्म । एवमेतत्
 देवपुत्रा एवमेतत् । गम्भीरा वतेयं देवपुत्रा प्रज्ञापारमिता दुरव-
 नाहेयं देवपुत्राः प्रज्ञापारमिता दुर्दृशेयं देवपुत्राः प्रज्ञापारमिता
 दुरनुबोधेयं देवपुत्राः प्रज्ञापारमिता । इदमप्यर्थवशं सम्यग्गतस्तथा-
 नतस्त्वार्षतः सम्यक्सम्बुद्धस्थानुत्तरा सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धमाचक्ष
 बोधिमण्डे निषलस्यात्सुकतायां चित्तमवगतं न धर्मदेशनायां ॥
 गम्भीरो वतायं मया धर्मोऽभिसम्बुद्ध इति । अत्र न कश्चिदभिसम्बुद्धो
 न कश्चिदभिसम्बोध्यते न कश्चिदभिसम्बुध्यते । इयं सा धर्मस्य
 गम्भीरता आकाशमन्धीरतया गम्भीरोऽयं धर्मः आत्मगम्भीरतया
 गम्भीरोऽयं धर्मः सर्वधर्मानागमनतया गम्भीरोऽयं धर्मः सर्वधर्मा-
 गमनतया गम्भीरोऽयं धर्मो^(१)मयाऽभिसम्बुद्ध इति ॥

(१) ग० उ० च० पुस्तकेषु, सर्वधर्मागमनतया गम्भीरोऽयं धर्मः इति
 पाठो न विद्यते ।

एवमुक्ते शक्रो देवानामिन्द्रः कामावचराश्च देवपुत्रा ब्रह्माऽपि
सहापतिः रूपावचराश्च देवपुत्रा भगवन्ममेतद्दोषम् । आश्चर्यं
भगवन्नहुतं सुगत । सर्व्वलोकविप्रत्यगीकोऽयं धर्मो देक्षते अनु-
ग्रहाय च भगवन् धर्माणामयं धर्मो देक्षते उद्ग्रहे^(१) च लोक-
स्तरतीति ॥ २०२ ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारंमितायां देवपरिवर्त्तो नाम
पञ्चदशः ॥

(१) उद्ग्रहाय इति घ० ।

अथ तद्यतापरिवर्ती नाम धीशुभः ।

अथ खल्वायुष्मान् सुभूतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । सर्व्वधर्म्माम्-
पल्लवो वतायं भगवन् धर्म्मो देश्यते । नायं भगवन् धर्म्मः कश्चित्
प्रतिहन्यते । अप्रतिहतलक्षणो वतायं भगवन् धर्म्म आकाशप्रथमतया
सर्व्वपदानुपलब्धितः । अप्रतिमलक्षणो वतायं भगवन् धर्म्मोऽद्विती-
यत्वात् । अप्रतिखल्लक्षणो वतायं भगवन् धर्म्मः निष्प्रत्यर्थिकत्वात् ।
अपदो वतायं भगवन् धर्म्मोऽजभिनिर्दृत्तत्वात्^(१) । अनुत्पादो वतायं
भगवन् धर्म्मः सर्व्वोपपत्त्यनुपपत्तित्वात् । अपथो वतायं भगवन् धर्म्मः
सर्व्वपद्यानुपलब्धित्वात् ॥

अथ खलु ब्रह्मो देवानामिन्द्रो ब्रह्मा सहापतिस्ते च कामावचरा
रूपावचराश्च देवपुत्रा भगवन्तमेतदवोचन् । अनुजातो वतायं भगवन्
भगवतः आवक आर्य्यसुभूतिः स्वविरः ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा
हि भगवन् यं यमेवायमार्य्यसुभूतिः स्वविरो धर्म्मन्देश्यति तन्तमेव
धर्म्मं शून्यतामारम्य देश्यति ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभूतिः ब्रह्मं देवानामिन्द्रं ब्रह्माणस्य सहा-
पतिं तांश्च कामावचरान् रूपावचरांश्च देवपुत्रानामन्त्रयते स ।
यद्देवपुत्रा एवं वदथ अनुजातोऽयं^(२) सुभूतिः स्वविरस्तथागतस्येति ।

(१) अजभिनिर्दृत्तत्वादिति ख० च० ।

(२) अनुजातो वतायसि ख० ब्र० ।

अजातमान् सुभृतिः स्वविरोऽनुजातस्तथागतस्य । अनुजातस्तथा
सुभृतिः स्वविरस्तथागतस्य । अथा तथागततथताऽनागताऽगता एवं
हि सुभृतिस्तथताऽनागताऽगता । एवं हि सुभृतिः स्वविरस्तथागत-
तथतामनुजातः आदित एव सुभृतिः स्वविरस्तथागततथतामनु-
जातः ॥ तत् कस्य हेतोः । या हि तथागततथता या सर्वधर्म-
तथता या सर्वधर्मतथता सा तथागततथता या च तथागत-
तथता या च सर्वधर्मतथता सैव सुभृतेः स्वविरस्तथागततथता ।
तामन्तथागतामनुजातः सुभृतिः स्वविरः अतोऽनुजातस्तथागतस्य सापि
च तथताऽतथता तां तथतामनुजातः ॥ एवं हि सुभृतिः स्वविर-
स्तथागतमनुजातः ॥ तथागतस्य या सा तथतायाः स्वित्तिता
तथा स्वित्तितायां सुभृतिः स्वविरः तथागतमनुजातः ॥ यथा तथा-
गततथताऽविकारा निर्विकाराऽविकल्पा निर्विकल्पा एवं हि सुभृति-
स्तथताऽविकारा निर्विकाराऽविकल्पा निर्विकल्पा ॥ एवं हि सुभृतिः
स्वविरस्तथा तथागततथताऽविकारो निर्विकारीऽविकल्पो निर्विकल्पस्तथा-
गतस्यानुजातः ॥ यथा च तथागततथताऽविकारा निर्विकाराऽवि-
कल्पा निर्विकल्पा न कश्चित् प्रतिहन्यते एवं सर्वधर्मतथताऽविकारा
निर्विकाराऽविकल्पा निर्विकल्पा न कश्चित् प्रतिहन्यते ॥ तत् कस्य
हेतोः । या च तथागततथता या च सर्वधर्मतथता एवैवैवा तथागता-
ऽइवाऽइधीकाराऽइयतथता न कश्चिन्नयता न कुतश्चिन्नयता न कस्य-
चिन्नयता । अतः सा न कस्यचिन्नयता ततः सा तथागताऽइवाऽइधी-
काराऽइयतथता ॥ एवं हि सुभृतिः स्वविरोऽनुजातस्तथागतस्ता-
स्तथागततथता ॥ या चास्तथागततथता न या कदाचिन्नयता । अतश्च

सा न कदाचिन्न तथता ततः सा तथताऽद्वयाऽद्वैधीकाराऽद्वयतथता ॥
 एवं हि सुभूतिः स्वविरोऽनुजातस्तथागतं ॥ यथा तथागततथता
 सर्व्वधर्मैर्व्वविकल्पा निर्म्मिकल्पा एवं सुभूतितथता सर्व्वध-
 र्मैर्व्वविकल्पा निर्म्मिकल्पा । एवमेव च तथागततथतयाऽभि-
 निर्मितः सुभूतिश्चेति इयमप्यलुप्तमेतद्भिन्नं भेदकानुपलब्धितः ॥
 एवं हि सुभूतिः स्वविरस्तथागतमनुजातः ॥ यथा तथागततथ-
 ता नान्यत्र सर्व्वधर्मतथतायाः एवं हि सुभूतितथता नान्यत्र सर्व्व-
 धर्मतथतायाः । या नान्यत्र सर्व्वधर्मतथतायाः न सा कश्चिन्न तथता
 सैव सा तथता सर्व्वधर्मतथता । तां तथतां सुभूतिः स्वविरोऽन्य-
 तथताऽनुगमेनोपगतो नचात्र कश्चिन्न कश्चिदनुगतिमुपगतः ॥ एवं हि
 सुभूतिः स्वविरस्तथागतमनुजातः ॥ यथा तथागततथता नाती-
 ता नागता न प्रत्युत्पन्ना एवं सर्व्वधर्मतथता नातीता नागता न प्रत्यु-
 त्पन्ना ॥ एवं हि सुभूतिः स्वविरस्तथतामनुजातस्तथागतमनु-
 जात इत्युच्यते ॥ तथागततथतयाऽपि अनुगतस्तथतां तथागततथ-
 तयाऽतीततथतामनुगतः । अतीततथतथा तथागततथतामनुगतः ।
 तथागततथतथाऽनागततथतामनुगतः । अनागततथतथा तथागत-
 तथतामनुगतः । तथागततथतथा प्रत्युत्पन्नतथतामनुगतः । प्रत्युत्पन्न-
 तथतथा तथागततथतामनुगतः । तथागततथतथाऽतीतानागतप्रत्यु-
 त्पन्नतथतामनुगतः । अतीतानागतप्रत्युत्पन्नतथतथा तथागततथता-
 मनुगतः । इति हि सुभूतितथता चातीतानागतप्रत्युत्पन्नतथता च
 तथागततथता चाद्वयमेतद्द्वैधीकारं एवं सर्व्वधर्मतथता च सुभूति-
 तथता चाद्वयमेतद्द्वैधीकारं । यैव च भगवतो बोधिसत्त्वभूतस्त

तथता सैव भगवतोऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धस्य तथता ।
 इयं सा तथता यथा तथतथा बोधिसत्वो महासत्वोऽनुत्तरां सम्यक-
 सम्बोधिमभिसम्बुद्धः संस्तथागत इतिनामधेयं लभते । अस्यां खलु
 पुनस्तथागततथतायां निर्दिश्यमानायामित्यं महापृथिवी तस्यां वेत्तायां
 षष्टिकारमष्टादशमहानिमित्तमकम्पत् प्राकम्पत् सम्प्राकम्पत् अचलत्
 प्राचलत् सम्प्राचलत् अवेधत् प्रावेधत् सम्प्रावेधत् अरणत् प्रारणत्
 सम्प्रारणत् अक्षुभ्यत् प्राक्षुभ्यत् सम्प्राक्षुभ्यत् अगर्जत् प्रागर्जत् सम्प्रा-
 गर्जत् तथागतस्त्रीवानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धमानस्येति ॥

पुनरपरं सुभ्रतिः स्वविरस्तान् देवपुत्रानामन्वयते स्म । एवं हि
 देवपुत्राः सुभ्रतिः स्वविरस्तथागतमनुजातः ॥ पुनरपरं सुभ्रतिः
 स्वविरो न रूपमनुजातो न वेदनां न संज्ञां न संस्कारान् न विज्ञान-
 मनुजातो न श्रोतश्रापत्तिफलमनुजातो न सद्ददागामिफलं नागा-
 गामिफलं नार्हत्वफलमनुजातो न प्रत्येकबुद्धत्वमनुजातो न बुद्धत्व-
 मनुजातः ॥ तत्कस्य हेतोः । तथा हि ते धर्मा न संविद्यन्ते स्रोपसभ्यन्ते
 यैरनुजायेत ये सानुजायेरन् ॥ एवं हि सुभ्रतिः स्वविरस्तथागतमनु-
 जातः ॥

अथ खल्वायुभान् शारिपुत्रो भगवन्तमेतदवोचत् । गम्भीर-
 चर्य्येयं भगवन् यदुत तथता ॥

एवमुक्ते भगवान् आयुभानं शारिपुत्रमेतदवोचत् । एवमेत-
 ष्कारिपुत्रैवमेतत् । गम्भीरचर्य्येयं शारिपुत्र यदुत तथता । अस्मिन्
 खलु पुनः तथतानिर्दिष्टे निर्दिश्यमाने त्रयाणां भिक्षुशतानामनु-
 पादायास्त्ववेभ्यस्त्रिप्तानि विमुक्तानि पञ्चानाश्च भिक्षुणीशतानां विरजो

विगतमलं धर्मेषु धर्मवचुर्विशुद्धम् पञ्चमिष्य देवपुत्रसङ्घैः पूषी-
परिकर्मकृतैरमुत्पत्तिकेषु धर्मेषु ज्ञान्तिः प्रतिबन्धां घटेषु बोधि-
सत्त्वानामनुदायास्त्रवेभ्यश्चित्तानि विमुक्तानि ॥

अथ खल्वायुष्मान् शारिपुत्रस्तेषां बोधिसत्त्वानामनुपादाया-
स्त्रवेभ्यश्चित्तानि विमुक्तानि विदित्वा भगवन्मनेतद्वोचत् । को भग-
वन् हेतुः कः प्रत्यर्थो यदेतेषां बोधिसत्त्वानामनुपादायास्त्रवेभ्यश्चि-
त्तानि विमुक्तानि ॥

भगवानाह । एतैः शारिपुत्र बोधिसत्त्वैः पञ्चबुद्धशतानि पर्यु-
वासितानि धर्मव च दानं दत्तं शीलं रक्षितं ज्ञान्या सम्पादितं
वीर्यमारब्धं ध्यानान्युत्पादितानि । ते खलु पुनरिमे प्रज्ञापारमित-
याऽपरिगृहीता उपायकौशलेन च विरहिता अभूवन् । किञ्चापि
शारिपुत्र एतेषां बोधिसत्त्वानां अस्ति मार्गः शून्यता वा आमि-
मिन्नसव्या वा अप्रणिहितमनसिकारता वा । अथ च पुन-
रेतैरुपायकौशल्यविकलत्वात् भूतकोटिः साक्षात्कृता आवकभूमौ
निर्जाता^(१) न बुद्धभूमौ । तद्यथापि नाम शारिपुत्र पक्षिणः शकुने-
र्योजनश्रतिको वा द्वियोजनश्रतिको वा त्रियोजनश्रतिको वा
चतुर्योजनश्रतिको वा पञ्चयोजनश्रतिको वा आत्मभावो भवेत् ।
स चयस्त्रिंशेषु देवेषु वर्त्तमानो जम्बूदीपमागन्तव्यं मन्येत । स खलु
पुनः प्रापिपुत्र पक्षी शकुनिरजातपक्षो वा भवेच्छीर्षपक्षो वा भवे-
च्छिन्नपक्षो वा भवेत् । स चयस्त्रिंशतो देवेनिकायादानाममुत्सृजेदह
जम्बूदीपे प्रतिष्ठास्यामीति मन्येत । अथ तस्य पक्षिणः शकुनेस्ततः

(१) निर्जाता इति ख० घ० छ० च० ।

पतत आकाशे अक्षरीषे स्थितस्याक्षरा विनास्त्वेवं भवेदक्षो क्ताकं
पुनरेव अक्षरिणेषु देवेषु प्रतिष्ठेयमिति । तत् किं अन्येषु शारि-
पुत्राणि तु स पक्षी शकुनिः प्रतिबलः पुनरेव अक्षरिणेषु देवेषु
प्रतिष्ठातुम् ॥

आयुमान् शारिपुत्र आह । गो हीदं भगवन् ॥

भगवान् आह । सचेत्पुनरेवं चिन्तयेदक्षो क्ताकं अकृतोऽनुपहतो
अम्बूदीपे प्रतिष्ठेयमिति । तत् किं अन्येषु शारिपुत्राणि तु स पक्षी
शकुनिरक्षमोऽनुपहतो अम्बूदीपे प्रतिष्ठेत् ॥

शारिपुत्र आह । गो हीदं भगवन् । कृतञ्च स भगवन् उपहतञ्च
भवेत् अम्बूदीपे च यमितिः सन् मरणां वा निगच्छेत् मरणात्कृतं वा
दुःखं ॥ तत् कथं हेतोः । एवं क्लेशमवन् भवति यदस्य अर्हाद्या-
त्प्रभातो भवति पक्षौ प्राद्य न भवत उच्यते प्रपतति^(१) ॥

एकस्यै भगवानायुष्मन् शारिपुत्रमेतदवोचत् । एकमेतच्छारि-
पुत्रैवमेतत् । किञ्चापि शारिपुत्र बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽनुत्तरार्थां
सकलसत्त्वोर्धौ चित्ताभ्युत्पाद्य गङ्गादीवाण्युत्पन्नात् कर्णातिष्ठन्
दानं दद्यात् शीलं रचेत् चानया सम्पादयेत् वीर्यकारभेत् ध्यानमि-
यमाकरोत् अक्षरास्य प्रज्ञानं भवेत् अर्हाद्यास्य चित्तोत्पादो भवेद-
हृत्तरां सकलसत्त्वोर्धिसत्त्वोर्धुः । अचेदसं इत्यापारमित्तवा-
परिमहीन उपायकौम्येन च विरहितो भवेदेवं आवकभूमिं
वा प्रत्येकभूमिं वा पतति ॥ पुनरपरं शारिपुत्र बोधिसत्त्वो
महासत्त्वोऽतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां बुद्धानां भगवतां तच्छीलं तं

(१) प्रपतितः इति ख० च० ।

समाधिं तां प्रज्ञां तां विमुक्तिं तं विमुक्तिज्ञानदर्शनं समन्वाहरति
 आधारयति^(१) निमित्तयोगेन न स^(२) तथागतानामर्हतां सम्यक्सम्बु-
 द्धानां श्रीखं न जानाति न पश्यति न समाधिं न प्रज्ञां न विमुक्तिं न
 विमुक्तिज्ञानदर्शनं तथागतानामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानां जानाति न
 पश्यति । सोऽजानन्नपश्यन् शून्यतायाः शब्दं शृणोति स तं शब्दं
 निमित्तीकरोति तं शब्दं निमित्तीकृत्यानुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ परि-
 षामधितुमिच्छति । ततो वेदितव्यमेतत् स्याद्यत्ययं आवकभूमौ वा
 प्रत्येकबुद्भूमौ वेति ॥ तत् कस्य हेतोः । एवं श्रुतत् शारिपुत्र भवति ।
 यत्प्रज्ञापारमितयाऽपरिगृहीत उपायकौशल्येन च विरहितो भवति ॥

शारिपुत्र आह । यथाऽहं भगवन् भगवतो भाषितस्वार्थ-
 माजानामि । यो बोधिसत्त्वः प्रज्ञापारमितयाऽपरिगृहीत उपाय-
 कौशल्येन च विरहितः किञ्चापि स वज्रनापि पुण्यसम्भारेण युक्तः
 कल्याणमित्रविरहितश्च भवति संशयस्तस्यानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिं
 प्राप्तुं ॥ तस्मान्तर्हि भगवन् बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनानुत्तरां सम्यक्-
 सम्बोधिमभिसम्बोद्भुकामेन प्रज्ञापारमिता भावयितव्या उपायकुश-
 ल्येन च भवितव्यम् ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं शारिपुत्रमेतदवोचत् । एवमेतच्छारि-
 पुत्रैवमेतत् । यः शारिपुत्र बोधिसत्त्वः प्रज्ञापारमितयाऽपरिगृहीत
 उपायकौशल्येन च विरहितः किञ्चापि स वज्रना पुण्यसम्भारेण युक्तः

(१) अध्यासयति इति ख० ।

(२) निमित्तयोगेन न स इत्यत्र, च० पुस्तके सर्वनिमित्तयोगेन इति
 पाठोऽस्ति ।

कल्याणमिचविरहितस्य भवति संग्रहस्यत्यानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिं प्राप्तुं ॥ तस्मान्मर्हि शारिपुत्र बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धुकामेन प्रज्ञापारमिता भावयित्तथा उपायकुत्र-लेन च भवितव्यं ॥

अथ खलु ब्रह्मो देवानामिन्द्रः साङ्ख्यं कामावचरैर्देवपुत्रैर्ब्रह्माऽपि सहापतिः रूपावचरैर्देवपुत्रैः साङ्ख्यं भगवन्तमेतदवोचत् । गम्भीरा भगवन् प्रज्ञापारमिता दुरभिसम्भवा भगवन्ननुत्तरा सम्यक्सम्बोधिः परमदुरभिसम्भवा भगवन्ननुत्तरा सम्यक्सम्बोधिरभिसम्बोद्धुं ॥

अथ खलु भगवांस्तान् ब्रह्मदेवेन्द्रप्रसुखान् कामावचरान् देवपुत्रान् सहापतिमहाब्रह्मप्रसुखान् रूपावचरांसु देवपुत्रानामन्वयते स्म । एवमेतद्देवपुत्रा एवमेतत् । गम्भीरेषां देवपुत्राः प्रज्ञापारमिता दुरभिसम्भवाऽनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिः परमदुरभिसम्भवाऽनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिरभिसम्बोद्धुं दुस्सञ्जैर्हीनवीर्यैर्हीनाधिसुक्तिकैरनुपायकुत्रैः पापमिचसंघेविभिः ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभृतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । यद्भगवानेवमाह । दुरभिसम्भवाऽनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिः परमदुरभिसम्भवाऽनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिरभिसम्बोद्धुमिति । कथन्भगवन् दुरभिसम्भवाऽनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिः परमदुरभिसम्भवाऽनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिरभिसम्बोद्धुं । यद्य न कश्चिदभिसम्बुध्यते ॥ तत् कस्य हेतोः । शून्यत्वाद्भगवन् सर्वधर्माणां न स कश्चिद्धर्माः संविद्यते यो धर्माः ब्रह्मोऽभिसम्बोद्धुं । तथा हि भगवन् सर्वधर्माः शून्याः यस्यापि भगवन् धर्मस्य प्रहाषाय धर्मा देश्यते सोऽपि धर्मा न संविद्यते एवं यस्याभिसम्बुध्येतानुत्तरां

सन्ध्यासन्ध्याधि यथाभिसम्बोद्धं यस्य जानीयाद्यथ ज्ञातव्यं^(१) सर्वं
एते धर्माः शून्याः । अनेनापि भगवन् पर्यायेषु ममेवं भवति ।
सन्ध्यासन्ध्याऽनुत्तरा सन्ध्यासन्ध्याधिरभिसम्बोद्धं न दुरभिसम्भवेति ॥

एवमुक्ते भगवानायुधन्तं सुभ्रूतिमेतदवोचत् । असम्भवेत्वात्
सुभ्रूते दुरभिसम्भवाऽनुत्तरा सन्ध्यासन्ध्याधिरसङ्गुतत्वात् सुभ्रूते दुरभि-
सम्भवाऽनुत्तरा सन्ध्यासन्ध्याधिरविकल्पत्वात् सुभ्रूते दुरभिसम्भवा-
ऽनुत्तरा सन्ध्यासन्ध्याधिरविठयित्वात् सुभ्रूते दुरभिसम्भवाऽनुत्तरा
सन्ध्यासन्ध्याधिः परमदुरभिसम्भवाऽनुत्तरा सन्ध्यासन्ध्याधिरभिस-
म्बोद्धं ॥

अथ सन्ध्यायुधन्तं शारिपुत्र आयुधन्तं सुभ्रूतिमेतदवोचत् ।
शून्यामित्यनेनाप्यायुधन्तं सुभ्रूते पर्यायेषु दुरभिसम्भवाऽनुत्तरा
सन्ध्यासन्ध्याधिः परमदुरभिसम्भवाऽनुत्तरा सन्ध्यासन्ध्याधिरभिसम्बोद्धं ॥
तत्कस्य हेतोः । न ह्यायुधन्तं सुभ्रूते आकाशस्त्वेवं भवत्यद्यमनुत्तरां
सन्ध्यासन्ध्याधिमभिसम्बोद्धे इति ॥ एवञ्चायुधन्तं सुभ्रूते इमे धर्मा
अभिसम्बोद्ध्याः ॥ तत्कस्य हेतोः । आकाशसमा ह्यायुधन्तं सुभ्रूते
सर्वधर्माः ॥ यदि चायुधन्तं सुभ्रूते सन्ध्यासम्भवा भवेदनुत्तरा सन्ध्यास-
न्ध्याधिः न त्वेवं^(२) गङ्गानदीवास्तुकोपमा बोधिसत्त्वा विवर्त्तनानुत्तरायाः
सन्ध्यासन्ध्याधिः । अस्मान्नायुधन्तं सुभ्रूते गङ्गानदीवास्तुकोपमा
बोधिसत्त्वा विवर्त्तनेऽनुत्तरायाः सन्ध्यासन्ध्याधिस्तस्मादायुधन्तं सुभ्रूते

(१) यथाज्ञातव्यमिति ख० ग० घ० ।

(२) न त्वेवेति ख० ग० ।

एवं विज्ञायते दुरभिसम्भवाऽनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिः परमदुरभिसम्भ-
वाऽनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिरभिसम्बोद्धिमिति ॥

एवमुक्ते आयुष्मन् सुभूतिरायुष्मन्तं शारिपुत्रमेतदवोचत् । किं
पुनरायुष्मन् शारिपुत्र रूपं विवर्त्ततेऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेः ॥

शारिपुत्र आह । नो हीदमायुष्मन् सुभूते । सुभूतिराह ।
किं पुनरायुष्मन् शारिपुत्रान्यत्र रूपान् स धर्मा यो विवर्त्तते-
ऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेः ॥

आह । नो हीदमायुष्मन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुष्मन् शारिपुत्र वेदना संज्ञा संस्कारा
विज्ञानं विवर्त्ततेऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेः ॥

आह । नो हीदमायुष्मन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुष्मन् शारिपुत्रान्यत्र वेदनायाः संज्ञायाः
संस्कारेभ्योऽन्यत्र विज्ञानात् स धर्मा यो विवर्त्ततेऽनुत्तरायाः सम्यक्-
सम्बोधेः ॥

आह । नो हीदमायुष्मन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुष्मन् शारिपुत्र या रूपतथता या विव-
र्त्ततेऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेः ॥

आह । नो हीदमायुष्मन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुष्मन् शारिपुत्र या वेदनातथता संज्ञा-
तथता संस्कारतथता या विज्ञानतथता या विवर्त्ततेऽनुत्तरायाः
सम्यक्सम्बोधेः ॥

आह । नो हीदमायुष्मन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुषन् शारिपुत्रान्यत्र रूपतथतायाः
स धर्मो यो विवर्त्ततेऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधे ॥

आह । नो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनपायुषन् शारिपुत्रान्यत्र वेदनातथतायाः
संज्ञातथतायाः संस्कारतथतायाः अन्यत्र विज्ञानतथतायाः स धर्मो
यो विवर्त्ततेऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधे ॥

आह । नो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुषन् शारिपुत्र रूपमभिसम्बुध्यते-
ऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिम् ॥

आह । नो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुषन् शारिपुत्र वेदना संज्ञा संस्कारा
विज्ञानमभिसम्बुध्यतेऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिम् ॥

आह । नो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुषन् शारिपुत्रान्यत्र रूपात् स धर्मो
योऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यते ॥

आह । नो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुषन् शारिपुत्रान्यत्र वेदनायाः संज्ञायाः
संस्कारेभ्योऽन्यत्र विज्ञानात् स धर्मो योऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभि-
सम्बुध्यते ॥

आह । नो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुषन् शारिपुत्र रूपतथताऽनुत्तरां सम्बो-
धिमभिसम्बुध्यते ॥

आह । गो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुषन् शारिपुत्र वेदनातथता संज्ञा-
तथता संस्कारतथता विज्ञानतथताऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिस-
म्बुध्यते ॥

आह । गो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुषन् शारिपुत्रान्यत्र रूपतथतायाः
स धर्मो योऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यते ॥

आह । गो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुषन् शारिपुत्रान्यत्र वेदनातथतायाः
संज्ञातथतायाः संस्कारतथताया अन्यत्र विज्ञानतथतायाः स धर्मो
योऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यते ॥

आह । गो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुषन् शारिपुत्र रूपम्बोद्धृष्यमनुत्त-
रार्यां सम्यक्सम्बोधौ ॥

आह । गो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुषन् शारिपुत्र वेदना संज्ञा संस्कारा
विज्ञानं बोद्धृष्यमनुत्तरार्यां सम्यक्सम्बोधौ ॥

आह । गो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुषन् शारिपुत्रान्यत्र रूपात् स
धर्मो यो बोद्धृष्योऽनुत्तरार्यां सम्यक्सम्बोधौ ॥

आह । गो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुषन् शारिपुत्रान्यत्र वेदनायाः

संज्ञायाः संस्कारेभ्योऽन्यत्र विज्ञानान् स धर्मो यो बोद्धव्योऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ॥

आह । नो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुषन् शारिपुत्र रूपतथता बोद्धव्याऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ॥

आह । नो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुषन् शारिपुत्र वेदान्ततथता संज्ञा-
तथता संस्कारतथता विज्ञानतथता बोद्धव्याऽनुत्तरायां सम्यक्-
सम्बोधौ ॥

आह । नो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुषन् शारिपुत्रान्यत्र रूपतथतायाः
स धर्मो यो बोद्धव्योऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ॥

आह । नो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुषन् शारिपुत्रान्यत्र वेदान्ततथतायः
संज्ञातथतायाः संस्कारतथताया अन्यत्र विज्ञानतथतायाः स धर्मो
यो बोद्धव्योऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ॥

आह । नो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । तत् किं मन्यसे आयुषन् शारिपुत्र तथता विव-
र्त्ततेऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेः ॥

आह । नो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । तत् किं मन्यसे आयुषन् शारिपुत्र तथतया
स धर्मो यो विवर्त्ततेऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेः ॥

आह । नो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । तत् कतमः पुनरायुषन् शारिपुत्र स धर्मो यो विवर्ततेऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेः यस्मात्सामेव धर्मतायां स्थितः सर्व-
धर्मास्थानयोगेन । कतमो वा पुनः स शारिपुत्र धर्मो वा तद्यता ।
कश्चिदा पुनरायुषन् शारिपुत्र तद्यता विवर्त्तियते ॥

आह । नो हीदमायुषन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । एवमायुषन् शारिपुत्र सद्यतः स्थितितोऽनुपसम्भ-
मानानां सर्वधर्माणां कतमः स धर्मो यो विवर्त्तियतेऽनुत्तरायाः
सम्यक्सम्बोधेः ॥

एवमुक्ते आयुषान् शारिपुत्र आयुषन्तं सुभूतिमेतदवोचत् ।
यथा धर्मनयजात्या आयुषान् सुभूतिः स्वविरो निर्द्दिशति तथा
न स कश्चिद्धर्मो यो विवर्त्ततेऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेः । ये च खलु
पुनरित्थे आयुषन् सुभूते ययो बोधिसत्त्वयानिकाः पुद्गलास्तथा-
मतेनाख्याताः एषां यथायां व्यवस्थानं न भवति । एकमेव हि यान-
भवति यदुत बुद्धयानं बोधिसत्त्वयानं यथा आयुषतः सुभूतेर्निर्द्दिशः ॥

अथ खन्वायुषान् पूर्वो मैत्रायणीपुत्र आयुषन्तं शारिपुत्रमेत-
दवोचत् । किं पुनरायुषन् शारिपुत्रायुषान् सुभूतिः स्वविर एकमपि
बोधिसत्त्वं नाभ्युपगच्छति आवकयानिकं वा प्रत्येकबुद्धयानिकं वा
महायानिकं वा प्रष्टव्यस्तावदयमायुषान् सुभूतिः स्वविरः ॥

अथ खन्वायुषान् शारिपुत्र आयुषन्तं सुभूतिमेतदवोचत् । किं
पुनस्वमायुषन् सुभूते एकमपि बोधिसत्त्वं नाभ्युपगच्छति आवक-
यानिकं वा प्रत्येकबुद्धयानिकं वा महायानिकं वा ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुष्यन् श्रारिपुत्र या तथ्यतायास्त्वयता
तथ तथतायामेकमपि बोधिसत्त्वं समनुपपन्नसि आवकयानिकं वा
प्रत्येकबुद्ध्ययानिकं वा महायानिकं वा ॥

श्रारिपुत्र आह । न ह्येतदायुष्यन् सुभूते तथताऽपि तावच्चि-
भिराकारैर्नोपसभ्यते प्रागेव बोधिसत्त्वः ॥

सुभूतिराह । किं पुनरायुष्यन् श्रारिपुत्र तथता एकेनाप्या-^(१)
कारेणोपसभ्यते ॥

आह । न ह्येतदायुष्यन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । कश्चित् पुनस्त्वमायुष्यन् श्रारिपुत्र तथतायामेकमपि
बोधिसत्त्वधर्म्मं समनुपपन्नसि ॥

आह । न ह्येतदायुष्यन् सुभूते ॥

सुभूतिराह । एवमायुष्यन् श्रारिपुत्र सत्यतः स्थितितस्तस्त्व बो-
धिसत्त्वधर्म्मस्यानुपसभ्यमाणस्य कुतस्तवैवं भवति अयं आवकया-
निकोऽयं प्रत्येकबुद्ध्ययानिकोऽयं महायानिक इति ॥ एवमेतेषा-
मायुष्यन् श्रारिपुत्र बोधिसत्त्वानाम्तथतायां प्रविभाव्यमानानामवि-
शेषतां निर्विशेषतां निर्गानाकरणतां श्रुत्वा यस्य बोधिसत्त्वस्य महा-
सत्वस्य चिन्मं नावस्तीयते न संलीयते न पृष्ठीभवति वेदितव्य-
मेतन्निर्यास्यत्ययं बोधिसत्त्वो महासत्वो बोध्येति ॥

अथ खलु भगवानायुष्यन्तं सुभूतिमेतदवोचत् । साधु साधु
सुभूते । एवमेतत् सुभूते एवमेतत् । प्रतिभाति ते सुभूते यथाऽपि

(१) एकमपि इति ख० च०, एतेनापि इति उ० ।

नाम तथागतानुभावेन बुद्धाधिष्ठानेनेदं वदसि । एवमेतेषां बो-
धिसत्त्वानां तथतार्यां प्रविभाव्यमानानामविशेषतां निर्विशेषतां
निर्नानाकरणतां श्रुत्वा यस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य चित्तं नाव-
लीयते न संलीयते न पृष्ठीभवति वेदितव्यमेतन्निर्यास्यत्ययं बो-
धिसत्त्वो महासत्त्वो बोध्येति ॥

अथ खल्वायुष्मान् शारिपुत्रो भगवन्तमेतदवोचत् । कतमया
भगवन् बोध्या निर्यास्यत्ययं बोधिसत्त्वो महासत्त्वः ॥

भगवानाह । अनुत्तरया शारिपुत्र सम्यक्सम्बोधा निर्यास्यत्ययं
बोधिसत्त्वो महासत्त्वः ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभूतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । अनुत्तरार्यां
भगवन् सम्यक्सम्बोधौ निर्यातुकामेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन कथं
स्यातव्यं कथं शिञ्चितव्यं ॥

भगवानाह । अनुत्तरार्यां सुभूते सम्यक्सम्बोधौ निर्यातुकामेन
बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन सर्वसत्त्वेषु समं स्यातव्यं सर्वसत्त्वेषु समं चित्त-
मुत्पादाद्यतव्यं न विषमचित्तेन परे आलम्बितव्याः मैत्रचित्तेन
परे आलम्बितव्याः हितचित्तेन परे आलम्बितव्याः कल्याणचित्तेन
परे आलम्बितव्याः निहतमानचित्तेन परे आलम्बितव्याः अप्रति-
हतचित्तेन परे आलम्बितव्याः अविहिंसाचित्तेन परे आलम्बितव्याः
अविहेठनाचित्तेन परे आलम्बितव्याः सर्वसत्त्वेषु मादसंज्ञामुपस्थाप्य
पित्संज्ञापुत्रसंज्ञादुहित्संज्ञास्योपस्थाप्य परे आलम्बितव्याः ॥ एवं
हि सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभि-
सम्बोद्भुकामेन सर्वसत्त्वानामन्तिके स्यातव्यं एवं शिञ्चितव्यं सर्व-

सत्त्वानामहं नाथ इति ॥ स्वयम् सर्वपापनिवृत्तौ स्वातन्त्र्यं दानं
 दातव्यं श्रीलं रक्षितव्यं चाग्न्या सम्पदादयितव्यं वीर्यमारभ्यव्यं ध्यानं
 समापत्तव्यं प्रज्ञान्यां परिजयः कर्तव्योऽनुलोमप्रतिखोमप्रतीत्य-
 समुत्पादो व्यवलोकयितव्योऽन्येषामपि तत्र समादापकेन तदर्ष-
 वादिना तत्समनुज्ञेन च भवितव्यं एवं सत्येषु यावद्दोधिसत्त्वन्वा-
 मवक्रान्तौ सत्त्वपरिपाचने^(१) च स्थित्वाऽन्येषामपि तत्र समादापकेन
 तदर्षवादिना तत्समनुज्ञेन च भवितव्यं । तस्मैवं स्पृहयत एवं
 शिचभाषस्यानाश्रयणं रूपं यावद्दुर्ध्वस्त्रितिरनावरणा भविष्यतीति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां तथतापरिवर्त्ते नाम
 षोडशः । ३३६ ॥

(१) यावद्दोधिसत्त्वन्वामवक्रान्तौ सत्त्वपरिपाचने इत्यत्र, ग० पुस्तके,
 यावद्दोधिसत्त्वपरिपाचने इति पाठोऽस्ति ।

अथाविनिवर्त्तनीयाकारलिङ्गनिमित्तपरिवर्त्तो नाम सप्तदशः ।

अथ खल्वायुष्मान् सुभृतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । अविनिवर्त्तनीयस्य भगवन् बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य के आकाराः कानि लिङ्गानि कानि निमित्तानि कथं वा भगवन् वयं जानीयाम अयमविनिवर्त्तनीयो बोधिसत्त्वो महासत्त्व इति ॥

भगवानाह । या च सुभृते पृथग्जनभूमिर्या च आवकभूमिर्या च प्रत्येकबुद्धभूमिर्या च बुद्धभूमिरियन्तथताभूमिरित्युच्यते । सर्वस्यैतास्तथताया अदया अद्वैधीकारा अविकल्पा निर्बिकल्पा इति तान्तथतां तां धर्मातामवतरति । तथतायां स्थितस्तथतां न कल्पयति न विकल्पयति एवमवतरति । एवमवतीर्षी यथा तथतां श्रुत्वाऽपि ततोऽपि चापक्रम्य न काङ्क्षति न विमतिं करोति न विचिकित्सति नैवमिति न धम्वायति अपि त्वेवमेतन्तथतैवेत्यधिसुस्रत्यवगाहते न च यत्किञ्चनप्रलापी भवति अर्थसंहितामेव वाचं भाषते नानर्थसंहितां न च परेषां कृताकृतानि व्यवलोकयति ॥ एभिः सुभृते आकारैरेभिलिङ्गैरेभिर्निमित्तैः समन्वागतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽविनिवर्त्तनीयोऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेर्द्वारयितव्यः ॥ पुनरपरं सुभृतेऽविनिवर्त्तनीयो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो नान्येषां श्रवणानां^(१) ब्राह्मणानां वा मुखमुल्लोकयति । इमे भगवन्तः^(२)

(१) अमञ्जानामिति घ० ।

(२) भदन्तः इति ख० ग० छ० ।

अत्राणां ब्राह्मणा वा ज्ञेयं जानन्ति दृश्यं पश्यन्तीति । न चान्यान्
 देवान् नमस्करोति न चान्येभ्यो देवेभ्यः पुष्यं वा धूपं वा गन्धं वा
 माल्यं वा विलेपनं वा चूर्णं वा वस्त्रं वा हस्तं वा ध्वजं वा घण्टां
 वा पताकां वा दीपं वा दातव्यं मन्यते न चान्यं देवं व्यपाश्रयते ॥
 एभिरपि सुभूते आकारैरेभिर्लिङ्गैरेभिर्निमित्तैः समन्वागतो बोधि-
 सत्त्वो महामत्त्वोऽविनिवर्त्तनीयोऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेर्द्धारयि-
 तव्यः । स खलु पुनः सुभूतेऽविनिवर्त्तनीयो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो
 नापाथेषूपपद्यते न च स्त्रीभावं परिगृह्णाति ॥ पुनरपरं सुभूते-
 ऽविनिवर्त्तनीयो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो दशकुशलान् कर्मपथान्
 समादाय वर्त्तते । स आत्मना च प्राणातिपातात् प्रतिविरतो
 भवति परानपि च प्राणातिपातविरमणाय समादापयति आत्म-
 ना चादत्तादानात् प्रतिविरतो भवति परानपि चादत्तादानविरम-
 णाय समादापयति आत्मना च काममिथ्याचारात् प्रतिविरतो
 भवति परानपि च काममिथ्याचारविरमणाय समादापयति आ-
 त्मना च सुरामैरेयमद्यप्रमादस्थानात् प्रतिविरतो भवति परा-
 नपि सुरामैरेयमद्यप्रमादस्थानविरमणाय समादापयति आत्मना
 चानृतवचनात् प्रतिविरतो भवति परानपि चानृतवचनविरमणाय
 समादापयति आत्मना च पिशुनवचनात् प्रतिविरतो भवति परा-
 नपि च पिशुनवचनविरमणाय समादापयति आत्मना च परुष-
 वचनात् प्रतिविरतो भवति परानपि च परुषवचनविरमणाय
 समादापयति आत्मना च सन्निन्नप्रस्त्रापात् प्रतिविरतो भवति
 परानपि च सन्निन्नप्रस्त्रापविरमणाय समादापयति आत्मना चाभि-

ध्यातः प्रतिविरतो भवति परानपि चाभिध्याविरमणाय समादापयति आत्मना च व्यापादात् प्रतिविरतो भवति परानपि च व्यापादविरमणाय समादापयति आत्मना च मिथ्यादर्शनात् प्रतिविरतो भवति परानपि च मिथ्यादर्शनविरमणाय समादापयति । एवं खलु सुभूतेऽविनिवर्त्तनीयो बोधिसत्त्वो महासत्वः स्वयञ्च दशकुशलान् कर्मपथान् समादाय वर्त्तते परानपि च दशकुशलेषु कर्मपथेषु सन्दर्शयति समादापयति समुत्तेजयति सम्प्रहर्षयति प्रतिष्ठापयति दृढीकरोति । स स्वप्नान्तरगतोऽपि दशकुशलान् कर्मपथानेकैकतो वा वाङ्मयतो वा सर्व्वेण सर्व्वं सर्व्वथा सर्व्वं नाध्यापयते चित्तेनापि न समुदाचरति । तस्य खलु पुनः सुभूतेऽविनिवर्त्तनीयस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य सप्नान्तरगतस्यापि दशकुशलाः कर्मपथा आमुखीभवन्ति ॥ एभिरपि सुभूते आकारैरेभिर्लिङ्गैरेभिर्निमित्तैः समन्वागतो बोधिसत्त्वो महासत्वोऽविनिवर्त्तनीयोऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेर्द्वारयितव्यः ॥ पुनरपरं सुभूतेऽविनिवर्त्तनीयो बोधिसत्त्वो महासत्वो यं यं धर्मं पर्य्यवाप्नोति ददाति च तन्नं एवंचित्तः पर्य्यवाप्नोति ददाति च । इममहं धर्मं सर्व्वसत्वानामर्थाय पर्य्यवाप्नोमि ददामि^(१) च हिताय सुखाय चेति चैष भवतु अनया धर्मदेजनया धार्मिका अभिप्रायाः सर्व्वसत्वानां परिपूर्णन्तामिति । तच्च धर्मदानं सर्व्वसत्वसाधारणं करोति ॥ एभिरपि सुभूते आकारैरेभिर्लिङ्गैरेभिर्निमित्तैः समन्वागतो बोधिसत्त्वो महा-

(१) पर्य्यवाप्नोति ददाति इति ग० ।

सत्वोऽविनिवर्त्तनीयोऽनुत्तराद्याः सम्यक्सम्बोधैर्ध्याय्यतव्यः ॥ पुनरपरं
सुभूतेऽविनिवर्त्तनीयो बोधिसत्त्वो महासत्वो गम्भीरेषु धर्मेषु
भाष्यमाणेषु न काङ्क्षति न विमतिं करोति न विचिकित्सति
न धम्मायति हितवचनस्य भवति मितवचनस्य भवति स्निग्धवचनस्य
भवति अल्पत्यागमिद्धस्य भवति निरनुग्रहस्य भवति । सोऽभि-
क्रामन् वा प्रतिक्रामन् वा न भ्रान्तचित्तोऽभिक्रामति वा प्रतिक्रामति
वा उपस्थितस्यतिरभिक्रामति उपस्थितस्यतिः प्रतिक्रामति न विल-
म्बितं पादं भूमेरुत्क्षिपति न विलम्बितं पादं भूमौ निक्षिपति
सुखमेवोत्क्षिपति सुखं निक्षिपति न च सहसा पादं भूमेरुत्-
क्षिपति न च सहसा पादं भूमौ निक्षिपति पश्यन्नेव भूमिप्रदेश-
माक्रामति । तस्य खलु पुनः सुभूतेऽविनिवर्त्तनीयस्य बोधि-
सत्त्वस्य महासत्वस्य शरीरे शीघ्रपरिभोगो न द्यूकित्तो भवति स
शौचसमुदाचारस्य भवति अत्यावाधस्य भवति अत्यादीनस्य^(१) भवति ।
यानि खलु पुनरन्येषां सत्वानामशीतिः कृमिकुलसहस्राणि काये
सम्भवन्ति तानि तस्य काये सर्वेण सर्वं सर्वथा सर्वं न सम्भवन्ति ॥
तत् कस्य हेतोः । तथा हि तस्य तानि कुशलमूलानि सर्व्वलोका-
भ्युद्गतानि भवन्ति । यथा यथा च तस्य तानि कुशलमूलानि
विवर्द्धन्ते तथा तथा स बोधिसत्त्वो महासत्वः कायपरिशुद्धिञ्च
परिमृच्छीते वाक्परिशुद्धिञ्च परिमृच्छीते चित्तपरिशुद्धिञ्च परि-
मृच्छीते ।

(१) अत्यादीनश्च इति ख० च० ।

सुभूतिराह । का पुनर्भगवंस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य चित्त-
परिशुद्धिर्केदितव्या ।

भगवानाह । यथा यथा सुभूते तस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य
तानि कुशलमूलानि विवर्द्धन्ते तथा तथा स बोधिसत्त्वो महा-
सत्वचित्तान्पकृत्यताञ्च परिगृह्णीते चित्ताशाब्जतां च चित्ताशाब्जा-
विताञ्च चित्ताकुण्डिलताञ्चित्तावङ्गताञ्च परिगृह्णीते । यथा च
सुभूते चित्तपरिशुद्ध्या आवकप्रत्येकबुद्धभूमिमतिक्रान्तो भवति ॥
इयं सुभूते तस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य चित्तपरिशुद्धिर्केदितव्या ॥
एभिरपि सुभूते आकारैरेभिर्लिङ्गैरेभिर्निमित्तैः समन्वागतो बोधि-
सत्त्वो महासत्वोऽविनिवर्त्तनीयोऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेर्द्वारयितव्यः ॥
पुनरपरं सुभूतेऽविनिवर्त्तनीयो बोधिसत्त्वो महासत्वो न स्थाभ-
सत्कारस्योक्तगुरुको भवति न चीवरपिण्डपातशयनासनस्नानप्रत्यय-
भेषज्यपरिस्कारगुरुको भवति वेद्यामास्यस्यवज्रसो भवति न च
गम्भीरेषु धर्मेषु भाव्यमाणेषु संसीदति स्त्रिवुद्धिश्च भवति गम्भीर-
बुद्धिश्च भवति सत्कृत्य च परतो धर्मं गृह्णीति यच्च सत्कृत्य
परतो धर्मं गृह्णीति तं सर्वं प्रज्ञापारमितायां संखन्दयति यानि
च लौकिकानि शिष्यस्थानकर्म्मस्थानानि तानि सर्वाणि प्रज्ञापार-
मितामागम्य धर्मतया संखन्दयति न च कश्चिद्धर्मं समनुषयति
यं न धर्मधातुना योजयति सर्वमेव च तं प्रयुज्यमानं समनु-
षयति ॥ एभिरपि सुभूते आकारैरेभिर्लिङ्गैरेभिर्निमित्तैः समन्वा-
गतो बोधिसत्त्वो महासत्वोऽविनिवर्त्तनीयोऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बो-
धेर्द्वारयितव्यः ॥ पुनरपरं सुभूते मारः पापीयानष्टौ महानिर-

ध्यानभिनिर्घाया तत्रैकैकस्मिन् महानिरये वङ्गनि बोधिसत्त्वगतानि
 वङ्गनि बोधिसत्त्वमहस्त्राणि वङ्गनि बोधिसत्त्वगतमहस्त्राण्यभिनिर्घाया-
 विनिवर्त्तनीयं बोधिसत्त्वं महासत्वमेवं वदेत् । ये तथागतेनाविनि-
 वर्त्तनीया बोधिसत्त्वा महासत्वा व्याकृतास्ते एतेषु महानिरयेषूप-
 पन्नास्त्वमप्येवंमहानिरयेषु प्रपत्यसे यतस्त्वमविनिवर्त्तनीयो व्याकृतः ।
 पुनरेव त्वमेतद्बोधिसत्त्वं प्रतिदेश्य प्रतिनिःसृज क्लिप्ते बुद्धत्वेन ।
 एवं त्वं न निरयेषूपपत्यसे एवं त्वं कुर्वन् स्वर्गोपगो भविष्यसीति ॥
 सचेदेवमपि बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य चित्तं न क्षुभति न चलति
 एवं जानात्यस्यानमेतदनवकाशो यदविनिवर्त्तनीयो बोधिसत्त्वो
 महासत्वोऽपायेषूपपद्यते इति ॥ एभिरपि सुभूते आकारैरेभिर्लिङ्गैरे-
 भिर्भिमित्तैः समन्नागतो बोधिसत्त्वो महासत्वोऽविनिवर्त्तनीयोऽनु-
 च्चरायाः सम्यक्सम्बोधेर्द्वारयितव्यः ॥ पुनरपरं सुभूते मारः पापी-
 धान् अमणवेषेणा^(१)विनिवर्त्तनीयं बोधिसत्त्वं महासत्वमुपसङ्गम्यैवं
 वक्ष्यति । यदेतत्त्वया पूष्वं श्रुतं तत् प्रतिदेश्य यत्त्वया पूष्वं परि-
 गृहीतं तत् प्रतिनिःसृज । सचेत् त्वमेनं प्रतिदेशयिष्यसि सचेत् त्वमेनं
 प्रतिनिःसृक्ष्यसि एवं वयं त्वां पुनः पुनरुपसङ्गमिष्यामः । यदेतत्
 त्वयेदानीं श्रुतं नैतद्बुद्धवचनं कविकृतं काव्यमेतत् यत् पुनरिद-
 महं भाषे एतद्बुद्धभाषितं एतद्बुद्धवचनमिति । एतच्छ्रुत्वा सचे-
 द्बोधिसत्त्वः क्षुभति चलति वेदितव्यमेतत् सुभूते नायं व्याकृतो
 बोधिसत्त्वस्तथागतैरनियतोऽयं बोधिसत्त्वोऽनुचचरायां सम्यक्सम्बोधौ

(१) अवयवेषेण इति ख० च० ।

नाद्यन्निविवर्तनीयधातौ स्थित इति ॥ सचेत् पुनः सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वो न चुभ्यति न च्छति अत्रापि चेमां वाचं मारस्य पापी-
 यसः धर्षतामेव प्रतिसरति अनुत्पादमेवानिरोधमेवानभिसंस्कार-
 मेव प्रतिसरति न परस्य अद्भ्या गच्छति । तद्यथापि नाम सुभूते-
 ऽर्हन् भिक्षुः क्षीणास्रवो न परस्य अद्भ्या गच्छति धर्षतायां प्रत्यक्ष-
 कारी असंशय्यो भवति मारेण पापीयसा । एवमेव सुभूतेऽविनि-
 वर्तनीयो बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽनवमर्दनीयः आवकयानिकैः पुद्गलैः
 प्रत्येकबुद्ध्ययानिकैश्चाप्रत्युदावर्तनीयधर्षा^(१) भवति आवकभूमौ वा
 प्रत्येकबुद्भूमौ वा निचतो भवति सर्वज्ञतायां सम्यक्सम्बोधि-
 परायणः । स खलु पुनः सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वो यदाऽवि-
 निवर्तनीयधातौ स्थितो भवति तदाऽपरप्रणेयो भवति ॥ एभिरपि
 सुभूते आकारैरेभिर्लिङ्गैरेभिर्निमित्तैः समन्वागतो बोधिसत्त्वो महा-
 सत्त्वोऽविनिवर्तनीयोऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेर्द्वारयितव्यः ॥ पुनरपरं
 सुभूतेऽविनिवर्तनीयं बोधिसत्त्वं महासत्त्वमुपसङ्क्रम्य कश्चिदेवं वक्ष्यति ।
 संसारचारिकैषा नैषा बोधिसत्त्वचारिका इहैव त्वं दुःखस्थानं कुर्व
 न भूयस्त्वानि संसारावचराणि दुःखदौर्मनस्थानि प्रत्यनुभविष्यसीति ।
 अहो वत तवायमिहैव तावदात्मभावोऽनभिनिर्मुक्तो भविष्यति कुतः
 पुनस्त्वमन्यमात्मभावं परिमृष्टीतव्यं मन्यसे इति वा ॥ सचेदेवमपि
 न चुभ्यति न च्छति तमेनं मारः पापीयान् स्वयमेवं वक्ष्यति ।
 इच्छसि त्वं द्रष्टुं तान् बोधिसत्त्वान् महासत्वान् धैर्गङ्गानदीवाल्मु-
 कोपमान् कल्पान् बुद्धा भगवन्तः प्रत्युपस्थितास्तीव्रपिण्डपातप्रयना-

(१) अप्रत्युदावर्तनीयधर्षणार्थ्या इति ख० ।

संगमज्ञानप्रत्यक्षमेवव्यपरिष्वक्तैर्गङ्गानदीवाङ्मोपमानं बुद्धार्णः मज्ज-
 वतामन्तिकेषु। ब्रह्मस्यै चरितं गङ्गानदीवाङ्मोपमा एव बुद्धा भगवन्तः
 पर्युपासिताः परिपृष्टाः परिप्रश्रीकृताश्चाख्यैव बोधिसत्त्वयात्रस्वार्थाक
 कथम्बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैः स्थाप्यमिति । यथा च बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैः
 स्थाप्यं तथा च तैस्तथागतैवाख्यातं । तथापि स्त्रिया तथा चरित्वा
 तथैव योगमापद्याद्यापि तैरेव तावन्नानुत्तरा सम्यक्सम्बोधिरभि-
 सम्बुद्धा । तथाऽववादानुशासन्यां स्थितैस्तथा शिष्यमाणैः सर्वज्ञता
 नानुप्राप्ता कुतः पुनस्त्वमनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिमनुप्राप्यसीति ॥
 सचेदेवमपि न क्षुभति न चलति तं मारः पापीयान् तस्मिन्नेव
 पृथिवीप्रदेशे भिक्षुभिनिसर्मायैव वक्ष्यति । एते भिक्षवोऽर्हन्तः क्षीणा-
 स्त्वाः संवृत्ताः ये बोधये सम्प्रस्थिता अभूवन् तत्र तर्ह्यर्हत्त्वमनुप्राप्तो
 अर्हत्त्वे स्थिताः कुतः पुनस्त्वमनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिमनुप्राप्यसीति ॥
 सचेत् खलु पुनरेवमपि भाव्यमाणे एवं निर्दिश्यमाने बोधिसत्त्वस्य
 महासत्त्वस्य चित्तं न क्षुभति न चलति अयं बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽविनि-
 वर्तनीयोऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेर्द्धारथितव्यः ॥ सचेद्बोधिसत्त्वस्य
 महासत्त्वस्य चित्तं परतः श्रुत्वा विवेकपदानि धर्मातीया न परि-
 हीयते न प्रत्युदावर्त्ततेऽस्य मानसं न चान्यथाभावश्चित्तस्य भवति ।
 तानि च सर्व्वाणि मारकर्माणि तथा सञ्ज्ञानातीत्यानं सुभूतेऽनेवकाशी-
 यत् स बोधिसत्त्वो महासत्त्वस्तथा चरेन् पारमितासु न सर्व्वज्ञतामनु-
 प्राप्नुयीदस्यानमेतदनवकाशी यत्तथा चरेत्स्तथा शिष्यमानस्य बोधि-
 सत्त्वस्य महासत्त्वस्य यथा तथागतैराख्यातं तथा चर्य्याऽविरहितस्य
 एभिः पारमिताप्रतिबन्धुनैर्मनसिक्कारैर्विहरतो मारः पापीयाज-

सकारं कस्यते ॥ सचेद्वोधिसत्त्वो महासत्त्वो मारकर्माणि बुध्यते
 पलायन्मुक्त्वा क्विकेकपदानि न पस्विीयते न प्रत्युदावर्त्तते ऽस्यः मानसं
 न शस्य चित्तमन्यथा भवति तानि च मारकर्माणि तथा मन्त्रा-
 नास्ति ॥ एभिरपि सुभृते आकारैरेभिर्लिङ्गैरेभिर्निमित्तैः समन्वागतो
 बोधिसत्त्वो महासत्त्वो ऽविनिवर्त्तनीयो ऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेर्द्वार-
 प्रित्तव्यः ॥ पुनरपरं सुभृते ऽविनिवर्त्तनीयो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो न
 रूपसंज्ञामभिसंस्करोति न रूपसंज्ञामुत्पादयति एवं न वेदनासंज्ञां
 न संज्ञासंज्ञां न संस्कारसंज्ञां न विज्ञानसंज्ञामभिसंस्करोति न
 विज्ञानसंज्ञामुत्पादयति ॥ तत् कस्य हेतोः । तथाहि अविनिवर्त्त-
 नीयो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः खलक्षणप्रत्यून्धैर्धर्मैर्बोधिसत्त्वान्यामवका-
 न्तस्यमपि धर्मं नोपलभते नाभिसंस्करोति नोत्पादयति ॥ तत
 स्यते ऽनुत्पादश्चान्नान्तिको बोधिसत्त्वो महासत्त्वो ऽविनिवर्त्तनीय
 इति ॥ एभिरपि सुभृते आकारैरेभिर्लिङ्गैरेभिर्निमित्तैः समन्वागतो
 बोधिसत्त्वो महासत्त्वो ऽविनिवर्त्तनीयो ऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेर्द्वार-
 प्रित्तव्यः ॥ पुनरपरं सुभृते मारः पापीयान् भिक्षुवेषेणोपसङ्कस्य
 बोधिसत्त्वं महासत्त्वमेवं विष्कन्दयिष्यति । आकाशसमेषा यदुत
 सर्वज्ञता । अस्येष धर्मा यदुत सर्वज्ञता । असंविद्यमान एष
 धर्मा यदुत सर्वज्ञता । को ऽचाज्ञास्यति को ऽचाभिसम्भोत्यते ।
 नैतेन कश्चिन्निर्यास्यति यस्याभिसम्बुध्यते यस्याभिसम्बोद्धव्यं यस्या-
 जानीयास्यन्नाज्ञातव्यं । सर्वत्र ते धर्मा आकाशसमा निरर्थकं त्वं
 विषयसे मारकर्मेवैतत्परिदीपितं यदुतानुत्तरा सम्यक्सम्बोधिरभि-
 सम्बोद्धव्येति नैतदुद्धभाषितमिति । तेन कुलपुत्रेण वा कुलदुहित्वा

वा एवं ज्ञातव्यमेवं समन्वाहर्णव्यमेवं वेदितव्यं मारकसैवितद्येवं
 विवेकता । एवं चिन्तायित्वा तत्र वृद्धचित्तेन भवितव्य-
 मप्रकम्पचित्तेनासंहाय्यचित्तेन भवितव्यम् ॥ एभिरपि सुभूते
 आकारैरेभिर्लिङ्गैरेभिर्निमित्तैः समन्वागतो बोधिसत्त्वो महासत्वो-
 ऽविनिवर्त्तनीयोऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेऽङ्कारयितव्यः ॥ पुनरपरं
 सुभूतेऽविनिवर्त्तनीयो बोधिसत्त्वो महासत्वः आवकप्रत्येकबुद्ध-
 भूमिनिवृत्तः सर्वज्ञतायां प्रवृत्तो भवति । स आकाङ्क्षन् प्रथमं
 ध्यानं समापद्यते तथा द्वितीयं तथा तृतीयं तथा चतुर्थं ध्यानं
 समापद्यते । स एभिस्यतुभिर्ध्यानैर्विहरति ध्यानपरिजयञ्च करोति
 ध्यानानि च समापद्यते न च ध्यानवशेनोपपद्यते । स पुनरेव
 कामावचरान् धर्मानध्यासम्बते ॥ इदमपि सुभूतेऽविनिवर्त्तनीयस्य
 बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्याऽविनिवर्त्तनीयस्यक्षणं वेदितव्यम् ॥ पुनरपरं
 सुभूतेऽविनिवर्त्तनीयो बोधिसत्त्वो महासत्वो न नामगुहको भवति
 न कीर्त्तिशब्दस्योक्तगुहको भवति न नास्ति सञ्जते । सोऽसञ्जु-
 भितचित्तो भवति सर्वसत्त्वेषु हितचित्तश्च भवति सोऽभिक्रामन्
 वा प्रतिक्रामन् वाऽभ्रान्तचित्तोऽतिक्रामत्यभ्रान्तचित्तः प्रतिक्रामति
 स्थितिमानेवाभिक्रामति स्थितिमानेव प्रतिक्रामति । सचेत्सोऽगार-
 मध्यावसति नास्य भवत्यधिमात्रः कामेषु कामाभिव्यङ्गो वा अभि-
 प्रायो वा स निर्वित्तिंश्चेव कामान्^(१) परिभुङ्क्ते स उन्नस्तसंज्ञेव
 कामान् परिभुङ्क्ते । तद्यथापि नाम सुभूते चौरकान्तारमध्यगतः
 पुरुषः आहारकृत्यं कुर्वन्नुन्नस्तसंज्ञेवाहारं कुर्यात् गमनसंज्ञे-

(१) निर्वित्तिंश्चेव कामान् इति ख० निर्वित्तिंश्चेव इति घ० ।

वाहारं कुर्यात् कदा नु खलु नामाहमितसौरकान्तारादतिक्रान्तो भविष्यामीत्येवंसंज्ञी अविश्रब्धमाहारमाहरति । एवमेव सुभूतेऽविनिवर्त्तनीया बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अगारमध्यावसन्तो यान् यानेव कामान् परिभुञ्जते तांस्तानगर्थिका एवाव्यङ्गा एवावका एव कामान् परिभुञ्जते अगर्थिका एव च ते भवन्ति प्रियरूपसातरूपैः पद्मभिः कामगुणैस्तेऽगारमध्यावसन्तो न समविषमेष जीविकां कल्पयन्ति धर्मेणैव जीविकां कल्पयन्ति नाधर्मेणापि मरणमुपगच्छन्ति नत्वेव परेषामपमर्दं कुर्यान्ति ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हि तैः सत्पुरुषैर्माहापुरुषैरितिपुरुषैः पुरुषप्रवरैः पुरुषशोभनैः पुरुषवर्षभैः पुरुषोदारैः पुरुषसौटीरैः^(१) पुरुषपुङ्गवैः पुरुषधूर्जैः पुरुषपद्मैः पुरुषपुष्करिकैः पुरुषाजानेयैः पुरुषगणैः पुरुषसिद्धैः पुरुषदम्यसारथिभिः सर्वसत्त्वाः परमसुखे नियोजयितव्याः ॥ एवं हि सुभूतेऽगारमध्यावसन्ति बोधिसत्त्वा महासत्त्वा यथापि नाम प्रज्ञापारमितावसाधानप्राप्तत्वात् ॥ एभिरपि सुभूते आकारैरेभिर्लिङ्गैरेभिर्निमित्तैः समन्वागता बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अविनिवर्त्तनीया अनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेर्द्वारयितव्याः ॥ पुनरपरं सुभूतेऽविनिवर्त्तनीयस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य वक्ष्यामिर्महायज्ञो^(२) नित्यानुबद्धो भवति । स दुर्दुषो भवति अनतिक्रमणीयश्च भवति मनुष्यैर्वाऽमनुष्यैर्वा दुरासदः सर्वसत्त्वानां स न विधिप्रसिक्तो भवति न विकलेन्द्रियो भवति परिपूर्णेन्द्रियश्च भवति नापरिपूर्णेन्द्रियः पुरुषवृषभेन्द्रियसमन्वा-

(१) पुरुषसौटीरैः इति ङ० च० ।

(२) महायज्ञः इति ग० ।

गतस्य भ्रमनि नासन्पुत्रवः । स चानीमानि क्लीषां क्लीकरक्षानि
 मन्त्रजात्यौषधि^(१) विद्याभैषज्यादीनि तानि सर्व्याणि सम्यगेन सर्व्यं न
 प्रयोजयति शुद्धात्मीकस्य भवति न किञ्चिदाजीवो न विप्रद्विवा-
 दशीलः श्चतुष्टिकस्य भवति मात्सोत्कर्षी न परंपरकः । तत्र
 एभिश्चात्मैश्च गुणैः समन्वागतो भवति । स न स्त्रियं न च सुदुष्टं
 व्याकरोति पुत्रो वा ते भविष्यति दुष्टता वा ते भविष्यतीति । तस्यैव-
 आदिका एषंरूपा आदेयतादोषा^(२) न भवन्ति ॥ एभिरपि सुभृते
 आकारैरेभिर्लिङ्गैरेभिर्निमित्तैः समन्वागतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो-
 ऽविनिवर्तनीयोऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेर्द्वारप्रित्यव्ययः पुनरपरं सुभृते-
 ऽविनिवर्तनीयस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य ये आकारा यानि लि-
 ङ्गानि यानि निमित्तानि धैराकारैर्घैर्लिङ्गैर्घैर्निमित्तैः समन्वागतो
 बोधिसत्त्वो महासत्वोऽविनिवर्तनीयो वेदितव्योऽनुत्तरायाः सम्यक्-
 सम्बोधेः तानाकारांस्तानि लिङ्गानि तानि निमित्तानि देवधि-
 ख्यामि । ते पुनः कतमे तद्यथा न ते स्तन्वायतनधातुप्रतीत्य-
 समुत्पादयोगानुयोग^(३) मनुयुक्ता विहरन्ति न सङ्गणकारभक्तय-
 योगानुयोग्यमनुयुक्ता विहरन्ति न राजकथायोगानुयोगमनुयुक्ता
 विहरन्ति न चौरकथायोगानुयोगमनुयुक्ता विहरन्ति न सेना-
 कथायोगानुयोगमनुयुक्ता विहरन्ति न युद्धकथायोगानुयोगमनुयुक्ता

(१) मन्त्रजात्यौषधि इति घ० मन्त्रजात्यौषधि इति उ० च० ।
 (२) आदेयदोषा इति ग० ।
 (३) स्तन्वधात्वायतनधातुप्रतीत्यसमुत्पादयोगानुयोगः इति घ०
 स्तन्वधात्वायतनप्रतीत्यसमुत्पादयोगानुयोगं इति च० ।

विहरन्ति न ग्रामनगरनिगमजनपदराजराजधानीकथायोगानुयोगमनु-
युक्ता विहरन्ति नात्मकथायोगानुयोगमनुयुक्ता विहरन्ति नामात्य-
महामात्रकथायोगानुयोगमनुयुक्ता विहरन्ति न स्त्रीपुरुषगणपुंसक-
कथायोगानुयोगमनुयुक्ता विहरन्ति न चानोद्यानविहारप्रासादद्वय-
रस्तुङ्गागपुष्करिणीवनारामशैलकथायोगानुयोगमनुयुक्ता विहरन्ति न
संनराक्षेत्रपिशाचकटपृतनकुम्भाण्डकथायोगानुयोगमनुयुक्ता विह-
रन्ति नान्नपानवस्त्राभरणगन्धमाख्यविलेपनकथायोगानुयोगमनुयुक्ता
विहरन्ति न वीथीचत्वरष्टङ्गाटकविशिखापण्यशिविकाकुटुम्बकथायो-
गानुयोगमनुयुक्ता विहरन्ति न गीतनृत्याख्याधिकानटनर्तकचारण-
कथायोगानुयोगमनुयुक्ता विहरन्ति न सागरनदीद्वीपकथायोगानु-
योगमनुयुक्ता विहरन्ति न धर्मविरुद्धकथायोगानुयोगमनुयुक्ता विह-
रन्ति न पृथग्जनरतिकथयुगानुयोगमनुयुक्ता विहरन्ति अपि तु
प्रज्ञापारमिताकथायोगानुयोगमनुयुक्ता विहरन्ति अविरहिताश्च
भवन्ति सर्वज्ञताप्रतिबन्धुनिर्मगसिद्धारैः । न च ते कलहभण्डनवि-
ग्रहविक्रमकथायोगानुयोगमनुयुक्ता विहरन्ति । धर्मकामा एव च ते
भवन्ति नाधर्मकामाः । अमेदवर्णवादिनश्च ते भवन्ति न भेदवर्ण-
वादिनः । भिचकामाश्च ते भवन्ति नामिचकामाः । धर्मवादिनश्च ते
भवन्ति नाधर्मवादिनः । ते तथागतदर्शनमेवाकाङ्क्षन्त आकाङ्क्ष-
न्त्यन्धेषु^(१) लोकधातुषु ये तथार्गता अर्हन्तः सत्यक्वम्बुद्रास्त्रिष्ठन्ति
प्रियम्मे थापयन्ति तेषामन्तिके उपपत्तये चित्तमुत्सदयन्ति । ते
आकाङ्क्षन्तस्तत्रोपपद्यन्ते । एवन्तेऽविरहिता भवन्ति तथागतदर्शनेन

(१) एवाकाङ्क्षन्त्यन्धेषु इति ग० उ० ।

तद्यागतपर्युपासनेन तद्यागतपर्युपस्थानेन च ॥ पुनरपरं सुभृतेऽवि-
निवर्त्तनीया बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः कामावचरेभ्यो देवेभ्यश्च्युता
रूपावचरेभ्य आरूपावचरेभ्यो^(१) वा देवेभ्यश्च्युताः सन्त इहैव मध्यदेशे
जम्बूद्वीपे प्रत्याजायन्ते । यत्र सत्त्वाः कक्षासु कोविदाः काव्येषु
कोविदा मन्त्रेषु कोविदा विद्याषु कोविदाः शास्त्रेषु कोविदा निमि-
न्त्रेषु कोविदा धर्म्मार्थकोविदा अल्पकाः प्रत्यन्तजनपदेषु प्रत्याजायन्ते
चक्रुथस्त्रेण मध्यदेशे प्रत्याजायन्ते । येऽपि प्रत्यन्तेषु जनपदेषु प्रत्या-
जायन्ते तेऽपि महानगरेषु प्रत्याजायन्ते । एतेऽपि तेषां गुणाः
संविद्यन्ते ॥ एभिरपि सुभृते आकारैरेभिर्खिन्त्रैरेभिर्निमित्तैः सम-
न्वागतो बोधिसत्त्वो महासत्वोऽविनिवर्त्तनीयोऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बो-
धेर्द्वारयितव्यः ॥ पुनरपरं सुभृतेऽविनिवर्त्तनीयस्य बोधिसत्वस्य महा-
सत्वस्य नैवं भवत्यविनिवर्त्तनीयो वाऽहं न वाऽहमविनिवर्त्तनीय इति ।
नास्त्वेवं विचिकित्सोत्पद्यते न चास्य संग्रयो भवति स्वर्क्षां भूमौ
नायस्य संसीदना भवति । तद्यथापि नाम सुभृते अत्रोत्पन्नः
अत्रोत्पन्नपक्षे स्वकार्या भूमौ न काङ्क्षति न विचिकित्सति ।
एवमेव सुभृतेऽविनिवर्त्तनीयो बोधिसत्त्वो महासत्वः स्वकार्या बोधि-
सत्त्वभूमौ न काङ्क्षति न विचिकित्सति न चास्य संग्रयो भवति
स्वर्क्षां भूमौ नायस्य संसीदना भवति । उत्पन्नोत्पन्नानि च
मारकर्म्मणि क्षिप्रमेवाबुध्यते नचोत्पन्नोत्पन्नानां मारकर्म्मणां वञ्चेन
गच्छति । तद्यथापि नाम सुभृते पुरुष आनन्तर्यकारी^(२) आन-

(१) अरूपावचरेभ्यः इति ग० आरूपावचरेभ्यः इति ड० च० ।

(२) आनन्तर्यकर्म्मकारी इति घ० ।

नार्थचित्तेनाविरहितो भवति यावत् मरणावस्थायां न तच्चित्तं प्रकरोति प्रतिविगोदयितुं वा विस्मयचित्तं वा अनुवर्त्तत एवास्य तच्चित्तं यावत् मरणकालसमयेऽपि । एवमेव सुभूतेऽविनिवर्त्तनीयस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्याविनिवर्त्तनीयचित्तं स्थितं भवति स्वकायामविनिवर्त्तनीयायां भूमावविकल्पं भवति सदेवमानुषासुरेणापि लोकेन न प्रकृतं चालयितुं वा कल्पयितुं वा । उत्पन्नोत्पन्नानि च मारकर्माण्येव बुध्यते नचोत्पन्नोत्पन्नानां मारकर्माणं वशेन गच्छति । तस्य स्वस्यां भूमौ निष्काङ्क्षस्य निर्विचिकित्सस्य जातिव्यतिवृत्तस्यापि न आवकचित्तं न प्रत्येकबुद्धचित्तञ्चोत्पद्यते । जातिव्यतिवृत्तस्याप्येवं भवति नाहं नाभिसम्भोत्येऽभिसम्भोत्ये एवाहमनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिं स्वस्यां भूमौ स्थितः । अपरप्रणेतो भवत्यनवमर्हनीयस्य भवति स्वस्यां भूमौ ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हि स स्थितोऽसंहार्येषु चित्तेनासंहार्येषु ज्ञानेन समन्वागतो भवति । सचेत् खलु पुनर्मारः पापीयान् बुद्धवेषेणोपसङ्क्रामेत्तनुपसङ्क्रान्त्येवं वदेदिहैव त्वमर्हत्वं साक्षात्कुर्व न त्वं व्याकृतोऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ । न तव ते आकारास्तानि खिन्नानि तानि निमित्तानि वा संविद्यन्ते यैराकारैर्यैर्खिन्नैर्यैर्निमित्तैः समन्वागतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यते किं वाऽच त्वं चरसीति । सचेत् पुनर्बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्यान्यथाचित्तं भवति वेदितव्यमेतत् सुभूते नायं बोधिसत्त्वो व्याकृतः पौर्वकैः^(१)स्तथागतैरर्हद्भिः सम्यक्सम्बुद्धैरनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधा-

(१) पूर्वकैरिति उ० च० ।

विति । सचेत् सुनरेवं समन्वाहरति मारो वतायं पापीषान् बुद्ध-
 वेपमभिनिर्भयोपसङ्क्रान्तो माराधिष्ठितो वा मारनिर्दिष्टो वेति
 नायं तद्यागतः । यद्योक्तं तद्यागतेनार्हता सम्बद्धस्युद्धेन तद्यागत्वं
 नाव्यथा सचेदवम्प्रत्यवेक्षते । एवं समन्वाहरति मारो वतायं पापी-
 षान् बुद्धाधिष्ठानं कृत्वा मां त्रिष्वेचितुकामोऽनुत्तरायाः सम्बद्ध-
 सन्बोधित इति । सचेत् मारः प्रत्युदावर्त्तते वेदितव्यमेतत् सुभृते
 व्याकृतोऽयं बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ पौर्वकै-
 लोद्यागतैरर्हद्भिः सम्यक्सम्बुद्धैः स्थितोऽयं बोधिसत्त्वो महासत्त्वो-
 ऽविनिवर्त्तनीयायां बोधिसत्त्वभूमौ ॥ सचेत् सुभृते बोधिसत्त्वस्य
 महासत्त्वस्य इमे आकारा इमानि सिद्धानि इमानि निमित्तानि
 संविद्यन्ते वेदितव्यमेतत् सुभृते यथाऽष्टेने गुणा अवद्धा वतायं
 बोधिसत्त्वो महासत्त्वो व्यकृतः पौर्वकैल्लोद्यागतैरर्हद्भिः सम्यक्सम्बुद्धैः
 स्थितोऽयं बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽविनिवर्त्तनीयायां बोधिसत्त्व-
 भूमौ ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा कस्य ते आकाराकानि सिद्धानि
 तानि निमित्तानि संविद्यन्ते अन्यविनिवर्त्तनीयस्य बोधिसत्त्वस्य
 महासत्त्वस्य ॥ एभिरपि सुभृते आकारैरेभिर्लक्षणैरेभिर्निमित्तैः सम-
 न्वान्तो बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽविनिवर्त्तनीयोऽनुत्तरायाः सम्बद्ध-
 सन्बोधैर्द्वारयितव्यः ॥ पुनरपरं सुभृतेऽविनिवर्त्तनीयो बोधिसत्त्वो महा-
 सत्त्वः सद्दर्शपरिग्रहस्य कृतस्य आत्मपरित्यागमपि करोति जीवित-
 परित्यागमपि करोति । तस्माद्बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽविनिवर्त्तनीयः
 सद्दर्शपरिग्रहाय परसुद्योगमापद्यते अतीतानागतप्रत्युत्पन्नां बु-
 द्धानां भगवतां प्रेक्षा च गौरवेष च । धर्मकाया बुद्धे भगवन्त

इति धर्मं प्रेम च गौरवद्वोपादाय सङ्घर्षपरिग्रहं करोति । नाहं
 ज्ञेयज्ञमतीतानामेव बुद्धानां भगवतां सङ्घर्षपरिग्रहः प्रवृत्तपञ्चाना-
 मपि बुद्धानां भगवतामेष एव सङ्घर्षपरिग्रहोऽनागतानामपि
 बुद्धानां भगवतामेष एव सङ्घर्षपरिग्रहः । अहमपि तत्र तेषामना-
 गतानां बुद्धानां भगवतां सङ्घां गणनां प्रविष्ट इत्यहमपि तत्र
 व्याहृतोऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ममाप्येष एव सङ्घर्षपरिग्रह
 इति । स इममप्यर्थवशं सम्यग्ज्ञानं सङ्घर्षपरिग्रहस्य हतस्य आत्मपरि-
 त्यागमपि करोति जीवितपरित्यागमपि करोति न च तत्र
 संशीदति न च कौशील्यमापद्यते ॥ एभिरपि सुभृते आकारैरे-
 भिर्निर्जैरेभिर्निर्मितैः समन्वागतो बोधिसत्त्वो महासत्वोऽविनिव-
 र्त्तनीयोऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेर्द्धारयितव्यः ॥ पुनरपरं सुभृते-
 ऽविनिवर्त्तनीयो बोधिसत्त्वो महासत्वस्तथागतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्धस्य
 धर्मं देशयतो न काङ्क्षति न विचिकित्सति ॥

सुभृतिराह । किन्तथागतस्यैव भगवन् धर्मं देशयतो न काङ्क्षति
 न विचिकित्सति न आवकस्य ॥

भगवानाह । आवकस्यापि सुभृते धर्मं देशयतो न काङ्क्षति न
 विचिकित्सति ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हि तेन बोधिसत्त्वेन
 महासत्त्वेन अनुत्पत्तिकेषु धर्मेषु चान्तिः प्रतिस्त्वभ्या तेन सर्वधर्माणां
 धर्मातामविहृद्वां शृणोति शृण्वस्य न काङ्क्षति न विचिकित्सति ॥
 एभिः^(१) सुभृते गुणैः समन्वागतो बोधिसत्त्वो महासत्वोऽविनिवर्त्तनीयो

(१) एभिरपि इति उ० च० ।

भवति ॥ इमान्यपि सुभृतेऽविनिवर्त्तनीयस्य बोधिसत्त्वस्य महा-
 सत्त्वस्याकारस्त्रिङ्गनिमित्तानि वेदिनद्यान्यनुत्तराद्याः सम्यक्सम्बो-
 धेरिति ॥

अर्थाष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायामविनिवर्त्तनीयाकार-
 स्त्रिङ्गनिमित्तपरिवर्त्तो नाम सप्तदशः ॥

अथ श्रुण्वतापरिवर्तो नामाष्टादशः ।

अथ खल्वायुष्मान् सुभृतिर्भगवन्मेतदवोचत् । आस्यर्थं भगवन् महागुणसमन्वागतो^(१) बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽप्रमाण^(२) गुणसमन्वागतो भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽपरिमितगुणसमन्वागतो भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्वः ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभृतिमेतदवोचत् । एवमेतत् सुभृते एवमेतत् ॥ तत् कस्य हेतोः । अविनिवर्त्तनीयेन हि सुभृते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनानन्त^(३) मपर्यन्तं ज्ञानं प्रतिलब्धमसंहाय्यं सर्व्वआवकप्रत्येकबुद्धैः ॥

सुभृतिराह । प्रतिबलो भगवन्नविनिवर्त्तनीयस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य गङ्गानदीवाणुकोपमान् कल्पानाकारान् लिङ्गानि निमित्तानि निर्देष्टुं । अत एव भगवन् बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य गम्भीराणि गम्भीराणि स्थानानि प्रज्ञापारमिताप्रतिसंयुक्तानि सूचयितव्यानि ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभृतिमेतदवोचत् । साधु साधु सुभृते । यत्त्वं गम्भीराणि गम्भीराणि स्थानान्यारभ्य निगमयितुकामः ॥ गम्भीरमिति सुभृते शून्यताया एतदधिवचनमानिमित्तस्था^(४) प्रषिद्धितस्थानभिसंस्कारस्थानुत्पादस्थाजातेरभावस्य विरागस्य निरोधस्य निर्वाणस्य विगमस्यैतत् सुभृतेऽधिवचनं यदुत गम्भीरमिति ॥

(१) महागुणसम्भारसमन्वागत इति ख० उ० च० ।

(२) अप्रमेय इति ग० च० ।

(३) आनन्तर्थं इति ग० ।

(४) अनिमित्तस्येति ग० ।

सुभृतिराह । इतीमानेष भगवन् केनचमेतद्रूपार्थायामधिवचनं
न पुनः सर्वधर्माणां ॥

भगवानाह । सर्वधर्मायामप्येतत् सुभृतेऽभिवचनम् यदुत
गम्भीरमिति ॥ तत् कस्य हेतोः । रूपं हि सुभृते गम्भीरं एवं
वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं हि सुभृते गम्भीरं ॥ कथञ्च सुभृते
रूपं गम्भीरं कथं वेदना संज्ञा संस्काराः कथञ्च सुभृते विज्ञानं
गम्भीरं । यथा सुभृते तद्यता तथा गम्भीरं रूपं एवं वेदना संज्ञा
संस्कारा यथा सुभृते तद्यता तथा गम्भीरं विज्ञानं । तत्र सु-
भृते यथा रूपतद्यता तथा गम्भीरं रूपं यथा वेदनातद्यता संज्ञा-
तद्यता संस्कारतद्यता तत्र सुभृते यथा विज्ञानतद्यता तथा गम्भीरं
विज्ञानं । यत्र सुभृते न रूपमियं रूपस्य गम्भीरता यत्र सुभृते
न वेदना न संज्ञा न संस्कारा न विज्ञानमियं वेदनासंज्ञा-
संस्काराणांसिद्धं विज्ञानस्य गम्भीरता ॥

सुभृतिराह । आक्षय्यं भगवन् यावत् सूक्ष्मोपायेन रूपतस्य
निवारितो निर्वाणश्च सूचितं । एवं वेदना संज्ञा संस्कारा यावत्
सूक्ष्मोपायेन विज्ञानतस्य निवारितो निर्वाणश्च सूचितं ॥

भगवानाह । इमानि सुभृते गम्भीराणि गम्भीराणि स्थानानि
प्रज्ञापारमिताप्रतिसंयुक्तानि अस्मिन्तयिष्यति तुल्ययिष्यति उप-
निधास्यति^(१) एवं मया ज्ञातव्यं यथा प्रज्ञापारमितायामाज्ञप्तं
एवं मया शिष्यितव्यं यथा प्रज्ञापारमितायामाख्यातं एवं मया प्रति-

(१) उपनिधास्यति इति ख० उपनिधायिष्यति इति ग० ।

बन्तर्था अथा प्रज्ञापारमिताषामुपदिष्टं तथा सम्पाद्यमानस्तथोपनि-
 ध्यायंस्तथोपपरीक्षमास्तथा प्रयुज्यमानस्तथा घटमानस्तथा ध्याय-
 ष्वन्मान एकदिवसमप्यथ योगमापद्यते । अयं बोधिसत्त्वो महा-
 सत्वस्तेनैकदिवसेन क्विचत् कर्म करोति । तद्यथापि नमिं सुभूते
 कश्चिदेव पुरुषो रागचरितो वितर्कचरितः । तस्य पुरुषस्य रागच-
 रितस्य वितर्कचरितस्य त्विथा अमिरूपया प्राणादिकथा दर्शनीयत्वा
 बह संज्ञेतः कृतो भवेत् । सा खलु पुनः स्त्री परपरिगृहीता भवेत् ।
 न वज्रयेदात्मानमगरान्निष्प्रमिहं । तत् किं मम्यसे सुभूते किं
 प्रतिसंयुक्तास्य पुरुषस्य वितर्काः प्रवर्त्तेरन् ॥

सुभूतिराह । स्त्रीप्रतिसंयुक्ता एव भगवन्तस्य पुरुषस्य वितर्काः
 प्रवर्त्तेरन् । इवमगच्छति इयमागतां तथा साङ्गैर्मेवं करिष्यामि
 एवं रमिष्यामि एवं क्रौडिष्यामि एवं प्रविशारधिष्यामीति ॥

भगवानाह । तत् किं मम्यसे सुभूते दिवसस्यात्ययेन तस्य
 पुरुषस्य कियन्तो वितर्काः उत्पद्येरन् ॥

सुभूतिराह । वहवो भगवन् दिवसस्यात्ययेन तस्य पुरुषस्य
 वितर्का उत्पद्येरन् ॥

भगवान्नाह । थावन्तः सुभूते तस्य पुरुषस्य दिवसस्यात्ययेन वितर्का
 उत्पद्येरन् इत्यतः सुभूते कल्पान् बोधिसत्त्वो महासत्वच्छोरधति
 किंश्रीकरोति संसाराद्ब्रह्मीकराति । य इह प्रज्ञापारमितार्था ध्या-
 ज्ञानं ध्यास्वार्तां सधोपदिष्टं यथोदिष्टं यथानिर्दिष्टं तिष्ठति त्रिचरिते
 प्रतिपद्यते उपनिधायति योगमापद्यते तांस्य दोषान् विवर्जयति
 यैर्दाषैर्बोधिसत्त्वो महासत्वो विवर्त्तेरेऽनुत्तराणाः सत्वस्यस्योद्येः ॥ एवं

हि सुभूते ब्रह्म बोधिसत्त्वो महासत्वः प्रज्ञापारमितायोगमनुष्णतोऽनेन
विचारेण विहरन् यदुत प्रज्ञापारमिताप्रतिसंयुक्तैर्मनसिकारैरेकदिव-
सेन तावत् कर्मा करोति । ब्रह्म प्रज्ञापारमिताविरहितो बोधिसत्त्वो^(१)
गङ्गानदीवालुकोपमान् कर्षांस्तिष्ठन् दानं दद्यात् । अथमेव ततो
निश्चिन्वते योऽयं बोधिसत्त्वो महासत्व एवमेकदिवसमपि प्रज्ञापार-
मितायां योगमापद्यते ॥ पुनरपरं सुभूते ब्रह्म बोधिसत्त्वो महा-
सत्वो^(१) गङ्गानदीवालुकोपमान् कर्षांस्तिष्ठन् श्रोतश्रापश्लेभ्यो दानं
दद्यात् प्रतिष्ठापयेदेवं सकृदागामिष्वनागामिष्वर्षसु दानं दद्यात्
प्रदिष्ठापयेत् प्रत्येकबुद्धेषु दानं दद्यात् प्रतिष्ठापयेत् तथागतेष्वर्षत्सु
सम्यक्सम्बुद्धेषु दानं दद्यात् प्रतिष्ठापयेत् विरहितस्य प्रज्ञापारमि-
तया । ब्रह्म बोधिसत्त्वो महासत्वो यथोपदिष्टं यथोद्दिष्टं यथानिर्दिष्टं
प्रज्ञापारमितायां तथैव योगमापद्येत एकदिवसमथयं बोधिसत्त्वो
महासत्वस्ततः पौर्णमासो बोधिसत्त्वाद्भूततरं पुण्यं प्रसवति ॥ पुन-
रपरं सुभूते यो बोधिसत्त्वो^(१) गङ्गानदीवालुकोपमान् कर्षां-
स्तिष्ठन् श्रोतश्रापश्लेषु यावत् सम्यक्सम्बुद्धेषु दानं दद्यात्
प्रतिष्ठापयेत् शीलेषु च परिपूर्णकारी भवेद्विरहितस्य प्रज्ञापारमितया
भवेत् । ब्रह्म बोधिसत्त्वो महासत्वः प्रज्ञापारमिताविहारी ततो
मनसिकारास्तुत्याय धर्मन्देवप्रयेद्यमेव सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वः
ततः पौर्णमासो बोधिसत्त्वाद्भूततरं पुण्यं प्रसवति ॥ पुनरपरं सुभूते
यो बोधिसत्त्वो^(१) गङ्गानदीवालुकोपमान् कर्षांस्तिष्ठन् श्रोत-

(१) बोधिसत्त्वो महासत्व इति म० घ० ।

आपन्नेषु यावत् सम्यक्सम्बुद्धेषु दानं दद्यात् प्रतिष्ठापयेत् ब्रह्मिण्यु च परिपूर्वकारी भवेत् ज्ञान्या च समान्वागतो भवेद्विरहितश्च प्रज्ञा-पारमितया । यश्च बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमिताविहारी ततो मनसिकारादुत्थाय दानं दद्यादद्यमेव सुभूते बोधिसत्त्वो महास-त्वस्ततः पौर्विकाद्बोधिसत्त्वाद्दुत्तरं पुण्यं प्रसवति ॥ पुनरपरं सुभूते यो बोधिसत्त्वो महासत्वो^(१) गङ्गानदीवालुकोपमान् कस्यांस्तिष्ठन् ओत-आपन्नेषु यावत् सम्यक्सम्बुद्धेषु दानं दद्यात् प्रतिष्ठापयेत् ब्रह्मिण्यु परिपूर्वकारी ज्ञान्या च समान्वागत आरम्भवीर्यः सन् ध्यानेषु बोधिपक्षेषु^(२) च धर्मेषु योगमापद्येत विरहितश्च प्रज्ञापारमितया । यश्च खलु पुनः सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वस्तथा धर्मादानं दत्त्वा-ऽनुत्तरार्थां सम्यक्सम्बोधौ परिणामयेद्यमेव सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वस्ततः पौर्विकाद्बोधिसत्त्वाद्दुत्तरं पुण्यं प्रसवति ॥ पुनरपरं सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वस्तथा धर्मादानं दत्त्वा प्रज्ञापारमितोक्तेन परिणामेनानुत्तरार्थां सम्यक्सम्बोधौ परिणामयेद्यन्मतो वदुत्तरं पुण्यं प्रसवति ॥ पुनरपरं सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वस्तथा धर्मादानं दत्त्वा प्रज्ञापारमितोक्तेन परिणामेनानुत्तरार्थां सम्यक्सम्बोधौ परिणामयेत् परिणाम्य च प्रतिसंज्ञाने पुनरेव योग-मापद्येत । यश्च खलु पुनः सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वस्तथा धर्मा-दानमेव दद्यात् न पुनः प्रतिसंज्ञाने^(३) योगमापद्येत स बोधिसत्त्वो

(१) ख० छ० घ० पुस्तकेषु महासत्व इति पाठो गच्छति ।

(२) बोधिपक्षेषु इति ख० घ० ।

(३) न पुनः प्रतिसंज्ञाने इत्यत्र, ख० ग० पुस्तकयोः, प्रतिसंज्ञाने पुनरेव इति पाठोऽस्ति ।

अक्षयम् ॥ तावत् पुष्पं प्रभवति क्षयश्च ह्यं धर्मज्ञानं ह्यद्-
बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रतिसंज्ञाने च पुनरेव योगजापक्षमाहः
प्रज्ञापारमितया च परिगृहीतव्यत् प्रतिसंज्ञानमविरहितं करोति
प्रज्ञापारमिताया । अत्र बोधिसत्त्वो महासत्त्वो वज्रवरं पुष्पं
प्रभवति ॥

सुभूतिराह । यदा भगवन्नभिसंस्कारो विकल्प इत्युक्तं भगवता
तदा कथं वज्रवरं पुष्पं प्रभवतीत्युच्यते ॥

भगवानाह । बोऽपीदानीं सुभूते पुष्पाभिसंस्कारो बोधिसत्त्व
महासत्त्वस्य प्रज्ञापारमितायास्वरतः सूत्र्यक इत्येवाख्यायते स्मिन्न
इत्येवाख्यायते तुच्छक इत्येवाख्यायते असारक इत्येवाख्यायते । अत्र
यथा क्षु पुनः सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्व इदं सर्वधर्मान् प्रत्यवेक्षते
तथा तथा सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽविरहितो भवति प्रज्ञापार-
मितया । यथा यथा च सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽविरहितो
भवति प्रज्ञापारमितया तथा तथाऽप्रमेयसंज्ञोर्षं पुष्पं प्रभवति ॥

सुभूतिराह । अप्रमेयस्य भगवत्संज्ञेयस्य च किं नासा-
करत्वं वा कः प्रतिविशेषो वा ॥

भगवानाह । अप्रमेयमिति सुभूते यत्र प्रज्ञापारम्युपरमन्ते ।
असंज्ञेयमिति सुभूते यत्र अर्थं सङ्गत्याऽपि क्षपयितुम् ॥

सुभूतिराह । स्याद्भगवन् पर्यायो यद्रूपमप्रमेयं भवेदेवं वेदना
संज्ञा संस्काराः स्याद्भगवन् पर्यायो यदिज्ञानमप्रमेयं भवेत् ॥

भगवानाह । यत्सुभूतिरेवमाह । स्याद्भगवन् पर्यायो यद्रूप-
मप्रमेयं भवेदेवं वेदना संज्ञा संस्काराः स्याद्भगवन् पर्यायो यदि-

ज्ञानमप्रमेयं भवैदिति । स्यात् सुभृते पथीयो जेन ह्यमेवा-
प्रमेयं भवैदेवं वेदमेयं संज्ञैव संस्कारा इव स्यात् सुभृते पथीयो जेन
विज्ञानमेवाप्रमेयं भवेत् ॥

सुभृतिराह । कस्य पुनर्भगवन्नेतदधिवचनमप्रमेयमिति ॥

भगवानाह । शून्यतायाः सुभृते एतदधिवचनमप्रमेयमिति ।
आग्निमित्तस्यैतदधिवचनमप्रणिहितस्य सुभृते एतदधिवचनमप्रमेय-
मिति ॥

सुभृतिराह । किं शून्यताया एव भगवन् केवलमेतदधिवचन-
मप्रमेयमिति आग्निमित्तस्यैवाप्रणिहितस्यैव भगवन् केवलमेतद-
धिवचनमप्रमेयमिति नान्येषां धर्माणां ॥

भगवानाह । तत् किं अन्येषु सुभृते न तु मया सर्वधर्माः
शून्या इत्यनख्याताः ॥

सुभृतिराह । शून्या एव भगवन् सर्वधर्मास्तथागतेनाख्याताः ॥

भगवानाह । ये च सुभृते शून्या अस्यथा अपि ते । या च शून्यता-
ऽप्रमेयताऽपि सा । तस्मात्तर्हि सुभृते एषां धर्माणामर्थतो विशेषो
यथा नामाकरणं वा नोपलभ्यते । अभिज्ञाया एते सुभृते तथागते-
नाख्याता अभिलपिता अप्रमेयमिति वा असङ्ख्यमिति वा अस्य-
मिति वा शून्यमिति वा आग्निमित्तमिति वा अप्रणिहितमिति
वा अग्निसंस्कार इति वाऽनुत्पाद इति वाऽजातिरिति वाऽभाव
इति वा विराग इति वा निरोध इति वा निर्वाणमिति वा ।
देवनाभिनिर्द्धारनिर्द्धार एव सुभृते तथागतेनार्हता सर्वकस्वमुद्दे-
नाख्यातः ॥

सुभूतिराह । आसुर्यभगवन् यावद्यद्विद्यन्त्यागतेनार्हता सम्यक्-
सम्बुद्धेन सर्व्वधर्माणां धर्माता देहिता सा च सर्व्वधर्माणां धर्माता
अनभिस्रप्या । यथाऽहं भगवन् भगवतो भाषितस्वार्थमाजानामि
तथा^(१) सर्व्वधर्मा अपि भगवन् अनभिस्रप्याः ॥

भगवानाह । एवमेतत् सुभूते एवमेतत् । सर्व्वधर्मा अपि सुभूते
अनभिस्रप्याः ॥ तत् कस्य हेतोः । या च सुभूते सर्व्वधर्माणां
शून्यता न सा प्रक्याऽभिस्रपितुम् ॥

सुभूतिराह । किं पुनर्भगवन्ननभिस्रप्यस्वार्थस्य वृद्धिर्वाऽस्ति
परिहाषिर्वा विद्यते ॥

भगवानाह । नो हीदं सुभूते ॥

सुभूतिराह । सचेद्भगवन्ननभिस्रप्यस्वार्थस्य न वृद्धिर्न परिहा-
षिर्दानपारमिताया अपि भगवन् न वृद्धिर्न परिहाषिर्भविष्यति ।
एवं श्रीस्रपारमिताया अपि चान्तिपारमिताया अपि वीर्यपार-
मिताया अपि ध्यानपारमिताया अपि प्रज्ञापारमिताया अपि भग-
वन् न वृद्धिर्न परिहाषिर्भविष्यति । सचेद्भगवन्नासां षष्ठां पारमि-
तानां न वृद्धिर्न परिहाषिः कथं भगवन् अविवर्द्धमानानां षष्ठां
पारमितानां बलेन बोधिसत्त्वो महासत्वोऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभि-
सम्बुध्यते कथञ्चानुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेरभ्यासस्त्रीभवति । न च
भगवन्नप्रतिपूरयन् पारमितां बोधिसत्त्वो महासत्वोऽभ्यासस्त्रीभवत्य-
नुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेः ॥

(१) ख० ग० पुस्तकयोः तथा इति पाठो न विद्यते ।

भगवानाह । एवमेतत् सुभूते एवमेतत् । न खलु पुनः सुभूते
 पारमितार्थस्य काचिदृद्धिर्भाऽस्ति परिहाणिर्था विद्यते । अपि तु
 खलु पुनः सुभूते बोधिसत्वस्य महासत्वस्य प्रज्ञापारमितार्था
 चरतः प्रज्ञापारमितां भावयत उपायकुञ्जस्य नैवं भवति । इयं
 दानपारमिता विवर्द्धते इयन्दानपारमिता परिहीयते इति । अपि
 तु खलु पुनरखैवं भवति नामधेयमाचमेतद्यदुत दानपारमितेति ।
 स दानं दत्तान् मनसिकारांस्तान्निचोत्पादांस्तानि कुञ्जसूत्रानि
 अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ परिणामयति यथाऽनुत्तरा सम्यक्-
 सम्बोधिस्तथा परिणामयति ॥ पुनरपरं सुभूते बोधिसत्वस्य महा-
 सत्वस्य प्रज्ञापारमितार्था चरतः प्रज्ञापारमितां भावयत उपायकुञ्ज-
 स्य नैवं भवति । इयं शीलपारमिता विवर्द्धते इयं शीलपरिमिता
 परिहीयते इति । अपि तु खलु पुनरखैवं भवति नामधेयमाचमेतद्य-
 दुत शीलपारमितेति । स शीलं समादाय वर्त्तमानस्तान् मनसि-
 कारांस्तान्निचोत्पादांस्तानि कुञ्जसूत्रानि अनुत्तरायां सम्यक्-
 सम्बोधौ परिणामयति यथाऽनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिस्तथा परिणाम-
 यति ॥ पुनरपरं सुभूते बोधिसत्वस्य महासत्वस्य प्रज्ञापारमितार्था
 चरतः प्रज्ञापारमितां भावयत उपायकुञ्जस्य नैवं भवति । इयं
 चान्तिपारमिता विवर्द्धते इयं चान्तिपारमिता परिहीयते इति ।
 अपि तु खलु पुनरखैवं भवति नामधेयमाचमेतद्यदुत चान्ति-
 पारमितेति । स चान्त्या सम्यादयंस्तान् मनसिकारांस्तान्निचो-
 त्पादांस्तानि च कुञ्जसूत्रानि अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ परि-
 णामयति यथाऽनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिस्तथा परिणामयति ॥ पुनर-

परं सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य प्रज्ञापारमितायां चरतः प्रज्ञापारमितां भावयत उपायकुशलस्य नैवं भवति । इत्थं वीर्यपारमिता विवर्द्धते इत्थं वीर्यपारमिता परिहीयते इति । अपि तु खलु पुनरखैवं भवति नामधेयमात्रमेतद्यदुत वीर्यपारमितेति । स वीर्यधारममाणस्तान् मनसिकारांस्तांश्चिन्तोत्पादांस्तानि च कुशलमूलानि अनुत्तरायै सम्यक्सम्बोधये परिणामयति यथाऽनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिसत्त्वा परिणामयति ॥ पुनरपरं सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य प्रज्ञापारमितायां चरतः प्रज्ञापारमितां भावयत उपायकुशलस्य नैवं भवति । इत्थं ध्यानपारमिता विवर्द्धते इत्थं ध्यानपारमिता परिहीयते इति । अपि तु खलु पुनरखैवं भवति नामधेयमात्रमेतद्यदुत ध्यानपारमितेति । स ध्यानानि समापद्यमानस्तान् मनसिकारांस्तांश्चिन्तोत्पादांस्तानि च कुशलमूलानि अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ परिणामयति यथाऽनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिसत्त्वा परिणामयति ॥ पुनरपरं सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य प्रज्ञापारमितायां चरतः प्रज्ञापारमितां भावयत उपायकुशलस्य नैवं भवति । इत्थं प्रज्ञापारमिता विवर्द्धते इत्थं प्रज्ञापारमिता परिहीयते इति । अपि तु खलु पुनरखैवं भवति नामधेयमात्रमेतद्यदुत प्रज्ञापारमितेति । स प्रज्ञापारमितायां चरन् प्रज्ञापारमितां भावयंस्तान् मनसिकारांस्तांश्चिन्तोत्पादांस्तानि च कुशलमूलानि अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ परिणामयति यथाऽनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिसत्त्वा परिणामयति ॥

अथ खत्वाद्यज्ञानं सुभूतिर्भवन्ममेतदवोचत् । का पुनरेषा भगवन्ननुत्तरा सम्यक्सम्बोधिः ॥

भगवानाह । तद्यतैषा सुभृतेऽनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिः । न च सुभृते तद्यता विवर्द्धते वा परिहीयते वा । सचेद्बोधिसत्त्वो महासत्वस्तत्प्रतिषेधयुक्तैर्मनसिकारैरभीष्टं वडलं विहरति एवं स आसन्नीभवत्यनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेः तैश्च मनसिकारैर्न परिहीयते । एवं च सुभृते अनभिप्रायस्त्वाद्यं न वृद्धिर्न परिहासिर्भवति । एवं पद्मसिताम्बा न वृद्धिर्न परिहासिर्भवति एवं सर्वधर्माणामपि सुभृते न वृद्धिर्न परिहासिर्भवति ॥ एवं हि सुभृते बोधिसत्त्वे महासत्त्व एभिरेवैर्धर्ममसिकारैर्विहरन्नासन्नीभवत्यनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेरिति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां शून्यतापरिवर्त्ता नामाष्टादशः ॥

अथ गङ्गादेवीभगिनीपरिवर्त्तो नामैकोनविंशः ।

अथ खण्डायुष्मान् सुभृतिर्भगवन्ममेतदवोचत् । किं पुनर्भगवन्
प्रथमचित्तोत्पादेन बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽनुत्तरां सभ्यक्षसम्बोधिम-
भिसम्बुध्यते उताहो पश्चिमचित्तोत्पादेन बोधिसत्त्वो महासत्त्वो-
ऽनुत्तरां सभ्यक्षसम्बोधिमभिसम्बुध्यते । पौर्व्वको भगवश्चित्तोत्पादः
पश्चिमकेन चित्तोत्पादेनासमवहितः पश्चिमकश्चित्तोत्पादः पौर्व्व-
केन चित्तोत्पादेनासमवहितः । कथं भगवन् बोधिसत्त्वस्य महा-
सत्वस्य कुशलमूल्यानामुपपद्यो भवति ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभृतिमेतदवोचत् । तत्किं मन्यसे
सुभृते तैलप्रद्योतस्य ज्वलतोऽर्चिषा प्रथमाभिनिपातेन सा वर्त्ति-
र्दग्धा उताहो पश्चिमाभिनिपातेनार्चिषा सा वर्त्तिर्दग्धा ।

सुभृतिराह । नो हीदं भगवन् । न हि भगवन्नर्चिषा प्रथमाभि-
निपातेन सा वर्त्तिर्दग्धा । न च प्रथमाभिनिपातमनागम्यार्चिषा
सा वर्त्तिर्दग्धा । न भगवन् पश्चिमाभिनिपातेनार्चिषा सा वर्त्ति-
र्दग्धा । न च पश्चिमाभिनिपातमनागम्यार्चिषा सा वर्त्तिर्दग्धा ॥

भगवानाह । तत्किं मन्यसे सुभृतेऽपि नु सा वर्त्तिर्दग्धा ॥

सुभृतिराह । दग्धा भगवन् दग्धा सुगत ॥

भगवानाह । एवमेव सुभृते न च प्रथमचित्तोत्पादेन बोधि-
सत्त्वो महासत्त्वोऽनुत्तरां सभ्यक्षसम्बोधिमभिसम्बुध्यते न च प्रथम-

चित्तोत्पादमनागम्यानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यते न च पश्चिम-
चित्तोत्पादेभानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यते न च पश्चिमचित्तो-
त्पादमनागम्यानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यते न च तैश्चित्तो-
त्पादैर्न चान्यत्र तेभ्यश्चित्तोत्पादेभ्योऽभिसम्बुध्यते । अभिसम्बुध्यते च बोधि-
सत्त्वो महासत्त्वोऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिं ॥

एवमुक्ते आद्युक्त्वात् सुभूतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । गम्भीरोऽयं भग-
वन् प्रतीत्यसमुत्पादः । न च नाम भगवन् प्रथमचित्तोत्पादेनैव
बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यते न च
नाम प्रथमचित्तोत्पादमनागम्यानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यते ।
न च नाम पश्चिमचित्तोत्पादेनैव बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽनुत्तरां
सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यते न च नाम पश्चिमचित्तोत्पादमनाग-
म्यानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यते न च नाम तैश्चित्तोत्पादैर्न
चान्यत्र तेभ्यश्चित्तोत्पादेभ्योऽभिसम्बुध्यते । अभिसम्बुध्यते च बोधि-
सत्त्वो महासत्त्वोऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिं ॥

एवमुक्ते भगवानाद्युक्त्वात् सुभूतिमेतदवोचत् । तत् किं मन्यसे
सुभूते यच्चित्तं निरुद्धमपि नु तत्पुनरुत्पत्स्यते ॥

सुभूतिराह । गो षीदं भगवन् ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूते यच्चित्तमनुत्पन्नमपि नु
तन्निरोधधर्म्मि ॥

आह । निरोधधर्म्मि भगवन् ।

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूते यन्निरोधधर्म्मि अपि नु तन्निर-
रोत्स्यते ॥

आह । नो ह्रीदं भगवन् ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूते यच्चित्तमनुत्पन्नमपि तु
तन्निरोधधर्म्मि ॥

आह । नो ह्रीदं भगवन् ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूते यच्चित्तमनुत्पादानिरोध-
धर्म्मि अपि तु तन्निरोत्पत्यते^(१) ॥

आह । नो ह्रीदं भगवन् ।

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूते यच्चित्तमनुत्पादानिरोध-
धर्म्मि अपि तु तन्निरोत्पत्यते^(२) ॥

आह । नो ह्रीदं भगवन् ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूते यो धर्म्मः प्रकृत्या स्वभाव-
गिरुद्ध एव स धर्म्मो निरोत्पत्यते ॥

आह । नो ह्रीदं भगवन् ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूते या धर्म्मणां धर्म्मता सा
निरोत्पत्यते ॥

आह । नो ह्रीदं भगवन् ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूते तथैव स्थास्यति यथा
तथता ॥

आह । तथैव भगवन् स्थास्यति यथा तथता ॥

(१) निरोत्पत्यते इति घ० च० ।

(२) अनुत्पादानिरोधधर्म्मि इति ख० च० ।

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूते यदि तथैव स्थास्यति
यथा तद्यता तदा मा कूटस्था भूत् ॥

आह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूते गम्भीरा तद्यता ॥

आह । गम्भीरा भगवन् ।

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूते तद्यतार्थां चिन्नं ॥

आह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूते चिन्नं तद्यता ॥

आह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूतेऽन्यत्तद्यताया^(१)श्चिन्नं ॥

आह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । समनुपश्यसि त्वं सुभूते तद्यतां ॥

आह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूते स एवञ्चरति स गम्भीरे
चरति ॥

आह । यो भगवन्नेवञ्चरति स न क्वचिञ्चरति ॥ तत् कस्य
हेतोः । तथा ह्यस्य ते समुदाचारा न प्रवर्तन्ते न समुदा-
चरन्ति ॥

भगवानाह । यः सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमिताञ्च-
रति स क्व चरति^(२) ॥

(१) अन्यत्तद्यतायाः इति ख० घ०, अन्यत्तद्यतायां इति घ० ।

(२) स क्वचिञ्चरति इति ख० ड०, स न क्वचिञ्चरति इति ग० ।

आह । चरति भगवन् परमार्थे ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूते यो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः
परमार्थे चरति स निमित्ते चरति ॥

आह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूतेऽपि तु तस्य निमित्तमवि-
भावितं ॥

आह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूतेऽपि तु बोधिसत्त्वस्य महा-
सत्त्वस्य प्रज्ञापारमितायाश्चरतो निमित्तं विभावितं भवति ॥

सुभूतिराह । न स भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्व एव प्रयुज्यते ।
कथमहं बोधिसत्त्वचर्यां चरन्निहैव निमित्तप्रहाणमनुप्राप्नुयामिति ।
स चेत् पुनरनुप्राप्नुयादप्रतिपूर्वैः सर्व्वबुद्धधर्मैः आवको भवेत् ।
एतत्तद्भगवन् बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्योपायकौशल्यं यत्तच्च निमित्तं
जानाति यत्तत्क्षणं यन्निमित्तमानिमित्ते च परिजयं करोति ॥

अथ खल्वायुष्मन् शारिपुत्र आयुष्मन्तं सुभूतिमेतदवोचत् ।
य आयुष्मन् सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः स्वप्नान्तरगतस्त्रीणि वि-
मोक्षमुखानि भावयति^(१) शून्यतामानिमित्तमप्रणिहितञ्च । अपि
तु तस्य प्रज्ञापारमिता विवर्द्धते ॥

सुभूतिराह । सचेदायुष्मन् शारिपुत्र दिवसभावनया विवर्द्धते
एवं स्वप्नान्तरगतस्यापि विवर्द्धते ॥ तत् कस्य हेतोः । अविकल्पो हि
आयुष्मन् शारिपुत्र स्वप्नस्य दिवसस्योक्तो भगवता । सचेदायुष्मन्

(१) क० पुस्तके, भावयतीत्यन्तरं, कथमानि चोक्ति इति पाठोऽस्ति ।

आरिपुत्र बोधिसत्त्वो महासत्वः प्रज्ञापारमिताकाशी दिवसे दिवसे
प्रज्ञापारमितायाश्चरति ततो^(१) ऽस्य प्रज्ञापारमिताऽभ्यासतः स्वप्ना-
न्तरगतस्यापि बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य प्रज्ञापारमितावेपुच्छेन भवितव्यं ॥

आरिपुत्र आह । यत्^(२) पुनरायुष्मन् सुभूते स्त्री वा पुरुषो वा
स्वप्नान्तरगतः कर्मं शुभमशुभं वा करोति । किं भवति तस्य
कर्मण आचयो वा उपचयो वा ॥

सुभूतिराह । यथा स्वप्नोपमाः सर्वधर्मा उक्ता भगवता
तथा न तस्य कर्मणो भवत्याचयो वा उपचयो वा ॥ अथ पुनरायु-
ष्मन् आरिपुत्र स पुरुषः प्रतिविबुद्धः सन् विकल्पयन् इतसंज्ञा-
सुत्पादयति भवति तस्य कर्मण आचयो वा उपचयो वा ॥ कथ-
ञ्चायुष्मन् आरिपुत्र विकल्पयन् इतसंज्ञासुत्पादयति । सचेत्
स्वप्नान्तरगतः प्राणातिपातं कृत्वा प्रतिविबुद्धः सत्त्वेन विकल्पयति ।
अहो इतः साधु इतः सुष्ठु इतो मया इतः इत्येवं विकल्पयन्
इतसंज्ञासुत्पादयति ॥

आरिपुत्र आह । सचेदायुष्मन् सुभूते स पुरुषः प्रतिविबुद्धः
सन् विकल्पयन् इतसंज्ञासुत्पादयति अहो इतः साधु इतः सुष्ठु
इतो मया इत इति । भवति तस्य कर्मण आचयो वा उपचयो
वा । बुद्धो^(३) भगवानपि विकल्पयन् इतसंज्ञासुत्पादयति । तस्यापि
कर्मण आचयो वा उपचयो वा भवेत् ॥

(१) तदा इति ख० उ० च० ।

(२) यत्तदिति म० ।

(३) सचेदायुष्मन् सुभूते बद्धः इति च० ।

सुभूतिराह । नो हीदमायुष्मन् शारिपुत्र ॥ तत् कस्य हेतोः । सर्व्वकल्पविकल्पप्रहीणो हि तथागतः ॥ तद्यथापि नामाकाशमेवायुष्मन् शारिपुत्र नानारम्भणं कर्मोत्पद्यते नानारम्भणं चित्तमुत्पद्यते । तस्मात्तर्ह्यायुष्मन् शारिपुत्र सारम्भणमेव कर्मोत्पद्यते नानारम्भणं सारम्भणमेव चित्तमुत्पद्यते । नानारम्भणं दृष्टश्रुतमतद्विज्ञातेष्वायुष्मन् शारिपुत्र धर्मेषु बुद्धेः प्रवर्तते । तत्र काचिद्बुद्धिः सङ्क्षेपं परिगृह्णाति काचिद्बुद्धिर्यवदानं परिगृह्णाति ॥ तस्मात्तर्ह्यायुष्मन् शारिपुत्र सारम्भणैव चेतनोत्पद्यते नानारम्भणं सारम्भणमेव कर्मोत्पद्यते नानारम्भणं ।

शारिपुत्र आह । यदायुष्मन् सुभूते सर्व्वारम्भणानि विविक्तानि आख्यातानि भगवता । तदा कस्मादायुष्मन् सुभूते सारम्भणैव चेतनोत्पद्यते नानारम्भणा ।

सुभूतिराह । निमित्तीकृत्यायुष्मन् शारिपुत्र विद्यमानमेवारम्भणमारम्भणीकृत्य सारम्भणैव चेतनोत्पद्यते । नानारम्भणा चेतनायुष्मन् शारिपुत्र विविक्ता निमित्तमपि विविकं । एवमविद्याप्रत्ययाः संस्कारा अपि विविक्ताः संस्कारप्रत्ययं विज्ञानमपि यावज्जातिप्रत्ययं जरामरणमपि विविकं ॥ एवमेवायुष्मन् शारिपुत्र सर्व्वारम्भणानि विविक्तानि निमित्तेन विविक्ता चेतना लोकव्यवहारसुपादाद्योत्पद्यत इति ॥

शारिपुत्र आह । यदायुष्मन् सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वः स्वप्नान्तरगतो दानन्दद्यात् । तत्र दानमनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ परिणामयति । परिणामितं किन्तुदानं वक्तव्यम् ॥

सुभृतिराह । अथमायुष्मन् श्रारिपुत्र मैत्रेयो बोधिसत्त्वो महा-
महासत्वः सम्यग्बोद्धः । एष तथागतेन व्याकृतोऽनुत्तरार्थां
सम्यक्सम्बोधौ एषोऽनार्थं कायसाक्षी^(१) एष प्रष्टव्यः एष एनमर्थं
विसर्जयिष्यति ॥

अथ खल्वायुष्मन् श्रारिपुत्रो मैत्रेयं बोधिसत्त्वं महासत्वमेतद-
वोचत् । अथमायुष्मन् मैत्रेय सुभृतिः स्वविर एवमाह । अयं मैत्रेयो
बोधिसत्त्वो महासत्वः । एष एनमर्थं विसर्जयिष्यतीति । विसर्जया-
युष्मन्नजित एनमर्थम् ॥

अथ खलु मैत्रेयो बोधिसत्त्वो महासत्व आयुष्मन्तं सुभृति-
मेतदवोचत् । यदायुष्मन् सुभृतिरेवमाह । अयं मैत्रेयो बोधि-
सत्त्वो महासत्वः । एष एनमर्थं विसर्जयिष्यतीति । किं पुनरायुष्मन्
सुभृते यदेतन्नामधेयं मैत्रेय इति । एतदेन^(२) मर्थं विसर्जयिष्यति ।
उत रूपं विसर्जयिष्यति उत वेदना संज्ञा संस्कारा अथ विज्ञानं
विसर्जयिष्यति । उताहो वर्णो विसर्जयिष्यति अथ संस्लानं विसर्ज-
यिष्यति । उताहो या रूपस्य शून्यता सा विसर्जयिष्यति । एवं या
वेदनायाः संज्ञायाः संस्काराणां या विज्ञानस्य शून्यता सा
विसर्जयिष्यति ॥ या खलु पुनरायुष्मन् सुभृते रूपस्य शून्यता न
सा प्रतिबन्धा विसर्जयितुं । एवं वेदनायाः संज्ञायाः संस्काराणां
या खलु पुनरायुष्मन् सुभृते विज्ञानस्य शून्यता न सा प्रतिबन्धा

(१) कायः साक्षीति घ० ।

(२) एतदेवमिति ख० च० ।

विषय्यचित्तुम् । तमप्यहमायुषान् सुभ्रूते धर्म्मं न समनुपपश्यामि यो धर्म्मो विषय्ययेत् तमप्यहं धर्म्मं न समनुपपश्यामि यो धर्म्मो विषय्ययितव्यः तमप्यहं धर्म्मं न समनुपपश्यामि येन धर्म्मेषु विषय्ययेत् तमप्यहं धर्म्मं न समनुपपश्यामि यो धर्म्मो व्याहृतोऽनुत्तराणां सम्यक्सम्बोधौ ॥

अथ खल्वानाम् शारिपुत्रो मैत्रेयं बोधिसत्त्वं महासत्वमेतद्-
बोधत् । क्वचित् पुनरायुषान् मैत्रेय त्वया एते धर्म्मो एवं वाचात्-
कृता यथैनां वाचां भाषसे ॥

मैत्रेय आह । न मयायुषान् शारिपुत्र एते धर्म्मो इवं वाचा-
कृता यथैनां वाचां भाषे । एवमप्यहमेनामायुषान् शारिपुत्र
धर्म्मान् न वेद्मि नोपलभे न समनुपपश्यामि यथा वाचा भाषे
चित्तेन वा चिन्तयामि अपि नु खलु पुनरायुषान् शारिपुत्र न
कायेन स्पृशेते न वाचा भाष्येत न मनसा समन्वाह्रियेत एवंखभा-
वाः सर्वेधर्म्मो असम्भवात् ॥

अथ खल्वायुषतः शारिपुत्रस्त्वैतद्भ्रूत् । गम्भीरप्रज्ञो वतायं
मैत्रेयो बोधिसत्त्वो महासत्वो यथापि नाम हीर्षराचं प्रज्ञाधार-
मितायां चरितावी निर्दिशति ॥

अथ खलु भगवन्नायुषान्तं शारिपुत्रमामन्त्रयते ख । कुतश्चै
शारिपुत्रैतद्भ्रूत् गम्भीरप्रज्ञो वतायं मैत्रेयो बोधिसत्त्वो महासत्व
दति । समनुपपश्यासि त्वं शारिपुत्र तं धर्म्मं येन धर्म्मेषु समन्वा-
गतोऽर्हन्निति प्रभाव्यसे ॥

शारिपुत्र आह । न ह्येतद्भगवन् ॥

भगवानाह । एवमेव शारिपुत्र बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य प्रज्ञा-
 पारमितायाश्चरतो नैवं भवति । अयं धर्मो व्याकृतोऽनुत्तरार्थां
 सम्यक्सम्बोधौ अयं धर्मो व्याकरिष्यतेऽनुत्तरार्थां सम्यक्सम्बोधौ अयं
 धर्मो व्याप्नियतेऽनुत्तरार्थां सम्यक्सम्बोधौ अयं धर्मोऽनुत्तरां
 सम्यक्सम्बोधिमभिसम्भोत्स्यते । एवं चरन् बोधिसत्त्वो महासत्त्व-
 चरति प्रज्ञापारमितायां स चरन् नोत्स्यति न सन्नस्यति न सन्ना-
 समापद्यते सन्मवसाधानत्वान्नाहं नाभिसम्भोत्स्य इत्येवं योज-
 मापद्यते । स चेदेवं चरति चरति प्रज्ञापारमितायां ॥ पुनरपरं
 शारिपुत्र व्याडकान्तारमध्यगतेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन नोत्स्यित-
 यं न सन्नसितयं न सन्नासमापत्तव्यम् ॥ तत् कस्य हेतोः ।
 तथा हि तेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन सर्व्वं परित्यक्तयं सर्व्वसत्वानाम-
 र्थाच्च तेनैवं चित्तमुत्पादयितव्यम् । यदि चेन्मां व्याडा भस्ये-
 युस्तेभ्य एव तद्दानं दत्तमभवतु मम च दानपरामितापरिपूरिर्भविष्यति
 अनुत्तरा च मे सम्यक्सम्बोधिरासन्नीभविष्यति । तथा च करिष्यामि
 यथा मेऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धस्य सतः तिर्यग्ग्योजि-
 गताः सत्वाः सर्व्वेण सर्व्वं सर्व्वथा सर्व्वं सर्व्वच मे बुद्धक्षेत्रे न भवि-
 ष्यन्ति न प्रज्ञास्यन्ते दिव्योपभोगपरिभोगाश्च भविष्यन्तीति ॥
 पुनरपरं शारिपुत्र चौरकान्तारमध्यगतेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन
 नोत्स्यितयं न सन्नसितयं न सन्नासमापत्तयं ॥ तत् कस्य हेतोः ।
 सर्व्वज्ञपरित्यागकुञ्जसाभिरता हि बोधिसत्त्वा महासत्त्वा भवन्ति ।
 उत्सृष्टकायेनापि च बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन भवितव्यं परित्यक्त-
 सर्व्वपरिस्कारोपकरणेन तेनैवं चित्तमुत्पादयितव्यं । सचेत् मम सत्वाः

सर्वपरिस्कारोपकरणानि हरेयुस्तेषु एव तद्द्वयं दत्तं भवतु । यदि चेत् मां केषिञ्जीविताद्भ्रूपरोपयेयुस्तत्र न मया व्यापादक्रोधरोषा उत्पादयितव्याः । तेषामपि च मया न कायेन न वाचा न मनसाऽपराद्भुत् । एवञ्च मे तस्मिन् समये दानपारमिता च श्रीसपारमिता च ज्ञान्तिपारमिता च^(१) परिपूरिं गमिष्यति अनुत्तरा च मे सम्यक्सम्बोधिरभ्यासस्त्रीभविष्यति । तथा च करिष्यामि तथा च प्रतिपत्से यथाऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धस्य सतस्योरकान्ताराण्यपि तस्मिन् बुद्धक्षेत्रे सर्वेषु सर्वं सर्वथा सर्वं न भविष्यन्ति न प्रज्ञास्यन्ते । तथा च बुद्धक्षेत्रपरिशुद्धये व्यापत्से यथा मेऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धस्य सतस्यस्मिन् बुद्धक्षेत्रे एते चान्ये च दोषाः सर्वेषु सर्वं सर्वथा सर्वं न भविष्यन्ति न प्रज्ञास्यन्ते ॥ पुनरपरं शारिपुत्र पानीयकान्तारमध्यगतेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन गोत्रसितव्यं न सन्नसितव्यं न सन्नासमापन्नव्यं ॥ तत कस्य हेतोः । असन्नस्तानुत्तस्तधर्माणो हि बोधिसत्त्वा महासत्त्वा भवन्ति ॥ एवं चानेन चित्तमुत्पादयितव्यं सर्वसत्वानां मया सर्वदृष्ट्याच्छेदाय चिन्तितव्यं न च बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनोत्तसितव्यं न सन्नसितव्यं न सन्नासमापन्नव्यं न चेदहं दृष्ट्या कांक्षं करिष्यामि प्रेतलोके ममोपपत्तिर्भविष्यतीति । अपि तु खलु पुनः सर्वसत्वानामन्तिके महाकरुणाचित्तमुत्पादयितव्यं । अहो वतात्प-

(१) ज्ञान्तिपारमिता इत्यनन्तरं, ग० पुस्तके, वीर्यपारमिता च इति, च० पुस्तके, वीर्यपारमिता च ध्यानपारमिता च प्रज्ञापारमिता च इति च पाठो वर्तते ।

पुण्या अमी सत्वा यदेतेषां लोके एवंरूपाणि पानीयकान्ताराणि
 प्रज्ञास्यन्ते । तथा पुनरहं करिष्यामि तथा प्रतिपत्से यथा मेऽनु-
 त्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धस्य सतसत्स्मिन् बुद्धचेत्रे सर्वेषु सर्वं
 सर्वथा सर्वं पानीयकान्ताराणि न भविष्यन्ति न प्रज्ञास्यन्ते ।
 तथा च सर्वसत्वान् पुण्यैः सन्नियोष्ये यथाऽष्टाङ्गोपेतपानीयलाभि-
 नोऽमी भविष्यन्ति । तथा च दृढं वीर्यमारस्ये सर्वसत्वानां कृतयो
 यथा वीर्यपारमिता च मे तस्मिन् समये परिपूरिं गमिष्यतीति ॥
 पुनरपरं शारिपुत्र वुभुक्षाकान्तारमध्यगतेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन
 गोत्रसितव्यं न सम्प्रसितव्यं सम्प्रासमापत्तव्यं । एवञ्चानेन सम्प्राहः
 सम्प्राहः^(१) तथा दृढं वीर्यमारस्ये तथा च खं बुद्धचेत्रं परित्रोधयि-
 ष्यामि यथा मेऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धस्य सतसत्स्मिन्
 बुद्धचेत्रे एवंरूपाणि वुभुक्षाकान्ताराणि सर्वेषु सर्वं सर्वथा सर्वं न
 भविष्यन्ति न प्रज्ञास्यन्ते सुखिता एव ते सत्वा भविष्यन्ति सुखसम-
 प्लिनः सर्वसुखसमर्पिताः । तथा च करिष्यामि यथा तेषां सत्वानां
 यो य एवाभिप्रायो भविष्यति यद्यदेवाकाङ्क्षिष्यन्ति मनसा तत्तदेव
 प्रादुर्भविष्यति । तद्यथापि नाम देवानां चयस्त्रिंशानां मनसैव सर्व-
 सुत्पद्यते यथा तेषां सत्वानां मनसैव सर्वं प्रादुर्भविष्यति मनसा
 सर्वसुत्पद्यते तथा दृढं वीर्यमारस्ये । यथा तेषां सत्वानां धार्मिका
 अभिप्रायाः परिपूरिं गमिष्यन्ति अवैकल्यं च जीवितपरिष्कारैः
 सर्वसत्वानां भविष्यति सर्वथा सर्वतः सर्वदा तथा च स्वप्तिपरि-

(१) सम्प्राहः इति ख०, सम्प्राहः इति उ० च० ।

शुद्धये व्यायंस्ते सर्व्वसेत्वानां कृतसो यथा ध्यानधारमिता च ने
 तस्मिन् समये परिपूरिङ्गमिष्यतीति ॥ पुनरपरं शारिपुत्र व्याधि-
 कांत्तारमध्यगतेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन नोत्तसितव्यं न सन्नसितव्यं
 न सन्नासमापतव्यं । एवञ्चानेनोपपरीक्षितव्यं चिन्तचितव्यं तुल्यचितव्यं
 नेह स कश्चिद्भूमी यो व्याध्या बाध्यते^(१) नापि स कश्चिद्भूमी को
 व्याधिर्नाम । एवन्नेन शून्यता प्रत्यवेक्षितव्या न चोत्तसितव्यं न
 सन्नसितव्यं न सन्नासमापतव्यं न च शारिपुत्र बोधिसत्त्वेन महा-
 सत्त्वेनैवं चिन्तमुत्पादयितव्यं । चिरेषानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिस-
 न्नोत्ये इति नोत्तसितव्यं न सन्नसितव्यं सन्नासमापतव्यं ॥ तत् कस्य
 जेतोः । धो हि चिन्तक्षण इयती सैषा अपूर्व्वाकोटिर्षुदुताकोटिः ॥
 एवन्नेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन^(२) दुष्करसंज्ञोत्पादयितव्या वङ्गी
 दीर्घा सैषाऽपूर्व्वाकोटिरित्येकचिन्तक्षणसमाप्तता सौषाभ्यूर्वाकोटिर्षु-
 दुताकोटिः ॥ एवं शारिपुत्र बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन चिरेषानुत्तरां
 सम्यक्सम्बोधिमभिसन्नोत्ये इति नोत्तसितव्यं न सन्नसितव्यं न
 सन्नासमापतव्यं ॥ यः खलु पुनः शारिपुत्र बोधिसत्त्वो महासत्त्व
 एभ्यश्चान्येभ्यश्च दृष्टश्रुतमतविज्ञातेभ्यो भयभैरवेभ्यो नोत्तस्यति न
 सन्नस्यति सन्नासमापद्यते ज्ञातव्यमिदं शारिपुत्र भव्योऽयं कुलपुत्रो
 वा कुलदुहिता वाऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसन्नोद्भुमिति । एवञ्च
 शारिपुत्र बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन महासत्त्वाहः सन्नद्भव्य^(३) स्तथा करि-

(१) व्याबाध्यते इति ख०, व्याबाधते इति ग०, व्याबध्यते इति ङ० च० ।

(२) महासत्त्वेन न इति घ० ङ० ।

(३) सन्नद्भव्यः इति घ० ।

स्थामि तथा दृष्टं वीर्यमारस्ये यथा मेऽनुत्तरां सम्बन्धसम्बोधिमभि-
सम्बुद्धस्य सतस्तस्मिन् बुद्धक्षेत्रे सर्वसत्वानां सर्वेषु सर्वं सर्वथा सर्वं
सर्वव्याधयो न भविष्यन्ति न प्रज्ञास्यन्ते । तथा करिष्यामि यथा
तथागतानामुक्तवादी यथोक्तकारी च भविष्यामि । तथा च
प्रज्ञापारमितायां परिजयं करिष्यामि सर्वसत्वानां कृतसो यथा
प्रज्ञापारमिताऽपि मे तस्मिन् समये परिपरिपूरिं गमिष्यतीति ॥

अथ खलु तत्र पर्वदि अन्यतरा स्त्री सन्निपतिता सन्निषणाऽभूत् ।
सा उत्थायासनादेकांसमुत्तरासङ्गं कृत्वा दक्षिणजानुमण्डलं पृथिव्यां
प्रतिष्ठाप्य येन भगवांस्तेनाञ्चलिं प्रणम्य भगवन्तमेतदवोचत् । अहं
भगवन्तं स्थाने नोक्तं सिष्यामि न सन्नसिष्यामि न सन्नासमापस्ये
अनुत्तराऽसन्नस्ता च सर्वसत्त्वेषु धर्मेन्द्रेण सिष्यामीति ॥

अथ खलु भगवांस्तस्यां वेलायां सुवर्षवर्षस्मितं प्रादुरकरोत्^(१) ।
तदनन्तापर्यन्तान् लोकधातूनामथा स्मरित्वा^(२) यावद्ब्रह्मलोकम-
भ्युद्गम्य पुनरेव प्रत्युदावृत्त्य भगवन्तं चिः प्रदक्षिणीकृत्य भगवत एव
मूर्द्धि अन्तर्दीयते^(३) । समनन्तरं प्रादुष्कृते च भगवता तस्मिन्
स्मिते अथ खलु सा स्त्री सुवर्षपुष्याणि गृह्णीत्वा भगवन्तं सुवर्षपुष्यै-

(१) प्रादुरकरौदित्यनन्तरं, घ० पुस्तके, धर्मेता खलु पुनरेषां बुद्धानां
मगवतां यदा स्मितं प्रादुष्कुर्वन्ति अथ तदा अनेकवर्षां अर्धिसो भगवतो
मुखद्वारान्निःसरन्ति स्म । तद्यथा नीलपीतजोहितावदातमाङ्गिष्ठस्नाटिक-
वर्षास्ता अनन्तापर्यन्तान् लोकधातून् इति पाठोऽस्ति ।

(२) स्मरित्वा इति ख० छ० च० ।

(३) अन्तर्दीयते इति ख०, अन्तर्दीयते इति घ०, अन्तर्दीयते इति च० ।

रभवाकिरदभिप्राकिरत्^(१) । अथ खलु तानि सुवर्षपुष्याख्यब्रह्मानि
अग्नरीषे विहायसि खितान्यभूवन् ॥

अथ खन्वायुष्मानानन्द उत्थायासनादकांसमुत्तरासङ्गं कृत्वा
दक्षिणं जानुमण्डलं पृथिव्यां प्रतिष्ठाय येन भगवांस्तेनाञ्चस्त्रिं प्रणम्य
भगवन्तमेतदवोचत् । को भगवन् हेतुः कः प्रत्ययः स्मितस्य प्रादु-
स्करणाय नाहेतुकं नाप्रत्ययं तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धाः स्मितं
प्रादुष्कुर्वन्ति ।

एवमुक्ते भगवानायुष्मानमानन्दमेतदवोचत् । इयमानन्द गङ्ग-
देवा^(२) भगिनी अनागतेऽध्वनि सुवर्षपुष्यो नाम तथागतो भवि-
ष्यति । अर्हन् सम्यक्सम्बुद्धो विद्याचरणसम्पन्नः सुगतो लोकविद-
तुत्तरः पुरुषदम्यसारथिः शास्ता देवानाञ्च मनुष्याणाञ्च बुद्धो भग-
वान् लोक उत्पत्स्यते तारकोपमे कल्पेऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिस-
म्भोत्स्यते । सेधमानन्द गङ्गदेवा^(२) भगिनी स्त्रीभावं विवर्त्य पुरु-
षभावं प्रतिलभ्य इतश्च्युत्वाऽचोभ्यस्य तथागतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्धस्य
बुद्धचेत्रेऽभिरत्यां लोकधातावुपपत्स्यते । तत्र सोपपन्नाऽचोभ्यस्य
तथागतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्धस्यान्तिके ब्रह्मचर्यंश्चरिष्यति । ततश्च्युता
सती बुद्धचेचाद्बुद्धचेत्रं सङ्गमिष्यति अविरहिता तथागतदर्शनेन ।
ततोऽपि बुद्धचेचाद्बुद्धचेत्राणि सङ्गमिष्यति यान्यविरहितानि
भविष्यन्ति बुद्धैर्भगवन्निस्त्राच तत्र सङ्गमिष्यति । तद्यथापि नामानन्द
राजा चक्रवर्ती प्रासादात् प्रासादं सङ्गामेत् स यावज्जीवं पादतलाभ्यां

(१) अवाकिरदभ्यवाकिरदभिप्राकिरदिति च० ।

(२) गङ्गादेवा इति ङ० ।

धरणीतलं नाक्रामेत् स चावत् मरणावस्थायां भूमितलं पद्भ्याम-
नाक्रम्य कालं कुर्यात् । एवमेवानन्देयं गङ्गादेवा^(१) भगिनी बुद्धचेष्टाद्
बुद्धचेष्टं सङ्गमिष्यति तत्र चाविरहिता भविष्यति बुद्धैर्भगवद्भि-
र्यावन्नातुन्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यते ॥

अथ खल्वायुष्मत् आनन्दस्यैतद्भूत् । ये तत्राचोभ्यस्य तथा-
गतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्धान्तिके बोधिसत्त्वा महासत्त्वा भविष्यन्ति
तथागतसन्निपात एव स वेदितव्यः ॥

अथ खलु भगवानायुष्मत् आनन्दस्येवमेवंरूपं चेतसैव चेतः-
परिवितर्कमाज्ञायायुष्मान्तमानन्दमेतदवोषत् । एवमेतदानन्दैवमे-
तत् । उत्तीर्षपङ्कास्ते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा येऽचोभ्यस्य तथा-
गतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्ध्य बुद्धचेष्टे ब्रह्मचर्यं परन्ति बोधि-
परिनिष्यत्युपगतास्ते आनन्द बोधिसत्त्वा महासत्त्वा वेदितव्याः । तस्य
खलु पुनरानन्द सुवर्षपुष्यस्य तथागतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्ध्य
न प्रमाणबद्धः आवकसङ्घो भविष्यति ॥ तत् कस्य हेतोः । तावन्मो
क्षानन्द तत्र आवका भविष्यन्ति येषां नास्ति प्रमाणं अपि
त्वप्रमेया असङ्कोचा इत्येवं सङ्ख्यां गमिष्यन्ति ॥ तेन खलु पुनरानन्द
कालेन तेन समयेन तस्मिन् बुद्धचेष्टे न व्याङ्कान्ताराणि भविष्यन्ति
न चौरकान्ताराणि न पानीयकान्ताराणि न व्याधिकान्ताराणि
न दुर्भिक्षकान्ताराणि^(२) भविष्यन्ति । एतानि चान्यानि चानन्दा-

(१) गङ्गादेवा इति छ० ।

(२) च० पुस्तके, दुर्भिक्षकान्ताराणीत्यन्तरं, बुध्दकान्ताराणीति
पाठो दृश्यते ।

सात्मनन्ताराणि तस्मिन् बुद्धयेने सर्वेषु सर्वेषु सर्वथा सर्वेषु न भवि-
 श्यन्ति न प्रज्ञास्यन्ते । सुवर्षपुष्पकस्य पुनरागच्छ तन्नामतस्मार्हतः
 सम्यक्सम्बुद्धस्यानुत्तरास्यसम्बोधिसमिसम्बुद्धस्येवान्नेवैहवाणि भय-
 भैरवकान्ताराणि सर्वेषु सर्वेषु सर्वथा सर्वेषु तदानीं न भवित्कान्ति न
 प्रज्ञास्यन्ते ॥

एवमुक्ते आसुधानागच्छो भगवन्ममेतदवोचत् । अनया भगवन्
 गङ्गादेवया^(१) भगिन्या कतमस्य तथागतस्यान्तिके प्रसन्नचित्तोत्पाद-
 कुञ्जसमूहमवरोपितमनुत्तराद्यां सम्यक्सम्बोधौ ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्नागच्छो भगवन्ममेतदवोचत् । अज्ञानागच्छ गङ्गादे-
 वया^(१) भगिन्या दीपङ्करस्य तथागतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्धस्यान्ति-
 के प्रथमचित्तोत्पादकुञ्जसमूहमवरोपितमनुत्तराद्यां सम्यक्सम्बोधौ
 परिणामितश्च । स च दीपङ्करस्तथागतोऽर्हन् सम्यक्सम्बुद्धः सुवर्ष-
 पुष्पैरेवावकीर्षोऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिं प्रार्थयमानया । कदा मया
 पञ्चभिदत्पलैर्दीपङ्करस्तथागतोऽर्हन् सम्यक्सम्बुद्धोऽवकीर्षोऽनुत्पत्ति-
 केषु च मया धर्मेषु चान्तिः प्रतिलब्धा । ततोऽहं दीपङ्करेण
 तथागतेनार्हता सम्यक्सम्बुद्धेन व्याकृतोऽनुत्तराद्यां सम्यक्सम्बोधौ ।
 भविष्यसि त्वं माणवकाऽनागते^(२)ऽध्वनिं प्राक्यमुनिर्नाम तथागतो-
 ऽर्हन् सम्यक्सम्बुद्धो विद्याचरणसम्पन्नः सुगतो लोकविदनुत्तरः
 पुरुषदम्यसारथिः प्रास्ता देवानाञ्च मनुष्याणाञ्च बुद्धो भग-
 वानिति । तदैतस्या भगिन्या मन व्याकरणं श्रुत्वा एवं पितमुद-

(१) गङ्गादेवया इति छ० ।

(२) माणवाऽनागते इति ख० घ०, मानवाऽनागते इति क० छ० च० ।

पादि^(१) । अहो वताहमप्येवं व्याक्रियेयानुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ।
यथाऽयं माणवको व्याकृतोऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ । एवं चानन्दै-
तस्या भगिन्या दीपङ्करस्य तथागतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्धस्यान्तिके
प्रथमचित्तोत्पादकुञ्जसमूलमवरोपितमभूदनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ॥

एवमुक्ते आयुष्मानानन्दो भगवन्तमेतदवोचत् । कृतपरिकर्षा
वतेयं भगवन् कृतपर्यन्ता गङ्गादेवा^(२) भगिनी व्याकृताऽनुत्तरायां
सम्यक्सम्बोधौ ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तमानन्दमेतदवोचत् । एवमेतदानन्दैव-
मेतत् । यथा वदसि कृतपरिकर्षा वतेयं कृतपर्यन्ता गङ्गादेवा^(२)
भगिनी व्याकृताऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधाविति ॥

आर्याष्टमाहस्त्रिकायां प्रज्ञापारमितायां गङ्गादेवा^(२)भगिनीपरि-
वर्ती नाम एकोनविंशतितमः ॥

(१) उत्पादितं इति च० ।

(२) गङ्गादेवा इति छ० ।

उपायकौशल्यमीमांसापरिवर्ती नाम विंशतितमः ।

अथ खल्वायुश्चान् सुभूतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । प्रज्ञापारमितायां
भगवंश्चरता बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन कथं शून्यतायां परिजयः कर्त्तव्यः
कथं वा शून्यतासमाधिः समापत्तव्यः ॥

भगवानाह । इह सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञापारमितायां
चरता रूपं शून्यमिति प्रत्यवेक्षितव्यं । एवं वेदना संज्ञा संस्कारा
विज्ञानं शून्यमिति प्रत्यवेक्षितव्यं । तथा च प्रत्यवेक्षितव्यमविक्षिप्तया
चित्तसन्तत्या यथा प्रत्यवेक्षमाणो रूपमिति तां धर्मतां धर्मतया न
समनुपश्येत् । तां चासमनुपश्यन् धर्मतां न साक्षात्कुर्व्याद्भूतकोटिं ॥

एवमुक्ते आयुश्चान् सुभूतिर्भगवन्तमेतदवोचत् ॥

यद्भगवानेवमाह । न बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन शून्यता साक्षात्-
कर्त्तव्येति । कथं भगवंस्तस्मिन् समाधौ स्थितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः
शून्यतां न साक्षात्करोति ॥

भगवानाह । यतः सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सर्वकारवरो-
पेतां शून्यतां प्रत्यवेक्षते न च साक्षात्करिष्यामीति प्रत्यवेक्षते न
च साक्षात्कर्त्तव्येति प्रत्यवेक्षते परिजयं करिष्यामीति प्रत्यवेक्षते
परिजयस्थायं कालो नायं कालः साक्षात्क्रियाया इति प्रत्यवेक्षते
असमाहित एवारम्भे चित्तमुपनिषन्नाति प्रज्ञापारमिता च मे

परिगृहीता भविष्यति न च साक्षात्कृतेति । अचान्तरा^(१) बोधिसत्त्वो महासत्त्वो न परिहीयते बोधिपक्षैर्धर्मैर्न चास्त्रवलयं करोति अत्र च परित्रयं करोति ॥ यस्मिन् समये बोधिसत्त्वो महासत्त्वः शून्यता-समाधिविमोक्षमुखेन विहरति तस्मिन् समये बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेना-निमित्तेन च समाधिना विहर्त्तव्यं न चानिमित्तं साक्षात्कर्त्तव्यं ॥ तत् कस्य हेतोः । एवमाद्भुङ्कुशलमूलधर्मसमन्वागतो हि बोधिसत्त्वो महासत्त्वः परिपाकस्यायं कालो नायं कालः साक्षात्क्रियाया इति प्रत्यवेक्षते प्रज्ञापारमितया च परिगृहीतो भूतकोटिं न साक्षात्-करोति । तद्यथापि नाम सुभूते कसिदेव पुरुषः परमशूरश्च भवेत् परमवीर्यसमन्वागतश्च भवेत् दृढप्रतिष्ठानश्च भवेत् अभिरूपश्च भवेत् प्रासादिकश्च भवेत् परमदर्शनीयश्च भवेत् वज्रगुणसमन्वागतश्च भवेत् परमगुणसमन्वागतश्च भवेत् परमैश्वर्यशीलश्रुतत्यागादिगुणैश्च समन्वा-गतो भवेत् मेधावी च भवेत् वचनसमर्थश्च भवेत् प्रतिभानसम्पन्नश्च^(२) भवेत् प्रतिपत्तिसम्पन्नश्च भवेत् कालज्ञश्च भवेत् देशज्ञश्च भवेत् स्थानज्ञश्च भवेत् इक्ष्वत्से च परमगतिं गतो भवेत् वज्रप्रहरणावरणश्च भवेत् सर्वासु च कलासु परमकुशलो भवेत् सुपरिनिष्पन्नतया सर्वैश्वरे च त्रिलोक्यानेषु परमगतिको भवेत् स्थितिमांसु भवेत् मतिमांसु भवेत् गतिमांसु भवेत् धृतिमांसु भवेत् नीतिमांसु भवेत् सर्वज्ञास्त्रविभारदश्च भवेत् मित्रवांसु भवेत् अर्थवांसु भवेत् बलवांसु भवेत् अहीनाङ्गश्च भवेत् परिपूर्णेन्द्रियश्च भवेत् सर्वोपकरणसम्पन्नश्च

(१) अन्तरे इति च० ।

(२) प्रतिभानसमर्थश्चेति म० ।

भवेत् वज्रजनस्य च प्रियो मन्त्रापस्य भवेत् । स यद्यदेव क्रिषित्
कार्यमारभेत^(१) तत्र तत्र सर्वत्र निस्तरणसमर्थो भवेत् नद्येन च
व्यवहरेत् सर्वत्र वास्य महास्त्राभो भवेत् तेन महास्त्राभेन समन्वागतः
यन् वज्रजनं संविभवेत् सत्कर्त्तव्यञ्च सत्कुर्व्यात् मुदकर्त्तव्यञ्च मुद-
कुर्व्यात् मानञ्चितव्यञ्च मानयेत् पूजञ्चितव्यञ्च पूजयेत् । तत् किं
मन्वसे सुभूते अपि नु स पुरुषस्ततो निदानं भूयस्या माचषा
आत्ममनस्को भवेत् प्रसुदितस्य भवेत् प्रीतिशौमनस्यजातस्य भवेत् ॥

सुभूतिराह । एवमेतद्भगवन्नेवमेतत् सुगत ॥

भगवानाह । स खलु पुनः सुभूते पुरुषः तथा महावन्पत्या
समन्वागतो मातापिष्टपुत्रदारान् गृहीत्वा केनचिदेव कारण-
व्यामपीधोगेन महादृवीकान्तारं प्रतिपन्नो भवेत् महाप्रतिभयं
वासानां भीषणं रोमहर्षणं च तत्र प्रविष्टः संस्नान् मातापिष्टपुत्रदारा-
वभदेनाभिनिमन्त्रयेत् मा भैष्ट मा भैष्टाहमितो युष्मान् महाभय-
भैरवादृवीकान्तारात् क्षेमेण स्वस्तिना श्रीमपक्रामयिष्यामि श्रीमं
परिमोचयिष्यामीति । तत्र खलु पुनः सुभूते अटवीकान्तारे तस्य
पुरुषस्य वद्वः प्रत्यर्धिका वद्वः प्रत्यमिचाः प्रत्युपस्थिता भवेयुः ॥
तत् किं मन्वसे सुभूते अपि नु स शूरः पुरुषसौः प्रत्यर्धिकैः प्रत्य-
मिचैरभुत्सितैरविनिवर्त्तो दृङ्वीर्यवस्यसमन्वामतः प्रज्ञावानतिशिग्धः
सानुक्रोशो धीरो महाशम्भारसमन्वागतस्तन्मातापिष्टपुत्रदारान् परि-
त्यञ्च्य ततो महाभयभैरवादृवीकान्तारादात्मावमेकमपक्रामञ्चितव्यं
मन्येत ॥

(१) आरभते इति ड० च० ।

सुभूतिराह । गो षीदं भगवन् ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हि भगवन्तस्य पुरुषस्य तन्मातापितृपुत्रदारमपरित्यक्तमाध्यात्मिकस्य वाङ्मस्य बलवान् सन्धारः ॥ तस्य तथाटवीकान्तारे वज्रतरकाश्च शूरतरकाश्च दृढप्रहरणतरकाश्च तेषां प्रत्यर्थिकानां प्रत्यभिचाषामन्ये उदारतरकाः प्रत्यर्थिकाः प्रत्यभिचास्त्रिष्ठान्ति रक्षन्ति । ते तस्य प्रत्यर्थिकाः प्रत्यभिचा अवतारप्रेक्षिणोऽवतारगवेषिणोऽवतारं न लप्स्यन्ते । तेन स भगवन् प्रतिबलः पुरुषोऽहृतोऽनुपहतसन्मातापितृपुत्रदारमात्मानश्च ततो महाभयभैरवाद्दटवीकान्ताराच्छक्तः चेमेण स्वस्तिना श्रीप्रमथकामयितुं यावद्ग्रामं वा नगरं वा निगमं वा अनुप्राप्तः स्यात् ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभूतिमेतद्वोचत् । एवमेव सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वः सर्वसत्वहितानुकम्पी मैत्रीविहारी कक्षणाविहारी सुदिताविहारी उपेक्षाविहारी उपायकौशल्येन प्रज्ञापारमितया च परिगृहीतः कुशलमूल्यानि सम्बन्धुद्भुशुज्ञानया परिणामनया परिणाम्य किञ्चापि शून्यतामानिमित्तमप्रणिहितञ्च समाधिबिमोक्षसुखान्यवतरति न त्वेव भूतकोटिं शास्त्रात्करोति यदुत आवकभूमौ वा प्रत्येकबुद्भुभूमौ वा ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा ह्यस्य बलवन्तमा दृढतमाश्च परिग्राहका यदुत प्रज्ञापारमिता उपायकौशल्यञ्च । तेनास्त्रापरित्यक्ताः सर्वसत्वान्मेव प्रतिबलः स्वस्तिना चेमेणानुत्तरां सम्बन्धुसम्बोधिमभिसम्बोद्धुं ॥ यस्मिन् समये सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वः सर्वसत्वानामन्तिके मैत्रीक्षिप्तमारम्भणीकृत्य तान् परमथा मैत्र्या परिवर्ध्नाति अचान्तरे बोधिसत्त्वो महासत्वः क्षेत्रपक्षमारपक्षघातिक्रम्य आवकभूमिं प्रत्येकबुद्भुभूमिस्त्रातिक्रम्य तत्र ससा-

धाववतिष्ठते । अप्राप्तस्य च सुभ्रूते आश्वत्थस्य परमपारमितायां
 शून्यतायां परिजयं करोति ॥ यस्मिन् समये सुभ्रूते बोधिसत्त्वो
 महासत्वः शून्यतासमाधिविमोक्षमुखेन विहरति अचान्तरे बोधिसत्त्वो
 महासत्वो न चेदानो नानिमित्तेन समाधिना विहरति । नचानेना-
 निमित्तः समाधिः साक्षात्कृतो भवति । तद्यथापि नाम सुभ्रूते पक्षी
 ब्रह्मगिराकाशेऽन्तरीक्षे चरति न च भूमौ पतति न च कश्चिन्नियं
 निमित्त्य तिष्ठति आकाश एवान्तरीक्षे विहरति न च तत्रापि
 निमित्तो न प्रतिष्ठितः । एवमेव सुभ्रूते बोधिसत्त्वो महासत्वः शून्यता-
 विहारेण विहरति शून्यतायां परिजयं करोति अनिमित्तविहारेण
 च विहरति अनिमित्ते च परिजयं करोति अप्रणिहितविहारेण
 च विहरति अप्रणिहिते च परिजयं करोति न च शून्यतायां
 वा अनिमित्ते वा अप्रणिहिते वा पतत्यपरिपूर्षैर्बुद्धधर्मैः ॥ तद्यथापि
 नाम सुसुते बलवानिष्वस्त्राचार्य्यं दम्बस्त्रत्रिणायां सुत्रिचितः सुपरि-
 निष्ठितः । स ऊर्द्धं काण्डं क्षिपेदूर्द्धं काण्डं क्षिप्या तदन्यैः काण्डै-
 स्तात्काण्डं भूमौ पतत प्रतिनिवारयेद्द्वारयेत्तस्य पौर्वकस्य काण्डस्य
 काण्डपरम्परया भूमौ पतनं न दद्यान्तावन्तत् काण्डं भूमौ न पतेत्
 यावन्नाकाङ्क्षेदहो वतेदं काण्डं भूमौ पतेदिति^(१) । एवमेव सुभ्रूते
 बोधिसत्त्वो महासत्वः प्रज्ञापारमितायां चरन्नुपायकौशल्यपरिमृष्टी-
 तस्त्वावन्तां परमां भूतकोटिं न साक्षात्करोति यावन्न तानि कुश-
 लमूलान्यनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ परिपक्वानि सुपरिपक्वानि । यदा
 तानि कुशलमूलान्यनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ परिपक्वानि भवन्ति

(१) न दद्यान्नाकाङ्क्षेदहो वतेदं काण्डं भूमौ पतेदिति ग० ।

सुपरिपक्वानि तदा तां परमां भूतकोटिं साक्षात्करोति ॥ तस्मान्नाहिं
सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञापारमितायां चरता प्रज्ञापारमितां
भावयता एवमेतेषां धर्माणां गम्भीरधर्मता प्रत्यवेक्षितया उपनि-
ध्यातया न च साक्षात्कर्त्तव्या ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभूतिर्भगवन्मतेदवोषत् । दुष्करकारको
भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्वः परमदुष्करकारको भगवन् बोधिसत्त्वो
महासत्वः यः शून्यतायां चरति शून्यतया च विहरति शून्यताञ्च
समाधिं समापद्यते न च भूतकोटिं साक्षात्करोति । अत्याश्चर्यमिदं
भगवन् परमाश्चर्यमिदं सुगत ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मानं सुभूतिमेतदवोषत् । एवमेतत् सुभूते
एवमेतत् । दुष्करकारको बोधिसत्त्वो महासत्वः परमदुष्करकारको
बोधिसत्त्वो महासत्वः यः शून्यतायां चरति शून्यतायाञ्च विहरति
शून्यतां च समाधिं समापद्यते न च भूतकोटिं साक्षात्करोति ॥
तत् कस्य हेतोः । तथा हि सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य सर्वसत्त्वा
अपरित्यक्तास्त्वमे एवंरूपाः प्रणिधानविशेषा भवन्ति मयैते सर्वसत्त्वाः
परिमोक्षयितव्या इति । यदा बोधिसत्त्वो महासत्व एव चित्तमभि-
निर्हरति सर्वसत्त्वा ममाऽपरित्यक्ताः मयैते परिमोक्षयितव्या इति ।
शून्यताञ्च समाधिविमोक्षमुखमभिनिर्हरति आनिमित्तञ्च समाधिवि-
मोक्षमुखमभिनिर्हरति अप्रणिहितञ्च समाधिविमोक्षमुखमभिनिर्ह-
रति । तदा उपायकौशल्यसमन्वागतो बोधिसत्त्वो महासत्वो वेदितव्यो
नायमन्तरा भूतकोटिं साक्षात्करिष्यत्यपरिपूर्वैर्बुद्धधर्मैः ॥ तत् कस्य
हेतोः । तथा ह्यस्योपायकौशल्यं रक्षां करोति । स चैवास्य चित्तोत्पादो

जन्तस्य सर्व्वसत्त्वा अपरित्यक्ताः । स एवमनेन चिन्तोत्पादेनोपाय-
 कौशलेन समन्वागतोऽन्तरा भूतकोटिं न साक्षात्करोति ॥ पुनरपरं
 सुभूते यदा बोधिसत्त्वो महासत्त्व इमानि गम्भीराणि स्थानानि प्रत्य-
 वेक्षते प्रत्यवेक्षितुकामो वा भवति । तद्यथा शून्यतां समाधिविमोक्ष-
 मुखं आनिमित्तं समाधिविमोक्षमुखं अप्रच्छिन्नं समाधिविमोक्ष-
 मुखं । तेनैवं चिन्तमभिनिर्हन्त्यं दीर्घराचममी सत्त्वाः सत्त्वसंज्ञया
 उपलभ्ये चरन्ति । तेषां सत्वानामुपलम्बदृष्टिकानामुपलम्बदृष्टिप्रहा-
 षायामुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिमन्वुष्य धर्मन्देवधिष्ठायामीति सञ्चिन्त्य
 शून्यतां समाधिविमोक्षमुखं समापद्यते न च भूतकोटिं साक्षात्-
 करोति आनिमित्तं समाधिविमोक्षमुखं समापद्यते न च भूतकोटिं
 साक्षात्करोति अप्रच्छिन्नं समाधिविमोक्षमुखं समापद्यते न च
 भूतकोटिं साक्षात्करोति । एवं बोधिसत्त्वो महासत्वोऽनेन चिन्तो-
 त्पादेनानेन उपायकौशलेन समन्वागतो नाम्तरा भूतकोटिं साक्षात्-
 करोति न च परिहीयते मैत्रीसमाधितो न करणामुदितोपेक्षा-
 समाधितः ॥ तत् कस्य हेतोः । उपायकौशलपरिग्रहीतो हि बोधि-
 सत्त्वो महासत्वो भूयस्या माचया विवर्द्धते शुक्लैर्धर्मैः । तीर्णत-
 राणि^(१) चास्य अद्भुतादीनीन्द्रियाणि भवन्ति बलबोध्यमार्गं प्रति-
 क्षभते ॥ पुनरपरं सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्यैवं भवति । दीर्घ-
 राचममी सत्त्वा धर्मसंज्ञया उपलभ्ये चरन्ति । तेषामुपलम्बदृष्टिका-
 नामुपलम्बदृष्टिप्रहाणाथामुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिमन्वुष्य धर्मं देव-

(१) तीर्णतमानीति ख० ग० च० ।

चिन्त्यामीति । सोऽनेन चिन्तोत्पादेन पौर्विकेण उपोपायकौत्रख्येन समन्वागतः शून्यतां समाधिविमोक्षसुखं समापद्यते । न च भूतकोटिं साक्षात् करोति । न च परिहीयते मैत्रीकद्वेषासुदितोपेक्षासमाधितः ॥ तत् कस्य हेतोः । उपोपायकौत्रख्यपरिगृहीतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भूयस्या मायया विवर्द्धते । शुक्लैर्धर्मैस्तीक्ष्णतराणि चास्य अद्वादीनीन्द्रियाणि भवन्ति । वक्ष्यबोध्यज्ज्ञानि मार्गस्य प्रतिसम्भते ॥ पुनरपरं सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्यैवं भवति । दीर्घरात्रममी क्त्वा विभिन्नसंज्ञया निमित्ते चरन्ति । तेषां निमित्तसंज्ञाप्रहाषाद्यानुत्तरां सत्यक्सन्बोधिसत्त्वस्य बुध्य धर्मसन्देहप्रिय्यामीत्यानिमित्तं समाधिविमोक्षसुखं समापद्यते सत्त्वानां कृतवः । सोऽनेन चिन्तोत्पादेन पौर्विकेण उपोपायकौत्रख्येन समन्वागतः आनिमित्तं समाधिविमोक्षसुखं समापद्यते । न च भूतकोटिं साक्षात् करोति । न च परिहीयते मैत्र्याः कद्वेषाया सुदिताया उपेक्षायाः सर्व्वसमाधितः ॥ तत् कस्य हेतोः । उपोपायकौत्रख्यपरिगृहीतो हि बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भूयस्या मायया विवर्द्धते । शुक्लैर्धर्मैस्तीक्ष्णतराणि चास्य अद्वादीनीन्द्रियाणि भवन्ति । वक्षानि बोध्यज्ज्ञानि मार्गस्य प्रतिसम्भते ॥ पुनरपरं सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्यैवं भवति । दीर्घरात्रममी क्त्वा नित्यसंज्ञया सुखसंज्ञया आत्मसंज्ञया शुभसंज्ञया च विपर्य्ययास्तथा करिष्यामि यथाऽनुत्तरां सत्यक्सन्बोधिसत्त्वस्य बुध्य नित्यसंज्ञायाः सुखसंज्ञाया आत्मसंज्ञायाः शुभसंज्ञाया विपर्य्यासस्य प्रहाषाया धर्मसन्देहप्रिय्यामि ॥ अनित्यमेतत् सर्व्वं न नित्यमिति । दुःखमेतत् सर्व्वं न सुखमिति । अनात्मकमेतत् सर्व्वं नैतत्त्वान्नात्मकमिति । अशुभमेतत् सर्व्वं नैतत्त्वान्शुभमिति । सोऽनेन चिन्तोत्पादेन समन्वागतः

पौर्व्वक्त्रेण बोधायकौश्लेखेन प्रज्ञापारमितया च परिगृहीतो नाम्तरा भूतकोटिं साक्षात्करोति अपरिपूर्व्वेषु बुद्धधर्मेषु । एवमप्रचिहितं समाधिविमोक्षमुखमुपसम्पद्य विहरति । न च भूतकोटिं साक्षात्करोति । न च परिगृहीते मैत्रीतो वा कश्चातो वा सुदितातो^(१) वा उपेक्षातो वा ॥ तत् कथं हेतोः । उपायकौश्लेखपरिगृहीतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भूयस्या माचया विवर्द्धते । शून्यैर्धर्मैस्तीक्ष्णतराणि चास्य अद्वादीनीन्द्रियाणि भवन्ति । बलानि बोध्यङ्गानि मार्गस्य^(२) प्रतिपद्यते ॥ यो हि कश्चित् सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्व इमं चित्तोत्पादमुत्पादयति । इत्यपीमे यत्ना दीर्घरात्रमुपसम्पद्ये चरिताविन एतर्ह्युपसम्पद्ये चरन्ति । निमित्तसंज्ञायां चरिताविन एतर्ह्यपि निमित्तसंज्ञायां चरन्ति । विपर्य्याये चरिताविन एतर्ह्यपि विपर्य्याये चरन्ति । पिच्छसंज्ञायां चरिताविन एतर्ह्यपि पिच्छसंज्ञायां चरन्ति । अभूतसंज्ञायां चरिताविन एतर्ह्यपि अभूतसंज्ञायां चरन्ति । मिथ्यादृष्टौ चरिताविन एतर्ह्यपि मिथ्यादृष्टौ चरन्ति । तथा^(३) करिष्यामि यद्यैषामेते दोषाः सर्व्वेषु सर्व्वं सर्व्वथा सर्व्वं न भविष्यन्ति न प्रज्ञास्वन्ते इत्येवं सर्व्वसत्त्वान् समन्वाहरति ॥ एवञ्च बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽनेन स्यतिसमन्वाहारेणाऽनेन चित्तोत्पादेन समन्वागत उपायकौश्लेखेन च समन्वागतः प्रज्ञापारमितया च परिगृहीत एवमेतेषां गम्भीराणां धर्म्मणां धर्म्मतां अत्यवेक्षमाणः शून्यतातो वा आनिमित्ततो वा अप्रचिहिततो वा अनभिर्षस्कारतो वा अनुत्पादतो वा अजातितो वा अभासतो

(१) सुदितव इति ग० ।

(२) बलबोध्यङ्गमार्गस्येति ख०, बलबोध्यङ्गमार्गस्येति छ०, च० ।

(३) तथा चेति ग० ।

वा अस्यानमेतत् सुभूतेऽनवकाशो यत् स बोधिसत्त्वो महासत्त्व एवं-
 ज्ञानसमन्वागतोऽनभिसंस्कारे^(१) वा पतेत् वैधातुकेन वा साङ्गैः
 संवसेत् नैतत्स्थानं विद्यते ॥ एवं हि सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः
 परिप्रष्टव्यो बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धु-
 कानेन । कतमेषां धर्माणां परिचयः कर्त्तव्यः कियद्रूपाणि च चिन्तान्व-
 भिनिर्हर्त्तव्यानि यानि चिन्तान्वभिनिर्हर्त्तव्यानि बोधिसत्त्वो महासत्त्वो न
 शून्यतां साक्षात्करोति नानिमित्तं साक्षात्करोति नाप्रणिहितं
 साक्षात्करोति नानभिसंस्कारं साक्षात्करोति नानुत्पादं साक्षात्-
 करोति नाजातिं साक्षात्करोति नाभावं साक्षात्करोति प्रज्ञा-
 पारमिताञ्च भावयति ॥ स चेत् सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वो बोधि-
 सत्त्वेन महासत्त्वेनैवं पृष्ट एवं व्याकरोति । शून्यतैव बोधिसत्त्वेन
 महासत्त्वेन मनसि कर्त्तव्या । आनिमित्तमेवाप्रणिहितमेवानभिसंस्कार
 एवानुत्पाद एवाजातिरेवाभाव एव बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन मनसि
 कर्त्तव्य इति । स चेत् सर्वसत्त्वापरित्यागचित्तोत्पादं नोपदर्शयेदुपाय-
 कौशल्यं वा न व्याकुर्व्यात् वेदितव्यमेतत् सुभूते नायं व्याकृतो
 बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽनुत्तरार्थां सम्यक्सम्बोधावविनिवर्त्तनीयत्वे तैः
 पौर्विकैस्साधगतैरर्हङ्गिः सम्यक्सम्बुद्धैः ॥ तत् कस्य हेतोः । यो
 ह्यसावविनिवर्त्तनीयस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्यावेणिको धर्मसंघं धर्मं
 न सूचयति न प्रभावयति नोपदर्शयति न प्रजानाति परिपृष्टो न
 व्याकरोति न विस्मर्षयति न तां भूमिमवक्रामयति योऽविनिवर्त्त-
 नीयस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य भूमिरिति ॥

(१) अभिसंस्कारे इति म० ।

सुभूतिराह । ज्ञात् पुनर्भगवन् पर्व्याद्यो ज्ञेय पर्व्याद्येव बोधि-
सत्त्वो महासत्त्वोऽविविक्तर्त्तनीयो भवेत् ॥

भगवानाह । ज्ञात् सुभूते स कर्त्याद्यो ज्ञेय पर्व्याद्येव स बोधि-
सत्त्वो महासत्त्वोऽविविक्तर्त्तनीयो भवेत् । स ज्ञेयोऽविविक्तो महासत्त्व
इमां प्रज्ञापरमितां मुक्त्वा वाऽमुक्त्वा वा एवं प्रतिबुद्धेन ह्येवं विस्पर्ण-
बोद्धविनिवर्त्तनीयो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो वेदितव्यः ॥

सुभूतिराह । तेन हि भगवन् बहवो बोधाय चरन्ति । अल्पकाः
पुनर्थं एवं विस्पर्णयन्ति ॥

भगवानाह । तथा हि सुभूते ऽल्पकास्तु बोधिसत्त्वा महासत्त्वा ज्ञे-
यसत्त्वा अविविक्तर्त्तनीयासां ज्ञानभूमौ ज्ञे पुनस्ते व्यसृज्या भविव्यक्ति
न एवं विस्पर्णयन्ति । ते ते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा उत्तमज्ञाव-
रोपिनःकुण्डलसूत्रा वेदितव्याः । ते ते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अर्थहार्थाः
सदेवमानुषासुरेषु लोकेन । स चेत् पुनः सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः
स्वप्नान्तरगतोऽपि स्वप्नोपमाः सर्वधर्मा इति व्यवलोकयति न च
वाचात्करोति । इदमपि सुभूतेऽविविक्तर्त्तनीयस्य बोधिसत्त्वस्य महा-
सत्त्वस्याविविक्तर्त्तनीयस्य च वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभूते बोधिसत्त्वो
महासत्त्वः स्वप्नान्तरगतोऽपि आत्मकभूमौ वा प्रत्येकबुद्धभूमौ वा
बोधानुकाय^(१) च स्पृहामसुभवाचिन्तं गोत्यादयति । इदमपि सुभूते-
ऽविविक्तर्त्तनीयस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्याविविक्तर्त्तनीयस्य च वेदि-
तव्यम् ॥ पुनरपरं सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः स्वप्नान्तरगतो-
ऽप्यनेकप्रतायाः पर्वदोऽनेकसहस्राय सवदनेककोटीनियुतप्रतसह-

(१) बोधानुकायाय इति अ० ।

स्वात्मः पर्वहो मध्यमत्वं संप्रदायमादे निवृत्तं भिक्षुसंघपरिचयं बोधि-
 सत्वसंघपुरस्कृतं धर्मदेशयन्तं तथागतमर्हन्तं सम्यक्सम्बुद्धमात्मानं
 पश्यन्ति । इदमपि सुभूतेऽविनिवर्त्तनीयस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्या-
 विनिवर्त्तनीयस्य च वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वः
 स्वप्नान्तरगतोऽपि वैद्यस्यमभ्युद्भव्य सन्नेभ्यो धर्मदेशयति तास्य
 कामप्रभां संजागीते तांश्च भिक्षुजभिवर्त्तिमीते येऽन्वस्यु दिशु
 गत्वाऽन्वेषु लोकधातुषु बुद्धकृत्यं कुर्वन्ति धर्मस्य देशयन्ति ॥ एवमपि
 सुभूते स्वप्नान्तरगतोऽविनिवर्त्तनीयो बोधिसत्त्वो महासत्वः संजागीते ।
 इदमपि सुभूतेऽविनिवर्त्तनीयस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्याऽविनिवर्त्त-
 नीयस्य च वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभूते स्वप्नान्तरगतो बोधिसत्त्वो
 महासत्वो गोचरस्यति न सन्त्यस्यति न सन्नासनापद्यते यामघाते वा
 मगरघाते वा निष्कमघाते वा जनपदघाते वा राष्ट्रघाते वाऽग्निदाहे
 वा वर्त्तमाने व्यादृष्टगान् वा ततोऽन्यान्पि वा सुदृष्टगजातीव्
 दृष्ट्वा शिस्त्रेदे वा प्रसुपस्त्रिते ततोऽन्यान्यपि वा महाभयभैरवाधि
 दुःखदौर्लभ्यस्यानि वा प्राप्य ततोऽन्येषामपि वा सत्वानां महाभय-
 भैरवाधि दुःखानि वृष्ट्वा नास्य भयभैरवसुत्पद्यते गोचरस्यति न
 सन्त्यस्यति न सन्नासनापद्यते । ततश्च स्वप्नान्तरात् प्रतिबिबुद्धस्य
 स्वप्नान्तरवृत्त्यतस्त्वीं भवति । स्वप्नोत्पममिदं सर्वं वैधातुकं । एवञ्च
 महाऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिसमिसम्बुध्य सम्यग्देशयता धर्मो देशयि-
 तस्य इति । इदमपि सुभूतेऽविनिवर्त्तनीयस्य बोधिसत्त्वस्य महा-
 सत्वस्याऽविनिवर्त्तनीयस्य च वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभूतेऽविनि-
 वर्त्तनीयस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य स्वप्नान्तरगतस्य वैद्यिकान्

सत्वान् दृष्ट्वा एवं भवति । तथा करिष्यामि यथा मेऽनुत्तरां सम्यक्-
 सम्वोधिमभिसम्बुद्धस्य बुद्धक्षेत्रे सर्वेषु सर्व्वं सर्व्वथा सर्व्वं सर्व्वेऽप्य-
 पाथा न भविष्यन्तीति । इदमपि सुभूतेऽविनिवर्त्तनीयस्य बोधि-
 सत्त्वस्य महासत्वस्थापाथपरिशुद्धिलक्षणं वेदितव्यं ॥ तत्र सुभूते
 कथं विज्ञायेतास्याऽविनिवर्त्तनीयस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्थानु-
 त्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धस्य बुद्धक्षेत्रे सर्व्वेषु सर्व्वं सर्व्वथा
 सर्व्वं सर्व्वेऽप्यपाथा न भविष्यन्तीति । स चेत् सुभूते बोधिसत्वो महा-
 सत्वः स्वप्नान्तरगतोऽपि निरयगतांस्त्रिर्य्यक्प्रेतगताम् वा सत्वान्
 दृष्ट्वा स्थितिं प्रतिस्मरते । स तां स्थितिं प्रतिस्मर्य्य एवं चिन्तयति
 तथा करिष्यामि यथा मेऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धस्य बुद्ध-
 क्षेत्रे सर्व्वेषु सर्व्वं सर्व्वथा सर्व्वं सर्व्वेऽप्यपाथा न भविष्यन्तीति । एवं
 सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्थापाथपरिशुद्धिलक्षणं वेदितव्यं ॥
 इदमपि सुभूतेऽविनिवर्त्तनीयस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्थाविनिवर्त्त-
 नीयलक्षणं वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभूते स्वप्नान्तरगतो बोधिसत्वो
 महासत्वो नगरदाहो वा ग्रामदाहो वा वर्त्तमाने प्रतिविवुद्धः संस्ततः
 स्वप्नादेवं समन्वाहरति । यथा मया स्वप्नान्तरगतेन ये आकारा
 यानि खिन्नानि यानि निमित्तानि दृष्टानि धैराकारैर्यैस्त्रिर्य्यैर्निमि-
 नैरविनिवर्त्तनीयो बोधिसत्वो महासत्वो धारयितव्यस्ये आकारास्त्वानि
 खिन्नानि तानि निमित्तानि मम संविद्यन्ते । एतेन सत्येन सत्य-
 वचनेनायं नगरदाहो वा ग्रामदाहो वा वर्त्तमान उपभ्राम्यतु प्रीती-
 भवतु अस्त्वं गच्छतु ॥ स चेत् सुभूते ग्रामदाहो वा नगरदाहो वा
 उपभ्राम्यति प्रीतीभवति अस्त्वं गच्छति वेदितव्यमेतत् सुभूते

व्याकृतोऽयं बोधिसत्त्वो महासत्त्वोः पौर्विकैस्सायागतैरर्हद्भिः सम्यक्-
सम्बुद्धैरविनिवर्त्तनीयोऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेरिति^(१) । स चेन्नोप-
पन्नान्धति न ज्ञीतीभवति नास्ति गच्छति वेदितव्यमेतत् सुभूते नायं
व्याकृतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधाविति ।
स चेत् पुनः सुभूते सोऽग्निदाहोऽतिक्रम्य गृहाद्गृहं रथ्याया रथ्यां
अन्यतरान्यतरां रथ्यां वा गृहं वा गच्छति दहति नोपपन्नान्धति
न ज्ञीतीभवति नास्ति गच्छति वेदितव्यमेतत् सुभूते धर्मप्रत्या-
ख्यानं दुस्युज्जसंवर्त्तनीयं तेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन कर्षोपचितं ।
ततोऽस्यैतद्दृष्टधर्मसंवर्त्तनीयमेव कर्षं विपच्यते । तत एव धर्मप्रत्या-
ख्यानात् सावज्ञेयं कर्षोपचितं विपच्यते । इत्ययं सुभूते हेतुरयं प्रत्ययो-
ऽस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्याविनिवर्त्तनीयत्वज्ञपताया इति ॥ अयमपि
सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽविनिवर्त्तनीयोऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बो-
धेरधरयितव्यः ॥ पुनरपरं सुभूते यैराकारैर्यैस्त्रिंशैर्निमित्तैरविनिवर्त्तनीयो
बोधिसत्त्वो महासत्त्वो धरयितव्यस्तानाकारांस्तानि त्रिंशानि तानि
निमित्तानि देशयिष्यामि तत् साधु च सुदु च शृणु मनसि कुरु भा-
षिष्येऽहमे ॥ साधु भगवन्नित्यायुष्मान् सुभूतिर्भगवतः प्रत्यश्रीषीत् ॥
भगवानेतदवोचत् । स चेत् सुभूते कश्चिदेव पुरुषो वा स्त्री वा
दारको वा दारिका वाऽमनुष्येण^(२) गृहीतो भवेदाविष्टः^(३) । तत्र
बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन उपसङ्क्रम्यैवमधिष्ठानं समन्वाहर्त्तव्यं ।
स चेदहं तैः पौर्विकैस्सायागतैरर्हद्भिः सम्यक्सम्बुद्धैर्व्याकृतोऽनुत्तरायां

(१) अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधाविति ख० घ० च० ।

(२) अमनुष्यग्रहेति ग० ।

(३) भवेत् सचेदाविष्ट इति ग० ।

सम्यक्सम्बोधौ परिशुद्धौ मेऽध्यासयाऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धुं । यथाऽहमनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धुकामः परिशुद्धो मे मनसिकारीऽनुत्तरार्थां सम्यक्सम्बोधौ अपगतं मे श्रावकचित्तं प्रत्येकशुद्धचित्तञ्च । तेन मयाऽनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिरभिसम्बोद्धव्या । नाहं नानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धौ अभिसम्बोद्धव्ये एवाहमनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिं । येऽपि तेऽप्रमेधेष्वसङ्गोद्येषु लोकधातुषु बुद्धा भगवन्तस्तिष्ठन्ति प्रियन्ते चापघ्नन्ति न तेषां तथागतानामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानां किञ्चिदज्ञातं वाऽदृष्टं वाऽविदितं वाऽसाक्षात्कृतं वाऽनभिसम्बुद्धं वा । यथा ते बुद्धा भगवन्तो जानन्ति ममाध्यासयमित्यप्यहमनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धव्ये इति । अनेन सत्येन सत्यवचनेन इत्थं स्त्री वा पुरुषो वा दारको वा दारिका वा येनामनुव्यग्रहेण गृहीतो वा आविष्टो वा सोऽपक्रामतु । सत्सेतोऽमनुव्य एवंभाषमाणेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन नापक्रामति वेदितव्यमेतत् सुभृते नाथं व्याकृतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वसैः पौर्ब्वकैस्तथागतैरर्हद्भिः सम्यक्सम्बुद्धैरनुत्तरार्थां सम्यक्सम्बोधाविति । स चेत् पुनः सुभृते एवं भाषमाणस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य सोऽमनुव्योऽपक्रामति वेदितव्यमेतत् सुभृते व्याकृतोऽयं बोधिसत्त्वो महासत्त्वसैः पौर्ब्वकैस्तथागतैरर्हद्भिः सम्यक्सम्बुद्धैरनुत्तरार्थां सम्यक्सम्बोधाविति ॥०॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायामुपायकौशल्यामीमांसा-
परिवर्त्ता नाम विंशतितमः ॥

अथ मारकर्मपरिवर्त्तो नामैकविंशतितमः ।

तत्र खलु पुनः सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्व एवं भाषिष्यते ।
येन सत्येन सत्यवचनेनाहं व्याहृतस्तेः पौर्व्वकैस्तथागतैरर्हद्भिः
सम्यक्सम्बुद्धैरनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ तेन सत्येन सत्यवचनेनाय-
ममनुष्योऽपक्रामत्विति । तत्र सुभूते मारः पापीयानौत्सुक्यमाप-
त्यते तस्यामनुष्यस्यापक्रमणाय ॥ तत् कस्य हेतोः । मारो ह्यत्र
पापीयांस्तस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य चिरयानसम्प्रस्थितस्यान्तिके
बलवत्तरं तेजोवत्तरं चोद्योगमापत्यते कथमयममनुष्योऽपक्रामे-
दिति । एवं सोऽमनुष्यो माराधिष्ठानेनापक्रमिष्यति । एवञ्च तस्य
बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य भविष्यति ममैषोऽनुभावेनामनुष्योऽपक्रान्त
इति । न पुनः स एवं ज्ञास्यति मारस्यैषोऽनुभावेनामनुष्योऽपक्रान्त
इति ॥ स तेन तावन्मात्रकेणौत्सुक्यमापत्यते । स तेनौत्सुक्येन
ततोऽन्यान् बोधिसत्त्वान् महासत्वानवमंस्थते उच्चगृहयिष्यति उल्ला-
पयिष्यति कुत्सयिष्यति पंसयिष्यति अहं व्याहृतस्तेः पौर्व्वकैस्तथा-
गतैरर्हद्भिः सम्यक्सम्बुद्धैरनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधाविति । स तेन
तावन्मात्रकेण भूयो मानं जनयिष्यति मानं संजनयिष्यति मानं
वर्द्धयिष्यति मानं संवर्द्धयिष्यति मानं स्तम्भयिष्यति मानमुपस्तम्भ-
यिष्यति मानं वृंहयिष्यति मानमुपवृंहयिष्यति मानमुत्पादयिष्यति ।
स तेन मानेनातिमानेन मानातिमानेन मिथ्यामानेनाभिमानेन
दूरीकरिष्यति सर्व्वज्ञतां दूरीकरिष्यत्यनुत्तरं बुद्धज्ञानं स्वयम्भूज्ञानं

सर्वज्ञानं दूरीकरिष्यत्यनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिं । स तथारूपाणि
 कल्याणमिचाणि कल्याणधर्मण उदाराधिसुक्तिकानध्यासयसम्पन्ना-
 नुपायकुशलानविनिवर्त्तनीयधर्मसमन्वागतांश्च बोधिसत्त्वान् महासत्वान्
 द्रष्टुंऽभिमानसुत्पाद्यावमन्यमानस्तथारूपाणि कल्याणमिचाणि न
 खेविष्यते न भजिष्यते न पर्युपासिष्यते न परिप्रच्छति तदेव मार-
 बन्धनं गाढीकरिष्यति । तस्य हे भूमी प्रतिकाङ्क्षितये आवकभूमिर्व्या-
 प्रत्येकबुद्धभूमिर्वा ॥ एवं सुभूते सत्याधिष्ठानेन मारः पापीया-
 बधिरथानसम्प्रस्थितस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य अल्पश्रद्धस्य^(१) अल्प-
 श्रुतस्य कल्याणमिचविरहितस्य प्रज्ञापारमितयाऽपरिगृहीतस्योपाय-
 कौशल्यविरहितस्यान्तरायं करिष्यत्यनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेः ॥ इदमपि
 सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य मारकर्म वेदितव्यं ॥ पुनरपरं सुभूते
 बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य नामापदेशेनापि मारकर्म भविष्यति ॥ कथञ्च
 सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य नामापदेशेनापि मारकर्म भविष्यति ।
 इह सुभूते बोधिसत्त्वं महासत्त्वं नामापदेशेनापि नामाधिष्ठानेनापि
 मारः पापीयानुपसङ्गमिष्यति । अन्यतरान्यतरेण वेषेणोपसङ्गम्यैवं
 वक्ष्यति । तैर्याहृतस्त्वं पौर्व्वकैस्तथागतैरर्हद्भिः सम्यक्सम्बुद्धैरनुत्तरार्थां
 सम्यक्सम्बोधौ ॥ तत् कस्य हेतोः । तव ह्रीदं नामधेयमिदन्ते मातु-
 र्नामधेयमिदन्ते पितुर्नामधेयमिदन्ते भ्रातुर्नामधेयमिदन्ते भगिन्या
 नामधेयमिदन्ते मिचामात्यज्ञातिसालोहितानां नामधेयं यावदा-
 सप्तमं मातामहपितामहयुगस्य नामधेयमुदीरयिष्यति अमुष्यां दिशि
 वं जातोऽमुष्मिन् जनपदेऽमुष्मिन् ग्रामे वा नगरे वा निगमे वा जात

(१) अल्पश्रद्धस्येति ग० ।

इति । स चेतप्रक्षयत्यामृदुको भविष्यति तमेनमेवं वक्ष्यति पूर्वमपि त्वमेव मृदुकोऽभूः । स चेतप्रक्षयत्यातीक्ष्णेत्रियो भविष्यति तत्त्वमेवं वक्ष्यति पूर्वमपि त्वं तीक्ष्णेत्रियोऽभूः । स चेदारण्यको भविष्यति स चेत् पिण्डपातिको^(१) भविष्यति स चेत् पांसुकूलिको भविष्यति स चेत् खलु पश्चाद्भक्तिको भविष्यति स चेदेकात्मिको भविष्यति स चेद्यायासंस्कारिको भविष्यति स चेत्त्रैषीवरिको भविष्यति स चेत् ब्रह्मज्ञानिको भविष्यति स चेद्बृहत्सूक्तिको भविष्यति स चेन्नैषष्टिको भविष्यति स चेद्भवकात्मिको भविष्यति स चेन्नामन्तिको भविष्यति स चेदक्षेष्णः सन्तुष्टः प्रविविक्तो भविष्यति स चेदपगतपादस्रक्ष्णो भविष्यति स चेन्मृदुभाष्यस्ववाग्भविष्यति तमेनं मारः पापीयांस्तेन तेन दृष्टधार्मिकेण गुणेनादेक्ष्यति^(२) । पूर्वमपि त्वमनेन चानेन च गुणेन समन्वागतोऽभून्निघतस्तं व्याकृतस्तैः पौर्वकैस्तथागतैरर्हद्भिः सम्यक्सम्बुद्धैरनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधावविनिवर्त्तनीयायां बोधिसत्त्वभूमौ ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हि ते अमी एवंरूपा धृतगुणाः संविद्यन्ते ॥ निस्त्रयेन त्वं पूर्वमप्येतैरेव धृतगुणैः समन्वागतोऽभूः ॥ एवं स तेन पौर्वकेण नामापदेभ्येन नामाधिष्ठानेन प्रत्युत्पन्नधृतगुणसंलेखेन च मन्यनामुत्पादयिष्यति । तस्यैवं भविष्यति व्याकृतोऽहम्तैः पौर्वकैस्तथागतैरर्हद्भिः सम्यक्सम्बुद्धैरनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ यथा मे अमी गुणाः संविद्यन्ते ॥ तच्च मारः पापीयानेवं वक्ष्यति अविनिवर्त्तनीयस्तं व्याकृतस्तथागतैर्नाहता सम्यक्सम्बुद्धेनानुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ॥

(१) पिण्डपातक इति ख० च० ।

(२) उपदेक्ष्यति च० ।

तत् कस्य हेतोः । तथा हि तव एते एवंरूपा धृतगुणाः संविद्यन्ते ॥ तस्य खलु पुनः सुभूते मारः पापीयान् कदाचिद्भिक्षुवेषेषोप-
 षङ्गमिष्यति कदाचिद्भिक्षुणीवेषेण कदाचिदुपासकवेषेण कदाचि-
 दुपासिकावेषेण कदाचिद्ब्राह्मणवेषेण कदाचिदृष्टपतिवेषेण कदा-
 चिन्नाटवेषेण कदाचित्पितृवेषेण कदाचिद्भ्रातृवेषेण कदाचिद्भ्रगिनी-
 वेषेण कदाचिन्मित्रामात्यज्ञानिसास्रोहितवेषेषोपसङ्गमिष्यति । उपस-
 ङ्गम्वैवं वक्ष्यति । व्याकृतस्त्वं पौर्वकैस्तथागतैरर्हद्भिः सम्यक्सम्बुद्धैरनुत्त-
 रायां सम्यक्सम्बोधावविनिवर्त्तनीयायां बोधिसत्त्वभूमौ^(१) ॥ तत् कस्य
 हेतोः । तथा हि ते एवंरूपा धृतगुणाः संविद्यन्ते येऽविनिवर्त्तनीयानां
 बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां गुणाः । ये खलु पुनः सुभूते मयाऽवि-
 निवर्त्तनीयानां बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां गुणा आख्याताः आकारा
 स्त्रिङ्गानि निमित्तानि आख्यातानि तानि तस्य न भविष्यन्ति ॥
 वेदितव्यमेतत् सुभूते ततोऽन्वैर्बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैर्मारधिष्ठितो वतायं
 बोधिसत्त्वो महासत्त्व इति ॥ तत् कस्य हेतोः । ये आकारा यानि
 स्त्रिङ्गानि यानि निमित्तानि अविनिवर्त्तनीयानां बोधिसत्त्वानां
 महासत्त्वानां तानि तस्य न भविष्यन्ति ॥ स खलु पुनः सुभूते
 बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽनेन नामाधिष्ठानेनाभिमानमुत्पादयिष्यति ।
 अभिमानमुत्पाद्य मानाभिभूतः स्वप्नाभिभूतो माराधिष्ठानेनाभि-
 भूतस्तदन्यान् बोधिसत्त्वान् महासत्त्वानवमंस्यते उच्चगृध्रियिष्यत्युल्ला-
 पयिष्यति क्लृप्तयिष्यति पंसयिष्यति ॥ इदमपि सुभूते बोधिसत्त्वेन
 महासत्त्वेन नामाधिष्ठानेन मारकर्म्म वेदितव्यम् ॥ पुनरपरं सुभूते

(१) अविनिवर्त्तनीयायां भूमौ इति ख० घ० च० ।

बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन नामापदेशेन नामव्याकरणेन मारकर्त्तुं वेदितव्यम् ॥ कथञ्च सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन नामापदेशेन नामव्याकरणेन मारकर्त्तुं वेदितव्यम् । इह सुभूते मारः पापीयान् भिक्षुवेषेणोपसङ्गम्य बोधिसत्त्वं महासत्त्वमेवं व्याकरिष्यति । तवानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धस्य सत इदं नामधेयं भविष्यतीति । यदेव तेन चित्तेनानुवर्त्तितमनुवितर्कितमनुविचारितमभवति । अहो वत मेऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धस्य सत इदमेवंरूपं नामधेयं भवेदिति तदेव नामधेयं व्याकरिष्यति । तच्च दुष्प्रज्ञजातीयस्यानुपायकुशलस्य बोधिसत्त्वस्यैवं भविष्यति । यथा मया नामधेयमनुवर्त्तितमनुवितर्कितमनुविचारितमहोवत मेऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धस्य सत इदं नामधेयं भवेदिति तथा तेन भिक्षुणा निर्द्दिष्टमिति । स एवं यच्च नामधेयं स्वयमनुविचिन्तितं यच्च तेन मारेण पापीयसा मारकायिकाभिर्वा देवताभिरभिनिर्मितेन माराधिष्ठितेन^(१) वा भिक्षुणा नामधेयमुदीरितं तदुभयं तुल्ययित्वा यथा च मम चिन्तोत्पाद उत्पन्नो यथा चानेन भिक्षुणा निर्द्दिष्टं मम नामधेयं समेति नाम्ना नामव्याकृतोऽहम्तैः पौर्वकैस्तथागतैरर्हङ्गिः सम्यक्सम्बुद्धैरनुत्तरार्थां सम्यक्सम्बोधाविति मंस्यते ॥ यानि च मया सुभूतेऽविनिवर्त्तनीयानां बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानामाकारा स्त्रिङ्गानि निमित्तानि आख्यातानि तानि तस्य न भविष्यन्ति । स तैर्त्विरेहितोऽनेन नामापदेशेन नामव्याकरणेन मन्यनामुत्पादयिष्यति । स मन्यनामुत्पाद्य ततोऽन्यान् बोधिसत्त्वान् महा-

(१) माराधिष्ठानेन इति ख० च० ।

सत्त्वानवमस्यते अहं व्याहृतोऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ नैते व्याहृता
 अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधाविति । एवं स तेन मानेनातिमानेन
 मानातिमानेनाभिमानेन मिथ्यामानेन च तदन्यान् बोधिसत्त्वान्
 महासत्त्वानवमन्यमानो दूरीकरिष्यति सर्वज्ञतां दूरीकरिष्यति बुद्ध-
 ज्ञानं । तस्य प्रज्ञापारमितयाऽपरिग्रहीतस्योपायकौशल्यविरहितस्य
 कल्याणमित्रविरहितस्य पापमित्रपरिग्रहीतस्य द्वयोर्भूम्योरन्यतरा
 भूमिः प्रतिकाङ्क्षितव्या आवकभूमिर्वा प्रत्येकबुद्धभूमिर्वा स चेत्
 पुनश्चिरं सुचिरं सन्ध्याय संसृत्येनामेव प्रज्ञापारमितामागम्यानुत्तरां
 सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्भुकामो भवेत् । यदि चासातुपसर्थेत् कल्या-
 णमित्राण्यभीक्ष्णञ्च तान्युपसङ्गमिष्यति तेनैव चात्मभावप्रतिलम्भेन
 तावत् पूर्वकांश्चित्तोत्पादान् विगर्हिष्यति वान्कीकरिष्यति जुगुप्सिष्यति
 प्रतिनिःसृष्ट्यति प्रतिदेशयिष्यति तथाऽपि बुद्धभूमिस्तस्य दुर्लभा
 भविष्यति ॥ तत् कस्य हेतोः । तावद्गुह्यतरं हि सुभूते बोधिसत्त्वस्य
 महासत्वस्य मननापत्तिस्थानं । तद्यथाऽपि नाम सुभूते भिचोः
 आवकयानिकस्य आवकभूमौ चतस्रो मूलापत्तयो गुर्व्यो भवन्ति ।
 यतोऽन्यतरान्यतरामापत्तिमध्यापद्याभिर्भुवत्यश्रमणोऽशाक्यपुत्रीयः ।
 इयमेव ताभ्यश्चतसृभ्य आपत्तिभ्य गुह्यतरापत्तिर्योऽयं मानचित्तोत्पादो
 यदुत नामापदेशेन बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्यावमाननया महानकुश-
 लचित्तोत्पाद उत्पन्नः । अयन्ताभ्यश्चतसृभ्य आपत्तिभ्यो गुह्यतर-
 चित्तोत्पादो वेदितव्यः ॥ तिष्ठन्तु सुभूते चतस्रो गुर्व्यो मूलाप-
 त्तयः । पञ्चभ्योऽपि सुभूते आनन्तर्येभ्यः कर्षभ्यो गुह्यतरोऽयं चित्तो-
 त्पादः । योऽयं बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य नामापदेशेन मानसद्वगत-

स्त्रिंशत्तोत्पाद उत्पन्नः । अयं तेभ्यः पद्मभ्य आनन्तर्येभ्यः कर्माभ्यो
 गुह्यतरस्त्रिंशत्तोत्पादो वेदितव्यः ॥ इति हि सुभूते अनेनापि नामा-
 पदेशेन सूक्ष्मसूक्ष्माणि मारकर्माण्युत्पत्स्यन्ते । तानि बोधिसत्त्वेन महा-
 सत्त्वेन बोद्धव्यानि बुद्धा च विवर्जयितव्यानि अन्येभ्यश्चावबोधयित-
 व्यानि बुद्धा च^(१) विवर्जयितव्यानि च ॥ पुनरपरं सुभूते मारः
 पापीयान् विवेकगुणेन बोधिसत्त्वं महासत्वमुपसङ्गम्य चोदयिष्यति
 स्मारयिष्यति ॥ कथञ्च सुभूते मारः पापीयान् विवेकगुणेन बोधि-
 सत्त्वं महासत्वमुपसङ्गम्य चोदयिष्यति स्मारयिष्यति । इह सुभूते मारः
 पापीयान् बोधिसत्त्वं महासत्वमुपसङ्गमिष्यति उपसङ्गम्यैवं वक्ष्यति ।
 विवेकस्य तथागतो वर्षवादी अरण्यवनप्रस्थगिरिगुहाश्मशानपलाल-
 पुञ्जादिषु विहर्त्तव्यमिति । न चाहं सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्व-
 स्यैवंविधं विवेकं वदामि यदुत्तारण्यकानि प्रान्तानि शयनासनानि
 विजनपदानि विविक्तानि विविधानि वनप्रस्थगिरिगुहाश्मशान-
 पलालपुञ्जादीनि ॥

सुभूतिराह । कतमः पुनः स भगवन् बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्थान्यो
 विवेको यदि वारण्यकानि प्रान्तानि शयनासनानि विजनपदानि
 विविक्तानि विविधानि वनप्रस्थगिरिगुहाश्मशानपलालपुञ्जादीनि यदि
 तानि नाध्यावसति कियद्रूपः पुनर्भगवन् बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्थान्यो
 विवेकः ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभूतिमेददवोचत् । स चेत् सुभूते
 बोधिसत्त्वो महासत्वो विविक्तो भवति आवकप्रतिसंयुक्तैर्मनसिकारै-

(१) ख० घ० च० पुस्तकेषु बुद्धा चेति पाठो न विद्यते ।

विविक्तो भवति प्रत्येकबुद्धप्रतिसंयुक्तैर्मनसिकारैरेवं स बोधिसत्त्वो महासत्त्वो विविक्तो विहरति । यामान्तेऽपि हि विहरन् प्रज्ञापारमितापायकौश्ल्यपरिग्रहीतः सर्वसत्वमैत्रीमहाकरुणाविहारेण विहरेदनेन विहारेण विहरन् विविक्त एव स विहरति । अयं खलु पुनः सुभृते मया बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य आवकप्रत्येकबुद्धप्रतिसंयुक्तमनसिकारविवेको^(१)ऽनुज्ञातः । अनेन विवेकेन विहरन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वो रात्रिन्दिवान्यतिनामथति विविक्तो विहरति । स चेद्बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽरण्यवनप्रस्यगिरिगुहाश्मशानप्रान्तशयनासनेष्वनेन विहारेण विहरति विविक्तो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो विहरति । यं पुनः सुभृते मारः पापीयान् विवेकमुपदेक्ष्यति अरण्यवनप्रस्यगिरिगुहाश्मशानप्रान्तशयनासनविहारान् । स तेन विवेकेन आवकप्रत्येकबुद्धप्रतिसंयुक्तैर्मनसिकारैः सङ्कीर्ण एव सन् प्रज्ञापारमितायामनभियुज्यमानो न सर्वज्ञज्ञानं परिपूरयति । एवं स सङ्कीर्णविहारेण विहरन् सोऽपरिशुद्धेन मनसिकारेण विहरन्नपरिशुद्धकायवाङ्मनः-कर्मान्त एव भविष्यति । अपरिशुद्धकायवाङ्मनःकर्मान्त एव संस्ततोऽन्यानपि बोधिसत्त्वान् महासत्त्वान् यामान्तविहारिणोऽसङ्कीर्णान् आवकप्रत्येकबुद्धप्रतिसंयुक्तैर्मनसिकारैः प्रज्ञोपायमहाकरुणाविहारविहारिणोऽवमंस्थते । अरण्येऽपि विहरन् सोऽपरिशुद्धकायवाङ्मनः-कर्मान्तः सन् सङ्कीर्णविहारार्थेव भवति न विविक्तविहारी । स प्रज्ञोपायमहाकरुणाविहारविहारिणो यामान्ते विहरतः परिशुद्धकायवाङ्मनःकर्मासमुदाचारान् आवकप्रत्येकबुद्धप्रतिसंयुक्तमनसिकारविवि-

(१) आवकप्रत्येकबुद्धभूमिप्रतिसंयुक्तमनसिकारविवेक इति घ० ।

ज्ञानसङ्कीर्णान् श्रावकप्रत्येकबुद्धप्रतिसंयुक्तैर्धनसिकारैस्तांस्तावत्सोऽवम-
न्यमानो न ध्यानसमाधिसमापत्तिविमोक्षाभिज्ञानां लाभी भवि-
ष्यति । नचास्य ताः परिपूरिं गमिष्यन्ति ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा
हि सोऽनुपायकुशलो भवति^(१) । किञ्चापि सुभूते बोधिसत्त्वो
महासत्वो धोजनशक्तिकेष्वटवीकान्तारेषु विहरेदपगतव्याङ्मृगपक्षि-
सङ्घेष्वपगतकुट्टमृगव्याङ्मृगराक्षसानुविचरितेष्वपगतचौरकान्तारभय-
भैरवोपद्रवेषु सन्तिष्ठेत् वर्षं वा वर्षगतं वा वर्षसहस्रं वा वर्षगतसहस्रं
वा वर्षकोटीं वा वर्षकोटीगतं वा वर्षकोटीसहस्रं वा वर्षकोटीगत-
सहस्रं वा वर्षकोटीनियुतगतसहस्रं वा ततो वा उपरि । इमञ्च
विवेकं मयोपदिष्टं न जानीयाद्येन विवेकेन बोधिसत्त्वो महासत्वो-
ऽध्यासयसम्प्रस्थितोऽध्यासयसम्पन्नो विहरति । तं सोऽनुपायकुशलो
बोधिसत्त्वो महासत्वोऽज्ञानशरण्यपरमो विहरति । तत्र च विवेके
निश्चित आलीनोऽथ्ववसितोऽथ्ववसायमापन्नो नैव मे^(२) सुभूते एता-
वता स बोधिसत्त्वश्चित्तमाराधयति ॥ तत् कस्य हेतोः । यः सुभूते
विवेको बोधिसत्त्वानां महासत्वानां मया आख्यातः तेन विवेकेन
विहरन् अस्मिन् विवेके न सन्दृश्यते । तमेनं मारः पापीयानुप-
सङ्क्रम्योपर्थ्यन्तरीचे विहायसि स्तित्वैवं वक्ष्यति । साधु साधु कुल-
पुत्र एष बोधिसत्त्वानां महासत्वानां तथागतेन विवेक आख्यातः ।
अनेनैव त्वं कुलपुत्र विवेकेन विहर । एवं त्वं क्षिप्रमनुत्तरां सम्यक्-

(१) भविष्यति इति च० ।

(२) नैवमेव इति च० ।

सम्बोधिमभिसम्बोत्स्यसे ॥ स ततो विवेकात् पुनरेवारण्याद्गामा-
 न्तमवतीर्य तदन्यान् बोधिसत्वान् महासत्वान् पेशलान् भिञ्चून
 सन्नद्धचारिणः कल्याणधर्माणोऽसङ्कीर्णान् आवकप्रत्येकबुद्धप्रतिसंयुक्तै-
 र्मनसिकारैः परिशुद्धकायवाङ्मनःकर्मान्तान् जीवानवमंस्यते । स एवं
 वक्ष्यति सङ्कीर्णविहारेण वतेमे आयुष्यन्तो विहरन्ति न विविक्त-
 विहारेण । आकीर्णविहारेण वतेमे आयुष्यन्तो विहरन्ति न विविक्त-
 विहारेण विहरन्तीति । ये ते बोधिसत्वा महासत्वा विविक्तविहा-
 रेण विहरन्ति तान् सङ्कीर्णविहारेण चोदयिष्यति आकीर्णविहा-
 रेण चोदयिष्यति । ये च ते सङ्कीर्णविहारेण विहरन्ति तान् स
 विविक्तविहारेण समुदाचरिष्यति तत्र^(१) गौरवमुत्पादयिष्यति यत्र
 च गौरवमुत्पादयितव्यं तत्र मानमुत्पादयिष्यति ॥ तत् कस्य हेतोः ।
 अहममनुष्यैस्त्रोसोऽहममनुष्यैः स्मार्थ्ये । एष सुभूते विहारो येनाहं
 विहारेण विहरामि ॥ कं ग्रामान्तविहारिणममनुष्याश्चोदयिष्यन्ति
 कं ग्रामान्तरे विहरन्तममनुष्याः स्मारयिष्यन्तीत्येवं हि बोधिसत्त्व-
 यानिकान् पुद्गलानवमंस्यते । अयं सुभूते बोधिसत्त्वचण्डालो वेदितव्यो
 बोधिसत्त्वदूषी वेदितव्यो बोधिसत्त्वप्रतिरूपको वेदितव्यो बोधिसत्त्वप्रति-
 वर्णिको वेदितव्यो बोधिसत्त्वकारणवको वेदितव्यश्चौरः अमणवेषेण
 चौरो बोधिसत्त्वयानिकानां पुद्गलानां चौरः सदेवकस्य लोकस्य ।
 तज्जातीयः खलु पुनः सुभूते पुद्गलो न सेवितव्यो न भक्तव्यो न
 पर्युपासितव्यः ॥ तत् कस्य हेतोः । अभिमानपतिता हि ते तथारूपाः

(१) तत्र चेति ग० घ० ।

पुङ्गला वेदितव्याः । अन्येषामपि तथारूपाणामल्पस्थामाना^(१)मधि-
रयानसम्प्रस्थितानां सन्दूषणं कुर्युः । अविशुद्धधर्माणो^(२) हि ते तथा-
रूपाः पुङ्गला वेदितव्या अनार्या हि ते तथारूपाः पुङ्गला वेदितव्या
अनार्यधर्माणो हि ते तथारूपाः पुङ्गला वेदितव्याः ॥ यस्य खलु
पुनः सुभृते बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्यापरित्यक्ताः सर्व्वसत्त्वा अपरित्यक्ता
सर्व्वज्ञताऽपरित्यक्ताऽनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिः । तेन बोधिसत्त्वेन
महासत्त्वेनाध्यासयेनानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धुकामेन सर्व्व-
सत्त्वानामर्थं कर्त्तुकामेन तज्जातीयाः पुङ्गला न सेवितव्या न भक्तव्या
न पर्य्युपासितव्याः । अपि तु खलु पुनः सुभृते सर्व्वसत्त्वानामर्थाया-
भुत्त्यितेन एतेषां चान्येषाञ्च मारकर्म्मणामवबोधाय नित्यमेवो-
द्दिग्गच्छित्तेन भवितव्यं सर्व्वसत्त्वानां मार्गमप्रतिलभमानानामुपदेष्टुमुत्त-
रमानसेनासंसृष्टेन चैधातुकेन । तथापि तावन्मैत्रायमाणेन कर्हणा-
यमानेन महाकर्हणामुत्पाद्यानुकम्पामुपादाय सम्यक्प्रतिपक्षेषु सत्त्वेषु
मुदितचित्तेनानुपलब्धिधर्म्मतया धर्म्माणामुपेक्षकेणैव चित्तमुत्पादयि-
तव्यं । तथा करिष्यामि यथा सर्व्वे मारकर्म्मदोषाः सर्व्वेण सर्व्वं सर्व्वथा
सर्व्वं सर्व्वच्च सर्व्वदा च न भविष्यन्ति नोत्पत्स्यन्ते । सचेदुत्पत्स्यन्ते क्षिप्रमेव
प्रतिगमिष्यन्ति एवं शिञ्चित्थे दति । अयमपि बोधिसत्त्वानां महा-
सत्त्वानां स्वयमभिज्ञाय पराक्रमो वेदितव्यः ॥ इदमपि सुभृते बोधि-
सत्त्वेन महासत्त्वेन विवेकगुणेन मारकर्म्म वेदितव्यमिति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां मारकर्म्मपरिवर्त्तो नाम
एकविंशतितमः ॥

(१) अल्पस्थामामिति ग० ।

(२) अविशुद्धधर्म्मा इति ग० ।

अथ कल्याणमित्रपरिवर्त्तो नाम द्वाविंशतितम- परिवर्त्तः ।

अथ खलु भगवान् पुनरप्यायुष्मन्तं सुभृतिमामन्त्रयते स्म ।
इह सुभृते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनाध्यासयसम्प्रस्थितेनानुत्तरां सम्यक्-
सम्बोधिमभिसम्बोद्धुकामेनादित एव कल्याणमित्राणि सेवितव्यानि
भक्तव्यानि पर्युपासितव्यानि ॥

सुभृतिराह । कतमानि तानि पुनर्भगवन् बोधिसत्त्वस्य महा-
सत्वस्य कल्याणमित्राणि वेदितव्यानि । यानि बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेना-
ध्यासयसम्प्रस्थितेनानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धुकामेनादित एव
कल्याणमित्राणि सेवितव्यानि भक्तव्यानि धर्मुपसितव्यानि ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभृतिमेतदवोचत् । बुद्धा एव सुभृते
भगवन्तो ये च तेऽविनिवर्त्तनीया बोधिसत्त्वा महासत्त्वा बोधि-
सत्त्वपर्याकुशला य एनं पारमितास्त्ववदन्ति अनुशासति येऽसौ
प्रज्ञापारमितां देशयन्त्युपदिशन्ति । इमानि तानि सुभृते बोधि-
सत्त्वस्य महासत्वस्य कल्याणमित्राणि वेदितव्यानि । प्रज्ञापारमितैव
सुभृते बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य कल्याणमित्रं वेदितव्यं । सर्व्या एव च
सुभृते षट्पारमिता बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य कल्याणमित्राणि वेदि-
तव्यानि । षड्वेव पारमिताः शास्ता षट्पारमिता मार्गः षट्पारमिता
आप्तोकः षट्पारमिता उक्ता षट्पारमिता श्रवभासः षट्पारमिता-
स्त्रासं षट्पारमिताः शरणं षट्पारमिता स्वयनं षट्पारमिताः परा-

अथ षट्पारमिता द्वीपः षट्पारमिता माता षट्पारमिताः पिता
 षट्पारमिता ज्ञानाय बोधायानुत्तरायै सम्यक्सम्बोधये सर्वर्तने ॥
 तत् कस्य हेतोः । अथ हि सुभूते प्रज्ञापारमिता परिनिष्ठिता
 भवति यदुत षट्पारमितासु । येऽपि ते सुभूतेऽतीतेऽध्वनि तथागता
 अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्य परि-
 निर्वृतास्तेषामपि बुद्धानां भगवतामितो निर्जातैव सर्वज्ञता यदुत
 षड्भ्यः पारमिताभ्यः । येऽपि ते सुभूते भविष्यन्त्यागतेऽध्वनि तथा-
 गता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोत्स्यन्ते
 तेषामपि बुद्धानां भगवतामितो निर्जातैव^(१)सर्वज्ञता यदुत षड्भ्यः
 पारमिताभ्यः । येऽपि ते सुभूतेऽप्रमेयेष्वसङ्गोयेष्वपरिमाषेष्वापिण्येषु
 लोकधातुषु तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा एतर्हानुत्तरां सम्यक्-
 सम्बोधिमभिसम्बुद्धास्तिष्ठन्ति भ्रियन्ते चापयन्ति धर्माश्च देवयन्ति
 तेषामपि बुद्धानां भगवतामितो निर्जातैव सर्वज्ञता यदुत षड्भ्यः
 पारमिताभ्यः । अहमपि सुभूते तथागतोऽर्हन् सम्यक्सम्बुद्ध एत-
 र्हानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धः । ममापि हि सुभूते इतो
 निर्जातैव सर्वज्ञता यदुत षड्भ्यः पारमिताभ्यः ॥ तत् कस्य हेतोः ।
 आसु हि सुभूते षट्सु पारमितासु सप्तचिन्तितोधिपक्षा धर्मा अन्त-
 र्गतास्त्वारो ब्रह्मविहारास्त्वारि सङ्गहवस्त्वनि । यावांसु कश्चिद्बुद्ध-
 धर्मा बुद्धज्ञानं स्वयम्भूज्ञानमपिण्यज्ञानमतुल्याज्ञानमप्रमेयज्ञानमसङ्गो-
 यज्ञानमसमज्ञानमसमसमज्ञानं सर्वज्ञज्ञानं सर्वज्ञतत् षट्सु पारमिता-
 स्तन्तर्गतं । तस्मान्तर्हि सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य षट्पारमिता

(१) निर्व्यातैवेति ग० ।

एव कल्याणमित्राणि वेदितव्यानि^(१) षडैव पारमिताः ब्राह्मा षट्पारमिता मार्गः षट्पारमिता आलोकः षट्पारमिता उक्ता षट्पारमिता अवभासः षट्पारमितास्त्राणं षट्पारमिताः ब्ररणं षट्पारमिता लयनं षट्पारमिताः परायणं षट्पारमिता दीपः षट्पारमिता माता षट्पारमिताः पिता षट्पारमिता ज्ञानाय बोधाय सर्वज्ञतायै अनुत्तरसम्यक्सम्बोधिप्राप्तये संवर्त्तन्ते । सर्वसत्वानामप्रत्युपकारिणामप्युपकारिभूतो भवति यदा बोधिसत्त्वो महासत्वः षट्पारमितासु शिञ्चते । आसु खलु पुनः सुभ्रूते षट्सु पारमितासु शिञ्चितुकामेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन इत्यमेव प्रज्ञापारमिता ओतव्या उद्गृहीतव्या धारयितव्या वाचयितव्या पर्यव्याप्तव्या प्रवर्त्तयितव्या देञ्चयितव्या उपदेष्टव्या उद्देष्टव्या स्थाध्यातव्या अर्थतस्य धर्मतस्य नयतस्योपपरीक्षितव्या उपनिध्यातव्या परिप्रष्टव्या परिप्रश्नयितव्या^(२) ॥ तत् कस्य हेतोः । एषा हि प्रज्ञापारमिता षष्ठां पारमितानां पूर्व्वङ्गमा नायिका परिणायिका सन्दर्शिका अवदर्शिका जनयित्री धात्री ॥ तत् कस्य हेतोः । प्रज्ञापारमिताविरहिता हि पञ्च पारमिता न प्रज्ञायन्ते नापि पारमितानामधेयं लुभन्ते ॥ तस्मान्तर्हि सुभ्रूतेऽपरप्रणेत्यां गन्तुकामेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनापरप्रणेतार्यां स्थातुकामेन इहैव प्रज्ञापारमितार्यां शिञ्चितव्यं ॥

सुभ्रूतिराह । किञ्चलक्षणा भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

(१) कल्याणमित्रमिति ख० उ०, कल्याणमित्रं वेदितव्यमिति च० ।

(२) परिप्रश्नीकस्येत्या इति ग० ।

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभूतिमेतदवोचत् । असङ्गलक्षणे
सुभूते प्रज्ञापारमिता ॥

सुभूतिराह । स्याद्भगवन् पर्यायो येन पर्यायेण येनैवासङ्ग-
लक्षणेन प्रज्ञापारमिता संविद्यते तेनैवासङ्गलक्षणेन सर्व्वधर्माः
संविद्येरन् ॥

भगवानाह । एवमेतत् सुभूते एवमेतत् । स्यात् सुभूते
पर्यायो येन पर्यायेण येनैवासङ्गलक्षणेन प्रज्ञापारमिता संविद्यते
तेनैवासङ्गलक्षणेन सर्व्वधर्माः संविद्यन्ते ॥ तत् कस्य हेतोः । सर्व्व-
धर्मा हि सुभूते विविक्ताः सर्व्वधर्मा हि सुभूते शून्याः ॥ तस्मात्तर्हि
सुभूते येनैवासङ्गलक्षणेन प्रज्ञापारमिता विविक्ता शून्या तेनैवा-
सङ्गलक्षणेन सर्व्वधर्मा विविक्ताः शून्याः ॥

सुभूतिराह । यदि भगवन् सर्व्वधर्मा विविक्ताः सर्व्वधर्माः शून्याः
कथं भगवन् सत्वानां सङ्क्षेत्रः प्रज्ञायते कथं भगवन् सत्वानां व्यव-
दानं प्रज्ञायते । न च भगवन् विविक्तं सङ्क्लिश्यते न भगवन् विविक्तं
व्यवदायति न च भगवन् शून्यं सङ्क्लिश्यते न च भगवन् शून्यं
व्यवदायति न च भगवन् विविक्तं वा शून्यं वाऽनुत्तरां सम्यक्-
सम्बोधिमभिसम्बुध्यते । अन्यत्रापि भगवन् शून्यतायाः सर्व्वधर्मा
नोपलभ्यते योऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धो वाऽभिसम्बो-
त्स्यते वा अभिसम्बुध्यते वा । कथं वा वयं भगवन्नस्य भाषितस्वार्थ-
माजानीमः । देशयतु भगवन् देशयतु सुगत ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभूतिमेतदवोचत् । तत् किं मन्यसे
सुभूते दीर्घरात्रं सत्वा अहङ्कारे ममकारे चरन्ति ॥

सुभूतिराह । एवमेतद्भगवन् एवमेतत् सुगत । दीर्घरात्रं सत्वा
अहङ्कारे ममकारे चरन्ति ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूतेऽपि तु अहङ्कारममकारौ
शून्यौ ॥

सुभूतिराह । शून्यौ भगवन् शून्यौ सुगत ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूते अहङ्कारेण ममकारेण च
सत्वाः संसारे संसरन्ति ॥

सुभूतिराह । एवमेतद्भगवन् एवमेतत् सुगत । अहङ्कारेण
ममकारेण च सत्वाः संसारे संसरन्ति ॥

भगवानाह । एवं खलु सुभूते सत्वानां सङ्क्लेशः प्रज्ञायते ।
यथा सत्वानामनुद्गयोऽभिनिवेशस्तथा सङ्क्लेशो न चात्र कश्चित्
सङ्क्लिश्यते । यथा च सुभूतेऽनुद्गयोऽभिनिवेशस्तथा नाहङ्कार-
ममकारौ प्रज्ञायते । एवं खलु सुभूते सर्व्वसत्वानां व्यवदानं प्रज्ञा-
यते यथा सत्वानामनुद्गयोऽभिनिवेशस्तथा व्यवदानं न चात्र कश्चि-
द्भवदायति । एवं खलु सुभूते चरन् बोधिसत्त्वो महासत्वश्चरति
प्रज्ञापारमितायां । एवं खलु सुभूते सर्व्वधर्मेषु विविक्तेषु सर्व्वधर्मेषु
शून्येषु सत्वानां सङ्क्लेशो व्यवदानश्च प्रज्ञायते ॥

सुभूतिराह । आश्चर्य्यं भगवन् यावद् यदिदं सर्व्वधर्मेषु विविक्तेषु
सर्व्वधर्मेषु शून्येषु सत्वानां सङ्क्लेशो व्यवदानश्च प्रज्ञायते । एवञ्च भगवन्-
श्चरन् बोधिसत्त्वो महासत्वश्चरति प्रज्ञापारमितायां । एवं हि चरन्
बोधिसत्त्वो महासत्वो न रूपे चरति न वेदनार्यां न संज्ञार्यां न
संस्कारेषु न विज्ञाने चरति । एवं चरन् भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्वो-

ऽनवमर्हणीयो भवति सदेवमानुषासुरेण लोकेन । एवञ्चरन् भगवन्
बोधिसत्त्वो महासत्वः सर्वेषां आवकयानिकानां प्रत्येकबुद्धयानि-
कानाञ्च पुद्गलानाञ्चर्यामभिभवति अनभिभूतञ्च स्थानं प्रतिप्रभते ॥
तत् कस्य हेतोः । अनभिभूतं हि भगवन् बुद्धत्वं तथागतत्वं स्वय-
म्भूत्वं सर्वज्ञत्वं ॥ अनेनापि भगवन् मनसिकारेण प्रज्ञापारमिता प्रति-
संयुक्तेन विहारेण विहरन् बोधिसत्त्वो महासत्वो रात्रिन्दिवाञ्च-
तिनामयेदासन्नः स्यादनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेः क्षिप्रज्ञानुत्तरां
सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्येत ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभूतिमेतदवोचत् । एवमेतत् सुभूते
एवमेतत् । एवञ्चरन् सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वश्चरति प्रज्ञापार-
मितायां । एवं हि चरन् सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वो न रूपे चरति
न वेदानायां न संज्ञायां न संस्कारेषु न विज्ञाने चरति । एवञ्चरन्
सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वोऽनवमर्हणीयो भवति सदेवमानुषा-
सुरेण लोकेन । एवञ्चरन् सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वः सर्वेषां
आवकयानिकानां प्रत्येकबुद्धयानिकानाञ्च पुद्गलानाञ्चर्यामभि-
भवति अनभिभूतञ्च स्थानं प्रतिप्रभते ॥ तत् कस्य हेतोः । अनभि-
भूतं हि सुभूते बुद्धत्वं तथागतत्वं स्वयम्भूत्वं सर्वज्ञत्वं । अनेनापि
सुभूते मनसिकारेण प्रज्ञापारमिताप्रतिसंयुक्तेन विहारेण विहरन्
बोधिसत्त्वो महासत्वो रात्रिन्दिवाञ्चतिनामयेदासन्नः स्यादनुत्तरायाः
सम्यक्सम्बोधेः क्षिप्रज्ञानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्येत ॥ सचेत्
खलु पुनः सुभूते ये जम्बूद्वीपे सत्वास्ते सर्वेऽपूर्वाचरमं मानुष्यक-
मात्मभावं प्रतिप्रभेरन् मानुष्यकमात्मभावं प्रतिप्रभानुत्तरायां

सम्यक्सम्बोधौ चित्तमुत्पादयेरन् अनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ चित्त-
मुत्पाद्य यावज्जीवं तिष्ठेर्य्यावज्जीवं तिष्ठन्तो यावज्जीवं सर्वतथागतान्
सत्कुर्युर्गुरुकुर्युर्मानयेयुः पूजयेयुरर्चयेयुरपचायेयुः, एवं सर्वसत्वेभ्यो-
ऽपि दानं दद्युस्तच्च दानमनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ परिणामयेयुस्तत्
किं मन्यसे सुभूते अपि नु ते बोधिसत्त्वा महासत्त्वास्ततो निदानं
वज्रपुण्यं प्रसवेयुः ॥

सुभूतिराह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ॥

भगवानाह । अतः खलु पुनः सुभूते स कुलपुत्रो वा कुल-
दुहिता वा वज्रतरं पुण्यं प्रसवति यो बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽन्तत
एकदिवसमपि प्रज्ञापारमिताप्रतिसंयुक्तैर्मनसिकारैर्विहरति ॥ तत्
कस्य हेतोः । यथा यथा हि सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वः
प्रज्ञापारमिताप्रतिसंयुक्तैर्मनसिकारैराचिन्दिवं विहरति तथा तथा
सर्वसत्वानां दक्षिणीयतां गच्छति ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हि
सुभूते नास्ति तदन्येषां सत्वानां तादृशं मैत्रीसहगतं चित्तं यथा
तस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य स्थापयित्वा बुद्धान् भगवतः ॥ तत्
कस्य हेतोः । अप्रतिपुद्गला हि सुभूते तथागता निरूपमा हि
सुभूते तथागता अचिन्त्यधर्मसमन्वागता हि सुभूते तथागता अर्हन्तः
सम्यक्सम्बुद्धाः ॥ कथञ्च सुभूते स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा
तावत्तत्पुण्य^(१) मभिनिर्हरति । तादृश्या सुभूते प्रज्ञया समन्वागतः स
बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भवति यादृश्या प्रज्ञया समन्वागतो बध्यगता-
निव सर्वसत्वान् पश्यति । तेन तस्यां वेलायां महाकरुणापरिग्रहीतो

(१) तावत्पुण्यमिति ख० ।

भवति । स दिव्येन चक्षुषा व्यवलोकयन्नप्रमेयानसङ्ख्येयानपरिमेया-
नपरिमाणान् सत्वानानन्तर्यकर्मसमन्वागतान् पश्यति अक्षयप्राप्तांश्च
विहन्यमानांश्च दृष्टिजालप्रतिच्छन्नांश्च मार्गमप्रतिबभमानानपरांश्च
क्षयप्राप्तान्^(१) पश्यति क्षणांश्च विरागयतः पश्यति । तस्य तस्यां
वेलायां महान् संवेग उत्पद्यते । ते चास्य सर्वसत्त्वास्तथा महा-
मैत्र्या तथा च महाकरुणया स्फारित्वा^(२) मगसिद्धता भवन्ति ।
अहमेतेषां सर्वेषां सत्वानां नाद्यो भविष्यामि । अहमेनान्
सर्वसत्वान् सर्वदुःखेषु मोक्षयिष्यामीति । न च तेन वान्येन
वा^(३) निमित्तेन साङ्गं संवसति ॥ अद्यमपि सुभूते बोधिसत्त्वस्य
महासत्त्वस्य महान् प्रज्ञासौको^(४)ऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभि-
सम्बोद्धुं ॥ अनेन हि सुभूते विहारेण विहरन्तो बोधिसत्त्वा महा-
सत्त्वाः सर्वलोकस्य दक्षिणीयतां परिगृह्णन्ति न च विवर्त्तन्तेऽनुत्तरायाः
सम्यक्सम्बोधेः । येषाञ्च दायकानां दानपतीनाञ्च परिभुञ्जते चीवर-
पिण्डपातशयनासनग्लानप्रत्ययभैषज्यपरिस्कारानस्तां प्रज्ञापारमितायां
सुपस्थितचित्तास्तेषां दायकानां दानपतीनाञ्च दानदक्षिणां विप्रोद्ध-
यन्ति । सर्वज्ञता चैषामासम्प्रीभवति ॥ तस्मान्तर्हि सुभूते बोधिसत्त्वेन
महासत्त्वेनामोघं राङ्गं पिण्डं^(५) परिभोक्तुकामेन सर्वसत्वानां मार्गमुप-

(१) अक्षयप्राप्तानिति ग० ।

(२) स्फारित्वा इति ख० छ० च० ।

(३) न च तेन वानेन वा इति ग० न चान्येन वा इति च० ।

(४) महाप्रज्ञासोक इति ख० च० ।

(५) राङ्गपिण्डमिति छ० ।

हेतुकामेन विपुलमवभासं कर्तुकामेन संसारगतान् सत्वान् संसारम्
परिमोक्षयितुकामेन सर्वस्वत्यागां चक्षुर्विभोधयितुकामेनानेन प्रज्ञा-
पारमिताप्रतिसंयुक्तेन मनसिकारेण विहर्त्तव्यं । स चेदनेन मनसिकारेण
विहर्त्तुमिच्छति तेन प्रज्ञापारमिताप्रतिसंयुक्ता मनसिकाराः समन्वा-
हर्त्तव्याः ॥ तत् कस्य हेतोः । यो ह्येनान् समन्वाहर्त्तव्यान् मंसते स
एवास्य मनसिकारो भविष्यति । ततोऽन्येषां मनसिकाराणां प्रज्ञा-
पारमिताविरहितानामवकाशो न दातव्यः । तथा च कर्त्तव्यं^(१) यथाऽयं
प्रज्ञापारमिताप्रतिसंयुक्तैर्मनसिकारैराचिन्दिवाणि क्षपयेत् ॥ तस्यथापि
नाम सुभूते केनचिदेव पुद्गलेषु मण्डिरत्नज्ञाने वर्त्तमानेन^(२) मण्डिरत्न-
जातिज्ञेनाप्रतिसख्यपूर्व्यं महामण्डिरत्नं प्रतिसख्यं भवेत् । स तन्महामण्डि-
रत्नं प्रतिसख्य महतोदारेण प्रीतिप्रानोक्षेन समन्वागतो भवेत् ।
तस्य तन्महामण्डिरत्नं पुनरेव प्रणश्येत् । स ततो निदानं महता
दुःखदौर्भाग्येन संयुज्येत । तस्य सततममितं^(३) तन्महामण्डिरत्नं प्रति
संयुक्ता एव मनसिकाराः प्रवर्त्तेरन् । अहो वताहं तेन महामण्डि-
रत्नेन विप्रयुक्त इति । इति हि स पुद्गलस्तस्य महामण्डिरत्नस्य न
विस्मरेद्यावत्सदाऽन्यदा तद्गुणं तज्जातिकं तेन महामण्डिरत्नं प्रतिसख्यं
भवेत् ॥ एवमेव सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञापारमिता-
महामण्डिरत्नपरिभ्रष्टेन महामण्डिरत्नपरिभ्रष्टेनेव^(४) महामण्डिरत्नेन^(५)

(१) तथा च परिजयं कर्त्तव्यमिति च० ।

(२) ग० पुस्तके वर्त्तमाने इति पाठो दृश्यते ।

(३) सततममितमिति ग० । अयमेव पाठः समीचीन इति प्रतिभाति ।

(४) महामण्डिरत्नेनेव इति ग० ।

(५) महामण्डिरत्ने इति ख० घ० ।

रत्नसंज्ञिणा प्रज्ञापारमितामनसिकाराविप्रयुक्तेन^(५) प्रज्ञापारमिता-
मनसिकाराविरहितसर्वज्ञताचिन्नेन तावदम्बेष्टव्या यावत्सा वाऽन्या वा
प्रतिस्वभावा भवति तावत्तेन प्रज्ञापारमितामहामणिरत्नप्रतिस्वभूप्रति-
संयुक्तैर्मनसिकारैः सर्वज्ञतामहामणिरत्नप्रतिस्वभूप्रतिसंयुक्तैर्मनसि-
कारैरविरहितेन भवितव्यं ॥

सुभूतिराह । यत् पुनर्भगवन् सर्वधर्माः सर्वमनसिकाराः
स्वभावेन विरहिताः शून्या उक्ता भगवता । तत् कथं भगवन् बोधि-
सत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमिताप्रतिसंयुक्तैर्मनसिकारैः सर्वज्ञताप्रति-
संयुक्तैर्मनसिकारैरविरहितो भवति ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभूतिमेतदवोचत् । स चेत् सुभूते
बोधिसत्त्वो महासत्त्व एव मनसि करोति सर्वधर्माः स्वभावेन विविक्ताः
सर्वधर्माः स्वभावेन शून्या इति । एवमेतन्मनसि कुर्वन् प्रज्ञापार-
मिताप्रतिसंयुक्तैर्मनसिकारैः सर्वज्ञताप्रतिसंयुक्तैर्मनसिकारैरविरहितो
भवति ॥ तत् कस्य हेतोः । प्रज्ञापारमिता हि सुभूते शून्या सा
नैव विवर्द्धते न च परिहीयते ॥

सुभूतिराह । सचेद्भगवन् प्रज्ञापारमिता शून्या सा नैव विवर्द्धते
न च परिहीयते । कथं भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽविवर्द्धमानया
प्रज्ञापारमितया बोधये समुदागच्छति कथञ्चानुत्तरां सम्यक्सम्बो-
धिमभिसम्बुध्यते ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभूतिमेतदवोचत् । न खलु पुनः

(५) म० ड० पुस्तकद्वये प्रज्ञापारमितामनसिकाराविप्रयुक्तेनेति पाठो
न विद्यते ।

सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वः प्रज्ञापारमितायां चरन् विवर्द्धते वा परिहीयते वा । यथैव सुभूते प्रज्ञापारमिता शून्या सा नैव विवर्द्धते न च परिहीयते । एवमेव सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वः शून्यः स नैव विवर्द्धते न च परिहीयते । यतः सुभूते यथैव प्रज्ञापारमिता शून्या सा नैव विवर्द्धते न च परिहीयते एवमेव सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वः शून्यः स नैव विवर्द्धते न च परिहीयते । ततो बोधिसत्त्वो महासत्वो बोधये समुदागच्छति एवं चानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यते ॥ स चेत् सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्व एवं भाष्यमाणे मोक्षस्यति न सन्नस्यति न सन्नासमापद्यते न संसीदति वेदितव्यमेतत् सुभूते चरत्ययं बोधिसत्त्वो महासत्वः प्रज्ञापारमितायामिति ॥

सुभूतिराह । किं पुनर्भगवन् प्रज्ञापारमिता चरति प्रज्ञापारमितायां ॥

भगवानाह । नो हीदं सुभूते ॥

आह । किं पुनर्भगवन् या प्रज्ञापारमितायाः शून्यता सा चरति प्रज्ञापारमितायां ॥

भगवानाह । नो हीदं सुभूते ॥

आह । किं पुनर्भगवन्नन्यत्र प्रज्ञापारमिताशून्यतायाः^(१) स कश्चिद्धर्मो उपलभ्यते यश्चरति प्रज्ञापारमितायां ॥

भगवानाह । नो हीदं सुभूते ॥

आह । किं पुनर्भगवन् शून्यता चरति प्रज्ञापारमितायां ॥

(१) प्रज्ञापारमिताशून्यतायामिति ख० । प्रज्ञापारमितायाः शून्यतायाः इति ग० । ड० पुस्तके शून्यतायाः इति पाठो न वर्तते ।

भगवानाह । नो हीदं सुभूते ॥

आह । किं पुनर्भगवन् शून्यतायां स कश्चिद्धर्मं उपलभ्यते
यश्चरति प्रज्ञापारमितायां ॥

भगवानाह । नो हीदं सुभूते ॥

आह । किं पुनर्भगवन् शून्यता चरति शून्यतायां ॥

भगवानाह । नो हीदं सुभूते ॥

आह । किं पुनर्भगवन् रूपश्चरति प्रज्ञापारमितायां ॥

भगवानाह । नो हीदं सुभूते ॥

आह । किं पुनर्भगवन् वेदना संज्ञा संस्काराः किं पुनर्भगवन्
विज्ञानश्चरति प्रज्ञापारमितायां ॥

भगवानाह । नो हीदं सुभूते ॥

आह । किं पुनर्भगवन्नन्यत्र रूपात् स धर्मः कश्चिदुपलभ्यते
यश्चरति प्रज्ञापारमितायां ॥

भगवानाह । नो हीदं सुभूते ॥

आह । किं पुनर्भगवन्नन्यत्र वेदनायाः संज्ञायाः संस्कारेभ्योऽन्यत्र
विज्ञानात् स धर्मः कश्चिदुपलभ्यते यश्चरति प्रज्ञापारमितायां ॥

भगवानाह । नो हीदं सुभूते ॥

सुभूतिराह । कथं पुनर्भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वश्चरति प्रज्ञा-
पारमितायां ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभूतिमेतदवोचत् । किं पुनः सुभूते
समनुपश्यसि त्वं तं धर्मं यश्चरति प्रज्ञापारमितायां ॥

सुभूतिराह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । समनुपश्यसि त्वं सुभूते तां प्रज्ञापारमितां यत्र
प्रज्ञापारमितायां बोधिसत्त्वो महासत्त्वश्चरति ॥

आह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूते यो धर्मोऽनुपपन्नश्च
धर्मं समनुपश्यसि । अपि तु स एव धर्म उतपन्नो वा उतपत्स्यते
वा उतपद्यते वा निरुद्धो वा निरोक्ष्यते वा निदृश्यते वा ॥

आह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । एवं खलु सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्यानुत्प-
त्तिकेषु धर्मेषु चान्तिरेवरूपा भवति । एवरूपया च सुभूते चान्त्वा
समन्वागतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो व्याक्रियतेऽनुत्तरायां सम्यक्-
सम्बोधौ । इयं सुभूते तथागतस्य वैशारद्यप्रतिपत्त्वां^(१) प्रतिपद्यमानो
बोधिसत्त्वो महासत्त्व एवश्चरन्नेवं घटमान एव व्यायच्छमानोऽनुत्तरं
बुद्धज्ञानं सर्वज्ञज्ञानं महासार्थवाहज्ञानं नानुप्रास्यतीति नैतत् स्थानं
विद्यते ॥

सुभूतिराह । या भगवन् सर्वधर्माणामनुत्पत्तिकधर्मता सा व्या-
क्रियतेऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ॥

भगवानाह । नो हीदं सुभूते ॥

सुभूतिराह । कतमस्येदानीं भगवन् धर्मस्य व्याकरणं भवत्य-
नुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ॥

भगवानाह । किं पुनः सुभूते समनुपश्यसि त्वं तं धर्मं यस्य
धर्मस्य व्याकरणं भवत्यनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ ॥

(१) वैशारद्यप्रतिपत्त्वां तांमिति क० ग० घ० ।

सुभृतिराह । गो हीदं भगवन् । गाहं भगवंसां धर्मं समनु-
पश्यामि यो धर्मो व्याकृतो व्याकरिष्यते व्याक्रियते वाऽनुत्तरायां
सम्बक्सम्बोधौ । तमप्यहं भगवन् धर्मं न समनुपश्यामि यो धर्मोऽभि-
सन्नुष्यते यो धर्मोऽभिसम्बोद्धृष्यो येन वा धर्मोणाभिसन्नुष्यते ॥
तत् कथं हेतोः । सर्वधर्मेषु भगवन्ननुपलभ्यमानेषु न मे एवं भवति
अयं धर्मोऽभिसन्नुष्यतेऽयं धर्मोऽभिसम्बोद्धृत्योऽनेन वा धर्मोणाभि-
सन्नुष्यते इति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां कल्याणमिचपरिवर्त्तो
नाम द्वाविंशतितमः ॥

अथ शक्रपरिवर्त्तो नाम चयोविंशतितमः ।

तेन खलु पुनः समयेन शक्रो देवानामिन्द्रस्तस्यामेव पर्वदि
सन्निपतितः सन्निषण्डोऽभूत् । अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्रो भगवन्त-
मेतदवोचत् । गम्भीरेयं भगवन् प्रज्ञापारमिता दुर्दृशा दुरनुबोधा
वतेयं भगवन् प्रज्ञापारमिता ॥

एवमुक्ते भगवान् शक्रं देवानामिन्द्रमेतदवोचत् । एवमेतत् कौञ्चि-
कैवमेतत् । गम्भीरेयं कौञ्चिक प्रज्ञापारमिता दुर्दृशा दुरनुबोधा
वतेयं कौञ्चिक प्रज्ञापारमिता । आकाशगम्भीरतया गम्भीरेयं प्रज्ञा-
पारमिता विविक्तत्वादुर्दृशा शून्यत्वादुरनुबोधेयं प्रज्ञापारमिता ॥

एवमुक्ते शक्रो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतदवोचत् । न ते भगवन्
सत्त्वा अवरकेण कुञ्जसमूलेन समन्वागता भविष्यन्ति य इमां
गम्भीरां प्रज्ञापारमितां श्रोष्यन्ति श्रुत्वा चोद्गृहीष्यन्ति धारयिष्यन्ति
वाचयिष्यन्ति पर्यवाष्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति देशयिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्यु-
द्देक्ष्यन्ति स्वाध्यास्यन्ति लिखिष्यन्ति ॥

एवमुक्ते भगवान् शक्रं देवानामिन्द्रमेतदवोचत् । एवमेतत्
कौञ्चिकैवमेतत् । न ते कौञ्चिकं सत्त्वा अवरकेण कुञ्जसमूलेन सम-
न्वागता भविष्यन्ति य इमां गम्भीरां प्रज्ञापारमितां श्रोष्यन्ति
श्रुत्वा चोद्गृहीष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्यवाष्यन्ति प्रवर्त्त-
यिष्यन्ति देशयिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्देक्ष्यन्ति स्वाध्यास्यन्ति लिखिष्यन्ति ।
यावन्तः कौञ्चिक जम्बूद्वीपे सत्त्वास्ते सर्वे दशकुञ्जकर्षपथसमन्वागता

भवेद्यस्तत् किं मन्यसे कौशिक अपि नु ते सत्त्वास्ततो निदानं वज्र-
पुण्यं प्रसवेयुः ॥

शक्र आह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ॥

भगवानाह । अतः खलु पुनः स कौशिक कुलपुत्रो वा कुल-
दुहिता वा वज्रतरं पुण्यं प्रसवति य इमां प्रज्ञापारमितां श्रोष्यति
श्रुत्वा चोद्गृहीष्यति धारयिष्यति वाचयिष्यति पर्यवाष्यति प्रवर्त्तयिष्यति
देशयिष्यत्युपदेक्ष्यत्युद्देक्ष्यति स्वाध्यास्यति लिखिष्यति । अस्य कौशिक-
पुण्यस्कन्धस्यासौ पौर्व्वकाणां जाम्बूदीपकानां सर्व्वसत्त्वानां श्रीलमयः
पुण्यस्कन्धः शततमीमपि कलां नोपैति सहस्रतमीमपि शतसहस्र-
तमीमपि कोटीतमीमपि कोटीशततमीमपि कोटीसहस्रतमीमपि
कोटीशतसहस्रतमीमपि कोटीनियुतशतसहस्रतमीमपि कलां नोपैति
सङ्ख्यामपि कलामपि गणनामष्टुपमामष्टौपम्वमष्टुपनिसामष्टुपनि-
षदमपि न क्षमते येन कुब्रलमूलेन स कुलपुत्रो वा कुलदुहिता
वा समन्वागतो भवति य इमां गन्धीरां प्रज्ञापारमितां श्रोष्यति
श्रुत्वा चोद्गृहीष्यति धारयिष्यति वाचयिष्यति पर्यवाष्यति प्रवर्त्त-
यिष्यति देशयिष्यत्युपदेक्ष्यत्युद्देक्ष्यति स्वाध्यास्यति लिखिष्यति ॥

अथ स्वल्पन्यतरौ भिक्षुः शक्रं देवानामिन्द्रमेतद्वोचत् । अभि-
भूतोऽसि कौशिक तेन कुलपुत्रेण वा कुलदुहिता वा य इमां
गन्धीरां प्रज्ञापारमितां श्रोष्यति श्रुत्वा चोद्गृहीष्यति धारयिष्यति
वाचयिष्यति पर्यवाष्यति प्रवर्त्तयिष्यति देशयिष्यत्युपदेक्ष्यत्युद्देक्ष्यति
स्वाध्यास्यति लिखिष्यति ॥

एवमुक्ते शक्रो देवानामिन्द्रस्तं भिक्षुमेतद्वोचत् । एकचित्तोत्पा-

देवैवाऽहमार्यं तेन कुलपुत्रेण वा कुलदुहित्रा वाऽभिभूतः । कः पुनर्व्यादो य इमां गभीरां प्रज्ञापारमितां शोचति श्रुत्वा चोद्गही-
 यति धारयिष्यति वाचयिष्यति पर्यवाप्यति प्रवर्त्तयिष्यति देशयिष्य-
 त्युपदेक्षत्युद्देश्यति स्वाध्यास्यति सिद्धयिष्यति । कः पुनर्व्यादो ये श्रुत्वो-
 द्गुह्य धारयित्वा वाचयित्वा पर्यवाप्य प्रवर्त्तये देशयित्वा उपदिश्योद्दिश्य स्वा-
 ध्याप्य सिद्धित्वा तद्यत्वाय त्रिचिद्यन्ते तद्यत्वाय प्रतिपत्सन्ते तद्यत्वाय
 जोगमापत्सन्ते ते ते सदेवमानुषासुरं लोकमभिभवन्तो गमिष्यन्ति
 बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः । न केवलं ते सदेवमानुषासुरं लोकमभि-
 भवन्तो गमिष्यन्ति येऽपि ते स्रोतश्चापन्नाः सहस्रागामिनोऽनागा-
 मिनोऽर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धास्तानपि ते सर्वानभिभवन्तो गमि-
 ष्यन्ति बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः । न केवलं स्रोतश्चापन्नान् सहस्रा-
 गामिनोऽनागामिनोऽर्हन्तः प्रत्येकबुद्धानभिभवन्तो गमिष्यन्ति येऽपि
 ते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा महादानपतयः प्रज्ञापारमितोपायकौश्ल-
 विरहितास्तानपि ते सर्वानभिभवन्तो गमिष्यन्ति बोधिसत्त्वा महा-
 सत्त्वाः । न केवलं तान् महादानपतीन् बोधिसत्त्वान् महासत्त्वानभि-
 भवन्तो गमिष्यन्ति येऽपि ते बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः परिशुद्धश्रीला
 अखण्डेन श्रीलस्कन्धेनाच्छिद्रेणाकलमेषेण परिपूर्णेन परिशुद्धेनाश्र-
 वलेन श्रीलस्कन्धेन समन्वागताः प्रज्ञापारमितोपायकौश्लविरहिता-
 स्तानपि ते सर्वानभिभवन्तो गमिष्यन्ति बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः ।
 न केवलमखण्डेनाच्छिद्रेणाकलमेषेण परिपूर्णेन परिशुद्धेनाश्रवलेन
 श्रीलस्कन्धेन समन्वागतान् बोधिसत्त्वान् महासत्त्वानभिभवन्तो
 गमिष्यन्ति येऽपि ते बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः चान्तिसम्पन्ना उपपन्न-

सम्यग्ना अप्रतिहतचित्ता अन्ततो दग्धखूणाया^(१)मप्याघातचित्तं गो-
 त्पादयन्ति प्रज्ञापारमितोपायकौञ्जलविरहितास्तानपि ते सर्वानभि-
 भवन्तो गमिष्यन्ति बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः । न केवलं ज्ञानिसम्यग्ना-
 सुपन्नमसम्यग्ज्ञानप्रतिहतचित्तान् बोधिसत्त्वान् महासत्वानभिभवन्तो
 गमिष्यन्ति चेऽपि ते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा आरब्धवीर्या अनिच्छिप्त-
 धुरा अकुशीदा अनवस्त्रीनकायवापुनःकर्माग्ताः प्रज्ञापारमितोपाय-
 कौञ्जलविरहितास्तानपि ते सर्वानभिभवन्तो गमिष्यन्ति बोधिसत्त्वा
 महासत्त्वाः । न केवलमारब्धवीर्यानिच्छिप्तधुरानकुशीदानवस्त्रीन-
 कायवापुनःकर्माग्तान् बोधिसत्त्वान् महासत्वानभिभवन्तो गमिष्यन्ति
 चेऽपि ते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा ध्यानारामा ध्यानरता ध्यानबलिनो
 ध्यानबलवन्तो ध्यानप्रतिष्ठिता ध्यानवज्रिनः प्रज्ञापारमितोपाय-
 कौञ्जलविरहितास्तानपि ते सर्वानभिभवन्तो गमिष्यन्ति बोधिसत्त्वा
 महासत्त्वाः । यच्चानिर्दिष्टार्था हि प्रज्ञापारमितार्था चरन् बोधिसत्त्वो
 महासत्वः सदेवमानुषासुरलोकं सर्वान् आवकप्रत्येकबुद्धध्यानिकाननु-
 पायकुञ्जलांश्च बोधिसत्त्वान् महासत्वानभिभवति । तेषाञ्चानभिभूतो
 भवति ॥ तत् कस्य हेतोः । यो हि बोधिसत्त्वो महासत्वो यच्चानिर्दि-
 ष्टार्था प्रज्ञापारमितार्था चरति प्रज्ञापारमितानुवर्ततेऽयं बोधिसत्त्वो
 महासत्वः सर्वज्ञवंशस्यानुपच्छेदाय स्थितो भवति अयं बोधिसत्त्वो
 महासत्वस्तथागतान् न दूरीकरिष्यति अयं बोधिसत्त्वो महासत्व एवं
 प्रतिपद्यमानो न चिराद्गमिष्यति बोधिमच्छमयं बोधिसत्त्वो महा-

(१) दग्धखूणायामिति ख० ।

सत्त्वं एवं त्रिचमाणः सत्त्वान् क्लेशपङ्के संसीदमानानुद्धरिष्यति अयं बोधिसत्त्वो महासत्त्व एवं त्रिचमाणो बोधिसत्त्वत्रिचायां त्रिचते न आवकत्रिचायां त्रिचते न प्रत्येकबुद्धत्रिचायां त्रिचते ॥ एवं त्रिच-
माणश्च प्रज्ञापारमितायां बोधिसत्त्वं महासत्त्वं चत्वारो लोकपाला
महाराजान् उपसङ्गम्यैवं वक्ष्यन्ति । क्षिप्रं त्वं कुलपुत्रास्यां बोधिसत्त्व-
चर्यायां त्रिचस्व सद्यु त्रिचस्व इमानि ते चत्वारि पाचाणि यानि
त्वया बोधिमण्डे निषद्यानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धेन प्रति-
यहीतव्यानीति ॥ एवं त्रिचमाणं बोधिसत्त्वं महासत्त्वं यथानिर्दिष्टायां
प्रज्ञापारमितायां न केवलं चत्वारो लोकपाला महाराजान् उपसङ्ग-
मितयं संश्लोके अहमपि भगवंसं बोधिसत्त्वं महासत्त्वमुपसङ्गमिष्यामि
कः पुनर्वादस्तदन्ये देवपुत्राः । तथागतैरपि सोऽर्हद्भिः सम्यक्-
सम्बुद्धैर्नित्यमेव समन्वाहृतो भविष्यति बोधिसत्त्वो महासत्त्वः ॥
एवं प्रज्ञापारमितायाश्चरतो बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य यानि कानि-
चिन्नौकिकानि दुःखानि परोपक्रमिकाणि वाऽन्यानि वा उत्पद्येरन्
तान्यस्य सर्वेषु सर्वं सर्वथा सर्वं नोत्पद्यन्ते । अथमपि भगवन् दृष्ट-
धार्मिको गुणस्तस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य प्रज्ञापारमितायाश्चरतो
भवति ॥

अथ खलुपुत्रोऽयं आनन्दस्यैतदभवत् । किमयं ब्रह्मो देवानामिन्द्रः
स्वप्नेन प्रतिभागेन भाषते उताहो बुद्धानुभावेनेति ॥

अथ खलु बुद्धानुभावेन ब्रह्मो देवानामिन्द्र आयुश्चत आनन्दस्य
चेतसैव चेतःपरिवितर्कमाज्ञायायुष्मन्मानन्दमेतदवोचत् । बुद्धानु-
भावोऽयमार्याणन्द वेदितव्यो बुद्धाधिष्ठानमिदमपि आर्याणन्द वेदि-

तद्यमप्रतिबलो ह्यहमार्थानन्द बोधिसत्त्वाम्हासत्वानारभ्य व्याहर्तुम् ॥

अथ खलु भगवानायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते स्म । एवमेतदा-
नन्दैवमेतत् । यथा शक्रेण देवानामिन्द्रेण भाषितं तथागतस्यैषोऽनु-
भावस्तथागतस्यैतदधिष्ठानं यच्छक्रेण देवानामिन्द्रेण भाषितमिति ॥

अर्थाष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां शक्यपरिवर्त्तो नाम त्रयो-
विंशतितमः ॥

अथाभिमानपरिवर्त्तो नाम चतुर्विंशतितमः ।

अथ खलु भगवान् पुनरप्यायुष्मन्मानन्दमामन्त्रयते स्म। यस्मिन् खलु पुनरानन्द समये बोधिसत्त्वो महासत्वः प्रज्ञापारमितायां श्रित्ते प्रज्ञापारमितायां योगमापद्यते प्रज्ञापारमितां भावयति तस्मिन्मानन्द समये ये त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ माराः पापीयांसस्ते सर्वे संग्रथिता भवन्ति किमयं बोधिसत्त्वो महासत्वोऽन्तरा भूतकोटिं साक्षात् करिष्यति^(१) आवकभूमौ वा प्रत्येकबुद्धभूमौ वा उताहोऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्भोत्स्यते इति । पुनरपरमानन्द तस्मिन् समये माराः पापीयांसः श्लोकत्रयविद्धा भवन्ति यस्मिन् समये बोधिसत्त्वो महासत्वः प्रज्ञापारमिताविहारेण विहरति ॥ पुनरपरमानन्द यस्मिन् समये बोधिसत्त्वो महासत्वः प्रज्ञापारमितायाश्चरति प्रज्ञापारमितायां योगमापद्यते प्रज्ञापारमितां भावयति तस्मिन् समये माराः पापीयांसो बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य विष्टेठा^(२)मुपसंहरन्ति भयं सञ्जनयन्ति उक्तापातान् दिग्नि दिग्मुत्सृजन्ति दिग्दाहानुपदर्शयन्ति । अथेव नामायं बोधिसत्त्वो महासत्वोऽवलीयेत^(३) वा रोमहर्षा वाऽस्य भवेद्येनास्यैकचित्तोत्पादोऽपि

(१) साक्षात्करोति इति क० ख० ।

(२) विष्टेठानामिति ग० ।

(३) अगवनीयेत इति ग० ।

शीयेतानुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेरिति । तत्रानन्द न सर्वस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य मारः पापीयानुपसङ्ग्रामति विहेठनाभिप्रायः, अपि तु कस्यचिदुपसङ्ग्रामति कस्यचिन्नोपसङ्ग्रामति ॥

आनन्द आह । कियद् रूपस्य भगवन् बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य उपसङ्ग्रामति मारः पापीयान् विहेठनाभिप्रायः ॥

भगवानाह । येनानन्द बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन पूर्वान्ततः प्रज्ञापारमितार्था भाव्यमाणायामधिसुक्तिचिन्मोत्पादितं भवति अज्ञानन्द बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य मारः पापीयानुपसङ्ग्रामति विहेठनाभिप्रायोऽवतारं चास्य सभते ॥ पुनरपरमानन्द यो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो गम्भीरायां प्रज्ञापारमितार्था भाव्यमाणायां संशयप्राप्तो भवति विमत्तिसुत्पादयति स्यादेयं प्रज्ञापारमिता एवं न वा स्यादिति अस्याप्यानन्द बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य मारः पापीयानुपसङ्ग्रामति विहेठनाभिप्रायोऽवतारं चास्य सभते ॥ पुनरपरमानन्द यो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः कस्याश्चमिषद्विरहितो भवति पापमिषपरिच्छेदो भवति स गम्भीराणि गम्भीराणि स्थानानि प्रज्ञापारमितार्था भाव्यमाणायां न शृणोति अशृण्वन् न जानाति अजानन् न परिपृच्छति कथं प्रज्ञापारमिता भावयितव्येति अस्याप्यानन्द बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य मारः पापीयानुपसङ्ग्रामति विहेठनाभिप्रायोऽवतारं चास्य सभते ॥ पुनरपरमानन्द यो बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽसद्गुरुपरिग्राहकमास्त्रीनो भवति एष मम सहायकः सर्वार्थेषु मां^(१) न परित्यजति वद्वोऽपि बोधि-

(१) मा इति ख० ग० च० ।

सत्त्वा महासत्त्वा ममान्वेऽपि सहायकाः सन्ति । न च पुनस्ते ममाभि-
 प्रायं परिपूरयन्ति । अथन्तु मया प्रतिरूपः सहायो सन्धः । अयं ममा-
 भिप्रायं परिपूरयिष्यति । अस्याप्यानन्द बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य
 मारः पापीयानुपसङ्ग्रामति विहेठनाभिप्रायोऽवतारं चास्य सभते ॥
 पुनरपरमानन्द यो बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽस्यां गम्भीरायां प्रज्ञापार-
 मितार्था भाष्यमाणाध्यामन्वं बोधिसत्त्वमेवं वदेत् । गम्भीरा वतेयं प्रज्ञा-
 पारमिता किन्त्वैनया श्रुतया । न ह्येवमत्र युज्यमानमन्येषु सूत्रान्तेषु
 यथा तद्यागतेन भाषितं अहमप्यस्यामगाधमाखादस्य सभे किन्त्वैनया
 श्रुतया सिद्धितया वेति । एवमन्यानपि बोधिसत्त्वान् महासत्त्वान्
 विवेचयते । अस्याप्यानन्द बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य मारः पापीयानुप-
 सङ्ग्रामति विहेठनाभिप्रायोऽवतारं चास्य सभते ॥ पुनरपरमानन्द
 यस्मिन् समये बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽन्यान् बोधिसत्त्वान्^(१)वमन्यते ।
 अहं विवेकविहारेषु विहरामि नान्ये विवेकविहारेषु विहरन्ति
 नान्येषां विवेकविहाराः संविद्यन्ते इति । तस्मिन्मानन्द समये मारः
 पापीयांस्तुष्ट उदय आत्ममगाः प्रसुदितः प्रीतिसौमनस्यजातो भवति
 संहर्षजातो हर्षितचित्तः प्रीतिप्रामोद्यजातो भवति ॥ तत् कस्य
 हेतोः । दूरीकरोत्येवो^(२)ऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमिति ॥ पुनरपर-
 मानन्द यस्मिन् समये बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य नामग्रहणं वा गोत्र-
 ग्रहणं वा धृतशुषपरिकीर्त्तनं वा भवति एवं स तावन्मात्रकेण ततो-
 ऽन्यान् बोधिसत्त्वान् महासत्त्वान् पेशत्वान् कस्याणधर्षणोऽवमन्यते ।

(१) बोधिसत्त्वान् महासत्त्वानिति ग० च० ।

(२) दूरीकरित्येव इति ख० घ० च० ।

ते च तस्य गुणा न संविद्यन्ते येऽविनिवर्त्तनीयानां बोधिसत्त्वानां महासत्वानां प्रज्ञापारमितायाश्चरतां गुणाश्चे आकारास्तानि सिद्धानि तानि निमित्तानि तस्य न संविद्यन्ते । सोऽसंविद्यमानेष्वविनिवर्त्तनीयगुणेषु क्लेशमुत्पादयति यदुतात्मानमुत्क्रोत्रयति परान् पंसद्यति न खल्वेते तेषु धर्मेषु सन्दृश्यन्ते यथाहं सन्दृश्य इति । तत्र माराणां पापीयसानेवम्भवति । न शून्यानि मारभवनानि भविष्यन्ति उत्सदानि भविष्यन्ति महानिरयास्तिर्य्यञ्चः प्रेतविषया आसुराश्च काथा उत्सदा भविष्यन्तीति । तथा च मारः पापीयानधिष्ठासति यथा ते बोधिसत्त्वा महासत्वा एवम्प्रवृत्ता अध्याक्रान्ता स्थाभसत्कारेण भविष्यन्ति आदेयवचनाश्च भविष्यन्ति ते तथा आदेयवचनतया वज्रजगं ग्राहयिष्यन्ति । तेषाञ्च स महाजनः श्रोतव्यं अद्भुतव्यं मंस्यते^(१) । ते दृष्ट्वा श्रुत्वा च तेषामनुकृतिमापस्यन्ते । ते दृष्टश्रुतासुकृतिमापद्यमान् न तद्यत्वाय शिञ्चिष्यन्ते न तद्यत्वाय प्रतिपस्यन्ते न तद्यत्वाय योगमापस्यन्ते । एवं ते न तद्यतायां शिञ्चमाणा न तद्यतायां प्रतिपद्यमाना न तद्यतायां योगमापद्यमानाः सङ्क्लेशं विवर्द्धयिष्यन्ति । एवं ते विपर्य्यस्यन् चिन्तसन्तत्याः यद्यदेव कर्षारण्यन्ते कायेन वा वाचा वा मनसा वा तत्सर्व्वमनिर्द्दिष्टत्वाद्याकान्तत्वायाप्रियत्वायममनप्रापत्वाय संवत्स्यते^(२) ॥ इवन्ते महानिरया उत्सदा भविष्यन्ति तिर्य्यञ्चः प्रेतविषया आसुराश्च

(१) य इति ग० ।

(२) मंस्यन्ते इति ख० ग० घ० च० ।

(३) संवत्स्यन्त इति ग०, सम्पत्स्यते इति च० ।

काथा मारभवनानि चोत्सदानि भविष्यन्ति । इमं^(१)मय्यानन्दा-
 र्थवन्नं सन्यस्यन् मारः पापीषांस्तुष्ट उदय आत्ममनाः प्रसुदितः प्रीति-
 सौमनस्यजातो भवति ॥ पुनरपरमानन्द यस्मिन् समये बोधिसत्त्वो
 महासत्त्वः आवकथानिकेन पुद्गलेन सार्द्धं कलहायति विवदति
 विमृष्टीति आक्रोशति^(२) परिभाषते व्यापद्यते दोषमुत्पादयति तस्मिन्
 समये मारस्य पापीयस एवं भवति । दूरीकरिष्यति वतायं कुलपुत्रः
 सर्वज्ञतामतिदूरे स्थास्यति सर्वज्ञतायाः । स चेत् पुनर्बोधिसत्त्व-
 थानिकः पुद्गलोऽन्येन बोधिसत्त्वथानिकेन पुद्गलेन सार्द्धं कल-
 हायति विवदति विमृष्टीति आक्रोशति^(३) परिभाषते व्यापद्यते दोष-
 मुत्पादयति तत्र मारः पापीयान् भ्रूयस्या मापथा तुष्टो भवत्युदय
 आत्ममनाः प्रसुदितः प्रीतिसौमनस्यजातो भवति । एवञ्चास्य भवत्यु-
 भावयेतौ बोधिसत्त्वौ दूरे स्थास्यतः सर्वज्ञताया इति ॥ पुनरपर-
 मानन्द यो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो व्याकृतोऽव्याकृतेन बोधिसत्त्वेन
 महासत्त्वेन सार्द्धं कलहायेद्विवदेद्विमृष्टीयादाक्रोशेत्^(४) परिभाषेत
 व्यापद्येत दोषमुत्पादयेच्चिन्नं चाघातयेत्तेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन
 चिन्नोत्पादे तावत् एव कल्पान् सन्नाहः सन्नद्धः^(५) स चेदस्यापरित्यक्ता
 सर्वज्ञता ॥

एवमुक्ते आद्युष्मानानन्दो भगवन्तमेतदवोचत् । अस्ति भगवंस्तेषां

(१) इदमिति ख० ग० उ० ।

(२) आक्रोशयति इति घ० ।

(३) आक्रोशयेदिति घ० ।

(४) सन्नाह इति क० ख० ।

विन्नोत्पादानां किञ्चिन्निःसरणमुताहो तावत् एव कल्पानवश्यं तेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन सम्प्राहः सम्प्राहः^(१) ॥

भगवानाह । सनिःसरणमानन्द मया धर्मो देवितः आवकयानिकानां प्रत्येकबुद्धयानिकानां बोधिसत्त्वयानिकानाञ्च पुद्गलानां । तत्रानन्द योऽयं बोधिसत्त्वयानिकः पुद्गलो बोधिसत्त्वयानिकेन पुद्गलेन साङ्गं कलहायित्वा विवदित्वा^(२) विगृह्याकुश्य परिभाष्य व्यापद्य दोषमुत्पाद्य न प्रतिदेशयति नायत्थां सम्भराय प्रतिपद्यते अनुग्रहं वहति अनुग्रहबद्धो विहरति । नाहमानन्द तस्य पुद्गलस्य निःसरणं वदामि । अवश्यमेवानन्द पुद्गलेन पुनरेव तावत् एव कल्पान् सम्प्राहः सम्प्राहः ॥ यः पुनरानन्द बोधिसत्त्वयानिकः पुद्गलो बोधिसत्त्वयानिकेन पुद्गलेन साङ्गं कलहायित्वा विवदित्वा^(२) विगृह्याकुश्य परिभाष्य व्यापद्य दोषमुत्पाद्य प्रतिदेशयति प्रतिदेश्यायत्थां सम्भराय प्रतिपद्यते एवं च चित्तमुत्पादयति । येन मया सर्वसत्वानां विग्रहा विवादा विरोधा उत्सारयितव्या निश्चापयितव्याः प्रश्नमयितव्याः सोऽहं नाम स्वयमेव विवदामि स्थाभा मे दुर्लब्धा न सुलब्धा सोऽहं जल्पिते प्रतिजल्पामि । येन मया सर्वसत्वानां सङ्क्रामभूतेन भवितव्यं सोऽहं परेषु त्वमित्यपि वाचं भाषे परुषं वा कर्कशं वा प्रतिवचो ददामीदमपि मया नैव वक्तव्यं जडसदृशेन एङ्गमूकसमेन मया कलहविग्रहविवादेशु भवितव्यं परतो दुर्लभानि दुरागतानि दुर्भाषितानि भाष्यमाणानि गृह्यता चित्तं नाघातयितव्यं परेषामन्तिके न ममैतत् साधु

(१) सम्प्राह्य इति क० ख० ।

(२) विवादयित्वा इति क० ख० उ० च० ।

नचैतन्मम प्रतिरूपं योऽहं परस्य दोषान्तरं सञ्ज्ञाने^(१) एतदपि मे न प्रतिरूपं यदहं परेषां दोषान्तरमपि श्रोतव्यं मन्ये ॥ तत् कस्य हेतोः । न मयाऽध्यासयो विकोपयितव्यः येन मया सर्वसत्त्वाः सर्वसुखोपधानैः सुखयितव्याः परिनिर्व्यापयितव्याश्चातुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्य स नामाहं व्यापद्ये । न च मया स्वपराद्वेष्वपि परेषु व्यापत्तव्यं स नामाहं शोभं गच्छामीदं मया न करणीयं दृढपराक्रमतया पराक्रान्तव्यं । न च मया जीवितान्तराद्येऽपि क्रियमाणे शोभः करणीयः न भ्रूकुटिर्मुखे उत्पादयितव्येति । अस्याह^(२)मानन्द बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य निःसरणं वदामि ॥ एवञ्ज्ञानन्द बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन श्रावकयानिकानामपि पुद्गलानामन्तिके स्यातव्यं । यथा न कस्यचित्सत्त्वस्थान्तिके क्षुभ्येत एवमेव च सर्वसत्त्वानामन्तिके स्यातव्यं । कथञ्ज्ञानन्द बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनापरेषां बोधिसत्त्वयानिकानां पुद्गलानामन्तिके स्यातव्यं । तद्यथापि नामानन्द शास्तरि । एते मम बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः शास्तर इत्येवं स्यातव्यं । एकयानसमारूढा वतेमे मम बोधिसत्त्वा महासत्त्वा एकमार्गसमारूढा वतेमे मम बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः समानाभिप्राया वतेमे मम बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः समयानसम्प्रस्थिता वतेमे मम बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः । यत्रैभिः शिञ्चितव्यं तत्र मया शिञ्चितव्यं यथैव यैभिः^(३) शिञ्चितव्यं तथैव मया शिञ्चितव्यं । स चेत्पुनरेषां कस्मिन्नवकीर्णविहारेण विहरिष्यति न

(१) जाने इति ग० ।

(२) अस्याप्यहमिति ख० च० ।

(३) यत्रैभिरिति ग० ।

मथा व्यवकीर्षविहारेण विहर्त्तव्यं । स चेत्पुनरेतेऽव्यवकीर्षविहारेण
 विहरिष्यन्ति सर्वज्ञताप्रतिसंयुक्तेर्मनसिकारैर्मयाऽप्येवं शिञ्चितव्यं ।
 एवं सर्वज्ञतायां शिञ्चमाणस्थानन्द बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्थान्तरायो
 न भवत्यनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेः शिप्रं चानुत्तरां सम्यक्सम्बोधि-
 मभिसम्बुध्यते इति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायामभिमानपरिवर्त्तो नाम
 चतुर्विंशतितमः ॥

अथ शिक्षापरिवर्त्तो नाम पञ्चविंशतितमपरिवर्त्तः ।

अथ खन्वायुष्मान् सुभृतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । क पुनर्भगवन्
शिक्षमाणो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सर्वज्ञतायां शिक्षते ॥

भगवानाह । स चेत्सुभृते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः क्षये शिक्षते
सर्वज्ञतायां शिक्षते । एवमनुत्पादेऽनिरोधेऽजातौ अभावे विवेके
विरागे आकाङ्क्षे धर्मधातौ स चेत् सुभृते बोधिसत्त्वो महासत्त्वो
निर्वाणे शिक्षते सर्वज्ञतायां शिक्षते ॥

सुभृतिराह । किं कारणं भगवन् बोधिसत्त्वो महासत्त्वः क्षये
शिक्षमाणः शिक्षते सर्वज्ञतायां^(१) । एवमनुत्पादेऽनिरोधेऽजातौ
अभावे विवेके विरागे आकाङ्क्षे धर्मधातौ निर्वाणे शिक्षमाणः शिक्षते
सर्वज्ञतायां ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मानं सुभृतिमेतदवोचत् । यत् सुभृते
एवं वदसि किं कारणं बोधिसत्त्वो महासत्त्वः क्षये शिक्षमाणः शिक्षते
सर्वज्ञतायां । एवमनुत्पादेऽनिरोधेऽजातौ अभावे विवेके विरागे
आकाङ्क्षे धर्मधातौ निर्वाणे शिक्षमाणः शिक्षते सर्वज्ञतायामिति ।
तत्किं मन्यसे सुभृते या तथागतस्य तथाता यथा तथातया तथा-
गतस्तथागत इति प्रभाव्यते अपि नु सा क्षीयते ॥

सुभृतिराह । नो हीदं भगवन् ॥ तत् कस्य हेतोः । न हि भग-
वन् क्षयः क्षीयते अक्षयो हि भगवन् क्षयः ॥

(१) सर्वज्ञाकारणतायामिति ख० च० ।

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूते या तथागतस्य तथता यथा
तथतया तथागतस्तथागत इति प्रभाव्यते अपि नु सा उत्पद्यते वा
निरुध्यते वा जायते वा भवति वा विभवति वा विविच्यते वा
रज्यते वा विरज्यते वा आकाशीभवति वा धर्मीभवति वा ॥

आह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूते या तथागतस्य तथता यथा
तथतया तथागतस्तथागत इति प्रभाव्यते अपि नु सा निर्वाति ॥

आह । नो हीदं भगवन् ॥

भगवानाह । तस्मान्तर्हि सुभूते एवं शिचमाणो बोधिसत्त्वो
महासत्त्वो न तथतां लीयते इत्येवं शिचते ॥ एवं शिचमाणः सुभूते
बोधिसत्त्वो महासत्त्वः शिचते सर्वज्ञतायां एवं शिचमाणः शिचते
प्रज्ञापारमितायां शिचते बुद्धभूमौ शिचते ब्रह्मेषु शिचते वैशारद्येषु
शिचते सर्वबुद्धधर्मेषु शिचते सर्वज्ञज्ञाने ॥ एवं शिचमाणः सुभूते
बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सर्वशिचापारमिता^(१)मनुप्राप्यति ॥ एवं
शिचमाणः सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वो न शक्यो मारेण वा
मारपर्षदा वा मारकायिकाभिर्व्या देवताभिरभिमर्दितुं ॥ एवं शिच-
माणः सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः क्षिप्रमविनिवर्त्तनीयधर्मतामनु-
प्राप्यति ॥ एवं शिचमाणः सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः क्षिप्रं
बोधिमण्डे निषत्स्यति ॥ एवं शिचमाणः सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः
स्वके गोचरे चरति ॥ एवं शिचमाणः सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः

(१) सर्वशिचापरमपारमितां इति ग० ।

त्रिचते^(१) नायकरक्षेषु धर्मेषु त्रिचते महामैत्र्यां त्रिचते महाकरुणायाम्
 त्रिचते महासुदितायां त्रिचते महोपेक्षायां त्रिचते ॥ एवं त्रिच-
 माणः सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः त्रिचते त्रिपरिवर्त्तक^(२) द्वादशा-
 कारस्य धर्मचक्रस्य प्रवर्त्तनाय ॥ एवं त्रिचमाणः सुभूते बोधिसत्त्वो
 महासत्त्वः सर्वधातुं गोणीकरिव्यामीति त्रिचते ॥ एवं त्रिचमाणः
 सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वस्तथागतवंशस्थानुपपन्नेदाय त्रिचते ॥ एवं
 त्रिचमाणः सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽस्यतधातुद्वारं विचरि-
 व्यामीति त्रिचते ॥ नेयं सुभूते उदारा त्रिणा प्रज्ञा हीनसत्त्वेन
 त्रिचिह्नं । न ह्यप्यस्यात्मा प्रथमस्यां त्रिचायां त्रिचिह्नं ॥ तत् कस्य
 हेतोः । सर्वसत्त्वसारा हि ते सुभूते सर्वसत्त्वनायकामा हि ते
 सुभूते चेऽस्यां त्रिचायां त्रिचन्ते । सर्वसत्त्वाभ्युद्गततां तेऽनुप्राप्तु-
 कामा य इह त्रिचायां त्रिचन्ते^(३) ॥ एवं त्रिचमाणः सुभूते बोधि-
 सत्त्वो महासत्त्वो न निरयेषूपपद्यते न तिर्यग्भोगेषूपपद्यते न प्रेत-
 विषयेषूपपद्यते नासुरेषु कायेषूपपद्यते न प्रत्यन्तजनपदेषूपपद्यते न
 चण्डालकुलेषूपपद्यते न ब्राह्मणिककुलेषूपपद्यते न निषादधीवरौ-
 रधिककुलेषूपपद्यते नाप्यन्येवंपेक्षु हीनजातिषु हीनकर्त्तव्येषु वा
 कुलेषूपपद्यते ॥ एवं त्रिचमाणः सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वो वाग्धो
 भवति न दक्षिरो भवति न काषो भवति न कुण्डो भवति न कुलो
 भवति न कुक्षिर्भवति न सङ्गो भवति न खञ्जो भवति न जडो

(१) च० पुस्तके त्रिचते इति शब्दो न दृश्यते ।

(२) त्रिपरिवर्त्तयेति च० ।

(३) सर्वसत्त्वाभ्युद्गततायां त्रिचन्तेऽनुप्राप्तुकामा य इह त्रिचायां त्रिचन्ते
 इति ग० ।

भवति न लोलो भवति न लल्लो भवति न कल्लो भवति न हीनाङ्गो
 भवति न विकलाङ्गो भवति न विह्वताङ्गो भवति न दुर्बल्लो
 भवति न दुर्बल्लो भवति न दुःसंस्त्रागो भवति न हीनेन्द्रियो भवति
 न विकलेन्द्रियो भवति बर्षाकारपरिपूर्णेन्द्रियो भवति खरसम्पन्नो
 भवति ॥ एवं शिञ्जमाणः सुभृते बोधिसत्त्वो महासत्त्वो न प्राचातिपाती
 भवति नादत्तादायी भवति न काममिथ्याचारी भवति न मृषा-
 वादी भवति न पिशुनवाग्भवति न परुषवाग्भवति न शस्त्रिणप्रस्थापी
 भवति नाभिध्यालुर्भवति न व्यापन्नचित्तो भवति न मिथ्यादृष्टिको
 भवति न मिथ्याजीवेन जीविकां कल्पयति ॥ एवं शिञ्जमाणः सुभृते
 बोधिसत्त्वो महासत्त्वो न दीर्घायुष्केषु देवेषूपपद्यते न दुःश्रीसपरि-
 यादको भवति नाभूतधर्मपरियादको भवति न ध्यानसमापत्ति-
 वशेनोपपद्यते^(१) ॥ तत् कस्य हेतोः । अस्ति हि तस्योपायकौशल्यं^(२)
 येनोपायकौशल्येन^(३) समन्वागतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो न दीर्घायुष्केषु
 देवेषूपपद्यते ॥ तत्पुनः सुभृते उपायकौशल्यं बोधिसत्त्वस्य महा-
 सत्त्वस्य कतमद्भ्यदुतेयमेव प्रज्ञापारमिता । तथा चाचोपायकौशल्ये^(४)
 ध्यानमापद्यते यथाऽन्येनो^(५)पायकौशल्येन समन्वागतो बोधिसत्त्वो
 महासत्त्वो ध्यानाणि च समापद्यते न च ध्यानवशेनोपपद्यते ॥ एवं
 शिञ्जमाणः सुभृते बोधिसत्त्वो महासत्त्वो बलपरिशुद्धिं निगच्छति

(१) न समाधिसमापत्तिवशेनोपपद्यते इति ग० घ० ।

(२) उपायकौशल्यमिति छ० ।

(३) उपायकौशल्येनेति ग० छ० ।

(४) तथाऽन्योपायकौशल्ये इति ग० घ० ।

(५) यथाऽनेन इति ख० ।

वैशारद्यपरिशुद्धिं निगच्छति सर्वबुद्धधर्मपरिशुद्धिं निगच्छति ता-
मनुप्राप्नोति ॥

आयुष्मान् सुभूतिराह । यदा भगवन् सर्वधर्मा एव^(१) प्रकृति-
परिशुद्धास्तत्कृतमस्य भगवन् धर्मस्य बोधिसत्त्वो महासत्त्वो बलपरि-
शुद्धिं निगच्छति वैशारद्यपरिशुद्धिं निगच्छति सर्वबुद्धधर्मपरिशुद्धिं
निगच्छति तामनुप्राप्नोति ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मानं सुभूतिमेतदवोचत् । एवमेतत् सुभूते
एवमेतत् ॥ तत् कस्य हेतोः । सर्वधर्मा हि सुभूते प्रकृत्यैव परिशुद्धाः ॥
एवं सुभूते प्रकृतिपरिशुद्धेषु सर्वधर्मेषु बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य
प्रज्ञापारमितायां त्रिचमाणस्य चाऽसंसीदता अनवस्तीनता इयं
वा सुभूते प्रज्ञापारमिता ॥ एवं सुभूते बालपृथग्जना एगान् धर्मान-
जानन्तो^(२)ऽपश्यन्तो धर्माणां धर्मातां न जानन्ति न पश्यन्ति । तेषां
सत्वानां कृतवः सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा व्यायच्छन्ते वीर्यमार-
भन्ते वयमेवमजानकान् सत्वान् जानयिष्यामो वयमेवमपश्यकान्
सत्वान् पश्ययिष्याम इत्यत्र त्रिचायां त्रिचन्ते ॥ अत्र त्रिचायां त्रिच-
माणा बोधिसत्त्वा महासत्त्वा बलान्यनुप्राप्नुवन्ति वैशारद्यान्यनुप्राप्नुवन्ति
सर्वबुद्धधर्मान्यनुप्राप्नुवन्ति ॥ एवं त्रिचमाणाः सुभूते बोधिसत्त्वा
महासत्त्वाः परसत्वानां परपुद्गलानां चित्तचरितविस्वन्दितानि यथा-
भूतं प्रजानन्ति यथाभूतं प्रजानन्तः परचित्तचरितज्ञतायाः पारङ्ग-
च्छन्ति ॥ तद्यथापि नाम सुभूतेऽल्पकास्ते महापृथिव्यां पृथिवी-

(१) एव इति क० ख० म० ।

(२) अजानाना इति ख० घ० ङ० च० ।

प्रदेशा येऽपगतपाषाणा यत्र सुवर्णं वा जातरूपं वा रजतं
वोत्पद्यते ॥

अथ खलु पुनर्व्वज्जतरकास्ते महापृथिव्यां पृथिवीप्रदेशा य
जषरा उज्ज्वला विविधदणखाण्डकण्टकाधानाः । एवमेव सुभृते-
ऽल्पकास्ते बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः सत्त्वनिकाये संविद्यन्ते येऽस्यां
सर्व्वज्ञताशिक्षायां शिक्षन्ते यदुत प्रज्ञापारमिताशिक्षायां । अथ खलु
वज्जतरकास्ते सत्त्वाः सत्त्वनिकाये संविद्यन्ते ये आवकप्रत्येकबुद्ध-
शिक्षायां शिक्षन्ते ॥ पुनरपरं सुभृते तद्यथापि नामाल्पकास्ते सत्त्वाः
सत्त्वनिकाये संविद्यन्ते ये शक्रवर्त्तिराज्यसंवर्त्तनीयं कर्म समादाय
वर्त्तन्ते । अथ खलु वज्जतरकास्ते सत्त्वाः सत्त्वनिकाये संविद्यन्ते ये
कोट्टराज्यसंवर्त्तनीयं कर्म समादाय वर्त्तन्ते । एवमेव सुभृते अल्प-
कास्ते बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः सत्त्वनिकाये संविद्यन्ते य इमं मार्ग-
मारूढा यदुत प्रज्ञापारमितामार्गं अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभि-
सम्भोत्स्यामहे इति । अथ खलु वज्जतरकास्ते सत्त्वाः सत्त्वनिकाये
संविद्यन्ते ये आवकप्रत्येकबुद्धमार्गमारूढाः ॥ पुनरपरं सुभृते तद्य-
थापि नामाल्पकास्ते सत्त्वाः सत्त्वनिकाये संविद्यन्ते ये शक्रसंवर्त्तनीयं
कर्म समादाय वर्त्तन्ते । अथ खलु वज्जतरकास्ते सत्त्वाः सत्त्वनिकाये
संविद्यन्ते ये देवलोकसंवर्त्तनीयं कर्म समादाय वर्त्तन्ते । एवमेव
सुभृतेऽल्पकास्ते बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः सत्त्वनिकाये संविद्यन्ते येऽस्यां
प्रज्ञापारमिताशिक्षायां शिक्षन्ते । अथ खलु वज्जतरकास्ते बोधि-
सत्त्वा महासत्त्वाः सत्त्वनिकाये संविद्यन्ते ये आवकप्रत्येकबुद्धशिक्षायां
शिक्षन्ते ॥ पुनरपरं सुभृते तद्यथापि नामाल्पकास्ते सत्त्वाः सत्त्वनिकाये

संविद्यन्ते ये ब्रह्मसंवर्तनीयं कर्म समादाय वर्तन्ते । अथ खलु
वज्रतरकास्ते सत्वाः सत्त्विकाये संविद्यन्ते ये ब्रह्मपार्षद्यसंवर्तनीयं
कर्म समादाय वर्तन्ते । एवमेव सुभूतेऽल्पकास्ते बोधिसत्त्वा महा-
सत्वाः सत्त्विकाये संविद्यन्ते येऽविनिवर्तनीया अनुत्तरायाः सम्यक्-
सम्बोधेः । अथ खलु वज्रतरकास्ते बोधिसत्त्वा महासत्वाः सत्त्विकाये
संविद्यन्ते ये विवर्तन्तेऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेः ॥ तस्मान्मूर्तिं सुभूते-
ऽल्पकास्ते सत्वाः सत्त्विकाये संविद्यन्ते येऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ
सम्प्रस्थिताः । तेभ्योऽपि सुभूतेऽल्पेभ्योऽल्पतरकास्ते सत्वा ये तथत्वाय
प्रतिपद्यन्ते । तेभ्योऽपि सुभूतेऽल्पतरकेभ्यस्तथत्वाय प्रतिपद्य-
मानेभ्योऽल्पतमास्ते ये प्रज्ञापारमितायां योगमापद्यन्ते । तेभ्यो-
ऽपि सुभूतेऽल्पतमेभ्यः प्रज्ञापारमितायां योगमापद्यमानेभ्योऽल्प-
तमास्ते बोधिसत्त्वा महासत्वा येऽविनिवर्तनीया अनुत्तरायाः
सम्यक्सम्बोधेः ॥ तस्मान्मूर्तिं सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन य एते-
ऽल्पतमेभ्योऽल्पतमा अविनिवर्तनीया बोधिसत्त्वा महासत्त्वास्तेषु
गणनां गन्तुकामेन इदं प्रज्ञापारमितायां त्रिचित्तव्यं योगमापन्नव्यं ॥
पुनरपरं सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य एवं प्रज्ञापारमितायां
त्रिचमाषस्य न खिन्नसहगतं चित्तमुत्पद्यते न विचिद्धिक्त्वासहगतं
चित्तमुत्पद्यते नेर्षामात्सर्यसहगतं चित्तमुत्पद्यते न दौःशील्यसहगतं
चित्तमुत्पद्यते न व्यापादसहगतं चित्तमुत्पद्यते न कौषीद्यसहगतं
चित्तमुत्पद्यते न विक्षेपसहगतं चित्तमुत्पद्यते न दौर्ब्यज्ञसहगतं
चित्तमुत्पद्यते । एवं हि सुभूते प्रज्ञापारमितायां त्रिचमाषेन
बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन सर्वाः पारमिताः सङ्गृहीता भवन्ति सर्वाः

पारमिता उद्गृह्यता भवन्ति सर्वाः पारमिता अनुमता भवन्ति सर्वाः पारमिता अन्तर्गता भवन्ति । तद्यथापि नाम सुभूते सत्का-
 यदृष्टौ द्वाषष्टिकृष्टिगतान्यन्तर्गतानि भवन्ति । एवमेव सुभूते प्रज्ञा-
 पारमितार्थां शिचमाणस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य तस्यां सर्वाः
 पारमिता अन्तर्गता भवन्ति । तद्यथापि नाम सुभूते पुद्गलस्य
 जीवितेन्द्रिये प्रवर्तमाने सर्वाणीन्द्रियाण्यन्तर्गतानि भवन्ति एवमेव
 सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य प्रज्ञापारमितार्थां शिचमानस्य सर्व-
 कुशला धर्मा अन्तर्गता भवन्ति । तद्यथापि नाम सुभूते पुद्गलस्य
 जीवितेन्द्रिये निरुद्धे सर्वाणीन्द्रियाणि निरुद्धानि भवन्ति एवमेव
 सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य प्रज्ञापारमितार्थां शिचमाणस्याज्ञाने
 निरुद्धे सर्वेऽकुशला धर्मा निरुद्धा भवन्ति सर्वास्य तदन्याः पार-
 मिता अन्तर्गताः परिगृह्यता भवन्ति ॥ तस्मान्मर्हि सुभूते बोधि-
 सत्त्वेन महासत्त्वेन सर्वाः पारमिताः परिगृहीतुकामेन प्रज्ञापारमि-
 तार्थां शिचित्तव्यं । प्रज्ञापारमितार्थां शिचमाणः सुभूते बोधिसत्त्वो
 महासत्वः सर्वसत्वानामपतार्थां शिचिते ॥ तत् कस्य हेतोः । पुण्यापत्वात् ॥
 तत् किं मन्यसे सुभूते यावन्तस्त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ सर्व-
 सत्वाः सत्वसङ्ग्रहेण सङ्गृह्यमाणाः अपि नु ते वदवो भवन्ति ॥

सुभूतिराह । जाम्बूदीपका एव तावद्भगवन् वदवः सत्वा भवन्ति
 कः पुनर्कादो ये त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ सत्वाः ॥

भगवानाह । यः सुभूते एको बोधिसत्त्वो महासत्वो यावज्जीवं
 तिष्ठन्तान् सर्वसत्वान् शीवरपिण्डपातशयनासनखानप्रत्ययभैषज्य-
 परिष्कारैः सर्वमुखोपधानैश्चोपतिष्ठेत् तत् किं मन्यसे सुभूते अपि

तु स बोधिसत्त्वो महासत्वस्ततो निदानं वज्रतरं पुण्यं प्रसवति^(१) ॥

सुभूतिराह । वज्र भगवन् वज्र सुगत ॥

भगवानाह । अतः स सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वस्ततो निदानं वज्रतरं पुण्यं प्रसवति यः इमां प्रज्ञापारमितामन्ततोऽच्छटा-
सङ्घातमात्रक^(२)मपि भावयेत् ॥ तत् कस्य हेतोः । एवं महार्थिका
हि सुभूते प्रज्ञापारमिता बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्यानुत्तरायाः सम्यक्-
सम्बोधेराहारिका ॥ तस्मान्मर्हि सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन अनुत्तरां
सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धुकामेन सर्वसत्वानामनुत्तरतां गन्तुकामेन
सर्वसत्वानामनाथानां नाथेन भवितुकामेन बुद्धविषयमनुप्राप्तु-
कामेन बुद्धवृषभितामनुगन्तुकामेन बुद्धविक्रीडितं विक्रीडितुकामेन
बुद्धसिंहनादं नदितुकामेन बुद्धसम्पत्तिमनुप्राप्तुकामेन त्रिसाहस्र-
महासाहस्रे लोकधातौ धर्मसाङ्ख्यं कर्तुकामेन बोधिसत्त्वेन महा-
सत्त्वेन प्रज्ञापारमितायां शिञ्चितव्यं । प्रज्ञापारमितायां सुभूते शिञ्च-
माणस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य नाहं तां सम्पत्तिं समनुपश्यामि
यातेन न शिञ्चिता भवति ॥

सुभूतिराह ॥ किं पुनर्भगवन् आवकसम्पत्तिरपि तेन बोधि-
सत्त्वेन महासत्त्वेन शिञ्चिता भवति ॥

भगवानाह । आवकसम्पत्तिरपि सुभूते तेन बोधिसत्त्वेन महा-
सत्त्वेन शिञ्चिता भवति । न खलु पुनः सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्वः
आवकसम्पत्त्यां स्थास्थामीति शिञ्चते आवकसम्पत्तिर्वा मे भविष्यतीति ।

(१) प्रसवेदिति ग० घ० ।

(२) अष्टासंघातमात्रकमिति ख० घ० ।

मैवं त्रिचते येऽपि ते सुभृते आवकगुणास्तानपि स जानाति^(१) न च तत्रावतिष्ठते एवञ्च व्यवचारयति न च प्रतिवहति । मयाऽप्येते आवकगुणा देवप्रथितव्याः प्रकाशप्रथितव्या इति त्रिचते । एवं त्रिच-
माणः सुभृते बोधिसत्त्वो महासत्वः सदेवमानुषासुरस्य लोकास्य दक्षिणीयतां गच्छति । एवं त्रिचमाणः सुभृते बोधिसत्त्वो महासत्वः सर्व्वास्ततोऽन्यान् दक्षिणीयान् आवकप्रतिसंयुक्तान् प्रत्येकबुद्धप्रति-
संयुक्तांशुभिभवति । सर्वज्ञता चास्यासञ्जीभवति । एवं त्रिचमाणः सुभृते बोधिसत्त्वो महासत्वो न रिञ्चति प्रज्ञापारमितां चरति प्रज्ञापारमितायामविरहितः प्रज्ञापारमिताविहारेण । एवं चरन् सुभृते बोधिसत्त्वो महासत्वोऽपरिहाणधर्माऽपरिहाणधर्मोति वेदितव्यः सर्वज्ञताया दूरीकरोति आवकभूमिं प्रत्येकबुद्धभूमिञ्च असञ्जीभ-
वत्यनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेः । सचेत् पुनरख्यैवं भवति इत्थं सा प्रज्ञापारमिता इमां सर्वज्ञतामाहरिष्यतीत्येवं सञ्जानीते चरति प्रज्ञापारमितायां । अथ तामपि प्रज्ञापारमितां न सञ्जानीते इत्थं सा प्रज्ञापारमिता अथ वा प्रज्ञापारमिता सर्वज्ञतामाहरिष्यतीति वा एवमपि सुभृते बोधिसत्त्वो महासत्वो न सञ्जानीते न समनुप-
श्यति । स चेदेव चरति बोधिसत्त्वो महासत्वश्चरति प्रज्ञापारमिता-
यामिति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां त्रिचापरिवर्तौ नाम पञ्चविंशतितमः ॥

(१) सज्जानाति इति ख० उ० च० ।

अथ मायोपमपरिवर्तः षड्विंशतितमः ।

अथ खलु शक्यं देवानामिन्द्रोऽद्यैतदभूत् । परमेव तावदयं बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सर्व्वसत्त्वानभिभवति कः पुनर्व्वीदो यदाऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धो भविष्यति । साभास्तेषां सत्त्वानां सुलब्धाः सुजीवितश्च ते सत्त्वा जीवन्ति येषां सर्व्वज्ञतायां चित्तं क्रामति कः पुनर्व्वीदो धैर्यनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ चित्तमुत्पादितं । स्युहनीयाश्च सत्त्वा ये सत्त्वारा अनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोध्यन्ते ।

अथ खलु शक्यो देवानामिन्द्रो मान्दारवाणि पुष्याण्यभिनिर्वाय पुष्याणामञ्जलिं कृत्वा तथागतमर्हन्तं सम्यक्सम्बुद्धमभ्यवकिरत् एवञ्च बाहमभाषत यैर्बोधिसत्त्वयानिकैः पुद्गलैरनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ चित्तमुत्पादितमनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्यामहे अभिसम्बुध्य सर्व्वसत्त्वान् महता संसारार्णवेनोद्धमानान् समे पारिमे^(१) गीरे प्रतिष्ठापयिष्याम इति समृध्यन्तां तेषामभीक्षिताः परिचिन्विताः परिगृहीताश्चित्तोत्पादाः एतेषामेव बुद्धधर्माणां परिपूरणाय भवन्तु एतेषामेव सर्व्वज्ञताप्रतिसंयुक्तानां धर्माणां परिपूरणाय भवन्तु एतेषामेव स्वयम्बुद्धधर्माणां परिपूरणाय भवन्तु एतेषामेवा-संहार्यधर्माणां परिपूरणाय भवन्तु । न मे भगवन्नेकचित्तोत्पादोऽप्युत्पद्यते यत्ने बोधिसत्त्वा महासत्त्वा महाकल्पया समन्वगता विवर्त्तैरनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेरिति । न मे भगवन्नेकचित्तोत्पा-

(१) पारे मे इति ६० ।

दोऽप्युत्पद्यते यत्ने बोधिसत्त्ववानिकाः पुङ्गवा अनुत्तरां सम्यक्-
 सम्बोधिमभिसम्बोद्धुं सम्यखितास्ततो विवर्त्तरन्निनि चङ्गुयस्त्र
 माचया प्रणिधिं जनयिष्यन्त्यनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ इमानि
 संवारावसराणि दुःखानि सत्त्वानां सम्यग्यन्तः ॥ तत् कस्य हेतोः ।
 तथा महाकल्पया अर्थकामा हितकामा हि ते सदेवमनुष्या-
 मुरस्य लोकस्थानुकल्पका य इमैरेवंपैश्चिन्तोत्पादैः समन्वयताः
 किमिति वयं तीर्षाः सत्त्वास्तारयेम सुक्ता मोचयेम आश्यास्त
 आश्याशवेम परिनिर्घृताः परिनिर्वापयेम इत्येतैश्चिन्तोत्पादैर्विहरन्ति ।
 यस्तेषां भगवन् प्रथमद्यानसम्प्रस्थितानां बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां
 चिन्तोत्पादाननुमोदतेऽविनिवर्त्तनीयानामप्यविनिवर्त्तनीयधर्मतामनु-
 मोदते एकजातिप्रतिबद्धानामपि बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानामेक-
 जातिप्रतिबद्धधर्मतामनुमोदते किञ्चित् स भगवन् कुलपुत्रो वा
 कुलदुहिता वा वज्रतरं पुण्यं प्रभवति ॥

एवमुक्ते भगवान् शक्रं देवानामिन्द्रमेतदवोचत् । स्यात् खलु
 पुनः कौशिक ब्रह्मेत सुमेरोः पर्वतराजस्य पलायेषु तुल्यमानस्य
 प्रमाणं यदीतुं न त्वेव कौशिक तस्य कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुर्न
 बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्थानुमोदनासहजतस्य चिन्तोत्पादस्य पुण्य-
 प्रमाणं यदीतुं । स्यात् खलु पुनः कौशिक ब्रह्मेत चातुर्थादीपके
 लोकधातौ पलायेषु तुल्यमाने प्रमाणं यदीतुं न त्वेव कौशिक
 तस्मानुमोदनासहजतस्य चिन्तोत्पादस्य पुण्यप्रमाणं यदीतुं । स्यात्
 खलु पुनः कौशिक ब्रह्मेत बाहसे चूडिके^(१) लोकधातौ तुल्य-

(१) चूडिकायां इति ख० च० ।

माने पलायेषु प्रमाणं गहीतुं न त्वेव कौञ्जिक तस्थानुमोदना-
सहगतस्य चित्तोत्पादस्य पुण्यप्रमाणं गहीतुं । स्यात् खलु पुनः
कौञ्जिक श्रव्येते दिसाहस्रे मध्यमे लोकधातौ पलायेषु तुल्यमाने
प्रमाणं गहीतुं न त्वेव कौञ्जिक तस्थानुमोदनासहगतस्य चित्तोत्पादस्य
पुण्यप्रमाणं गहीतुं । स्यात् खलु पुनः कौञ्जिक श्रव्येते त्रिसाहस्रम-
हासाहस्रे लोकधातौ तुल्यमाने पलायेषु प्रमाणं गहीतुं न त्वेव
कौञ्जिक तस्य कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुर्वा बोधिसत्त्वस्य महा-
सत्त्वस्थानुमोदनासहगतस्य चित्तोत्पादस्य पुण्यप्रमाणं गहीतुं ॥

एवमुक्ते ब्रह्मो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतदवोचत् । माराधि-
ष्ठितास्ते भगवन् सत्त्वा वेदितव्या ये बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां
प्रथमचित्तोत्पादमुपादाय यावदनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धा-
नामेवमप्रमेयमनुमोदनासहगतस्य चित्तोत्पादस्य पुण्यमिति न
शृण्वन्ति न जानन्ति न पश्यन्ति तामनुमोदनां न समन्वाहरन्ति ।
मारपक्षिका^(१) भगवंस्ते सत्त्वा भविष्यन्ति ये बोधिसत्त्वानां महास-
त्त्वानामिमांश्चित्तोत्पादान् नानुमोदिष्यन्ते । मारभवनभ्यश्च ते भगवन्
सत्त्वाश्च्युता भविष्यन्ति य इमांश्चित्तोत्पादांस्तेषां बोधिसत्त्वानां महा-
सत्त्वानां नानुमोदिष्यन्ते ॥ तत् कस्य हेतोः । मारभवनविध्वंसनकरा
हि तैर्भगवन्निमे चित्तोत्पादा अभिनिर्हता यैरमी चित्तोत्पादा
अनुत्तरार्थां सम्यक्सम्बोधौ परिणामिता अनुमोदिता वा अस्मी
चित्तोत्पादाः ॥ अनुमोदितव्या भगवंस्तेषां बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां
अस्मी चित्तोत्पादा यैर्बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैरनुत्तरार्थां सम्यक्सम्बोधौ

(१) मारपक्षिका इति ग० ।

चित्तमुत्पादितं^(१) । येषां भगवंत्सद्यागतोऽपरित्यक्तो धर्मोऽपरित्यक्तः सङ्गोऽपरित्यक्तसौः कुलपुत्रैः कुलदुहितभिक्षेमे चित्तोत्पादा अनुमोदितव्याः ॥

एवमुक्ते भगवान् ब्रह्मं देवानामिन्द्रमेतदवोचत् । एवमेतत् कौशिकैवमेतत् । येषां कौशिक तथागतोऽपरित्यक्तो धर्मोऽपरित्यक्तो सङ्गोऽपरित्यक्तसौः कुलपुत्रैः कुलदुहितभिक्षेमे चित्तोत्पादा अनुमोदितव्याः । यैः कौशिक कुलपुत्रैः कुलदुहितभिक्षेमे चित्तोत्पादा अनुमोदिता बोधिसत्त्वयानिकैर्वा प्रत्येकबुद्ध्ययानिकैर्वा आवकयानिकैर्वा ते क्षिप्रं तथागतानर्हतः सम्यक्सम्बुद्धानारागधियन्ति न विरागधियन्ति ॥

एवमुक्ते ब्रह्मो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतदवोचत् । एवमेतद्भगवन्नेवमेतत् सुगत । यैः कुलपुत्रैः कुलदुहितभिक्षेमे चित्तोत्पादा अनुमोदिताः बोधिसत्त्वयानिकैर्वा प्रत्येकबुद्ध्ययानिकैर्वा आवकयानिकैर्वा ते क्षिप्रं तथागतानर्हतः सम्यक्सम्बुद्धानारागधियन्ति न विरागधियन्ति । एवं तैरनुमोदनासङ्गतैश्चित्तोत्पाद^(२) कुञ्जलमूलैर्यत्र यत्रोपपत्त्यन्ते तत्र तत्र सत्कृताश्च भविव्यन्ति गुरुकृताश्च भविव्यन्ति मानिताश्च भविव्यन्ति पूजिताश्च भविव्यन्ति अर्चिताश्च भविव्यन्ति अपवायिताश्च भविव्यन्ति । न च ते अमनत्रापानि रूपाणि द्रक्ष्यन्ति न च ते अमनत्रापान् गन्धान् प्राप्स्यन्ति न च ते अमनत्रापान्नुसान् परिभोक्ष्यन्ते न च ते अमनत्रापानि

(१) उत्पादयितव्यमिति ग० ।

(२) चित्तोत्पादैरिति ङ० च० ।

स्युत्थानि स्युत्थानि । न च तेषामपायेषूपपत्तिः प्रतिकाङ्क्षितव्यो
स्वर्गापपत्तिस्तेषां प्रतिकाङ्क्षितव्या ॥ तत् कस्य हेतोः । तथा हि
तैः कुलपुत्रैः कुलदुष्टिभिर्वा सर्वसत्वसुखावहान्यप्रमेयाणाम-
सङ्क्षेपानां सत्वानां कुलसमूहान्यनुमोदितानि ॥ कैरपि भगवंच्छन्द-
सुत्पाद्य बोधके बोधिसत्त्वयानिकानां पुद्गलानां ते चित्तोत्पादा
अनुमोदितास्तेषां ते चित्तोत्पादा विवर्द्धमाना अनुत्तराद्याः सम्यक्-
सम्बोधेराहारका भविष्यन्ति । तेऽप्यनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभि-
सन्नुष्याप्रमेयानसङ्क्षेपान् सत्वान् परिनिर्वापयिष्यन्ति ॥

भगवानाह । एवमेतत् कौशिकैवमेतत् । यथा त्वया वाग्भाषिता
तथागतस्त्वैवानुभावेन । येन कौशिक कुलपुत्रेषु वा कुलदुष्टिषु
वा बोधिसत्त्वयानिकानां पुद्गलानां ते चित्तोत्पादा अनुमोदिता
अनेन कौशिक पर्यायेन तेन कुलपुत्रेषु वा कुलदुष्टिषु वा
बोधिसत्त्वयानिकानां पुद्गलानां तांचित्तोत्पादानुमोद्याप्रमेयाणां
सत्वानामसङ्क्षेपानां सत्वानां कुलसमूहान्यनुमोदितानि भवन्त्ववरो-
पितानि अभिनिर्द्दितानि^(१) च भवन्ति ॥

सुभूतिराह । कथञ्च भगवन् माद्योपमं चित्तं अनुत्तरां सम्यक्-
सम्बोधिमभिसम्बुध्यते ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभूतिमेतदवोचत् । तत् किं मन्यसे
सुभूते समनुपपश्यसि त्वं माद्योपमं चित्तं ॥

सुभूतिराह । नो हीदं भगवन् ।

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूते समनुपपश्यसि त्वं माद्यां ॥

(१) अभिनिर्द्दितानि इति च० ।

आह । गो हीदं भगवन् । नाहं भगवन् मायोपमं चिन्तं
नापि मायां समनुपश्यामि ॥

भगवानाह । तत् किं मन्यसे सुभूते यस्य मायां नापि मायोपमं
चिन्तं समनुपश्यासि तत् किं त्वमन्यत्र मायाया मायोपमादा
चित्तान्तं धर्मं समनुपश्यासि यो धर्मोऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभि-
सम्बुध्यते ॥

आह । गो हीदं भगवन् । नाहं भगवन्नन्यत्र मायाया मायोपमादा
चित्तान्तं धर्मं समनुपश्यामि यो धर्मोऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभि-
सम्बुध्यते । सोऽहं भगवन्नन्यत्र मायाया मायोपमादा चित्तान्तं धर्ममस-
मनुपश्यान्^(१) कतमं धर्ममुपदेक्ष्यामि अस्तीति वा नास्तीति वा । यस्या-
त्यन्तविविक्तो धर्मो न सोऽस्तीति वा नास्तीति वा उपैति । योऽपि
धर्मोऽत्यन्ततया विविक्तो^(२) नासावनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बु-
ध्यते ॥ तत् कस्य हेतोः । न हि भगवन्नसंबिद्यमानो धर्मोऽनुत्तरं
सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यते ॥ तस्मान्तर्हि भगवन् अत्यन्तविविक्ता
प्रज्ञापारमिता । यस्य धर्मोऽत्यन्तविविक्तो नासौ धर्मो भावचित्तव्यः
नाप्यसौ कस्यचिद्गुणस्यावाहको वा निर्वाहको वा । कथं भगवन्
बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽत्यन्तविविक्तां प्रज्ञापारमितामागम्यानुत्तरां
सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यते । अनुत्तरापि नाम भगवन् सम्यक्सम्बो-
धिरत्यन्तविविक्ता । यदा भगवन् प्रज्ञापारमिताऽप्यत्यन्तविविक्ता

(१) समनुपश्यान्निति ख० च० ।

(२) अत्यन्तविविक्त इति ख० च० ।

अनुत्तराऽपि सम्यक्सम्बोधिरत्यन्तविविक्ता तदा कथं भगवन् विवि-
क्तेन विविक्तमभिसम्बुद्धं भवति ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्यन्तं सुभृतिमेतद्वोचत् । साधु साधु सुभृते ।
एवमेतत् सुभृते एवमेतत् । अत्यन्तविविक्ता सुभृते प्रज्ञापारमिता-
ऽत्यन्तविविक्तैवानुत्तरा सम्यक्सम्बोधिः । यत एव सुभृतेऽत्यन्त-
विविक्ता प्रज्ञापारमिताऽत एवात्यन्तविविक्ताऽनुत्तरा सम्यक्सम्बोधि-
रभिसम्बुध्यते । सचेत् सुभृते बोधिसत्त्वो महासत्वः प्रज्ञापारमिता-
मत्यन्तविविक्तामिति सञ्जानीते न सा प्रज्ञापारमिता स्यात् ॥ एवं
खलु सुभृते बोधिसत्त्वो महासत्वः प्रज्ञापारमितामागम्यानुत्तरां
सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यते नापि सुभृते प्रज्ञापारमितामागम्या-
नुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यते । न च विवेकेन विवेकमभिसम्बु-
ध्यतेऽभिसम्बुध्यते च बोधिसत्त्वो महासत्वोऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिं
न च प्रज्ञापारमितामनागम्याभिसम्बुध्यते ॥

सुभृतिराह । यथाऽहं भगवन् भगवतो भाषितस्वार्थमाजा-
नामि तथा गम्भीरे भगवन्नर्थं चरति बोधिसत्त्वो महासत्वः ॥

भगवानाह । एवमेतत् सुभृते एवमेतत् । गम्भीरेऽर्थे सुभृते
चरति बोधिसत्त्वो महासत्वः । दुष्करकारकः सुभृते बोधिसत्त्वो
महासत्वो यो गम्भीरेऽर्थे चरति तस्मार्थं न साक्षात्करोति यदुत
श्रावकभूमौ वा प्रत्येकबुद्बुद्भूमौ वा ॥

सुभृतिराह । यथाऽहं भगवन् भगवतो भाषितस्वार्थमाजानामि
तथा न कश्चिद्^(१) दुष्करकारको बोधिसत्त्वो महासत्वः ॥ तत् कस्य

(१) कश्चिदिति ख० च०, कश्चिदिति ग० उ० ।

हेतोः । तथा हि भगवन् स एव धर्मो नोपलभ्यते यः साक्षात्-
 कुर्यात् सोऽपि धर्मो नोपलभ्यते यः साक्षात्क्रियते सोऽपि धर्मो
 नोपलभ्यते येन साक्षात्क्रियेत ॥ स चेद्भगवन्नेवं भाष्यमाणे बोधिसत्त्वो
 महासत्त्वो न संसीदति नावलीयते न संलीयते न विपृष्टीभवति
 नोन्नस्यति न सन्नस्यति न सन्नासमापद्यते चरति प्रज्ञापारमितायां ।
 स चेच्चरामीति^(१) न समनुपस्यति चरति प्रज्ञापारमितायां । आसन्ना
 नेऽनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिर्निरिति स चेदेवमपि न समनुपस्यति चरति
 प्रज्ञापारमितायां । दूरीकृता ने आवकभूमिः प्रत्येकबुद्धभूमिर्वेति
 सचेदस्यैवमपि न भवति चरति प्रज्ञापारमितायां । तद्यथापि नाम
 भगवन्नाकाशस्य नैवभवति कस्यचिदहमासन्नः कस्यचिद्दा दूर इति ॥
 तत् कस्य हेतोः । अविकल्पत्वाद्भगवन्नाकाशस्य ॥ एवमेव भगवन्
 प्रज्ञापारमितायाश्चरतो बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य नैवभवति अनु-
 त्तरा^(२) सम्यक्सम्बोधिर्ममासन्ना आवकभूमिः प्रत्येकबुद्धभूमिश्च मम
 दूर इति ॥ तत् कस्य हेतोः । निर्विकल्पत्वाद्भगवन् प्रज्ञापार-
 मितायाः ॥ तद्यथापि नाम भगवन् मायापुरुषस्य नैवं भवति
 मायाकारो ममासन्नो यः पुनरन्यो जनकायः सन्नपतितः स मम
 दूर इति ॥ तत् कस्य हेतोः । अविकल्पत्वाद्भगवन् मायापुरुषस्य ॥
 एवमेव भगवन् प्रज्ञापारमितायाश्चरतो बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य
 नैवभवति अनुत्तरा^(२) सम्यक्सम्बोधिर्ममासन्ना आवकभूमिः प्रत्येक-
 बुद्धभूमिश्च मम दूर इति ॥ तत् कस्य हेतोः । अविकल्पत्वाद्भगवन्

(१) स चेच्चरं चरामीति ख० च० ।

(२) अहमनुत्तरा इति म० ।

प्रज्ञापारमितायाः ॥ तद्यथापि नाम भगवन् प्रतिभासस्य मैवं भवति
 वेगारम्भेण प्रतिभास उत्पद्यते तन्ममासक्ते^(१) ये तु खलु पुनरप्य
 नोपसङ्गान्ता आदर्शे वा उदकपात्रे वा ते मम दूर इति ॥ तत्
 कस्य हेतोः । अविकल्पत्वाद्भगवन् प्रतिभासस्य ॥ एवमेव भगवन्
 प्रज्ञापारमितायाश्चरतो बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य मैवं भवति अनु-
 प्तारा सम्यक्सम्बोधिममासक्ता आवकभूमिः प्रत्येकबुद्धभूमिश्च मम
 दूर इति ॥ तत् कस्य हेतोः । अविकल्पत्वाद्भगवन् प्रज्ञापार-
 मितायाः ॥ तद्यथापि नाम भगवन्क्षयागतस्य कश्चित् प्रियो
 वाऽप्रियो वा न संविद्यते ॥ तत् कस्य हेतोः । सर्वकल्पविकल्प-
 प्रहीणत्वात्तथागतस्य ॥ एवमेव भगवन् प्रज्ञापारमितायां चरतो
 बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य न कश्चित् प्रियो वाऽप्रियो वा संविद्यते ॥
 तत् कस्य हेतोः । अविकल्पत्वाद्भगवन् प्रज्ञापारमितायाः ॥ यथैव
 हि भगवन् सर्वकल्पविकल्पप्रहीणत्वात्तथागतस्यैव भगवन् प्रज्ञापा-
 रमिताऽपि सर्वकल्पविकल्पप्रहीणा । तद्यथापि नाम भगवन्क्षया-
 गतेनार्हता सम्यक्सम्बुद्धेन यो निर्मितको निर्मितो न तस्यैवं भवति
 आवकभूमिः प्रत्येकबुद्धभूमिश्च मम दूरेऽनुप्तारा सम्यक्सम्बोधि-
 ममासक्तेति ॥ तत् कस्य हेतोः । अविकल्पत्वाद्भगवन्निर्मितस्य ॥ एवमेव
 भगवन् बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य प्रज्ञापारमिताश्चरतो मैवं भवति
 आवकभूमिः प्रत्येकबुद्धभूमिश्च मम दूरेऽनुप्तारा सम्यक्सम्बोधि-
 ममासक्तेति ॥ तत् कस्य हेतोः । अविकल्पत्वादेव भगवन् प्रज्ञापार-

(१) आसन्नः इति घ० ।

मितायाः ॥ तद्यथापि नाम भगवन् स निर्मितको यस्य कृत्यस्य
 कृतसो निर्मितकस्तत्कृत्यं करोति स च निर्मितकोऽविकल्पः ॥ तत्
 कस्य हेतोः । अविकल्पत्वादेव निर्मितस्य ॥ एवमेव भगवन् बोधिसत्त्वो
 महासत्त्वो यस्य कृत्यस्य कृतस इमां प्रज्ञापारमितां भावयति तच्च
 कृत्यं करोति सा च प्रज्ञापारमिताऽविकल्पा ॥ तत् कस्य हेतोः ।
 अविकल्पत्वादेव भगवन् प्रज्ञापारमितायाः ॥ तद्यथापि नाम भगवन्
 दक्षेण पल्लगण्डेन वा पल्लगण्डान्तेवासिना वा दाहमयी स्त्री वा
 पुद्गलो वा यस्मिन्मुक्तः कृतो भवेत् । स यस्य कृत्यस्यार्थाय कृतस्तच्च
 कृत्यं करोति स च दाहसङ्घातोऽविकल्पः ॥ तत् कस्य हेतोः । अवि-
 कल्पत्वादेव भगवन् दाहसङ्घातस्य ॥ एवमेव भगवन् बोधिसत्त्वो
 महासत्त्वो यस्य कृत्यस्य कृतस इमां प्रज्ञापारमितां भावयति तच्च
 कृत्यं करोति सा च प्रज्ञापारमिता अविकल्पा ॥ तत् कस्य हेतोः ।
 अविकल्पत्वादेव भगवन्महाः प्रज्ञापारमिताया इति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां मायोपमपरिवर्त्तो नाम
 षड्विंशतितमः ॥

अथ सारपरिवर्तो नाम सप्तविंशतितमः ।

अथ खल्वायुष्मान् सारिपुत्र आयुष्मन्तं सुभृतिमेतदवोचत् ।
सारे वतायमायुष्मन् सुभृते बोधिसत्त्वो महासत्वश्चरति यः प्रज्ञा-
पारमितायां चरति ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभृतिरायुष्मन्तं सारिपुत्रमेतदवोचत् । सारे
वतायमायुष्मन् सारिपुत्र बोधिसत्त्वो महासत्वश्चरति यः प्रज्ञापार-
मितायां चरति ॥

अथ खलु सम्बुद्धस्नानां कामावचराणां देवपुत्रसहस्राणामेतद-
भवत् । नमस्कर्त्तव्यास्ते सत्वा यैरनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ चिन्तान्यु-
त्पादितान्यभिनिर्हृतानि ये चेह गम्भीरायां प्रज्ञापारमितायां चरन्ति
तथा चरन्तो भूतकोटिं न साक्षात्कुर्वन्ति यदुत आवकभूमौ वा
प्रत्येकबुद्धभूमौ वा ॥ अनेनापि पर्यायेण दुष्करकारका बोधिसत्त्वा
महासत्वा वेदितव्या ये धर्माणां धर्मतायां चरन्ति न च तां
धर्मतां साक्षात्कुर्वन्ति ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभृतिस्तेषां सम्बुद्धस्नानां कामावचराणां
देवपुत्रसहस्राणाञ्चेतसैव चेतःपरिवितर्कमाज्ञाय तानि सम्बुद्धस्नानि
कामावचराणां देवपुत्राणां सहस्राणामन्वयते स्म । नेदं देवपुत्रास्तेषां
बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां दुष्करं यन्ने तां भूतकोटिं न साक्षात्कुर्वन्ति ॥
इदन्तु देवपुत्रास्तेषां बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां दुष्करञ्चैव परम-

दुष्करश्चैव यदप्रमेथानसङ्कोथानप्रमाणान् सत्वान् परिनिर्व्यापवि-
 ख्याम इति सन्नाहं ससङ्गन्ते । ते च सत्वा अत्यन्ततया न संविद्यन्ते
 असंविद्यमाना नोपलभ्यन्ते सत्त्वविकृतात् एवं वैमथिका^(१) अत्य-
 न्ततया न संविद्यन्ते । एवञ्च बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अनुत्तरां सम्यक्-
 सम्बोधिमभिसम्बोद्धुं सम्प्रस्थिताः सत्वान् विनेख्याम इति ॥ आकाशं
 स देवपुत्रा विनेतव्यं मन्येत यः सत्वान् विनेतव्यान् मन्येत ॥ तत् कस्य
 हेतोः । आकाशविकृततया हि देवपुत्राः सत्त्वविकृता वेदि-
 तव्या ॥ अनेन देवपुत्राः पर्यायेण दुष्करकारका बोधिसत्त्वा महा-
 सत्त्वा येऽसंविद्यमानानामनुपलभ्यमानानां सत्वानां कृतसः सन्नाहं
 ससङ्गन्ते ; आकाशेन स देवपुत्राः साद्धं वेदितव्यं^(२) मन्येत यः
 सत्वानां कृतसः सन्नाहं ससङ्गव्यं^(३) मन्येत । अथञ्च सन्नाहो बोधि-
 सत्त्वेन महासत्त्वेन सत्वानां कृतसः ससङ्गः^(४) सर्व्वात्यन्ततया सत्त्वानु-
 पलम्बिहता तथागतेनार्हता सम्यक्सम्बुद्धेन । सा च सत्त्वविकृततयैव
 वेदितव्या वैमथिकविकृततया^(५) च सत्त्वविकृता वेदितव्या । सचेद-
 चैवं भाष्यमाणे बोधिसत्त्वो महासत्त्वो न संशीदति वेदितव्यमेतद्देव-
 पुत्राश्चरत्ययं बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितायां ॥ तत् कस्य
 हेतोः । सत्त्वविकृततया हि रूपविकृता वेदितव्या । एवं सत्त्व-

(१) वैनेकाः सत्त्वा इति ग० वेनेयिया इति च० ।

(२) विनेतव्यमिति ग० ।

(३) ससङ्गमिति घ० च० ।

(४) सन्नाहससङ्गः इति ख० सन्नाहः ससङ्गः इति ग० सन्नाहं ससङ्गः
 इति च० ।

(५) वैनेकविकृततया इति ग० ।

विक्रान्तया वेदनासंज्ञासंस्कारविक्रानता वेदितव्या कल्पविक्रान्तया
विज्ञानविक्रान्तः वेदितव्या । एवं थाक्सुखविक्रान्तया सर्वधर्म-
विक्रानता वेदितव्या । एवं देवपुत्राः सर्वधर्मविक्रानता द्रष्टव्यः ।
एवं देवपुत्राः सर्वधर्मविक्रानतां भाव्यमाद्यां बोधिसत्त्वो महा-
सत्त्वो न संशीदति । यतो न संशीदति ततश्चरति प्रज्ञापारमितायां ॥

अथ खलु भगवान् जानकोवाचुक्त्वां सुभूतिमेतदवोक्तु । किं
कारणं सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्व एवं सर्वधर्मविक्रानतां भाव्य-
माद्यां न संशीदति ॥

सुभूतिराह । विक्रान्ताद्भगवन् न संशीदति । अनेन भगवन्
स्वरूपेण बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सर्वधर्मविक्रानतां भाव्यमाद्यां
न संशीदति । नापि भगवन् कश्चिद्धर्मः संशीदति ॥ तत् कस्य
हेतोः । न हि भगवन् कश्चिद्धर्मो उपस्रभते यः संशीदेत् सोऽपि
भगवन् धर्मो बोधिसत्त्वो येन धर्मेण यो धर्मः संशीदेत् ॥

भगवावाह । एवमेतत् सुभूते एवमेतत् । अपि तु खलु पुनः
सुभूते सखेवं भाव्यमाणे देय्यमाने निर्दिश्यमाने एवमुपरिदृश्यमाने
बोधिसत्त्वो महासत्त्वो न संशीदति न विधीदति न विषादमापद्यते
नासंशीयते न संशीयते न विपृष्टीकरोति मानसं न भङ्गपृष्टीकरोति
नोत्सृजति न सन्नसृजति न सन्नासमापद्यते चरति प्रज्ञापारमितायां ॥

सुभूतिराह । एवमेतद्भगवन्नेवमेतत् सुगत । स चेद्भगवन् बोधि-
सत्त्वो महासत्त्व एवश्चरति चरति प्रज्ञापारमितायां । एवश्चरन्
बोधिसत्त्वं महासत्त्वं सेन्द्रका देवाः सत्रहकाः सप्रजापतिकाः सेजानाः
सर्विनरनारीगणा आरात् प्राञ्जलीभृता नमस्यन्ति ॥

भगवानाह । न केवलं सुभूते एव चरन्तं बोधिसत्त्वं महासत्त्वं
 चेन्द्रका देवाः सन्नद्धाकाः सप्रजापतिकाः सेनाभाः सर्धिनरभरी-
 गणा आरात् प्राञ्जलीभृता नमस्यन्ति येऽपि ते सुभूते ब्रह्मका-
 यिका देवा ब्रह्मपुरोहिता ब्रह्मपार्षद्या महाब्रह्मण्यः^(१) परीक्षाभा^(२)
 अप्रमाणाभा आभास्वराः परीक्षाशुभा अप्रमाणशुभाः शुभकृत्स्ना
 अगन्धकाः पुण्यप्रसवा दहत्फला अघङ्गिसवा अचहा अतपाः
 सुहृन्नाः सुदर्शना अकञ्चिच्छास्य देवाः तेऽपि सुभूते तं बोधिसत्त्वं
 महासत्त्वं प्रज्ञापारमितायां एवं चरन्तं नमस्यन्ति । येऽपि ते सुभूते-
 ऽप्रमेधेस्वसङ्घोद्येषु लोकधातुषु तत्रागत्य अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा एतर्हि
 तिष्ठन्ति त्रियन्ते यापयन्ति तेऽपि बुद्धा भगवन्तः प्रज्ञापारमि-
 तायामेवं चरन्तं बोधिसत्त्वं महासत्त्वं बुद्धसंघुषा पश्यन्ति । ते च
 सुभूते बोधिसत्त्वं महासत्त्वं प्रज्ञापारमितायाश्चरन्तमनुगृह्णन्ति
 समन्वाहरन्ति ॥ वे च खलु पुनः सुभूते बोधिसत्त्वा महसत्त्वाः
 प्रज्ञापारमितायाश्चरन्तस्तत्रागतैरर्हद्भिः सम्यक्सम्बुद्धैरनुगृह्यन्ते सम-
 न्वाह्रियन्ते ते ते सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा अविनिवर्त्तनीया
 अनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेर्धारयितव्याः । न च तेषामन्तराया
 उत्पद्यन्ते मारतो वाऽन्यतो वा ॥ तत् कस्य हेतोः । वे सुभूते
 विषाहस्यमहासाहस्ये लोकधातौ सत्वास्ते सर्वे माराः पापीर्वांसो
 भवेद्युः । एकैकस्य मारः पापीर्वास्तावतीरेव मारसेना अञ्जि-

(१) महाब्रह्मण्यः इति ग० ।

(२) परीक्षाभा इति च० ।

निर्धिमीते । तेऽपि सुभूते माराः पापीयांसस्य बुद्धसमन्वाहृतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य प्रज्ञापारमितायाश्चरतो न प्रतिबन्धा अन्तराद्यं कर्तुमनुत्तराद्याः सम्यक्सम्बोधे ॥ तिष्ठन्तु खलु पुनः सुभूते चिदाहस्यमहासाहस्ये लोकधातौ सर्वसत्त्वा माराः पापीयांसो यावन्तः सुभूते गङ्गानदीवालुकोपमेषु चिदाहस्यमहासाहस्येषु लोकधातुषु सत्त्वास्तेऽपि सर्वे माराः पापीयांसो भवेयुः एकैकस्य मारः पापीयांस्त्वावतीरेव मारसेना अभिनिर्धिमीते । तेऽपि सुभूते माराः पापीयांसस्य बुद्धसमन्वाहृतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य प्रज्ञापारमितायां चरतो न प्रतिबन्धा अन्तराद्यं कर्तुमनुत्तराद्याः सम्यक्सम्बोधे ॥ द्वाभ्यां सुभूते धर्माभ्यां समन्वागतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वस्तस्मिन् समये दुर्द्धर्षो भवति मारैः पापीयोभिर्मारकायिकाभिर्वा देवताभिः ॥ कतमाभ्यां द्वाभ्यां यदुत सर्वसत्त्वास्यास्यापरित्यक्ता भवन्ति सर्वधर्मास्थानेन शून्यतातो व्यवलोकिता भवन्ति । आभ्यां सुभूते द्वाभ्यां धर्माभ्यां समन्वागतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो दुर्द्धर्षो भवति मारैः पापीयोभिर्मारकायिकाभिर्वा देवताभिः ॥ अषराभ्यां सुभूते द्वाभ्यां धर्माभ्यां समन्वागतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो दुर्द्धर्षो भवति मारैः पापीयोभिर्मारकायिकाभिर्वा देवताभिः । कतमाभ्यां द्वाभ्यां तदुत यथावादी तथाकारी च भवति बुद्धैश्च भगवद्भिः समन्वाह्रियते । आभ्यां सुभूते द्वाभ्यां समन्वागतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो दुर्द्धर्षो भवति मारैः पापीयोभिर्मारकायिकाभिर्वा देवताभिः । एवञ्चरतः सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य देवा अप्युपसङ्गमितथं मंस्यन्ते । उपसङ्गस्य च परिप्रष्टव्यं मंस्यन्ते परिप्रज्ञीकर्त्तव्यं

मंसन्ते पर्युपासितव्यं मंसन्ते उन्माहस्यास्य वर्द्धयिष्यन्ति चिप्रं त्वं
कुलपुत्रावुत्तरां सम्यक्स्मोधिमभिसम्भोत्वसे तस्मान्तर्हि कुलपुत्राने-
नैव विहारेण विहर यदुत प्रज्ञापारमिताविहारेण ॥ तत् कस्य
हेतोः । एतेनैव हि त्वं कुलपुत्र विहारेण विहरन्ननाथानां सत्वानां
नाथो भविष्यसि अचाणानां सत्वानां चाता भविष्यसि अन्नरक्षानां
सत्वानां व्रणं भविष्यसि अलयनानां सत्वानां लयनं भविष्यसि
अपरायणानां सत्वानां परायणं भविष्यसि अदीपानां सत्वानां दीपो
भविष्यसि अन्धानां सत्वानामालोको भविष्यसि अपरिणायकानां
सत्वानां परिणायको भविष्यसि अगतिकानां सत्वानां गतिर्भविष्यसि
मार्गप्रणष्टानां सत्वानामप्रतिसरणानां मार्गप्रणेता प्रतिसरणं भवि-
ष्यसि । एवन्ते देवपुत्रास्तस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्योत्साहं वर्द्धयि-
ष्यन्ति ॥ तत् कस्य हेतोः । एतेन हि सुभूते प्रज्ञापारमिताविहा-
रेण विहरतो बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य ये तेऽप्रमेयेष्वसङ्गेषु लोक-
धातुषु बुद्धा भगवन्तस्तिष्ठन्ति प्रियन्ते चापयन्ति तेऽपि भिक्षु-
सङ्घपरिद्वता बोधिसत्त्वगणपुरस्कृताः प्रज्ञापारमितायाञ्चरतो विह-
रतस्तस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य^(१) एभिरेव रूपैर्गुणैः समन्वागतस्य
यदुत प्रज्ञापारमिताविहरणगुणैर्बुद्धा भगवन्तो नाम च गोचस्य
वस्य च वर्षस्य रूपस्य परिकीर्त्तयमानरूपा धर्मन्देश्यन्ति उदानं
चोदानयन्ति तस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य । तद्यथापि नाम
सुभूतेऽहमेतर्हि रत्नकेतोर्बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य जिखिनो बोधि-

(१) ख० ड० च० पुस्तकेषु, विहरतस्तस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्येति
पाठो न विद्यते ।

सत्वस्य महासत्वस्य नाम च गोचस्य बलस्य वर्षस्य रूपस्य परि-
कीर्त्तयमानरूपा धर्मन्देश्यन्मुदानं चोदानयामि अपरेषाञ्च बोधि-
सत्त्वानां महासत्वानां च एतर्हि अचोभस्य तथागतस्यार्हतः सम्यक्-
सम्बुद्ध्यान्तिके ब्रह्मचर्यं चरन्ति । एवमेव सुभूते तेऽपि बुद्धा
भगवन्तो य एतर्हिह मम बुद्धत्वे बोधिसत्त्वा महासत्त्वा ब्रह्मचर्य-
श्चरन्ति अनेन च प्रज्ञापारमिताविहारेण विहरन्ति तेषाञ्च बोधि-
सत्त्वानां महासत्वानां नाम च गोचस्य बलस्य वर्षस्य रूपस्य परि-
कीर्त्तयमानरूपा धर्मन्देश्यन्ति उदानञ्चोदानयन्ति ॥

सुभूतिराह । किं सर्वेषामेव भगवन् बोधिसत्त्वानां महासत्वानां
नाम च गोचस्य बलस्य वर्षस्य रूपस्य परिकीर्त्तयमानरूपास्ते बुद्धा
भगवन्तो धर्मन्देश्यन्ति उदानं चोदानयन्ति ॥

भगवानाह । नो हीदं सुभूते । न सुभूते सर्वेषां बोधिस-
त्वानां महासत्वानां नाम च गोचस्य बलस्य वर्षस्य रूपस्य परिकी-
र्त्तयमानरूपास्ते बुद्धा भगवन्तो धर्मन्देश्यन्ति उदानं चोदानयन्ति ।
किं तर्हि सुभूते ये तेऽविनिवर्त्तनीया बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः
सर्वसङ्गविगतास्तेषां ते बुद्धा भगवन्तो नाम च गोचस्य बलस्य वर्षस्य
रूपस्य परिकीर्त्तयमानरूपा धर्मन्देश्यन्ति उदानं चोदानयन्ति ॥

सुभूतिराह । सन्ति भगवन्नविनिवर्त्तनीयान् बोधिसत्त्वान् महा-
सत्वान् स्थापयित्वा ततोऽन्ये बोधिसत्त्वा महासत्त्वा येषाम्ते बुद्धा
भगवन्तो नाम च गोचस्य बलस्य वर्षस्य रूपस्य परिकीर्त्तयमानरूपा
धर्मन्देश्यन्ति उदानं चोदानयन्ति ॥

भगवानाह । सन्ति सुभूते प्रतिपक्षबन्धिनो बोधिसत्त्वयानिकाः

पुद्गला अविनिवर्त्तनीयान् बोधिसत्त्वान् महासत्वान् स्थापयित्वा
 येषान्ते बुद्धा भगवन्तो नाम च गोत्रञ्च बलञ्च वर्षञ्च रूपञ्च परिकी-
 र्त्तयमानरूपा धर्मन्देशयन्ति उदानं चोदानयन्ति । ते पुनः कतमे
 य एतर्ह्यचोभ्यस्य तथागतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्धस्य बोधिसत्त्वचर्या-
 मनुश्चित्तमाणरूपा बोधिसत्त्वचारिकां चरन्ति अनुश्चित्तमाणरूपा
 विहरन्ति इमे ते सुभूते बोधिसत्त्वयानिकाः पुद्गला अविनिवर्त्तनी-
 यान् बोधिसत्त्वान् महासत्वान् स्थापयित्वा येषान्ते बुद्धा भगवन्तो
 नाम च गोत्रञ्च बलञ्च वर्षञ्च रूपञ्च परिकीर्त्तयमानरूपा धर्म-
 न्देशयन्ति उदानं चोदानयन्ति । येऽपि ते सुभूते रत्नकेतोर्बाधिस-
 त्वस्य महासत्वस्य बोधिसत्त्वचर्यामनुश्चित्तमाणरूपा बोधिसत्त्वचर्याञ्च-
 रन्ति अनुश्चित्तमाणा विहरन्ति इमेऽपि ते सुभूते बोधिसत्त्वा
 महासत्वा अविनिवर्त्तनीयान् बोधिसत्त्वान् महासत्वान् स्थापयित्वा
 येषान्ते बुद्धा भगवन्तो नाम च गोत्रञ्च बलञ्च वर्षञ्च रूपञ्च
 परिकीर्त्तयमानरूपा धर्मन्देशयन्ति उदानं चोदानयन्ति ॥ पुनरपरं
 सुभूते ये बोधियेत्त्वा महासत्वाः प्रज्ञापारमितायाञ्चरन्तः सर्वधर्मा
 अनुत्पत्तिका इत्यधिसुञ्चन्ति न च तावदनुत्पत्तिकधर्मज्ञान्तिप्रति-
 खम्भा भवन्ति सर्वधर्माः^(१) शान्ता इत्यधिसुञ्चन्ति न च सर्वधर्मेष्व-
 विनिवर्त्तनीयवशिताप्राप्ति^(२) मवक्रान्ता भवन्ति । अनेनापि सुभूते
 विहारेण विहरतां तेषां बोधिसत्त्वानां महासत्वानां ते बुद्धा भग-
 वन्तो नाम च गोत्रञ्च बलञ्च वर्षञ्च रूपञ्च परिकीर्त्तयमानरूपा

(१) सर्वधर्माणा इति उ० ।

(२) अविनिवर्त्तनीयधर्मवशिताप्राप्तिं इति ग० ।

धर्मन्देवयन्ति उदानं चोदानयन्ति । येषां खलु पुनः सुभृते बोधिसत्त्वानां महासत्वानां ते बुद्धा भगवन्तो नाम च गोचस्य बलस्य वर्षस्य रूपस्य परिकीर्त्तयमानरूपा धर्मं देवयन्ति उदानं चोदानयन्ति प्रहीणा तेषां श्रावकभूमिः प्रत्येकबुद्धभूमिस्य बुद्ध-भूमिरेव तेषां प्रतिकाङ्क्षितव्या तेऽपि व्याकरिष्यन्तेऽनुत्तरार्था सम्यक्-सम्बोधौ ॥ तत् कस्य हेतोः । येषां हि सुभृते बोधिसत्त्वानां महा-सत्वानां एवं प्रज्ञापारमितायां चरतां ते बुद्धा भगवन्तो नाम च गोचस्य बलस्य वर्षस्य रूपस्य परिकीर्त्तयमानरूपा धर्मन्देवयन्ति उदानं चोदानयन्ति तेऽप्यविनिवर्त्तनीयतार्था स्यास्यन्ति ॥ पुनरपरं सुभृते ये बोधिसत्त्वा महासत्वा इमां गक्षीरां प्रज्ञापारमितां भाष्यमाणं श्रुत्वाऽधिमोक्ष्यन्ति^(१) न धम्पायिष्यन्ति न काङ्क्षिष्यन्ति न त्रिचिकित्सिष्यन्ति एवमेतद्यथा तथागतेनार्हता सम्यक्सम्बुद्धेन भाषितमित्यधिसुच्य विस्तरेण श्रोष्यन्ति एवञ्च चित्तमुत्पादयिष्यन्ति इमां वयं प्रज्ञापारमिता^(२) मचोभ्यस्य तथागतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्ध-स्नानिकाद्विस्तरेण शृणुयामेति तेषाञ्च बोधिसत्त्वयानिकानां पुद्ग-लानां ये चास्य बुद्धचेत्रे ब्रह्मचर्यं चरन्ति तेषाञ्चान्तिकादिमाभेव प्रज्ञापारमितां श्रुत्वाऽधिमोक्ष्यन्ति^(३) तेऽप्येनां प्रज्ञापारमितामधि-सुच्यमाना यथा तथागतेन भाषिता तथा चाधिमोक्ष्यन्ते^(४)

(१) अधिमोक्ष्यन्ति इति ग० ।

(२) गम्भीरां प्रज्ञापारमितामिति च० ।

(३) अधिमोक्ष्यन्ति इति ग० ।

(४) अधिमोक्ष्यन्ते इति ग० ।

तथा चाधिसुखमाणा अविनिवर्त्तनीयतायां स्थास्यन्ति । एवं सुभूते
 बह्वकरं प्रज्ञापारमितायाः श्रवणमपि वदामि कः पुनर्वादो य
 एनामधिमोक्ष्यन्ति^(१) अधिसुखं तद्यत्वाय स्थास्यन्ति तद्यत्वाय प्रति-
 पश्यन्ते तद्यत्वाय स्थित्वा तद्यत्वाय यत्तिपक्षं तिष्ठन्ति तद्यत्वायां
 तद्यत्वायां तिष्ठन्तः सर्वज्ञतायाञ्च धर्मन्देष्टयिष्यन्ति ॥

सुभूतिराह । यदा भगवंस्तथताविनिर्मुक्तो नान्यः कश्चिद्भ्रमं
 उपलभ्यते तदा कोऽयं भगवन् धर्मः स्थास्यति तद्यत्वायां को वाऽयम-
 नुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोध्यते को वाऽयमिमं धर्मन्देष्ट-
 यिष्यति ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभूतिमेतदवोचत् । यत्सुभूते एवं वदसि
 यदा तथताविनिर्मुक्तो नान्यः कश्चिद्भ्रमं उपलभ्यते तदा कोऽयं
 भगवन् धर्मस्तथतायां स्थास्यति को वाऽयमनुत्तरां सम्यक्सम्बो-
 धिमभिसम्बोध्यते को वाऽयमिमं धर्मन्देष्टयिष्यतीति ॥ न सुभूते
 तथताविनिर्मुक्तोऽन्यः^(२) कश्चिद्भ्रमः उपलभ्यते यो धर्मस्तथतायां
 स्थास्यति । तथैव तावत्सुभूते नोपलभ्यते कः पुनर्वादो यस्तथतायां
 स्थास्यति । न सुभूते तथताऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बु-
 ध्यते । सोऽपि सुभूते धर्मो न कश्चिदुपलभ्यते योऽनुत्तरां सम्यक्-
 सम्बोधिमभिसम्बुद्धो वा अभिसम्बोध्यते वा अभिसम्बुध्यते वा । न
 सुभूते तथता धर्मन्देष्टयति । सोऽपि सुभूते नोपलभ्यते यो
 धर्मो देष्टेत ॥

(१) अधिमोक्ष्यन्ति इति ग० ।

(२) नान्य इति ग० ।

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतदवोचत् । गम्भीरा
भगवन् प्रज्ञापारमिता दुष्करकारका भगवन् बोधिसत्त्वा महासत्त्वा
येऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्धुकामाः ॥ तत् कस्य हेतोः ।
न च नाम भगवन् कश्चिद्धर्मस्तथतार्था तिष्ठति नापि कश्चिद्धर्मो-
ऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यते नापि कश्चिद्धर्मन्देवयति । अत्र
च ते नावलीयन्ते नापि काङ्क्षन्ति नापि धम्वायन्ते ॥

अथ खल्वायुष्मान् सुभृतिः शक्रन्देवानामिन्द्रमेतदवोचत् ।
यत्कौशिकैवं वदसि दुष्करकारका बोधिसत्त्वा महासत्त्वा येषामेवं
गम्भीरेषु धर्मेषु भाष्यमाणेषु न भवति काङ्क्षायितत्वं धम्वायितत्वं
वेति । सर्वधर्मेषु कौशिक शून्येषु कस्यात्र काङ्क्षायितता वा भवति
धम्वायितता वा भवति ॥

शक्र आह । यद्यदेवार्थसुभृतिर्निर्दिशति तन्मदेव शून्यतामारभ्य
निर्दिशति न च कश्चित्सज्जति । तद्यद्यापि नामान्तरीक्षे इषुः क्षिप्तो
नैव कश्चित्सज्जति एवमेवार्थसुभूतेर्धर्मदेशना न कश्चित् सज्जति ।

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्रो भगवन्तमेतदवोचत् । कश्चिदहं
भगवन् सुभृतिं स्वविरमारभ्य एवं भाषमाण एवं निर्द्दिशंस्तथागत-
स्योक्तवादी भवामि धर्मवादी च धर्मस्य चानुधर्मं व्याकुर्वन्
व्याकरोमि ॥

एवमुक्ते भगवान् शक्रं देवानामिन्द्रमेतदवोचत् । यत् खलु त्वं
कौशिकैवं भाषसे । एवमेतत् कौशिकैवमेतत् । एवं भाषमाणः एवं
निर्द्दिशंस्तथागतस्योक्तवादी भवसि धर्मवादी च धर्मस्य चानुधर्मं
व्याकुर्वन् व्याकरोषि ॥ तत् कस्य हेतोः । यद्यदेव हि कौशिक

सुभृतेः स्वविरस्य प्रतिभाति तन्तदेव कौशिक शून्यतामारभ्य प्रतिभाति ॥ तत् कस्य हेतोः । सुभृतिर्हि कौशिक स्वविरः प्रज्ञापारमितामपि तावन्न समनुपश्यति नोपलभते कुतः पुनर्यः प्रज्ञापारमितायां चरति । बोधिमेव तावन्नोपलभते किं पुनर्यो बोधिमभिसम्भोत्स्यते । सर्वज्ञतामेव तावन्नोपलभते कुतः पुनर्यः सर्वज्ञतामनुप्राप्यति । तद्यतामेव तावन्नोपलभते कुतः पुनर्यस्तथागतो भविष्यति । अनुत्पादमेव तावन्नोपलभते किं पुनर्योऽनुत्पादं साक्षात्करिष्यति । बोधिसत्त्वमेव तावन्नोपलभते कुतः पुनर्यो बोधिमभिसम्भोत्स्यते । बलान्येव तावन्नोपलभते कुतः पुनर्यो बलसमङ्गी भविष्यति । वैशारद्यान्येव तावन्नोपलभते कुतः पुनर्यो विशारदो भविष्यति । धर्ममेव तावन्नोपलभते कुतः पुनर्यो धर्मन्देष्टयिष्यति । सर्वधर्मविविक्तविहारेण सर्वधर्मानुपलम्भविहारेण हि कौशिक सुभृतिः स्वविरो विहरति । यः खलु पुनरयं कौशिक सुभृतेः स्वविरस्य सर्वधर्मविविक्तविहारः सर्वधर्मानुपलम्भविहारस्य एष कौशिक विहारो बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य प्रज्ञापारमितायां चरतो विहरतः श्रततमीमपि कक्षां नोपैति सहस्रतमीमपि श्रतसहस्रतमीमपि कोटीतमीमपि कोटीश्रततमीमपि कोटीसहस्रतमीमपि कोटीश्रतसहस्रतमीमपि कोटीनियुतश्रतसहस्रतमीमपि कक्षां नोपैति सङ्खामपि कक्षामपि गणनामप्युपमामथौपम्यमप्युपनिसामप्युनिषदमपि न क्षमते । तथागतविहारं हि कौशिक स्थापयित्वा ततोऽन्यान् सर्वान् विहारानभिभवत्ययं विहारो योऽयं बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य प्रज्ञापारमितायाश्चरतो विहरतो विहारः । अयं

कौञ्चिक तेषां सर्वविहारानामपि आख्यायते श्रेष्ठ आख्यायते
 श्रेष्ठ आख्यायते वर आख्यायते प्रवर आख्यायते प्रणीत आख्या-
 यते उत्तम आख्यायतेऽनुत्तम आख्यायते निरुत्तर आख्यायतेऽसम
 आख्यायतेऽसमसम आख्यायते सर्वभावकप्रत्येकबुद्धविहारानयं विहा-
 रोऽभिभवति बोऽयं बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य प्रज्ञापारमितायां
 चरतो विहरतो विहारः । तस्मात्तर्हि कौञ्चिक सर्वसत्वानामयतां
 गन्तुकामेन श्रेष्ठतां गन्तुकामेन श्रेष्ठतां गन्तुकामेन वरतां गन्तुकामेन
 प्रवरतां गन्तुकामेन प्रणीततां गन्तुकामेन उत्तमतां गन्तुकामेन
 अनुत्तमतां गन्तुकामेन निरुत्तरतां गन्तुकामेन असमतां गन्तुकामेन
 असमसमतां गन्तुकामेन कौञ्चिक कुक्षपुत्रेण वा कुक्षदुहित्रा वा
 अनेन विहारेण विहरन्त्यं योऽयं बोधिसत्त्वानां महासत्वानां प्रज्ञा-
 पारमितायां चरतां विहरतां विहार इति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां मारपरिवर्त्तो नाम
 सप्तविंशतितमः ॥

अथावकीर्णकुसुमपरिवर्ती नामाष्टाविंशतितमः ।

अथ खलु तस्मिन् समयेऽन्यतरो देवपुत्रस्त्रासस्त्रिंशैर्देवपुत्रैः
 साङ्गं मान्दारवाणि महामान्दारवाणि च पुष्याणि गृहीत्वा येन
 भगवांस्तेनोपसङ्गान्तः । षष्ठं शतञ्च भिचूणां तस्मिन्नेव समये तस्यामेव
 पर्वदि सन्निपतितं सन्निवृत्तञ्चाभूत् । ते उत्थायासनेभ्य एकांसान्युत्तरा-
 सङ्गानि कृत्वा दक्षिणानि जानुमण्डलानि पृथिव्यां प्रतिष्ठाप्य येन
 भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रणमयामासुः । तेषां भिचूणां बुद्धानुभावेन
 तेऽञ्जलिप्रदश मान्दारवमहामान्दारवाणां पुष्याणां परिपूर्णा
 अभूवन् । ते तैर्मान्दारवैर्महामान्दारवैश्च पुष्यैस्तथागतमर्हन्तं सन्धक्-
 समुद्भ्रमवाकिरन्नभवाकिरन्नभिप्राकिरन् एवञ्च वाचमभाषन् वचं
 भगवन्नस्मां प्रज्ञापारमितायां चरिष्यामो वचं भगवन्ननेनानुत्तरेण
 प्रज्ञापारमिताविहारेण विहरिष्याम इति ॥

अथ खलु भगवांस्तस्यां वेलायां स्मितं प्रादुरकरोत् । धर्मता
 खलु पुनरेषां बुद्धानां भगवतां यदा स्मितं प्रादुष्कुर्वन्ति अथ
 तदा नानावर्षा अनेकवर्षा रक्षयो भगवतो मुखद्वाराजिह्वरन्ति ।
 तद्यथा नीलपीतलोहितावदातमाञ्जिष्ठस्फटिकरजतसुवर्णवर्षास्ये नि-
 श्चर्या^(१) नन्तापर्यन्तान् लोकधातृनाभयाऽवभास्य यावद्दृष्टलोकमभु-
 द्गन्थ पुनरेव प्रत्युदाहृत्य भगवन्तं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य भगवतो
 मूर्द्धन्यन्तर्हीयन्ते ॥

(१) निश्चर्य इति म० उ० च० ।

अथ खन्वायुष्मानानन्द उत्थायासनादेकांससुत्तरासप्तं ज्ञाना
दक्षिणं जानुमण्डलं पृथिव्यां प्रतिष्ठाय येन भगवांसोनाञ्चलिं प्रह-
मस्य^(१) भगवन्मेतदवोचत् । नाहेतुकं नाप्रत्ययं तथागता अर्हन्तः
सम्यक्सम्बुद्धाः स्मितं प्रादुष्कुर्वन्ति को भगवन् हेतुः कः प्रत्ययः
स्मितस्य प्रादुष्करणाय ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मानमानन्दमेतदवोचत् । इदमानन्द भिक्षुणां
षष्ठं व्रतमनागतेऽध्वनि तारकोपमे कल्पेऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिस-
म्भोत्स्यतेऽभिसम्बुध्य च सत्त्वैभ्यो धर्मान्देशयिष्यति । सर्व्वं सैकनामानो
भविष्यन्ति यदुतावकीर्षकुसुमनामानस्तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धाः
आस्यारो लोके भविष्यन्ति । तेषां खलु पुनरानन्दावकीर्षकुसुमनाम्नां
तथागतानामर्हतां सम्यक्सम्बुद्धानां सर्व्वेषां समः श्रावकसङ्घो भवि-
ष्यति । सर्व्वेषाञ्च तेषामवकीर्षकुसुमनाम्नां तथागतानामर्हतां स-
म्यक्सम्बुद्धानां समसेवायुःप्रमाणं भविष्यति विंशतिकल्पसहस्राणि ।
सर्व्वेषामेव सैकैकस्य वैशारिकं प्रवचनं भविष्यति पृथुवैपुष्यप्राप्तं
देवमनुष्येषु । सर्व्वेषामेव च सद्गुरुः समं स्थास्यति विंशतिमेव
कल्पसहस्राण्येकैकस्य । सर्व्वे च ते यतो यत एव यामनगरनिगमज-
मपदराइराजधानीतोऽभिनिष्क्रमिष्यन्ति अभिनिष्क्रम्य यत्र यत्र धर्म-
चक्रं प्रवर्त्तयिष्यन्ति प्रवर्त्य च यत्र यत्र च विहरिष्यन्ति यतो
यतश्च यत्र यत्रैव च प्रवेक्ष्यन्ति येन येन च यतो यत एव
साभिनिष्क्रमिष्यन्ति ततस्ततस्तत्र तत्र तेषां प्रविशतामभिनिष्क्रामतां
विहरताश्च पञ्चवर्षिकानां पुष्याणां पुष्यवर्षाः प्रवर्त्तयिष्यन्ते^(२) ।

(१) प्रहस्येतिपाठः समीचीनः ।

(२) प्रवर्त्तयिष्यन्ते इति ख० च० ।

तस्मान्नद्यानन्द बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैस्तमेन विहारेण विहर्तुकामैः
 प्रज्ञापारमिताविहारेण विहर्तव्यं तथागतविहारेणानन्द विहर्तुकामैः
 प्रज्ञापारमिताविहारेण विहर्तव्यं । ये हि केषिदानन्द बोधिसत्त्वा
 महासत्त्वाः प्रज्ञापारमितायाश्चरिष्यन्ति निष्ठा तत्र गन्तव्या मनुष्येभ्य
 एवैते च्युता भविष्यन्ति ते^(१) इहोपपन्नास्तुषितेभ्य एव वा देव
 निकायेभ्यश्च्युता भविष्यन्ति मनुष्येभ्योपपन्नाः ॥ तत् कस्य हेतोः ।
 तथा हि मनुष्येषु तुषितेषु च देवेष्विद्यं प्रज्ञापारमिता विसारेण
 प्रचरिष्यतीति ॥ तथागतावसोकिताः खलु पुनरानन्द ते बोधिसत्त्वा
 महासत्त्वा वेदितव्याः य इह प्रज्ञापारमितायां चरिष्यन्ति य इमां
 प्रज्ञापारमितामुद्गृहीष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्यवाप्यन्ति
 प्रवर्तयिष्यन्ति देशचिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्देक्ष्यन्ति स्थाथाष्यन्ति अन्नशो
 छिष्यन्ति उद्गृह्य धारयित्वा वाचयित्वा पर्यवाप्य प्रवर्तय देशचि-
 त्त्वोपदिशोद्दिश्य स्थाथाय्य अन्नशो छिषित्वा बोधिसत्त्वान् महा-
 सत्त्वानवबदिष्यन्त्यनुशासिष्यन्ति सन्दर्शयिष्यन्ति समादाययिष्यन्ति
 समुत्तेजयिष्यन्ति सम्यग्दर्शयिष्यन्ति^(२) । अवरोपितकुत्रसूत्रासौ श्रावन्द-
 बोधिसत्त्वा महासत्त्वा वेदितव्यास्तथागतेष्वर्हत्सु सम्यक्सम्बुद्धेषु । न
 केवलं श्रावकप्रत्येकबुद्धानामन्तिके तैः कुत्रसूत्रान्यवरोपितानि इह
 प्रज्ञापारमितायां श्रितुं निःसंशयं खलु पुनरानन्द तथागतेष्वर्हत्सु
 सम्यक्सम्बुद्धेषु तैः कुत्रसूत्रान्यवरोपितानि बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैर्यं
 इह प्रज्ञापारमितायां श्रितव्यं न चोन्नासमापद्यन्ते । ये चानन्दैर्नां

(१) तत इति ड० ।

(२) सम्यग्भावयिष्यन्ति इति ग० ।

प्रज्ञापारमितासुदृषयीत्यग्नि धारयित्वाग्नि वाचयित्वाग्नि पर्यवा-
 स्याग्नि प्रवर्त्तयित्वाग्नि देवयित्वाग्निमुपदेक्ष्यन्त्युदेक्ष्यग्नि स्नाथ्याग्नि
 लिखित्वाग्नि च तथाऽर्च्यन्तु धर्मतश्च नसतस्यासुनमित्वाग्नि जिह्वा-
 मग्ने तथ मन्त्राद्या मन्त्रुशीभूतास्ते अभूवन् बोधिसत्त्वा महासत्त्वा-
 स्तथागतानामर्हतां सम्बन्धन्मुद्गानामिति । ये चैनां प्रज्ञापार-
 मितां न प्रतिकोषयन्ति न प्रतिवहन्ति न प्रतिकोषयन्ति न प्रति-
 संहरन्ति न प्रतिषेधयन्ति न प्रतिक्षिपन्ति न प्रतिबाधितव्यां मंस्यन्ते
 तेऽद्यानन्द बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः पूर्वजिनस्तनाधिकारा वेदितव्याः ॥
 चित्वाप्यागन्द बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन तथागतानामर्हतां सम्बन्धन्मु-
 द्गानामन्तिके सुप्रसन्नमूकमवरोपितमेवं हि तन्न स्यात्कप्रत्येकमुद्गत्वाद्य
 दम्बकति विप्राकं स चेद् बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽसुत्तरायां सम्बन्ध-
 यन्तोभौ न विशंवाद्द्विष्यति प्रणिधानं अपि तु खलु पुन-
 रागन्द प्रायेण तेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन कर्मज्ञेन भक्तिव्यं प्रज्ञा-
 पारमितायाश्चरितवता ॥ तस्मान्मर्हि ते अद्यन्द परीन्दान्मुपरी-
 न्दाजीमां प्रज्ञापारमितां भूयस्या माचया अक्षरसन्निपता^(१)सुदृ-
 षण्याय धारणाय वाचनाय पर्यवाप्तये प्रवर्त्तनाय विरहितये
 क्लेशं प्राप्तादूर्ध्वीयेत । स चेत्त्वमानन्द यो मया ते धर्मो देवितः
 सावन्त् स्थापयित्वा प्रज्ञापारमितां तां सर्वां धर्मदेवतासुदृष्टा पुनरेव
 विप्रहास्येः पुनरेवोत्सृजेर्विस्मारयेत्^(२) मे त्वमानन्दैतावताऽपराद्भुः
 स्याः । यत् खलु पुनस्त्वमानन्द प्रज्ञापारमिताप्रतिसंयुक्तं पदं वा

(१) अक्षरसन्निपामिति ख० ।

(२) न च इति ग० ।

यद्व्याजनाकं वा नाशयेत्सृजेर्विष्कारधेस्त्रावता त्वमानन्द ममाप-
 राद्धः स्था न च मे त्वं चिन्तमाराधये ॥ स चेत् पुनस्त्वमानन्द
 प्रज्ञापारमितामुद्गृह्य पुनरेव नाशयेः पुनरेवोत्सृजेर्विष्कारधेर्न
 त्वयाहं कृततो गुह्यतः स्थां न मामितो न पूजितो नार्धितो नाप-
 चाधितः स्थां चेऽपि ते आनन्दातीतानामतप्रत्युत्पन्ना बुद्धा भग-
 वन्तश्चेऽपि त्वयानन्द न सत्कृता न गुह्यता न मामिता न पूजिता
 नार्धिता नापचाधिता भवन्ति ॥ स चेत् पुनस्त्वमानन्द प्रज्ञापार-
 मितामुद्गृह्य पुनरेव नाशयेः पुनरेवोत्सृजेर्विष्कारधेस्त्रावता त्वमा-
 नन्द ममापराद्धः स्था न च मे त्वं चिन्तमाराधये ॥ तत् कथ्य
 हेतोः । उक्तमेतदानन्द त्वयान्तेन प्रज्ञापारमिताऽतीतानामतप्र-
 त्युत्पन्नानाम्प्रधानानामर्हतां संयक्स्मद्भूतां माता जननी जन-
 चिषी र्मन्त्रताया आहारिकेति ॥ तस्मान्तर्ह्यनन्द परीन्दाभ्यनुप-
 रीन्दासि ते इमां प्रज्ञापारमितां यथेयं नान्तर्ह्येते उद्दयहीत-
 व्येयमानन्द प्रज्ञापारमिता धारयितव्येयमानन्द प्रज्ञापारमिता
 वाचायितव्येयमानन्द प्रज्ञापारमिता पर्यावाप्तव्येयमानन्द प्रज्ञापा-
 रमिता प्रवर्णयितव्येयमानन्द प्रज्ञापारयिता देशयितव्येयमानन्द
 प्रज्ञापारमिता उपदेष्टव्येयमानन्द प्रज्ञापारमिता छेद्वेष्टव्येयमा-
 नन्द प्रज्ञापारमिता स्त्राधातव्येयमानन्द प्रज्ञापारमिता लिखि-
 तव्येयमानन्द प्रज्ञापारमिता भावयितव्येयमानन्द प्रज्ञापार-
 मिता । सुमनसिकृता च सुधृता च सुपर्यवाप्ता च सुप्रवर्णिता च
 त्वयानन्देयं प्रज्ञापारमिता कर्त्तव्या । सुपरिव्यक्तेनाक्षरपदव्यञ्जनेन
 सुनिश्चयं बोद्धव्यहीतव्या ॥ तत् कथ्य हेतोः । अतीतानामगतप्रत्युत्-

पञ्चानां ज्ञानन्द तद्यागतागामर्हतां सम्यक्समुद्भूतां धर्मकाय-
 तेति ॥ तां धर्मतां प्रमाणीकृत्य यथा तत्त्वमानन्द एतर्हि मे तद्या-
 गतस्य तिष्ठतो भ्रियमाणस्य यापयतो हितैषितया प्रेमतो वा
 गौरवतो वा कल्याणतो वा स्वर्गविहारतो वा कर्मव्यं वा दातव्यं
 वा समन्वाहर्त्तव्यं वा मन्यसे तथैव त्वयानन्देयं प्रज्ञापारमितोद्ग-
 हीतव्या धारयितव्या वाचयितव्या पर्यवाप्तव्या प्रवर्त्तयितव्या देवयि-
 तव्योपदेष्टव्योद्देष्टव्या स्वाध्यातव्या सिद्धितव्या भावयितव्या सत्-
 कर्मव्या गुणकर्मव्या मानयितव्या पूजयितव्या अर्चयितव्या अपचा-
 यितव्या तथा हितैषितया तेन प्रेम्णा तेन गौरवेण तथा गुणव-
 क्षया । एवं त्वयानन्दाहं पूजितो भवामि ते च बोधिसत्त्वा महासत्त्वा
 अतीतानागतप्रत्युत्पन्नानाञ्च बुद्धानां भगवतामज्जिके प्रेम च प्रसा-
 दञ्च गौरवं चोत्पादितं भवति । यदि ते आनन्दाहं प्रियो मन-
 आपोऽपरित्यक्तस्तथागतस्तस्ते आनन्देयं प्रज्ञापारमिता प्रिया मन-
 आपाऽपरित्यजनीया भवतु यथा ते एकपदमपि न प्रणश्येत् यथा
 नान्तर्हीयते । बह्वपि ते आनन्दाहं भाषेयं प्रज्ञापारमितायाः
 परीन्दनामारभ्य कल्पं वा कल्पावशेषं वा कल्पशतं वा कल्पसहस्रं वा
 कल्पशतसहस्रं वा कल्पकोटीं वा कल्पकोटीशतं वा कल्पकोटीसहस्रं
 वा कल्पकोटीशतसहस्रं वा ततो वा उपरि सङ्क्षेपेणानन्द यादृशस्तवाहं
 ज्ञास्ता तादृशी ते प्रज्ञापारमिता ज्ञास्ता । यादृशस्तेऽतीतानागत-
 प्रत्युत्पन्ना बुद्धा भगवन्तः सदेवमानुषासुरस्य लोकस्य ज्ञास्तारस्तादृशी
 प्रज्ञापारमिता सदेवमानुषासुरस्य लोकस्य ज्ञास्ता ॥ तस्मान्तर्द्वागन्दा-
 परिमाणा प्रज्ञापारमिता अपरिमाणया परीन्दनया प्रज्ञापारमि-

तां ते परीन्दाम्यनुपरीन्दामि सदेवमानुषासुरस्य लोकस्य क्षिताय
सुखाय ॥ यस्यानन्द तथागतो न परित्यक्तो धर्मो न परित्यक्तः
सङ्गो न परित्यक्तः अतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां बुद्धानां भगवतां
बोधिर्न परित्यक्ता तस्य प्रज्ञापारमिताऽपरित्यक्ता भवतु ॥ इयमस्या-
कमनुशासनीयोऽपि कश्चिदानन्दैनां प्रज्ञापारमितामुद्गृह्णीयाद्भार-
रयेद्वाचयेत् पर्यवाप्नुयात् प्रवर्त्तयेद्देश्येदुपदिशेदुद्दिशेत् स्नाध्यायेत्
स्त्रिखेद्भावयेदतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां बुद्धानां भगवतां तेन बोधि-
रनुपरिगृहीता भवेत् ॥ यो हि कश्चिदानन्दैनां प्रज्ञापारमितां
प्रशुष्यमानामनुपरिगृह्णीतेऽतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां बुद्धानां भग-
वतां तेन बोधिरनुपरिगृहीता भवति ॥ तत् कस्य हेतोः । प्रज्ञा-
पारमितानिर्ज्जाता आनन्द बुद्धानां भगवतां बोधिः । येऽपि ते
आनन्दाभ्रवन्नतीतेऽध्वनि तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धास्तेषाम-
प्यानन्द बुद्धानां भगवतां प्रज्ञापारमितानिर्ज्जातैवानुत्तरा सम्यक्-
सम्बोधिरभूत् । येऽपि ते आनन्द अनागतेऽध्वनि भविष्यन्ति
तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धास्तेषामप्यानन्द बुद्धानाम्भगवतां
प्रज्ञापारमितानिर्ज्जातैवानुत्तरा सम्यक्सम्बोधिर्भविष्यन्ति । येऽपि ते
आनन्दाप्रमेयेष्वसङ्गेषु लोकधातुषु तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा
एतर्हि तिष्ठन्ति भ्रियन्ते यापयन्ति तेषामप्यानन्द बुद्धानां भगवतां
प्रज्ञापारमितानिर्ज्जातैवानुत्तरा सम्यक्सम्बोधिः ॥ तस्मान्तर्द्धानन्द
बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिर्माभिसम्बोद्धुकामेन षट्सु
पारमितासु त्रिचिह्नकामेन इयमेव प्रज्ञापारमिता श्रोतव्योद्घ-
हीतव्या धारयितव्या वाचयितव्या पर्यवाप्तव्या प्रवर्त्तयितव्या देशयित-

योपदेष्टव्योद्देष्टव्या स्थावरात्मनो लिखितव्या इत्येव प्रज्ञापारमिताधर्मं
 लिखितव्यं योगमापन्नव्यं ॥ तत् कस्य हेतोः । एवा ज्ञानन्द प्रज्ञापार-
 मिता बोधिसत्वानां महासत्वानां माता जननी जनयित्री । येऽपि-
 केचिदानन्द बोधिसत्वा महासत्वाः षट्सु पारमितासु लिखित्वा
 निर्वाता निर्वाचन्ति निर्वाचन्ति समुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ सर्व्वे ते
 आनन्द प्रज्ञापारमितामागम्य षट्सु पारमितासु लिखिताः । तेऽपि
 सर्व्वे एनामेव प्रज्ञापारमितामागम्य षट्सु पारमितासु निर्वाताः ॥
 तत् कस्य हेतोः । प्रज्ञापारमितानिर्वाता ज्ञानन्द सर्व्वः पारमिता
 आहारिका भवन्तनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधे । तस्मान्तस्मानन्द भूयसा
 मापन्ना एतां प्रज्ञापारमितां द्वितीयकमपि तृतीयकमपि परीन्दा-
 ख्यनुपरीन्दामि ते यद्येवं नान्तर्ह्येति । एवा ज्ञानन्द तयामताना-
 मर्षतां सम्यक्सम्बुद्धानामप्यो धर्मकोषो यदुत प्रज्ञापारमिता ॥
 तत् कस्य हेतोः । यो ज्ञानन्दातीतेऽध्वनि अनवरागे संसारे
 यत्नानां बुद्धैर्भगवद्भिर्धर्मो देवितः सर्व्वः स इत एव धर्मकोषाद्यदुत
 प्रज्ञापारमितातः । येऽपि ते आनन्दानामतेऽध्वनि बुद्धा भगवन्तो-
 ऽपरिमिते संसारेऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्य यत्नानां धर्म-
 न्देशयिष्यन्ति तेऽपि बुद्धा भगवन्त इत एव धर्मकोषाद्यदुत
 प्रज्ञापारमितातः । येऽपि ते आनन्द एतस्मिन्नेवेवसङ्गेषु लोक-
 धातुषु बुद्धा भगवन्तस्त्रिष्वन्ते त्रियन्ते चापचन्ति धर्मस्य देशयन्ति
 तेषामप्यानन्द बुद्धानां भगवतामित एव धर्मकोषात् प्रभावना
 भवति यदुत प्रज्ञापारमितातः ॥ तस्मान्तस्मानन्द अथ एव धर्म-
 कोषो यदुत प्रज्ञापारमिताकोषः । स ज्ञानानन्द आककचावि-

मन्मथं सत्यक्सम्बुद्धं पश्यन्ति स्म भिक्षुसङ्घपरिवृतं बोधिसत्त्वगण-
पुरस्कृतं धर्मान्देशयन्तं सागरोपमायां मन्मीरायामचोभयार्थां पर्वदि
बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैरचिन्त्यगुणसमन्वागतैः परिवृतं पुरस्कृतं सर्वैस्त्वार्यङ्गिः
शीघ्रास्त्रवेर्निःक्लेत्रैर्व्यञ्जीभृतेः सुविमुक्तचित्तैः सुविमुक्तप्रज्ञैराजानेसैर्म-
हानागैः कृतकृत्यैः कृतकरणीयैरपहृतभारैरनुप्राप्तस्वकार्यैः परिशील-
भवसंघोजनैः सस्वगाज्ञासुविमुक्तचित्तैः सर्वचेतोवन्निपरमपारमिप्राप्तैः ॥

अथ खलु भगवांस्तन्मृद्वाभिसंस्कारं पुनरेव प्रतिसंहरति स्म ।
प्रतिसंहते च भगवता तस्मिन् अस्त्राभिसंस्कारे न भूयः स भगवाच्च
अचोभयसायागतोऽर्हन् सत्यक्सम्बुद्धः सन्दृश्यते स्म । ते च सर्वे
बोधिसत्त्वा महासत्त्वास्तौ च महाश्रावकास्तच्च बुद्धचेत्रं तासाञ्चतसृषां
गन्धर्वीसुरगण्डुकिन्नरमहोरगाणां मनुष्यामनुष्याणाञ्च न चक्षुष
श्राभासं भूय आगच्छन्ति स्म ॥ तत् कस्य हेतोः । प्रतिसंहतो हि
तथा मतेनार्हता सत्यक्सम्बुद्धेन स अस्त्राभिसंस्कारक्षेण ते सर्वे सर्व्वर्षा
तेषां न भूयस्त्वेष आभासमागच्छन्ति स्म ॥

अथ खलु भगवानायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते स्म । एवमावन्त्
सर्व्वधर्मा न चक्षुषोऽप्याभासमागच्छन्ति न धर्माधर्माणामाभासमा-
गच्छन्ति न धर्माधर्मान् पश्यन्ति न धर्माधर्मान् जानन्ति ॥ तत्
कस्य हेतोः । सर्व्वधर्मा ज्ञानन्दाजानका अपश्यका न कार्य्यसमर्थाः ॥
तत् कस्य हेतोः । निरीहका ज्ञानन्द सर्व्वधर्मा अपाद्या आकाश-
निरीहकतया । अचिन्त्या ज्ञानन्द सर्व्वधर्मा मायापुद्गलोपमाः ।
अवेदका ज्ञानन्द सर्व्वधर्मा असङ्गावतामुपादाय ॥ एवञ्चरन् आनन्द
बोधिसत्त्वां महासत्त्वाश्चरन्ति प्रज्ञापारमितायां न कश्चिद्दुर्धमभि-

निविशन्ते । एवं त्रिचमाणा आनन्द बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः त्रिचन्ते
 प्रज्ञापारमितायां । सर्वत्रिचापरमपारमितां महाबोधिं प्राप्तुक्त्वामेव
 बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञापारमितायां त्रिचितव्यं ॥ तत् कस्य
 हेतोः । एषा ह्यनन्द त्रिचा सर्वत्रिचाणामया आख्यायते श्रेष्ठा
 आख्यायते ज्येष्ठा आख्यायते वरा आख्यायते प्रवरा आख्यायते
 प्रणीता आख्यायते उत्तमा आख्यायते अनुत्तमा आख्यायते
 निहत्तरा^(१) आख्यायते असमा आख्यायते असमसमा आख्यायते
 सर्वलोकहितवद्वा सर्वलोकसुखावद्वा अनाथानां नाथकरी बुद्धा-
 नुज्ञाता बुद्धप्रज्ञप्ता ॥ अस्यामानन्द प्रज्ञापारमितायां त्रिचित्वाऽत्र
 त्रिचायां स्थित्वा तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा इमं त्रिसाहस्र-
 महासाहस्रं लोकधातुमेकेन पदाङ्गुष्ठेनोत्क्षिप्य पुनरेव निक्षि-
 पेयुः । न च तेषां बुद्धानां भगवतामेवं खादुत्क्षिप्तो वाऽयं त्रिसा-
 हस्रमहासाहस्रो लोकधातुर्निक्षिप्तो वेति ॥ तत् कस्य हेतोः ।
 अप्रमेयासङ्कोचगुणसमन्वागता हि प्रज्ञापारमिता । अस्यामानन्द प्रज्ञा-
 पारमितात्रिचायां त्रिचित्वा बुद्धा भगवन्तोऽतीतानागतप्रत्युत्पन्नेषु
 धर्मेष्वसङ्गतामनुप्राप्ताः । यावत् आनन्द काश्चिच्छिष्टा अतीतानाग-
 तप्रत्युत्पन्नेऽध्वनि सर्वान्नामानन्द त्रिचाणामियमेव प्रज्ञापार-
 मितात्रिचा अया आख्यायते श्रेष्ठा आख्यायते ज्येष्ठा आख्यायते वरा
 आख्यायते प्रवरा आख्यायते प्रणीता आख्यायते उत्तमा आख्यायते
 अनुत्तमा आख्यायते निहत्तरा आख्यायते असमा आख्यायते अस-
 मसमा आख्यायते । अप्रमाणा ह्यनन्द प्रज्ञापारमिता । अत्रया

(१) निहत्तरा इति ख० ग० ।

ज्ञानन्द प्रज्ञापारमिता । अपर्यन्ता ज्ञानन्द प्रज्ञापारमिता^(१) ॥ तत्
 कस्य हेतोः । असत्त्वादेव प्रज्ञापारमितायाः ॥ आकाशस्य हि स आनन्द
 प्रमाणं वा चयं वा पर्यन्तं वा गृहीतव्यं मन्येत यः प्रज्ञापारमितायाः
 प्रमाणं वा चयं वा पर्यन्तं वा गृहीतव्यं मन्येत ॥ तत् कस्य हेतोः ।
 अप्रमाणा ज्ञानन्द प्रज्ञापारमिता । अक्षया ज्ञानन्द प्रज्ञापारमिता ।
 अपर्यन्ता ज्ञानन्द प्रज्ञापारमिता । न मयानन्द प्रज्ञापारमितायाः
 प्रमाणं वा क्षयो वा पर्यन्तो वा आख्यातः । नामकायपदकायव्यञ्ज-
 नकायाः खलु पुनरानन्द प्रमाणबद्धा नेयमानन्द प्रज्ञापारमिता
 प्रमाणबद्धा ॥ तत् कस्य हेतोः । न ज्ञानन्द नामकायपदकायव्य-
 ञ्जनकायाः प्रज्ञापारमिता । न हि प्रमाणवतीयमानन्द प्रज्ञापार-
 मिता । अपरिमाणा ज्ञानन्द प्रज्ञापारमिता ॥

आनन्द आह । केन पुनः कारणेन भगवन् भगवता प्रज्ञापार-
 मितायाः प्रमाणं नाख्यातम् ॥

भगवानाह । अक्षयत्वादानन्द प्रज्ञापारमितायास्तथागतः प्रमाणं
 न निर्दिशति । विविक्तत्वादानन्द प्रज्ञापारमितायाः प्रमाणं तथागतेन
 नाख्यातं । न ज्ञानन्द विविक्तस्य धर्मास्य विविक्ताऽप्युपलभ्यते कुतः
 पुनरस्य प्रमाणं भविष्यति । एवमानन्द प्रज्ञापारमिताऽप्रमेयत्वाद-
 प्रमाणाऽपरिमाणा । येऽपि ते आनन्द अतीतेऽध्वन्यभूवंस्तथागता
 अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धास्तेऽप्यानन्द इत एव प्रज्ञापारमितातः प्रभाविता न

(१) ख० घ० ङ० पुस्तकेषु, अपर्यन्ता ज्ञानन्द प्रज्ञापारमिता इति
 पाठो न विद्यते । च० पुस्तके तु, अपर्यन्ता इत्यत्र अपरिमाणा इति
 पाठोऽस्ति ।

ज्ञानन्द इयं प्रज्ञापारमिता चीषा वा परिशीषा वा । येऽपि ते आनन्द
 ज्ञानान्तेऽध्वनि भविव्यक्ति तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धास्तेऽप्यानन्द
 इत एव प्रज्ञापारमितातः प्रभावव्यक्तौ न ज्ञानन्द इयं प्रज्ञापारमिता
 चेत्यते वा परिचेत्यते वा । येऽपि ते आनन्द एतर्ह्यप्रमेयेष्वसङ्गेषु
 श्लोकधातुषु तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धास्तिष्ठन्ति प्रियन्ते चाप-
 यन्ति तेष्यानन्द इत एव प्रज्ञापारमितातः प्रभावन्ते न केवमानन्द
 प्रज्ञापारमिता चीयते वा परिचीयते वा । अहमप्यानन्द एतर्हि तथा-
 गतोऽर्हन् सम्यक्सम्बुद्धो ममाप्यानन्द इत एव प्रज्ञापारमितातः प्रभा-
 वना न ज्ञानन्द इयं प्रज्ञापारमिता चीयते वा परिचीयते वा ॥ तत्
 कस्य हेतोः । आकाशं हि स ज्ञानन्द ज्ययितव्यं मन्येत यः प्रज्ञापार-
 मितां ज्ययितव्यां मन्येत । तस्मान्तर्ह्यानन्द अजयेयं प्रज्ञापारमिता ॥

अथ स्वप्नायुषतः सुभृतेरेतदभवत् । गम्भीरमिदं ज्ञानं तथा-
 गतेन भाषितं यन्म्वहं तथागतं पृच्छेयमेतत् ज्ञानं ॥

अथ स्वप्नायुषान् सुभृतिर्भगवन्मनेतदवोचत् । अस्यथा भगवन्
 प्रज्ञापारमिता ॥

भगवानाह । अस्यथा हि सुभृते प्रज्ञापारमिता सदुताकाशा-
 ज्ययत्वात् सर्वधर्मानुत्पादतः ॥

सुभृतिराह । कथं भगवन् बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञापार-
 मिताऽभिनिर्हर्त्तव्या ॥

भगवानाह । रूपाक्षयत्वेन सुभृते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञा-
 पारमिताऽभिनिर्हर्त्तव्या । एवं वेदनासंज्ञासंस्कारा विज्ञानाक्षयत्वेन
 सुभृते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञापारमिताऽभिनिर्हर्त्तव्या । एवं

सुभृते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञापारमिताऽभिनिर्हर्त्तव्या ॥
 अविद्याक्षयत्वेन सुभृते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञापारमिताऽभिनिर्ह-
 र्त्तव्या एवं संस्काराक्षयत्वेन विज्ञानाक्षयत्वेन नामरूपाक्षयत्वेन षड्वा-
 ष्यतनाक्षयत्वेन स्यर्गाक्षयत्वेन वेदनाक्षयत्वेन दृष्ट्याक्षयत्वेन उपादाना-
 क्षयत्वेन भवाक्षयत्वेन जात्याक्षयत्वेन जरामरणाक्षयत्वेन शोकपरिदेव-
 दुःखदौर्भनस्योपायासाक्षयत्वेन^(१) सुभृते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञा-
 पारमिताऽभिनिर्हर्त्तव्या । इयं सुभृते बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्यान्तर्द-
 यविवर्षिता प्रतीत्यसमुत्पादव्यवस्योकना ॥ एवं व्यवस्योकयन् सुभृते
 बोधिसत्त्वो महासत्वः प्रतीत्यनुत्पादमनाद्यन्तमध्यं तं व्यवस्योकयति ।
 अर्थं सुभृते बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्यावेणिको धर्मी बोधिमण्डे निष-
 ष्यस्य यदेवं प्रतीत्यसमुत्पादं व्यवस्योकयति ॥ एवं व्यवस्योकयतः सुभृते
 बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य प्रतीत्यसमुत्पादं^(२) सर्वज्ञज्ञानप्रतिपत्त्यो
 भवति ॥ यो हि कश्चित् सुभृते बोधिसत्त्वो महासत्वोऽनेनाक्षयाभि-
 निर्हारेण प्रज्ञापारमितायां चरन् प्रतीत्यसमुत्पादं व्यवस्योकयति स न
 आवकभूमौ वा प्रत्येकबुद्धभूमौ वा स्थास्यति अपि तु स्थास्यति सर्व-
 ज्ञतायां ॥ ये केचित् सुभृते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा विवर्त्तन्तेऽनुत्त-
 रायाः सम्यक्सम्बोधेः सचेत इमान् मनसिकारान् इदञ्चोपायकौ-
 शल्यमनागम्य न जानन्ति कथं प्रज्ञापारमितायां चरता बोधिसत्त्वेन
 महासत्त्वेनाक्षयाभिनिर्हारेण प्रज्ञापारमिताऽभिनिर्हर्त्तव्या कथं वाच-

(१) शोकपरिदेवदुःखदौर्भनस्यापायासाक्षयत्वेन इति छ० ।

(२) प्रतीत्यसमुत्पादः इति पाठः सङ्गतः ।

आभिनिर्हारेषु प्रज्ञापारमितायां प्रतीत्यसमुत्पादो व्यवसोकचित्तव्य
 इति । ये केचित् सुभूते बोधिसत्त्वा महासत्त्वा^(१) विटृन्ता^(२) विवर्त्तन्ते
 विवर्त्त्यन्ते चानुत्तराद्याः सम्यक्सम्बोधेः सर्वे ते इदमुपायकौशल्यम-
 नागम्य विटृन्ता विवर्त्तन्ते विवर्त्त्यन्ते च ॥ ये केचित् सुभूते बोधिसत्त्वा
 महासत्त्वा न विटृन्ता न विवर्त्तन्ते न विवर्त्त्यन्ते च सर्वे ते इमां
 प्रज्ञापारमितामागम्य न विटृन्ता^(२) न विवर्त्तन्ते न विवर्त्त्यन्ते चानुत्त-
 राद्याः सम्यक्सम्बोधेः ॥ एवं प्रज्ञापारमितायां चरता बोधिसत्त्वेन
 महासत्त्वेनाक्षयाभिनिर्हारेषु प्रज्ञापारमिताऽभिनिर्हर्त्तव्या । एवञ्चा-
 क्षयाभिनिर्हारेण प्रज्ञापारमितायां प्रतीत्यसमुत्पादो व्यवसोकचित-
 तव्यः ॥ एवं खलु पुनः सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रतीत्यसमुत्पादं
 व्यवसोकयन् न कश्चिद्धर्ममहेतुकमुत्पाद्यमानं समनुपश्यति न
 कश्चिद्धर्मं नित्यं वा भ्रुवं वा शाश्वतं वाऽविपरिणामधर्मकं वा
 समनुपश्यति न कश्चिद्धर्मं कारकं वा वेदकं वा समनुपश्यति । इयं
 सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्येमां प्रज्ञापारमितामक्षयाभिनिर्हारे-
 षाभिनिर्हर्त्तोऽस्यां प्रज्ञापारमितायाश्चरतः प्रतीत्यसमुत्पादव्यव-
 सोकना ॥ यस्मिन् समये सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापार-
 मितामक्षयाभिनिर्हारेणाभिनिर्हर्त्तन् प्रतीत्यसमुत्पादं व्यवसोकयति
 तस्मिन् समये सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वो न रूपं समनुपश्यति
 न वेदनां न संज्ञां न संस्कारान् न विज्ञानं समनुपश्यति नाविद्यां

(१) ख० घ० च० पुस्तकेषु महासत्त्वा इति पाठो नास्ति ।

(२) विवर्त्ता इति च० ।

समनुपश्यति एवं न संस्कारान्^(१) न विज्ञानं न नामरूपं न षड्राद्यतनं
 न स्थं न वेदनां न तृष्णां नोपादानं न भवं न जातिं न जराभरणं
 न शोकपरिदेवदुःखदौर्भनस्योपायासान्^(२) समनुपश्यति इदं बुद्धुश्चेन्न-
 मिति न समनुपश्यति अन्यद्बुद्धुश्चेन्नमिति न समनुपश्यति तमपि
 धर्मं न समनुपश्यति येन धर्मोण इदं वाऽन्यद्वा बुद्धुश्चेन्न समनुपश्येत् ।
 इत्थं सा सुभृते बोधिसत्त्वानां महासत्वानां प्रज्ञापारमिता ॥ यस्मिन् समये
 सुभृते बोधिसत्त्वो महासत्वः प्रज्ञापारमितायां चरति तस्मिन् समये
 मारः पापीयान् परमशोकशल्यसमर्पितो भवति । तद्यथापि नाम सुभृते
 पुरुषो मातापितृषु कालगतेषु परमशोकशल्यसमर्पितो भवति एवमेव
 सुभृते यस्मिन् समये बोधिसत्त्वो महासत्वः प्रज्ञापारमितायां चरति
 तस्मिन् समये मारः पापीयान् परमशोकशल्यसमर्पितो भवति ॥

सुभृतिराह । किमेक एव भगवन् मारः पापीयान् परमशोकशल्य-
 समर्पितो भवति उताहो बहवो माराः पापीयांसः परमशोकशल्यस-
 मर्पिता भवन्ति उताहो ये त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ माराः
 पापीयांसस्तेऽपि सर्वे तस्मिन् समये परमशोकशल्यसमर्पिता भवन्ति ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं सुभृतिमेतदवोषत् । यस्मिन् समये
 सुभृते बोधिसत्त्वो महासत्वः प्रज्ञापारमिताविहारेण विहरति तस्मिन्
 समये ये त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ माराः पापीयांसस्ते^(३)
 सर्वे परमशोकशल्यसमर्पिता भवन्ति स्वकस्वकेष्वामनेषु न रमन्ते ॥ तत्

(१) न वेदनां न संस्कारानिति ख० ।

(२) न शोकपरिदेवदुःखदौर्भनस्यापायासानिति ड० ।

(३) तेऽपि इति ग० ।

कस्य हेतोः । प्रज्ञापारमिताविद्यारेष हि विहरतोऽस्य सुभृते बोधि-
 सत्त्वस्य महासत्त्वस्य सदेवमानुषासुरो लोकोऽवतारं न लभते यदृष्याय
 गार्धं न लभते यन्नैनं गृहीत्वा बिहेढयेद्वा विवर्त्तयेद्वाऽनुत्तरायाः
 सत्यक्सम्बोधे ॥ तस्मात्तर्हि सुभृते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनानुत्तरां
 सत्यक्सम्बोधिमभिसम्बोद्भुक्त्वामेव प्रज्ञापारमितायां चरितव्यं ॥ तत्
 कस्य हेतोः । प्रज्ञापारमितायां हि सुभृते चरतो बोधिसत्त्वस्य
 महासत्त्वस्य दानपारमिता भावनापरिपूरिं गच्छति एवं श्रीलपर-
 मिता क्षान्तिपारमिता वीर्यपारमिता ध्यानपारमिता भावनापरिपूरिं
 गच्छति । प्रज्ञापारमितायां हि सुभृते चरतो बोधिसत्त्वस्य महा-
 सत्त्वस्य सर्वाः षट्पारमिता भावनापरिपूरिं गच्छन्ति सर्वाणि
 शोपायकौशल्यानि भावनापरिपूरिं गच्छन्ति । तस्य बोधिसत्त्वस्य
 महासत्त्वस्य प्रज्ञापारमितायाश्चरतो यानि कानिचित् मारकर्मण्युत्-
 पक्षेरन् सर्वाणि तान्युत्पद्यमानान्येव स प्रज्ञास्यति प्रजानन् विस्मयि-
 ष्यति । सर्वापायकौशल्यानि सुभृते परिगृहीतुकामेन बोधिसत्त्वेन महा-
 सत्त्वेन प्रज्ञापारमितायाश्चरितव्यं प्रज्ञापारमिता भावयितव्या । यस्मिन्
 समये सुभृते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितायाश्चरति प्रज्ञापा-
 रमितामभिनिर्हरति तस्मिन् समये सुभृते न बोधिसत्त्वेन महास-
 त्त्वेन चेऽप्रमेयेष्वसङ्क्षेपेषु लोकधातुषु बुद्धा भगवन्तस्तिष्ठन्ति भिषक्त्वे
 चापयन्ति ते समन्वाहर्त्तव्यास्त्रेषामपि इतो निर्जातैव सर्वज्ञता यदुत
 प्रज्ञापारमितातः । एवं समन्वाहृत्य तेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन पुनरेवं
 चित्तसुत्पादयितव्यमहमप्येतान् धर्माननुप्राश्यामि ये तैर्बुद्धैर्भग-
 वत्किरनुप्राप्ता इति ॥ एवं सुभृते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञापार-

मितायां चरता इमे चित्तोत्पादा उत्पादयितव्या अभिनिर्हर्षव्या
दिवसस्यात्ययेनान्तशोऽच्छटासङ्घातमात्रकमपि । यस्य सुभूते चैप-
लम्बिको^(१) बोधिसत्त्वो महासत्वो गङ्गानदीवास्तुकोपमान् कस्यान्
दानन्दद्यादयमेव तत चैपलम्बिकाद्^(२) बोधिसत्त्वान्महासत्वाद्भूतरं
पुण्यं प्रसवति योऽयं बोधिसत्त्वो महासत्वो दिवसस्यात्ययेनेमां प्रज्ञा-
पारमितामभिनिर्हरेदन्तशोऽच्छटासङ्घातमात्रकमपि । अयं बोधि-
सत्त्वो महासत्वोऽविनिवर्त्तनीयतायां स्थास्यति । तथागतसमन्वाहृतः
स बोधिसत्त्वो महासत्वो वेदितव्यो योऽस्यां प्रज्ञापारमितायां चर-
न्निर्मांसित्तोत्पादानुत्पादयति दिवसस्यात्ययेनान्तशोऽच्छटासङ्घा-
तमात्रकमपि कः पुनर्वादो यस्येने चित्तोत्पादा दिवसमनुव-
र्त्तन् ॥ तथागतसमन्वाहृतस्य हि सुभूते बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य
का गतिः प्रतिकाङ्क्षितव्या । तथागतसमन्वाहृतस्य हि सुभूते बोधिस-
त्वस्य महासत्वस्य नान्या गतिः प्रतिकाङ्क्षितव्याऽन्यत्रानुत्तरायाः
सम्यक्सम्बोधेः । अभयश्चासावपायेषूपपत्तुं स्वर्गोपपत्तिरेव तस्य
प्रतिकाङ्क्षितव्या तत्रापि तथागतैरविरहितो भविष्यति^(३) । तथा-
गताविरहितेषु च बुद्धचेष्टेषूपपत्स्यते सर्वांस्य परिपाचयिष्यति ।
इमेऽपि सुभूते गुणा इमेऽयनुशंसा बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य प्रज्ञा-
पारमितायां चरतः प्रज्ञापारमितामभिनिर्हरत इर्मांसित्तोत्पादा-

(१) उपलम्बिकः इति ख० ।

(२) उपलम्बिकादिति ख० ।

(३) भविष्यतीति इति ग० ।

सुत्यादवनोऽन्तर्गो^(१)ऽच्छटासङ्घातमापकमपि कः पुनर्वादो वक्ष्येने
 पित्तोत्पादा दिवसमनुवर्तेरन् । तद्ब्रह्मापि नाम सुभूते गन्धदक्षिणो
 बोधिसत्त्वस्य महाशतस्य य एतर्ह्योभयस्य तथागतास्यार्हतः सम्यक्-
 सम्युद्भूतान्तिके प्रह्लादर्थ्यं चरतीति ॥ ० ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायामवकीर्णकुसुमपरिवर्जिता
 नामाष्टाविंशतितमः ॥

अद्यानुगमपरिवर्तो नामैकोनविंशत्तमः ।

पुनरपरं सुभृते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनैवं प्रज्ञापारमिताऽनु-
गन्तव्या । सर्वधर्मासङ्गतः प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । सर्वधर्मासम्बेद-
नतः प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । सर्वधर्मासम्भवतः प्रज्ञापारमिता-
ऽनुगन्तव्या । सर्वधर्मानिर्विकारसमा इति प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या ।
सर्वधर्माणामनात्मविश्रुतः^(१) प्रज्ञानुबोधनतः^(२) प्रज्ञापारमिताऽनु-
गन्तव्या । सर्वधर्मासु नाममात्रेण व्यवहारमात्रेणाभिप्रेयन्ते^(३) इति
प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । व्यवहारस्य न कश्चिच्च कुतश्चिच्च कश्चिद्^(४)-
व्यवहारः सर्वधर्मा अत्र्यवहारा अत्र्याहारा^(५) अत्र्यवहृता अत्र्याहृता^(६)
इति प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । सर्वधर्माप्रमाणतः प्रज्ञापारमिताऽनु-
गन्तव्या । रूपाप्रमाणतः प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । एवं वेदनाऽप्रमा-
णतः संज्ञाऽप्रमाणतः संस्काराप्रमाणतो विज्ञानाप्रमाणतः प्रज्ञापारमि-
ताऽनुगन्तव्या । सर्वधर्मानिर्मिततः^(७) प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । सर्व-

(१) अनात्मविश्रुत इति ख० ग० घ० च० ।

(२) प्रज्ञानुबोधनतः इति ख० च० ।

(३) अभिप्रेयन्ते इति ख०, अभिप्रेयन्ते इति च० ।

(४) ख० पुस्तके, न कश्चिदिति पाठो न दृश्यते ।

(५) ख० च० पुस्तकयोः, अत्र्याहारा इति पाठो न विद्यते ।

(६) ख० पुस्तके अत्र्याहृता इति पाठो न दृश्यते ।

(७) सर्वधर्मानिर्मिततः इति ख० ।

धर्मनिर्वेधतः^(१) प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । सर्वधर्माप्रकृतिपरिशुद्धितः^(२) प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । सर्वधर्मावचनतः प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । सर्वधर्माणामविरोधतः प्रहाणसमतया प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । सर्वधर्माणां निर्वाणप्राप्तिसाध्यतासमतया प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । सर्वधर्मा नागच्छन्ति न गच्छन्ति अज्ञानाना अजाता अत्यन्ताजातित इति प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । ^(३)अपहृतभाराः सर्वधर्मा भारानारोपणतथेति प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । सर्वधर्मादेज्ञाप्रदेशतः प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या ॥ तत् कस्य हेतोः । रूपं हि सुभृतेऽदेवमप्रदेशं प्रकृतिस्त्रभावतः । एवं वेदना संज्ञा संस्काराः विज्ञानं हि सुभृतेऽदेवमप्रदेशं प्रकृतिस्त्रभावतः । सर्वधर्मानिरोधप्रज्ञादगत्वा^(४)दिति प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । अरत्यविरतितः प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । अरक्ताविरक्ततया प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या ॥ तत् कस्य हेतोः । रूपं हि सुभृते सतत्त्वेन स्त्रभावेन न रच्यते न विरच्यते । एवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं हि सुभृते सतत्त्वेन स्त्रभावेन न रच्यते न विरच्यते ॥ प्रकृतिपरिशुद्धत्वादिति प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । सर्वधर्मा असक्ताः सङ्गासङ्गविगता इति

(१) सर्वधर्मानिर्वेधतः इति ख० । सर्वधर्मानिर्भेदतः इति च० ।

(२) सर्वधर्मप्रकृतिपरिशुद्धितः इति ख० च० ।

(३) अस्मिन् स्थले च० पुस्तके एतत्पाठो वर्तते आत्मपरादर्शनतः प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या सर्वधर्मा आर्यार्हन्तः प्रकृतिपरिशुद्धा इति प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या ।

(४) सर्वधर्मानिरोधतः प्रज्ञादगत्वात् इति ख० ख०, सर्वधर्मानिरोधप्रज्ञादगत्वादिति च० ।

प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । बोधिः सर्वधर्मा^(१) बुद्धज्ञानावबोधनतयेति
 प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । सर्वधर्माग्रन्यागिमित्ताप्रणिहिततया^(२)
 प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । सर्वधर्माभैषव्यमैत्रीपूर्वङ्गमतयेति प्रज्ञा-
 पारमिताऽनुगन्तव्या । सर्वधर्मा मैत्रीविहारिणः करुणाविहारिणो
 सुदिताविहारिण उपेक्षाविहारिण इति प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या ।
 सर्वधर्मा ब्रह्मभूता दोषानुत्पादनतः सर्वदोषानुत्पादनत इति
 प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । सर्वधर्माणामप्रणिहिततो^(३)ऽप्रतिहितत
 इति प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या । समुद्रापर्थ्यन्ततया प्रज्ञापार-
 मिताऽपर्थ्यन्तताऽनुगन्तव्या । गगनापर्थ्यन्ततया प्रज्ञापारमिताऽपर्थ्यन्त-
 ताऽनुगन्तव्या । मेद्विचित्रतया प्रज्ञापारमिताविचित्रताऽनुग-
 न्तव्या । रूपापर्थ्यन्ततया प्रज्ञापारमिताऽपर्थ्यन्तताऽनुगन्तव्या । एवं
 वेदेना संज्ञा संस्कारा विज्ञानापर्थ्यन्ततया प्रज्ञापारमिताऽपर्थ्यन्तता-
 ऽनुगन्तव्या । सूर्यरश्मिपण्डलापर्थ्यन्तावभासनतया प्रज्ञापारमिताऽप-
 र्थ्यन्तताऽनुगन्तव्या । सर्वशब्दापर्थ्यन्ततया प्रज्ञापारमिताऽपर्थ्यन्तता-
 ऽनुगन्तव्या । सर्वबुद्धधर्मसमुदागमापर्थ्यन्ततया प्रज्ञापारमिताऽपर्थ्य-
 न्तताऽनुगन्तव्या । सर्वसत्त्वधातुपुण्यज्ञानसम्भारापर्थ्यन्ततया प्रज्ञा-
 पारमिताऽपर्थ्यन्तताऽनुगन्तव्या । पृथिवीधात्वपर्थ्यन्ततया प्रज्ञापार-
 मिताऽपर्थ्यन्तताऽनुगन्तव्या । एवमन्धातुतेजोधातुवायुधात्वाकाशधातु-
 विज्ञानधात्वपर्थ्यन्ततया प्रज्ञापारमिताऽपर्थ्यन्तताऽनुगन्तव्या । कुश-

(१) बोधिसत्त्वधर्मा इति ख० च० ।

(२) सर्वधर्माग्रन्यागिमित्ताप्रणिहिततया इति च० ।

(३) अनारोपवतोऽप्रणिहिततः इति घ०, अप्रणिहितः इति ङ० ।

काकुञ्जसर्वधर्मस्यैव प्रमाणतया प्रज्ञापारमिताऽप्रमाणताऽनुगन्तव्या ।
 सर्वधर्मस्यैव प्रमाणतया प्रज्ञापारमिताऽप्रमाणताऽनुगन्तव्या । सर्वध-
 र्मसमाध्यपर्यन्तताप्रतिबन्धितया प्रज्ञापारमिताऽपर्यन्तताऽनुगन्तव्या ।
 सर्वबुद्धधर्मपर्यन्ततया प्रज्ञापारमिताऽपर्यन्तताऽनुगन्तव्या । सर्व-
 धर्मपर्यन्ततया प्रज्ञापारमिताऽपर्यन्तताऽनुगन्तव्या । शून्यताऽपर्य-
 न्ततया प्रज्ञापारमिताऽपर्यन्ताऽनुगन्तव्या । पित्तचैतसिकापर्यन्त-
 तया प्रज्ञापारमिताऽपर्यन्तताऽनुगन्तव्या । चित्तचरितापर्यन्ततया
 प्रज्ञापारमिताऽपर्यन्तताऽनुगन्तव्या । कुञ्जसाकुञ्जधर्मापरिमाणतया
 प्रज्ञापारमिताऽपरिमाणताऽनुगन्तव्या । सिंहादनदनतया प्रज्ञापार-
 मितानदनताऽनुगन्तव्या । सर्वधर्मकोष्यतया प्रज्ञापारमिताऽको-
 ष्यताऽनुगन्तव्या ॥ तन् कस्य हेतोः । रूपं हि सुभूते समुद्रसममेवं
 वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं हि सुभूते समुद्रसमं । रूपं हि
 गगनसममेवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं गगनसमं । रूपं
 विचित्रमेवसममेवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं विचित्रमेवसमं ।
 रूपमपर्यन्तसममेवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानमपर्यन्तसमं । रूपं
 सूर्यमण्डलरश्म्युत्पादसममेवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं सूर्य-
 मण्डलरश्म्युत्पादसमं । रूपं सर्वशब्दापर्यन्तसममेवं वेदना संज्ञा
 संस्कारा विज्ञानं सर्वशब्दापर्यन्तसमं । रूपं सर्वसत्त्वधात्वपर्यन्तसममेवं
 वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं सर्वसत्त्वधात्वपर्यन्तसमं । रूपं सर्वबु-
 द्धधर्मसमुदागमापर्यन्तसममेवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं सर्व-
 बुद्धधर्मसमुदागमापर्यन्तसमं । रूपं सर्वसत्त्वधातुपुण्यज्ञानसम्भाराप-
 र्यन्तसममेवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं सर्वसत्त्वधातुपुण्यज्ञान-

संस्कारास्यैकसमं । रूपं पृथिवीसममेवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं
 पृथिवीसमं । रूपमप्यसममेवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानमप्यसमं । रूपं
 तेजःसममेवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं तेजःसमं । रूपं वायुसममेवं
 वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं वायुसमं । रूपमाकाशसममेवं वेदना
 संज्ञा संस्कारा विज्ञानमाकाशसमं । रूपं विज्ञानसममेवं वेदना संज्ञा
 संस्कारा विज्ञानं विज्ञानसमं । रूपं कुब्रस्राकुब्रस्रधर्मसञ्चयविगतमेवं
 वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं कुब्रस्राकुब्रस्रधर्मसञ्चयविगतं । रूपं
 सर्वधर्मसञ्चयविगतमेवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं सर्वधर्मसञ्चय-
 विगतं । रूपं सर्वधर्मसमाध्यपर्यन्ततासममेवं वेदना संज्ञा संस्कारा
 विज्ञानं सर्वधर्मसमाध्यपर्यन्ततासमं । रूपं विगमो रूपस्वभावो
 रूपतद्यताबुद्धधर्मा एवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं विगमो
 विज्ञानस्वभावो विज्ञानतद्यताबुद्धधर्माः । रूपं सर्वधर्मापर्यन्तधर्माता
 एवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं सर्वधर्मापर्यन्तधर्माता । रूपं
 शून्यमपर्यन्तधर्माता एवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं शून्यमपर्य-
 न्तधर्माता । रूपं चित्तचैतसिकापर्यन्तता एवं वेदना संज्ञा संस्कारा
 विज्ञानं चित्तचैतसिकापर्यन्तता । रूपं चित्तचरितोत्पत्तिरेवं वेदना
 संज्ञा संस्कारा विज्ञानं चित्तचरितोत्पत्तिः । रूपं कुब्रस्रमकुब्रस्रं
 यावदनुपस्रभिरेवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं कुब्रस्रमकुब्रस्रं
 यावदनुपस्रभिः । रूपं सिंहनादसममेवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानं
 सिंहनादसमं । रूपमकोप्यमेवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानमकोप्यं ॥
 एवं हि सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञापारमिताऽनुगन्तव्या ॥
 यदाऽयं सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्व एवमेनां प्रज्ञापारमितामनु-

गमिष्यति व्यवहारविष्यति अवनरिष्यति^(१) अवभोत्स्यते चिन्तयिष्यति
 तुल्ययिष्यति उपपरीक्षिष्यते भावयिष्यति सर्वमायासाध्यविवर्जितै-
 र्मनसिकारैः सर्वमन्यनाविवर्जितैर्मनसिकारैः आत्मोत्कर्षणविवर्जितै-
 र्मनसिकारैः सर्वकौशीलयविवर्जितैर्मनसिकारैः परपंसनाविवर्जितै^(२)
 र्मनसिकारैः आत्मसंज्ञाविवर्जितैर्मनसिकारैः सत्वसंज्ञाविवर्जितैर्मन-
 सिकारैः स्रोतसत्कारस्रोतविवर्जितैर्मनसिकारैः पञ्चनीवरणविव-
 र्जितैर्मनसिकारैः ईर्ष्यामात्सर्यविवर्जितैर्मनसिकारैः सर्वज्ञनावि-
 वर्जितै^(३)र्मनसिकारैः तदा नास्य दुर्लभा भविष्यति सर्वगुणानां
 परिपूरिर्बुद्धचेचस्थानुत्तराणाञ्च बुद्धधर्माणां परिपूरिरिति ॥

आर्याष्टसाहसिकायां प्रज्ञापारमितायामनुगमपरिवर्त्ता नामैको-
 नचिंशत्तमः ॥

(१) अवतारविष्यतीति छ० च० ।

(२) परपंसनापगतैरिति ख० घ० च० ।

(३) सर्वज्ञनाविवर्जितैरिति छ० ।

अथ सदाप्ररुदितपरिवर्त्तो नाम चिंशत्तमः ।

पुनरपरं सुभूते तथेयं प्रज्ञापारमिता पर्येष्टव्या यथा सदाप्ररु-
दितेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन पर्येषिता य एतर्हि भीष्मगर्जितनि-
र्घोषखरस्य तथागतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्धस्यान्तिके ब्रह्मचर्यं चरति ॥

एवमुक्ते आयुष्मान् सुभूतिर्भगवन्तमेतदवोचत् । कथम्भगवन् सदा-
प्ररुदितेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनेयं प्रज्ञापारमिता पर्येषिता ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मानं सुभूतिमेतदवोचत् । सदाप्ररुदितेन
सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन पूर्वं प्रज्ञापारमितां पर्येषमाणेन
कायेऽनर्थिकेन जीवितनिरपेक्षेण लोभसत्कारस्रोक्तेष्वनिश्रितेन पर्ये-
षमाणेन पर्येषिता ॥ तेन प्रज्ञापारमितां पर्येषमाणेनारण्यगतेनान्त-
रीचाग्निर्घोषः श्रुतोऽभूत् । गच्छ त्वं कुलपुत्र पूर्वस्यां दिशि ततः
प्रज्ञापारमितां ओष्यसि तथा च गच्छ यथा न कायक्लमद्यमनसि-
कारमुत्पादयसि न स्थानमिद्धमनसिकारमुत्पादयसि न भोजन-
मनसिकारमुत्पादयसि न पाणीयमनसिकारमुत्पादयसि न रात्रि-
मनसिकारमुत्पादयसि न दिवसमनसिकारमुत्पादयसि न शीतमन-
सिकारमुत्पादयसि नोष्णमनसिकारमुत्पादयसि मा च कश्चिच्चिन्तं
प्रणिधाः अध्यात्मं वा वहिर्धां वा मा च कुलपुत्र वामेनालोकयन्
गाः मा दक्षिणेन मा पूर्व्येण मा पश्चिमेन मोक्षरेण मोक्षं माऽधो मा
चानुविदिन्नमवसोकयन् गाः । तथा च कुलपुत्र गच्छ यथा नात्मतो
न सत्कायतश्चसि यथा न रूपतश्चसि यथा न वेदनातो न संज्ञातो

न संस्कारतो यथा न विज्ञानतश्चलसि यो ह्यतश्चलति स वितिष्ठते
कुतो वितिष्ठते बुद्धधर्मोभ्यो वितिष्ठते यो बुद्धधर्मोभ्यो वितिष्ठते स
संसारे चरति यः संसारे चरति स न चरति प्रज्ञापारमितायां
स प्रज्ञापारमितां नामुप्राप्नोतीति ॥

एवमुक्ते सदाप्रवृत्तितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वसं निर्घोषमेतदवोचत् ।
एवं वै करिष्यामि ॥ तत् कस्य हेतोः । अहं हि सर्वसत्वानामासोकं
कर्तुकामो बुद्धधर्मान् समुदानेतुकाम^(१) इति ॥

एवमुक्ते स निर्घोषः सदाप्रवृत्तितं बोधिसत्त्वं महासत्त्वमेतद-
वोचत् । साधु साधु कुलपुत्र सदाप्रवृत्तित ॥

अथ खलु सदाप्रवृत्तितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पुनरपि शब्दम-
श्रीषीत् एवञ्चाश्रीषीत् शून्यतानिमित्ताप्रणिहितेषु च त्वया कुल-
पुत्र सर्वधर्मोऽधिमुक्ति^(२)मुत्पास्य प्रज्ञापारमिता पर्येष्टव्या निमित्त-
परिवर्जितेन भावपरिवर्जितेन सत्वदृष्टिपरिवर्जितेन च त्वया
भवितव्यम् । पापमित्राणि च त्वया कुलपुत्र परिवर्जयितव्यानि
कल्याणमित्राणि च त्वया सेवितव्यानि भक्तव्यानि पर्युपासितव्यानि
यानि च शून्यतानिमित्ताप्रणिहितानुत्पादाज्जातानि बुद्धाभावाः
सर्वधर्मा इति धर्मन्देशयन्ति । एवं त्वं कुलपुत्र प्रतिपद्यमानो न
चिरेण प्रज्ञापारमितां श्रोष्यसि पुस्तकमतां वा धर्मभाणकस्य भिक्षोः
कायगतां । यस्य च त्वं कुलपुत्रान्तिकात् प्रज्ञापारमितां शृणुष्यः
शास्त्रसंज्ञा त्वया तत्रोत्पादयितव्या कृतज्ञेन च त्वया भवितव्यं कृत-

(१) समुदानयितुकाम इति ख० च० ।

(२) अधिमुक्तिचित्तमिति ख० च० ।

वेदिना च । एष मम कल्याणमिदं स्वस्वमां प्रज्ञापारमितामन्त्रिका-
 ष्कृषोमि ज्ञानं प्रकृतं क्षिप्रमेवाविनिवर्तनीयो भविष्यात्कृत-
 रायाः सम्यक्सम्बोधेरावस्य भविष्यामि तथागतानामर्हतां सम्यक्-
 सम्बुद्धानां तथागताविरहितेषु बुद्धक्षेत्रेषूपपत्त्ये अक्षणां च विवर्ज-
 णिष्यामि क्षण्यन्मदध्वारागमिष्यामीति । इमास्तथा कुलपुत्रानु-
 वंशाः परितुल्यमानेन धर्मभाणके भिक्षौ प्राप्तुंशोत्पादयितव्या
 न च तथा कुलपुत्र लोकामिषप्रतिसंयुक्त्या चित्तसम्पत्त्या
 धर्मभाणको भिक्षुरनुवद्भ्यः । धर्मार्थिकेन च तथा धर्मगौरवेण
 धर्मभाणको भिक्षुरनुवद्भ्यः मारकर्माणि च तथा अवबोद्धव्यानि ।
 अस्ति हि कुलपुत्र मारः पापियान् धर्मभाणकस्य बोधिसत्वस्य
 महासत्वस्य रूपशब्दगन्धरसस्पर्शातुपसंहरति सेवितुं भक्तुं पर्युपासितुं
 तांस्त्रासावभिभूयोपायकौशलेन परिसेवते^(१) भजते पर्युपास्ते । तत्र
 च तथा कुलपुत्र धर्मभाणके भिक्षौ नाप्रसादचित्तमुत्पादयित-
 व्यम्^(२) अपि त्वेवं चित्तमुत्पादयितव्यम् नाहं तदुपायकौशल्यं ज्ञाने
 च्छेद्य उपायकौशल्यं प्रजानाति एष सत्वविनयेन सत्वानां कुशल-
 मूलपरिग्रहसुपादाय एतान् धर्मान् प्रतिसेवते भजते पर्युपास्ते
 न हि कश्चिद्बोधिसत्वानां महासत्वानां सङ्गो वा आरम्भं वा
 संविद्यते तत्क्षणां च तथा कुलपुत्र धर्माणां भूतनयः प्रत्यवेक्षि-
 तव्यः । कतमस्य कुलपुत्र धर्माणां भूतनयः सदुत सर्वधर्मा
 ष्वसङ्कोचा ष्वस्यदानाः ॥ तत् कस्य हेतोः । सर्वधर्मा हि स्वभावेन

(१) प्रतिसेवते इति ग० ।

(२) नाप्रसाद उत्पादयितव्यः इति ख० च० ।

शून्याः सर्वधर्मा हि निःसत्त्वा निर्जीवा निष्पोषा निष्पुष्पा
 निष्पुङ्खा माथोपमाः स्वप्नोपमाः प्रतिश्रुत्कोपमाः प्रतिभाषोपमाः ॥
 एवं त्वं कुक्षपुत्र सर्वधर्माणां भूतनयं प्रत्यवेक्षमाणो धर्मभाषक-
 मनुवन्नक्षत्रिरेष प्रज्ञापारमितायां^(१) निर्यास्यसि अपरमपि त्वं
 कुक्षपुत्र मारकर्म समन्वाहरेः ॥ स चेत् कुक्षपुत्र धर्मभाषकः
 प्रज्ञापारमितार्थिकं कुक्षपुत्रमवसादयति न समन्वाहरति तत्र
 त्वया कुक्षपुत्र न प्रतिवाणिः कर्त्तव्याऽपि तु धर्मार्थिकेनैव धर्मगौर-
 वेषैवानिर्विश्रमानसेन धर्मभाषको भिचुरनुबद्धव्यः ॥

अथ खलु सदप्रदितो बोधिसत्त्वो महासत्वस्तस्य निर्घोषस्या-
 म्भिकादिमामनुष्वासनीं प्रतिगृह्य येन पूर्वो दिक् तेन प्रतिक्रामति स्म ।
 अक्षिरप्रक्रान्तस्य चास्यैतदभूत् न मया स निर्घोषः परिपृष्टः कियदूरं
 मया गन्तव्यमिति स तत्रैव पृथिवीप्रदेशे स्थितोऽभूत् स तत्र ददन्
 क्रन्दन् शोचन् परिदेवमान एवं चिन्तयति स्म । अस्मिन्नेव पृथिवी-
 प्रदेशे एकं वा रात्रिन्दिवमतिनामधिष्यामि दे वा नीणि वा चत्वारि वा
 पञ्च वा षड् वा सप्त वा रात्रिन्दिवान्यतिनामधिष्यामि न काचकमथ-
 मनसिकारसुत्पादधिष्यामि न स्थानमिद्भूमनसिकारसुत्पादधिष्यामि
 न भोजनमनसिकारसुत्पादधिष्यामि न पानीयमनसिकारसुत्पाद-
 धिष्यामि न रात्रिमनसिकारसुत्पादधिष्यामि न दिवसमनसिका-
 रसुत्पादधिष्यामि न शीतमनसिकारसुत्पादधिष्यामि गोष्णमनसि-
 कारसुत्पादधिष्यामि यावन्न प्रज्ञापारमितां ओष्यामीति । तद्य-
 थापि नाम सुभृते कश्चिदेव पुरुषे एकपुत्रके काष्णगते महता दुःख-

(१) प्रज्ञापारमितायाः इति ग० ।

दौर्भाग्येन समन्वागतोऽभवत्तस्य पुत्रश्लोकेन नान्यः कश्चिन्नमसि-
कारः प्रवर्त्ततेऽपि त्वेकपुत्रकमनसिकार एव प्रवर्त्तते एवमेव सुभूते
सदाप्रहृदितस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य तस्मिन् समये नान्यः
कश्चिन्नमसिकारः प्रवर्त्तते स अपि तु कदा नामाहं तां प्रज्ञापार-
मितां श्रोयामीति ॥

अथ खलु सुभूते सदाप्रहृदितस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य
तथोत्कण्ठितस्य तथागतविग्रहः पुरतः स्थित्वा साधुकारमदात् ।
साधु साधु कुलपुत्र यस्त्वमेनां वाचभाषसे । एवं हि कुलपुत्र
पौर्व्वकै(१)रपि तथागतैरर्हद्भिः सम्यक्सम्बुद्धैः पूर्वं बोधिसत्त्व-
वर्याञ्चरद्भिः प्रज्ञापारमिता पर्येषिता यथा त्वमेतर्हि पर्येषसे ॥
तेन हि त्वं कुलपुत्र एतेनैव वीर्येण एतेनैवोत्साहेन एतथैवार्थिकतया
एतथैव च्छन्दिकतयाऽनुबध्य पूर्व्वामेव दिशं गच्छ । अस्ति कुलपुत्रेतः
पञ्चभिर्योजनगतैर्गन्धवती नाम नगरी सप्तरत्नमयी सप्तभिः प्राकारै-
रनु परिचिन्ता सप्तभिः परिखाभिः सप्तभिस्तास्यपङ्क्तिभिरनु परिचिन्ता
द्वादशयोजनान्यायामेन द्वादशयोजनानि विस्तारेण च्छट्वा च
स्कीता च चेमा च सुभिन्ना चाकीर्णवज्जजनमनुद्या च पञ्चभिरन्त-
राथणवीथिगतैरालेख्यविचित्रसदृशैर्दर्शनीयैर्निर्व्विद्धासमसमैरनुत्पीड-
जनयुग्ययानसङ्क्रमणस्नानस्त्रापितैः सुमापिता(२) । समन्ततः प्राकाराश्च
तस्या नगर्याः सप्तरत्नमथाः । तेषाञ्च सप्तरत्नमयानां प्राकाराणां

(१) पूर्व्वकैरिति ख० च० ।

(२) समापिताः इति ग० घ० ।

जन्मूनदस्य सुवर्षस्य खोडकशीर्षाणि^(१) प्रज्ञाप्रारम्भण्युपोद्गतानि । सर्व-
 सिंस्य खोडकशीर्षे सप्तरत्नमयो वृक्षो जातो नानाविचिचैरत्नमयैः
 फलैः फलवान् सर्वतस्य खोडकवृक्षारत्नमयं सूत्रं द्वितीयं
 खोडकवृक्षान्तरमवयत्तं । सर्षावती च सा नगरी शौचार्थेन किङ्किणी-
 जालेन प्रतिच्छन्ना । तस्य च किङ्किणीजालस्य वातेवेरितस्य
 वल्लुर्मनोज्ञो रश्मनीधः ब्रह्मो^(२) निश्चरति ^(३)तद्यथापि नाम
 पञ्चाङ्गिकस्य दूर्यस्य वसेत्य सप्तीत्यां कुञ्जलैर्गन्धर्वैः सम्प्रवादितस्य
 वल्लुर्मनोज्ञो रश्मनीधो निर्घोषो निश्चरति एवमेव तस्य किङ्किणी-
 जालस्य वातेरितस्य . वल्लुर्मनोज्ञो रश्मनीधो निर्घोषो निश्चरति ।
 तेन च ब्रह्मेण ते सत्वाः क्रीडन्ति रमन्ते परिचारयन्ति ।
 समन्ताच्च तस्या नगर्थाः परिखा वारिपरिपूर्णा अनुसारिवारि-
 वाद्भिर्म्यो वारिषो नातिशीतस्य नात्युष्णस्य पूर्णाः । तस्मिंस्य
 वारिषि नावः सप्तानां रत्नानां विचित्रा दर्शनीयास्तेषामेव सत्त्वानां
 पूर्वकर्षोविपाकेनाभिनिर्मुक्ताः । यासु ते सत्वा अभिदृष्ट्य क्रीडन्ति
 रमन्ते परिचारयन्ति । सर्वस्य तदार्युत्पलपद्मकुसुदपुण्डरीकसंख्या-
 दितमन्यैश्चाभिजाताभिजातैः सुगन्धमन्धिभिः पुष्पैः संच्छादितं ।
 नास्ति सा काचित्त्रिषाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ पुञ्जजातिर्था तत्र
 नास्ति । समन्ताच्च तस्या नगर्थाः पञ्चोद्यानगतानि सर्षाणि तानि
 सप्तरत्नमयानि विचित्राणि दर्शनीयानि । एकैकस्मिंश्चोद्याने पञ्च पञ्च

(१) सुवर्षखोडकशीर्षाणीति ख० च० ।

(२) निर्घोषः इति ख० ।

(३) स्यादिति ख० ग० उ० च० ।

पुष्करिणीजनानि क्रोधः क्रोधः प्रमाद्यं समन्तात् तत्पुष्करिणीनां ।
 सर्वास्तु तासु पुष्करिणीषु सप्तरत्नमयानि विचित्राणि दर्शनीयानि
 उत्पलपद्मकुमुदपुण्डरीकाणि आतानि यैस्तदुदकं संस्थादितं ।
 सर्वाणि च तान्युत्पलपद्मकुमुदपुण्डरीकाणि शकटचक्रप्रमाणपरि-
 षाहानि सुमन्धानि नीलानि नीलवर्षानि नीलदर्शनानि नीलनि-
 र्भासानि पीतानि पीतवर्षानि पीतनिदर्शनानि पीतनिर्भासानि
 लोहितानि लोहितवर्षानि लोहितनिदर्शनानि लोहितनिर्भासानि
 श्रवहातानि श्रवहातवर्षान्यवहातनिदर्शनान्यवहातनिर्भासानि । सर्वास्तु
 ताः पुष्करिण्यो हंससारसकारण्डवक्रौञ्चपद्मवाकोपनिष्कृजिताः ।
 सर्वाणि च तान्युद्यानानि अममान्यपरिघ्राणि तेषामेव सत्वानां
 पूर्वकर्मविपाकेनाभिनिर्वृत्तानि यथापि नाम दीर्घरात्रं प्रज्ञा-
 पारमितायाश्चरितवतां बुद्धनेत्रीचिन्तीकारानुवतसुगतश्रुतचित्तानां
 सत्वानां दीर्घरात्रं गभीरेषु धर्मोच्चधिसुक्तानां । तत्र च कुलपुत्र
 गन्धदद्यां नगर्थीं मध्ये शृङ्गाटकस्य धर्मोद्गतस्य बोधिसत्वस्य
 महासत्वस्य द्यहं घोषनं समन्तात् सप्तानां रत्नानां चित्रं दर्शनीयं
 सप्तभिः प्राकारैः सप्तभिस्तालपङ्क्तिभिरनु परिचित्रं । तस्मिन् द्यहे
 चत्वार्युद्यानानि द्यहपरिभोगोपभोगपरिभोगाद्य नित्यप्रसुद्वित्तञ्च
 नामोद्यानं श्लोकञ्च नाम श्लोकविगतञ्च नाम पुष्यचित्रं च नामो-
 द्यानं । एकैकस्मिन्सोद्यानेऽष्टावष्टौ पुष्करिण्यो यदुत भद्रा च नाम
 भद्रोत्तमा च नाम नन्दा च नाम नन्दोत्तमा च नाम लमा च
 नाम लमोत्तमा च नाम निधता च नाम अविवाहा च नाम । तासां
 च शतं पुष्करिणीनामेकं पार्श्वं शौवर्णमयं द्वितीयं पार्श्वं रूप्यमयं

तृतीयं पाशं वेदूर्ध्वमयं चतुर्थं पाशं स्फटिकमयं अधो भूमिः कर्कोत-
 नमयी सुवर्षवालुकास्तीर्णा । एकैकस्याश्च पुष्करिण्यामष्टावष्टौ सोपा-
 नानि नानाविधैरन्नमयैः सोपानफलकैः प्रतिमण्डितानि । सर्व-
 षिंश्च सोपानफलकविवरान्तरे जाम्बूनदस्य सुवर्षस्य कदलीदृशो
 जातः । सर्व्याश्च ताः पुष्करिण्यो नानोत्पलपद्मकुमुदपुष्पडरीकसञ्ज्ञा-
 दितषस्त्रिंशत् इंसंसारसकारण्डवक्रौश्चसक्रवाकोपकूजिताः । समन्ताच्च
 तासां पुष्करिणीनां नानाचिन्ताः पुष्पवृक्षा जातास्तेषां पुष्पवृक्षाणां
 वातेनेरितानि पुष्पाणि पुष्करिणीषु पतन्ति । सर्व्यासु च तासु
 पुष्करिणीषु चन्द्रमगन्धिकं वारि वर्ष्मापेतं रसोपेतं स्यर्शापेतं तच्च
 च धर्म्मोद्गतो बोधिसत्त्वो महासत्वः सपरिवारोऽष्टषञ्चा स्त्रीसदृशैः
 शाङ्कं पञ्चभिः कामगुणैः समर्पितः समन्वङ्गीभूतः क्रीडति रमते
 परिचारयति । येऽपि तच्च नगरेऽन्ये सत्वा वास्तव्याः स्त्रियश्च पुरु-
 षाश्च तेऽपि सर्वे नित्यप्रमुदिता उद्यानेषु पुष्करिणीषु च पञ्चभिः
 कामगुणैः समर्पिताः समन्वङ्गीभूताः क्रीडन्ति रमन्ते परिचार-
 यन्ति । स खलु पुनर्धर्म्मोद्गतो बोधिसत्त्वो महासत्वः शाङ्कं परिवा-
 रेण तावत्कालं क्रीडति रमते परिचारयति ततस्त्रिकालं प्रज्ञापार-
 मितान्देशयति । येऽपि ते सत्वास्तच्च गन्धवत्यां नगर्यां वास्तव्यास्तेऽपि
 मध्ये नगरऽट्टकाटकस्य धर्म्मोद्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्यास्य
 प्रश्नपथन्ति सुवर्षपादकं वा रूयपादकं वा वेदूर्ध्वपादकं वा स्फटि-
 कपादकं वा त्वलिकास्तीर्णं वा गोषिकास्तीर्णं वा उपरि गर्भोष्णिकं
 वा कासिकवस्त्रप्रत्यास्तरणं वा अर्द्धक्रोशमुच्चैस्त्वेनोपरिष्ठाचान्तरीचे
 चैलवितानं मुक्ताविचित्रितं समं सहिता निरताः किमयं संखित

इति सुसंख्यतविचित्रविपाकतया धारयन्ति समन्तात् तं पृथिवी-
प्रदेशं पञ्चवर्षिकैः कुसुमैरभवकिरन्ति सम्प्रविकिरन्ति नानागन्धधूप-
धूपितं च तं पृथिवीप्रदेशं कुर्वन्ति यथाऽपीदं धर्माश्रयविशुद्ध्या तस्य
धर्मोद्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्य धर्मगौरवेण च । तत्र धर्मोद्गतो
बोधिसत्त्वो महासत्वो निषण्णः प्रज्ञापारमितां देशयति । एवंरूपेण
कुलपुत्र धर्मगौरवेण धर्माणां सन्निश्रयतया^(१) अद्भ्येयअद्भयानतया
अद्भोत्पादनेन ते सत्वा धर्मोद्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्यान्तिकत्वात्
प्रज्ञापारमितां शृण्वन्ति । तत्र च बह्वनि प्राणिश्रतानि बह्वनि प्रा-
णिसहस्राणि बह्वनि प्राणिश्रतसहस्राणि सन्निपतितानि देवमनुष्याणां
शृण्वन्ति । ततोऽन्ये केचिदुद्दिशन्ति केचित् स्वाध्यायन्ति केचित्सि-
द्धन्ति केचिद्योनिशोमनसिकारेणा^(२) नुगच्छन्ति । सर्वे च ते सत्वा
अविनिपातधर्माणोऽविनिवर्त्तनीया अनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेः । तस्य
त्वं कुलपुत्र धर्मोद्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्यान्तिकं गच्छ ततः
श्रोष्यसि प्रज्ञापारमितां । स हि तव कुलपुत्र दीर्घरात्रं कल्याण-
मित्रं सन्दर्शकः समादापकः समुत्तेजकः सम्प्रहर्षकोऽनुत्तरायाः सम्यक्-
सम्बोधेः । तेनापि कुलपुत्र पूर्वमेवं प्रज्ञापारमिता पर्येषिता
यथा त्वमेतर्हि पर्येषसे । गच्छ त्वं कुलपुत्र रात्रिन्धिवमधिष्ठित-
मनसिकारमुत्पादयमानो न चिरेण प्रज्ञापारमितां श्रोष्यसि ।

अथ खलु सदाप्रसूदितो बोधिसत्त्वो महासत्व इदं श्रुत्वा तुष्ट
उदय आन्तमनस्कः प्रसूदितः प्रीतिषोमनस्यजातोऽभूत् । तद्यथापि

(१) असन्निश्रयतया इति ख० उ० च० ।

(२) योनिमनसिकारेणेति ग० ।

नाम सुखः उचितेन क्लेशेन विद्वो नामं मनधिकारसुताद्वयति
 अचि सु कदा नामाहं प्रखरनारं वैशं क्लेशे चो मयेमं प्रखसुदुरि-
 ज्जति चो मामितो दुःखायोचयिज्जतीति । एवमेव यदाप्रददितो
 बोधिसत्त्वो महासत्त्वस्त्रिभिन् समये नामं कश्चिद्वृथं मनसि करोत्वधि
 तु कदा नामाहं तं कुलपुत्रं द्रष्ट्यामि चो मां प्रज्ञापारमितां
 क्ववदियति । यं मम धर्मं श्रुत्वा उपसत्त्वमनधिकाराः प्रज्ञ-
 क्लेश इति ।

अथ खलु यदाप्रददितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वस्त्रिभवेन वृष्टिबी-
 प्रदेने स्थितस्त्रय धर्माद्गतस्त्र बोधिसत्त्वस्त्र महासत्त्वस्त्र प्रज्ञापारमिता-
 न्देवगतः प्रुषोति स्त्र प्रुषांसं सर्वधर्मैवनिमित्तसंज्ञा^(१) सुत्वाद्भवति
 स्त्र । तस्यानेकानि समाधिबुद्धान्वासुखीभूतान्कभूवन् । तस्याथा सर्व-
 धर्मस्त्रभावात्संज्ञोक्तो नाम समाधिः सर्वधर्मस्त्रभावात्सुखस्त्रिर्नाम
 समाधिः सर्वधर्मस्त्रभवत्त्वानिर्गमो नाम समाधिः सर्वधर्मैवि-
 र्नावात्तो नाम समाधिः सर्वधर्मैनिर्विकारदर्शी नाम समाधिः सर्व-
 धर्मैवभयसकरो नाम समाधिः सर्वधर्मैतस्रोऽपगतो नाम समाधिः
 सर्वधर्मैज्ञानस्त्रिधंसनो नाम समाधिः सर्वधर्मैविभूतनो नाम समाधिः
 सर्वधर्मैानुपसत्त्विर्नाम समाधिः कुसुमाभिकीर्षी नाम समाधिः
 सर्वधर्मैस्त्रभावाभिनिर्हारो नाम समाधिः मायास्त्रिवर्जितो नाम
 समाधिः आदर्शमखस्त्रप्रतिभास्त्रनिर्हारो नाम समाधिः सर्वस्त्रस्त्र-
 निर्हारो नाम समाधिः रजोऽपगतो नाम समाधिः सर्वस्त्राभिप्र-
 मोदनो नाम समाधिः सर्वस्त्रस्त्रकौत्रस्त्रानुगतो नाम समाधिः

(१) अनिश्चितसंज्ञामिति ग० ।

बानाहात्पद्व्यञ्जनाभिनिर्हारो नाम समाधिः अस्यञ्चितो नाम
 समाधिः प्रहृत्यव्यञ्जहारो नाम समाधिः अनावरणविमोक्षप्राप्तो^(१)
 नाम समाधिः राजोपगतो नाम समाधिः नामनिश्चिपद्व्यञ्जना नाम
 समाधिः सर्वधर्माविपश्यतो^(२) नाम समाधिः सर्वधर्माविषयापगतो
 नाम समाधिः सर्वधर्मावावरणकोटिर्नाम समाधिः गगनकण्ठो
 नाम समाधिः कञ्जोपगतो नाम समाधिः आसन्नरूपराजो नाम
 समाधिः असपन्नराजो^(३) नाम समाधिः जलकण्ठो नाम समाधिः
 अविकर्षचतुर्नाम समाधिः धर्माधातुनिघतो नाम समाधिः
 धर्माधातुनिर्गतो नाम समाधिः आशासदाता नाम समाधिः
 शिंङ्गाभिनिर्जितो नाम समाधिः सर्वसत्त्वाभिभवतो नाम समाधिः
 विनतरजो नाम समाधिः असङ्कलितो नाम समाधिः पद्मव्यूहो
 नाम समाधिः काङ्कणच्छेदो नाम समाधिः सर्वद्वारासुगतो
 नाम समाधिः सर्वधर्माभ्युद्गतो नाम समाधिः अभिज्ञावसवैज्ञारथ-
 प्राप्तो नाम समाधिः सर्वधर्मानिर्वेधतो नाम समाधिः सर्वधर्मा-
 विभवसुद्रो^(४) नाम समाधिः सर्वधर्माविभवसुद्रो^(५) नाम समाधिः
 सर्वधर्मानिर्विषेधदर्शी नाम समाधिः सर्वदृष्टिकृतगहनविष्विगतो
 नाम समाधिः तन्मोऽपगतो नाम समाधिः सर्वधर्मानिमित्तापगतो

(१) अनावरणकोटिरिति च० ।

(२) सर्वधर्माविपश्यतः इति छ० ।

(३) असपन्नराज इति ख० च०, आसन्नराज इति छ० ।

(४) सर्वधर्माविभवसुद्रः इति ग०, सर्वधर्माविभवसुद्रः इति घ० च० ।

(५) सर्वधर्माविभवसुद्रः इति ख० ।

नाम समाधिः सर्वसङ्गविसुक्तो नाम समाधिः सर्वकौशील्यापगतो
नाम समाधिः गम्भीरधर्मप्रभाकरो नाम समाधिः मेदकण्ठो नाम
समाधिः असंहाय्यो नाम समाधिः मारमण्डलविध्वंसनकरो नाम
समाधिः शैलोक्ष्यानभिविगिष्टो नाम समाधिः रश्मिनिर्हारो नाम
समाधिः तथागतदर्शनो नाम समाधिः सर्वतथागतदर्शी नाम
समाधिः । स एषु समाधिषु स्थितः सन् दद्मदिग्नि लोके बुद्धान् भग-
वतः पश्यति स अप्रमेयानसङ्गोयानिमानेव प्रज्ञापारमितां प्रकाशयतो
बोधिसत्त्वेभ्यो महासत्त्वेभ्यः । ते च तथागताः साधुकारं ददति स
स्नासनद्यास्य कुर्वन्ति^(१) स । एवं चावोचस्वस्माभिरपि कुलपुत्र पूर्वं
बोधिसत्त्वपर्याञ्चरङ्गिरेवमेव प्रज्ञापारमिता परिगवेषिता । परिगवे-
षमाणैश्च एते एव समाधयः प्रतिलब्धा ये त्वयैतर्हि प्रतिलब्धा । एनांश्च
समाधीन् प्रतिलभ्य गतिङ्गताः संवृत्ताः प्रज्ञापारमितायां अविनि-
वर्त्तनीयेषु बुद्धधर्मेषु प्रतिष्ठिताः । ते वयमेतेषामेव समाधीनां
प्रकृतिं स्तभावं व्यवलोकयन्तस्त्वं धर्म्मं न समनुपश्यामो यः समापद्यते
वा व्युत्तिष्ठते वा यो बोधाय चरेत् यो वाऽनुत्तरां सन्धक्सम्बोधि-
मभिसम्बुध्येत । इयं सा कुलपुत्र प्रज्ञापारमिता या न केनचिद्बु-
द्धेः मन्यमानता अमन्यमानतास्तितैरस्माभिरिथमेवंरूपा कायस्य
सुवर्षवर्षता प्रतिलब्धा द्वापिंशच्च महापुरुषसत्त्वणानि अग्नीतिस्ना-
नुव्यञ्जनानि व्यामप्रभता चापिन्यदानुत्तरं बुद्धज्ञानं बुद्धप्रज्ञा
अनुत्तरस्य बुद्धसमाधिः सर्वबुद्धधर्मगुणपारमिता चानुप्राप्ता यस्या

(१) ददन्ति इति ग० ।

गुणपारमिताया न शक्यं तथागतैरेव तावत् प्रमाणं ग्रहीतुं^(१) पर्यन्तो वा निदर्शयितुं किं पुनः आवकप्रत्येकबुद्धैः । तस्मान्निर्धि कुलपुत्र एतेष्वेव त्वया धर्मेषु गौरवमुत्पादयितव्यं भूयस्या मानयाऽर्थिकतया कृन्दिकतया च । अर्थिकस्य हि कुलपुत्र कृन्दिकस्य च न दुर्लभा भवत्यनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिः । कल्याणमित्रेषु च त्वया कुलपुत्र तीव्रं गौरवमुत्पादयितव्यं प्रेम च करणीयं प्रसादश्च करणीयः । कल्याणमित्रपरिमृष्टहीता हि बोधिसत्त्वा महासत्त्वाः क्षिप्रमेवानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्ब्रूयन्ते ।

अथ खलु सदाप्रहृदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वस्त्वांस्तथागतानेतदवोचत् । कोऽस्माकं कल्याणमित्रमिति ॥

त एनमेतदवोचत् । दीर्घरात्रं त्वं कुलपुत्र धर्मोद्गतेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनानुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ परिचाचितः परिमृष्टहीतस्य प्रज्ञापारमितायामुपायकौशल्ये बुद्धधर्मेषु च शिचापितः । स तव कुलपुत्र परिग्राहकः कल्याणमित्रश्च तत्त्वया कृतज्ञतया कृतवेदितया च सत्कृत्य तत्कृतं^(२) धारयितव्यं । स चेत् त्वं कुलपुत्र धर्मोद्गतं बोधिसत्त्वं महासत्त्वमेकं वा कल्पं द्वौ वा कल्पौ चीन् वा कल्पान् कल्पशतं वा कल्पसहस्रं वा कल्पशतसहस्रं वा ततो वृत्तरे चैखोण्डूकमिव^(३) श्रिरसा परिकर्षेः सर्वसत्त्वसुखोपस्थानञ्चास्योपस्थापयेः यावन्तस्त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ रूपशब्दगन्धरसस्पर्शास्तान् सर्वानुप-

(१) उद्ग्रहीतुमिति ख० च० ।

(२) तत्कृत्यमिति ख० ।

(३) चैखमण्डूकमिवेति ग० ।

नामधेरेवमपि तथा कुलपुत्र तत्र कुलपुत्रस्य नैव ज्ञानस्य प्रतिफलं
 भवेत् ॥ तत् कस्य हेतोः । तस्य हि कुलपुत्र कुलपुत्रस्यास्तुभावेन
 तद्वैषामेवंरूपाणां समाधीनां प्रतिबन्धः संवृतः प्रज्ञापारमितोपा-
 यकौशल्याप्रकृत्य^(१) प्रज्ञापारमिताप्रतिबन्धस्य संवृतः ॥

अथ खलु ते तथागताः सदाप्रददितं बोधिसत्त्वं महासत्त्वं समा-
 सास्यान्तर्हिता अभूवन् । स च कुलपुत्रस्येभ्यः समाधिभ्यो व्युदस्यत् ।
 व्युत्थितस्य चाख्यैतदभूत् कुतश्चो तथागताः क्व वा ते तथागता इति ।
 स तांस्तथागतानपश्यन् महतीमुत्कण्ठं परितसर्गं चापन्नः । तख्यैत-
 दभृदार्यां धर्मोद्गतो, बोधिसत्त्वो महासत्त्वो धारणीप्रतिबन्धः पञ्चा-
 भिन्नः पूर्वजिनकृताधिकारो मम सम्परिग्राहकः कल्याणमिचस्य दीर्घ-
 राजस्य मम तेनार्थः कृतः यन्वहमेतमर्थं धर्मोद्गतं बोधिसत्त्वं
 महासत्त्वमभिगम्योपसङ्गम्य परिपृच्छेयं कुतश्चो तथागता आगताः
 क्व वा ते तथागता गता इति ॥

अथ खलु सदाप्रददितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो धर्मोद्गते बोधि-
 सत्त्वे महासत्त्वे प्रेम च प्रसादं च चिचीकारस्य गौरवस्योपस्थापयति ।
 उपस्थाप्यैवं प्राचिन्तयत् किञ्चद्रूपया तु खल्वहं सत्क्रियया तं धर्मो-
 दगतं बोधिसत्त्वं महासत्त्वमुपसङ्गामेयं दरिद्रस्यास्मि न च मे किञ्चित्तथा-
 रूपं वस्त्रं वा रत्नं वा सुवर्णं वा मणयो वा मुक्ता वा वैदूर्यं वा
 शङ्खत्रिशा वा प्रवालं वा रजतं वा पुष्यं वा धूपो वा गन्धो वा मास्यं
 वा विलेपनं वा चूर्णं वा शीवरं वा कृत्तं वा ध्वजं वा घण्टा वा पताका

(१) प्रज्ञापारमितोपायकौशल्यं अवच्छेति ख०, प्रज्ञापारमितोपायकौ-
 शल्यमववच्छति घ० ।

वा संविद्यते केनाद्यं धर्मोद्गतं बोधिसत्त्वं महासत्त्वं सत्कुर्यात् सुकुर्यात्
न च ममैतत् प्रतिरूपं भवेद्यदहमेवमेव धर्मोद्गतं बोधिसत्त्वं महासत्त्व-
मुपसङ्गामेयं दरिद्रस्यास्मि^(१) न च मे प्रीतिर्वा प्रमोदं वोत्पद्यते ॥

अथ खलु सदाप्रहृदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो एवंरूपैर्गुणैर्गौरव-
मनसिकारैर्गच्छन्ननुपूर्वेष्वन्यतरं नगरमनुप्राप्तोऽभूत् । तत्र तस्यान्त-
रायणमध्यगतस्यैतदभूत् यन्महमिममात्मभावं विक्रीय तेन मूखेभ्य
धर्मोद्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य सत्कारं कुर्यात् दीर्घरात्रं हि
ममात्मभावसदृशाणि भग्नानि क्षीणानि निरुद्धानि विक्रीतानि पुनः-
पुनरपरिभाषे संसारेऽपरिमाणानि च निरयदुःखानि मया काम-
हेतोः कामनिदानमनुभूतानि न पुनरेवंरूपाणां धर्माणां कृतस्य
एवंरूपाणां वा सत्वानां सत्कारायेति ॥

अथ खलु सदाप्रहृदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽन्तरायणमध्य-
गतः शब्दमनुश्रावयामास घोषसुदीरयति स्म कः पुरुषेणार्थिकः कः
पुरुषेणार्थिकः कः पुरुषं केतुमिच्छतीति ।

अथ खलु मारस्य पापीयस एतदभूदयं सदाप्रहृदितो बोधि-
सत्त्वो महासत्त्वो धर्मकामतया यद्यात्मानं विक्रीय धर्मोद्गतस्य
बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य सत्कारं करिष्यति प्रज्ञापारमितासुपाय-
कौशल्याच्च परिप्रक्ष्यति कथं बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितायां
चरन् क्षिप्रमनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ परिनिव्यत्यते इति तदा श्रुत-
सागरतां चानुप्रास्यति अष्टव्यस्य भविष्यति मारेण वा मारकाचि-

(१) ग० घ० पुस्तकयोरेव दरिद्रस्यास्मीति पाठो नास्ति ।

काभिर्वा देवताभिः सर्वगुणपारमितां चानुप्रास्यति तत्र च बहूनां
सत्त्वानामर्थं करिष्यति तांश्च मम विषयादतिक्रामयिष्यत्यन्यांश्चानु-
त्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसन्नुष्य यन्वहमस्यान्तरायं कुर्यामिति ॥

अथ खलु मारः पापीयांस्तान् ब्राह्मणगृहपतिकांस्तथा प्रत्यु-
त्थापयामास^(१) यथा ते तं घोषं नाश्रौषुः सदाप्ररुदितस्य बोधिसत्त्वस्य
महासत्त्वस्य कः पुरुषेणार्थिकः कः पुरुषेणार्थिकः कः पुरुषं केतुमि-
च्छतीति ॥

अथ खलु सदाप्ररुदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो यदात्मनः
क्रायकं न लभते तदा एकान्तं गत्वा प्रारोदीदश्रूणि प्रवर्त्तयदेवं
चावोचत् अहो वतास्माकं दुर्लभा लभा ये वयमात्मभावस्यापि
क्रायकं न लभामहे । यं वयमात्मभावं विक्रीय धर्मोद्गतं बोधिसत्त्वं
महासत्त्वं सत्कुर्यामेति ॥

अथ खलु शक्रस्य देवानामिन्द्रस्यैतदभूत् यन्वहं सदाप्ररुदितं
बोधिसत्त्वं महासत्त्वं तुल्येयं किं न्वयं सदाप्ररुदितो बोधिसत्त्वो
महासत्त्वोऽध्यासयप्रतिपन्न आत्मभावपरित्यागं प्रति धर्मकामतया
उत नेति ॥

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्रो माणवकवेषमभिनिर्घ्राय येन सदा-
प्ररुदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वस्तेनोपसङ्गामति स्म । उपसङ्गुम्य सदा-
प्ररुदितं बोधिसत्त्वं महासत्त्वमेतदवोचत् । किं त्वं कुलपुत्र दीन-
दीनमना उत्कण्ठितमानसोऽश्रूणि प्रवर्त्तयमानः स्थितः ॥

(१) प्रत्युत्थापयामासेति घ० च० ।

सदाप्रहृदितस्त्वमेवमाह । अहं माणवकात्मानं विक्रेतुकामोऽस्य
चात्मभावस्य क्रायकं न लभे ॥

तं माणवकरूपी ब्रह्म आह । कस्य पुनस्त्वं कुलपुत्रार्थायात्मानं
विक्रेतुकामः ॥

सदाप्रहृदितस्त्वमाह । अहं माणवक धर्मकामतया इममात्मानं
विक्रीय धर्मपूजां कर्तुकामः आर्यं धर्मोद्गतं बोधिसत्त्वं महासत्त्वं
सत्कर्तुकामः सोऽहमस्यात्मभावस्य क्रायकं न लभे । तस्य मे एतद-
भूदशो वताहमत्यल्पपुण्यो योऽहमस्यात्मभावस्यापि क्रायकं न लभे
येन तं विक्रीय प्रज्ञापारमितायाः पूजां कुर्यामार्थंश्च धर्मोद्गतं
बोधिसत्त्वं महासत्त्वं सत्कुर्यामिति ॥

अथ खलु माणवकः सदाप्रहृदितं बोधिसत्त्वं महासत्त्वमेतद-
वोचत् । न खलु मम कुलपुत्र पुरुषेण कृत्यमपि तु खलु पुनः
पितुर्धर्मं यज्ञो यष्टव्यः तत्र मे पुरुषस्य हृदयेन कृत्यं लोहितेन
चास्त्रिमञ्जाया च तद्दास्यसि त्वं क्रयेण ॥

अथ खलु सदाप्रहृदितस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्यैतदभूत् ।
लाभा मे परमसुखभाः परिनिष्यस्यं चात्मभावं जाने । प्रज्ञापार-
मितोपायकौशले बुद्धधर्मेषु च यन्मयाऽयं माणवकः क्रायको लभ्यो
हृदयस्य हृदिरस्य चास्त्रिमञ्जायाश्चेति ॥

स हृष्टचित्तः कल्पचित्तः प्रसुदितचित्तस्तं माणवकमेतदवोचत् ।
दास्यामि माणवक येन येनैव ते इत आत्मभावादर्थः ॥

स तमेतदवोचत् । किन्ने कुलपुत्र मूर्खं इदामि ॥

स तमेतदवोचत् । यत्ने माणवक परित्यक्तं तद्देहीति ।

अथ खलु सदाप्रवृत्तितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वशीलं ब्रह्मं
 गृहीत्वा दक्षिणं बाहुं विद्धा लोहितं निस्त्रायति स्म । दक्षिणं
 चोद विद्धा निर्भीषं कृत्वाऽस्थि भेजुं कुक्षमूलमुपसङ्गामति स्म ।

अथ खलु अन्यतरा श्रेष्ठिदारिका उपरिष्ठात् प्रासादतल्लगता-
 ऽभूत् । साऽद्राचीत् सदाप्रवृत्तितं बोधिसत्त्वं महासत्त्वं बाहुं विद्धा
 दक्षिणं निस्त्राय ऊरु निर्भीषं कृत्वाऽस्थि भेजुं कुक्षमूलमुपसङ्गामं ।
 तथा एतदभूत् किञ्च खल्वयं कुक्षपुत्र आत्मनैवात्मनः ईदृशीं
 कारणां कारयति । यन्महमेणं कुक्षपुत्रमुपसङ्गम्य परिपृच्छेयं ।

अथ खलु सा श्रेष्ठिदारिका येन सदाप्रवृत्तितो बोधिसत्त्वो
 महासत्त्वस्तेनोपसङ्गाम्ना । उपसङ्गम्य सदाप्रवृत्तितं बोधिसत्त्वं महा-
 सत्त्वमेतदवोचत् । किञ्च खलु त्वं कुक्षपुत्र एवंरूपामात्मनः प्राण-
 चारिणीं कारणां कारयसि । किं चानेन दक्षिणेण करिष्यसि स्वम-
 खिमञ्जाभ्याञ्च ॥

सदाप्रवृत्तित आह । अस्य दारिके माणवकस्यान्तिके इदं
 विक्रीय प्रज्ञापारमितां पूजयिष्याम्यार्यश्च धर्मोद्गतं बोधिसत्त्वं महा-
 सत्त्वं सत्करिष्यामि ॥

अथ खलु सा श्रेष्ठिदारिका सदाप्रवृत्तितं बोधिसत्त्वं महासत्त्व-
 मेतदवोचत् । का पुनस्ते कुक्षपुत्र ततो गुणजातिर्निष्पत्स्यते
 गुणविशेषो वा यत्त्वमात्मनो हृदयं दक्षिणस्यासि मञ्जानञ्च विक्रीय
 तं कुक्षपुत्रं सत्कर्तुंकामः ॥

स तां दारिकामेतदवोचत् ॥ स दारिके कुक्षपुत्रोऽस्माकं प्रज्ञा-
 पारमितामुपायकौत्रह्यं चोपदेक्ष्यति । तत्र च वयं त्रिदिव्यामहे

तत्र वयं त्रिंशत्तमाणाः सर्व्वसत्वानां प्रति त्ररणं भविष्यामोऽनुत्तरां
 सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्य सुवर्णवर्णस्य काथं प्रतिलक्ष्यामहे द्वात्रिंशत्तम
 महापुरुषलक्षणानि अत्रोति चानुव्यञ्जनानि व्यामप्रभतां चानन्तर-
 श्रितां च महामैत्रीस्य महाकरुणास्य महासुदितास्य महोपेक्षास्य
 चत्वारि वैशारद्यानि प्रतिलक्ष्यामहे चतस्रस्य प्रतिसंविदः प्रतिल-
 क्ष्यामहे अष्टादश चावेणिकबुद्धधर्मान्^(१) प्रतिलक्ष्यामहे पञ्च चाभि-
 ज्ञामचिन्तां च त्रीस्रविशुद्धिमचिन्त्यास्य समाधिविशुद्धिमचिन्त्यास्य
 प्रज्ञाविशुद्धिं दश च तथागतबलानि प्रतिलक्ष्यामहे । अनुत्तरस्य
 बुद्धज्ञानमभिसम्बोक्ष्यामहे अनुत्तरस्य धर्मरत्नं .प्रतिलक्ष्यामहे येन
 च सर्व्वसत्वानां संविभागं करिष्याम इति ॥

अथ खलु सा श्रेष्ठिदारिका सदाप्रहृदितं बोधिसत्त्वं महासत्व-
 मेतदवोचत् । आस्यर्थं कुलपुत्र यावदुदाराः प्रणीतास्यामी त्वया
 धर्माः परिकीर्त्तिताः । एकैकस्यापि तावत् कुलपुत्रैरूपस्य धर्म-
 स्यार्थाय गङ्गानदीवालुकोपमानपि कल्पानात्मभावाः परित्यक्तव्या
 भवेयुः । प्रागेव बहूनामार्थायैकस्तथोदाराः प्रणीतास्यामी त्वया
 धर्माः परिकीर्त्तिताः यथा ममा^(२) येते रोचन्ते चमन्ते च ।
 अपि तु खलु पुनः कुलपुत्र येन येनैवार्थेन ते ह्ययं तत्तत्ते
 दास्यामि सुवर्णं वा मणीन् वा मुक्तां वा रजतं वा वैदूर्य्यं वा
 सुधारगन्धं वा स्रोहितार्कं वा स्फाटिकं वा पुष्पं वा धूपं वा गन्धं

(१) चावेणिका बुद्धधर्मानिति घ० ङ० च०, चावेणिकान् बुद्धधर्मा-
 निति ग० ।

(२) मया इति ख० च० ।

वा ज्ञात्वा वा विज्ञेयम् वा चूर्णं वा वस्त्रं वा हृत्तं वा धनं वा घण्टां
वा पताकां वा हीयं वा तेन तं तं धर्मोद्गतं बोधिसत्त्वं महासत्त्वं
सत्कारिष्यसि मा चात्मन इमानेवंपुत्रां कारणां कार्षीः । वचमपि
त्वयैव साहुं नमिष्यामो येनार्थो धर्मोद्गतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः ।
वचमपि त्वयैव साहुं कुशलसमूहान्वयरोपविष्यामो यदुत्तैषामेवंपु-
त्राणां धर्मार्थां प्रतिपन्नभाषेति ।

अथ खलु ब्रह्मो देवानामिन्द्रो माणवकवेषमज्झापत्वा स्त्रके-
नात्मभावेन सदाप्रवृत्तस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य पुरतोऽस्मात्
रुदं चानोचत् । साधु साधु कुलपुत्र यस्य ते इत्येवंपुत्रा इद-
समादानता । एवंरूपया च धर्मार्थिकतया पूर्वकैरपि तथागतै-
रर्हद्भिः सम्यक्सम्बुद्धैः पूर्वं बोधिसत्त्ववर्षीं चरद्भिः प्रज्ञापारमितो-
पासकौब्रह्मच परिपृच्छद्भिरनुत्तरा च सम्यक्सम्बोधिरभिसम्बुद्धा
धर्मरत्नस्य प्रतिपन्नं तन्न मम कुलपुत्र इदयेन कार्यं न इधिरेण
नास्मिन्नन्नाभ्यामपि तु खलु पुनरहं त्वामेव मीमांसितुकाम इहागतः ।
दृष्टीन्व कुलपुत्र वरं कियद्गुणं ते वरं दद्यामीति ॥

स तमाह । अनुत्तरान् मे ब्रह्म बुद्धधर्मान् देहीति ॥

देवेन्द्र आह । न ममात्र कुलपुत्र विषये विषयिता बुद्धानां
पुनर्भवतामत्र विषये विषयिता । अन्यं वरं दृषीष्वेति ॥

सदाप्रवृत्त आह । अस्पोत्सुकस्त्वं देवेन्द्र भवात्र स्थाने ममात्म-
भावपरिपूरिसुपादाय । स्वयमेवाहमत्र देवेन्द्र सत्याधिष्ठानं करिष्यामि ।
येनाहं सत्येनाविनिवर्त्तनीयोऽनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेर्यास्तस्यथा-
गतैरर्हद्भिः सम्यक्सम्बुद्धैर्ज्ञातस्यास्त्वसाध्येनाभ्यासयेन । तेन देवेन्द्र सत्येन
सत्यवचनेन मम यथा पौराणोऽप्यमात्मभावो भवतु ॥

अथ खलु तत्पक्षं तत्त्वं तन्मुद्गत्तं सदाप्रहृदितस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य बुद्धानुभावेनाग्रथपरिग्रह्या च यथा पौराणोऽस्य कायः संस्थितोऽभूदरोगो निरुपद्रवस्य ॥

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्रो मारस्य पापीषान् निष्प्रतिभानः सदाप्रहृदितस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्योत्तरे प्रतिभानमप्रतिपद्यमानस्तत्रैवान्तर्हितोऽभूत् ॥

अथ खलु सा श्रेष्ठिदारिका सदाप्रहृदितं बोधिसत्त्वं महासत्वमेतदवोचत् । एहि त्वं कुलपुत्र येनास्माकं निवेशनं तेनोपसङ्ग्राम । अहन्ते मातापितृषामन्तिकत् तद्धनं दापयिष्यामि येन त्वं तां प्रज्ञापारमितां पूजयिष्यसि तं चार्थं धर्मोद्गतं बोधिसत्त्वं महासत्त्वं सत्करिष्यसि यदुत धर्मकामतया ॥

अथ खलु सदाप्रहृदितो बोधिसत्त्वो महासत्वः सार्द्धं तथा श्रेष्ठिदारिकया घेनास्थाः स्वकं निवेशनं तेनोपसङ्ग्रामति स्म । उपसङ्ग्राम्य द्वारमूलेऽस्मात् ॥

अथ खलु सा श्रेष्ठिदारिका स्वकं निवेशनं प्रविश्य स्त्रां मातरं पितरं चेतदवोचत् । अम्न तात दङ्गं प्रभूतं हिरण्यं सुवर्णं रत्नानि मणीन् वस्त्रानि पुष्यधूपगन्धमाख्यविक्षेपनसूर्षचीवरश्मध्वजघण्टापताका नानाविधाश्च दिव्या वाद्यप्रकृतीरत्नमृजत मामपि सार्द्धमेभिः पञ्चभिर्दारिकाग्रतैर्था ममोपस्थायिका युष्माभिरेव दत्ताः । गमिष्याम्यहमपि सदाप्रहृदितेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन सार्द्धं धर्मोद्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्यान्तिकं तस्य पूजार्थं स्योऽस्माकं धर्मन्देशयिष्यति तेन वयं बुद्धधर्मान् प्रतिक्षेपस्यामहे ।

अथ खलु तौ तस्या दारिकाया मातापितरौ तां दारिकामे-
तद्वोचतां कः पुनरेष दारिके सदाप्रदितो नाम बोधिसत्त्वो महा-
सत्त्वः क्व वा स एतर्हि तिष्ठति ॥

दारिका आह । एष कुलपुत्रोऽस्माकमेव निवेग्नद्वारमुखेऽव-
स्थितः । एष च कुलपुत्रोऽध्यासयेनानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिस-
म्भोद्भुं सम्प्रस्थितो यदुत सर्वसत्त्वानपरिमाणतः संसारदुःखात्प्रो-
चयितुकामः सर्वधर्मकामतथात्मानं विक्रीय प्रज्ञापारमितां पूज-
यितुकाम आर्यश्च धर्माद्गतं बोधिसत्त्वं महासत्त्वं सत्कर्तुकामस्तस्य
चात्मभावस्य कश्चित्क्रायकं न लभते । अलभमानः सन् दुःखितो
दुर्मनाः प्रध्यायन् दीनमना अश्रूणि प्रवर्त्तयमानः स्थितः । स ब्रह्मेण
देवानामिन्द्रेण माणवकरूपमभिनिर्वाच्योक्तः किं त्वं कुलपुत्र दुःखी
दुर्मनाः प्रध्यायन् दीनमानसोऽश्रूणि प्रवर्त्तयमानः स्थित इति ॥

स तमाह । आत्मनं विक्रेतुकामोऽहन्तस्य च क्रायकं न लभे ॥

माणवकरूपी ब्रह्मस्तमाह । कस्य पुनस्त्वं कुलपुत्रार्थायात्मानं
विक्रेतुकामः ॥

सदाप्रदितेनोक्तः प्रज्ञापारमितां पूजयिष्यामि आर्यश्च धर्माद्गतं
बोधिसत्त्वं महासत्त्वं सत्करिष्यामि यदुत धर्मकामतया तत्र
प्रतिबद्धाश्च मे बुद्धधर्मा इति ॥

माणवकरूपी ब्रह्मस्तमाह । न मम कुलपुत्र त्वयार्थोऽपि तु
खलु पुनः पितुर्भ्यं यज्ञो भविष्यति । तत्र मे पुरुषस्य हृदयेन
रुधिरेणास्थिमज्जाभ्याश्च कृत्यमिति ॥

तत एष कुलपुत्रोऽविषण्णमानस आह । दास्यामीति स तीक्ष्णं

ब्रह्मं गृहीत्वात्मनो वाञ्छं विद्धा लोहितं निस्त्राय ऊहस्य निर्भीषं ह्यत्वा
ऽस्य भेत्तुं कुक्षमूलमुपसङ्गान्त एकान्ते स्थित्वाऽस्य भित्वा मज्जानस्य
दास्यामीति । अहं चैनं कुलपुत्रमुपरिष्ठात् प्रासादतल्लगता चर-
द्रुधिरमद्राचं तस्या ममैतदभूत् । किञ्च खल्वयं पुरुष आत्मनैवात्म-
न एवंरूपां कारणां कारयतीति ॥

तमेनमहमुपसङ्गम्यैवमवोचं । किमर्थं त्वया कुलपुत्रात्मनैवात्मन
एवंचरद्रुधिरं शरीरं विकृतं हतं ॥

तत एष मामेवमाह । अस्य दारिके माणवकस्य लोहितं हृदय-
मस्य मज्जानं च दास्यामीति ॥ तत् कस्य हेतोः । न ममान्यत्
किञ्चिद्भूतं संविद्यते दरिद्रेऽस्मीति ॥

तमेनमहमेवमवोचं । किं पुनस्त्वं तेन धनेन करिष्यसीति ॥

स एष मामेतदवोचत् । प्रज्ञापारमितां पूजयिष्यामि तं चार्थं
धर्मोद्गतं बोधिसत्त्वं महासत्त्वं सत्करिष्यामि यदुत धर्मकामतयेति ॥

तमेनमहमेवमवोचं । का पुनस्ते कुलपुत्र ततो गुणजातिर्भवि-
ष्यति गुणविशेषो वेति । ततः सोऽचिन्त्यान् मे बुद्धगुणान् वर्णयति
सम्प्रकाशयति अप्रमेयांस्य बुद्धधर्मान् एषामेवंरूपाणां बुद्धधर्माणां
मे तत आगमो भविष्यतीति । तस्य मे महत्तरं प्रीतिप्रामोद्यमुत्पन्नं
तानचिन्त्यान् बुद्धगुणान् श्रुत्वा । एवं च मेऽभूदाश्चर्यं यावद्दुष्कर-
कारकस्यायं कुलपुत्रोऽतीवधर्मकामस्य योऽयमेवंरूपमात्मनः शरीरस्य
पीडास्त्रानमुत्सहते अयं हि नाम कुलपुत्रो धर्मकामतयात्मानं परि-
त्यजति कस्मादस्माभिर्धर्मो न पूजयितव्यः एवंरूपेषु च स्थानेषु
प्रणिधानं न कर्त्तव्यं स्यात् येषामस्माकं प्रभृता विपुत्रास्य भोगाः

संविद्यन् इति । साहमेन कुलपुत्रमेतद्वोचं । मा मा त्वं कुलपुत्र
 इमामेवंरूपामात्मनः प्राणहारिणीं कारणां कार्षीः । अहमे प्रभृतप्रभृतं
 धनमनुप्रदापयिष्यामि येन तवार्थः । तेन त्वं तमायं धर्मोद्गतं बोधि-
 सत्त्वं महासत्त्वं सत्करिष्यसि गुहकरिष्यसि । अहमपि त्वयैव साङ्गं येन
 धर्मोद्गतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वस्तेनोपसङ्गमिष्यामि अहमपि तस्य
 कुलपुत्रस्य पूजां करिष्यामि । वयमप्येवंरूपान् धर्मान् निष्पादयि-
 ष्याम यदुतानुत्तरान् बुद्धधर्मान् ये त्वया परिकीर्णिता इति । तन्मा-
 मन्व तात अनुजानीत प्रभृतप्रभृतञ्च मे धनस्कन्धं दद्धं येनाहमे-
 तेनैव कुलपुत्रेण साङ्गं गत्वायं धर्मोद्गतं बोधिसत्त्वं महासत्त्वं पूज-
 यिष्यामि ॥

अथ खलु तौ तस्या दारिकाया मातापितरौ तां दारिकामेतद-
 वोचतां । आस्यर्थं यावद्दुष्करञ्च त्वमेतस्य कुलपुत्रस्य स्थानमाचले ।
 एकांशेनैव ते धर्मा अचिन्त्याः सर्वलोकविजिष्ठाः सर्वसत्त्वसुखावहाश्च
 येषामेष कृतसः कुलपुत्रो दुष्करं स्थानमेवसुप्तहते । अनुजानीत
 आवां त्वां दारिके । आवयोरप्यवकाशं कुह यदावामपि गच्छाव-
 स्वयैव साङ्गं तं धर्मोद्गतं बोधिसत्त्वं महासत्त्वं द्रष्टुं वन्दितुं पर्यु-
 पासितुं पूजयितुञ्च ॥

अथ खलु सा श्रेष्ठिदारिका धर्मोद्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य
 पूजार्थं सत्कारार्थञ्च प्रस्थितां स्वां मातरं पितरं च विदिस्वेतद्वो-
 चत् । अन्व तात एवं कुहत यथा वदत नाहं कस्यचित् कुञ्जस-
 पत्न्यान्तरायं करोमीत्युक्त्वा सा श्रेष्ठिदारिका धर्मोद्गतस्य बोधि-
 सत्त्वस्य महासत्त्वस्य पूजार्थं सत्कारार्थञ्च प्रस्थिता वभूव ॥

अथ खलु वा श्रेष्ठदारिका पञ्चरत्नप्रदान्यज्ञहारयामास तांश्चि
 च पञ्चदारिकाशतान्यलङ्कारयामास अलङ्कृत्य नानावर्षाणि विचि-
 त्नाणि पुष्पाणि गृहीत्वा नानारङ्गाणि वस्त्राणि पुष्पधूपगन्धमाख्य-
 त्रिलोपतचूर्णचीवरञ्जकजघण्टापताकाञ्च गृहीत्वा ज्ञानारत्नानि च
 विचित्राणि नानारत्नमयानि च विचित्राणि पुष्पाणि गृहीत्वा प्रभृत-
 प्रभृतं खादनीयं भोजनीयं खादनीयं^(१) च गृहीत्वा एकं रथं ब्रह्माप्र-
 दितेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन सार्द्धमभिरुह्य तैः पञ्चभीरथशतैः पञ्च-
 दारिकाशताभिरुद्वैः परिवृत्वा पुरस्कृता सत्ता च परिवारेण माता-
 पितृपूर्वङ्गमा येन पूर्वा दिक् तेन प्रकात्ता । अनुपूर्वेषु च गच्छन् सदा-
 प्रदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽद्राचीद्वारादेव तां गन्धवतीं नगरीं
 सप्तानां रत्नानां चित्रां दर्शनीयां सप्तभिः प्राकारैः सप्तरत्नमये-
 रत्तु परिचित्रां सप्तभिस्तोरणैः सप्तभिः परिखाभिः सप्तभिस्त्रालपङ्क्ति-
 भिरत्तु परिचित्रां द्वादशयोजनानि विस्तारेण द्वादशयोजनात्यायात्तेन
 ऋद्धां स्वीताञ्च चेमाञ्च सुभिक्षाञ्चाकीर्षवज्जजनमनुश्याञ्च पञ्च-
 भिरम्बरायणवीथीशतैराख्येयत्रिचित्रचित्रसदृशैर्दर्शनीयैर्निर्विद्धां सम-
 समैरत्तुपीडजनयुग्यथानसङ्गमणस्थानस्थापितैः सुमापिताञ्च^(२) मध्ये
 च नगरगृह्णाटकस्याद्राचीद्वर्षोद्गतं बोधिसत्त्वं महासत्त्वं धर्मासुन-
 गतमनेकशतया पर्षदाऽनेकसहस्रयाऽनेकशतसहस्रया पर्षदा^(३) परिवृतं
 पुरस्कृतं धर्मन्दर्शयन्तं । सह दर्शनेनैव च तस्यैव रूपं सुखं सम्प्रति-

(१) आखादनीयं इति च० ।
 (२) सुसमापिताश्चेति च० ।
 (३) परिषदा इति ग० ।

समते स्म । तद्यथाऽपि नाम प्रथममध्यागसमापन्नो भिचुरेकागेषु
मनसिकारेण वृष्ट्वा चाख्यैतदभूत् । न मम प्रतिरूपमेतद्-
भवेद्यदृष्टं रथगत एव धर्मोद्गतं बोधिसत्त्वं महासत्वमुपसङ्गमेधं
यन्म्वहं रथादवतरेशं । स ततो रथादवातरत् तान्यपि पञ्चदारिका-
ग्रतानि श्रेष्ठिदारिकया सह रथेभ्योऽवतेहः ।

अथ खलु सदाप्रहृदितो बोधिसत्त्वो महासत्वः श्रेष्ठिदारिका-
पूर्वङ्गमैः पञ्चभिर्दारिकाग्रतैः परिरुतः पुरस्कृतोऽपरिमाणपूजाव्यू-
हेन येन धर्मोद्गतो बोधिसत्त्वो महासत्वस्तेनोपसङ्गमति स्म । तेन
खलु पुनः समयेन धर्मोद्गतेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रज्ञा-
पारमितायाः कृतसः सप्तरत्नमयं कूटागारं कारितमभूत् लोहित-
चन्दनालङ्कृतं सुक्ताजालपरिचिप्तं चतुर्षु कूटागारकोणेषु मणिरत्नानि
स्थापितानि यानि प्रदीपकृत्यं कुर्वन्ति स्म । चतस्रस्र धूपघटिका रूप्य-
मय्यस्रतुर्द्विभ्रमवसक्ता यत्र शृङ्गं कृष्णागुरु धूप्यते स्म यदुत प्रज्ञापार-
मितायाः पूजायै । तस्य च कूटागारस्य मध्ये सप्तरत्नमयः पर्यङ्कः
प्रज्ञप्तोऽभूत् चतुर्णां रत्नानां पेडा कृता यत्र प्रज्ञापारमिता
प्रचिप्ता सुवर्षपट्टेषु लिखिता विलीनेन वैदूर्येण । तत्र कूटागारं
नामाचिचपट्टदामभिः प्रसम्भमानैरलङ्कृतमभूत् ॥

अथ खलु सदाप्रहृदितो बोधिसत्त्वो महासत्वः साङ्गं श्रेष्ठि-
दारिकापूर्वङ्गमैः पञ्चदारिकाग्रतैस्तं कूटागारमद्राचीदपरिमाणेन
पूजाव्यूहेन प्रतिमण्डितं अनेकानि च तत्र देवतासहस्राण्य-
द्राचीत् प्रसङ्गं देवानामिन्द्रं दिव्येर्मान्दारवपुष्यैर्दिव्यैस्सन्दनचूर्णैर्दि-
व्यैश्च सुवर्षचूर्णैर्दिव्यैश्च रूप्यचूर्णैस्तं कूटागारमवकिरन्मभभवकिरन्म-

भिप्रकिरन्तं दिव्यानि च वाद्यान्यश्रौषीत् । दृष्ट्वा श्रुत्वा च सदा-
प्ररुदितो बोधिसत्त्वो महासत्वः शक्रन्देवानामिन्द्रमेतदवोचत् ।
किमयं त्वन्देवेन्द्रानेकैर्देवतासहस्रैः सार्द्धमिदं रत्नमयं कूटागारं
दिव्यैर्मान्दारवैः पुष्पैर्दिव्यैश्चन्दनपुष्पैर्दिव्यैः सुवर्षचूषैर्दिव्यैश्च ह्यप्यचूषै-
रवकिरसि अभवकिरसि अभिप्रकिरसि इमानि च दिव्यानि वाद्यानि
देवैरुपर्यन्तरीचे प्रवादितानि ॥

एवमुक्ते शक्रो देवानामिन्द्रः सदाप्ररुदितं बोधिसत्त्वं महासत्व-
मेतदवोचत् । न त्वं कुलपुत्र आनीचे एषा हि सा प्रज्ञापारमिता
बोधिसत्त्वानां महासत्वानां माता परिणायिका यत्र त्रिंशत्तमा
बोधिसत्त्वा महासत्वाः सर्वगुणपारमितानुगतान् सर्वबुद्धधर्मान्
सर्वाकारज्ञताञ्च क्षिप्रमनुप्राप्नुवन्तीति ॥

एवमुक्ते सदाप्ररुदितो बोधिसत्त्वो महासत्वः शक्रं देवानामिन्द्र-
मेतदवोचत् । कासौ कौशिक प्रज्ञापारमिता या बोधिसत्त्वानां
महासत्वानां माता परिणायिका ॥

शक्र आह । एषा कुलपुत्रास्य कूटागारस्य मध्ये सुवर्षपट्टेषु
विस्तीर्णेन वैदूर्येण लिखित्वा आर्येण धर्माङ्गतेन बोधिसत्त्वेन महा-
सत्त्वेन सप्तभिर्मुद्राभिर्मुद्रयित्वा स्थापिता सा न सुकराऽस्माभि-
स्तव दर्शयितुं ॥

अथ खलु सदाप्ररुदितो बोधिसत्त्वो महासत्वः सार्द्धं श्रेष्ठि-
दारिकाप्रमुखैः पञ्चभिर्दारिकाग्रतैः समघीभुतैः दान्यनेन पुष्पाणि
गृहीतानि माञ्जरीमालानि च वस्त्ररत्नानि च धूपगन्धमाञ्जरीविलेपन-
पुष्पशीवरत्नध्वजघण्टापताकास्य सुवर्षहृद्यमयानि च पुष्पाणि तैः

प्रज्ञापारमितायाः पूजामकार्धुर्न्यतरान्यतरश्च ततः प्रत्येकं स्थाप-
यामासुर्षुदुत धर्माङ्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य सत्काराय ॥

अथ खलु सदाप्रसूदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः तानि च अष्टि-
दारिकाप्रमुखानि पञ्चदारिकाग्रतानि पुष्यधूपगन्धमाख्यविलेपनचूर्ण-
शीवरश्मध्वजधण्डापताकाभिः सुवर्षरूप्यमयैश्च पुष्यैर्हिव्यैश्च वाद्यैः
प्रज्ञापारमितां पूर्वं पूजयित्वा येन धर्माङ्गतो बोधिसत्त्वो महा-
सत्त्वस्तेनोपसङ्गस्य धर्माङ्गतं बोधिसत्त्वं महासत्त्वं पुष्यधूपगन्धमाख्य-
विलेपनचूर्णशीवरश्मध्वजधण्डापताकामिस्रन्दनचूर्णैः सुवर्षरूप्यम-
यैश्च पुष्यैरवाकिरन्नभववाकिरन्नभिप्राकिरन् दिव्यानि च वाद्यानि
सम्प्रवादयति सा धर्मापूजामेवोपादाय ॥

अथ खलु तानि पुष्याणि धर्माङ्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्ते-
परिष्कम्पूङ्क्तिं पुष्यकूटागारं प्रातिष्ठत् । तानि च नानावर्षानि पुष्याणि
सुवर्षरूप्यमयानि च पुष्याणि विहायसि वितानमिव स्थितानि
तान्यपि शीवराणि वस्त्ररत्नानि चाम्परीक्षे नानारत्नमयोऽभ्रमण्डप इव
संस्थितोऽभूत् । अद्राचीत् खलु सदाप्रसूदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्व-
स्त्वानि च पञ्चदारिकाग्रतानि अष्टिदारिकाप्रमुखानि धर्माङ्गतस्य
बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्येदमेवंप्रमृद्धिप्रातिहार्यं^(१) दृष्ट्वा च पुनरेषा-
मेतदभूत् । आश्चर्यं यावन्महर्द्धिकस्यायं धर्माङ्गतो बोधिसत्त्वो
महासत्त्वो यावन्महासुभावो यावन्महौजस्को बोधिसत्त्वार्थामेव ताव-
त्तरतोऽस्य कुलपुत्रस्येवमेवंप्रमृद्धिविकुर्वणा किं पुनर्यदाऽप-
मनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुद्धो भविष्यतीति ॥

(१) अष्टिभिप्रातिहार्यमिति ग० ।

अथ खलु तानि श्रेष्ठिदारिकापुर्व्वङ्गमानि पञ्चदारिकाशतानि धर्मोद्गतौ बोधिसत्त्वे महासत्त्वे स्तृहासुत्पाद्य चर्वास्ताः समयीभूता अध्यासयेनानुत्तराद्यां सम्यक्सम्बोधौ चित्तसुत्पादयामासुरेवं चावो-
चन् अनेन वयं कुञ्जलमूले नानागतेऽध्वनि लद्यागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा भवेम । बोधिसत्त्वस्यर्था च वयं चरन्त्य एतेषामेव धर्माणां स्वाभिन्यो भवेम येषां धर्माणामयं धर्मोद्गतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो स्वाभी । एवमेव च प्रज्ञापारमितां सत्कुर्व्याम गृहकुर्व्याम यथाऽयं धर्मोद्गतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सत्करोति गृहकरोति वज्रजनस्य च सम्प्रकाशयेम यथाऽयं धर्मोद्गतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सम्प्रकाशयति । एवमेव च प्रज्ञापारमितथोपायकौशलेन च सम-
न्वामता भवेम परिनिष्यस्येमहि च यथाऽयं धर्मोद्गतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितथोपायकौशलेन च संमन्वामतः परि-
निष्यस्यस्य ।

अथ खलु सदाप्रहृदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वस्तानि च श्रेष्ठि-
दारिकाप्रमुखानि पञ्चदारिकाशतानि प्रज्ञापारमितां पूजयित्वा धर्मोद्गतश्च बोधिसत्त्वं महासत्त्वं सत्कृत्य धर्मोद्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य पादौ शिरसाऽभिवन्द्य एकान्ते षण्णौरवाः सप्रतीषाः^(१) प्राञ्चलीन् कृत्वाऽतिष्ठन् । एकान्ते स्थितस्य सदाप्रहृदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो धर्मोद्गतं बोधिसत्त्वं महासत्त्वमेतदवोचत् । इहाहं कुस-
पुत्र प्रज्ञापारमितां गवेषमाणोऽरुण्यगतो निर्घासमश्रौषं गच्छ कुस-
पुत्र पूर्वां दिशं ततः प्रज्ञापारमितां शोभ्यसीति । शोभं सम्यक्

(१) संप्रतिषाः इति ख० ।

तं निर्घोषं श्रुत्वा येन पूर्वा दिक् तेन सम्प्रस्थितः । तस्य मे एतदभूत्
सम्यक् च मया निर्घोषः श्रुतो न च मया स निर्घोषः परिपृष्टः कियद्दूरं
मया गन्तव्यं कस्य वाऽग्निकात् प्रज्ञापारमितां श्रोष्यामि क्षप्ये
वेति तस्य मे महद्दौर्भाग्यमभूत् । सोऽहं तेन दौर्मनस्येन महती-
सुत्कण्ठं परितपनं चापन्नोऽभूवं तस्मिन्नेव पृथिवीप्रदेशे सप्तरात्रि-
न्दिवान्यतिनामयामि उत्कण्ठितो नाहारसमुदाचारमुत्पादयामि
अपि तु प्रज्ञापारमितामेव मनसि करोमि । कियद्दूरं मया गन्तव्यं
कुतो वा प्रज्ञापारमितां क्षप्ये श्रवणाय न च मया स निर्घोषः
परिपृष्ट इति ॥ ततो मे तथागतविग्रहः पुरतः प्रादुर्भूतः । स
मानेवमाह गच्छ कुलपुत्र इतः पञ्चभिर्भोजनग्रतैरनुपूर्व्वेण गन्ध-
वती नाम नगरी । तत्र द्रुक्षसि धर्मोद्गतं बोधिसत्त्वं महासत्त्वं प्रज्ञा-
पारमितां देशयन्तं प्रकाशयन्तमिति । ततोऽहं महतोदारेण प्रीति-
प्रामोद्येन समन्वागतः सोऽहन्तेनैव महतोदारेण प्रीतिप्रामोद्येन
स्फुटस्ततः पृथिवीप्रदेशाच्च चक्षितः तत्र च प्रज्ञापारमितां देशयतः
शृणोमि । तस्य मे शृण्वतो बहूनि समाधिसुखानि प्रादुर्भूतानि तत्र
स्थितं मां दग्धदिम्बलोकधातुस्थिता बुद्धा भगवन्तः समाश्रासयन्ति
साधुकारञ्च ददति साधु साधु कुलपुत्र एते समाधयः प्रज्ञापार-
मितानिर्जान्ता यत्र स्थितैरस्माभिः सर्व्वबुद्धधर्माः परिनिष्पादिता
इति । ते मां तथागताः साधु च सुष्ठु च सन्दर्श्य समादाप्य समुत्तेष्व
सम्प्रहर्ष्यान्तर्हिता अहञ्च ततः समाधेर्युत्थितः । तस्य मे एतदभूत् कुतो
तु ते तथागता आगताः क्व वा ते तथागता गता इति । तस्य च
मे एतदभूत् आर्य्यो धर्मोद्गतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो धारणीप्रति-

लब्धः पञ्चाभिन्नः पूर्वजिनकृताधिकारोऽवरोपितः कुशलमूलः^(१) प्रज्ञा-
 पारमितायां उपायकौशल्ये च सुशिक्षितः स मे एनमर्थं यथा-
 वद्विचरिष्यति यतस्ते तथागता आगता यत्र वा ते तथागता
 गता इति । सोऽहं तस्य तथागतविग्रहस्य निर्घोषं श्रुत्वा यथा-
 ऽनुश्रितं येन पूर्वा दिक् तेन सम्प्रस्थित आगच्छंसाहं दूरत एवार्थ-
 मद्राचं धर्म्मदेशयन्तं सहदर्शनाच्च ममेदृशं सुखं^(२) प्रादुरभूत् ।
 तद्यथापि नाम प्रथमम्यानसमापन्नस्य भिक्षुरेकाग्रमनसिकारस्य ॥
 सोऽहं त्वां कुलपुत्र पृच्छामि कुतस्ते तथागता आगता क्व वा ते
 तथागता गता इति । देशय मे कुलपुत्र तेषान्तथागतानामा-
 गमनं गमनञ्च यथा वचन्तेषान्तथागतानामागमनं गमनञ्च जानीमः
 अविरहितास्य भवेम तथागतदर्शनेनेति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां सदाप्ररूढितपरिवर्त्तो
 नाम त्रिंशत्तमः ॥

(१) पञ्चाभिन्नोऽवरोपितकुशलमूल इति ख० च०, पूर्वजिनाधिका-
 रोऽवरोपितकुशलमूलः इति घ० ङ० ।

(२) सुखमिति ख० ।

अथ धर्मोद्गतपरिवर्त्तो नामैकविंशत्यमः ।

एवमुक्ते धर्मोद्गतो बोधिसत्त्वो महासत्वः सदाप्रवृत्तितं बोधि-
सत्त्वं महासत्वमेतदवोचत् । न खलु कुलपुत्र तथागताः कुत-
श्चिदागच्छन्ति वा गच्छन्ति वा । अचलिता हि तथता या च
तथता स तथागतः । न हि कुलपुत्रानुत्पाद आगच्छति वा
गच्छति वा यश्चानुत्पादः स तथागतः । न हि कुलपुत्र भृतकोऽप्या
आगमनं वा गमनं वा प्रज्ञायते या च भृतकोटिः स तथागतः ।
न हि कुलपुत्र शून्यताया आगमनं वा गमनं वा प्रज्ञायते या
च शून्यता स तथागतः । न हि कुलपुत्र यथावत्ताया आगमनं
वा गमनं वा प्रज्ञायते या च यथावत्ता स तथागतः । न हि
कुलपुत्र विरागस्यागमनं वा गमनं वा प्रज्ञायते या च विरागता^(१)
स तथागतः । न हि कुलपुत्र निरोधस्यागमनं वा गमनं वा प्रज्ञायते
यस्य निरोधः स तथागतः । न हि कुलपुत्र आकाशधातोरागमनं
वा गमनं वा प्रज्ञायते यस्य आकाशधातुः स तथागतः । न हि
कुलपुत्रान्यचेभ्यो धर्मोभ्यस्तथागतः या च कुलपुत्रैषामेव धर्माणा-
न्तथता या च सर्वधर्मतथता या च तथागततथता एकैवैषा तथता ।
नास्ति कुलपुत्र तथताया द्वैधीकारः एकैवैषा तथता कुलपुत्र
तथता न द्वे न तिस्रो गणनाव्यतिरिक्ता कुलपुत्र तथता यदुता-
सन्नात् । तच्चथापि नाम कुलपुत्र सुदुषो षीष्माभितप्तो षीष्माणां

(१) या च विराग इति ग० ।

पश्चिमे माघेऽभिगते मध्याह्नकालसमये मरीचिकां पश्चोत्थन्दमार्गं
 स तेन तेन प्रधावेदचोदकं पास्याम्यनु पानीयं पास्यामीति । तत्
 किमन्यसे कुलपुत्र कुत एतदुदकमागतं क्व वा तदुदकं गच्छति
 पूर्वं वा महासमुद्रं दक्षिणं वा पश्चिमं वा उत्तरं वा ॥

सदाप्ररूढित आह । न हि कुलपुत्र मरीचिकायामुदकं संविद्यते
 किं पुनरस्यागमनं वा गमनं वा प्रज्ञायते । स खलु पुनः कुलपुत्र
 पुरुषो ग्रीष्माभितप्तो बालजातीयो दुष्प्रज्ञजातीयो मरीचिकां
 दृष्ट्वाऽनुदके उदकसंज्ञामुत्पादयति । न पुनस्तचोदकं स्वभावतः
 संविद्यते ॥

धर्मोद्गत आह । एवमेतत् कुलपुत्रैवमेतत् । एवमेव कुलपुत्र
 ये केचित्तथागतरूपेण वा घोषेण वाऽभिनविष्टास्ते तथागत-
 स्यागमनं च गमनञ्च कल्पयन्ति । ये च तथागतस्यागमनञ्च गम-
 नञ्च कल्पयन्ति सर्वे ते बालजातीया दुष्प्रज्ञजातीया इति वक्तव्याः ।
 तद्यथापि नाम स एव पुरुषो योऽनुदके उदकसंज्ञामुत्पादयति ॥
 तत् कस्य हेतोः । न हि तथागतो रूपकायतो द्रष्टव्यः धर्मकायास्तथा-
 गताः । न च कुलपुत्र धर्मता आगच्छति वा गच्छति वा ॥ एवमेव
 कुलपुत्र नास्ति तथागतानामागमनं वा गमनं वा । तद्यथापि नाम
 कुलपुत्र मायाकारनिर्भितस्य हस्तिकायस्य वा अश्वकायस्य वा रथ-
 कायस्य वा पत्तिकायस्य वा नास्यागमनं वा गमनं वा एवमेव
 कुलपुत्र नास्ति तथागतानामागमनं वा गमनं वा । तद्यथापि नाम
 कुलपुत्र पुरुषः सुप्तः स्वप्नान्तरगतः एकं वा तथागतं पश्येत् द्वौ
 वा त्रीन् वा चतुरो वा पञ्च वा षड्वा सप्त वा अष्टौ वा नव वा

इह वा विभ्रति वा चिन्नदा चत्वारिंशदा पञ्चाशदा व्रतं वा सहस्रं
वा ततो वा उत्तरे स प्रतिबिम्बुः सन्नेकमपि तथागतं न पश्येत् ।
तत् किं मन्यचे कुलपुत्र कुतस्ते तथागता आगताः क्व वा ते
तथागता गता इति ॥

सदाप्रवृत्त आह । न खलु पुनः कुलपुत्र स्वप्ने कस्यचिद्दूर्ध्वस्य
परिनिष्पत्तिः प्रज्ञायते श्रुतावादो हि स्वप्नोऽभूत् ॥

धर्मोद्गत आह । एवमेव कुलपुत्र सर्वधर्माः स्वप्नोपमा उक्ता
भगवता । ये केषित् कुलपुत्र स्वप्नोपमान् सर्वधर्मास्तथागतेन
निर्हेयितान् यथाभूतं न प्रजानन्ति ते तथागतान् नामकाद्येन वा
रूपकाद्येन वा अभिनिविश्य तथागतानामागमनं वा गमनं वा
कल्पयन्ति । यथाऽपि नाम धर्मतामप्रजानन्तो ये च तथागतानामा-
गमनं वा गमनं वा कल्पयन्ति सर्वे ते बालजातीयाः पृथग्जनाः
सर्वे ते वृत्तिकं संसारं गता गच्छन्ति गमिष्यन्ति च सर्वे ते प्रज्ञा-
पारमिताया दूरे सर्वे ते बुद्धधर्माणां दूरे ॥ ये खलु पुनः कुलपुत्र
स्वप्नोपमान् सर्वधर्मान्, स्वप्नोपमाः सर्वधर्मा इति तथागतेन देहि-
तान् यथाभूतं प्रजानन्ति न ते कस्यचिद्दूर्ध्वस्यागमनं वा गमनं वा
कल्पयन्त्युत्पादं वा निरोधं वा । ये च न कस्यचिद्दूर्ध्वस्यागमनं वा
गमनं वा कल्पयन्त्युत्पादं वा निरोधं वा ते धर्मतया तथागतं प्रजा-
नन्ति । ये च तथागतं धर्मतया प्रजानन्ति न ते तथागतानामा-
गमनं वा गमनं वा कल्पयन्ति । ये च तथागतस्येदृशीं धर्मतां प्रजा-
नन्ति ते आसन्ना अनुत्तरायाः सम्यक्सम्बोधेश्वरन्ति ते च प्रज्ञा-
पारमितायां चरन्ति ते च भगवतः आवका अमोघं राष्ट्रपिण्डं परि-

भुञ्जते ते च लोकस्य दक्षिणीयाः । तद्यथाऽपि नाम कुक्षपुत्रं महा-
समुद्रे रत्नानि न पूर्वस्या दिग्म आगच्छन्ति न दक्षिणस्या न पश्चि-
माया नोत्तरस्या न विदिग्भ्यो नाधस्तात्प्रोपरिष्टाच्च कुतस्त्रिदशेभ्यो
दिग्भ्य आगच्छन्ति अपि तु खलु पुनः सत्वानां कुक्षसमूहा-
न्युपादाय महासमुद्रे रत्नान्युत्पद्यन्ते न च तान्यहेतुकाम्युत्पद्यन्ते ।
हेतुप्रत्ययकारणाधीनानि प्रतीत्य समुत्पन्नानि निरुध्यमानानि च
तानि रत्नानि न कश्चिद्दशदिग्नि लोके सद्भ्रामन्ति अपि तु खलु
पुनर्येषां प्रत्ययानां सतां तानि रत्नानि प्रभाव्यन्ते तेषां प्रत्यया-
नामसतां न तेषां रत्नानां प्रभावना भवति । एवमेव कुक्षपुत्र
तेषां तद्यागतानां कायपरिनिव्यन्तिर्न कुतस्त्रिदशदिग्नि लोकादागता
नापि कश्चिद्दशदिग्नि लोके गच्छति । न चाहेतुको बुद्धानां भग-
वतां कायः पूर्व्याचार्यपरिनिव्यन्तो हेतुप्रत्ययाधीनः^(१) कारण-
समुत्पन्नः पूर्वकर्मविपाकादुत्पन्नः । स न कश्चिद्दशदिग्नि लोकेऽस्ति
अपि तु खलु पुनर्येषां प्रत्ययानां सतां कायाभिनिव्यन्तिर्भवति
तेषां प्रत्ययानामसतां कायाभिनिव्यन्तिर्न प्रज्ञावते । तद्यथाऽपि
नाम कुक्षपुत्र वीणायाः शब्द उत्पद्यमानो न कुतस्त्रिदागच्छन्ति
निरुध्यमानोऽपि न कश्चिद्गच्छति न कश्चित् सद्भ्रामति प्रतीत्य च
हेतुप्रत्ययसामयीसुत्पद्यते हेत्वधीनः प्रत्ययाधीनः तद्यथाऽपि ज्ञान
द्रोणी च प्रतीत्य चर्चं च प्रतीत्य तन्मीञ्च^(२) प्रतीत्य दण्डश्च प्रतीत्य उप-
धानीञ्च^(३) प्रतीत्य क्रोशं च प्रतीत्य पुरुदण्डश्च च तज्जन्त्याद्यानं प्रतीत्य

(१) हेत्वधीनः प्रत्ययाधीनः इति ग० ।

(२) तन्मीञ्चेति ख० ।

(३) उपधानीचेति ख० ।

एवमथं वीक्षायाः शब्दो निश्चरति हेत्वधीनः प्रत्ययाधीनः । स च शब्दो न द्रोण्या निश्चरन्ति न चर्मणो न तन्त्रीभ्यो न दृष्टा-
 क्षोपधानीभ्यो न कोषान्न पुरुषस्य तज्जव्यायामतः शब्दो नि-
 श्चरति अपि तु खलु पुनः सर्वेषां समायोगाच्छब्दः प्रश्लेष्यते
 निरुद्धमामोऽपि शब्दो न कश्चिद्गच्छति । एवमेव कुलपुत्र बुद्धानां
 भगवतां कायनिष्पत्तिर्हेत्वधीना प्रत्ययाधीनाऽनेककुशलमूलप्रयोग-
 परिनिष्पन्ना च न चैकतो हेतुतो न चैकतः प्रत्ययतो न चैकतः
 कुशलमूलतो बुद्धकायप्रभावना न च नैर्हेतुकी बद्धहेतुप्रत्यय-
 सामग्र्यां समुत्पन्ना सा न कुतश्चिदागच्छति हेतुप्रत्ययसामग्र्याम-
 सत्यां न कश्चिद्गच्छति ॥ एवं त्वया कुलपुत्र तेषाम्प्रथागतानामा-
 गमनश्च गमनश्च द्रष्टव्यं सर्वधर्माणामपि कुलपुत्र त्वया इयमेव
 धर्मताऽनुगन्तव्या यतः कुलपुत्र त्वमेव तथागतांश्च सर्वधर्मांश्चानु-
 त्पन्नाननिर्दृष्टांश्च सम्प्रज्ञास्त्वसि ततस्त्वं नियतो भविष्यस्वनुत्त-
 रायां सत्यक्सम्बोधैः प्रज्ञापारमितायामुपायकौशले च नियतं
 परिष्यसि ॥ अस्मिन् खलु पुनस्तथागतानामनागत्यगमननिर्हेत्रे
 भाव्यमाणे महान् भूमिचालोऽभूत् सर्वस्य त्रिसाहस्रमहासाहस्रो
 लोकधातुः षड्विकारमष्टादशमहागिमित्तं कल्पते प्रकल्पते सङ्कल्पते
 चकति प्रचकति सम्प्रचकति वेधते प्रवेधते सम्प्रवेधते रणति प्ररणति
 सम्प्ररणति चुभति प्रचुभति सम्प्रचुभति गर्जति प्रगर्जति सम्प्र-
 गर्जति स्म । सर्वाणि च मारभवनानि सङ्गोभितानि जिह्मीभूतानि
 चाभूवन् । ये केचन त्रिसाहस्रमहासाहस्रे लोकधातौ तण्गुल्मी-
 षधिवनस्यतस्यो सर्वे येन धर्मोद्गतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वोऽन

प्रथता अभुवन् अकालपुण्याणि चोत्सृजन्ति स्म उपरिष्टाद्यान्तरी-
 चान्महापुण्यवर्षः प्रावर्षत् । ब्रह्मस्य देवानामिन्द्रस्य त्वारस्य महाराजानो
 धर्मोद्गतं बोधिसत्त्वं महासत्त्वं दिव्यैश्चन्दनचूर्णैर्दिव्यैश्च पुष्पैरवा-
 किरन्मभ्यवाकिरन्मभिप्राकिरन् एवञ्च वाचमभाषन् साधु साधु
 कुलपुत्र तव कुलपुत्रानुभावेनाद्यास्माभिः परमार्थनिर्ज्जाता कथा
 देय्यमाना श्रुता सर्वलोकविप्रत्यनीका यत्राभूमिः सर्वसत्काय-
 वृष्टिप्रतिष्ठितानां सर्वसहस्रभिविनिविष्टानां सत्वानां ॥

अथ खलु सदाप्ररुदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः धर्मोद्गतं बोधि-
 सत्त्वं महासत्त्वमेतदवोचत् । कः पुनः कुलपुत्राच्च हेतुः कः प्रत्ययो-
 ऽस्य महतः पृथिवीचालस्य लोके प्रादुर्भावाच्च ॥

धर्मोद्गतो बोधिसत्त्वो महासत्त्व आह । इमं कुलपुत्र तद्या-
 गतानामनागत्यगमननिर्द्देशं तव च पृच्छतो मम च निर्द्देशतो-
 ऽष्टानां प्राणिसहस्राणामनुत्पत्तिकधर्मलान्तिप्रतिसम्भोऽभूत् अग्नी-
 तेश्च प्राणिनियुतानामनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ चिन्तान्युत्पन्नानि
 चतुःषष्टेश्च प्राणिसहस्राणां विरजांसि विगतमलानि धर्मेषु धर्मसचूंषि
 विशुद्धानि^(१) ।

अथ खलु सदाप्ररुदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः परमोदारेण
 प्रीतिप्रामोद्येन समन्वागतोऽभूत् । स्नाभा ने परमसुखञ्चा यस्य ने
 प्रज्ञापारमितामिमञ्च तथागतानामनागत्यगमननिर्द्देशं परिपृच्छत
 इयतां सत्वानामर्थः कृतः एतदेवास्माकं पर्याप्तं कुशलं भवेद-

(१) धर्मसचूंषिर्विशुद्धानीति च० ।

तुभ्यंराधाः सम्यक्सम्बोधेः परिनिष्पन्नये । न च मे भूयो विचिकित्सा
प्रवर्ततेऽतुभ्यंराधाः सम्यक्सम्बोधेः निःसंशयमहन्तयागतो भविष्या-
न्यर्हन् सम्यक्सम्बुद्धः ॥ स तेनैव प्रीतिप्रामोद्येन समन्वामतः सप्ततासं
विहाय समभ्युद्भूय सप्ततासे स्त्रित्वा एवञ्चिन्तयति स्र केनाहमेतच्च-
न्वारीचे स्त्रितो धर्मोद्गतं बोधिसत्त्वं महासत्त्वं सत्कुर्व्यामिति ॥

अथ खलु ब्रह्मो देवानामिन्द्रः सदाप्रहृदितं बोधिसत्त्वं महासत्त्व-
मभ्युद्गतं दृष्ट्वा चेतसैव चास्य चित्तमाज्ञाय दिव्यानि चासौ मान्दार-
वाणि पुष्याण्युपनामयति स्र एवञ्चावोचत् एभिस्त्वं कुलपुत्र
दिव्यैः पुष्यैर्धर्मोद्गतं बोधिसत्त्वं महासत्त्वं सत्कुर्व सत्कर्त्तव्यो हि
कुलपुत्रास्माभिस्तव परिग्राहकः । तव हि कुलपुत्रानुभावेनास्य बहूनां
प्राणिसहस्राणामर्थः कृतः । दुर्लभाः कुलपुत्रैर्वरुपाः सत्त्वा ये सर्व-
सत्वानां कृतसोऽप्रमेयानसङ्ख्येयान् कल्पान्नुत्सहन्ते महानां भार-
सुदोढुं यथा त्वयोत्सोढुं ॥

अथ खलु सदाप्रहृदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः ब्रह्मस्य देवाना-
मिन्द्रस्थानिकान्मान्दारवाणि पुष्याणि गृहीत्वा धर्मोद्गतं बोधि-
सत्त्वं महासत्त्वमवाकिरदभ्यवाकिरदभिप्राकिरत् खलेन च कायेन
धर्मोद्गतं बोधिसत्त्वं महासत्त्वमभिच्छादयति स्र एवञ्च वाचमभाषत ।
एषोऽहं कुलपुत्राद्यायेण तवात्मानं निर्यातयामि उपस्थानपरिच-
र्यायै । स आत्मानं निर्यात्य धर्मोद्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य
पुरतः प्राञ्जलिं^(१) कृत्वाऽस्यात् ॥

(१) प्राञ्जलीरिति ख० च० ।

अथ खलु सा श्रेष्ठिदारिका तानि च पञ्चदारिकाश्रतानि सदा-
प्रहृदितं बोधिसत्त्वं महासत्त्वमेतदवोचत् । एता वयमपि कुलपुत्र
तवात्मानं निर्यातयामो वयमप्यनेन कुशलमूलेन एतेषामेव धर्माणां
स्वामिन्यो भवेम त्वयैव च सार्द्धं पुनः पुनर्बुद्ध्यांश्च भगवतो बोधि-
सत्त्वांश्च सत्कुर्याम गुरुकुर्याम आसन्नीभूताश्च तवैव भवेम ॥

अथ खलु सदाप्रहृदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः श्रेष्ठिदारिकां
तानि च पञ्चदारिकाश्रतान्येतदवोचत् । यदि मे यूयं दारिका अथा-
वयमनुवर्त्तध्वमध्यासयेन च मद्भ्रमात्मानं निर्यातयत एवमहं सुभान्
प्रतीच्छेयं ॥

दारिका आज्ञः । अनुवर्त्तिष्यामहे तव वयमाश्रयेनाध्यासये-
न च वयं तवात्मानं निर्यातयामो यथेच्छाकरणीयतायै ॥

अथ खलु सदाप्रहृदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वस्तानि श्रेष्ठिदा-
रिकाप्रमुखानि पञ्चदारिकाश्रतानि सर्व्वालङ्कारभूषितानि कृत्वा तानि
च पञ्चरथश्रतान्यलङ्कृत्य सर्व्वानि च तानि धर्मोद्गताय बोधिस-
त्त्वाय महासत्त्वाय निर्यातयति स्म । उपस्थानपरिचर्यायै इमाः कुल-
पुत्राहन्तवोपस्त्रायिका निर्यातयामि इमानि च पञ्चरथश्रतानि
निर्यातयामि परिभोगायेति ॥

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्रस्तस्मै कुलपुत्राय साधुकारमहात् ।
साधु साधु कुलपुत्र बोधिसत्त्वैर्महासत्त्वैः सर्व्वस्वपरित्यागिभि-
र्भवितव्यं । एवंरूपेण च त्यागचित्तेन बोधिसत्त्वो महासत्त्वः क्षिप्र-
मनुस्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यते एवञ्च धर्मभाणकाणां पूजां
कृत्वा शक्यं प्रज्ञापारमितामुपायकौशल्यञ्च श्रोतुं । तैरपि कुलपुत्र

पौर्णिकैश्चागतैरर्हद्भिः सम्बक्सम्बुद्धैः पूर्वं बोधिसत्त्वचर्यासुरङ्गिरेवं-
रूप एव त्यागे स्थित्वाऽनुत्तरा सम्बक्सम्बोधेः समुदानीता प्रज्ञा-
पारमितामुपायकौशल्याच्च परिप्रअयङ्गिरिति ॥

अथ खलु धर्मोद्गतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वस्त्वानि श्रेष्ठदारिका-
प्रसुखानि पञ्चदारिकाग्रतानि पञ्चरथग्रतानि सदाप्रहदितस्य बोधि-
सत्त्वस्य महासत्त्वस्य कुशलपरिपूरिसुपादाय प्रतिगृहीते स्म । प्रति-
गृह्य च सदाप्रहदिताथैव कुलपुत्राय प्रतिनिर्यातयामास ॥

अथ खलु धर्मोद्गतो बोधिसत्त्वो महासत्त्व उत्थायासनात् स्वकं
गृहं प्राविशत् सूर्यस्य चासंगमनकासोऽभूत् ॥

अथ खलु सदाप्रहदितस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्यैतदभूत् ।
नैतन्नाम साधुप्रतिरूपं भवेद्यदहं धर्मकामतया आगत्य निर्षीदेयं
ग्रथ्याच्च परिकल्पयेयं यन्महं द्वाभ्यामेवेर्यापथाभ्यां स्थित्वा स्थानेन
चद्रूपेण च कालमतिनामयेयं यावद्दर्शोद्गतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः
स्वकाद्गृहान्निर्गतो भविष्यति यदुत धर्मसम्प्रकाशनायेति ॥

अथ खलु धर्मोद्गतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सप्तवर्षाण्येकसमाधि-
समापन्न एवाभूत् अप्रमेयेरसङ्कोचेर्बोधिसत्त्वसमाधिसहस्रैः प्रज्ञापा-
रमितोपायकौशल्यानिर्ज्जातैर्याहर्षीत् । सदाप्रहदितोऽपि बोधिसत्त्वो
महासत्त्वः सप्तवर्षाणि द्वाभ्यामेवेर्यापथाभ्यां कालमतिनामययन्न
स्थानमिद्भ्रमवक्रामयामास सप्तवर्षाणि न कामवितर्कमुत्पादयामास
न व्यापादवितर्कं न विहंसवितर्कमुत्पादयामास न रसगृह्णं न
चिन्तौद्विष्यमुत्पादयामास अपि तु कदा नाम धर्मोद्गतो बोधिसत्त्वो
महासत्त्वोऽस्मात् समाधेर्युत्थास्यति यन्मह्यं धर्मोद्गतस्य बोधिसत्त्वस्य

महासत्वस्य धर्मासनं प्रज्ञयिष्यामो यथासौ कुलपुत्रो निषद्य
धर्मन्देवप्रियिष्यतीति तच्च पृथिवीप्रदेशं सुसिक्तं सुमृष्टञ्च करिष्यामो
नानापुष्पाभिकीर्षं यत्र पृथ्वीप्रदेशे धर्मोद्गतो बोधिसत्त्वो महासत्वः
प्रज्ञापारमितासुपायकौशल्यञ्च सम्प्रकाशयिष्यतीति चिन्तयामास ।
तान्यपि श्रेष्ठिदारिकाप्रसुखानि पञ्चदारिकाशतानि सदाप्ररुदितस्य
बोधिसत्त्वस्य महासत्वस्यानुश्लिष्यमाणानि दाभ्यामेवेर्यापथाभ्यां काश-
मतिनामयामासुः सर्वाः क्रियास्तस्यानुवर्त्तमानाः ॥

अथ खलु सदाप्ररुदितो बोधिसत्त्वो महासत्वो दिव्यं निर्घोष-
मश्रीषीत् । इतः सप्तमे दिवसे धर्मोद्गतो बोधिसत्त्वो महासत्वोऽ-
स्मात् समाधेर्व्युत्थास्यति व्युत्थाय च मध्ये नगरस्य^(१) निषद्य
धर्मन्देवप्रियिष्यतीति ॥

अथ खलु सदाप्ररुदितो बोधिसत्त्वो महासत्वस्यं दिव्यं निर्घोषं
श्रुत्वा तुष्ट उदय आन्तमनाः प्रसुदितः प्रीतिसौमनस्यजातस्यं पृथि-
वीप्रदेशं शोधयामास साङ्गं श्रेष्ठिदारिकाप्रसुखैः पञ्चदारिकाशतैः
धर्मासनं च प्रज्ञपयामास सप्तरत्नमयं स्वकं चोत्तरासङ्गं कायादव-
तार्य तस्यासनस्योपरि प्रज्ञपयति स्म^(२) ॥

अथ खलु ता दारिकाः स्वकस्वकानुत्तरासङ्गान् कायादवतार्य
पञ्चोत्तरासङ्गशतानि तत्रासने प्रज्ञपयामासुरचासने^(३) धर्मोद्गतो बोधि-
सत्त्वो महासत्वो निषद्य धर्मन्देवप्रियिष्यतीति । एवं तासु सर्वा दारिका

(१) नगरभट्टकाटकस्येति ग० ।

(२) स्वकमित्यादि प्रज्ञपयति स्नेह्यन्तपाठो घ० ङ० पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

(३) प्रज्ञप्त एवासने इति ख० च० ।

धर्माद्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य धर्मासनमासीत्स्यं तुष्टा उदया
आत्ममगवः प्रसुदिताः प्रीतिसौमनस्यजाता अभूवन् ॥

अथ खलु सदाप्ररुदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वसं पृथिवीप्रदेशं
सेतुकामो न चोदकं समन्तात् पर्येषमाणोऽपि लभते येन तं पृथि-
वीप्रदेशं सिञ्चेत् । यथापि नाम मारेण पापीयसा तत् सर्वमुदक-
मन्तर्द्धापितमभूत् । अथैव नामास्य सदाप्ररुदितस्य बोधिसत्त्वस्य
महासत्त्वस्योदकमलभमानस्य चित्तं सिञ्चेत दुःखदौर्भाग्यं च भवे-
च्चित्तस्य वाऽन्यथात्वभवेद्येनास्य कुत्रसमूहस्यान्तर्द्धानं भवेन्न वा पूजा
भाजेरन् ॥

अथ खलु सदाप्ररुदितस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्यैतदभूत्
यन्वहमात्मनः कायं विद्धा इमं पृथिवीप्रदेशं रुधिरेण सिञ्चेयं ॥
तत् कस्य हेतोः । अथं हि पृथिवीप्रदेश उद्भूतरजस्तः मारजो धातु-
रितो भूप्रदेशाद्भर्माद्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य काये निपतेत्
किं वाऽनेनात्मभावेनावश्यभेदनधर्षिणा कुर्यां । वरं खलु पुनर्म-
माद्यं काय एवंप्रयया क्रियया विनश्यतु न तु निःसामर्थ्यक्रियया ।
अपि च^(१) कामहेतोः कामनिदानं यद्गनि मे आत्मभावसहस्राणि
पुनः पुनः संसारे संसरतो भिन्नानि न पुनरेवंरूपेषु स्थानेषु
सद्बन्धपरिग्रहस्त सतसः । यदि पुनर्भिक्षको काममेवंरूपेषु भिक्षन्ता-
मिति ।

अथ खलु सदाप्ररुदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्व इति प्रतिमञ्छाय

(१) अपित्विति ग० ।

तीक्ष्णं शस्त्रं गृहीत्वा स्वकायं समन्ततो विद्धा तं पृथिवीप्रदेशं स्वक-
धिरेण सर्वमसिञ्चन् । तान्यपि श्रेष्ठिदारिकाप्रमुखानि वज्रदारि-
काशतानि सदाप्रहदितस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्यानुश्लिष्यमाणानि ।
सर्वाणि तानि तीक्ष्णाणि शस्त्राणि गृहीत्वा स्वकस्त्रकानि शरीराणि
विद्धा तं पृथिवीप्रदेशं स्वकस्त्रकैर्लोहितैः सर्वमसिञ्चन् । न च
सदाप्रहदितस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य नासां वा सर्वासां दारि-
काणां चित्तस्थान्यद्यात्त्वमभूत् यत्र स मारः पापीयानवतारं लभेत
कुशलमूलान्तरायकरणात् ॥

अथ खलु शक्रस्य देवानामिन्द्रस्यैतदभूत् । आसुर्यं यावद्भूर्ध-
काम^(१)श्चायं सदाप्रहदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो यावद्दृढसमादानस्य
यावन्महासन्नाहसन्नद्रव्यानपेक्षः काये जीवितेषु भोगेषु चानुत्तरायाः
सम्यक्सम्बोधेरधिगममाद्याध्यासयसम्प्रस्थितो यदुत सर्व्वसत्त्वान् मोच-
यिष्वान्यपरिमाणतः संसारदुःखादनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्भु-
ध्येति ॥

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्रस्तत् सर्व्वं लोहितोदकं दिव्यं चन्द-
नोदकमभ्यतिष्ठत् । समन्ताच्च तस्य पृथिवीप्रदेशस्याचिन्त्यं परमेादारं
गन्धं यस्य^(२) दिव्यस्य चन्दनोदकस्य परिपूर्णं योजनशतं गन्धो वाति ॥

अथ शक्रो देवानामिन्द्रः सदाप्रहदितं बोधिसत्त्वं महासत्त्वमेतद-
ब्रूयत् । साधु साधु कुलपुत्र साधु ते कुलपुत्राचिन्त्यं वीर्य्यं
साध्वी च तेऽनुत्तरा धर्मकामता धर्मपरीष्टिस्य । एवंरूपेण कुलपुत्रा-

(१) धर्मकामतः इति ड० ।

(२) तस्येति म० ।

आवयेन एवंरूपेषु वीर्येषु एवंरूपया च धर्माकामतया तैः
पौर्णिकैश्चान्तैरर्चयिष्यः सम्यक्सम्बुद्धैरनुत्तरा सम्यक्सम्बोधिः समु-
दागीता ॥

अथ खलु सदाप्रवृत्तस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्यैतदभूत् ।
प्रज्ञप्तं मया धर्माद्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य धर्मासनमद्यच्च
पृथिवीप्रदेशः सुसिक्तः सुसंस्तुतश्च कृतः कुतो नु खल्वहं पुण्याणि सभेयं
यैरहमिमं पृथिवीप्रदेशं पुण्याभिकीर्षं कुर्यां धर्माद्गतस्य बोधिसत्त्वं
महासत्त्वं धर्मं देवयन्तं धर्मासने निवस्यमभ्यवाकिर्यं ॥

अथ खलु ब्रह्मो देवानामिन्द्रः सदाप्रवृत्तं बोधिसत्त्वं महासत्त्व-
मेतदबोधत् । इमानि ते कुलपुत्र प्रतिगृह्याण दिव्यानि मान्दार-
वाणि पुण्याणि । एभिस्त्वमिमं पृथिवीप्रदेशं पुण्याभिकीर्षं कुरु
धर्माद्गतस्य बोधिसत्त्वं महासत्त्वं धर्मं देवयन्तं धर्मासने निवस्यमभ्यवा-
किर । स तस्मै दिव्यं खारीसहस्रं दिव्यानां मान्दारवपुण्याणामुपना-
मयति स्म ॥

अथ खलु सदाप्रवृत्तो बोधिसत्त्वो महासत्त्वस्त्वानि पुण्याणि
गृहीत्वाऽन्यतरैः पुण्यैस्तं पृथिवीप्रदेशं पुण्याभिकीर्षमकार्षीत् अन्य-
तरैश्च पुण्यैर्धर्माद्गतं बोधिसत्त्वं महासत्त्वमभ्यवाकिरत् ॥

अथ खलु धर्माद्गतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सप्तानां वर्षाणा-
मत्ययेन ततः समाधेर्युन्याय येन धर्मासनं तेनोपसङ्गम्य प्रज्ञप्त
एवासने न्यवीदत् अनेकव्रतसहस्रया पर्षदा परिवृतः पुरस्कृतः
प्रज्ञापारमितान्देवयामास ॥

अथ खलु सदाप्रवृत्तो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सह दर्शनेनैव

धर्माद्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य तादृशं सुखं^(१) प्रतिसमते स्म ।
 तद्यथापि नाम प्रथमम्यानसमापन्न एकाग्रमनसिकारो भिक्षुः । तत्रेयं
 धर्माद्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य प्रज्ञापारमितादेवना यदुत
 सर्व्वधर्मसमतया प्रज्ञापारमितासमता । सर्व्वधर्म्मविविक्ततया प्रज्ञा-
 पारमिताविविक्तता । सर्व्वधर्म्मासन्नतया प्रज्ञापारमिताऽसन्नता ।
 सर्व्वधर्म्मात्मनतया^(२) प्रज्ञापारमिताऽत्मनतया । सर्व्वधर्म्मास्तम्भिततया
 प्रज्ञापारमिताऽस्तम्भितता । सर्व्वधर्म्मैकरसतया प्रज्ञापारमितैक-
 रसता । सर्व्वधर्म्मापर्य्यन्ततया प्रज्ञापारमिताऽपर्य्यन्तता । सर्व्वधर्म्मा-
 नुत्पादतया प्रज्ञापारमिताऽनुत्पादता । सर्व्वधर्म्मानिरोधतया
 प्रज्ञापारमिताऽनिरोधता । गगनापर्य्यन्ततया प्रज्ञापारमिताऽपर्य्य-
 न्तता । समुद्रापर्य्यन्ततया प्रज्ञापारमिताऽपर्य्यन्तता । मेरुविषिचतया
 प्रज्ञापारमितान्विषिचता । गगनाकल्पनतया प्रज्ञापारमिताऽकल्प-
 नता । रूपापर्य्यन्ततया प्रज्ञापारमिताऽपर्य्यन्तता । एवं वेदना संज्ञा
 संस्कारा विज्ञानापर्य्यन्ततया प्रज्ञापारमिताऽपर्य्यन्तता । पृथिवीधा-
 त्वपर्य्यन्ततया प्रज्ञापारमिताऽपर्य्यन्तता । एवमन्धातुतेजोधातुवायुधा-
 त्वाकाशधात्वपर्य्यन्ततया प्रज्ञापारमिताऽपर्य्यन्तता । विज्ञानधात्वप-
 र्य्यन्ततया प्रज्ञापारमिताऽपर्य्यन्तता । वज्रोपमधर्म्मसमतया प्रज्ञापा-
 रमितासमता । सर्व्वधर्म्मासम्भेदनतया प्रज्ञापारमिताऽसम्भेदनता ।
 सर्व्वधर्म्मानुपलब्धितया प्रज्ञापारमिताऽनुपलब्धिता । सर्व्वधर्म्माभि-
 भावनासमतया प्रज्ञापारमिताऽभिभावनासमता । सर्व्वधर्म्मानिच्छेष्ट-

(१) सुखमिति क० ग० घ० ।

(२) सर्व्वधर्म्मैत्मनतयेति ग० ।

तथा प्रज्ञापारमितानिश्चेष्टता । सर्वधर्माचिन्त्यतश्च प्रज्ञापारमिताऽचिन्त्यता वेदितव्येति ॥

अथ खलु सदाप्रवृत्तितस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य तद्यानिध-
 वस्यैव तस्यां वेद्यायां सर्वधर्मसमता नाम समाधिराजो जातः ।
 अतः सर्वधर्मविविक्तस्य नाम समाधिः सर्वधर्मावलोकनस्य नाम समाधिः
 सर्वधर्माभंगनस्य नाम समाधिः सर्वधर्मास्तम्भितस्य नाम समाधिः
 सर्वधर्मैकरसस्य नाम समाधिः सर्वधर्मापर्यन्तस्य नाम समाधिः सर्व-
 धर्मानुत्पादस्य नाम समाधिः सर्वधर्मानिरोधस्य नाम समाधिः
 गमनापर्यन्तस्य नाम समाधिः समुद्रापर्यन्तस्य नाम समाधिः मेरु-
 विचित्रस्य नाम समाधिः गमनाकल्पस्य नाम समाधिः रूपापर्यन्तस्य
 नाम समाधिः एवं वेदना संज्ञा संस्कारा विज्ञानापर्यन्तस्य नाम
 समाधिः पृथिवीधात्वपर्यन्तस्य नाम समाधिः एवमन्धातुतेजोधातु-
 वायुधात्वाकाशधात्वपर्यन्तस्य नाम समाधिः विज्ञानधात्वपर्यन्तस्य
 नाम समाधिः वज्रोपमस्य नाम समाधिः सर्वधर्मासम्भेदस्य नाम
 समाधिः सर्वधर्मानुपलब्धिस्य नाम समाधिः सर्वधर्माविभाक्तासमता
 च नाम समाधिः सर्वधर्मानिश्चेष्टस्य नाम समाधिः सर्वधर्माचिन्त्यस्य
 नाम समाधिः । एवं प्रमुखानि षष्टिः समाधिसुखशतसहस्राणि सदा-
 प्रवृत्तितेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन प्रतिबन्धान्यभूवन्निति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां धर्माद्गतपरिवर्त्तो नामै-
 कचिन्नतमः ॥

अथ परीन्दनापरिवर्त्तो नाम द्वाचिंशत्तमः ॥

सहप्रतिष्वभ्यानाञ्च सुभ्रूते षष्ठाः समाधिसुखगतसहस्राणां सदा-
 प्ररुदितो बोधिसत्त्वो महासत्वः पूर्वस्थां दिशि दक्षिणस्थां पश्चिमाया-
 सुत्तरस्थां दिशि विदिक्षु अथ ऊर्द्धञ्च दिशि दशसु दिक्षु गङ्गानदी-
 वालुकोपमेषु त्रिसाहस्रमहासाहस्रेषु लोकधातुषु गङ्गानदीवालु-
 कोपमान् बुद्धान् भगवतः पश्यति स्म भिक्षुसङ्घपरिवृतान् बोधिसत्त्व-
 गणपुरस्कृतानेतैरेव नयैरेभिरेव नामभिरेतैरेवाक्षरैरिमामेव प्रज्ञापा-
 रमितां भाषमाणान् । तद्यथापि नामाहमेतर्ह्यस्मिन्नेव त्रिसाहस्र-
 महासाहस्रे लोकधातौ धर्मं देशयामि भिक्षुसङ्घपरिवृतो बोधि-
 सत्त्वगणपुरस्कृत एभिरेव नयैरेभिरेव नामभिरेभिरेवाक्षरैरिमामेव
 प्रज्ञापारमितां भाषे । सोऽचिन्धेन बाहुश्रुत्येन^(१) श्रुतसागरतया च
 समन्वागतोऽभूत् सर्वासु च जातिषु न जातु बुद्धविरहितोऽभूत् यत्र
 यत्र बुद्धा भगवन्तः सन्मुखीभृता भवन्ति तत्र तत्रोपपद्यते स्म अवि-
 रहितस्य भवति स्म बुद्धैर्भगवद्भिरन्ततः स्वप्नान्तरगतोऽपि । सर्व्वे
 चानेनाक्षणाविवर्जिताः क्षणसम्पचारावगताः ॥

तत्र खलु पुनर्भगवानायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते स्म । तदनेनापि
 ते आनन्द पर्यायेणैव वेदितव्यमित्यपीयं प्रज्ञापारमिता बोधिसत्त्वानां
 महासत्वानां सर्व्वज्ञज्ञानस्याहारिकेति । तस्मान्तर्ह्यानन्द बोधिसत्त्वै-
 र्महासत्वैः सर्व्वज्ञज्ञानं प्रतिबन्धुकामैरस्थां प्रज्ञापारमितायाञ्चरित-

(१) बाहुश्रुतेनेति च० ।

यमिद्यं प्रज्ञापारमिता श्रोतव्योद्गृहीतव्या धारयितव्या वाचयितव्या पर्यवाप्तव्या प्रवर्त्तयितव्या देशयितव्योपदेष्टव्योद्देष्टव्या स्वाध्यातव्या सिद्धितव्या तथागताधिष्ठानेन महापुस्तके प्रत्यक्तप्रत्यक्तैरक्षरैः सुलिखितां कृत्वा सत्कर्त्तव्या गुरुकर्त्तव्या मागयितव्या पूजयितव्याऽर्चयितव्याऽपचायितव्या पुष्यैर्धूपैर्गन्धैर्माख्यैर्विलेपनैस्सूर्खैस्त्रीवरैर्वाद्यैर्वास्तैश्चैर्ध्वजैर्घण्टाभिः पताकाभिः समन्ताच्च दीपमाद्याभिर्बहुत्रिधाभिश्च पूजाभिः । इय^(१)मस्माकमन्तिक्रादानन्दानुज्ञासमी ॥ तत् कस्य हेतोः । अथ हि प्रज्ञापारमितायां सर्वज्ञज्ञानपरिनिष्पत्तिर्भवित्यति^(२) । तत् किमन्यथे आनन्दं ज्ञास्ता ते तथागतः ॥

आनन्द आह । ज्ञास्ता मे भगवन् ज्ञास्ता मे सुगत^(३) ॥

एवमुक्ते भगवानायुष्मन्मानन्दमेतदवोचत् । ज्ञास्ता ते आनन्द तथागतः । परिचरितोऽस्य आनन्द त्वया मैत्रेण कायकर्मणा मनःप्रेण मैत्रेण वाक्कर्षणा मनःप्रेण मैत्रेण मनःकर्षणा मनःप्रेण । तस्मान्नर्हानन्द यथैव त्वया ममैतर्हि तिष्ठतो धियमाणस्य थापयतोऽस्मिन् समुच्छ्रये प्रेम च प्रसादश्च गौरवश्च कृतं तथैव त्वयानन्द^(४) ममात्ययादस्थां प्रज्ञापारमितायां कर्त्तव्यं द्विरपि त्रिरपि ते आनन्द परीन्दाम्यनुपरीन्दाम्येनां प्रज्ञापारमितां यथेयं नाम्नादूर्ध्वयित यथा नास्यां त्वमन्यः पुरुषः स्याः । यावदानन्देयं प्रज्ञा-

(१) इयमेवेति च० ।

(२) भविष्यतीति च० ।

(३) सुगतः इति च० ।

(४) तथैतदागन्देति ग० घ०, तथैव तदागन्देति च० ।

पारमिता लोके प्रचरिष्यति तावत्तथागतस्तिष्ठतीति वेदितव्यं
तावत्तथागतो धर्मं देशयतीति वेदितव्यमविरहितास्ते आनन्द सत्त्वा
बुद्धदर्शनेन धर्मश्रवणेन सङ्गोपस्थानेन च वेदितव्यं तथागतान्तिका-
वचरास्ते आनन्दसत्त्वा वेदितव्या य एनां प्रज्ञापारमितां श्रोष्य-
न्त्यद्गृहीष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्यवाष्यन्ति प्रवर्चयि-
ष्यन्ति देशयिष्यन्त्युपदेक्ष्यन्त्युद्देश्यन्ति स्वाध्यास्यन्ति लिखिष्यन्ति सत्क-
रिष्यन्ति गुरु करिष्यन्ति मानयिष्यन्ति पूजयिष्यन्त्यर्चयिष्यन्त्यपचा-
यिष्यन्ति पुष्पधूपगन्धमास्यविलेपनसूर्षचीवरङ्गत्रध्वजघण्टापताकाभिः
समन्ताच्च दीपमालाभिर्बहुविधाभिश्च पूजाभिरिति ॥ इदमवोचद्ग-
गवानात्तमनास्ते च मैत्रेयप्रमुखा बोधिसत्त्वा महासत्त्वा आयुष्मांस्य
सुभ्रतिरायुष्मांस्य शारिपुत्र आयुष्मांस्यानन्दः शक्रश्च देवानामिन्द्रः
सदेवमानुषासुरगण्डुगन्धर्वस्य लोको भगवतो भाषितमभ्यनन्द-
न्निति ॥

आर्याष्टसाहस्रिकायां प्रज्ञापारमितायां परीन्दनापरिवर्त्तो
नाम द्वात्रिंशत्तमः ॥ समाप्ता चेयं भगवत्या आर्याष्टसाहस्रिकायाः
प्रज्ञापारमिता सर्वतथागतजननी बोधिसत्त्वप्रत्येकजिनश्रावकाणां
माता धर्ममुद्रा धर्मास्त्रा धर्मनाभिर्दुर्लभाभेरी धर्मानेत्री धर्मरत्न-
निधानमचयो धर्मचिन्त्याद्भुतदर्शननचत्रमाला सदेवमानुषासुरग-
न्धर्वलोकवन्दिता सर्वसुखहेतुरिति^(१) ॥ प्रज्ञापारमितां सम्यगुद्गृह्य

(१) सर्वसुखहेतुरित्यनन्तरं, घ० पुस्तके वक्ष्यमाणपद्यद्वयमस्ति—

लोकं प्रापयितुं सुखेन पदवीं सम्यग्वावाहिनीं
कावण्यां हितचेतसा भगवता बुद्धेन सन्दीपितं ।

पर्यवाप्य च धारयित्वा प्रवर्त्येणां विहरन्तु सदार्थिन इति^(१) ॥

ये धर्मा हेतुप्रभवा हेतुसोर्षा तथागतो

अवहन्तेषाञ्च यो निरोध एवं वादी महासंमणः ॥

देयधर्माऽयं प्रवरमहायानथाचिन्याः^(२) परमोपासिकसौराष्ट्र-
सुतसखीधरस्य^(३) यद्वा पुंशं तद्भवत्वाचार्यापाध्यायमातापितृपूर्वकर्म
कृत्वा सकलसत्वरान्नेरनुत्तरज्ञानावाप्नोति इति ।

श्रुत्वा तेऽखिलधर्मतत्त्वनिश्चयं सूत्रं समाधायतो
गत्वा स्थानमहर्निशं निजमनसं ध्यायन्तु येऽभ्यागताः ।
कालेऽस्मिन् बह्वृष्टिसङ्कुलकालौ पाठेऽपि दूरं गते
गानाभेदमनेकपुस्तकमत्तं दृष्ट्वाऽधुना श्रद्धया ।
कुप्यद्वादिगजेन्द्रकुम्भदक्षणे भद्रेण या शोधिता
लोकार्थं हरिया मया सुविहितैः सेयं बुधैर्दृष्टतां ॥

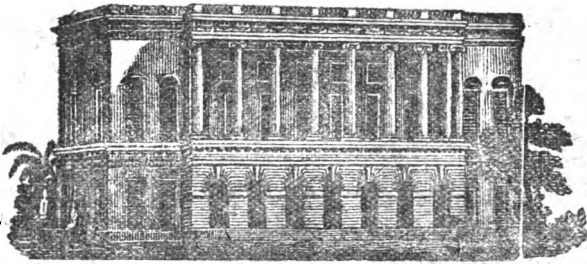
(१) सदार्थिन इत्यनन्तरं ख० ग० घ० च० पुस्तकेषु परिशिष्टवाक्यानि
विभिन्नानि सन्ति, तानि भूमिकायां लिखितत्वात् अत्र पुनर्न लिखितानि ।

(२) महायानजायिनः इति ग० ।

(३) परमोपासिकराष्ट्रपातसूतसखयेति घ० ।

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 603.

अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता ।
AṢṬASĀHASRIKĀ PRAJÑĀPĀRAMITĀ ;
A COLLECTION OF DISCOURSES

ON THE
METAPHYSICS OF THE MAHAYANA SCHOOL OF THE
BUDDHISTS,

NOW FIRST EDITED FROM NEPALESE SANSKRIT MSS.

BY
RAJENDRALĀLA MITRA, LL. D., C. I. E.
FASCICULUS I.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1887.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each ..	Rs. 5	4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I ..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III, V—XIII @ /6/ each ..	3	12
Ashtasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. I ..	0	5
The Asvavāidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Āvalayana Gṛihya Sūtra, Fasc. II—IV @ /6/ each ..	1	2
Ātharvāna Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I ..	0	12
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	3	0
Bṛihad Āraṇyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each ..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each ..	0	12
Bṛihat Saṅghitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each ..	1	14
Chaitanya-Chandrodāya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each ..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—15, @ /6/ each Fasc. ..	19	2
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	0	6
Dasarūpa, Fasc. II and III @ /6/ ..	0	12
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I and II @ /6/ each ..	0	12
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each ..	1	2
Kālamādhāba, Fasc. I and II @ /6/ ..	0	12
Kātantra, (Sans) Fasc. I—VI @ /12/ each ..	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIII @ /12/ each ..	9	12
Kaushitaki Brahmanapanishads, Fasc. II ..	0	6
Kūrma Purana, Fasc. I—III @ /6/ each ..	1	2
Lalitā-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI @ /6/ ..	1	14
Lalitā-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each ..	2	4
Manutikā Sangraha, Fasc. I—II @ /6/ each ..	0	12
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVIII @ /6/ each ..	6	6
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each ..	1	8
Nṛsiṃha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—6; Vol. IV, Fasc. I & II @ /6/ each Fasc. ..	7	8
Nārada Smṛiti, Fasc. I—III @ /6/ ..	1	2
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III ..	0	6
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each ..	1	8

(Continued on third page of cover.)

Narada Punccharatna, Fasc. IV	Rs. 0	6
Paríśiṣṭaparvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	.. 1	8
Pingala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each ..	.. 0	12
Prithiráj Rásau, (Sáns.) Fasc. I—VI @ /6/ each ..	.. 2	4
Ditto (English) Fasc. I	.. 0	12
Páli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	.. 0	12
Prákṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	.. 1	8
Parásara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1	14
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	.. 4	8
Ditto Aśvaláyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each ..	.. 4	2
Ditto Látyáyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	.. 3	6
Ditto Sánkháyana (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	.. 1	2
Sáma Veda Saṃhitá, (Sans.) Vols I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8. @ /6/ each Fasc. ..	.. 13	14
Sáhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	.. 1	8
Sánkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	.. 0	12
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	.. 0	6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each ..	.. 0	12
Sánkhya Pravachana Bháshya, Fasc. III (English preface only) ..	.. 0	6
Sánkhya Sára, (Sans.) Fasc. I	.. 0	6
Suśruta Saṃhitá, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each ..	.. 1	8
Taittiríya Áraṇya Fasc. I—XI @ /6/ each ..	.. 4	2
Ditto Bráhmaṇa (Sans.) Fasc I—XXIV @ /6/ each ..	.. 9	0
Ditto Saṃhitá, (Sans.) Fasc I—XXXIII @ /6/ each ..	.. 12	6
Ditto Prátiśákhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	.. 1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each ..	.. 0	12
Táṇḍyá Bráhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	.. 7	2
Tattva Chintámaṇi, Fasc. I—V (Sans.) @ /6/ each ..	.. 1	14
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. III—XII @ /6/ each ..	.. 3	12
Uvásagadasáo, Fasc. I and II @ /12/	.. 1	8
Varáha Purána, Fasc. I	.. 0	6
Váyu Purána, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, @ /6/ each Fasc. ..	.. 4	8
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each ..	.. 0	12
Vivádáratnákar, Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1	14
Vrihanáradíya Purána, Fasc. I—III @ /6/	.. 1	2
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each ..	.. 4	6
The same, bound in cloth	.. 5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgírnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each ..	.. 4	14
Áin-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each ..	.. 22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	.. 12	4
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVI @ 1/ each ..	.. 36	0
Bádsháhnámah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	.. 7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	.. 4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	.. 21	0
Farhang-i-Rashidí (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each ..	.. 14	0
Fihrist-i-Túsi, or, Túsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	.. 3	0
Futúh-ul-Shám Waqidí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	.. 3	6
Ditto Azádi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	.. 1	8
Haft Asmán, History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I ..	.. 0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each ..	.. 4	8
Iqbáinámah-i-Jahángiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each ..	.. 1	2
Íshábah, with Supplement, (Text) 43 Fasc. @ /12/ each ..	.. 32	4
Magházi of Waqidí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1	14
Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each ..	.. 5	10
Muntakhab-ul-Tawárikh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each ..	.. 3	0
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XXIX @ /6/ each ..	.. 7	2

(Turn over.)

Mu'ásir-i-'Alamgírí (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	Rs. 2	4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	..	0 6
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	..	1 8
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	..	.. 7 0
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	.. 1 14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	..	.. 10 8
Tárikh-i-Firúz Sháhí, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	..	.. 2 10
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	..	.. 3 6
Wís o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	.. 1 14
Zafarnámah, Fasc. I—VI @ /6/ each ..	..	.. 2 4

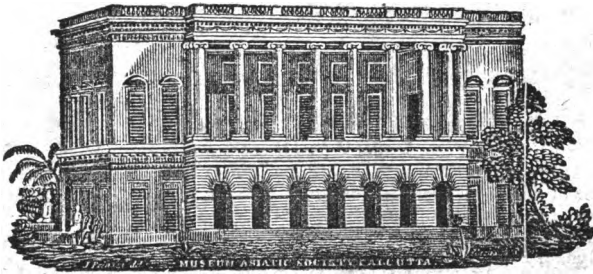
ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	.. 5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.	..	..
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers.	..	..
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	.. 1	8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	.. 1	8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	.. 3	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	.. 3	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	.. 1	8
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	.. 3	0
5. Anis-ul-Musharrahin ..	.. 3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	.. 2	0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	.. 3	8
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	.. 2	0
10. Han Koong Tsaw, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	.. 1	8
11. Iqtiláhát-uş-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	.. 1	0
12. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	.. 32	0
13. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to: Part I ..	.. 2	0
14. Khizánat-ul-'ilm ..	.. 4	0
15. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	.. 40	0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	.. 12	0
17. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	.. 1	0
18. Sharaya-ool-Islám ..	.. 4	0
19. Tibetan Dictionary by Csoma de Körös ..	.. 10	0
20. Ditto Grammar ..	.. 8	0
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	.. 2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXI @ 1/ each ..	.. 21	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	.. 5	0

N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 620.

अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता ।
ASHTASĀHASRIKĀ PRAJNĀPĀRAMITĀ ;
A COLLECTION OF DISCOURSES

ON THE
METAPHYSICS OF THE MAHĀYANA SCHOOL OF THE
BUDDHISTS,
NOW FIRST EDITED FROM NĒPALESE SANSKRIT MSS.

BY
RAJENDRALĀLA MITRA, LL. D., C. I. E.
FASCICULUS II.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1887.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each	..	Rs. 5	4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Aphorisms of Śaṅḍilya, (English) Fasc. I	..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III, V—XIII @ /6/ each	..	3	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. I	..	0	6
Asvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Asvalayana Grihya Sutra, Fasc. II—IV @ /6/ each	..	1	2
Ātharvaṇa Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	..	0	12
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	3	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	..	0	12
Bṛihad Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	..	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—16, @ /6/ each Fasc.	..	19	8
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	..	0	6
Dasarupa, Fasc. II and III @ /6/	..	0	12
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I and II @ /6/ each	..	0	12
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Institutes of Parāsāra	..	0	6
Kālamādhava, Fasc. I and II @ /6/	..	0	12
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	4	8
Kāthā Sarit Sūgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	..	10	8
Kaushitaki Brahmanapanishads, Fasc. II	..	0	6
Kūrma Purana, Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8
Lalitā-Vistara (Sans.) Fasc. II-VI @ /6/	..	1	14
Lalitā-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	..	2	4
Manutikā Sangraha, Fasc. I—II @ /6/ each	..	0	12
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	..	6	12
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	..	1	8
Nṛisipha Tāpani, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—6;			
Vol. IV, Fasc. I—III @ /6/ each Fasc.	..	7	14
Nārada Smṛiti, Fasc. I—III @ /6/	..	1	2
Nāyā Darśana, (Sans.) Fasc. III	..	0	6
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	..	1	8

(Continued on third page of cover.)

Narada Pancharatna, Fasc. IV	Rs. 0	6
Parīśiṣṭaparvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	.. 1	8
Pīngala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	.. 0	12
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	.. 2	4
Ditto (English) Fasc. I	.. 0	12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	.. 0	12
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	.. 1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	.. 1	14
Parāsara, Institutes of English	.. 0	12
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	.. 4	8
Ditto Aśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	.. 4	2
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	.. 3	6
Ditto Sāṅkhāyana (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	.. 1	8
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.	.. 13	14
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	.. 1	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	.. 0	12
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	.. 0	6
Sāṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	.. 0	12
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, Fasc. III (English preface only)	.. 0	6
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	.. 0	6
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	.. 1	8
Taittirīya Āraṇya Fasc. I—XI @ /6/ each	.. 4	2
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each	.. 9	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—XXXIV @ /6/ each	.. 12	6
Ditto Prātiśākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	.. 1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	.. 0	12
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	.. 7	2
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I—VI (Sans.) @ /6/ each	.. 2	4
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. III—XII @ /6/ each	.. 3	12
Uvāsagadaśāo, Fasc. I—III @ /12/	.. 2	4
Varāha Purāna, Fasc. I	.. 0	6
Vāyu Purāna, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, @ /6/ each Fasc.	.. 4	8
Vishnu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	.. 0	12
Vivādāratnākara, Fasc. I—VI @ /6/ each	.. 2	4
Vrihannārādiya Purāna, Fasc. I—III @ /6/	.. 1	2
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	.. 4	6
The same, bound in cloth	.. 5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	.. 4	14
Aīn-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	.. 22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	.. 12	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each	.. 37	0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	.. 2	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	.. 4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	.. 21	0
Farhang-i-Rashīdī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	.. 14	0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	.. 3	0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	.. 3	6
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	.. 1	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. I	.. 0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	.. 4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	.. 1	2
Isabāh, with Supplement, (Text) 45 Fasc. @ /12/ each	.. 33	12
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	.. 1	14
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	.. 5	10
Muntakhab-ul-Tawārīkh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each	.. 3	0

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Iubáb, (Text) Fasc. I—XXIX @ /6/ each ..	Rs. 7	2
Mu'ásir-i-'Alamgirí (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	.. 2	4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	.. 0	6
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	.. 7	0
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	.. 10	8
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	.. 2	10
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	.. 3	6
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1	14
Zafarnámah, Fasc. I—IX @ /6/ each ..	.. 3	6

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80	
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	.. 5	
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers.		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	.. 1	8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	.. 1	8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	.. 3	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	.. 3	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	.. 1	8
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	.. 3	0
5. Anis-ul-Musharráhin ..	.. 3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	.. 2	0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	.. 8	8
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	.. 2	0
10. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	.. 1	8
11. Iştiláhát-úş-Súffiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	.. 1	0
12. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0
13. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	.. 2	0
14. Khizánat-ul-'ilm ..	.. 4	0
15. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	.. 40	0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	.. 12	0
17. Puráña Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	.. 1	0
18. Sharaya-ool-Islám ..	.. 4	0
19. Tibetan Dictionary by Csoma de Kőrös ..	.. 10	0
20. Ditto Grammar ..	.. 8	0
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	.. 2	0

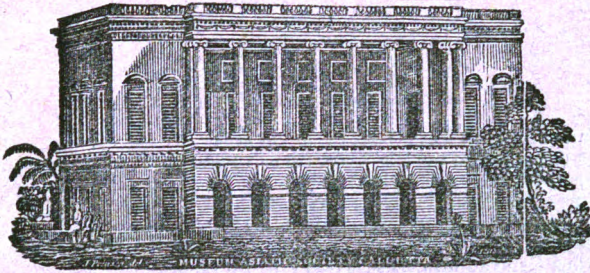
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXI @ 1/ each .. 21 0
 Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5 0

N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 629.

अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता ।
ASHTASÁHASRIKÁ PRAJÑÁPÁRAMITÁ ;
A COLLECTION OF DISCOURSES

ON THE
METAPHYSICS OF THE MAHAYANA SCHOOL OF THE
BUDDHISTS,
NOW FIRST EDITED FROM NEPALESE SANSKRIT MSS.

BY
RAJENDRALÁLA MITRA, LL. D., C. I. E.
FASCICULUS III.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1887.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each	..	Rs. 5	4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I	..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III, V—XIII @ /6/ each	..	3	12
Ashtasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Asvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Asvalayana Grihya Sūtra, Fasc. II—IV @ /6/ each	..	1	2
Atharvaṇa Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	..	0	12
Bhāmātī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	3	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	..	0	12
Bṛihat Saṅghitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	..	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—17, @ /6/ each Fasc.	..	19	14
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	..	0	6
Dasarupa, Fasc. II and III @ /6/	..	0	12
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I and II @ /6/ each	..	0	12
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Institutes of Parāsāra	..	0	6
Kāla Mādhava, Fasc. I—III @ /6/	..	1	2
Kātantra, (Sans) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	..	0	8
Kaushitaki Brahmanapanishads, Fasc. II	..	0	6
Kūrma Purana, Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8
Lalitā-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI @ /6/	..	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	..	2	4
Manutikā Sangraha, Fasc. I—II @ /6/ each	..	0	12
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	..	6	12
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	..	1	8
Nayavārtikum, Fasc. I	..	0	6
Nṛsiṅha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—6;	..	8	4
Vol. IV, Fasc. I—IV @ /6/ each Fasc.	..	1	2
Nārada Smṛiti, Fasc. I—III @ /6/	..	0	6
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III	..	0	6
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	..	1	8

(Continued on third page of cover.)

Narada Pancharatra, Fasc. IV	Rs.	0	6
Paríśiṣṭaparvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8
Pingala Chhandā Sūtra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	..	0	12
Prithiráj Rásau, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	..	2	4
Ditto (English) Fasc. I	..	0	12
Páli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	..	0	12
Prákríta Lakshanam, (Sans.) Fasc. I	..	1	8
Parásara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Parásara, Institutes of English	..	0	12
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	4	8
Ditto Aśvaláyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	..	4	2
Ditto Látyáyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	3	6
Ditto Sánkhyána (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8
Sáma Veda Saṃhitá, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.	..	13	14
Sáhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8
Sánkhyā Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	..	0	12
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	..	0	6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	..	0	12
Sánkhyā Pravachana Bháshya, Fasc. III (English preface only)	..	0	6
Sánkhyā Sāra, (Sans.) Fasc. I	..	0	6
Suśruta Saṃhitá, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	..	1	8
Taittiríya Áraṇya Fasc. I—XI @ /6/ each	..	4	2
Ditto Bráhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each	..	9	0
Ditto Saṃhitá, (Sans.) Fasc. II—XXXIV @ /6/ each	..	12	6
Ditto Prátiśákhyā, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	..	0	12
Tāṇḍyá Bráhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	..	7	2
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I—VII (Sans.) @ /6/ each	..	2	10
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. III—XII @ /6/ each	..	3	12
Uvásagadasáo, Fasc. I—III @ /12/	..	2	4
Varáha Purána, Fasc. I	..	0	6
Váyu Purána, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, @ /6/ each Fasc.	..	4	8
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	..	0	12
Vivádāratnākara, Fasc. I—VI @ /6/ each	..	2	4
Vrihannāradya Purána, Fasc. I—III @ /6/	..	1	2
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	..	4	6
The same, bound in cloth	..	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgírnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	..	4	14
Aín-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	..	22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	..	12	4
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each	..	37	0
Bádhsháhnámah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	..	7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	..	21	0
Farhang-i-Rashídí (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	..	14	0
Fihrist-i-Túsí, or, Túsý's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	..	3	0
Futúh-ul-Shám Waqídí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	3	6
Ditto Azádí, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8
Haft Asmán, History of the Persian Mansawi. (Text) Fasc. I	..	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	4	8
Iqbálnámah-i-Jahángiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Isábáh, with Supplement, (Text) 48 Fasc. @ /12/ each	..	36	0
Maásir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. I.	..	0	6
Magházi of Wáqidí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	..	5	10
Muntakhab-ul-Tawárikh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each	..	3	0

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	Rs. 7	2
Mu'ábir-i-'Alamgir (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	.. 2	4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	.. 0	6
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	.. 7	0
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	.. 10	8
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	.. 2	10
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	.. 3	6
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1	14
Zafarnámah Vol. I, Faso. 1—9 Vol: II. Fasc. I. @ /6/ each ..	.. 3	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each .. Rs. 80
Ditto Index to Vols. I—XVIII .. 5
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.
JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers.
- N. B. *The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.*
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 .. 3 0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) .. 1 8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) .. 1 8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) .. 3 0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) .. 3 0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) .. 1 8
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 3 0
5. Anis-ul-Musharrahin .. 3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata .. 2 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal .. 3 8
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor .. 2 0
10. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis .. 1 8
11. Iqtihát-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. .. 1 0
12. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each .. 32 0
13. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I .. 2 0
14. Khizánat-ul-'ilm .. 4 0
15. Mahábháratá, Vols. III and IV, @ 20/ each .. 40 0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each .. 12 ..
17. Purána Sangráha, I (Markandeya Purana), Sanskrit .. 1 0
18. Sharaya-ool-Islám .. 4 0
19. Tibetan Dictionary by Csoma de Körös .. 10 0
20. Ditto Grammar .. 8 0
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer .. 2 0

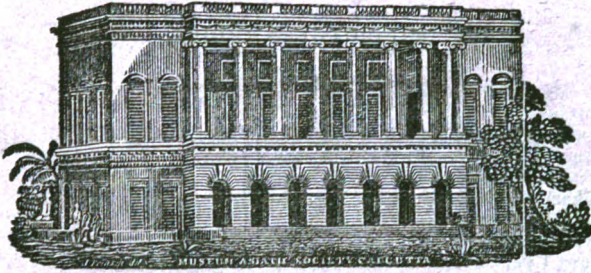
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXI @ 1/ each .. 21 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5 0

N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 645.

अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता ।
ASHTASÁHASRIKÁ PRAJNÁPÁRAMITÁ ;
A COLLECTION OF DISCOURSES

ON THE
METAPHYSICS OF THE MAHAYANA SCHOOL OF THE
BUDDHISTS,

NOW FIRST EDITED FROM NEPALESE SANSKRIT MSS.

BY
RAJENDRALALA MITRA, LL. D., C. I. E.

FASCICULUS IV.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1887.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each	..	Rs. 5	4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I	..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III, V—XIII @ /6/ each	..	3	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Asvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Asvalayana Grihya Sūtra, Fasc. II—IV @ /6/ each	..	1	2
Ātharvaṇa Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	..	0	12
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	3	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	..	0	12
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	..	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—17, @ /6/ each Fasc.	..	19	14
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	..	0	6
Dasarupa, Fasc. II and III @ /6/ ..	..	0	12
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I and II @ /6/ each	..	0	12
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Kāla Mādhaba, Fasc. I—III @ /6/ ..	..	1	2
Kātantra, (Sans) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	..	10	8
Kaushitaki Brahmanapanishads, Fasc. II	..	0	6
Kūrma Purana, Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Lalitā-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/ ..	..	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	..	2	4
Madana Pārijāta Fasc. I	..	0	6
Manutikā Sangraha, Fasc. I—II @ /6/ each	..	0	12
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	..	6	12
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	..	1	8
Nayavārtikum, Fasc. I	..	0	6
Nṛisimha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—6; Vol. IV, Fasc. I—IV @ /6/ each Fasc.	..	8	4
Nārada Smṛiti, Fasc. I—III @ /6/ ..	..	1	2
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III	..	0	6
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	..	1	8

(Continued on third page of Cover.)

Narada Pancharatna, Fasc. IV	Rs. 0	6
Paríśiṣṭaparvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	..	1 8
Pingala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each ..	..	0 12
Prithirāj Rásau, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each ..	..	2 4
Ditto (English) Fasc. I	..	0 12
Páli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	..	0 12
Prákrīta Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	..	1 8
Parásara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1 14
Parásara, Institutes of English	..	0 12
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	..	4 8
Ditto Aśvaláyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each ..	..	4 2
Ditto Látáyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	..	3 6
Ditto Sánkhyāna (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1 14
Sáma Veda Saṃhitá, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc. ..	..	13 14
Sáhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	..	1 8
Sánkhyā Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	..	0 12
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	..	0 6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each ..	..	0 12
Sánkhyā Pravachana Bháshya, Fasc. III (English preface only) ..	..	0 6
Sánkhyā Sāra, (Sans.) Fasc. I	..	0 6
Susruta Saṃhitá, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each ..	..	1 8
Taittirīya Aranya Fasc. I—XI @ /6/ each ..	..	4 2
Ditto Bráhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each ..	..	9 0
Ditto Saṃhitá, (Sans.) Fasc. II—XXXIV @ /6/ each ..	..	12 6
Ditto Prátisákhyā, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1 2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each ..	..	0 12
Táṇḍyá Bráhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	..	7 2
Tattva Chintámaṇi, Fasc. I—VIII (Sans.) @ /6/ each ..	..	3 0
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. III—XII @ /6/ each ..	..	3 12
Uváśagadasáo, Fasc. I—IV @ /12/	..	3 0
Varáha Purána, Fasc. I—IV @ /6/ each ..	..	1 8
Váyu Purána, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, @ /6/ each Fasc.	..	4 8
Vishnu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	..	0 12
Vivádáratnákara, Fasc. I—VII @ /6/ each	..	2 10
Vrihannárádiya Purána, Fasc. I—IV @ /6/	..	1 8
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each ..	..	4 6
The same, bound in cloth	..	5 2

Arabic and Persian Series.

'Alamgírnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each ..	..	4 14
Aín-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each ..	..	22 0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	..	12 4
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each ..	..	37 0
Bádhsháhnámah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	..	7 2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	..	4 8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	..	21 0
Farhang-i-Rashídí (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	..	14 0
Fihrist-i-Túsí, or, Túsý's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	..	3 0
Futūh-ul-Shám Waqídí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	3 6
Ditto Azádí, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1 8
Haft Asmán, History of the Persian Mansawi. (Text) Fasc. I ..	..	0 12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each ..	..	4 8
Iqbálnámah-i-Jahángiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1 2
Isábáh, with Supplement, (Text) 49 Fasc. @ /12/ each	..	36 12
Maásir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. I—V @ /6/ each	..	1 14
Magházi of Wáqídí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1 14
Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	..	5 10
Muntakhab-ul-Tawárikh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each ..	..	3 0

(Turn over.)

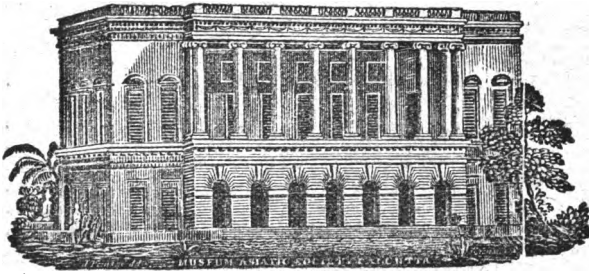
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	Rs. 7	2
Mu'ásir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	.. 2	4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	.. 0	6
Nizám's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	.. 7	0
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	.. 10	8
Tárikh-i-Fírúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	.. 2	10
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	.. 3	6
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1	14
Zafarnámah Vol. I, Fasc. 1—9 Vol: II. Fasc. I—III @ /6/ each ..	.. 4	8

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80	
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	.. 5	
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.		
JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers, 1886 (8).		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	.. 1	8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	.. 1	8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	.. 3	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	.. 3	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	.. 1	8
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	.. 3	0
5. Anis-ul-Musharráhin ..	.. 3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	.. 2	0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	.. 3	8
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	.. 2	0
10. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	.. 1	8
11. Istitáhat-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	.. 1	0
12. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	.. 32	0
13. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	.. 2	0
14. Khizánat-ul-'ilm ..	.. 4	0
15. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	.. 40	0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	.. 12	
17. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	.. 1	0
18. Sharaya-ool-Islám ..	.. 4	0
19. Tibetan Dictionary by Csoma de Körös ..	.. 10	0
20. Ditto Grammar ..	.. 8	0
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	.. 2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXI @ 1/ each ..	.. 21	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	.. 5	0
<i>N. B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.</i>		

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 671.

अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता ।
ASHTASÁHASRIKÁ PRAJNÁPÁRAMITÁ;
A COLLECTION OF DISCOURSES
ON THE
METAPHYSICS OF THE MAHAYĀNA SCHOOL OF THE
BUDDHISTS,
NOW FIRST EDITED FROM NEPALESE SANSKRIT MSS.
BY
RAJENDRALĀLA MITRĀ, LL. D., C. I. E.
FASCICULUS V.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY G. H. ROUSE, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1888.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I	Rs. 0	6
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each	.. 5	4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	.. 1	14
Apu Bhāshyam, Fasc. I	.. 0	6
Aphorisms of Sāṅḍilya, (English) Fasc. I	.. 0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III, V—XIII @ /6/ each	.. 3	12
Ashtasāhaikā Prajñāpāramitā, Fasc. I—V @ /6/ each	.. 1	14
Asvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	.. 1	14
Aśvalayana Grihya Sūtra, Fasc. II—IV @ /6/ each	.. 1	2
Ātharvāna Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each	.. 1	14
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	.. 0	12
Bhāmati, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	.. 3	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	.. 1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	.. 0	12
Bṛihaddharma Purāṇam, Fasc. I	.. 0	6
Bṛihat Sauhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	.. 1	14
Chaitanya-Chandrodāya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	.. 0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—18, @ /6/ each Fasc.	.. 20	4
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	.. 9	6
Dasarupa, Fasc. II and III @ /6/	.. 0	12
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I and II @ /6/ each	.. 0	12
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	.. 4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	.. 1	2
Kāla Mādhava, Fasc. I—III @ /6/	.. 1	2
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	.. 4	8
Kathā Sarit Sūgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	.. 10	8
Kaushitaki Brahmanapanishads, Fasc. II	.. 0	6
Kūrma Purana, Fasc. I—VI @ /6/ each	.. 2	4
Lalitā-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/	.. 1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	.. 2	4
Madana Pārijāta, Fasc. I—II @ /6/ each	.. 0	12
Manutikā Sangraha, Fasc. I—II @ /6/ each	.. 0	12
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	.. 6	12
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	.. 1	8
Nayavārtikum, Fasc. I	.. 0	6
Nṛsiṅgha Tāpani, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	.. 1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—V @ /6/ each Fasc.	.. 8	10
Nārada Smṛiti, Fasc. I—III @ /6/	.. 1	2
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III	.. 0	6
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	.. 1	8

(Continued on third page of Cover.)

Narada Pancharatna, Fasc. IV	Rs. 0	6
Paríśiṣṭaparvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Pingala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc II—III @ /6/ each	0	12
Prithirāj Rāsu, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Ditto (English) Fasc. I	0	12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	1	8
Parāśara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Parāśara, Institutes of (English)	0	12
Srauta Sūtra of Āpastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
Ditto Kśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	8	6
Ditto Śāṅkhāyana (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8. @ /6/ each Fasc.	18	14
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Śāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	0	6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
Śāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, Fasc. III (English preface only)	0	6
Śāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	0	6
S'ri Bhāshyam, Fasc. I	0	6
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	1	8
Taittirīya Āraṇya Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. II—XXIV @ /6/ each	8	10
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—XXXIV @ /6/ each	12	6
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I—IX (Sans.) @ /6/ each	3	6
Tul'sī Sa'asā, Fasc. I	0	6
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. III—XII @ /6/ each	8	12
Uvāsagadaśo, Fasc. I—IV @ /12/	8	0
Yārāha Purāna, Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Vāyu Purāna, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, @ /6/ each Fasc	4	8
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Vivādāratnākara, Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
Vrihannārādiya Purāna, Fasc. I—IV @ /6/	1	8
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	6
The same, bound in cloth	5	2
<i>Arabic and Persian Series.</i>		
'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4	14
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4
Akbarnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each	37	0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	1	0
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	4	0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	8	0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Haft Asmān. History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8
Iqbālnāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Isābāh, with Supplement, (Text) 49 Fasc. @ /12/ each	36	12
Maāsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—II @ /6/ each	4	2
Maghāsi of Wāqidi, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	5	10
Muntakhab-ul-Tawārīkh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubab, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	Rs. 7	2
Mu'asir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	..	2 4
Nokhbat-ul-Fikr. (Text) Fasc. I ..	..	0 6
Nizami's Khiradnamah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Suyuti's Itqan, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	..	7 0
Tabaqat-i-Nasiri, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1 14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	..	10 8
Tarikh-i-Firuz Shahi. (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	..	2 10
Tarikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	..	3 6
Tarikh-i-Firozshahi, Fasc. I—II @ /6/ each ..	..	0 12
Wis o Ramin, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1 14
Zafarnamah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—VI @ /6/ each ..	5	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

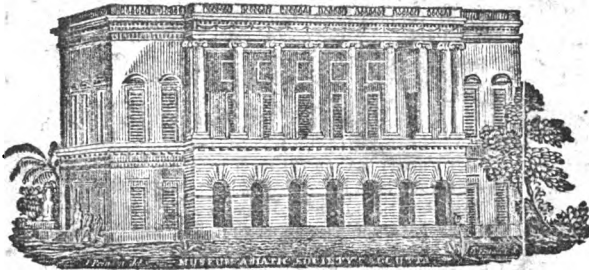
1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.		
JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8). @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers,		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	1	8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	1	8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	3	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	3	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	1	8
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	3	0
5. Anis-ul-Musharrahin ..	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	3	0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	2	0
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W Taylor ..	3	8
10. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	2	0
11. Iştilahat-us-Sūfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	1	8
12. Inayah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	1	0
13. Jawami-ul-'ilm ir-riyazi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	32	0
14. Khizanat-ul-'ilm ..	2	0
15. Mahabharata, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	4	0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	40	0
17. Purana Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	12	0
18. Sharayaool-Islam ..	1	0
29. Tibetan Dictionary by Csoma de Körös ..	4	0
20. Ditto Grammar ..	10	0
11. Vutodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	8	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXII @ 1/ each ..	22	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	5	0
<i>N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.</i>		

BIBLIOTHECA INDICA ;

A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 690.

अष्टसाहसिका प्रज्ञापारमिता ।

ASHTASÁHASRIKÁ PRAJNÁPÁRAMITÁ ;
A COLLECTION OF DISCOURSES

ON THE
METAPHYSICS OF THE MAHAYANA SCHOOL OF THE
BUDDHISTS,

NOW FIRST EDITED FROM NEPALESE SANSKRIT MSS.

BY

RAJENDRALALA MITRA, LL. D., C. I. E.
FASCICULUS VI.

~~~~~
CALCUTTA:

PRINTED BY G. H. ROUSE, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1888.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	
Advaita Brahma Siddhi, (Sans.) Fasc. I	0	6
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each	5	4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Anu Bhāshyam, (Sans.) Fasc. I	0	6
Aphorisms of Sāṅkhya, (English) Fasc. I	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III, V—XIII @ /6/ each	3	12
Ashṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Asvavaidyaka, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Asvalayana Grihya Sūtra, Fasc. II—IV @ /6/ each	1	2
Atharvāna Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Avadāna Kalpalatā By Kshemendra (Sans. and Tibetān) Vol. I, Fasc. I	1	0
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	0	12
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	3	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Bṛihaddharma Purānam, Fasc. I	0	6
Bṛihat Sānhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—19, @ /6/ each Fasc.	20	10
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	0	6
Dasarupa, Fasc. II and III @ /6/	0	12
Gopātha Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Kāla Mādhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/	1	8
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /1½/ each	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	10	8
Kaushitaki Brahmanapanishads, Fasc. II	0	6
Kūrma Purana, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
Lalitā-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	2	4
Madana Pārijāta, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Manutikā Sangraha, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	6	12
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	1	8
Nayavārtikum, (Sans.) Fasc. I	0	6
Nṛsiṅha Tāpani, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—V @ /6/ each Fasc.	8	10
Nārada Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/	1	2
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III	0	6
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	1	8
Nyāya Kusumāñjali-Prakaranam (Sans.) Vol. I, Fasc. I	0	6
Narada Pancharatna, (Sans.) Fasc. IV	0	6
Parīśiṣṭaparvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8

(Continued on third page of Cover.)

